

CRITICA

Források az irodalom- és kultúratudományi szakkritika történetéhez
1986–2020

Sources for the History of Criticism of Literary and Cultural Studies
1986–2020

CRITICA

Források az irodalom- és kultúratudományi
szakkritika történetéhez
1986–2020

Válogatta, szerkesztette
TÜSKÉS GÁBOR

Sajtó alá rendezte
TÜSKÉS ANNA

Sources for the History of Criticism
of Literary and Cultural Studies
1986–2020

Selected and edited by
GÁBOR TÜSKÉS

Compiled by
ANNA TÜSKÉS

Reciti
Budapest 2020

A kiadvány megjelenését támogatta
ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet

Lektorálta
Lengyel Réka ■ Bernard Adams

A borítón
Hendrick Goltzius: *A Tudás (Tudomány, Okosság) allegóriája*, 1598,
rézmetszet, részlet, Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-27.298

© A szerzők   © Tüskés Anna   © Tüskés Gábor

Co-sponsored by
ELKH Research Centre for the Humanities, Institute for Literary Studies

Reviewed by
Réka Lengyel ■ Bernard Adams

Cover:
Hendrick Goltzius: *Allegory of Prudence*, 1598,
engraving, detail, Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-27.298

© The Authors   © Anna Tüskés   © Gábor Tüskés

ISBN 978-615-5478-95-6

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább!*
2.5 Magyarország Licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A kötetek honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

Kiadja a reciti, a BTK Irodalomtudományi Intézetének tartalomszolgáltató portálja
www.reciti.hu

Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomda és kötetzet: Kódex Könyvgyártó Kft.

TARTALOM // CONTENTS

Előszó	11
Introduction	14
 VALLÁSI KIFEJEZÉSFORMÁK // FORMS OF RELIGIOUS EXPRESSION	17
Tanulmányok a népi vallásosság köréből // Studies from the History of Folk Religiosity	17
Kósa László	17
Hetény János	19
Jakob Baumgartner	22
Franz Mayer-Krausz	25
Búcsújárás a barokk kori Magyarországon // Pilgrimage in Baroque Hungary	27
Végh Ferenc	27
Iszlai Zoltán	29
Pintér Márta Zsuzsanna	30
Volksfrömmigkeit in Ungarn // Popular Piety in Hungary	33
Petneki Áron	33
Klaus Schreiner	38
Walter Hartinger	41
László Szilas	43
Louis Chatellier	45
Jiří Mikulec	47
Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században // Folk Religiosity in Hungary in the 17 th and 18th Centuries	49
Kulcsár Péter	49
Bartha Elek	51
Olga Penke	54

SZÓ ÉS KÉP // WORD AND PICTURE	55
Barokk kori kisgrafikai ábrázolások // Representations of Small Graphic Works from the Baroque Era	55
Wolfgang Brückner	55
Jakob Baumgartner	56
Walter Hartinger	57
Jordánszky Elek: Mária kegyelem képeinek rövid leírása // Elek Jordánszky: A Brief Description of the Devotional Images of Mary	59
Kovács Sándor Iván	59
Esterházy Pál: A [...] boldogságos szűz képeinek [...] eredeti // Pál Esterházy: Origin of the Images of the Holy Virgin Mary	60
Monok István	60
Emblematics in Hungary	63
Hargittay Emil	63
Valery Rees	66
Arnoud Visser	67
Lubomír Konečný	69
Sabine Mödersheim	73
Elisabeth Klecker	76
Achim Aurnhammer	78
Anne-Élisabeth Spica	80
Populáris grafika a 17–18. században // Popular Prints in the 17th and 18th Centuries	82
Papp Júlia	82
EGYHÁZI IRODALOM // ECCLESIASTIC LITERATURE	91
A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János) // European Links of 17th-Century Narrative Spiritual Literature (János Nádasi)	91
Mészáros István	91
Kilián István	95
Tóth István György	100
Bitskey István	102
László Szilas	107
Johannes Nádasi. Europäische Verbindungen der geistlichen Erzählliteratur Ungarns im 17. Jahrhundert // Johannes Nádasi. European Links of Hungarian Spiritual Narrative Literature in the 17th Century	109
Anthony J. Harper	109

Paul Begheyn	110
Gabriel Maria Verd	112
Elisabeth Klecker	113
Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században // Genres of Spiritual Literature in the 17th and 18th Centuries	116
Bene Sándor	116
 MIKES – RÁKÓCZI	 129
Irodalom, történelem, folklór // Literature, History, and Folklore	129
Cinzia Franchi	129
Hopp Lajos: Mikes Kelemen. Életút és írói pályakezdet // Lajos Hopp: Kelemen Mikes. His Life and Early Career as a Writer	132
Balogh Piroska	132
Kovács Sándor Iván	133
Hopp Lajos: A fordító Mikes Kelemen // Lajos Hopp: The Translator Kelemen Mikes	137
Penke Olga	137
Olga Penke	140
Kelemen Mikes: Lettres de Turquie // Kelemen Mikes: Letters from Turkey	141
Kovács Eszter	141
Olga Penke	144
Bernard Bray – Odile Richard-Pauchet	145
Marie-Elizabeth Ducreux	149
Jean Garapon	151
Bernard Adams	154
Mikes Kelemen válogatott bibliográfia / Kelemen Mikes Auswahlbibliographie // Selected Bibliography of Kelemen Mikes	158
Németh S. Katalin	158
Mikes Kelemen: Törökországi levelek // Kelemen Mikes: Letters from Turkey	163
Földesi Ferenc	163
Vaderna Gábor	167
Az ismeretlen Mikes / Der unbekannte Mikes // The Unknown Mikes	172
Löffler Erzsébet	172
Mikes Kelemen füveskönyve // Kelemen Mikes's Herbal	175
Bíró Gergely	175
Író a száműzetésben // Writer in Exile	177
Bitskey István	177
Török Zsuzsa	183

Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil / Transmission of Literature and Intercultural Discourse in Exile / Transmission de la littérature et inter-culturalité en exil	188
Vörös Imre	188
Jean-Marie Valentin	195
Lajos Hopp: Un épistolier et traducteur littéraire // Lajos Hopp: Letter Writer and Literary Translator	197
Kovács Ilona	197
Klaus Haberkamm	200
Eszter Kovács	202
Келемен Микеш: Турецкие письма // Kelemen Mikes: Letters from Turkey	205
Dukkon Ágnes	205
Józsa György Zoltán	209
Елена Шакирова	213
Лариса Николаевна Полубояринова	217
II. Rákóczi Ferenc Meditációi / Meditationes / Méditations // Meditations of Francis II Rákóczi	229
Kenyeres Zoltán [recte: Rónay László?]	229
Knapp Éva	230
Olga Penke	232
Elisabeth Klecker	233
Correspondance de François II Rákóczi et de la palatine Elżbieta Sieniawska 1704–1727 // Correspondence of Francis II Rákóczi and Palatine Elżbieta Sieniawska 1704–1727	234
Sz	234
Ferenc Rákóczi II: Confessio peccatoris. The Confession of a Sinner – The Memoirs	235
Heinz Hofmann	235
Csenge E. Aradi	239
Graeme Murdock	242
Charles Ingrao	244
Barbara Mahlmann-Bauer	246
TÁRGY- ÉS KAPCSOLATTÖRTÉNET, NEOLATIN IRODALOM // HISTORY OF THEMES AND RELATIONS, NEOLATIN LITERATURE	253
Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit // The Image of Hungary in Early Modern German Literature	253
Horst Fassel	253

Germania Hungaria litterata	257
Bitskey István	257
Peter Heßelmann	260
Fidel Rädle	262
Béatrice Dumiche	269
Jean-Marie Valentin	291
Obsidio Agriae Anno 1552	294
Németh S. Katalin	294
Heinz Hofmann	295
Militia et Litterae	301
Julia Anna Riedel	301
Klaus Haberkamm	302
[Jean-Marie Valentin]	309
Fortunatus, Melusine, Genovefa	310
Hans-Jörg Uther	310
Carolín Struwe	315
TUDOMÁNY- ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET // SCIENCE AND	
CULTURAL HISTORY	319
Bod Péter, a historia litteraria művelője // Péter Bod the Practitioner of	
Historia Litteraria	319
Szöllősy Balázs	319
Historia litteraria a XVIII. században // Historia Litteraria in the 18th Century	322
Mezei Márta	322
Olga Penke	327
Magyarországi gondolkodók 18. század. Bölcsészettudományok I. //	
Hungarian Thinkers 18th Century. Humanities I	329
Buda Attila	329
Thimár Attila	332
Kiss Margit	338
Magyarországi gondolkodók 18. század. Bölcsészettudományok II. //	
Hungarian Thinkers 18th Century. Humanities II	346
Penke Olga – Vörös Imre	346
Az Esterházy család és a magyarországi művelődés // The Esterházy Family	
and Culture in Hungary	354
Maczák Ibolya	354
Kiss Margit	357
Hagyomány és kritika // Tradition and Criticism	362
Vörös Imre	362
Németh S. Katalin	366
Monok István	369

Learned Societies, Freemasonry, Sciences and Literature	371
Kontler László	371
Fajt Anita	375
Béatrice Dumiche	382
Fénykeresők / Lichtsucher // Light Seekers	393
Vaderna Gábor	393
Orbán László	397
Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa //	
Enlightened Societies, Literature and Science in Central Europe	402
Kontler László	402
 XX. SZÁZADI IRODALOM- ÉS TUDOMÁNYTÖRTÉNET //	
20 TH -CENTURY HISTORY OF LITERATURE AND SCIENCE	409
Emlékezések Tarnai Andorra // Remembering Andor Tarnai	409
Németh S. Katalin	409
Gábor Csilla	412
In memoriam Tüskés Tibor	418
Vasy Géza	418
Zur Metamorphose des Schelms im modernen Roman // On the	
Metamorphosis of the Picaro in the Modern Novel	422
Matthias Bauer	422
 VEGYES TEMATIKÁJÚ TANULMÁNYKÖTETEK //	
MIXED-THEMED STUDY VOLUMES	425
A műelemzés lehetőségei // Opportunities of Analysis of Literary Works	425
Rákai Orsolya	425
Gabriella-Nóra Tar	429
Sedes Musarum	431
Imre Mihály	431
<i>A Fortunatustól a Törökországi levelekig // From Fortunatus to Letters from</i>	
<i>Turkey</i>	437
Imre Mihály	437
Litterae Hungariae	443
Bitskey István	443
Wilhelm Kühlmann	446
Andrea Seidler	449
[Jean-Marie Valentin]	451
 Névmutató // Index of Names	453

ELŐSZÓ

E kötet válogatást tartalmaz az elmúlt három és fél évtizedben általam egyedül vagy másokkal – köztük elsősorban feleségemmel, Knapp Évával – közösen írt, szerkesztett, társszerkesztett, sajtó alá rendezett, előszóval vagy kíséret tanulmánnyal ellátott könyvekről és más szakmai kiadványokról hazai és nemzetközi folyóiratokban megjelent szakkritikákból. Dokumentum értékük miatt felvettem a gyűjteménybe néhány napi- és hetilapban, kiadói katalógusban megjelent rövid könyvajánló és ismertetés szövegét, illetőleg az ilyen típusú írások bibliográfiai adatait is. Az összeállítás fő forrása saját személyi bibliográfiám és a nehezebben hozzáférhető kritikák másolatainak gyűjteménye. A teljes szövegtörzset, azaz a mintegy százhetven kritika összterjedelme körülbelül negyvenöt ív, melynek közzététele messze meghaladta volna a jelen összeállítás kereteit; egy hálózati kiadásban bizonyára ez is megoldható lesz. Ebben a válogatásban negyvennyolc kiadványról összesen közel százhusz írás található.

A gyűjtemény alapja a felismerés, hogy a tudományos művek kritikai fogadtatása, benne mindenekelőtt az ismertetések, recenziók és bírálatok természetes részét és tárgyát alkotják az irodalomtörténeti munkának, s elsődleges forrásai a tudomány- és kritikátörténetnek. Az összeállítás fő célja, hogy dokumentálja az Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi Osztályán végzett alapkutatások generációkon átívelő folyamatosságát, számvetést adjon az általam végzett, irányított, támogatott és napvilágra segített kutatások eredményeinek szakmai értékeléséről, s megjelenítse az eltérő, néha ellentétes véleményeket. Az időbeli súlypont a 17. és a 18. század, de a kiválasztott munkák és kritikák egy része mindkét irányban túlmutat ezen az időszakon. Saját kutatásaim fogadtatástörténete egy részének bemutatása mellett a gyűjtemény betekintést ad a munkámat segítő, azzal szoros kölcsönhatásban álló műhelyek tevékenységébe, megjeleníti az állandó és egy-egy feladatra kiválasztott munkatársak együttműködését, s elősegíti az eredmények tágabb, gyakran nemzetközi összefüggésekbe helyezését. Egyben jelzi a törekvést, hogy a korral kapcsolatos filológiai, irodalom- és esztétörténeti problémák egy részét közös gondolkodás és kutatás révén próbáltuk megoldani,

vagy megoldásukhoz közelebb jutni. Az összeállítás további célja, hogy ösztönözze a magyarországi irodalom- és kultúratudományi szakkritika történeti-kritikai vizsgálatát, hozzájáruljon a kritikai tevékenység minőségének emeléséhez, s kifejezze a köszönetet mindazon kollégáknak, akik – néhányan közülük többször is – vállalták e munkák bírálatát az elmúlt évtizedekben. A kötet egyben emléket állít az időközben elhunyt recenzenseknek, akik között több, nemzetközileg elismert szakember található.

A válogatás reményeim szerint hozzájárul a 17–18. századot érintő irodalom- és kultúratudományi értelmezői, értékelői és normaképző gyakorlat mintegy három és fél évtizedes szakaszának bemutatásához, kiegészíti és differenciálja a különféle tudománymetriai mutatókat, és ellensúlyozza azok némely aránytalanságát, megtévesztő adatait. Jelzi a befogadás korai szakaszát, s megmutatja a bírálatok szerzőinek megközelítési módjait és eltérő igényességét. Szemlélteti a szakkritika fő típusait, olvasási alakzatait és értelmezői stratégiáit, megjeleníti és ütközteti a különféle szakmai elvárásokat. Új kutatási témák felvetése és első megfogalmazása gyakran ezekben az írásokban történik. Összességében a kötet az irodalom- és tudománytörténet egy szeletét alkotja szakkritikák formájában. Az idegen nyelvű kritikákból kirajzolódnak a nemzetközi elvárások, megjelennek bennük egy, a külföldi olvasók számára elkészíthető magyar irodalom- és művelődéstörténet mozaikkockái.

A kritikák kiválasztásában abból indultam ki, hogy bizonyos értelemben minden válogatás fikcióteremtő aktus, ezért fontosnak tartom egy minél teljesebb kritikátörténeti adatbázis létrehozását. A terjedelmi korláton kívül a válogatás szükségessége mellett szól, hogy a kritikák tárgyát alkotó munkák és maguk a kritikák növekvő mértékben válnak hozzáférhetővé hálózati formában. Az ismételések minimalizálásának jogos igénye is indokolja a válogatást. A válogatás alapvető szempontja volt a kritikai attitűd, a továbbgondolás igényének és az új kérdésfeltevéseknek a jelenléte, a megbírált művekben elért tudásszint értékelése és lehetőség szerinti meghaladása. E szempontoknak nem minden, a gyűjteménybe beválogatott írás felel meg maradéktalanul, de néha egy csupán leíró, ismertető vagy ajánló jellegű írásnak is lehet dokumentum értéke. Szempont volt az is, hogy a kritikák érintsék a könyvek minél több aspektusát, a látásmódoknak és módszereknek minél szélesebb skáláját mutassák be. A régebbi, nehezebben hozzáférhető írások közül nagyobb arányban válogattam, mint az újabban megjelentekből. A magyar nyelvű kritikákból a könnyebb hozzáférhetőség miatt többet hagytam ki, mint az idegen nyelvűekből, ezért a gyűjtemény nem tükrözi a teljes anyag nyelvi arányait. Az idegen nyelvű kritikákból elsősorban azokat vettem fel, amelyek külföldön láttak napvilágot. Ha ugyanazon írás megjelent magyarul és idegen nyelven, általában az utóbbit részesítettem előnyben. Két, elsősorban a szélesebb közönségnek készült kiadványról készült kritikákat is beválogattam, mivel témájuk szorosan kapcsolódik az alapkutatási eredményeket közreadó kötetek tárgyához, és egy részük szakmai tanulságokat is megfogalmaz. Az először folyóiratokban vagy kisértőtanulmányként megjelent dolgozatok egy része beépült a monográfiákba, magyar és idegen nyelvű tanulmánykötetekbe, amiből időnként ismételések adódnak a bíráló-

tokban. Az ismétléseket csak a kritikák megcsonkításával lehetett volna megszüntetni, amit mindenképpen el akartam kerülni. A 2017–2019 között megjelent kötetek szakkritikai értékelése a műfaj természetéből adódóan nem tekinthető befejezettnek.

A kötet szerkezet kialakításában a számos – például tisztán kronologikus, műfaji, nyelvi szempontú – csoportosítási lehetőség közül a tematikus, az időrendi és a nyelvi alapú csoportosítás kombinációját választottam. A munkákat a végzett kutatások fő kérdésköreit bemutató hét tematikus és egy nyolcadik, a vegyes tematikájú tanulmányköteteket tartalmazó csoportra (fejezetre) osztottam; a fejezeteket a kutatói érdeklődés időbeli alakulásának hozzávetőleg megfelelő sorrendbe állítottam. A fejezeteken belül a könyvek megjelenési ideje, illetőleg tematikai összetartozása határozza meg a sorrendet. Az azonos évben megjelent munkákat szakmai jelentőségüknek megfelelően igyekeztem elrendezni. Az egy-egy munkára vonatkozó kritikák önálló csoportokat alkotnak, és nyelv szerinti elrendezést követnek: a magyar nyelvű írásokat követik az idegen nyelvűek, mindkét csoportban időrendben. Több különböző idegen nyelvű bíráló esetén a csoportosítás nyelvenként, azon belül időrendben történt. A kötetbe fel nem vett írások bibliográfiai adatai az adott műre vonatkozó kritikák szövege után, „További bírálatok” cím alatt találhatók.

Tüskés Gábor

A sajtó alá rendezés első lépéseként digitalizáltam, az eredetivel összeolvastam és javítottam a szövegeket. A cseh és orosz nyelvű bírálatok ellenőrzését Papp Ingrid és Kalavszky Zsófia végezte. A válogatás után a kialakított szerkezetnek megfelelően összeállítottam a kéziratot. A külön címmel ellátott bírálatok címét megtartottam. A több könyvet tárgyaló gyűjteményes kritikáknál kiválasztottam a jelen válogatás körébe tartozó műre vagy művekre vonatkozó részt, a válogatás körén kívül eső munkákkal kapcsolatos szövegrészek kihagyását [...] jelzi. Ha egy gyűjteményes kritika egynél több, a kötetbe felvett kiadványt tárgyal, a kritika megfelelő részei szétválasztva, az adott kiadványnál találhatók. A művek és a kritikák címléírásában az Irodalomtörténeti Közlemények új címléírási szabályzatát alkalmaztam. Megtartottam a szövegek eredeti tipográfiáját (a vezetéknév kivételével) és az évszázadok eltérő jelölésmódját, a jegyzetek címléírási formáit nem módosítottam. A magyar személy- és helynevek hibás írásmódját javítottam az idegen nyelvű szövegekben. Az egy-egy kritikán belüli tipográfiai következetlenségeket (pl. címek kurziválása) igyekeztem kiküszöbölni. A sajtóhibákat és értelemzavaró hibákat javítottam, a néhány szükséges szövegjavítást []-be tettem. Hálas köszönet a szerzőknek, folyóirat szerkesztőknek és kiadóknak a hozzájárulásért az írások újraközléséhez.

Tüskés Anna

INTRODUCTION

This volume contains a selection of critiques of books and other professional publications, published in Hungarian and international journals over the last three and a half decades; these have been written, edited, or co-edited with a foreword or accompanying essay by myself – alone or with others, including primarily my wife Éva Knapp. Taking their documentary value into consideration, I have included in the collection the texts of short book recommendations and descriptions published in daily and weekly newspapers and publishing catalogues, as well as the bibliographic data of these types of writing. The main source of the compilation is my own personal bibliography and a collection of copies of hard-to-reach reviews. The entire corpus, that is, the total volume of about one hundred and seventy critiques, consists of about forty-five copyright sheets, the publication of which would have gone far beyond the scope of the present compilation; in a network release, this will surely be possible. This selection contains a total of nearly one hundred and twenty articles on forty-eight publications.

The collection is based on the recognition that the critical reception of scientific works and, above all, their descriptions, reviews and critiques form a natural part and object of the literary historian's work and are the primary sources of the history of science and criticism.

The main purpose of the compilation is to document the intergenerational continuity of the basic research carried out in the Eighteenth-century Department of the Institute for Literary Studies, to provide an account of the professional evaluation of the results of the research conducted, directed, supported and brought to light under my management, and to present different, sometimes conflicting opinions. The temporal centre is the seventeenth and eighteenth centuries; however, some of the selected works and critiques go beyond this period in both directions. In addition to presenting a part of the reception history of my own research, the collection provides insight into the activities of workshops that have closely supported my work, displays the collaboration of permanent and task-selected staff, and helps to place the results in a broader, often international context. At the same time, it indicates the effort to try to solve, or at least to come closer to solving, through shared thinking and research some of the

philological problems, and those of literary history and history of ideas related to the age. A further aim of the compilation is to encourage the historical-critical examination of Hungarian literary and cultural studies, to contribute to raising the quality of critical activity and to thank all the colleagues who – some of them more than once – have undertaken to critique these works in recent decades. The volume also commemorates the reviewers who have died in the meantime, including several internationally renowned professionals.

I hope that the selection will contribute to the presentation of about three and a half decades of the practice of interpreting, evaluating and norm-setting literary and cultural studies in the seventeenth and 18th centuries, will complement and differentiate between the various scientific metric indicators, and compensate for some of their disproportions and misleading data. It indicates the early stage of reception and shows the approaches and different demands of the authors of the reviews. It illustrates the main types, reading shapes and interpretive strategies of professional criticism, and displays and conflicts with different professional expectations. The raising and first formulation of new research topics is often done in these writings. Overall, the volume constitutes a section of the history of literature and science in the form of specialist reviews. International expectations emerge from the critiques in foreign languages, and in them appear the mosaic tesserae of a history of Hungarian literature and culture that could be written for foreign readers.

In selecting the critiques, I started from the premise that, in a sense, all selections are fiction-creating acts, so I considered it important to create as complete as possible a database of the history of criticism. In addition to restricting the field surveyed, the need for selection is supported by the fact that both the works that are the subject of criticism and the critiques themselves are increasingly becoming available online. The legitimate need to minimize repetition also justifies selection. The basic aspect of the selection was the critical attitude, the presence of the need for further thinking and new questions, the evaluation of the level of knowledge attained in the works assessed and, if possible, exceeding it. Not all of the writings selected for the collection fully meet these criteria, but sometimes a text of a purely descriptive or recommendatory nature can have value as a document. It was also a factor that the critiques should touch on as many aspects of the books as possible, and present as wide a range of visions and methods as possible. I have selected a larger proportion of older, more difficult-to-access writings than of more recent ones. For the sake of easier accessibility, I have omitted more of the Hungarian-language critiques than of the foreign-language ones, and therefore the collection does not reflect the linguistic proportions of the whole material. Of the foreign language critiques, I have mainly picked those that had been published abroad. If the same item was published in Hungarian and in a foreign language, I usually preferred the latter. I have also selected critiques of two publications primarily intended for the general public, since the subject of these is closely linked to that of volumes announcing the results of basic research, some of which also formulate professional lessons. Some of the

papers that first appeared in journals or as accompanying essays were incorporated into monographs, volumes of essays in Hungarian and foreign languages; that sometimes result in repetitions in the reviews, and could only have been eliminated by truncating critiques, which I definitely wanted to avoid. Due to the nature of the genre, the peer review of the volumes published between 2017 and 2019 cannot be considered complete.

In the volume structure, I have chosen from the many – for example, purely chronological, genre, linguistic – options a combination of thematic, chronological and language-based grouping. Works are divided into seven thematic groups (chapters) containing the main research issues and an eighth group with mixed-themed study volumes; chapters are arranged in approximately the appropriate order of the time of the researcher's interest. Within the chapters, the order of publication of books and their thematic affiliation determine the order. I have tried to arrange works published in the same year according to their professional significance. Critiques of each work form separate groups and follow a language arrangement: writings in Hungarian are followed by those in foreign languages, in chronological order in both groups. In the case of several different foreign language reviews, the grouping is by language, within that in chronological order. Bibliographic details of writings not included in the volume can be found under the heading "Further reviews" after the text of the critiques of the given work.

Gábor Tüskés

As a first step in compiling for publication, I digitalized and corrected the texts and collated them with the original. The reviews in Czech and Russian were checked by Ingrid Papp and Zsófia Kalavszky. After sorting, I compiled the manuscript in accordance with the structure that had been worked out. I kept the titles of reviews with a separate title. In the case of collective critiques of several books, I selected the part relating to the work or works in the present selection, indicating by [...] the omission of passages relating to works outside the selection. If a collective critique discusses more than one publication included in the volume, the relevant parts of the critique are separated and located under that book. In the bibliographical description of the works and critiques, I used the style regulations of the Institute for Literary Studies. I kept the original typography of the texts (except for putting last names in capitals) and the different styles of notation of the centuries and I did not change the bibliographical description style of the notes. I corrected incorrect spellings of Hungarian personal and place names in foreign language texts. I tried to eliminate the typographic inconsistencies in each critique (eg. italics of titles). I corrected typographical errors and errors liable to lead to misunderstanding and put some necessary text corrections in square brackets []. I would like to thank the authors, the editors of journals and the publishers for their permission to reuse the reviews.

Anna Tüskés

VALLÁSI KIFEJEZÉSFORMÁK

FORMS OF RELIGIOUS EXPRESSION

TANULMÁNYOK A NÉPI VALLÁSOSSÁG KÖRÉBŐL //
STUDIES FROM THE HISTORY OF FOLK RELIGIOSITY

TÜSKÉS Gábor szerk. „*Mert ezt Isten hagyta...*”: *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Budapest: Magvető Kiadó, 1986, 636.

KÓSA László
Szakrális néprajz

A hagyományos életformát át- meg átjáró vallások néprajzi kutatása hosszú ideig elhanyagolt terület volt. Több ok közül kétségtelenül első helyen áll a magyar néprajz fő iránya, az, hogy a népi kultúra kutatását hosszú ideig elsősorban őstörténeti tudománynak tekintették. Az elveszettnek hitt „magyar mitológia” után kutattak, az ősvallás, a pogány kultuszok nyomait keresték a magyar nép hiedelemvilágában, nem pedig azt, hogy a tételes vallások miként alakították a hagyományos életet és világszemléletet. Hosszú ideig az sem tűnt föl, hogy a régi Magyarország, Európa vallásilag legösszetettebb állama páratlan összehasonlító vizsgálatok terepe lehet vagy lehetett volna. A néprajzi kutatás nem kerülte ki a vallásos élet jelenségeit, de önmagukért nem foglalkozott velük, hanem rendszerint a népszokások, hiedelmek általánosabb tárgyköreibe sorolva végezte el a számbavételt.

Ezen a helyzeten egymagában változtatott Bálint Sándor (1904–1980), egykori szegedi egyetemi tanár. Az ő emlékének ajánlva jelenik meg huszonegy szerző tanulmánykötete a népi vallásosság köréből. Mint a szerkesztői előszó hangsúlyozza, nem

szokványos emlékkönyv készült, hiszen Bálint Sándor olyan történelmi időkben tanított egyetemi katedrán, amikor ebben a tárgykörben nem nyílt alkalom tanítványok nevelésére. A szerzők azt kívánják bizonyítani, hogy a kötet ajánlásában a neves német tudós, Matthias Zender nem hiába minősítette Bálint Sándor fél évszázados életművét nemzetközileg kiemelkedőnek, a mai magyar kutatás nyomában járva igyekszik a példának megfelelni.

Az alcím – „tanulmányok a népi vallásosság köréből” – kissé mást jelent, mint amit köznapi szóhasználatban értünk rajta. A népi vallásosság a kötet tudományos fogalomrendszerében fölöleli mindazt a vallásosságot, ami kívül esik az egyházak által tételekben megfogalmazott hitelveken és gyakorlaton, vagyis nem a parasztság, hanem a papság kivételével a társadalom minden rétegének vallásosságára kell gondolnunk. Ez a fölfogás eltér a magyar néprajz tudománytörténeti hagyományától, mert az egész társadalomra, és nem annak valamelyik rétegére vagy osztályára tekint, továbbá tárgyat nem osztja föl különböző részágazatok között, s ezáltal egységesen közeledhet a művelődés egy nagyon fontos területéhez. Noha nem volt az elméletek embere, s meg sem fogalmazta, de ezt a szemléletet vallotta Bálint Sándor is. Munkásságának egyik pillére, Szeged népélete önmagában nem nőtte volna túl a helyi néprajzi kutatás határait, ha nem építi mellé a másik pillért, a népi katolicizmus vizsgálatát, amely az egyetemes művelődéstörténet magaslatára emelte az életművet.

Bálint Sándor életének legfontosabb mozzanatairól Tüskés Gábor szerkesztő előszava és a magyar kutatástörténetet részletesen áttekintő, terjedelmes bevezető tanulmánya tájékoztat. A függelékben pedig megtaláljuk Bálint Sándor szakrális néprajzzal foglalkozó írásainak bibliográfiáját. Nem volt könnyű dolga a szerkesztőnek a tanulmányok kötetbe rendezésénél, mert bár a néprajzé a főszerep, az eddig elmondottakból következik, hogy más tudományszakok – egyháztörténet-írás, zenetudomány, művészettörténet, pszichológia, szociológia is jelen vannak. Az első tanulmánycsoport („középkor” cím alatt) és a záró (a „jelen”) hangsúlyosabbak, mint a közbülsők, a nem szerencsés „forrásvidékek” és „tájak” címekhez soroltak. A középkori és barokk kori néprajzi vonatkozások kutatásba vonása – nemcsak vallási értelemben, hanem nagyobb körben tekintve – Bálint Sándor néprajztudomány-történeti érdemei közé tartozik. Hadd emeljük ki a zárótanulmányt, amely a múlt és a jelen után – a vallásos élet mai változásai kapcsán – a jövő várható vallásosságára is kitekint, bátran és széles látókörrrel.

Bálint Sándor a katolikus vallásos népélet kutatója volt, a kötet tanulmányainak többsége is a római és görög katolikus vallás köréből választotta tárgyát, ám amint Bálint Sándor is érintett más vallásokhoz fűződő hagyományokat, úgy a kötetben is helyet kaptak református, zsidó és az ún. kis- vagy szabadegyházak híveinek életével, tradícióival foglalkozó írások. A kötet semmiféle teljességet nem vállalhatott, hiszen a tekintélyes eredmények mellett nagyok a kutatásbeli hiányok is, azonban ha valamit joggal hiányolhatunk, az a felekezeti közti összehasonlítás elmaradása. Mivel bizvást lehet, hogy a tanulmánykötet a néprajzi és művelődéstörténeti érdeklődésű olvasók kö-

rében nagy figyelemre talál, de egyúttal a kutatást is serkenteni fogja, efféle hiányok megszűnésére is van remény.

Könyvvilág 1986. június 26. Ugyanaz kissé rövidítve // Same slightly abbreviated: *Hungarológiai Értesítő* 10, 1–2. sz. (1988): 277–278.

HETÉNY János

Solymossy Sándor 75. születésnapjára emlékkönyvvel tisztelgett az 1939. évi Ethnographia. Ebben a jubiláló professzor fiatal magántanára, Bálint Sándor is jelentetett meg egy *Adatok a magyar búcsújárás néprajzához* c. dolgozatot. Erre, hasonló címmel, Szendrey Ákos válaszolt (1940. 87–90.). Írása jelentős szemléleti és módszertani eltérésekkel korolja szegedi kollégáját: „...A vallásos néprajz értelmezésében nagy a különbség köztünk és Bálint között. Mi csak azt tartjuk a vallásos néprajzba tartozónak, ami népi, azaz népi eredetű, vagy pedig a papi egyházi rendelkezések népi átalakítása s nem egyházhatósági rendelkezéseknek papi felügyelet alatt való végrehajtása. A vallásos néprajz nem egyháztörténelem s e kettő összekeverése egyik legnagyobb hibája a vallásos néprajzzal kísérletezőknek.” A két kutató mindvégig megmaradt saját szemléletmódjánál. Bálint Sándor ui. meggyőződéssel vallotta, hogy a vallási néprajznak igenis megvannak a maga sajátos igényei és a néplélek alkatát bajos lenne racionálisan és eleve szakmai elkülönítéssel megközelíteni. Csak komplex módszerrel, azaz számos tudomány együttes összefogásával próbálhatjuk művelni. Bálint Sándor összes kisebb és nagyobb művét ebben a szemléletben és ezzel a módszerrel írta. Mellőzése – mint tudjuk – nem csökkentette, hanem inkább még növelte munkaidejét és kedvét. Publikációival lassan és ellenállhatatlanul elismerésre készítette a hazai néprajztudományt. Élete végének szinte hihetetlenül termékeny munkája révén saját maga készítette önmaga rehabilitációját.

Így a vallásos néprajz korszerű művelése ma már vitathatatlanul meghaladja azokat a kereteket, amelyeket kb. félszázaddal ezelőtt szűklátókörűen engedélyeztek neki. Gunda Béla pl. (*A református vallási néprajz fogalma és mai feladatai*. In: Vallási Néprajz. ELTE Folklóre Tanszéke. Bp. 1985.) egyenesen megfordítja Szendrey Ákos hajdani szentenciáját: „vallási néprajz... nem határolható el az egyháztörténettől, a pasztorizációtól, a bibliaismerettől, sőt az egész magyar művelődéstörténettől sem”. – Vagy az *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* c. sorozat 10. kötetének szerkesztői bevezetőjében olvashatjuk: „Tartozunk az igazságnak azzal, hogy elmondjuk, hogy az ő (ti. Bálint Sándor) munkásságának tudományos súlya hatott oda, hogy a készülő *Magyarság Néprajzá*nak ötödik kötetébe belekerült a népi vallásosság témája. Bálint Sándor könyveinek eredményeit figyelembe nem venni, nem lehet többé.” – Posztumusz kötetének (*Szeged-Alsóváros*. Bp. 1983.) bevezetőjében pedig Erdélyi Zsuzsanna írja: „Jó, ha bizonyíthatjuk, hogy amit a halál megbénított, az is életre kelhet s az abbahagyott szellemi tevékenységet folytatni lehet és kell.”

A Tüskés Gábor szerkesztésében megjelent tanulmánykötet éppen ezt szeretné tenni, hiszen „Bálint Sándor emlékének” ajánlja a könyvet. Az ízléses és kellőképpen illusztrált kötetet Matthias Zender bonni professzor ajánlása vezeti be: „Bálint Sándor halálának híre több embert érintett közletről, mint azt ilyen csöndes és szerény tudós életében feltételezhettük volna”. Ezzel nemcsak „személyiségének varázskörét” idézi meg, hanem életművét is betöltött szerepébe helyezi: „A nemzetközi kutatásnak is nélkülözhetetlen segítséget nyújtott egy eddig terra incognita-nak számító terület megismerésében.”

A kötet első tanulmánya tudománytörténeti áttekintés: *A népi vallásosság kutatása Magyarországon*, a múlt századi, kezdetben romantikus, mitológiai és őstörténeti keresésektől a filológiai, összehasonlító szándékú, pozitivistá kutatás szorgalmas munkájáig. Eközben vetődik fel a vallási néprajz tulajdonképpen mivoltának szakmai kérdése. A törekvések viszontagságos útján Tüskés Gábor alapos bibliográfiával adatolja a tudománytörténeti szakaszokat, figyelemmel a külföldi kortárs eredményekre is. És most lapozzunk vissza az ugyancsak tőle származó „szerkesztői előszó”-ra, mely ennek a tudománynak vajúdását jogosan magyarázza annak lassú elismerésével, hogy a vallási élet csakugyan az egész emberi és társadalmi életünk egyik kulcskérdése, formálóját. Maga a vallási kultúra – a valóság –, mindig nagyon összetett és ezért „nagyon keveset tudunk arról, hogyan lehetne legjobban megragadni a népi kultúra és az egyházi kultúra kölcsönhatásainak történeti rétegeit, hogyan keletkeztek a népi vallásosság sajátos kifejezési formái...” Dinamikus értelmezést tart egyedül lehetségesnek: az állandó intézményesülés és a folyamatos népivé válás miatt. A népi vallási kultúra megközelítése ezért csak „interdiszciplináris” lehet: az emberre vonatkozó tudományok összeségítése.

Ezért aztán 20 kutató kap szót a kötetben. Az általános történelem, a művészettörténet, a zenetudomány, a jogtudomány, a szociológia és természetesen a néprajz meg a hittudomány művelői. Római és görög katolikusok, protestánsok, izraelita és szabadegyházi hívek. Így „az írások széles skálájával”, a „megközelítés komplexitását” gyakorolva szeretné bizonyítani, hogy a szaktudományokra való tagolódás csak az emberi teljesítőképesség korlátaiból fakad, nem pedig az élő kultúra széthullásából. Tulajdonképpen ennek az elismerésével és igyekezetével fejezi ki igazán tiszteletét Bálint Sándor előtt ez a tanulmánykötet, ő ugyanis évtizedeken keresztül, szinte egy szál magában, végezte ezt a polihisztori munkát.

Tüskés Gábor szerkesztő négy csoportba osztja a legkülönbözőbb tanulmányokat. Általában az a benyomásunk, hogy az esetenként elsőrangú és szakmailag újat nyújtó írások éppen a komplexitás és az interdiszciplináris kutatások alaptörvényének, az összedolgozásnak és az egy valóságkép érzékeltetésének nem tudnak megfelelni. Maradnak külön-külön szép mozaikkockák, anélkül, hogy egy-egy nagyszerű faliképbe rendeződnének. És mintha csakugyan egyenként „bizonyítanak” Szendrey Ákos hajdani észrevételének jogosságát: nem látjuk meg eme nagyon jó dolgozatok témáinak népivé válását, beilleszkedését a műveltség alakulásának százados folyamataiba. Bálint Sándornak éppen ezt a bravúrt sikerült megvalósítania! Akár a művészettörténet, akár a

gazdasági élet vagy az egyháztörténelem és a hittudományok anyagából merített, képes volt egységbe foglalni és a társadalmi érvényesség körét, a népivé válást legalábbis valószínűsíteni. Ez különösen áll a *Középkor* c. csoportosításra, ahol a történész, művészettörténész nagyszerű anyagot kínál fel, de mintha nem éreznék „hivatásuknak”, hogy utánnyomozzanak: van-e hatása, népi túlélése pl. az Árpád-házi szent királyok irányított kultuszának, vagy következett-e valami gyakorlat a középkori magyar templomépítéssel liturgiájából? Hogy pedig ilyesféle kutatás lehetséges, azt szépen megkísérli a zenetörténész, aki a középkori magyar temetés maradványait vizsgálja az erdélyi néphagyományban. Éppen ezek a történeti mélységű dolgozatok mutathatják, hogy az élő kultúra jelenségeiben bármikor benne rejlik számtalan összetevő és így a kutató előtt a hajdani „tisza” v. „ősi” népinek aligha van a korábban sejtett értelme!

A *Forrásvidékek* c. következő csoportosításból ugyanez a tanulság vezethető le. Ezúttal azonban nem a történelmi rétegződés, hanem magában az emberben ható többféle forrásértékű erő figyelembevételéről. Így a mágikus és a vallásos kapcsolátát néző dolgozatban. A „mágikus kontextus nélküli” gonoszűző ráolvasásokban azonban pl. még mélyebb elemzéssel valószínűleg mégis kimutatható lenne az összefüggés, mint pl. „az Ige testté lett!” fohásza esetében biztosan! Mindkét szaktudomány részéről öröndetes az egyházjog és a szokásjog egymásra hatásainak figyelembevétele. Csak itt is, az egy „offerálás” szokása mellett több, életszerűbb bemutatás lenne kívánatos. Ezután hárman a magyar görög katolikusság hányatott történetét és etnikai származását tárják fel és világítják meg ezáltal sajátos hagyománykincseiket. Kegyelettel emlékeznek Bálint Sándorra, aki a hazai görög katolikusság néprajzát teljesen feldolgozatlanak jelezte. Éppen ezért köszönhetjük örömmel ezt a három eligazító cikket. Név szerint emlékezzünk meg néhai Scheiber Sándor dolgozatáról: egy XIII. századtól kimutatható zsidó szokás továbbélését nyomozza egészen a jelenükig. Lám, lehetséges a komplex bemutatás!

A *Tájak* c. harmadik csoportban a kultúra élő valóságának összetett volta a földrajzi és az etnikai tényezőkben is bizonyul. Itt olvasható az egész tanulmánykötet címe is, a régóta többféleképpen magyarázott „Júlia szép leány” ballada egyik variánsából. Jelentős dolgozatok vannak e részben és egyikük-másikuk a magyar néprajz számára eddig ismeretlen világból. Például a református paraszteccelesiolák („kisegyházak”) kegyességi életéből, majd pedig egy ún. szabadegyházas közösség belső életének bemutatása, főleg az egymás közti házasság törvényének meghatározó ereje által.

A *Jelen*-t terepen végzett gyűjtések képviselik, újdonság a sokat vitatott hasznosi „kegyhely” és látnokának ügye, eddig még aligha ismert összefoglalásban. De hiányzik a hasznosi jelenség – kétségkívüli – népi kihatásának vizsgálata. A látnoknövel foglalkozva éppen az ő személye „fedi el” a dolgozat tulajdonképpeni – nagyon általánosító – címét: *A népi vallásosság pszichopatológiája*. Már a jövőbe mutató jelennek szociográfiája Tomka Miklós dolgozata: *Vallási változás Magyarországon*. Igen tanulságos írás, de – megint arra emlékeztet, egy néprajzkutatónak is meg kellene rajzolni (kísérlni!) a népi vallásos kultúra érzékelhető változásait hazánkban a legújabb időkre vo-

natkozóan. – A kötetet Péter László precízen válogatott bibliográfiája zárja le Bálint Sándor összes szakrális néprajzi írásairól 1929-től haláláig.

Jó módszertani problémafelvetés a Tüskés Gábor által szerkesztett tanulmánykötet. Hiszen kimutatja a népi vallásos jelenségek kétségkívül összetett jellegét és éppen ezért bizonyítja az ún. komplex v. interdisziplináris szemlélet és módszer egyedüli használhatóságát. Ugyanakkor a hazai vallásos néprajzi kutatásnak bizonyos erőpróbája is lehet a kötet – a Bálint Sándor „utáni” korszakból. Itt bizonyos hiányosságok: az összedolgozás, szerkesztés és a sajátosan népivé válás ábrázolási készsége terén, kétségkívül jelentkeznek. De éppen ezért és annál jobban kell örülni, hogy ez és így megjelent, hogy mindezekre – a Mester távozása után – felfigyeljünk és a továbbiakra biztassuk egymást.

Ethnographia 99 (1988): 132–134.

Jakob BAUMGARTNER
Der Weg der religiösen Volkskunde in Ungarn

[...] Gesamthaft gesehen, verbleiben der religiösen Volkskunde in Ungarn noch zahlreiche Aufgaben; sie wird die lange herrschende Meinung, die religiösen Äusserungen des Volkes seien «heidnischer» oder «abergläubiger» Natur, berichtigen müssen. Moderne Methoden der Inventarisierung drängen sich auf, damit die scheinbar dem Untergang geweihte Welt volksfrommer Kundgaben nicht für immer entschwindet. In erster Linie ginge es darum, das mit der eucharistischen Liturgie zusammenhängende Brauchtum in den Blick zu nehmen, dann die Wallfahrtszentren, die Heiligtümer, die privaten und kollektiven Formen der Volksreligiosität sowie die Kultgegenstände zu erfassen, des weiteren die Entwicklung der Volksfrömmigkeit und die Geschichte der Heiligenverehrung, besonders der Muttergottes und der beliebtesten Heiligengestalten, zu verfolgen. Dem Studium der Volksreligiosität, das in Ungarn noch kaum über die Phase der Materialbeschaffung hinausgelangt ist, eröffnen sich ungeahnte Möglichkeiten, besonders dann, wenn die interdisziplinäre Zusammenarbeit ins Spiel kommt.

Zu welchen Ergebnissen eine solche Kooperation führen kann, veranschaulicht aufs nachdrücklichste die eben erschienene Schrift zum Gedenken an einen der angesehensten Vertreter der religiösen Volkskunde in Ungarn: *Sándor Bálint* (1904–1980). Seine ersten wegweisenden Überlegungen zu den Problemen der religiösen Volkskunde publizierte er in den Jahren 1935/36. Kurz darauf kam sein erstes grösseres Werk «Die Feste unseres Volkes» (*Népünk ünnepei*. Budapest 1938) heraus, worin er einen Gesamtüberblick bietet, der zu weiteren Untersuchungen ermuntern wollte. Die Mitte des Buches bildet die Darstellung der volkstümlichen Begehungen im Verlauf des Kirchenjahres, die religiösen Bräuche, welche Weihnachten, Ostern und Pfingsten begleiten. Im Werk *Sacra Hungaria* (Budapest 1943) vertiefte Bálint seine Anschau-

ungen durch eine Reihe bereits veröffentlichter Aufsätze (Das Volksleben in Ungarn zur Zeit des heiligen Stephan; Loreto und Ungarn; Die Verehrung der Muttergottes von Tschenstochau in Ungarn; Die sakrale Landschaft; Die religiösen Wurzeln des Volkslebens in Szeged; Die Quellen des katholischen Volkslebens in Südungarn; Liturgie und Volksüberlieferung; Die ungarischen Pilger; Die Todeserfahrung des einfachen Menschen usw.). In einem weiteren Buch beschrieb er aufgrund eigener Teilnahme und Erfahrung in mehr lyrischer als wissenschaftlicher Weise 21 Marienheiligtümer und -wallfahrtsorte (*Boldogasszony vendégségében* [Auf Besuch bei der Jungfrau Maria]. Budapest 1944). Gegen Ende seines Lebens, nachdem er für längere Zeit verstummt war, trat Bálint wieder an die Öffentlichkeit mit zwei Werken zum Kirchenjahr (*Karácsony, húsvét, pünkösd* [Weihnachten, Ostern, Pfingsten]. Budapest 1976; *Ünnepi kalendárium* [Festkalender]. Budapest 1977), die einen Querschnitt aus seinem Schaffen über die Volksreligiosität darbieten: die Frucht einer ihm auferlegten Schweigeperiode. Er stützte sich in diesem reifen Alterswerk auf die unterschiedlichsten Quellen, auf eigene Erhebungen an Ort und Stelle, er zog die Ikonographie, die Kunstgeschichte, die beschauliche Literatur, Gebete, Hymnen, Sequenzen und vieles andere bei, um so eine Art Handbuch des religiösen Brauchtums und des Volksglaubens im Kontext von Raum und Zeit anzufertigen, das dem Fremden eine terra incognita aufschliesst. Ein Feld, das Bálint im besonderen beackerte, war die Kultur-, Kunst- und Literaturgeschichte sowie die Volkskunde von Szeged, jenem katholisch gebliebenen Gebiet, aus dem er selber stammte. Die Hauptwerke über Szeged und seine Umgebung umfassen folgende Titel: *Szeged szótár* (Szegeder Wörterbuch, I–II. Budapest 1957); *Szeged városa* (Die Stadt Szeged. Budapest 1959); *A szegedi paprika* (Der Paprika von Szeged. Budapest 1962); *Szeged népe* (Das Volk von Szeged. Budapest 1965); *Szegedi példabeszédek és jeles mondások* (Parabeln und besondere Sprüche von Szeged. Budapest 1972); *Tombácz János meséi* (Die Märchen von János Tombácz. Budapest 1975); *Szeged reneszánsz kori műveltsége* (Die Kultur von Szeged in der Renaissancezeit. Budapest 1975); *A szegedi nemzet* (Die Szegeder Nation, I–III. Szeged 1976–1980); *A hagyomány szolgálatában* (Im Dienst der Tradition. Gesammelte Aufsätze. Budapest 1981); *Szeged-Alsóváros* (Szeged-Unterstadt. Budapest 1983).

Bálints Nachlass enthält eine unbearbeitete Materialsammlung über das Wallfahrtswesen im Karpatenbecken, die bedeutsamste Einheit in seinem Vermächtnis an die Nachwelt. Durch zahllose Studien förderte er, sozusagen aus einem angeborenen Sinn für die Bedeutung der Formen des Volkslebens, die internationale Forschung; denn die vergleichende Volkskunde bedarf zuverlässiger regionaler Untersuchungen wie auch theoretischer Erörterungen und Gesamtdarstellungen. In vielen seiner Veröffentlichungen widerspiegelt sich zwar ungarische Landes- und Kirchengeschichte, doch vergisst er dabei weder die mannigfaltigen Beziehungen zu anderen Ländern und Bereichen noch die Einflüsse aus West- und Mitteleuropa, noch die Kulturwege nach dem Südosten durch die Jahrhunderte hindurch. «Ungarns kulturgeographische Situation weist den dortigen Verhältnissen vielfach eine entscheidende Bedeutung für

die Aufklärung bestimmter Sachverhalte in der Kulturgeschichte zu» (M. Zender). Mit seinen Leistungen hat Bálint zweifellos die Grundlagen und Quellen bereitet, welche zur Kenntnis eines für Europas Kultur wichtigen Teilgebietes unerlässlich sind.

Die Gedenkschrift «Weil Gott das aufgetragen hat... Studien zur Geschichte der Volksfrömmigkeit» (die Literaturgattung der Festschrift ist in Ungarn äusserst selten) wurde in den Jahren 1981–1982 zusammengestellt. Als Ziel schwebte dem Herausgeber Gábor Tüskés folgendes vor:

- den Anschluss an die europäische Forschung auf dem Gebiet der Volksreligiosität zu erreichen,
- durch die Weiterführung des geistigen Erbes Bálints die Kontinuität in der ungarischen wissenschaftlichen Landschaft bezüglich der Volksfrömmigkeit zu wahren,
- einen lauterer und unermüdlichen Gelehrten zu ehren,
- neue Wege für die interdisziplinäre Zusammenarbeit auf dem Gebiet der religiösen Volkskunde zu beschreiten.

Die einzelnen Autoren des stattlichen Bandes, Historiker, Kunst-, Musik- und Rechtsgeschichtler, Volkskundler, Philologen, Psychologen, und Religionssoziologen, waren aufgefordert worden, die Grenzen ihres Fachs möglichst zu sprengen. Das Buch möchte über eine bloss deskriptive, inventarisierende religiöse Volkskunde hinausgelangen und ein theoretisches Konzept vorstellen, und zwar mit Hilfe von Fallbeispielen. Der erste Teil bringt vier Abhandlungen zum «Mittelalter»: (Gábor Klaniczay: *Die Anjous und die heiligen Könige. Ein Kapitel der mittelalterlichen Heiligenverehrung*; Ernő Marosi: *Anmerkungen zu den liturgischen Beziehungen der mittelalterlichen Kunst in Ungarn*; Éva Knapp: *Die Mirakel des heiligen Paulus des Eremiten. Analyse der Mirakelaufzeichnungen bei der Reliquie in Budaszentlőrinc*; László Dobszay: *Die Spuren des mittelalterlichen Bestattungsritus in der siebenbürgischen Volksüberlieferung*). Im zweiten Teil finden sich sechs Beiträge zu «Quellengebieten»: (Éva Pócs: *Magische und religiöse Texte der «Bösendämonenabweisung»*. *Die kirchlichen Beziehungen zu den Beschwörungen*; Péter Erdő: *Volksbräuche und kirchliche Rechtsgeschichte in Ungarn. Die Opferung*; András Cserbák: *Der kulturhistorische Hintergrund der griechisch-katholischen Volksfrömmigkeit*; Elek Bartha: *Die Spuren der byzantinischen Liturgie in der Volksüberlieferung*; László Kárpáti: *Das Irmologion [Gesangbuch] von Sajópálfalva*; Sándor Scheiber: *Sarg als Tisch. Zur Geschichte eines jüdischen Brauchs*). Der dritte Teil trägt die Überschrift «Landschaften»: (Zoltán Szilárdfy: *Die Ikonographie des Purgatorium-Altars in der Kirche von Szeged-Alsóváros*; László Székely: *Zur Neubewertung des Balladentyps Regina – «Julia szép leány»*; Péter Pál Domokos: *Gesangsunterricht in Csíksomlyó am Anfang des 18. Jahrhunderts*; Ambrus Molnár: *Die Bruderschaft der «Heiligen Männer» und der «Heiligen Frauen» in Hajdubabasz*; Jenő Szigeti: *Die Krise der Bauern-Ekklesiolen in Békés und die Gründung der Baptistengemeinde 1890–1891*). Der vierte Teil schliesslich befasst sich mit der Gegenwart: (Péter Ullmann: *Totenwache in einem siebenbürgischen Dorf heute*; Olga Nagy: *Religiöses Leben in Havad. Die Volksreligiosität als integrierende Kraft*; Ferenc Jádi/Gábor Tüskés: *Die Psychopathologie der Volksfrömmigkeit. Die Visionen einer Bauernfrau von Hasznos*; Ágnes Fehér: *Religiöse*

Endogamie in den freikirchlichen Gemeinschaften; Miklós Tomka: *Der religiöse Übergang in Ungarn*). Die ausgewählte Bibliographie führt weit über 200 Veröffentlichungen des Geehrten (von 1929–1980) aus dem Gebiet der Volksreligiosität an.

Die Gedenkschrift für Sándor Bálint will ein Anlauf sein, um die religiöse Volkskunde in Ungarn aus ihrer marginalen Stellung herauszuholen und die um Anerkennung ringende Disziplin fachübergreifend zu betreiben. Dem Sammelband kommt also eine einmalige Bedeutung zu, dies um so mehr, als hier erstmals seit Jahrzehnten versucht wird, die Ergebnisse einer ideologiefreien Forschung bekanntzumachen. Ein nichtkirchlicher Verlag betreute die Herausgabe des Werkes. [...]

Schweizerisches Archiv für Volkskunde 83, Nr. 3–4. (1987): 217–220.

Franz MAYER-KRAUSZ

Der berühmte Mythenforscher Karl Kerényi (hier früher Kern und stammt aus Temesvár/Banat) schrieb über seinen Freund Bálint: »Die Ethnographie ist nicht nur Sándor Bálints Gegenstand, genauso gut könnte er selbst Gegenstand der Ethnographie sein«. Erst sechs Jahre nach seinem Tode (1980) konnte dieser Aufsatzband »in memoriam« des durch einen Autounfall verstorbenen Nestors der ungarischen religiösen Volkskunde erscheinen. Freunde und Schüler – darunter der Herausgeber Gábor Tüskés – haben diese Ehrung post mortem vorgenommen, denn er hatte – bedingt durch die politische Situation in Ungarn – lange Jahre Schwierigkeiten zu publizieren. Bálint stammte aus der Unterstadt Szegedins und große Liebe verband ihn mit den Bauern und Fischern dieses Stadtteils, deren Leben und Frömmigkeit für ihn eine Quelle seiner Forschungen wurde. Er selbst war von tiefer Religiosität durchdrungen und von den unerschütterten religiösen Lebensformen seiner Heimat erfüllt. Die aufopfernde Hingabe an seine Forschungsarbeit, sein Faktenwissen, galt ausschließlich seiner Heimat Ungarn, aber er sah auch die vielfältigen Beziehungen, Einflüsse aus Österreich, Bayern und Mitteleuropa und hat dadurch der vergleichenden religiösen Volkskunde gezeigt, daß zuverlässige regionale Untersuchungen und Darstellungen die Zusammenhänge, die Zusammenschau erst ermöglichen.

Wiederholt muß man sagen: »Hungarica non leguntur«. Diese resignative Feststellung (auch beim Ungarischen Volkskundexikon in fünf Bänden) benennt leider eine Tatsache, und es ist sehr zu bedauern, daß auch dieser Band keinen Übersetzer gefunden hat. Trotz der vielen, sehr interessanten Aufsätze wie der von Gábor Klaniczay: »Die Anjous und die heiligen Könige. Ein Kapitel mittelalterlicher Heiligenverehrung« oder von László Dobszay: »Die Spuren des mittelalterlichen Bestattungsritus in der siebenbürgischen Volksüberlieferung« oder von Elek Barta: »Die Spuren der byzantinischen Liturgie in der Volksüberlieferung« und von Sándor Schreiber: »Sarg als Tisch. Zur Geschichte eines jüdischen Brauches«. Auch Peter Ullmanns

»Totenwache in einem siebenbürgischen Dorf heute« sollte eigens erwähnt werden, ebenso vom Herausgeber Gábor Tüskés und Ferenc Jádi die hervorragende Studie: »Die Psychopathologie der Volksfrömmigkeit«. Es geht um Visionen einer Bauersfrau aus Hasznos.

Die übrigen Aufsätze behandeln folgende Themen: Marosi Ernő: »Anmerkungen zu den liturgischen Beziehungen der mittelalterlichen Kunst in Ungarn«. – Knapp Éva: »Die Mirakel des hl. Paulus des Eremiten. Analyse der Mirakelaufzeichnungen bei der Reliquie in Budaszentlőrinc«. – Pócs Éva: »Magische und religiöse Texte der Böse austreibung. Die kirchlichen Beziehungen zu den Beschwörungen«. – Erdő Péter: »Volksbräuche und kirchliche Rechtsgeschichte in Ungarn. Die Opferung«. – Cserbák András: »Der kulturhistorische Hintergrund der griechisch-katholischen Volksfrömmigkeit«. – Szilárdfy Zoltán: »Die Ikonographie des Purgatorium-Altars in der Kirche von Szeged-Alsóváros«. – Székely László: »Zur Neubewertung des Baladentyps Regina«. – Domokos Pál Péter: »Gesangsunterricht in Csiksomlyó am Anfang des 18. Jahrhunderts«. – Molnár Ambrus: »Die Konfraternität der ‚Heiligen Männer‘ und der ‚Heiligen Frauen‘ in Hajduhadház«. – Szigeti Jenő: »Die Krise der Bauern-Ekklesiolen in Békés und die Gründung der Baptistengemeinde 1890–91«. – Nagy Olga: »Religiöses Leben in Havad. Die Volksreligiösität als integrierende Kraft«. – Fehér Ágnes: »Religiöse Endogamie in den freikirchlichen Gemeinschaften«. – Tomka Miklós: »Der religiöse Übergang in Ungarn«.

Bayerische Blätter für Volkskunde 14, Nr. 2. (1987): 114–115.

További bírálatok // Further reviews

ÖTVÖS László. *Reformátusok Lapja* 86, 33. sz. (1986. augusztus 17.): 4.

SZÉKELY András. *Új Tükör* 23, 33. sz. (1986. augusztus 17.): 2.

TÖRÖK József. *Vigilia* 51, 12. sz. (1986): 960.

BÚCSÚJÁRÁS A BAROKK KORI MAGYARORSZÁGON //
PILGRIMAGE IN BAROQUE HUNGARY

TÜSKÉS GÁBOR. *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993, 454.

VÉGH Ferenc

Az idegen szavak és kifejezések szótárában a „mirákulum” szó első jelentéseként ez olvasható: „csoda, csodatétel, csodálatos jelenség”. A mirákulumirodalom pedig – ez már Tüskés Gábor könyvéből válik világossá – a különböző zarándoklatok esetében kegyhelyek, kegytárgyak, képek vagy szobrok előtt történt, csak természetfeletti hatással magyarázható (magyarázott) csodálatos jelenségek leírása. E mirákulumkönyvek, amelyek gyökerei nem egy esetben középkori hagyományokig nyúlnak vissza, világszerte ismert és elterjedt, eleinte kéziratos, később nyomtatott, a barokk korszak utolsó évtizedeiben pedig már önálló füzetek, a ponyvairodalom formájában megjelenő, elsősorban vallásos célzatú gyűjtemények. Európa-szerte jeles forrásai a mindenkori néprajzkutatásnak, különösen a német nyelvterületen, a hazai néprajz azonban mindaddig meglehetősen elhanyagolta vizsgálatukat. Tüskés Gábor könyvében, amely a szerző kandidátusi munkája volt, most a mirákulumirodalom kapcsán a hazai búcsújárásokat elemzi, meghatározott időhatárok között: a barokk korszakban.

Aki a könyv címét olvasva vallástörténeti művet feltételez, téved. Természetesen Tüskés nem kerüli, nem is kerülheti meg azt a tényt, hogy a búcsújárás maga csakúgy, mint az esetenkénti csodás események leírása az egyház, elsősorban a katolikus egyház fogalomvilágából és gyakorlatából fakad. Azonban e nyilvánvaló tényen túl a szerző rendkívül széles ívű társadalmi, folklorisztikai körképet fest. Világosan kifejti, hogy a 17. századi Magyarország két alapvető problémája: a török elleni küzdelem és az ellenreformáció határozta meg a barokk kori zarándoklatok kezdeteit. A török kiűzése után a zarándoklatokban az ország területi egysége helyreállításának, Magyarország és Erdély egyesítésének gondolata jelentkezik. A felekezetek arányának stabilizálódásával a 18. század közepétől a zarándoklatok rekatolizációs szerepe csökkent, majd jelentéktelenné vált.

A szerző rendkívül kiterjedt kutatómunkával, a hazai és a magyarországi zarándokok által kedvelt közeli külföldi (elsősorban ausztriai) kegyhelyek alapításának, változásainak, az e kegyhelyekhez fűződő népiegyházi szokásoknak vizsgálatával alapos és éppen ezért nagy figyelmet érdemlő művet alkotott. Nem elégedett meg csupán a mirákulumkönyvek elemzésével, egybevetésével, hanem az azok létrejöttét indokló előzményeket is feltárta. Szólt a kultuszhelyekről, a kultusztárgyakról csakúgy, mint a for-

rások használatának módszeréről és a magyarországi búcsújárások kutatásának eddigi eredményeiről is.

Az olvasók számára, elsősorban a néprajztudomány kérdései iránt érdeklődőknek, bizonyára a felfedezés örömeivel szolgál mindaz, amit Tüskés Gábor a zarándoklatokról mint cselekvéssorozatról ír: feltárja a zarándoklatok előzményeit, a kegyhelyhez fordulás indítékait, a búcsújárás szokás- és áhítatformáit, a kegyhelyen eltöltött időszak eseményeit (ünnepek, misék, gyónás-áldozás, színjáték, zene, beszédek stb.).

A szerkezetelemzés során a szerző a nemzetközi kapcsolatokat is feltárja, szólva a legendamotívumokról, az eredetlegendákról, a motivációs rendszer történeti-társadalmi kapcsolatairól. Sok újat mond a búcsújárók társadalmi tagozódásáról, nem és kor szerinti megoszlásáról, valamint etnikai összetételéről. Végül az egyes zarándokhelyek vonzáskörzetét is vizsgálja, megállapítva típusait, átalakulásait és társadalmi szerkezetét.

És ha eddig a szerzőnek a hazai néprajztudomány vonatkozásában elért eredményeit hangsúlyoztuk, nem mehetünk el szó nélkül a magyar művelődéstörténet szempontjából is magasan értékelhető megállapításai mellett. A búcsújárások, a zarándokhelyek, a mirákulumkönyvek rengeteg művelődéstörténeti kérdésre is választ adnak: a szerzetesrendek hazai tevékenysége, a világi papság pasztorációs munkája, a kegyurak gyakran példamutatóan áldozatos ténykedése világosodik meg az olvasók előtt, de az áhítati szövegek elemzése során a barokk kori Magyarország egy sajátos irodalmi műfajába is betekinhetünk. Az egyes kegyhelyek épületeit, környezetét, kegytárgyait (képeit, szobrait) ismertető leírásai a külföldről átvett vagy hazai indíttatású művészeti megnyilvánulások szempontjából a magyarországi barokk kori művészettörténethez is fontos adalékkul szolgálnak. Az egyesek szerint talán részletkérdésnek tekinthető búcsújárás ily módon teljes körképpé szélesül. Ezt a körképet segítik a rendkívül gondosan összeállított táblázatok, ábrák, térképek és képek. A könyv használhatóságát pedig a fentiek jegyzéke, valamint névmutató és földrajzi mutató teszi teljessé.

Méltán hisszük, hogy Tüskés Gábor kiváló szolgálatot tett könyvével a magyar művelődéstörténetnek és néprajztudománynak, de az e kérdések iránt érdeklődő olvasók táborának is.

AK Magazin 4, 2. sz. (1993): 33–34.

ISZLAI Zoltán

Majd tíz éve zárta le a néprajzkutató Tüskés Gábor annak a nagyszabású szokás-monográfiának a kéziratát, amelynek ösztönzője *Bálint Sándor* professzor volt. A szakmai elismerésre s a filológiai aprómunkát tisztelő laikusok bámulatára egyaránt méltó összefoglalás a magyar zarándoklatokat elemzi a barokk korban, közelebbről 1600-tól 1750-ig, pontosan százhuszonnégy kegyhelyre (főleg dunántúliakra) vonatkozó adattömkelegből. A feldolgozás fő forrásai az úgynevezett mirákulumos könyvek. Egy részük kézirat. Alighanem évtizedekig tartó kivonatolásuk, a szakirodalommal való összevetésük, kiegészítésük nyomán világos rend teremthetik a búcsújárások körül. A tisztázottságot egyaránt elősegítik a statisztikai táblák, a természetes distinkciók meg a történetiséggel áthatott értekező stílus.

A széles publikum számára persze a legérzékletesebb rész az, amit a szerző *A cselekvéssorozat fenomenológiája* címen ad elő. Ha valaki – ami nem lehetetlen – ma búcsút járni indul, ebből a fejezetből tájékozódhat arról, mi készítette elődjét ugyanerre az elhatározásra, miért épp egy bizonyos kegyhelyet választott üdve érdekének beteljesítésére, mit mívelt – kialakult szokások szerint – az úton, mi történt vele és általa, miközben a kegyelet színhelyén időzött, hogyan látták el az odavalósiak testileg, de főleg lelkikben, miként gyónt, áldozott, minő mértékig vett részt a liturgikus eseményekben. (Utóbbiak közt a leglátványosabb – lásd még Szóts István filmjeit – a kegyképek ünnepélyes átvitele, a *transzláció*.) Illemtannal, hasznos utasítással érhet föl a mai kegyesek-jámborak szemében a *Viselkedés a kegyhelyen* című fejezet. Kivált gyógyulni akarók, s kísérőik számára tanulságos és máig követhető a magatartásformák tüzetes leírása. Nem maradnak ki a fejtegetésből a látomások, a csodás jelek sem, éppúgy, mint azok a tudnivalók sem, hogy – szándékaink beteljesülése esetén, vagy reményében – miféle adományokat lehet juttatni általában Szűz Máriának, kivételesen egy-egy szabadon választott szentnek.

Itt említendő meg, hogy a vezeklés is adomány, mégpedig lelki jellegű. Alkalmazott formája a flagellálás. Reá még 1813-ból, a hanyi-pusztai Szent Anna kegyhelyről is van adata a szerzőnek. Az sem (volt) mindegy, hogy a zarándoklat beteltné miként térünk vissza a mindennapi életbe. A hazatérésnek, a visszahelyezkedésnek is megvolt a maga – mélybúvár-zsilipeléshez hasonlítható – menete, szervezettsége, az emléktártyák otthoni elhelyezgetésével együtt.

Hogy miért, s mitől keletkezik valahol búcsúhely, arról részletes (sőt bonyolult) magyarázatokat nyerünk. Eredetlegendák sokaságát vetve elemzése alá, Tüskés föl sorolja a lehetőségek variációit. Történelmi esemény, váratlan gyógyulás, hihetetlen megmenekülés mint-mind lehet indoka-ürügye annak, hogy fölvirágozzék majd elhaljon, máshová helyeződjék át a kultusz, a rítus.

Élet és Irodalom 38, 31. sz. (1994. aug. 5.): 13.

Tüskés Gábor könyve a történeti szempont érvényesítése és a kérdéskör sokoldalú megközelítése miatt valószínűleg nemcsak az irodalomtörténészek, hanem a történészek (s ezen belül is a helytörténészek), a művészettörténészek s minden, a magyarországi barokk történetével foglalkozó kutató érdeklődését felkeltheti.

A búcsújárás ugyanis valóban komplex jelenség, s elsődleges jelentésén túl („kisebbségi nagyobb területet átívelő, vallásos szándékból, egyénileg vagy csoportosan végrehajtott helyváltoztatás”) is rengeteg információt hordoz. A 20. századi néprajzkutatás felismerte ezt, de főleg a kortárs anyagra koncentrált a figyelme. Tüskés Gábor könyve az első monográfia, amely a magyarországi búcsújárások történetének talán legérdekesebb szakaszáról, a 17–18. századról szól. Könyvének bevezetőjében először a középkori és a barokk búcsújárások különbözőségeit, markáns elkülönülését mutatja be, a monográfia harmadik fejezete („A zarándoklatok szerkezetváltozása”) pedig a vizsgált korszakon belüli változásokról szól. A második rész tartalmazza „a cselekvéssorozat fenomenológiáját”, vagyis mindazt, amit magáról a jelenségről megtudhatunk: a zarándoklatok előzményeit, a búcsújáróhelyre vezető út sajátosságait és a kegyhelyen való időzés mozzanatait, illetve a mindennapokba való visszatérést, a búcsújárás befejeződését.

A monográfia megírásának előzménye (ahogy az első fejezetből kiderül) a barokk kori Magyarország búcsújáróhelyeinek katalógusa volt. Hatalmas munka lehetett ennek a – sajnos kéziratban lévő – katalógusnak az elkészítése is, hiszen a szerző 142 kultuszhely adatait gyűjtötte össze a királyi Magyarország területéről. Közülük csak néhány volt elismert búcsújáróhely a középkorban is, döntő többségük a 17–18. század fordulóján, 1690 és 1720 között jött létre, s 1770 után már alig találkozzunk új kultuszhelyekkel. Mindez igazolja az időhatárok kiválasztását, s azt, hogy a 19–20. századi búcsújárások gyökereinek a megismeréséhez szükség van a történeti kutatásra is. A 142 búcsújáróhely 20%-áról maradt fenn valamiféle írott forrás, a monográfia elkészítésekor főként ezekre támaszkodhatott a szerző. Ezek között találunk história domusokat, útleírást, naplót, rendtörténeti munkákat, számunkra azonban legérdekesebb az a forráscsoport, amelyet „mirákulumirodalom”-ként definiál a könyv. A barokk kori áhítati és egyháztörténeti irodalom jórészt feltáratlan és kellőképpen nem értékelt területe ez, s az ide tartozó, kéziratot és nyomtatott mirákulumelbeszélések, mirákulumos könyvek mindaddig hiányoztak az irodalomtörténészek látóteréből. Tüskés Gábor először is a műfaji definíciót végzi el, majd bemutatja a művek keletkezési és kiadási körülményeit, a mirákulumszövegek típusait, elterjedési csatornáit, más műfajokkal való kapcsolatait. Az egész monográfiára jellemző az a szemlélet, hogy a búcsújárást társadalmi jelenségként, kölcsönhatási folyamatként, sőt a zarándok és a kegyhely közötti kommunikációként vizsgálja, így a mirákulumszövegek esetében is külön fejezet szól a könyvek használatáról, funkcióiról. A mirákulumok egy részét a kegyhelyen jegyezték le, másokat utólag, hiteles tanúk előtt mondták tollba a zarándokok. A kéz-

iratos mirákulumfeljegyzések és a kegyhely hivatalos elismertetése érdekében összeállított csodajegyzékek lettek az alapjai a szélesebb rétegekhez szóló, a 18. század közepéig nagyrészt latin nyelvű, majd fokozatosan nemzeti nyelvűvé váló, a kegyhelyeket gondozó szerzetesek által megszerkesztett nyomtatott munkáknak. Ezek – és a többi, sokszor levéltári forrás – jegyzékét a könyv függeléke tartalmazza, a 36 búcsújáróhely ábécérendjében, jól kezelhető, pontos módon. Ugyanilyen megbízhatóak a kötet mutatói is. A forrásanyag bemutatása után Tüskés áttekinti a búcsújárás kutatástörténetét, s a téma korai magyar összefoglalásai között részletesen ír az első magyarországi *Atlas Marianus*-ról és készítőjéről, Eszterházy Pálról. Eszterházy 1690-ben, Nagyszombatban kiadott magyar nyelvű munkája a hazai Mária-kultusz reprezentánsa: 117 Mária-kegyképet mutat be könyvében, országok szerint csoportosítva, a képek metszeteivel együtt, majd a könyv második, 1696-os kiadásában ennek többszöröséről, 1300 képről olvashatunk, illusztrációk nélkül. Egy évvel későbbi, áhítati jellegű, latin nyelvű munkájában újabb, még bővebb katalógust közöl. Eszterházy jelentőségét nemcsak ezek a művek jelzik: 1660–1710 között nyolc búcsújáróhely kultuszának a kialakításában, illetve fellendítésében játszott fontos szerepet. Jól mutatja ez a tény azt is, hogy a középkori gyakorlattal ellentétben, amikor is a kultuszhelyek többsége egyházi kezdeményezésre jött létre, a barokk kori búcsújáróhelyek kialakításában a világi személyeknek, a helyi földbirtokosoknak, kegyuraknak van kiemelkedő szerepük. Eszterházy nyomán a kiváló jezsuita tudós, Szentiványi Márton is beillesztette egyik történeti munkájába a Mária-kegyképek felsorolását, a 18. században pedig a szintén jezsuita Nedeczki László készítette el a magyarországi képek katalógusát. A 19. században egyre inkább szétválik a téma áhítati és tudományos megközelítése, s az egy-egy kegyhely történetét és kultuszát bemutató munkákon kívül (ilyen pl. Dugonics András *Radnai történetek* című könyve) újabb összefoglalások születtek, pl. Jordánszky Elek, Roskoványi Ágoston, Balogh Ágoston Flórián tollából. A 20. században, a kutatás kibontakozásával nemcsak a néprajztudósok (Bálint Sándor), de a történészek, a szociológusok és a művészettörténészek figyelmét is felkeltette a téma. Még inkább igaz ez a külföldi kutatókra, hiszen a német nyelvterületen jóval korábban és szélesebb körben sor került a búcsújárások anyagának monografikus feldolgozására. Tüskés részletesen bemutatja a téma kutatásának különböző irányzatait, koncepcióit, s maga is elsősorban a német szakirodalom alapján végez összehasonlításokat, nem alaptalanul, hiszen – ahogy a búcsújárás nemzetközi kapcsolatait bemutató fejezetből is kitűnik – a magyarországi kultuszhelyek kapcsolathálózata leginkább az osztrák, a svájci és a délnémet területek felé irányult, s a Habsburg-dinasztiának köszönhetően több ausztriai búcsújáróhely (köztük elsősorban Mariazell) a magyarországi kultuszhelyek számára is mintául szolgált. A szakirodalom nagyon alapos ismerete mellett a pontosságra, egzakt tudományosságra való törekvés jól látható nemcsak a kötet szerkezetén, hanem a kvantitatív elemzések sokaságán is. Tüskés kötetében több mint 40 táblázat, illetve ugyanennyi ábra mutatja be a zarándokhelyek földrajzi, területi megoszlását, a kultusztárgyak, ábrázolástípusok elhelyezkedését, az egyes kegyhelyek vonzáskörzetét,

a zárándokok társadalmi hovatartozását, nemek és életkor szerinti megoszlását és ezek kapcsolatát. S a horizontális vizsgálat mellett mindig ott van a vertikális is, hiszen egy-egy ilyen táblázat után általában a történeti vizsgálat következik, 10–20 éves bontásban áttekintve az említett anyag módosulását. A 3. fejezetben pedig külön ábrák mutatják be (a legtöbb adattal rendelkező 18–19 zárándokhelyre vezetett) zárándoklatok időbeli intenzitását az egész időszakon, illetve egy-egy éven belül. Mindezt rengeteg térkép és érdekes képanyag egészíti ki. A sokoldalú, sok szempontú vizsgálat eredményeként (amelynek néhány területe – például a celldömölki zárándokok foglalkozás szerinti megoszlása és annak alakulása – akár egy történeti munkába is bekerülhetne) jól látható, hogyan intézményesül a búcsújárás kultusza a 18. század végére, hogyan változik meg a búcsújárások oka és funkciója, hogyan differenciálódnak fokozatosan a zárándokok alsó és felső rétegei, vagyis hogyan változik meg a vallásosság társadalmi szerkezete. Ezek a fontos megállapítások is aláhúzzák a búcsújáróhely-katalógus megjelentetésének mielőbbi szükségességét. Mivel ez a monográfia (amely szintén régóta kiadásra várt) végül is hamarabb napvilágot láthatott, jó lett volna a függelékben legalább egy rövid, kivonatos áttekintést adni a részletesen feldolgozott 19, vagy az írott forrásokkal is rendelkező 36 kegyhely alapításáról, jellegéről, történetéről, bár lehet, hogy ez a terjedelemnövekedés – tekintettel a mai magyar könyvkiadási viszonyokra – ennek a munkának a megjelentetését is lehetetlenné tette volna. Ez a megjegyzés azonban nem csökkenti a szerző és a szerkesztő érdemeit: rendkívül adatgazdag, modern szemléletű, és a barokk-kutatás területén hiányt pótló könyv került a könyvesboltokba, a tartalomhoz illő, szép, gondos kivitelben – nemcsak néprajzkutatóknak.

Irodalomtörténeti Közlemények 98, 5–6. sz. (1994): 778–780.

További bírálatok // Further reviews

MANDICS György. „A búcsújárás anatómiája”. *Temesvári Új Szó* 6 (1994. szeptember 8.): 2.

N. N. „Mirákulumok néprajza”. *Heti Magyarország* 31, 3. sz. (1994. január 21.): 28.

N. N. *Új Könyvek* 31, 2. sz. (1994): 13–14.

TÜSKÉS, Gábor und KNAPP, Éva. *Volksfrömmigkeit in Ungarn: Beiträge zur vergleichenden Literatur- und Kulturgeschichte. Quellen und Forschungen zur Europäischen Ethnologie* Bd. XVIII. Würzburg–Dettelbach: J. H. Röll, 1996, 615.

PETNEKI ÁRON

A magyarországi humán tudományosság európai megismerésének egyik legnagyobb akadályát jelentik a nyelvi korlátok. Hiába jelennek meg magyarul jelentős források, monográfiák, ha külföldön a szakmai közönség nagy része nem tudja elolvasni. (Most itt nem szólhatok a hazai kiadók külföldi terjesztési mizériáiból fakadó szakmai ignoranciáról). Ezért aztán még olyan furcsaság is előfordulhat, hogy a jeles külhoni szerző magyar történeti problémák esetén Fessler Ignác Auréla vagy kortársaira hivatkozik, hiszen őket el tudja érni a patinás könyvtárak polcain, s nyelvüket is érti. Sajnos, nem egy szomszédos ország humán tudományos könyvkiadása mellett is le vagyunk maradva az idegen nyelvű publikációk terén, s a könyvkiadás egyre nagyobb méretű drágulása mellett mind kevésbé számolhatunk azzal, hogy magyar szakkönyvek idegen nyelven is megjelennek. Ha külföldi tudományos kiadók magyar szerző könyvét adják ki, az az illetőnek egyben a nemzetközi elismertségét is jelenti.

Különösen híjával vagyunk a mentalitástörténeti és művelődéstörténeti kutatási eredmények bemutatásának a nemzetközi tudományosság előtt.

Mindenekelőtt ezért üdvözlendő Tüskés Gábor és Knapp Éva német nyelvű könyvének megjelenése a bajorországi Dettelbachban székelő J. H. Röll kiadónál. A könyv idegen nyelvű publikálása azért is lényeges, mert az 1945 előtt megindult, majd hosszú kényszerszünet után ismét nagy lendületet kapott vallási néprajz klaszikus megközelítési módja mellett jóval összetettebb, az európai tudomány legújabb módszertani eredményeit felhasználó, szemléletében mindig az európai háttérre kitékintő, és interdiszciplináris művet kap kezébe az európai olvasó.

A szerzőpáros találón jellemzi a kutatás mibenlétét és egyben nehézségét is Wolfgang Brückner gondolatával: „A vallásosság kutatása nem önálló tudományág, hanem az interdiszciplináris kapcsolatok fontos, komplex megjelenési formája. A kutatásban résztvevő diszciplínák időről időre változnak.” (563) A pusztán a jelenségeket leíró, vagy a hagyományos, régi értelemben vett néprajzra korlátozódó módszer legfeljebb anyaggyűjtésre lenne jó. A történeti, regionális, kulturális és társadalmi háttér ismerete nélkül ugyanis nem lehet boldogulni, mindehhez nagy fokú művészettörténeti és filológiai felkészültség is szükséges. Tüskés Gábor és Knapp Éva a sokéves kutatás során mindezeket a feltételeket messzemenően a magáévá tette. Ezt bizonyította számos tanulmányuk, amely idehaza és külföldön megjelent, majd az Akadémiai Kiadó-

nál 1993-ban napvilágot látott *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumbirodalom tükrében* c. terjedelmes könyv.

A jelen kötet nem arra vállalkozik, hogy egyetlen oknyomozó tanulmányban foglalja össze a magyarországi népi vallásosság történetét. Ennek ellenére a széles témakört átfogó tanulmányok, amelyek többsége korábban már németül és magyarul is megjelent, logikus és jó szerkesztési elvek szerint kapcsolódnak egymáshoz, így válva kerek egészé. Nem zárja szűk időhatárok közé, hanem [itt vannak] az előzmények és a 19. században áthúzódó jelenségek.

Külön meg kell említeni a textuson túl a képi ábrázolások ismeretközlő funkcióját, a tényleges illusztrálást. A szentkultuszok terjedéséhez, a búcsújárásokhoz a földrajzi kapcsolatok, az időbeli és térbeli kiterjedés jobb megértéséhez ugyanis térképek, diagramok, statisztikák, táblázatok teszik egyértelműbbé a szerzők mondanivalóját. A modellszerkesztés, az anyag világos és sokoldalú kezelése a szerzők erénye, a hatalmas tudományos apparátus pedig az erudíció gyümölcse.

A könyv öt nagy témakörre oszlik: a szentek tisztelete, a búcsújárás, a kongregációk, a kegyességet közvetítő kiemelkedő személyiségek élete és működése, valamint a képek szerepe a vallásosságban.

Az első témakörben négy tanulmány tárgyalja a szentek tiszteletét: az első mintegy alapoza a középkori magyar szenttisztelet európai kapcsolatait veszi számba. A második a barokk kori szenttisztelet egy érdekes fejezete, a katakomba-szentek kultusza. A római katakombák 16. századi felfedezésével az ott talált csontvázakat mint a szent mártírok földi maradványait adományozták. A magyarországi főpapok, szerzetesi előjárók és főurak által kért és kapott 36 relikviát analizálja a tanulmány az 1651 és 1855 közötti időből. A harmadik cikk az egyik legkedveltebb barokk közép-európai szent, Nepomuki Szent János tiszteletének elterjedését analizálja, a számos emlékcsoport közül a legszembetűnőbbeket, a kültéri szobrokat választva ki vizsgálata tárgyául. Ez ad lehetőséget a szent népszerűségének területi feltérképezésére is. A negyedik tanulmány a barokk kori szenttisztelet térbeli terjedését, a hordozó rétegeket tárgyalja, összekapcsolva a török elleni harc és az ellenreformáció tendenciáival. Külön kitér a dinasztia, az arisztokrácia és a klérus, valamint a szélesebb társadalmi rétegek: a parasztság és a polgárság preferált szentjeire.

A zárandoklatok kérdését felölelő második témakör ugyancsak négy tanulmányt tartalmaz. Az első tárgya a Szent Vér középkori magyarországi tisztelete, részint a Krisztus kiömlő vérével kapcsolatos „kontakttereklyék” (a keresztfá, a Veronika-kendő), részint az Eucharishtiában Krisztus tényleges jelenlétét vitató eretnekségekre válaszul kialakuló vérző ostyák kultusza (a bolsenai mise vérző ostyája, a leégett wilsnacki templomban lelt ostyák, stb.) háttérében. A Kassán, Garamszentbenedeken és a legnépszerűbbé váló Bátán kialakuló magyarországi kultusz részletes elemzését kapjuk. A következő munka egy forráscsoport sokoldalú feldolgozását tartalmazza. Nagy Lajos a budaszentlőrinci pálos kolostorba hozatta Remete Szent Pál tetemét. A sírnál történt csodákat előbb szájhagyomány, majd írásos feljegyzések örökítik meg. A legtel-

jesebb beszámoló Hadnagy Bálintnak Velencében, 1511-ben megjelent *Vita divi Pauli* c. munkájában található, ez 88 csodáról számol be. A tanulmány a 16. század elejétől 1732-ig követi az egyes források összefüggéseit, analizálja a csodás gyógyulásokat, a felajánlásokat és a votumokat, a kultusz geográfiai kiterjedését.

A 17–18. századi búcsújárások geográfiájának és interregionális, interetnikus kapcsolatainak vizsgálatát végzi el osztrák-magyar relációban a következő tanulmány, elsősorban a dunántúli, különösképpen pedig a nyugat-dunántúli búcsújáróhelyek példáján. Ezek kilencven százaléka Mária-kegyhely; sokuknál megfigyelhető ausztriai kultuszok, kegyképek átvétele, pl. Mariazell, Mariahilf stb. A kutatás jelentős forráscsoportját képezik a mirákulumos könyvek, a kegyképek másolatai, ill. ájtatossági képecskék, a csodákat propagáló kis nyomtatványok, röpiratok.

Ezt a gondolatsort folytatja a következő egység, mely a mirákulumos könyveket társadalomtörténeti forrásként elemzi. A kegyhely történetét, az ott történt csodákat leíró művek alapján következtetni lehet a kultushelyek kialakulására és ezek térbeli elhelyezkedésére (városi, ill. falusi környezet), a búcsújárások indítékaira (kérő vagy köszönő aspektus), a búcsúsok társadalmi összetételének változására (pl. egyre kevesebb nemes a 18. század második felétől).

A harmadik témacsoport két tanulmánya a konfraternitások kérdéskörét kutatja: hogyan alakultak ki a 17–18. századi vallásos társulatok, milyen előzményei voltak ezeknek a középkorban, hogyan alakult a területi elhelyezkedésük, milyen kongregáció-típusok jellemzőek a hazai gyakorlatra (szentek, Mária-kongregáció, krisztológiai, eucharisztikus és egyéb társulatok), mely szerzetesrendek és egyházi hatóságok végzik a kongregációk gondozását, milyen tevékenységük és funkcióik vannak a testvérületeknek, végül az 1788-ban feloszlott 718 kongregáció jegyzékének elemzése milyen tanulságokkal szolgál. Ezeknek a barokk kori konfraternitásoknak az életében a könyvek fontos szerepet töltenek be. A kongregációkkal kapcsolatos irodalmi munkásság, a publikációk műfaji (pl. kézikönyv, imakönyv, alkalmi és ajándék könyvek, stb.), térbeli és nyelvi megoszlása, valamint a művek tartalmi, strukturális és műfajspecifikus elemzése bővíti ki a képet.

A negyedik tanulmánycsoport olyan 17–19. századi markáns arcéleket mutat be, akiknek komoly szerepe van a vallásosság, a kegyesség közvetítésében. A három részletes életrajz közül az első a nagyszombati születésű Nádasi János (1614–1679) jezsuita íróról szól, aki a 17. század második felében Európa egyik legolvasottabb egyházi szerzője, élete nagyobb részét szülőföldjén kívül töltötte, Rómában, majd Bécsben működött, több mint ötven aszkétikus mű szerzője. Ő az olvasmányok által hat a vallásos mentalitások alakulására.

Padányi Bíró Márton (1696–1762) az ellenreformáció és a felvilágosodás közötti időszak jellegzetes, sokszor Béccsel is szembeforduló konzervatív alakja. 1745-től veszprémi püspökként végzi egyházszervezői és pasztorális munkáját a töröktől nem is oly rég visszafoglalt területen, néha igen kemény módszereket alkalmazva az egyházmegegyezésében élő protestánsokkal szemben.

Jordánszky Elek (1765–1840) esztergomi kanonok, tinini címzetes püspök és érseki helynök életpályája és irodalmi tevékenysége különösen érdekes, hiszen egy átmeneti korban tovább élő barokk tradíciók, a 19. század szellemi kihívásai, az egyházpolitikai küzdelmek mind meghatározzák alkotásait. Legnépszerűbb műve, a *Magyar Országban s az ahhoz tartozó részekben lévő boldogságos Szűz Mária kegyelem Képeinek rövid leírása* (1836) még barokk tradíciókra (elsősorban Esterházy Pál munkásságára) támaszkodik, ám hozzáadja a 19. század eleji nagyobb távolságtartást és a magyar biedermeier kor sajátos mentalitását is. Sikere olyan, hogy még azon évben németül, 1838-ban pedig szlovákul is megjelenik. A könyv máig fontos forrása a Mária-kegyhelyek kutatásának, ezt bizonyítja 1988-as facsimile kiadása is, mely ugyancsak a jelen könyv szerzőinek gondozásában készült.

Az ötödik témacsoport három dolgozata a non-verbális kommunikáció egyik legfontosabb kategóriáját, a képet veszi vizsgálat alá: miként szolgálja kép és szöveg kapcsolata a kegyességhez vezető utat. A barokk kori mirákulumos könyvek nem csupán szövegekkel, hanem illusztrációikkal is hatnak olvasóikra. A kutatások során feltárt, magyarországi búcsújáróhelyekről származó mintegy ötven mirákulumos könyv illusztráció-sorozatainak analízisét kapjuk, kitérve ezek kapcsolatára az előképekkel, formai jellegzetességeikre, motívumaikra, képi struktúrájukra. Az életrajzi részben már tárgyalta Nádasi János asketikus műveihez készült rézmetszetes címlapképek feltárása és elemzése alapján rekonstruálni tudjuk a képi és szóbeli meggyőzés ívét, a tanítástól a szórakoztatáson át az érzelmek megindításáig.

A barokk testvérületek publikációinak grafikai ábrázolásait, illusztrációit elemezzük arra is választ kapunk, hogy kik a művek kiadásának mecénásai, kik a grafikusok, a rézmetszők, az általuk készített képek milyen ikonográfiai elemeket alkalmaznak.

A kutatások összefoglalása után függeléként áttekintő táblázatok zárják a kötetet. Kimutatást kapunk a katakombaszentek ereklyéinek megszerzéséről és transzlációjáról, a kongregációk neves alapítóiról; a német nyelvű kongregációs irodalom bibliográfiáját Nádasi János önállóan megjelent és gyűjteményes munkáinak, kézíratainak és illusztrált műveinek jegyzéke követi.

A tartalmas, sok évi kutatómunka eredményét németül közreadó kötet dicsérete mellett néhány bíráló megjegyzést sem hallgathatok el.

A legproblematisabbnak a zárszót tartom. Ez a rész olyan alapvető gondolatokat tartalmaz, hogy sokkal szívesebben olvastam volna bevezetőként. A kutatási célok világos megfogalmazása, a magyar vallásosság-történet általános és egyedi vonásainak meghatározása mellett a nem magyar olvasó egy ilyen izgalmas téma esetén mindenképpen átfogó kutatástörténeti áttekintést várna, amely tartalmazza az addig megjelent alapvető munkák ismertetését is. (Egy lábjegyzetben a zárszó utal a kutatás állapotáról szóló művekre, melyben az alább említendő cikken kívül Bálint Sándor, Jakob Baumgartner, Wolfgang Brückner és Barna Gábor egy-egy összefoglalója szerepel.). Ezért tartom hibának, hogy a kötetben nem szerepel a németül (1981), franciául (1982) és magyarul is (1986) megjelent, *A népi vallásosság kutatása Magyarországon* c. tanul-

mány *aktualizált*, „Literaturbericht” változata, amely eligazítást nyújthatna az érdeklődő kutatók számára. Ez már csak azért is fontos lenne, mert a kutatástörténet hátterében jelenik meg az adott mű tényleges jelentősége, fontossága, hiánypótló szerepe.

Talán szerencsésebb lett volna, ha a barokk mirákulumoskönyvek illusztrációiról szóló tanulmányhoz idézett Ringbom-féle táblázat, ahol az időbeliség ábrázolásának lehetőségeit modellálja, német, és nem angol szöveggel jelenik meg (mint ahogy a tanulmány magyar változatában is angolul jelent meg, vö. Magyar Könyvszemle, 1996: 1, 38.)

Az „aktualizálás kérdését” nehéz szívvel vetem fel, annak ellenére, hogy a szerzők a bevezetőben le is írták: kutatásaikat 1990 végén lezárták. Nyilvánvalóan komplikálta volna az egyébként sem könnyű kiadói munkát a későbbi publikációk beépítése, bár a nyolcvanas évek elején megjelent munkákat érdemes lett volna legalább jegyzetek szintjén aktuálisabb állapotba hozni. A szerzők törekedtek arra, hogy lehetőleg autentikus forrásból, első kiadásból dolgozzanak. Ugyanakkor túlzásnak tartom, hogy például Thuróczyt Schwandtner alapján idézik (116), holott ma már a Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum új sorozatának hetedik, nyolcadik és kilencedik kötete-ként napvilágot látott modern, latin apparátusú kritikai kiadásból tudjuk idézni (Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum. I. Textus*. Ed. E. Galántai et J. Kristó. *II. Commentarii. 1. Ab initiis usque ad annum 1301*. Composuit E. Mályusz. *2. Ab anno 1301 usque ad annum 1487*. Composuit E. Mályusz. Bp. 1985–1988.).

A könyv végén található az egyes fejezetek szövegeinek, illetve első változatainak megjelenését dokumentáló cikk-bibliográfia (614–615.). Ennek a tanulmányjegyzéknek az alapján egy tájékozatlan olvasó akár azt is hihetné, hogy a szerzőpáros itt közölt munkái Magyarországon egyáltalán nem kaptak publicitást. Lehet, hogy a kiadó hagyta volna el a magyar címeket, nehogy esetleg elkerülje az ismeretlen nyelv okozta hibás szedést? Ennek ellene mond a lábjegyzetekben idézett magyar nyelvű munkák bibliográfiailag és nyelviileg pontos idézése, illetve néhány esetben lábjegyzetes utalás a magyar verzióra. A német olvasó természetesen a német nyelvű tanulmányt lapozza fel, ám a konkordancia kedvéért, az esetleges párhuzamos (magyar vagy idegen nyelvű) idézések megkönnyítésére tanácsos lett volna a magyar verziókat (ill. magyar nyelvű eredetiket) megadni.

Végezetül egy megjegyzés a borítót díszítő címképről, Karel Škréta rajzáról, melyet Nádasi János *Annus hebdomadarum caelestium* c. munkájának címlapképe számára készített. Öröndetes, ha a külföldön fellelhető írott és képi hungaricumokat közzéteszünk, ám az eredeti kép múzeumi leltári száma mellett (4, ill. 495) azt is meg kell jegyezni, ha valaki már korábban publikálta azokat. A kiváló cseh mester Berlinben őrzött rajza ugyanis Prágában, 1974-ben már megjelent. (*Karel Škréta 1610–1674*. Národní Galerie v Praze. Vydal Jiří Kotalík. Napsál Jaromír Neumann. Praha, 1974. Kat. č. 125.)

Századok 132, 4. sz. (1998): 976–979.

Klaus SCHREINER

Das Buch bündelt Erträge hartnäckig und konsequent betriebener Forschungen zur Frömmigkeitsgeschichte Ungarns im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Es gleicht einer Zwischensumme, aus der zu erfahren ist, welche Aufsätze die beiden Autoren zwischen 1984 und 1992 über spätmittelalterliche und barockzeitliche Formen und Funktionen religiöser Kultur veröffentlicht haben. Aus der Summe ihrer Einzelstudien ergibt sich ein handbuchartiges Kompendium von eindrucksvoller Geschlossenheit. Die thematische und methodische Kohärenz der Aufsatzsammlung verdankt sich prägnant formulierten Erkenntnisinteressen, nach denen die Autoren ihre Untersuchungen und das vorliegende Buch strukturiert haben.

Es sind fünfleitende Gesichtspunkte, die den umfassenden Stoff gliedern: „Heiligenverehrung“ (S. 15–110), „Wallfahrtswesen“ (s. 111–277); „Bruderschaften“ (S. 279–353), „Personen als Vermittler der Frömmigkeit“ (S. 355–442) und „Bilder als Wege zur Frömmigkeit“ (S. 443–574). Anhänge (S. 575–611) informieren in tabellarischer Form über den Erwerb und die Translation von Katakombenheiligen sowie über die Initiatoren und Gründer von Bruderschaften. Sie bringen außerdem detaillierte bibliographische Angaben über deutschsprachige Bruderschaftspublikationen sowie über Erstausgaben, Manuskripte und illustrierte Werke des Jesuiten Johannes Nádasí, eines literarisch überaus produktiven Jesuiten des 17. Jahrhunderts.

In chronologischer Hinsicht liegt der Schwerpunkt der von Gábor Tüskés und Éva Knapp betriebenen Forschungen auf dem 17. und 18. Jahrhundert. Deren Ziel ist es, „auf Grund exemplarischer Quellenuntersuchungen“ (S. 11) regionale Besonderheiten und europäische Verflechtungen der ungarischen Frömmigkeitslandschaft kenntlich und verständlich zu machen. Der sachliche Informationswert des Buches ist kaum zu überschätzen. Das trifft auf alle Themen- und Problemfelder zu, auf denen die beiden Autoren mit der Beharrlichkeit unermüdlicher Kärner „Tiefbohrungen“ vorgenommen haben, um bislang Unentdecktes, mitunter auch Verdrängtes, vor allem aber Neues und Interessantes ans Licht zu bringen. Insbesondere gilt dies für ihre grundlegenden Forschungen zum Wallfahrts- und Bruderschaftswesen.

Frömmigkeit begreifen die Autoren als „kulturelles System“ von Vorstellungen und Handlungsformen, als „integralen Teil der Kultur“ (S. 562; 565). „Frömmigkeit“, so ihre forschungsleitende und forschungsstrukturierende These, „ist das vom religiösen Bekenntnis her bewußt geformte sozio-kulturelle Verhalten und Handeln, Steuerungsmechanismus und Indikator der verschiedenen sozialen Systeme und kulturellen Prozesse“ (S. 562).

Den theoretischen Vorgaben entspricht ein hohes Maß an empirischer Stringenz. Frömmigkeit – als „Indikator der verschiedenen sozialen Systeme“ betrachtet – hat sich in den überlieferten Quellen als Verhalten niedergeschlagen, das gleichermaßen von zeitlichen und überzeitlichen Heilsabsichten des Einzelnen, von Disziplinierungsabsichten der Kirche und nicht zuletzt von politisch-sozialen Interessen geprägt ist.

Politische Bezüge der von ihnen untersuchten Phänomene beleuchten die Autoren an Hand zahlreicher Beispiele. Den hl. Nepomuk beschreiben sie als politischen Heiligen. Sein Kult habe „staatssymbolische Bedeutung“ und könne als „Verkörperung und Stabilisator einer stark dynastisch geprägten Staatsidee und der *Monarchia Austriaca*“ gedeutet werden (S. 94). Sie verweisen auf die türkenfeindliche Stoßrichtung des Bruderschafts- und Wallfahrtswesens. Bruderschaften rekonstruieren sie als sozialen Ort gruppenspezifischer religiöser Praktiken und caritativer Dienste.

Heiligenverehrung machen sie zu einem Spiegel „für das Denken und Verhalten der verschiedenen Gesellschaftsschichten“ (S. 97). Sie fragen nach Wechselbeziehungen zwischen gesellschaftlichen und religiösen Differenzierungsprozessen. Die Autoren untersuchen den Anteil der Frauen und Männer, der adligen, bürgerlichen und bäuerlichen Schichten an Wallfahrten. Sie fragen nach der „zeitlichen Veränderung in der Schichtung der Wallfahrergruppen“ und können glaubhaft machen, daß sich im Gefolge der kulturellen Absonderung der Oberschichten von den übrigen Schichten „seit der Mitte des 18. Jahrhunderts die Adeligen – und kaum merkbar – die mittleren Schichten hinter den Unterschichten“ zurücktreten (S. 267).

Frömmigkeit als Faktor und Reflex kultureller Prozesse verdeutlichen sie an der literaturbildenden Kraft des Wallfahrts- und Bruderschaftswesens. Ein eigener Aufsatz befaßt sich mit „Literaturangebot und Bildungsprogramm in den barockzeitlichen Bruderschaftspublikationen“. (S. 323–353). Die Verbindung von literatur- und sozialgeschichtlichen Vor- und Herangehensweisen zeigt der Aufsatz „Mirakelliteratur als sozialgeschichtliche Quelle“ (S. 251–277). Die quellennahe Suche nach Antworten auf kultur- und sozialgeschichtliche Fragestellungen zieht sich wie ein erkenntnisleitendes Leitfossil durch alle Aufsätze, die die Autoren in dem Band veröffentlicht haben.

Ungarn betrachten sie als „ein getreues Abbild der bunten Formenvielfalt der mitteleuropäischen Frömmigkeit“ (S. 570). Das unstreitig zu Recht deshalb, „weil Ungarn infolge seiner Mittellage und seiner Rolle als Sammelbecken und Durchgangsland nur von wenigen Kulttendenzen und Modeströmungen ausgelassen“ wurde (ebd.). Was deren Rezeption und Wirksamkeit anbetrifft, gibt es sowohl Verspätungen als auch Gleichzeitigkeiten.

Am Beispiel des österreichisch-ungarischen Wallfahrtswesens untersuchen sie interethnische Verbindungen und interkulturelle Beziehungen zwischen zwei benachbarten Ländern, um Wechselbeziehungen „zwischen der österreichischen und ungarischen Volkskultur in der Barockzeit“ in den Blick zu bringen (S. 245). Die Frage, ob und wie sich Heiligenverehrungen und Wallfahrtswesen als Medien kulturellen Austausches bewährten, wird von den beiden Verfassern immer wieder aufgeworfen. Beantwortet wird sie durch den Nachweis von Transferleistungen auf religiösem Gebiet. Ob religiöse Praktiken des österreichischungarischen Barockkatholizismus auch zum Transfer weltlicher Kulturformen beitrugen, ist eine offene Frage, die von den Verfassern als These formuliert, nicht aber durch empirische Belege beantwortet wird (S. 275).

Man nimmt es den Autoren gerne ab, wenn sie von der „sogenannten Volksfrömmigkeit“ (S. 569) sprechen oder in Erinnerung bringen, daß der Begriff Volksfrömmigkeit eine „elitäre Wahrnehmungskonstruktion der Aufklärung“ darstellt (S. 563). Desgleichen legen die Autoren Wert darauf, daß die Grenzen zwischen Hochkultur und Volkskultur zu relativieren und zu verflüssigen sind (S. 252). Nachdrücklich weisen sie darauf hin, daß es nach dem Zeugnis der Bruderschaftspublikationen „zwischen den Literaturangeboten für die verschiedenen Schichten keine scharfen Grenzen gibt“ (S. 352). Für die Stichhaltigkeit dieser Einwände bringt das Buch zahlreiche Belege. Es gibt schichtengreifende Frömmigkeitsformen und gruppenspezifische Interessenlagen, die deren Aneignung bestimmen, nicht aber eine eigenständige Volksfrömmigkeit als ein „geschlossenes System von Vorstellungen und Verhaltensweisen“ (S. 563), die in besonderer Weise auf die Verstehensmöglichkeiten und religiösen Bedürfnisse des gemeinen Mannes zugeschnitten sind. Die von den Autoren erarbeiteten sozialgeschichtlichen Befunde sind eindeutig: Die Bruderschaften des 17. und 18. Jahrhunderts „umfassen alle Schichten“ (S. 318), was nicht ausschließt, daß es im Einzelfall unterschiedliche, von sozialen Kontexten herrührende Artikulationsformen geben kann (vgl. S. 538). „Die Wallfahrer stammten aus allen Gesellschaftsschichten“ (S. 133) – unbeschadet der Tatsache, daß „Budaszentlörinc in erster Linie ein Wallfahrtsort der höheren Schichten, des Adels und des königlichen Hofes war“, indes nach „Ujlak vor allem die bürgerlichen, bäuerlichen Schichten der benachbarten Groß- und Kleinstädte gepilgert“ sind (S. 171). Auf Wallfahrt gingen sowohl Mitglieder der kaiserlichen Familie als auch Handwerker aus den Städten und Bauern vom Land. Fürst Paul Esterházy (1635–1713), ein Mann des Militärs und der großen Politik, ließ sich nicht nur in die Rosenkranzbruderschaft von Mariazell aufnehmen, sondern organisierte auch Wallfahrten, die Tausende der auf seinen westungarischen Herrschaftsgütern ansässigen abhängigen Bauern nach Mariazell führten. Mariazell gilt als der „alle Völker des Habsburger Reiches verknüpfende größte Wallfahrtsort Mitteleuropas“ (S. 210), der in der Geschichte des ungarischen Wallfahrtswesens die wichtigste Rolle spielte.

Seine Gegenstandsnahe und Überzeugungskraft verdankt das Buch der Unsumme von Texten und Bildern, die die Autoren gesucht, gefunden und zu Grundlagen ihrer Untersuchungen gemacht haben. Es verbindet dichte Beschreibung mit analytischer Durchdringung, erzählende Vergegenwärtigung mit theoretischer Reflexion. Zahlreiche Bilder, mit deren Wiedergabe der Verlag nicht geizig war, geben dem Leser die Möglichkeit, bildbezogene Argumentationsgänge an Hand der zitierten Bildmaterialien nachzuvollziehen und nachzuprüfen.

In ihren Methoden verbinden die beiden Autoren bewährte Vorgehensweisen der älteren religiösen Volkskunde mit Zugriffen der neueren Kultur- und Sozialwissenschaften. Sie scheuen keine Mühe, die von ihnen untersuchten Phänomene mit wohlthuender Genauigkeit zeitlich und räumlich zu verorten. Ihre diesbezüglichen Befunde erschließen sie dem Leser an Hand höchst informativer Karten, Schautafeln und Tabellen. Handwerkliche Gediegenheit ist das eine, was die in Buchform publizierten

Einzelstudien auszeichnet; die bedachte Handhabung von Fragen und Methoden, die neuerdings von der sozialgeschichtlich orientierten Erzähl- und Bildforschung entwickelt wurden, das andere. Sie untersuchen kirchliche und gesellschaftliche Rahmenbedingungen für das Aufkommen und die Verbreitung neuer Frömmigkeitsformen. Sie identifizieren Personen und Gruppen aus dem Kleriker-, Ordens- und Laienstand, die durch die Translation von Reliquien, die Organisation von Wallfahrten und die Gründung von Bruderschaften initiativ und innovativ gewirkt haben. Sie fragen nach der sozialen Zugehörigkeit jener Laienchristen, die diese Anstöße aufgegriffen und zu Leitbildern ihrer Frömmigkeitspraxis gemacht haben. Sie beschäftigen sich gleichermaßen mit den Produzenten und Rezipienten religiösen Wissens; sie unterrichten ihre Leser auch darüber, mit Hilfe welcher Kommunikationsmedien religiöse Wissensbestände gebildeten, lesefähigen und nichtalphabetisierten Bevölkerungsschichten vermittelt wurden. Sie fragen nach Gebrauchs- und Verwendungssituationen bestimmter Texte und Textsorten, um deren religiöse, soziale und politische Funktionen auszuloten. Indem sie Korrelationen zwischen Text- und Bildstrukturen aufzeigen, leisten sie förderliche Beiträge zu der in den vergangenen Jahren neu entdeckten Barockgraphik.

Frömmigkeitsformen des Mittelalters zu untersuchen, hat in der Mediävistik Tradition. Die Frömmigkeit der frühen Neuzeit ist noch auf weite Strecken eine *terra incognita*. Diese durch substantielle Recherchen aufgehellte und überschaubar gemacht zu haben, ist fürwahr nicht das geringste Verdienst, das sich die beiden Autoren durch die Veröffentlichung ihrer gesammelten Aufsätze erworben haben.

Klare Fragen zeitigen präzise Antworten. Indem die Autoren den Blick schärften für das, was die frühneuzeitliche Frömmigkeitspraxis in Ungarn mit gemeineuropäischen Kult- und Andachtsformen verbindet und was ihre besondere nationale Eigenart ausmacht, ist es ihnen gelungen, die ungarische Frömmigkeitsforschung wiederum in internationale Forschungs- und Diskussionszusammenhänge einzurücken. Aus der Lektüre des Buches ist viel zu lernen – viel aus den zur Sprache gebrachten Sachfragen und nicht weniger aus dem Pluralismus der zur Anwendung gebrachten Methoden.

Was dem Buch leider fehlt, ist ein leser- und benutzerfreundliches Register, das erschließt und aufbereitet, was das Buch an sachlichen Informationen, innovativen Einsichten und weiterführenden Fragen enthält.

Budapest Review of Books 7, Nr. 4 (1997): 172–173.

Walter HARTINGER

Lange Jahrzehnte war es schwierig, aktuelle und historische Entwicklungen der Länder hinter dem Eisernen Vorhang vom Westen aus zu verfolgen. Ungarn gehörte nur halb dazu dank einzelner Wissenschaftler, welche auch in schwierigen Zeiten Kontakt hielten: Tamás Hofer, Mária Kresz, László Lukács und eben Gábor Tüskés und

Éva Knapp, sowie einige andere. Sie erschienen bei den Kongressen, Tagungen und Symposien hierzulande, ließen durch ihre vorzügliche Beherrschung des Deutschen westliche Sprachbarrieren hinfällig werden und publizierten auch in westlichen Zeitschriften. Auf dieser Grundlage blieb man miteinander im Gespräch, nach der Grenzöffnung konnten die alten Verbindungen aktiviert werden.

Gab es also so etwas wie einen reduzierten Gedankenaustausch auf dem Gebiet der Volkskultur all die Jahre hindurch, so erwies sich der religiöse Bereich als überdurchschnittlich schwierig; hier gab es zusätzliche Hemmnisse unter dem obwaltenden sozialistisch-kommunistischen Regime. Publikationen konnten kaum erfolgen, die Beschäftigung mit der Sache selbst schien bereits suspekt. Es zeugt von erheblicher staatsbürgerlicher Courage, daß sich die beiden Autoren des vorliegenden Werkes nicht entmutigen ließen und bereits vor 1989 entschieden ihre Studien auf diesem Feld aufnahmen. Es ist darum nun auch konsequent, daß aus ihrer Feder die erste zusammenfassende Darstellung zur ungarischen Frömmigkeitsgeschichte während Spätmittelalter und Früher Neuzeit erscheint.

Mehrere vorbereitende Studien, einige auch in deutschen Publikationen erschienen, wurden in die Monographie einbezogen, doch liest sich das Ganze wie ein Werk aus einem Guß; denn einen anderen Weg als den von Tüskés–Knapp gewählten – thematische Tiefenbohrungen vorzunehmen und an exemplarischen Beispielen das Gesamt der ungarischen Frömmigkeitskultur zu verdeutlichen – wird man kaum gehen können. Und diese Schwerpunkte lauten: Heiligenverehrung, Wallfahrtskult, Bruderschaftswesen und Bilderkult. Dies sind die Themen, um welche einschlägige Forschungen auch hierzulande kreisen; deren Ergebnisse wurden von dem Autorengespann in erstaunlich umfassender Weise einbezogen, zusätzlich aber auch die mentalitätsgeschichtliche Forschung in Frankreich und Italien.

Aufgrund der systematischen Auswertung der Literatur, vor allem aber aufgrund der beachtlichen Verarbeitung primären Quellenmaterials, darunter vieler lateinischer Andachtsliteratur, und insbesondere hervorragender Kenntnisse der Andachtsgraphik können Tüskés–Knapp nicht nur ein äußerst lebendiges Bild des katholischen Frömmigkeitslebens Ungarns geben (protestantische und kalvinistische Gebräuche werden allenfalls zur Kontrastierung herangezogen), sondern gleichzeitig auch überzeugende analytische Ergebnisse erarbeiten. Es wird deutlich, in welcher Weise westliche Einflüsse in Ungarn über diejenigen dominierten, die von der Ostkirche ausgingen (die Autoren weisen präzise auf die Vermittlungspersonen und -instanzen hin), welche Rolle die Indienstnahme des religiösen Bereiches für staatspolitische Vorgaben unter dem dauernden Druck des Türkenkrieges spielte, warum es vielfach zu einer zeitlichen Verschleppung ‚moderner‘ westlicher Entwicklungen in Ungarn kam und welche Bedeutung demographischen und wirtschaftlichsozialen Rahmenbedingungen (Urbanisierung, Kolonisation, spezifische Adelsstruktur) zukam. Der umfassende Blick, der diese Darstellung auszeichnet gegenüber einzelnen regionalen oder thematisch spezifi-

schen Studien, wird auch deutlich durch die Umsetzung von Ergebnissen in zahlreichen Tabellen und Karten.

Alles in allem handelt es sich um eine äußerst gut lesbare, inhaltsreiche Monographie, die erstmals für den deutschen Leserkreis ein umfassendes Bild des katholischen ungarischen Frömmigkeitslebens entwirft, von den Zeiten der Christianisierung in den Jahrhunderten des Mittelalters bis zur Säkularisierung im ausgehenden 19. Jahrhundert, wie man sie sich für manche deutsche Landschaft auch wünschen würde. Den Passauer Leser werden die Ausführungen über den Kult der hl. Gisela, die Verehrung des hl. Stephanus und des Gnadenbildes von Maria Pötsch zusätzlich ansprechen.

Ostbairische Grenzmarken 40 (1998): 290–291.

László SZILAS

Das Ehepaar Tüskés–Knapp, auf dem Gebiet der Frömmigkeitsgeschichte Ungarns bestens bekannt, legt hier eine Reihe ihrer wichtigsten Untersuchungen in der deutschen Sprache vor. In ihnen wurden die Verbindungen zu den europäischen religiösen und kulturellen Traditionen sichtbar, aber auch die spezifisch ungarischen Eigentümlichkeiten. Die Themenkreise dieser Frömmigkeitsgeschichte sind: die Heiligenverehrung; das Wallfahrtswesen; die Bruderschaften; Personen als Vermittler der Frömmigkeit; Bilder als Wege zur Frömmigkeit.

Die meisten wurden schon anderwertig publiziert, andere erschienen hier zum ersten Mal. Es ist erfreulich, daß die Verfasser und der Herausgeber sich entschlossen haben, den vorliegenden Sammelband deutsch zu veröffentlichen und so weiteren Kreisen der Forschung, besonders in Mitteleuropa, zugänglich zu machen. Die moderne Erlöschung der Frömmigkeit, besonders in der Form der Volksreligiosität, geht eigene Wege und mit der Einbeziehung sozialgeschichtlicher Gesichtspunkte hat sie auch der Kirchengeschichte neue Erkenntnisse geliefert. Sie sind besonders in der schon langen Serie der französischen Diösesengeschichte sichtbar. Für die ungarische Kirchengeschichtsschreibung, die nach dem zweiten Weltkrieg jahrzehntelang unterdrückt wurde, sind in den vorliegenden Beiträgen wichtige Bausteine vorhanden.

Bei der Behandlung von Räumen und Schichten der barockzeitlichen Heiligenverehrung werden für das 17. Jahrhundert zwei Problemkreise hervorgehoben, der Kampf gegen die Türken und die Gegenreformation. Sie bestimmten grundlegend die Anfänge der barocken Heiligenverehrung: Nationalheilige, «Jesuitenheilige» wie Ignatius von Loyola usw. Diese neue Welle der Verehrung dauerte dann, besonders unter dem Einfluß der religiösen Orden, bis zur Aufklärung.

Zwei große Beiträge betreffen die religiösen Bruderschaften. Im ersten wird eine Bestandsaufnahme von ihnen im 17. und 18. Jahrhundert geboten. Zeit- und räumliche Verbreitung, Errichtung und Betreuung, charakteristische Tätigkeiten und Funk-

tionen und zum Schluß die Aufhebung der Bruderschaften durch Kaiser Josef II. wurden behandelt. Verschiedene Tabellen über territoriale Verbreitung, zeitliche Abfolge der Errichtung, die Betreuung usw. illustrieren die Bruderschaften. Dabei ist bei einigen Bruderschaftstypen, besonders die Namen und Titeln betreffend, eine Verwirrung feststellbar. Die Marianischen Kongregationen jesuitischer Prägung sind als Sondertyp unter den Marienbruderschaften zu betrachten, unabhängig davon, ob sie auch einen Titel haben oder nicht. Sie kommen aber unter diesem Namen auf den Tabellen nirgends vor, obwohl sie im Text als jesuitische Einrichtung genannt sind. Aufgrund des letzten Jahreskatalogs der Personen und Ämter vor der Aufhebung der Gesellschaft Jesu im Jahre 1773 gab es in Ungarn unter Leitung der Jesuiten 41 Todesangst Christi Bruderschaften, 44 Marianische Kongregationen und 18 weitere Bruderschaften, insgesamt 103. Tüskés–Knapp rechnen bei den Jesuiten für das 17.–18. Jahrhundert 31 Todesangst Christi, 54 verschiedene marianische und 15 sonstige Bruderschaften, insgesamt 100.

Unter den Personen als Vermittlern der Frömmigkeit behandeln die Verfasser unter dem Titel «Ein konservativer Bischof zwischen Gegenreformation und Aufklärung: Márton Padányi Bíró» (1693–1762) den auch in der Geschichtsforschung umstrittenen Bischof von Veszprém; den Alexius Jordánszky (1765–1840), einen Priester, der mit seinen Schriften zu seiner Zeit die Volksfrömmigkeit förderte, und den Jesuiten János Nádasí, von dem in diesem Literaturbericht weiter unten ausführlich die Rede sein wird. Im vorliegenden Werk werden sein Leben und seine Werke und die Kupferstiche auf der Titelseite seiner aszetischen Bücher behandelt.

Im Anhang sind informationsreiche Übersichten geboten: Erwerbung und Translation der Katakombenheiligen; namhafte Errichter und Initiatoren von Bruderschaften, wo der Jesuit Gábor Kapi auffiel, der in den Jahren 1727–1737 18 Rosenkranzbruderschaften gründete; Katalog der deutschsprachigen Bruderschaftspublikationen; Chronologie der Erstausgaben der Werke von Nádasí; weiters seine Manuskripte und illustrierten Werke.

Wir möchten noch ein Wort zur Arbeitsweise der Verfasser anfügen. Was wir zu Beginn dieses Literaturberichtes über die heutigen Schwierigkeiten in der Barockforschung erwähnt haben, daß nämlich in ihr Religion und Religiosität weitgehend ignoriert werden, können wir auch hier in einigen Beiträgen feststellen. Die großen Arbeiten über die Bruderschaften machen den Eindruck, daß sie nur aus soziologischen Gesichtspunkten betrachtet werden. Was die Mitglieder dort für ihr religiöses Leben gesucht haben, ob sie in ihrem Glauben und ihrem christlichen Leben gestärkt und welche Mittel dazu angewandt wurden, davon erfährt man wenig, obwohl die Bruderschaftsbücher gerade dafür publiziert wurden. Diesbezüglich sind die Kapitelüberschriften im Beitrag über Literaturangebot und Bildungsprogramm in den Bruderschaftspublikationen bezeichnend: Die Quellen; internationale Verbindungen; Autoren, Herausgeber, Übersetzer; Produktions- und Publikationsverhältnisse; Verbindungen unter den

Mäzenen, Autoren, Publikationen; Verbreitung, Gebrauch; Inhaltliche, strukturelle und gattungsspezifische Charakteristika. Wo ist da der religiöse Inhalt?

Archivum Historicum Societatis Iesu 68, no. 135–136. (1999): 206–208.

Louis CHATELLIER

[...] Il est vrai qu'en dépit de ces règles strictes, l'histoire des pèlerinages à l'époque baroque présente des traits fort différents d'une région à l'autre. L'effet des traditions, de l'existence ou non de plusieurs confessions sur un même territoire, les conséquences des événements politiques ou religieux récents rendent compte de ces situations variables. Une fois de plus, la Lorraine apparaît à la frontière de deux mondes. A l'Est, la Hongrie, sur laquelle nous disposons désormais d'un ouvrage sur la piété populaire, est marquée par un double caractère : la guerre contre les Turcs qui jusqu'à la fin du XVIIe siècle occupent plus du tiers du pays et la Contre-Réforme qui marche du même pas et en parfaite union avec la reconquête territoriale. En effet, dans leur ouvrage Gábor Tüskés et Éva Knapp montrent qu'au XVIe siècle l'implantation de la Réforme puis l'arrivée des Ottomans ont provoqué une rupture définitive avec les formes anciennes de la piété, qu'il s'agisse du culte des saints, de la vénération du Saint-Sang ou du pèlerinage de saint Paul l'Ermite à Budaszentlőrinc dont les plus nombreux miracles datent de la fin du XVe ou du début du XVIe siècle. La vie religieuse mise en place par la Contre-Réforme à partir de la seconde moitié du XVIIe siècle semble en complète rupture avec le passé. Le culte des saints des Catacombes se développe autour de reliques venues de Rome grâce, en particulier, à des ordres religieux tels les Capucins et la Compagnie de Jésus. On vient prier saint Fortunat à l'église des Jésuites de Buda. On va en pèlerinage à Homokkomárom à la fois pour se recueillir devant les ossements de saint Félix et pour vénérer son image miraculeuse. Quant à saint Jean Népomucène, son culte vient de Vienne et non de Bohême. Il connaît, au long du XVIIIe siècle, un succès croissant dont témoignent les très nombreuses statuettes fabriquées pour les particuliers. La ferveur ne faiblit pas à la fin du siècle. Elle s'étend même à partir de 1780 et pendant une bonne partie du XIXe siècle, dans les campagnes. Mais, remarquent les auteurs, son culte a évolué : du martyr du secret de la confession qu'il était dans les années 1600 en Bohême ou en Autriche, il est devenu en Hongrie, à partir de 1750, un saint auxiliaire pour toutes les circonstances graves de la vie. Son rôle est semblable à celui de saint Christophe à la fin du Moyen Age. C'est surtout dans le domaine des pèlerinages proprement dits que la dépendance à l'égard des centres de diffusion de la Contre-Réforme apparaît le plus nettement. La carte des lieux de pèlerinages en Hongrie pour la période 1600–1780 (p. 180–181) révèle clairement que plus de la moitié de ceux-là se trouvent situés entre le Danube et les terres autrichiennes ou de Bohême, avec un noyau de concentration particulièrement dense des abords de la Styrie à ceux

de Vienne. Le rôle de foyer de cette dernière ville pour la réforme catholique apparaît encore plus nettement lorsqu'on observe la diffusion en Hongrie d'un culte tel que celui de Notre-Dame-de-Lorette. Un grand pèlerinage de la Vierge en Autriche, celui de Mariazell, attire des foules du pays voisin. Il provoque, au milieu du XVIIIe siècle sur le sol hongrois, la fondation du sanctuaire de Dömölk en étroite filiation avec Mariazell. La Vierge de ce dernier lieu, comme celle de Mariahilf, constituent les types iconographiques de la Mère du Seigneur les plus largement répandus en terre magyare. Les 150 pèlerinages dont les auteurs constatent la fondation puis le développement entre 1600 et la fin du XVIIIe siècle en Hongrie vivent donc, sous une forme ou sous une autre, en étroite relation avec ceux qui sont établis en Haute et Basse-Autriche. De là aussi viennent les livres de miracles et les illustrations qui les enrichissent. Tout se passe comme si la situation religieuse de la Hongrie était en parfaite correspondance avec sa situation politique. « Depuis le milieu du XVIIe siècle, écrivent les auteurs, [Mariazell était] le lieu de rencontre de tous les peuples de la monarchie des Habsbourg » (p. 210). Et de citer le rôle de la famille Esterházy dont les princes conduisaient chaque année leurs sujets, en de longues processions musicales, par la « via sacra », vers Mariazell. Ce tableau est très impressionnant et fort instructif. Mais on se demande, après l'avoir lu, s'il recouvre la réalité en son entier. En d'autres termes, l'histoire des pèlerinages à l'âge baroque en Hongrie se limite-t-elle à celle de ces sanctuaires grands ou moyens auxquels les auteurs consacrent leur étude. Le chiffre de 150 pèlerinages pour l'ensemble de la Hongrie nous paraît bien faible, surtout quand on le compare aux 415 lieux de culte de Lorraine, pourtant bien petite au regard de la Hongrie et tout aussi maltraitée par les guerres. Il nous semble que les auteurs ne sont pas toujours aussi sensibles qu'on le souhaiterait aux continuités. Elles existent cependant et se révèlent parfois dans le récit. Ainsi, lorsque les auteurs évoquent, trop rapidement à notre goût, ces immenses processions conduites par les nobles en direction des sanctuaires de pèlerinage. N'y a-t-il pas là une forme sans doute ancienne de la vie religieuse qui mériterait d'être explorée ? De même, la dévotion au Saint-Sang au XVIe siècle n'explique-t-elle pas, en partie, le considérable succès que le culte du Sacré-Cœur va rencontrer dans ces régions dès les premières années du XVIIIe siècle¹ ? [...]

Annales de l'Est 1. sz. (1998): 194–196.

1 Louis Châtellier, *La religion des pauvres*, Paris, Aubier 1993, p. 163–164.

Jiří MÍKULEC

Každý, kdo se věnuje českým dějinám raného novověku a chápe je přitom jako součást dějin habsburské monarchie, se nemůže vyhnout uherským dějinám. Problematika, která je nanejvýš důležitá i zajímavá z hlediska komparace, je však pro většinu českých historiků díky maďarštině nepřístupná. Proto nelze než přivítat každou práci ve světovém jazyce, která zpřístupňuje výsledky maďarské historiografie. Takovým dílem je i kniha o lidové zbožnosti v Uhrách, jež nabízí mnoho témat ke srovnávání s českým stavem a k hledání paralel i rozdílů v náboženském vývoji těchto dvou významných celků habsburské monarchie. Publikaci tvoří 16 studií známé dvojice maďarských badatelů. Většina těchto pojednání vznikla v 80. a v první polovině 90. let a řada jich již byla publikována časopisecky. To však neubírá knize na významu, protože tyto studie nyní zpřístupňuje souborně, mnohé z nich v přepracované a doplněné podobě. Autoři se navíc závěrečnou „svorníkovou“ kapitolou pokusili překonat určitou tematickou roztržitost a dodat knize jednotnější charakter.

Publikace je rozčleněna do pěti tematických okruhů, dále má zmíněné závěrečné shrnutí a šest příloh, obsahujících především různé soupisy a seznamy. První tematický okruh je věnován účtce ke svatým. Kromě přehledu středověkých evropských souvislostí kultů svatých je věnován baroku - baroknímu kultu římských mučedníků z katakomb, uctívání sv. Jana Nepomuckého v barokních Uhrách a obecným rysům barokních kultů v nejširších vrstvách uherské společnosti. Následující oddíl knihy se vztahuje k problematice poutí, zabývá se kultem Kristovy krve a poutěmi vztahujícími se k němu v Uhrách od 15. století, dále je zde studie k zázrakům sv. Pavla Poustevníka. Autoři se také věnují otázce souvislostí barokních poutních míst v Uhrách a Rakousích a zabývají se i barokní literaturou k otázce zázraků jako pramenem k sociálním dějinám. Třetí oddíl knihy je věnován náboženským bratrstvům v Uhrách v 17. a 18. století, jejich typologii, činnosti a vývoji. Mimo to je zde studie k publikační činnosti konfraternit, autoři sledují tisky bratrstev v širších středoevropských souvislostech. Další oddíl knihy je věnován třem významným osobnostem uherského náboženského života 17. až první poloviny 19. století. Jezuita Johannes Nádasí (1614–1679), veszprémský biskup Márton Padányi Biró (1696–1762) a profesor a několikanásobný kanovník Alexius Jordánszky (1765–1840) jsou pro autory příklady mužů, kteří zprostředkovali a šířili katolickou zbožnost. Poslední část knihy obsahuje pojednání k barokním obrazům jako prostředku šíření zbožnosti. V závěru pak autoři definují své pojetí lidové zbožnosti, shrnují všeobecné a specifické rysy uherských náboženských dějin a vytyčují další problémy a úkoly budoucího studia.

Celé dílo má výrazně mezioborový charakter, dotýká se kulturních dějin, dějin umění, využívá etnografických výzkumů, ale jeho těžiště leží v historickém pojetí dané problematiky, u některých otázek (kupř. u bratrstev, rozšíření různých kultů apod.) autoři pracují s kvantifikačními a statistickými metodami. Z časového hlediska se sna-

ží formálně podchytit vývoj v co nejširším období, ale nejsystematičtěji se věnuji 16.–18. století. Jejich práce přináší mnoho poznatků pro každého zájemce o barokní zbožnost v habsburské monarchii. Nelze než doufat – a okruhy zájmů v české historiografii posledních několika let to potvrzují – že časem přibudou i naše protějšky k těmto uherským studiím. Jedině tak lze v úplnosti poznat širokou škálu otázek souvisejících s náboženskými dějinami období pobělohorské rekatolizace.

Folia Historica Bohemica 18 (1997): 342–343.

További bírálatok // Further reviews

M. P. *Český Časopis Historický / The Czech Historical Review* 95, 1. sz. (1997): 228–229.

SCHREINER, Klaus. *Budapesti Könyvszemle* 10, 2. sz. (1998): 214–216.

HÜNTELMANN, Rafael. *Forum Katholische Theologie* 14, 1 (1998): 64–65.

HOLUBOVÁ, Markéta. *Český lid* 86, 3. sz. (1999): 290.

TÜSKÉS Gábor és KNAPP Éva. *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században: Források, formák, közvetítők*. Budapest: Osiris Kiadó, 2001, 410.

KULCSÁR Péter

A könyv egy olyan tájra vezeti el az olvasót, amelyen az utóbbi évtizedekben nemigen járt magyar kutató, a laikus vallásosság mezejére. Ha valaki mégis oda merészkedett, álruhát öltött, többnyire etnográfusnak álcázta magát. Bálint Sándor († 1980) óta alig akadt vállalkozó, és ha az ő akadálytalannak nehezen mondható pályafutására gondolunk, hatvan-hetven esztendőre is taksálhatjuk azt a periódust, amelyben ez a téma nem szerepelt a hazai tudománypolitika kedvenceinek listáján. Helye valahol a második és harmadik emlékezetes „T” között volt, közelebb a harmadikhoz. Ezen az időszakon már szerencsésen túl vagyunk, és nem is azért emlékeztetek rá, hogy a kötet szerzőinek a bátorságát dicsérjem, hanem arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy odakint a világban akkor sem állt az élet, a munka ezen a területen is folyt, és a hazai tudományosság többek között ezen a területen is komoly hátrányba került. Nemcsak arról van szó, hogy ez idő alatt a szóban forgó diszciplína a nemzetközi mezőnyben számottevő átalakuláson ment keresztül. Ennek egyik legfontosabb jellemzőjeként kell említenem, hogy a hitélet keretei közül kilépve a társadalomtudományi kutatás egyik nagyra becsült eszközévé vált, és ez nálunk nem történt meg. Nemcsak arról van szó, hogy irányzatai, módszerei, eszközei és eredményei születtek, amelyek előttünk ismeretlenek maradtak, hanem még inkább arról, hogy ez a kutatási irány ezalatt minálunk mindenestől kiment a divatból. Kiveszett vagy inkább létre sem jött az a gárda, amely művelésére képes lett volna. Nálunk nincsenek, még ma sincsenek vállalkozásai, fórumai, nincsenek szakfolyóiratai, még a tudományos minősítéshez is a rokonszakmáktól kell kölcsön kérni bírálókat. A kezemben levő kötet ennek a szemléltetésére is alkalmas, mert a tekintélyes irodalmi apparátusban alig-alig bukkan fel magyar név, és a benne foglalt írások geneziséből megállapítható, hogy azok, akik ezzel a témával foglalkozni akarnak, teret szinte kizárólag csak idegenben kapnak, eredményeiket csak külföldi konferenciákon ismertethetik, problémáikat csak ott vethetik föl.

De ha a helyzet így is alakult, mégsem látszik reménytelennek. Mert ugyanebben a kötetben azt is tapasztaljuk, hogy ami a világban megszületett, az ma már a miénk is. Mégpedig két olyan kutatónak köszönhetően, aki képes volt nyomon követni a szakma nemzetközi eseményeit, mi több, azokra érzékenyen tudott reagálni, sőt arra is képes volt, hogy ezeknek az eseményeknek tevőleges és alkotó részvevője legyen. Ennek tulajdonítható, hogy a hazai tudományosságnak ezen a szeletén a minapi lemaradás-

nak nyoma sem látszik. A japánok jutnak az eszembe, akik a technika világában ma elfoglalt előkelő helyüket annak köszönhetik, hogy évezredek elmaradásuk után a legmodernebb folyamatokba kapcsolódhattak be.

Más tekintetben (a szerzőkre nézve) a körülmények fentebb vázolt alakulása akár szerencsésnek is mondható, mert a feltáratlan, sőt teljességgel ismeretlen forrásanyag mennyisége irdatlan maradt. Negyven kézirat- és levéltár neve sorakozik a dokumentumok lelőhelyjegyzékén, magyar, német, osztrák, francia, valamennyi kiaknázatlan. Ez persze buktatókat is rejt, mert készíthet az adatokban való turkálásra is, és a bőség zavarához is vezethet. Az eredményes hasznosításhoz szilárdan kialakított koncepcióra van szükség. Az előszó egy hosszú távú kutatási programról beszél, amelynek itt csak egy darabját látjuk. A program mibenlétéről nem esik szó, de ez a szűkebbre szabott tematika is egy érzékelhetően kikristályosodott középpont köré épül, mégpedig oly módon, hogy az eredményekből nyomban egy sereg új probléma keletkezik, új szálak indulnak el, amelyek új területekre vezetnek, új eredményeket hoznak, és a folyam indul előről, anélkül azonban, hogy a koncepció kereteit túllépné. A különállónak látszó témák egészzé állnak össze. A kötet eredetileg önállóan, mintegy másfél évtized alatt részben magyarul, részben németül megjelent tanulmányok, előadások füzére, ennek ellenére olyan kompakt egységet alkot, hogy akár monográfiának is tekinthető. Hogy csak egy mozzanatra mutassak rá: az egyik írás a homokkomáromi mirákulumos könyvről számol be, egy másik a dömölki apátság egy szobráról tesz említést, és e kettő elvezet Koptik Odóhoz, akiről ezek nyomán egy harmadik fejezet keletkezik. Ez a harmadik fejezet az 1740-es évekig viszi a fonalat, addig az időpontig, amelyben a barokk vallásosság történetében fordulópont körvonalai bontakoznak ki. És máris ott vagyunk egy újabb témánál, amelynek címe „A barokk vallásosság újjáélesztési kísérlete”, hőse Jordánszky Elek.

Címe szerint a népi vallásosság adja a tárgyat, pontosabban a népies, világius (laikus) vallásosság. A szerzők figyelmeztetnek arra, hogy e kifejezés itt nem egy szűkebben meghatározott társadalmi helyre, rétegre vagy csoportra utal, hanem a vallásosság társadalmi dimenziójának, a vallási folyamatokban kifejezésre jutó társadalmi szempontoknak a következetes figyelembevételét jelenti. A fogalomkörbe beletartoznak a hivatalos egyházi elképzelések popularizálódott változatai és a vallásosság egyházaktól függetlenné vált vagy függetlenül létező formái. A kultuszformák forognak a szőnyegen, közöttük zömös súllyal a zarándoklatok és a szenttisztelet, illetve ezek szervezeti keretei, a társulatok, a reprezentáns intézmények és személyiségek. A kötet abból a meggyőződésből indul ki, hogy a vallásosság a 17–18. században (mint korábban is) a kulturális rendszer elválaszthatatlan része, a társadalmi magatartás és cselekvés, továbbá a különböző társadalmi és kulturális folyamatok középpontja, szervező és mozgató ereje, irányítója és mutatója. A vallásosság fontos szerepet játszik – ezek a szerzők szavai – a mindennapi élet szervezésében, a társadalmi viszonyok elrendezésében és legitimálásában, valamint a kultúra, a kulturális és erkölcsi értékrendek és normák közvetítésében. Emellett jól tudjuk, hogy ez időben számos társadalmi, művelődési és politikai folyamat vallási formában jelentkezik. Ezzel tehát visszaértem oda, ahonnan kiindultam. A laikus

vallásosság története egyben társadalomtörténet, és a vallási cselekvés kutatása, a kultusztörténeti folyamatok társadalomtörténeti összefüggésbe való helyezése a kor emberét más oldalról mutatja meg, mint a hagyományos egyház- és művelődéstörténet, vagy éppenséggel a néprajz.

Századok 136, 3. sz. (2002): 692–694.

BARTHA Elek

A magyar népi vallásosság egyik kulcsát a 17–18. század barokk hitéletében kell keresnünk. E két évszázad történelmi eseményei, demográfiai, etnodemográfiai, egyház-történeti, vallásföldrajzi és művelődéstörténeti folyamatai döntő módon formálták és meghatározták azt a képet, amely a vallásosság hagyományos formáiról a néprajzi, folklorisztikai, vallási néprajzi kutatásokban a 20. században kialakult, és amely jelenleg is él. Természetesen e korszak megértéséhez visszanyúlhatunk a korábbi évszázadok hitéletéhez és vallásos mozgalmaihoz, sőt számos jelenség a középkorból eredeztethető. A 17–18. század azonban a vallásosságban ugyanúgy, mint a hagyományos kultúra egészében vagy az ország népességének alakulásában, megkerülhetetlen, ha a jelenkor vagy a közelmúlt hitéletét próbáljuk feltárni, értelmezni.

Tüskés Gábor és Knapp Éva az elmúlt évtizedben több önálló kötetet és számos tanulmányt jelentetett meg a kora újkori vallásosság témakörében. Ezeknek a kutatásoknak folytatása és egyúttal egyfajta szintézise is az a nemrégiben megjelent könyv, amely címe szerint a 17–18. század népi vallásosságát foglalja össze monografikus igénnyel. A szerzők korábbi munkásságának szintézise annyiban, hogy közvetlen előzményeinek tekinthető két kiadvány: az ugyanezen korszak búcsús zárandoklatait a mirákulum irodalom tükrében bemutató kötet (1993) és az 1996-ban megjelent német nyelvű tanulmánykötet anyagát foglalja össze, az előbbit részben sűrítve, tömörítve egyes fejezetekben, az utóbbiból pedig a kora újkorral foglalkozó tanulmányokat közölve magyar nyelven. Mindezek mellett más régebbi és újabb tanulmányok is helyet kaptak a kötetben.

A kiadvány mégsem tanulmánykötet, hanem monografikus feldolgozás. Monografikává teszik szerkesztési elvei, amelyeket következetesen alkalmaznak a szerzők. A fő princípium a szigorú forráselemzés, amely végigvonul valamennyi fejezeten. A tematikát egyértelműen a források, forrástípusok határozzák meg, talán nem túlzás megállapítani, hogy az előbbi az utóbbiaknak van alárendelve. A tematikán belül pedig végig következetesen érvényesül a társadalomtörténeti és az esztétikátörténeti szemléletmód, amelyet a szerzők a bevezetőben kiemelt szempontjukként határoznak meg.

A kötet szerkezete sajátos felfogást tükröz. Nem hasonlít egy hagyományos, fenomenológiai megközelítésű vallási néprajzi monográfiára vagy egy adott korszak népi vallásosságáról készült hasonló felfogású keresztmetszetre. A munka elején a többi résszel egyenrangú tárgyalást kapnak a módszertani kérdések és a forrásokról adott áttekintés, majd

további három részben tagolva következnek a forrásfeldolgozás eredményeinek ismertetése és elemzése. Ezek közül az első kettő „Kultuszformák” összefoglaló címmel – a zárándoklatok, illetőleg a szentek tisztelete témaköreit dolgozza fel, a harmadik pedig – „Szervezeti keretek, egyéni közvetítők” – a korszak hitéletét vezérlő, formáló, működtető társadalmi bázisról ad kitűnő áttekintést és elemzést. Ez utóbbi három részben (számozás szerint a II–III–IV. rész) könnyen követhető logikai láncot alkotva illeszkednek egymáshoz a forrásfeltáró, anyagközlő, az ezeket elemző és az elméleti fejezetek. Mindegyik részhez tartoznak esettanulmányok, és mindegyik nagyobb fejezet önálló összeggel zárul.

A búcsús zárándoklatok témakörükénél fogva a térbeli meghatározottság szembetűnő jegyeit viselik magukon. Az ezt tárgyaló fejezet a barokk kori búcsújárásról korábban megjelent monográfia alapján készült összegzés. A szerzők statikus térszemléletet alkalmaznak a nemzetközi szakirodalom széles körű felhasználásával. Ugyanitt az is bizonyítást nyer, hogy a hazai vallásökológia által kialakított, elsősorban recens anyagra kidolgozott szempontrendszer és terminológia jól alkalmazható a történeti anyagon. A zárándokhelyek térszervező erejének bemutatása, funkcionális központokként való értelmezésük igényes, színvonalas elemzésekhez kapcsolódnak.

Kiválóan oldották meg a szerzők a zárándokhelyek vallásföldrajzi feldolgozását is. A korábbi monográfiából átvett részeknél néhol érződik a tömörítés hatása, aminek következtében egy-két helyen kissé általános megfogalmazásokkal találkozunk. A más helyeket jellemző adatgazdagság, a források biztos kezelése azonban ezt bőven ellensúlyozza.

A búcsújáró helyek néprajza nem lehet teljes a vonzáskörzetek vizsgálata nélkül. A szerzőpárosnak sikerült az ezzel járó szokásos csapdahelyzeteket elkerülnie, így igen árnyaltan tudták megjeleníteni a kvantitatív kritériumokat (ilyen például az intenzitásvizsgálat) és ezzel együtt a vonzáskörzetek átfedéseit, helyenkénti hierarchiáját.

A kultuszformák másik vizsgált csoportját, a szenttisztelet körébe tartozó megnyilvánulásokat és magatartásformákat – túllépve az eddigi kutatásokat túlnyomó részben jellemző, elsősorban a rekonstrukciót célzó törekvéseken – a monográfia a társadalmi környezet összefüggésrendszerében vizsgálja. Az időtényező, a szentek ünnepeinek hagyományanyaga ennek megfelelően itt kevés figyelmet kap. Alapos elemzésekkel mutatja be ugyanakkor egy-egy szent – szentek csoportjai, mint a katakombaszentek – kultuszának diffúziójához szükséges társadalmi és műveltségbeli, esetenként gazdasági feltételeket, nagyszámú térképmelléklet és számszerű adatok egész sora tárja elénk a térbeli elterjedés folyamatát.

A kötet más részeihez hasonlóan a vallásos társulatokkal és a hitéletet irányító, abban kiemelkedő szerepet játszó individuumokkal foglalkozó fejezeteket is a felhasználható forrásanyag bősége, a térbeli és időbeli dimenziók társadalmi környezetbe helyezése, a földrajzi elterjedés dokumentálása jellemzi.

Kiemelkedőek az interetnikus kapcsolatok elemzései, függetlenül attól, hogy önálló fejezetben vagy más témakörökhöz kapcsolódva jelennek meg a kötetben. Mind a zárándoklatok, mind a szentkultusz, mind pedig a társadalmi kérdések kapcsán

meggyőzően mutatják ki a szerzők a barokk kori magyarországi katolikus vallásosság nyugati irányú, elsősorban Ausztria felé mutató kapcsolattrendszerét, amelynek nem kis szerepe volt például abban, hogy búcsújáró helyeink földrajzi súlypontja egészen napjainkig a Dunántúlra esik.

Ha a kötet egészének tartalmát a címben jelzett témakörhöz viszonyítjuk, első pillantásra hiányérzetünk támad. A népi vallásosság fogalma ugyanis – bármilyen meghatározása mellett is kötelezzük el magunkat – rendszerint többet foglal magában, mint a búcsújárás, a szenttiszelet vagy a kultusz társadalmi környezete. Alapos átolvasás után azonban mégis joggal érezhetjük úgy, hogy a szerzők által közvetített szemlélet segítségével a két évszázad vallásosságáról kerek képet alkothatunk. A célkitűzések sorában egyébként szerepel, hogy nem volt cél a vizsgált időszak népi vallásosságának teljes körű tematikai gazdagságának bemutatása. Nem kívánok most a népi vallásosság itt is taglalt meghatározásaival foglalkozni, de azt mindenképpen ki kell emelnem, hogy Tüskés Gábor és Knapp Éva számomra szimpatikus megoldást választott. A témakörök kétségtelen szűkítése mellett nem foglalkoztak a vallásosság egészének társadalmi vagy műveltségi alapon való kettéválasztásával, a határ valamiféle kijelölésével. Bár állást foglalnak a „laikus” terminus alkalmazása mellett, a kötetben végig következetesen a vallásosságot egésznek tekintik, egészében vizsgálják, úgy, ahogyan az a gyakorlatban megvalósul. A más szempontú kutatások mellett ennek a kötetnek éppen az lehet az egyik legfőbb tanulsága, hogy a vallásosság folklorisztikai, néprajzi, antropológiai vizsgálata során a társadalom különböző rétegeinek, műveltségi köreinek, etnikai, földrajzi csoportjainak vallásossága a kereszténység utóbbi évszázadaiban folyamatosan szoros összefüggésben, egymásrataltságban létezett, működött a Kárpát-medence térségében és egész Közép-Európában.

A kötet bemutatása és értékelése során könnyű helyzetben van a recenzens, mivel a szerzők fejezetről fejezetre pontosan megfogalmazták céljukat, módszereiket, így nem bizonyult nehéznek ezek számonkérése a mű egészen. Más, külső szempontokat pedig, amelyek nem tükrözik a szerzők szándékát, nem célszerű itt felvetni. Mindvégig következetesen érvényesültek a szerkesztési elvek, amelyekből következik, hogy itt túlnyomórészt katolikus vallásosságról van szó, ezen belül pedig – a kötetben meggyőző érvekkel és forrásanyaggal alátámasztva – a Dunántúl, Nyugat-Magyarország hangsúlyozott szerepéről. Amellett, a 17–18. század vallásosságában a kötet meggyőzően mutatja ki a kultuszformák jelentős részének és a vallásosság szerveződésének nyugati kapcsolatait, hasonló hitelességgel tárja elénk ugyanezen jelenségek és folyamatok társadalmi rétegek közötti útját és irányait.

Tüskés Gábor és Knapp Éva két évtizedes kutatásainak méltó szintézise ez a monográfia. Fontos kézikönyv, amely jelentős új eredményeket hozott a magyarországi folklorisztika, vallási néprajz és történeti antropológia területén. Egyúttal nem kevésbé fontos jelzése is azoknak a lehetőségeknek, amelyeket más felekezetek és földrajzi nagyrégiók még rejtegetnek napjaink tudománya számára.

Olga PENKE

Les recherches sur la religion des laïcs aux 17e–18e siècles constituent un des domaines longtemps négligés dans les pays de l'Europe centrale. Mais depuis la dernière décennie, plusieurs livres commencent à combler cette lacune, parmi lesquels nous pouvons ranger ce volume. Le livre est composé de quatre volets. Le premier présente la méthode interdisciplinaire appliquée, suivant la tradition européenne, et synthétise les sources et documents publiés ou toujours en manuscrit. Les deuxième et troisième volets présentent une analyse fine des formes de culte. Tout comme dans le reste de l'Europe, la religion populaire traduit en Hongrie un besoin de protection. Les A. consacrent des chapitres à la naissance, au progrès et au déclin de nombreux lieux de pèlerinage de la Hongrie historique de l'époque. Ils révèlent les finalités et les singularités des sanctuaires locaux et donnent une analyse complexe de phénomènes comme l'adoration de la Vierge, le culte des saints, la vénération des reliques, la dévotion des statues et des peintures représentant des miracles. Leur attention se porte sur les coutumes et croyances en rapport avec la vie des masses populaires (processions, culte des morts, billets de confession), mais aussi aux objets sacrés ainsi qu'à l'art et à la littérature créés pour soutenir ces pratiques (images pieuses, livres relatant les miracles et les légendes de l'histoire des lieux de pèlerinage). Notons que les A. ont consacré depuis un autre volume aux genres de la littérature ecclésiastique de la même période. Le quatrième volet s'occupe des cadres organisationnels : les confréries religieuses laïques et leur activité sont présentées depuis le concile de Trente jusqu'à leur interdiction par Joseph II. Les particularités hongroises sont bien mises en valeur. Au 17e siècle, ces cultes sont souvent en rapport avec la lutte contre les Turcs. Plus de la moitié des lieux de pèlerinage se trouvent à l'Ouest du pays, dans la proximité de leurs homologues autrichiens. Ces pratiques rassemblent plusieurs ethnies dont la rencontre provient d'un passé commun, mais aussi du repeuplement des régions dévastées. La réforme catholique est soutenue par une activité missionnaire des ordres religieux contre les protestants. Les églises et les objets de culte sont souvent créés par les maîtres italiens, autrichiens ou allemands. Les ordres monastiques (et surtout les jésuites et franciscains) jouent un rôle plus important qu'en Europe dans l'organisation des confréries, et les clercs séculiers ne prennent le relais qu'à partir du milieu du 18e siècle. Quelques villes et personnages marquants sont choisis pour montrer en détail quel était le rôle d'une nouvelle élite dans l'organisation de la vie quotidienne, religieuse et culturelle des différentes classes dans un pays fondamentalement rural. De nombreux graphiques, schémas et cartes géographiques et des reproductions de peintures pieuses facilitent pour le lecteur la visualisation de ces transformations au cours des deux siècles. Cet ouvrage remarquable révèle un aspect peu étudié de l'histoire de la mentalité d'une longue période.

Dix-huitième Siècle 36 (2004): 648–649.

SZÓ ÉS KÉP

WORD AND PICTURE

BAROKK KORI KISGRAFIKAI ÁBRÁZOLÁSOK //

REPRESENTATIONS OF SMALL GRAPHIC WORKS FROM THE

BAROQUE ERA

SZILÁRDFY Zoltán, TÜSKÉS Gábor és KNAPP Éva. *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről*. Bibliotheca Universitatis Budapestinensis Fontes et Studia 5. Budapest: Egyetemi Könyvtár, 1987, 311.

Wolfgang BRÜCKNER
Ungarische Studien zur Volkfrömmigkeit, Ikonographie und geistlichen
Erzählliteratur beider Konfessionen

Leider ist nur eine der zehn hier anzuzeigenden Studien in deutscher Sprache verfaßt und dennoch bleibt es wichtig, sie alle auch bei uns zu registrieren, so wie wir das vor einigen Jahren mit dem Forschungsbericht von Gábor Tüskés im *JbFVK* NF 4, 1981, S. 207–224: „Religiöse Volkskunde in Ungarn“ getan haben. [...] Zoltán Szilárdfy hat soeben zusammen mit dem eingangs schon genannten Volkskundler Gábor Tüskés und dessen Frau Éva Knapp in der Reihe »Bibliotheca Universitatis Budapestinensis, Fontes et Studia« als Nr. 5 einen beschreibenden Bilderkatalog der marianischen Gnadenbilder Altungarns (also vor 1918) im kleinen Andachtsbild des 18. Jahrhunderts vorgelegt: »Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről«, Budapest (Egyetemi Könyvtár) 1987, 314 S. mit 369 Kat. Nr. und Abb. Den 70 Seiten Einleitung und Literatur folgt eine vierseitige deutsche Zusammenfassung

(S. 71–74). Danach versteht sich der Band als eine Vorarbeit zur Quellenerschließung des barocken Wallfahrtswesens in Ungarn. Seine Einführung behandelt vornehmlich die Funktionen der Bildchen für den Kult und geht dem Gebrauch durch die Gläubigen nach. Auch hier wird nochmals auf die ganz selbstverständliche geistige Herkunft und erscheinungsmäßige Einbindung in die mitteleuropäische Welt des katholischen Barock verwiesen. Die Donaumonarchie war ihr Zentralland. Erst heute sind ihre nicht deutschsprechenden Nationen Osteuropäer geworden. [...]

Bayerische Blätter für Volkskunde 14, Nr. 2. (1987): 111–114.

Jakob BAUMGARTNER

Der Weg der religiösen Volkskunde in Ungarn

[...] Schliesslich sei ein drittes unlängst erschienenen Buch angezeigt: *Barockzeitliche Wallfahrtsbildchen aus ungarischen Wallfahrtsorten*. «Der Band gewährt einen Einblick in die Vorarbeiten für ein Werk, dessen Ziel in der Erschliessung des historischen Quellenmaterials über barockzeitliche Wallfahrtsorte in Ungarn liegt» (deutsche Zusammenfassung S. 71–74). Er gibt 369 zum Teil mit deutschen beziehungsweise lateinischen Inschriften versehene Bildchen wieder, so dass die sprachlichen Schwierigkeiten weniger ins Gewicht fallen. Anstoss zur Publikation gab die Tatsache, dass die ungarische Forschung diese Quelle volksreligiöser Äusserungen bis heute vernachlässigte, während andere europäische Länder schon seit Jahrzehnten ähnliche Erzeugnisse zu Tage gefördert, in den kultur- und kunsthistorischen, kultgeschichtlichen und volkskundlichen Rahmen hineingestellt und dementsprechend behandelt haben. Das reiche Bildmaterial, aus dem ganzen Gebiet des historischen Ungarns stammend, bildet einen wichtigen Beleg für das barockzeitliche Wallfahrtswesen, führt aber weit darüber hinaus, weil es die bisher nur wenig bekannte visuelle Kultur des unteren und mittleren Volkes beleuchtet und damit zur Erforschung der historischen Zusammenhänge zwischen den verschiedenen Gesellschaftsschichten beiträgt. Das massive Aufkommen der Andachtsbildchen erklärt sich aus der sprunghaften Erhöhung der Pilgerorte Ende des 17. Jahrhunderts, als führende kirchliche und weltliche Kreise das Wallfahrtswesen eifrig förderten. In der Veränderung der Herstellung, der Verbreitung, der Technik und des Gebrauchs des Bildmaterials widerspiegelt sich getreu die Wandlung der gesellschaftlichen Struktur des barockzeitlichen Wallfahrtswesens. Daran beteiligte sich in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts die Aristokratie mit Eifer, was sich in den für sie bestimmten Darstellungen (mit komplizierter Ikonographie) niederschlug. Als in den 1730er und 1740er Jahren die bürgerlichen Schichten die initiativ Rolle übernahmen, blühte die Produktion auf; es gelangten neue, für breitere Kreise gedachte Publikationsformen in Umlauf, die Zahl der Bildchen stieg, Technik und Ikonographie wurden einfacher. Nach dem Rückgang der Wallfahrten

– und damit verbunden der Bildchen – in den 1760er und 1770er Jahren (Josephinismus) kam es zu einer Neubelebung um die Jahrhundertwende. Jetzt waren es fast ausschliesslich nur mehr die unteren Schichten, die zu den heiligen Orten pilgerten; Form und Inhalt der Bildchen vereinheitlichten sich, und die Ikonographie verarmte. Freilich stand nie der ästhetische Wert der Bildchen im Vordergrund, sondern der dargestellte Inhalt und die Verwendbarkeit im alltäglichen Gebrauch (wundertätige Kraft), so dass auch die weniger Gebildeten leicht den Zugang dazu fanden. Auf das Bewusstsein der unteren Gesellschaftsschichten, auf ihr Denken, Fühlen und Verhalten hat diese Bilderwelt einen nachhaltigen Einfluss ausgeübt.

Mit seinen Einführungen (S. 11–56), den Literaturangaben (S. 61–70), dem Verzeichnis der Bildchen (S. 80–148) und ihrer Reproduktion (S. 155–311) bietet das Opus eine faszinierende Vorschau auf ein für die religiöse Geschichte Europas wichtiges angekündigtes Gesamtwerk. [...]

Schweizerisches Archiv für Volkskunde Nr. 3–4. (1987): 220–221.

Walter HARTINGER

Dass neue Erkenntnisse in der Wallfahrtsforschung nur durch eine zunehmende Systematik der Untersuchung von Gnadenstätten, bildlichen und schriftlichen Quellen, Archivalien, Pilgerzeichen etc. erzielt werden können, gilt unter den Experten als ausgemacht und führte u.a. zur Gründung einer Arbeitsgruppe »Bayerischer Gugitz« am Münchner Akademie-Institut für Volkskunde. Besonders *W. Brückner* und *H. Dünninger* sind hierzulande seit einiger Zeit eifrig um systematische Quelleneditionen und -auswertungen bemüht.

Auf diese Vorleistungen ist es auch zurückzuführen, daß nun in Budapest ein umfassender Katalog der barocken Wallfahrtsbildchen herausgebracht wurde, nachdem die drei Autoren bereits einige Detailstudien vorgelegt hatten. Die Einleitung ist zwar ungarisch abgefaßt, doch gibt es eine deutsche Kurzfassung, und die Abbildungen mit ihren zumeist lateinischen oder deutschen Texten sprechen entweder für sich oder können auch von Leuten, die des Ungarischen nicht mächtig sind, in vergleichende Betrachtungen einbezogen werden. Hierzu aber fordert das vorliegende Werk geradezu heraus; denn die ungarische Wallfahrtsgraphik des 17. und 18. Jahrhunderts ist in vielfacher Weise dem vertrauten Bild aus dem katholischen süddeutsch-österreichischen Raum verpflichtet: Es sind nämlich Gnadenbildtypen, die auch in Ungarn verehrt wurden: vielfach haben die nämlichen Stecher, Drucker und Verlage für den gesamten Raum gearbeitet; in diesen Fällen wurden natürlich häufig identische Bildtopoi verwendet; und schließlich gibt es eine analoge politisch-geistig-religiöse Entwicklung, gelegentlich mit kleinen zeitlichen Verschiebungen: massive Gegenreformation nach den erfolgreichen Türkenkriegen, anfängliches Engagement des Adels

bei der Förderung der Wallfahrten, Nachrücken des Bürgertums um die Mitte des 18. Jahrhunderts und staatliche Behinderungspolitik seit Joseph II. Insgesamt wird durch Arbeiten wie die vorliegende wichtige Vorarbeit geleistet für vergleichende ikonographische Studien, für die Erforschung der visuellen Kultur und der Frömmigkeitsgeschichte.

Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde, 1988, 221.

További bírálat // Further review

BAUMGARTNER, Jakob. *Orientierung* 52, Nr. 13/14. (31. Juli 1988): 160.

JORDÁNSZKY ELEK: MÁRIA KEGYELEM KÉPEINEK RÖVID LEÍRÁSA //
ELEK JORDÁNSZKY: A BRIEF DESCRIPTION OF THE
DEVOTIONAL IMAGES OF MARY

JORDÁNSZKY Elek. *Magyar országban, s ahoz tartozó nagy részekben lévő [...] Mária kegyelem képeinek rövid leírása*. Pozsony, 1836. Hasonmás kiadás. Utószó: TÜSKÉS Gábor és KNAPP Éva. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988, 167+48.

KOVÁCS Sándor Iván

[...] Jordánszky Elek hasonmásban publikált könyve (először „Posonban” jelent meg az 1836. esztendőben) azokat a magyarországi Mária-kegyképeket foglalja rendszerbe és bővíti újakkal, amelyekről Esterházy Pál a XVII. század végén már két művében is értekezett. A legendás Mária-képek nagy tömegeket megmozgató zarándoklatok célpontjai, a népi vallásosság áhítattal tisztelt kegytárgyai (még Juhász Gyula és Móríc Zsigmond művészi fantáziáját is megmozgatták); művelődéstörténeti tanulmányozásuk ennél fogva elsőrendű tudományos érdek. Jordánszky Elek könyvének fakszimiléjét a kérdés két legjobb hazai ismerője, Tüskés Gábor és Knapp Éva adta ki, s utószavuk „az Esterházy két könyvével való szoros kapcsolatra” is kellő mértékben kitér.

Egy Szűz Mária-kegykép-enciklopédia hasonmás kiadása a mai Magyarországon természetes tudományos esemény. Egyszersmind politikai gesztusértékkel bír: a hívő emberek iránti tiszteletet és toleranciát, a múltba és jövőbe tekintő távlatos gondolkodásmódot is tanúsítja.

Népszabadság 47, 108. sz. (1989. május 10.): 9.

ESTERHÁZY PÁL: A [...] BOLDOGSÁGOS SZŰZ KÉPEINEK [...] EREDETI //
 PÁL ESTERHÁZY: ORIGIN OF THE IMAGES OF THE
 HOLY VIRGIN MARY

ESTERHÁZY Pál. *Az egész világon levő csudálatos boldogságos Szűz képeinek rövideden föltett eredeti.* Nagyszombat, 1690. Hasonmás kiadás. KNAPP Éva és TÜSKÉS Gábor, valamint GALAVICS Géza kísérettanulmányával. A faksimile szövegét közléteszi KÖSZEGHY Péter. Budapest: Balassi Kiadó, 1994, 217+40.

MONOK István

Esterházy Pál (1635–1713) politikusi, közigazgatási, de írói, mecénási szerepéről is számos könyv, tanulmány jelent meg a kilencvenes években. Személyéhez sok szálon kötődnek a politika- és gazdaságtörténeti vizsgálódások mellett a színház-, a zene-, a képzőművészet-, a könyvtörténeti, vagy éppen az elmúlt évtizedben lendületet vett Zrínyi-kutatások is. A legutóbbi negyed évszázadban az egyház-, de elsősorban a vallástörténeti forrásfeltárásoknak és feldolgozó munkának helyet adó művelődéstörténeti kutatásokban is külön fejezetek szólnak azoknak az évtizedeknek magyar nádoráról, amelyekben eldől Magyarország Habsburg Birodalomhoz való tartozásának mikéntje, és eldől a magyar művelődés sorsa is. Mint a király után az országban a legfontosabb politikai tényező, a nádor közjogi hatalmánál és anyagi erejénél fogva olyan udvartartást tudott kialakítani, amely művelődéspolitikai programokat nélkül is követendő és sokak által követett példát mutatott gyakorlatával.

Knapp Éva és Tüskés Gábor tanulmánya Esterházy nádor első nyomtatásban is megjelent könyvének kialakulástörténetét, forrásait mutatja be a szerzőktől megszokott aprólékossággal. Számba vették a mű kéziratok előfoglalmazványait és ebből kialakították azt a képet, amely szerint a nádor már az 1660-as évektől kezdődően foglalkozott a munka létrehozásával, de az 1690-ben kiadott változat 1687 és 1690 között keletkezett. A boldogasszonyi ferences templomban lévő Mária-szobor történetét már 1675-ben kiadásra kész változatban is megírta, mégis egy 1679-ben Bécsben megjelent mirákulumos könyv részeként az ő neve nélkül látott napvilágot. A magyarországi Mária-kultusz elterjesztésén, tudatosabbá tételén egész életében fáradozó főúr az 1680-as évek végén „politikailag fokozatosan háttérbe szorult, s az 1690-es év elején az elfáradás és csüggedés jelei mutatkoztak rajta.” Az évtized utolsó éveiben készíti el *Az egész világon levő csudálatos Boldogságos Szűz képeinek rövideden föltett eredeti* című művének kéziratát úgy, hogy a forrásokról készített latin nyelvű feljegyzések alapján immár magyarul megírja a képek történetét és a hozzájuk kötődő csodákat.

A kísérő tanulmány szerzői a mű céljaként az ellenreformáció hatékonyabbá tételét, a Mária-képek számbavételének és a magyarországi műfajteremtés (a Mária-kegyképek eredetéről szóló elbeszélésgyűjtemény) szándékát emelik ki. A jezsuita nevelésben részesült nádor a jezsuita rendnek azonban nem csupán azzal a hagyományával találkozott, amely a Habsburg Birodalom uralkodója és a magyarországi ellenreformáció érdekeit szolgálta ki, hanem egy olyannal is, amely az éles politikai összeütközéseket elkerülve, a lojalitást nem feladva, a magyarországi hagyományokat felkutatva és felmutatva, művelődési programot teremtve és végrehajtva mégis egy majdani önálló Magyarország létrehozásán fáradozott. Ennek a jezsuita hagyománynak ma már sok részét ismerjük. Nem csupán arról van szó, hogy a jezsuiták csatlakoztak a ferencesek missziós tevékenységéhez a hódoltságban és Erdélyben, hanem arról is, hogy Szántó Arator István már a 16. században dolgozott a Biblia magyar nyelvre való fordításán, az egyébként nem magyar Melchior Inchofer pedig a 17. század elején megírta a magyar egyháztörténetet – nem a magyarországit, hanem a magyart – úgy, hogy a Mária-kultusz már e műben is hangsúlyos helyen szerepel. Közismertek azok a törekvések is, amelyek az önálló, az ausztriaiától független magyar jezsuita provincia létrehozását célozták, s több jezsuita támogatta II. Rákóczi Ferenc elképzeléseit is. A török kiűzése után politikailag csalódott, háttérbe szorult nádor tehát azzal, hogy irodalom- és – mint Galavics Géza is több helyen megállapítja – művészetpártoló tevékenységét erősíti, hosszabb távon gondolkodva, a magyar társadalom anyagi és szellemi valóságával számolva ugyanazt a politikát folytatja, amelyet elkezdett s megvalósíthatónak hitt Buda visszavívása előtt is. Erre utal egyébként az is, hogy élete vége felé erősíti kapcsolatait az Ausztriához kevéssé kötött ferencesekkel. Knapp Éva és Tüskés Gábor tanulmányából igazából a mű korban való elhelyezésének csupán ezt az egy aspektusát hiányoltam, s indokolatlanak tűnik számomra Esterházy ellenreformációs szándékának többszöri emlegetése e munkája kapcsán.

A Mária-kegyképek eredetéről szóló elbeszélésgyűjtemények kialakulástörténetének vázlatos áttekintése Esterházy lehetséges forrásainak számbavétele mellett azért is fontos, mert olyan szerzői névsort közöltek a tanulmány írói, amely a műhöz kapcsolódó valamennyi elemzésnek jó kiindulópontul szolgálhat, illetve a tanulmánynak ez a része jól tanítható, tanulható. Esterházy műve tehát egy 1478-tól irodalmilag is jól követhető sorba illeszthető, s e sorban meghatározó helyet foglal el Esterházy fő forrása, Wilhelm Gumpenberg (1609–1675) müncheni jezsuita számos kiadást megért munkája, az *Atlas Marianus*. A kísérőtanulmány a források meghatározása után Esterházy könyvének részletes elemzését nyújtja. A megjelent változatot a felkutatott kéziratok előzmények minden darabjával összeveti, s megállapítja a nádor munkamódszerét, forráshasználatát addig, amíg a kép eredetének leírása, a megtalálás története és a csodák leírása elkészült.

Az egész világon lévő csudálatos Boldogságos Szűz képeinek rövideden föltett eredeti a korban egyedülálló magyarországi nyomtatvány volt, hiszen 118 egész oldalas metszet

díszíti. Galavics Géza tanulmánya e metszetek keletkezéstörténetét mutatja be, megállapítva, hogy a forrásul szolgáló Gumpenberg *Atlas Marianus*-kiadásait Esterházy 17 új képpel egészítette ki. A Gumpenberg-kiadásokkal ellentétben itt valamennyi képnek egyetlen metszője volt, a frankfurti származású, 1684-től Bécsben élő Matthias Greischer (meghalt 1712), akit a kismartoni főúr több más munkával is megbízott. Az ő élettörténete is rámutat arra, hogy Esterházy Pál a közép-európai sokszorosított grafika egyik jelentős mecénása volt. E mecénatúrája is – saját családja múltjának ábrázolása mellett – elsősorban a Mária-kultusz elterjesztését szolgálta.

Irodalomtörténeti Közlemények 101, 5–6. sz. (1997): 682–684.

KNAPP, Éva and TÜSKÉS, Gábor. *Emblematics in Hungary: A study of the history of symbolic representation in Renaissance and Baroque literature*. Frühe Neuzeit Bd. 86. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2003, 322.

HARGITTAY Emil

Knapp Éva és Tüskés Gábor monográfiája a magyarországi reneszánsz és barokk kori emblematikáról a patinás, immár 135 esztendő Max Niemeyer Verlagnál jelent meg angol nyelven. A kiadó jelentős, újabb vállalkozása a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* megjelentetése, a *Frühe Neuzeit* sorozatban pedig nemrégiben olyan alapműveknek számító monografikus igényű munkák jelentek meg, mint a *Corpus Paracelsisticum*, az *Europa und die Türken in der Renaissance*, a *Lateinische Lyrik der Frühen Neuzeit és a Renaissancekultur und antike Mythologie* c. tanulmánygyűjtemények, vagy Axel E. Walter *Späthumanismus und Konfessionspolitik* és Kai Bremer *Religionsstreitigkeiten* c. könyve. Megjegyzem, hogy Tüskés Gábor 1997-es magyar Nádaszi-monográfiája 2001-ben ugyanebben a sorozatban jelent meg. Le kell szögeznünk, hogy a magyarországi irodalomnak és vizsgálata tudományos eredményeinek megismertetése szempontjából rendkívüli jelentőségű, hogy e könyv napvilágot látott, szerzői megérdemelten kaptak érte 2004-ben Klaniczay-díjat, s önmagában is dicséretes, ha egy magyar szerző munkáit külföldön is menedzseli, nem sajnálva a fáradságot, törődést és a folyamatos utánajárást, ami egy ilyen opus megjelentetésével jár.

Tárgyválasztás szempontjából mindenképpen adósságtörlesztésnek számít a mű, hiszen az emblémakutatás nemzetközi szinten – az előzményeket nem számítva – mintegy négy évtizede folyamatosan slágertémának számít. Különösen igaz ez a Henkel–Schöne-féle kézikönyv megjelenése (1967) óta. Ebből a nagy nemzetközi galériából fájoan hiányzott a magyarországi anyag feldolgozása, miközben a külföldi kutatás már előrelépett a kelet-európai emblematika (cseh, lengyel, orosz, szlovák, ukrán) területén is. (Jó tíz éve egy Tarnai Andorral való beszélgetésben fölmerült a téma fontossága, s az, hogy magam bele-vágok a magyarországi anyag feldolgozásába, de „főnököm” lebeszél róla, mondván, hogy már „csinálják”. A szerzőpáros ekkorra [?] már bizonyára belefogott az anyaggyűjtésbe.)

A könyv első fejezete (*Background, definitions, and objectives*) számot vet az embléma és emblematika meghatározási nehézségeivel. Alapvető megállapítás, hogy az embléma, mint a szimbolikus kifejezésmód megtestesítője, műfaji határokon átnyúlva közvetít mögöttes jelentéstartalmat, ugyanakkor önállósulva önálló gyűjtemények formájában is elemezhető Alciato óta. Az embléma mint változó műforma legtágabban kép és szöveg együtteseként értelmezhető, s ahol csak szöveges emblémák maradtak fenn, a képek hozzákereshetők a leírásokhoz.

A második fejezet (*Emblematics in Hungarian literary theory*) tudatosítja, hogy Európához hasonlóan Magyarországon is jelentősebb az emblematika gyakorlata, mint elmélete. Különbőség abban mutatkozik, hogy nálunk – más műfajokhoz hasonlóan – az elmélet még annyira sem fejlődött ki, mint például a francia, német és olasz szerzők esetében. Elméleti megjegyzéseket főként irodalomelméleti kézikönyvekben, továbbá Zsámboky János és Lackner Kristóf, majd pedig Vanossi Antal és Bod Péter ide tartozó műveiben kereshetünk.

A harmadik fejezet (*Routes of transmission: Jesuit education and emblematics*) a jezsuita oktatás és az emblematika összefüggését vizsgálja. Ez azért tanulságos, mert a vizsgált időszakban a jezsuiták magyarországi megtelepedése és a jezsuiták Európa-szerre alkalmazott emblematikus kifejezésforma-kedvelése lényegében egybeesett, így hozánk közvetlenül és viszonylag gyorsan jutottak el az új kezdeményezések. A szerzők következtetéseit meggyőzően támasztja alá a magyarországi jezsuita rendházak könyv-állományainak részletes feldolgozása.

A negyedik fejezet (*The typology of emblem books and emblematic prints*) felekezet-től függetlenül tipologizálja a műfajhoz tartozó emblémáskönyveket és emblematikus nyomtatványokat. A feldolgozás bizonyítja az embléma-műfajnak más műfajokban való megjelenését és felhasználhatóságát: a fejedelmi tükrökben, a filozófiai, politikai és etikai-morális kézikönyvekben, az elmélkedés-irodalomban, imádsággyűjteményekben és a teológiai traktátusokban, valamint a dicsőítő iratokban.

Az ötödik fejezet (*The English reception of a late humanist emblem book by a Hungarian author: Zsámboky [Sambucus] and Whitney*) Zsámboky János (*Emblemata*, 1564) és Geoffrey Whitney (*A Choice of Emblemes*, 1586) című emblémáskönyveinek részletes összehasonlító vizsgálatát tartalmazza, kimutatva Zsámboky művének angliai recepcióját. Whitney félszáz epigrammát fordított le Zsámbokytól, s az emblémák hatása Shakespeare-nél is kimutatható. Az angol monográfia szerzői jó érzékkel adtak nagyobb teret e recepciótörténeti fejezetnek.

A hatodik fejezetben (*Mannerist emblematic poetry? The layers of literary tradition in János Rimay's poem Fortuna/Occasio*) Rimay szerencse-versének („Hitető szerencse, nem kell ajánlásod”) részletes műfajtörténeti, komparatistikai és stíluselemzését kapjuk, melynek segítségével végigkövethetjük Rimay tudós alkotói módszerét. Verse nem egyszerű emblémamagyarázat, hanem a témának az antik és humanista allegorizációt felhasználó egyéni kidolgozása, jellegzetesen manierista költemény.

Az ezt követő három fejezet a líra után az iskoladráma (VII. *Emblematic modes of expression in the school drama*), a prédikációirodalom (VIII. *The emblematic mode and the sermon*), és a kegyességi próza (IX. *Religious prose: Emblematic biographies of Jesuit saints*) műfajának hazai példáin mutatja be az emblematikus kifejezésmód irodalmi megvalósulását.

Végül a tizedik fejezet (*Literary emblematics and the fine arts: Rhetorical conception and iconographic programme of the fresco cycle on the Grand Staircase of the Jesuit College at Győr*) az emblematikus ábrázolásmód általános érvényét bizonyítja a győri je-

zsuita kollégium díszlépcsőjének freskóciklusát elemezve. Az elemzés rávilágít az 1697-ben, valószínűleg itáliai mester(ek) által készített freskók történelmi hátterére (a török kiűzése) és a győzelmes Mária kultuszának megjelenítésére. Meggyőzően vázolja fel az ábrázolás elméleti háttereként – Cornelia Kemp felismerését adaptálva – a jezsuita Jacob Masen emblémaelméletét és ennek alkalmazhatóságát a képi ábrázolásban.

A könyv magyar változata az angol változattal szinte egy időben jelent meg.¹ Nem mondható azonban, hogy az angol változat mechanikus fordítása lenne a magyar monográfiának (a fordítók: Török András és – a III. és V. fejezeté – Boronkay Zsuzsa), ugyanis a szerzőpáros az eredeti szöveget alaposan átdolgozta. Számos olyan apró részlet került a szövegbe, amely stiláris módosítást tartalmaz, illetve a magyarországi kulturális viszonyokról tájékoztatást ad a külföldi olvasónak. Helyenként elmaradt a bonyolultnak látszó, hosszabb terjedelmű régi magyar nyelvű idézetek fordítása (pl. egy hat soros Baranyi Pál-idézet csak a magyar változatban van meg (196), az angoltól hiányzik (177)), viszont a magyar változatban nem közölt Rím-verseket angol nyersfordításban olvashatjuk (114–115). Mindkét könyv tíz fejezetből áll, melyek közül a magyar és az angol változatban a fejezetek sorrendje és lényegi szövegazonossága az I. és VI–X. fejezetre vonatkozik. Az angol változat II. fejezete a magyar változatban a III. fejezet, a III. a magyar változat IV. fejezete, a IV. pedig a magyar könyvben az V. fejezet. Az angol kiadás V. fejezete a magyar változathoz képest teljesen új kidolgozású: a 3 lapos magyar Zsámboky-alfejezet az angolban 22 lapos elemzéssé bővült, részletesen bemutatva a Zsámboky- és a Whitney-mű kapcsolatát. (A magyar változatban Whitney mindössze három említéssel szerepelt.)

A könyv tulajdonképpen szövegrészét gazdag függelék-rész egészíti ki: rövidítésjegyzék, a magyar vonatkozású emblémáskönyvek és emblematikus nyomtatványok jegyzéke, táblázatok, képek, bibliográfia és index (ez utóbbi Tüskés Anna munkája, és a főszöveg személy- és helyneveit tartalmazza). Két ponton jelentős a bővítés a magyar változathoz képest: az illusztrációk száma 32-ről 80-ra növekedett (itt közölték a korabeli jezsuita rendházak és a forrásanyag területi eloszlását mutató térképeket is), továbbá az angol változat már hozza a magyarból hiányzó 25 lapos irodalomjegyzéket is.

E monográfia is mutatja, hogy a szerzőpáros témaválasztásban, módszerben egymáshoz hasonlóan, egymás munkáját kiegészítve dolgozik. E sokéves eredményes együttműködés hátterét jól világítja meg az a két interjú, amely az *Irodalomismeret* legújabb számában jelent meg („*Labor omnia vincit*”: Beszélgetés Tüskés Gáborral és Knapp Évával, *Irodalomismeret*, 2005/2, 29–39). Fölösleges lenne annak akár aprólékos vizsgálata, hogy mely szövegrész a szerzőpáros mely tagjától származik. Ahogyan Tüskés Gábor megfogalmazta: „A különböző kompetenciák nem egyszerűen összeadódnak, hanem kölcsönösen megtermékenyítik egymást.” (32) A lényeg: a tudományos eredmény,

1 Knapp Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Universitas, 2003 (*Historia Litteraria*, 14).

amely az utókor számára megmarad, amely ez esetben a magyarországi emblematika területén kiindulópontot jelent minden további kutatáshoz.

Labor omnia vincit: Tanulmányok Tüskés Gábor 50. születésnapjára, szerk. BRETZ Annamária, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla. Budapest: Balassi-MTA Irodalomtudományi Intézet, 2005, 43–46.

Valery REES

Éva Knapp has written extensively on literature of the sixteenth to eighteenth centuries, but little of her work hitherto has been available in English. This volume, written with Gábor Tüskés, presents a comprehensive survey of Renaissance and Baroque emblematic material related to Hungary and appears to be aimed primarily at specialists in the field. Yet because it also constantly alludes to interrelated developments outside Hungary, will be of much wider interest. For example, the most important of the Hungarian sources is the *Emblemata* of Johannes Sambucus (János Zsámboky), first published in 1564. Indebted to Alciati but rooted also in a Hungarian literary tradition, this work was printed in several editions by Plantin in Antwerp and was deeply influential on many subsequent writers. One of these was Geoffrey Whitney, who dedicated his *Choice of Emblemes and other devises* to the Earl of Leicester in 1585. A sample of Whitney's borrowings of Sambucus's images are shown beside their originals in plates 45–50 and the differences in the accompanying verses are analyzed in a way that does credit to both authors (chapter 5). A poem on *fortuna* by János Rimay (ca. 1628) also receives extended treatment in the light of the long *fortuna* tradition from classical literature to contemporary emblem books (chapter 6). Here problems of definition come to the fore: an emblem is defined as “a form of expression found in a literary context... a combination of picture and text... one of the modes of symbolic thought connecting visual motif and abstract meaning” (7). Yet Rimay's epigram has no accompanying picture, though its dependence on emblematic thinking is given emphasis.

It is a shame that similar licence is not extended to some earlier Hungarian visual material, for the desire to harness visual imagery in support of abstract concepts has a longer history in Hungary than this book suggests. Quite apart from a rich tradition of symbolic manuscript illumination, powerful use was made at the end of the fifteenth century of decorative images reflecting and reflected in contemporary literary material. A surviving example is the fresco of the *Virtues* in the Archbishop's Palace at Esztergom (ca. 1495). More striking still, though no longer extant, was the decorative cycle based on Hercules in the Buda palace of Matthias Corvinus (ca. 1487–90), described in the *Decades* of Antonio Bonfini and elaborated in letters from Marsilio Ficino. Neither of these schemes is discussed in the present volume, though a much later fresco scheme in the Jesuit College at Győr receives a thorough treatment (chapter 10).

Certainly Hungary appears to have played a full part in the long flowering of emblematic genres in Europe and a very wide range of examples are investigated. If the level of detail is at times beyond the requirements of the general reader, there are nonetheless many riches to be found here, not least in the eighty plates of visual material that not only support the arguments outlined in the text but are also of considerable intrinsic interest. The vast majority of the Hungarian emblem texts are in Latin, with a mere handful in Hungarian and a few in German or Italian. Three quarters of the material discussed is of Jesuit origin, including the particularly interesting category of school dramas, as well as the more expected religious, moral, and ethical collections. Most of the Protestant offerings were from Lutheran preachers, but there is also a category of “secular compilers,” which indicates remarkably wide participation, though “few were significant literary figures” (84–85). Clearly teachers at all levels recognized and used the educational potential of emblematic texts.

A full list of emblem books and emblematic prints with Hungarian connections is appended with analytic tables showing classification by topic and type, chronological and geographical distribution, authorship, subject matter, and the presence of annotation.

The authors seek to correct previous methodological inadequacies and call for continuing work towards classifying and understanding the rich resources they have unearthed. But in the meantime they have engaged closely with the study of material, which they several times admit is “protean,” and in doing so they have raised many points of general application and interest.

Renaissance Quarterly 57, issue 4 (2004): 1441–1443.

Arnoud VISSER

The Latin-speaking Republic of Letters was just as little free of regional sentiments as today's European Union. When the Habsburg court-historiographer and humanist polymath Joannes Sambucus did not succeed in getting back a rare manuscript lent to the Padua professor Girolamo Mercuriale, he could do little else than complain about “*ingratus ille Italus*” to his friend and patron Joannes Crato von Krafftheim: ‘*Das sein feine Gesellen! Sed εἰς κόρυκλις abeant, nos germani esumus*’ [that is a pretty lot! But to hell with them. We are Germans]. Using three languages to express his irritation, Sambucus's outburst seems today a rather complicated way to mark his social or regional identity. In fact, however, the switch of vocabulary is at least intended to be understood by the addressee equally well as the regional sentiments it had to communicate. Since the nineteenth century, nationality has of course become a much more sensitive issue. When in 1926 the Austrian scholar Hans Gerstinger used this passage to point out that Sambucus felt himself a German, some Hungarian scholars,

like Emerico Várady in 1935, were furious. Sambucus's Hungarian patriotism, they claimed, stood beyond doubt, and they would not have this literary icon be appropriated by German scholarship.

Sambucus is one of the few Hungarians who made a significant contribution to the development of the emblem. As such he features – under his Hungarian name Zsám-boky János – prominently in *Emblematics in Hungary*, the first comprehensive study of the subject by Éva Knapp and Gábor Tüskés. In the past four decades national backgrounds still constituted an important parameter in emblem research. Partly this was caused by the need to map regional emblem production, and partly linguistic reasons explain the demarcation of scholarship in national terms. For the same reasons Knapp and Tüskés have now presented a study of one of the last unexplored areas of European emblem production, Hungary. As they set out in the introductory chapter, it is their aim to be comprehensive in their approach of “emblematics,” studying its forms and functions, its transmission and reception, its influence on and interaction with other kinds of literature. The book is divided into ten chapters, ranging from definitions (chap. 1), emblem theory (chap. 2) and typology (chap. 4) of emblematic works, to their distribution (chap. 3) and various forms of consumption, application and influence (chaps. 5–10). The book is amply illustrated and supplemented by a list of Hungarian emblematic materials, and 11 tables.

The problems with the use of national boundaries in the field of the emblem are well known, and Hungary forms no exception in this respect. What is it that makes an emblem Hungarian? Should it be written in Hungarian, or is a Hungarian publisher enough? Moreover, what historical territory defines the essential Hungary, that of the modern or early modern period? Knapp and Tüskés have adopted an open definition, including not only all forms of “emblematics” printed within its historical frontiers (i. e., greater Hungary), but also that which can be related to Hungary by the nationality of one of the producers, or the patron, or by explicit references to Hungary in text or image. On the basis of these criteria, the authors have compiled a “list of emblem books and emblematic prints with Hungarian connections,” consisting of some 150 items, which formed the basis for the typology of Hungarian emblematics. Rather than sticking to a strict normative definition, the authors opt for a broader concept of emblematics, denoting “a symbolic mode of expression and of syncretic thinking.”

In some cases this inclusive approach to the sources can obfuscate the core subject of the study. To return to Sambucus, for instance: does the Dutch translation of his *Emblemata*, included in Knapp and Tüskés' list, really belong here? Can the edition be seen as the dissemination of Hungarian emblematics? Of course, in some of his emblems Sambucus referred to matters of what might be termed national identity and to Hungarian history. Apart from the interesting analysis of Whitney's imitation of Sambucus's emblems (chap. 5), it would have been interesting to know whether the latter has met with a special reception by Hungarian readers and authors. However,

Sambucus's emblems refer equally to Dutch and Habsburg topics. Moreover, it was translated, designed, and printed in the Southern Netherlands.

The broad definition has the benefit, however, that the complexity and variety of emblematic forms can be fully appreciated. Examples that might not be considered emblem production in the strict sense, such as illustrations accompanying the funeral sermons for prince Pál Esterházy (1713) or those included in Antal Fehér's Hungarian translation of John Barclay's *Argenis* (1792), intriguingly reflect the interaction between the emblem and other literary forms. Particularly enlightening case studies in this respect are the chapters on János Rimay's poem "Fortuna/Occasio" (ch. 6) and emblematic biographies of Jesuit saints (ch. 9). Both chapters provide a well-balanced reconstruction of the role of the European emblem production in the formation of the literary texts discussed.

In their introduction, Knapp and Tüskés are keenly aware of the problems of definition and demarcation, which they subsequently try to meet by formulating a systematic agenda with explicit aims. In the final conclusion, however, this systematic method is followed by some rather general claims. Some of these seem unconvincing, such as the one that "the hermeneutics and semiotics of literature in the early modern period are widely ignored by students of the emblem," or the implicit adherence to Daniel Russell's thesis of the emblem as "a transitional form between a period when signs and motifs were regarded as having specific and fixed meanings" and the modern period in which the relation between meaning and object have become more flexible. These are answers to questions that have not been treated in full in the study. However, these are also minor points for a book that offers a rich collection of case studies into an area of the European emblem production that had not been investigated in a more comprehensive way before.

Emblematica 14 (2005): 387–389.

Lubomír KONEČNÝ

The opening sentence of this review could also be its last: "Bravo! Bravo! Bravo!" For from the very start, it must be said that this monograph achieves to perfection its stated goal: "*to give [for the first time] a comprehensive picture of one of the most popular didactic and symbolic forms of literary expression in Renaissance and Baroque Hungary: emblematics.*" Yet the authors have accomplished far more. In the book's first chapter ("Background, Definitions, and Objectives," pp. 1–18), they provide one of the best and most instructive introductions to emblematics and the study of the field available today. Knapp and Tüskés begin by stating that "*there are two principal concerns in emblem research today. On the one hand, the emblem is considered a useful aid for the interpretation of Renaissance and Baroque imagery, in both the visual and in the liter-*

ature. On the other, it is seen as a reflection of significant historical and cultural processes” (p. 1). These two concerns could be bridged, however, by taking into account that the emblem is an “interpretative tool” precisely because it reflects the abovementioned processes quite graphically, quite literally – *ad oculos*, one might say. However that may be, emblems, emblem books and emblematics generally have recently become the focus of a burgeoning field of interdisciplinary research within the larger areas of history and the humanities. One of its *desiderata* is “to identify, interpret, and make accessible the national corpus of emblems” (p. 2), which is in turn the authors’ intention as well. However, this intention brings with it a series of problems, which Knapp and Tüskés concede, to their credit, on pages 3–7.

One such problem is the fact that “there is no fixed definition of emblematics” (p. 2) and “no standard, generally accepted definition of the emblem, even today” (p. 11). Knapp and Tüskés explain why in great detail, yet they attempt to provide such a definition nonetheless (pp. 7–15). They begin by noting that “A general tendency discernible in the more recent definitions of the emblem book is the broadening of criteria” (p. 8). With this and other issues clearly defined by the authors in mind, they affirm that “any kind of a priori attempt at definition will set us off in the wrong direction whether we are dealing with an emblem, an allegory or a symbol” (p. 15).

On this basis, the authors go on to define the “objectives” of their book (pp. 15–18). By employing “a comparatist approach,” they hope not only to better understand Hungarian emblematics, but also to define its basic traits and understand it in a broader context. The first step toward achieving these objectives consists of the compilation of emblem books and publications on emblematics relating to Hungary (pp. 253–267). This means “that either the author, or the translator, or the patron of the printed material was Hungarian, and/or that the pictures or texts contain references to Hungary or were published within its historical frontiers” (p. 15). Aside from these national concerns, though, the authors also want “to present emblematics as a cultural phenomenon and to show the mutual influence between that phenomenon and mainstream literature” (p. 16). For this reason, the book goes on to present a series of case studies on emblematics in Hungarian literary theory (pp. 19–37), Jesuit education and emblematics as a means of transmission (pp. 38–51), the typology of Hungarian emblematic material (pp. 52–87), the reception of Johannes Sambucus’ emblem book in England (pp. 88–110), János Rimay’s *Fortuna/Occasio* as Mannerist emblematic poetry (pp. 111–142), emblematics in the school drama (pp. 143–167), emblematic sermons (pp. 168–189), and emblematic biographies of Jesuit saints (pp. 190–214). The last chapter is devoted to the relationship between literary emblematics and the fine arts, as instantiated in the iconographic program of frescoes in the Great Staircase at the Jesuit college in Győr (pp. 215–243).

Every chapter deals with heretofore unknown or little known material, and from this viewpoint alone the book significantly contributes to an understanding of emblematics in a wider European framework. Knapp and Tüskés demonstrate not only an unrivaled knowledge of emblematic material relating to Hungary, but also an inti-

mate familiarity with the materials international context (see for example pp. 33–35) and with the iconographic traditions of each motif, shown splendidly, for example, on pp. 115–124, devoted to the theme of Fortuna in European literature. A study on the historical collections of Hungarian libraries and their catalogues constitutes a significant new contribution in the field. Tables 1–10 on pp. 271–281 (plus pp. 40–47) tell mainly, though not exclusively, of emblem books representing the 16th–18th centuries, principally in libraries at Jesuit colleges on historical Hungarian territory. Every chapter is most painstakingly researched and reveals an unflagging systematicity, as is particularly evident in the very precisely formulated conclusions accompanying each chapter and crowning the book as a whole (pp. 35–37, 50–51, 83–87, 106–110, 141–142, 166–167, 188–189, 212–214, and 241–243).

It would be almost impossible to find fault with the book for any fundamental deficiency. Unless one mentioned, perhaps, the fact that too long a time passed between the completion of the text and the publication of the book for it to be possible to cite at least the most significant literature published in the interim.¹ Even so, the book includes an extensive bibliography (pp. 289–314), bearing witness to the authors' intimate knowledge of the extensive body of research on emblematics today. It is a pity that they cite but four studies from among their own sizable oeuvres reaching back to the mid '90s – three of which represent a sort of first draft of the book which is the subject of this review.² Nevertheless, Knapp and Tüskés have published other works, in Hungarian as well as in English and German translations, which are not cited in the bibliography, even though (or perhaps for the very reason that) they have been recast as several of the reviewed book's chapters.³

- 1 Cf. e.g. a recent dissertation by Arnoud S. Q. Visser, *Johannes Sambucus (1531–1584) and the Learned Image: Forms and Functions of a Humanist Emblem Book*, Leiden 2003, which is important for chapter five of the reviewed book. Visser gives information about literature on Sambucus, not cited by Knapp and Tüskés, including a Slovak monograph by Anton Vantuch, *Ján Sambucus: Život a dielo renesančného učenca* [J. Sambucus: Life and work of a Renaissance scholar], Bratislava 1975. See also a recent article Klára Mészárosóvá, *Merkurova lýra alebo Emblemata Jána Sambuca a Shakespeare* [Mercury's lyre or Emblemata by J. Sambucus and Shakespeare], in: Michal Babiak, *William Shakespeare: Sen noci svatojánskej* [W. Shakespeare: A Midsummer Night's Dream], in: *Bulletin Divadla Jána Palárika v Trnave*, Trnava 2002, pp. 6–35.
- 2 Éva Knapp – Gábor Tüskés, *Irodalmi emblematika és emblémarecepció Magyarországon, 1564–1796*, *Magyar Könyvszemle* 111, 1995, pp. 142–163; an English version published as *Towards a corpus of the Hungarian emblem tradition (Literary emblematics and emblem reception in Hungary 1564–1796)*, in: György E. Szönyi (ed.), *European Iconography East and West: Selected papers of the Szeged international conference, June 9–12, 1993*, Leiden – New York – Cologne 1996, pp. 190–208; *Emblémaelméletek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, in: László Jankovits – Gábor Kecskeméti (eds.), *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, Pécs 1996, pp. 171–187.
- 3 Chap. III: *Sources for the Teaching of Emblematics in the Jesuit Colleges in Hungary*, in: John Manning – Marc van Vaec (eds.), *The Jesuits and the Emblem Tradition: Selected Papers of the Leuven International Emblem Conference, 18–23 August 1996*, Turnhout 1999, pp. 115–145; chap. V: *Imitation and Adaptation in Late Humanist Emblematic Poetry: Zsámboek (Sambucus) and Whitney*, *Emblematica* 11, 2001, pp. 261–292; chap. IX: *Emblematische Viten von Jesuitenheiligen im 17./18.*

As has already been mentioned, one of the goals of *Emblematics in Hungary* is “to identify, interpret, and make accessible the national corpus of emblems.” I have also mentioned that this corpus is listed on pp. 253–267. It must be noted in this connection that assembling this national corpus of emblems constitutes one of the key tasks in the study of emblematics – a difficult task, however, for it is a part and parcel of the greater, overarching task represented by the *Corpus Librorum Emblematum (CLE)*, which is a unified, international inventory of all emblem books regardless of both the place and language of publication and the author’s confession, an inventory containing all editions, translations, adaptations, and so on.⁴ For this reason, the paths leading to the creation of the *CLE* have been varied: in addition to bringing together the bibliographies of particular authors or printers, it contains lists of books published by several church orders (particularly the Jesuits) and attempts to create national corpus-es. In the case of present-day Hungary, Knapp and Tüskés understand the country’s corpus as a group of publications on emblematics relating to the historical territory of Hungary and thus including present-day Slovakia, Croatia and part of Romania. In their own words, they mean “that either the author, or the translator, or the patron of the printed material was Hungarian, and/or that the pictures or texts contain references to Hungary or were published within its historical frontiers” (p. 15). This means, of course, that their book represents a national *CLE* not only for Hungary, but for Slovakia as well, where the field of emblematics is still in its infancy.⁵ It represents a formidable challenge for the Czech Republic as well, for whereas emblematics and its historical tradition are now – within the context of East-Central Europe – at a relatively devel-

---

Jahrhundert, Archiv für Kulturgeschichte 80, 1998, pp. 105–142; chap. X: Rhetorisches Konzept und ikonographisches Programm des Freskenzyklus in der Prunkstiege des Raaber Jesuitenkollegs, in: Wolfgang Harms – Dietmar Peil (eds.), Polyvalenz und Multifunktionalität der Emblematik: Akten des 5. Internationalen Kongresses der Society for Emblem Studies, Frankfurt a. M. etc. 2002, pp. 949–975. The following works of the both authors deal with emblematics as well: Cross-Cultural Texts and Pictures: The Emblematic Paradigm, in: Nils Georg Brekke (ed.), From Academic Art to Popular Pictures: Principles of Representation, Reproduction and Transformation: Proceedings from the 5th S.I.E.F. Conference, Voss, 1995, Bergen 2000, pp. 141–169; German-Hungarian Relations in Literary Emblematics, in: Anthony J. Harper – Ingrid Höpel (eds.), The German-Language Emblem in European Context: Exchange and Transmission, Glasgow 2000, pp. 41–60.

4 Peter M. Daly, The Union Catalogue of Emblem Books and the Corpus Librorum Emblematum, *Emblematica* 3, 1988, pp. 121–133.

5 Katarína Zavadová-Jančová, Emblém v knižnej grafike na Slovensku [Emblems in the book graphics in Slovakia], *Ars* 2, 1983, pp. 75–87. For several examples of Slovak authors’ rare interest in this field, see footnote 1 and the following works: Zuzana Dzurňáková, Emblematika v umení Spoločnosti Ježišovej na príklade katedrály Svätého Jána Krstiteľa v Trnave [Emblematics in the art of the Society of Jesus: An example of St. John the Baptist Cathedral in Trnava], in: Vývinové súvislosti výtvarnej kultúry na Slovensku [Context of the development of art culture in Slovakia], Trnava 2002, pp. 33–39; Martin Rybanský, Michael Heinrich Rentz: Der Todtentanz. Dvanásť grafických listov zo zbierky Slovenskej národnej galérie v Bratislave [M. H. Rentz: Der Todtentanz. Twelve engravings from the collections of the Slovak National Gallery in Bratislava], M.A. thesis, Trnavská univerzita, Trnava 2003, here esp. pp. 46–51: Emblematika na Slovensku [Emblematics in Slovakia]. Many thanks to Martin Sugár from the Slovak National Gallery in Bratislava for making me available this work.

oped stage in Poland, Hungary and Slovakia, a comprehensive history of emblematics in Bohemia has yet to be authored.

Acta Comeniana 19 (2005): 277–281.

Sabine MÖDERSHEIM

Diese Studie präsentiert zum ersten Mal in diesem Umfang einen gut informierten Einblick in die ungarische Emblematik und bietet eine willkommene und hilfreiche Ergänzung, die einen der Emblemforschung bislang weithin unbekannten und unzugänglichen Bereich erschließt. Es ist auch von Vorteil, dass der Band in englischer Sprache erscheint und damit die Forschungsergebnisse von Éva Knapp und Gábor Tüskés der internationalen Emblemforschung zugänglich macht. Einige der Kapitel sind überarbeitete oder übersetzte Versionen von früher in Tagungsbänden erschienenen Artikeln.

Unter „ungarischer Emblematik“ oder genauer gesagt: „Emblematik in Ungarn“ verstehen Knapp und Tüskés in erster Linie Emblembücher von Autoren ungarischer Herkunft, die zumeist in lateinischer, aber auch in ungarischer Sprache verfasst und publiziert wurden. Neben der Herkunft der Autoren ist die Qualifizierung teils eine geografische, d.h. nach Erscheinungsorten, wobei verhältnismäßig wenige Emblembücher in Ungarn selbst gedruckt wurden, teils eine rezeptionsgeschichtliche, worunter Adaption und Übersetzung populärer, darunter besonders jesuitischer Emblembücher ins Ungarische zu verstehen sind. Diese Qualifizierungen tragen der Emblematik als gesamteuropäischem Phänomen Rechnung, das über nationale und nationalsprachliche Grenzen hinaus als Medium moralphilosophischer Maximen, aber auch als Quelle politischer Ikonografie rezipiert wurde.

Im ersten Kapitel, das die theoretische Grundlage für die Studie legen soll, geben die Autoren eine generelle Einleitung zum Stand der Emblemforschung. Das zweite Kapitel untersucht die Rolle der Emblematik im Kontext der ungarischen Literaturtheorie und unternimmt eine Ableitung einer zeitgenössischen Emblemtheorie aus Einleitungen zu Emblembüchern ungarischer Autoren. In den folgenden Kapiteln gehen die Autoren – ganz gemäß ihrer Emblem-Definition im Einleitungskapitel – weit über die Buchemblematik hinaus. Sie berücksichtigen unter anderem in Kapitel VI die emblematische Elemente in der manieristischen Dichtung, am Beispiel von János Rimay, und in Kapitel VII im Schuldrama, wobei besonders das jesuitische Schuldrama hervorgehoben wird. In den Kapiteln VIII und IX untersuchen Knapp und Tüskés Beispiele emblematischer Predigtweise und hagiografische Werke. Das X. Kapitel schließlich bietet die Fallstudie eines ikonografischen Programms am Beispiel des Jesuitenkollegs in Győr.

Der Anhang enthält einen reichhaltigem Abbildungsteil sowie Tafeln und Statistiken zum Buchbesitz in ungarischen Jesuitenkollegs. Daneben finden sich Listen von

Emblembüchern und anderen emblematischen Druckwerken, die von ungarischen Autoren verfasst, kompiliert oder übersetzt wurden oder die sich sonst auf Ungarn beziehen oder in Ungarn starke Verbreitung hatten. Darunter finden sich, wie die Autoren in einer Anzahl repräsentativer Listen dokumentieren können, in ungarischen Bibliotheken volkssprachliche Ausgaben von in ganz Europa weit verbreiteten Emblembüchern, z. B. Saavedra oder van Haefen. Anhand der Titel lateinisch- oder volkssprachlicher Emblembücher, darunter auch vieler deutschsprachiger Ausgaben, die in Ungarn – zumal an den Jesuitenkollegs – rezipiert wurden, erschließt sich, dass der weitaus größte Teil der nachweisbaren Texte in lateinischer Sprache erschien und gelesen wurde. Gemäß der Darstellung von Knapp und Tüskés sind gut ein Drittel der in Ungarn nachweisbaren Emblembücher jesuitischen Ursprungs – ein Ergebnis, das kaum überrascht, wenn man den historischen Einfluss des Jesuitenordens in Mittel- und Osteuropa in Betracht zieht. Drexel, Hugo und Engelgrave zählen erwartungsgemäß zu den populärsten Autoren. Kapitel III zeichnet diese Rezeptionsgeschichte und die Rolle des Jesuitenordens in der Verbreitung der Emblematisierung in Ungarn nach. Hier ist anzumerken, dass die Autoren historisches Wissen, zumal zur komplizierten Geschichte Ungarns und des Habsburgerreiches im 17. und 18. Jahrhundert, voraussetzen.

Das IV. Kapitel bietet eine Bestandsaufnahme emblematischer Formen, die in Ungarn verbreitet waren, beginnend mit den so genannten „protoemblematischen“ Werken, darunter vor allem Tabula Cebetis-Editionen und -Übersetzungen, gefolgt von Fürstenspiegeln und anderen „*emblemata politica*“. Im V. Kapitel, das sich einem der wichtigsten Emblembuchautoren ungarischer Herkunft, János Zsámboky oder latinisiert Joannes Sambucus, widmet, wird der Einfluss auf Geoffrey Whitney und dessen „*A Choice of Emblems*“ von 1586 nachgezeichnet. Diese Rezeptionsgeschichte ist ein gutes Beispiel für die gesamteuropäische, über Länder- und Sprachgrenzen hinausreichende Tendenz der Emblematisierung. Gerade Sambucus' Embleme wurden über Ungarn hinaus stark rezipiert, z. B. von Nicolas Reusner, Hadrianus Junius, Joachim Cameraarius oder Charles Mignault, und wurden oft als Stammbücher verwendet.

Emblematische und allegorische Elemente in der manieristischen Dichtung werden im VI. Kapitel anhand der Lyrik des János Rímai im Kontext der literarischen und rhetorischen Traditionen untersucht. Dabei handelt es sich um eine rein literarische Form der Emblematisierung ohne die *Pictura*, deren Funktion von einer Bildbeschreibung oder Ekphrasis übernommen wird – eines der vielen Beispiele solcher allegorisierender Dichtung, die bereits Schöne für das deutsche Barockdrama und Daly für die Gedichte Greiffenbergs untersucht haben.

Kapitel VII beschreibt emblematische Motive im Schuldrama, und hier besonders im jesuitischen Schultheater und der zeitgenössischen Dramentheorie. Die Quellenlage rechtfertigt diese Konzentration auf die Einrichtungen der Jesuiten, doch es steht aber zu bedenken, dass in den freien Städten protestantische Gruppen der Gegenreformation konstanten Widerstand entgegensetzten, was sich gerade auch in der Gründung von Schulen und Akademien ausdrückte. Es wäre daher aufschlussreich zu un-

tersuchen, ob z. B. Kristóf Lackner, der in dieser Studie trotz seiner einflussreichen Arbeit nur sporadisch erwähnt wird, in seinen Dramen für die protestantische Schule in Sopron (Ödenburg) ähnlich wie die Jesuitendramen von emblematischen Formen Gebrauch machte. Gerade Sopron, wo 1636 im Zuge der von Eszterházy massiv unterstützten Gegenreformation ein Jesuitenkolleg eingerichtet wurde, hatte wie andere Freistädte eine starke protestantische Tradition, die sich unter anderem in Lackners Entwurf der emblematischen Rathausdekoration manifestierte.

Kapitel VIII zeigt anhand von Beispielen und Bemerkungen in Vorworten die rhetorische Verwendung allegorisierender Bildlichkeit in der emblematischen Predigtweise einiger ungarischer Autoren auf. Auch in der religiösen Prosa, besonders in der hagiografischen Literatur, identifizieren Knapp und Tüskés emblematische oder allegorische Motive. Im abschließenden X. Kapitel wird die Anwendung emblematischer Motive in der Architektur anhand der Ausstattung des Treppenhauses im Jesuitenkolleg in Győr vorgestellt.

Die Stärke dieser Studie liegt im Aufweis der verschiedenen Formen emblematischen Ausdrucks, die in der ungarischen Literatur, Kultur und den Bildungsinstitutionen im Ungarn der Frühen Neuzeit zu finden sind. Es gelingt den Autoren, die Relevanz dieses kulturellen Reichtums für die europäische Emblematik aufzuzeigen. Weniger überzeugend hingegen ist der ambitionierte Anspruch, mit diesem Material neue Wege für die Emblemtheorie einzuschlagen. Die einzelnen Analysen weisen einige Unschärfen in der Definition der Gattung und im Verständnis der verschiedenen rhetorischen Formen auf, besonders dort, wo angebliche Defizite der bisherigen Forschung zur Emblemtheorie aufgezeigt werden sollen. Pauschale Bemerkungen wie diese: „Emblem research is at present beset by a whole welter of different methodologies and approaches; there is no established or agreed technical lexicon for describing and analysing emblematic material; and the hermeneutics and semiotics of literature in the early modern period are widely ignored by students of the emblem“ (244) finden sich in beinahe jedem Kapitel und bilden die Basis für die Forderung der Autoren nach einem neu zu definierenden Emblem-begriff.

Die Kritik der Autoren am heutigen Stand der Emblematikforschung, die sich durch das ganze Buch zieht, mag für die ungarische Literaturgeschichtsschreibung angebracht sein, wird aber der internationalen Emblemforschung der letzten 30 Jahre nicht gerecht. Der von Henkel und Schöne postulierte Idealtypus des Emblems ist inzwischen längst abgelöst durch inklusive Definitionen, die den vielfachen Erscheinungsformen des Emblems besser gerecht werden. Ungeachtet dessen ist die Grunddefinition des Emblems als einer bi-medialen Sonderform der Allegorie mit der dreiteiligen Struktur von Lemma, Pictura und Epigramm allgemein akzeptiert. Die Einschätzung der Autoren hingegen, die gegenwärtige Emblemforschung sei uneinheitlich und inkongruent und ignoriere die Grundlagen der frühneuzeitlichen Rhetorik, ist umso erstaunlicher, als Knapp und Tüskés mit den wichtigsten Arbeiten zur Emblemtheorie durchaus vertraut scheinen.

Insgesamt bietet die materialreiche Studie jedoch einen guten Einblick in die Rezeption emblematischer Formen in einer Nationalliteratur, die in der internationalen Emblemforschung bislang zu Unrecht unterrepräsentiert war.

Sehepunkte 5, Nr. 7/8. (15. 07. 2005). <http://www.sehepunkte.de/2005/07/5344.html> Megjelent itt is // Also published here: *Kunstform* 6, 7–8 (2005).

Elisabeth KLECKER

Im Zusammenwirken der bibliothekswissenschaftlichen, kunsthistorischen und literaturwissenschaftlichen Kompetenzen des Autorenduos bietet das Buch einen Einblick in die vielfältigen Formen und Einsatzbereiche der Emblematik in einer von der Forschung bisher wenig beachteten europäischen Region. Ungarn ist dabei im Sinne des alten Königreichs Ungarn verstanden, d. h. der berücksichtigte geographische Raum umfasst neben dem heutigen Ungarn auch die Slowakei und Teile Rumäniens.

Die Einleitung bietet, abgesehen von einer Skizze der spezifisch ungarischen Forschungssituation, eine klare Analyse des Forschungsgebietes ‚Emblematik‘, wobei sich K. und T. nicht scheuen, die schwierige Abgrenzung bzw. Überschneidungen zu allegorischer Literatur bewusst zu machen. Emblematik wird programmatisch als kulturelles Phänomen im gesellschaftlichen Kontext und in steter Wechselwirkung mit „mainstream literature“ verstanden. Als Voraussetzung für die Bedeutung der Emblematik in der späthumanistischen und barocken Kultur Ungarns wird ihre Präsenz in der literarischen Theorie, besonders in rhetorischen Handbüchern, sowie ihre Rolle im Unterricht an den Jesuitenschulen als den wichtigsten Bildungsinstitutionen des Königreichs nachgezeichnet. Dabei ist auf die Grundbedingung der Verfügbarkeit nicht vergessen: K. und T. beschreiben die emblematischen Buchbestände der etwa 50 Jesuitenniederlassungen, womit auch die Rezeption internationaler Emblematik im Raum Ungarn beleuchtet wird.

Der folgende von K. und T. erarbeitete Überblick bespricht ausgehend von Protoemblemata (im Wesentlichen Drucke der Tabula Cebetis) die wichtigsten Typen emblematischer Publikationen: Fürstenspiegel und didaktische Literatur (Philosophie- und Ethikhandbücher), sowie religiöse Gebrauchsliteratur in Gestalt von Meditationsanleitungen; besonders reich vertreten sind enkomiasische Emblematik bzw. emblematische Gelegenheitsschriften. Eigene Kapitel sind dem Einsatz von Emblematik in Predigten und im Schuldrama gewidmet: Obwohl die Forschung durch die geringe Zahl vollständig überlieferter Damentexte erschwert wird, lassen sich allegorische Stücke und emblematische Szenendekorationen nachweisen; stumme ‚emblematische‘ Szenen verdienen besondere Hervorhebung.

Diesen Abschnitten, die sich in erster Linie um Materialerfassung bemühen, stehen repräsentative Einzelstudien gegenüber, wobei auch bereits Publiziertes nun (in

überarbeiteter Form) in einen größeren Rahmen gestellt werden kann, etwa das Genre emblematischer Hagiographie (vgl. *Emblematische Viten von Jesuitenheiligen im 17./18. Jh.*, Archiv für Kulturgeschichte 80, 1998, 105–142). Ein eigenes Kapitel ist der Rezeption des berühmtesten „ungarischen“ Emblematikers, des Tyrnauer Polyhistor Johannes Sambucus (1531–1584), bei Geoffrey Whitney (*A choice of Emblems*, Leiden 1586) gewidmet (vgl. *Imitation and adaptation in Late humanist emblematic poetry: Zsámboky (Sambucus) and Whitney*, *Emblematica* 11, 2001, 261–292). Der Bereich der „Emblematik außerhalb des Buchs“ (Schilling) ist exemplarisch vertreten durch den mariologischen Zyklus im Stiegenhaus des Jesuitenkollegs von Győr/Raab: Für das als Anregung für die tägliche Meditation der Bewohner konzipierte Programm kann der prägende Einfluss Jacob Masens aufgezeigt werden, dessen emblematische Kompositionen einerseits übernommen, andererseits im Sinne seiner eigenen Theorie transformiert werden (vgl. *Rhetorisches Konzept und ikonographisches Programm des Freskenzyklus in der Prunkstiege des Raaber Jesuitenkollegs*, in: Polyvalenz und Multifunktionalität der Emblematik, hg. v. W. Harms-D. Peil, Frankfurt am Main 2002, *Mikrokosmos* 65, 949–975).

Das in einer Pionierarbeit gerechtfertigte Streben, eine möglichst breite Palette emblematischer Formen vorzustellen, erforderte notwendigerweise den weitgehenden Verzicht auf Detailanalysen einzelner Schriften oder Embleme (für Volltexte der Embleme ist der Leser fast durchwegs auf den Abbildungsteil verwiesen): Als exemplarische Textinterpretation wird János Rimays (1573–1631) ungarisches (in englischer Übersetzung vorgelegtes) Gedicht *Fortuna / Occasio* vorgestellt, das nach K. und T. jedoch nicht einfach als ‚emblematische‘ subscriptio einer Fortunadarstellung gesehen werden darf, sondern als komplexe Verschmelzung ausgewählter Elemente des emblematischen Fortunabildes durch den manieristischen poeta doctus gewürdigt werden will. Angesichts des reichen von K. und T. erschlossenen Materials sind ähnliche Einzelinterpretationen freilich ein Desiderat der künftigen Forschung.

Eine Bibliographie von in Ungarn gedruckten Emblembüchern, emblematischen Druckwerken ungarischer Autoren bzw. Drucken mit Bezug zur ungarischen Geschichte rundet die literaturwissenschaftlichen Studien ab; in dieser Liste hätten durchgehende direkte Angaben der Standorte (anstelle von Verweisen auf ungarische Katalogwerke) weitere Forschungen bequemer gestalten können, auch hätte sich das Material wohl durch eine konsequente Benützung von A. Zelliger, *Pantheon Tyrnaviense*, Trnava 1931, noch vermehren lassen. Eine Erwähnung hätten etwa die schwer zu klassifizierenden emblematischen Illustrationen, u. a. emblematische Schmuckinitialen, in einem der bedeutendsten Werke zur historischen Geographie Ungarns, der *Notitia Hungariae* des Matthias Bel, verdient. Eine analoge Zusammenstellung für Emblematik außerhalb des Buches, d. h. in erster Linie emblematische Dekorationen sakraler und profaner Repräsentationsräume, fehlt; die Schwierigkeit systematischer Recherchen auf diesem Gebiet hat die Autoren wohl davon Abstand nehmen lassen. Neben die Marienembleme von Győr könnte ein emblematischer Zyklus in der Universitäts-

kirche von Trnava treten, in dem Kirche und Jesuitenkolleg als Haus Gottes und neues Jerusalem gefeiert werden.

Die Studien werden durch einen reichen Abbildungsteil illustriert; dabei ist zu bedauern, dass den (z. T. ungarischen) Texten keine englische Übersetzung beigegeben wurde. Auch hätte eine Synopse der oft viersprachigen (lateinisch-ungarisch-deutsch-slowakischen) Ortsbezeichnungen des alten Ungarn die Benutzerfreundlichkeit des Buches für ein internationales Publikum erhöht. Die Umsicht und Sorgfalt der Autoren bei den reichen bibliographischen Angaben lässt allerdings vermuten, dass das Fehlen derartiger Teile wohl eher der knappen Kalkulation des Verlags zuzuschreiben ist.

Wiener Studien 118 (2005): 282–284.

Achim AURNHAMMER

Die Studie bietet erstmals einen Überblick über die Emblematik im ungarischen Kulturraum der frühen Neuzeit. 162 emblematische Werke aus dem Zeitraum von 1542 (ungarische *Tabula Cebetis*-Ausgabe) bis Anfang des 19. Jahrhunderts (panegyrische Gelegenheitsschriften) bilden das Korpus. Neben Originalwerken, die in ungarischer oder lateinischer Sprache in Ungarn veröffentlicht wurden, und Werken ungarischer Autoren, die im nichtungarischen Raum erschienen, werden die zahlreichen Übersetzungen erfaßt, mittels derer Texte aus anderen Kulturräumen in Ungarn eingebürgert wurden. Aus dem Quellenmaterial wird klar, wie sehr die frühneuzeitliche Emblem-literatur Ungarns mit der europäischen Theorie und Praxis verflochten war. In zehn Kapiteln wird ein gattungspoetisches Panorama entworfen, bestehend aus einem systematischen Teil (I–V) und einem zweiten analytischen Teil mit gattungsspezifischen Einzelkapiteln (VI–X).

Ein guter Forschungsüberblick perspektiviert die Studie und bettet sie in die internationale Emblematik-Forschung ein. Die ungarischen Emblemtheorien in rhetorischen Handbüchern und Poetiken belegen die enge Verbindung zu Westeuropa. Neben westeuropäischen Gelehrten, die in Ungarn lehrten wie Philippus Ludovicus Piscator (*Artis poeticae praecepta* 1642), und ungarischen Intellektuellen oder Glaubensflüchtlingen in Deutschland wie Johannes Sinapius sorgten vor allem die Jesuiten für die Internationalität der ungarischen Emblematik. Denn im Erziehungsprogramm des Jesuitenordens spielte die Sinnbildkunst eine wichtige Rolle. Dementsprechend groß ist der jesuitische Anteil an der ungarischen Emblematik, die typologisch sinnvoll präsentiert wird: Fürstenspiegel, moralphilosophische Manua-len, Predigtsammlungen und panegyrische Werke. In der vorjesuitischen Emblematik Ungarns bilden die *Emblemata* (Antwerpen 1564) des ungarischen Humanisten Joannes Zsámboky (Sambucus) den unbestreitbaren Höhepunkt. Knapp und Tüskés

untersuchen die bekannt große Wirkung, welche die *Emblemata* des Sambucus auf Geoffrey Whitneys *Choice of Emblems* (Leiden 1586) ausübten. Da das Manuskript von Whitneys Emblembuch erheblich vom Druck abweicht, läßt die englische Imitation interessante Rückschlüsse auf die Veränderung der humanistischen Emblematis im 16. Jahrhundert zu.

Im zweiten Teil der Studie geht es um Einflüsse der Emblematis auf die ungarische Literatur des 17. Jahrhunderts. So wird das ungarische *Fortuna*-Gedicht von János Rimay (englische Prosaversion S. 114f.), die ekphrastische Personifikation der Fortuna in 48 Versen, auf antike und emblematische Vorbilder hin befragt. Plausibel herausgearbeitet wird der Zusammenhang mit der späthumanistischen Antikerezeption; fraglich dagegen bleibt, inwieweit Rimays topische Fortuna-Dichtung aus dem ersten Drittel des 17. Jahrhunderts emblematisch fundiert ist. Wenn nach emblematischen Einflüssen im ungarischen Schuldrama gefragt wird, fühlt man sich an die Kontroverse um Albrecht Schönes Überschätzung der Emblematis für das deutsche Barocktheater erinnert. Symbolische Requisiten (Globus der Fortuna), stumme Szenen (lebende Bilder) oder allegorische Personen haben mit der Emblematis den allegorischen Sinn gemeinsam, ohne daß sich daraus ein Quellenverhältnis ableiten ließe. Für Bühnenbilder spielten dagegen emblematische Referenzen eine ebenso große Rolle wie in der Oratorie. Ungarische Redner und Prediger bedienten sich der gängigen westeuropäischen Nachschlagewerke, Filippo Picinellis *Mondo simbolico* wie Jacob Masens *Speculum imaginum veritatis occultae*. Nachgewiesen wird darüber hinaus die strukturbildende funktion der Emblematis in der Biographik jesuitischer Heiliger. Auch in Ungarn beeinflusste die Emblematis maßgeblich die bildenden Künste, wie das Schlußkapitel zeigt: die ikonographische Deutung des Freskenzyklus im Treppenhaus des Jesuitenkollegs von Győr. Die Autoren können die Emblemserie auf die Jungfrau Maria wesentlich auf Jacob Masens *Speculum imaginum* zurückführen.

Die Liste der Emblembücher und emblematischen Drucke mit Ungarn-Bezug (S. 253–267) liefert eine erste Grundlage für weitere Spezialarbeiten. Ein Anhang mit Karten, Tabellen, statistischen Aufstellungen zum Verhältnis jesuitischer und nicht-jesuitischer Emblematis und einem Index der meistzitierten Emblembücher ergänzt die gut lesbare Darstellung. Wenige Fehlschreibungen von Namen (z. B. „Volkman“ statt „Volkmann“ [S. 18 und Literaturverzeichnis]) beeinträchtigen den hohen Informationswert der Studie nicht, die eindrucklich die Vielfalt wie den europäischen Zusammenhang der ungarischen Emblematis zeigt.

Wolfenbütteler Renaissance-Mitteilungen 29, Nr. 2. (2005): 143–144.

Anne-Élisabeth SPICA

Cet ouvrage viendra combler un pan trop méconnu des études emblématiques en Europe centrale. On connaît fort mal la production de la grande Hongrie en la matière, un comble pour la terre du célèbre humaniste et emblémiste Sambucus; ce travail, dont la pluridisciplinarité est exemplaire, à cheval entre histoire des idées, histoire de l'art et histoire littéraire, y remédie avec pour toile de fond la difficulté qu'il y a à aborder un artefact aussi connu que ses contours imprécis – *emblema triplex* au sens strict, ou production à valeur symbolique accompagnée ou non d'une image gravée et d'un double encadrement verbal. Les auteurs ont opté pour une définition large, celle qui s'impose ces dernières années, et ils ont bien fait.

Si l'on recense relativement peu de théoriciens de l'emblématique en Hongrie à l'âge baroque (ch. 1), en revanche la masse de livres imprimés en Hongrie ou composés par des Hongrois est importante (diverses annexes en dressent l'état des lieux), de même que les grands auteurs européens sont connus et répertoriés dans de nombreux catalogues de bibliothèques au XVIIIe siècle (ch. 2) ; on retiendra ici les noms de N. Caussin, F. Picinelli, E. Tesauro, J. Masen et Fr. Neumayr. La Hongrie est un carrefour culturel, où les fondations de collèges jésuites (une cinquantaine entre 1579 et 1773, dont une carte répertorie les localisations) ont joué un rôle de premier ordre dans la diffusion et l'ampleur du phénomène, tandis que l'influence protestante est réelle : les livres de Arndt, Gerhard, Harsdörffer ont eux aussi largement circulé (ch. 3). Une alternance de monographies (Whitney lecteur de Sambucus, les compositions poétiques de János Rimay, le cycle de fresques emblématiques qui ornent l'escalier d'honneur du collège jésuite de Győr) et d'études par grands ensembles (typologie des livres et des impressions emblématiques, théâtre scolaire, prose sacrée et hagiographie) donne un panorama aussi large qu'informé, bien servi par une iconographie abondante, une bibliographie conséquente (malgré quelques erreurs de datation des sources) et un *index nominum*. L'originalité de l'emblématique hongroise est de s'être épanouie relativement lentement au cours du XVIIe siècle, de ne pas comporter d'emblèmes d'amour profane, de s'exprimer plus en latin qu'en vernaculaire, mais de s'être maintenue florissante tard dans le XVIIIe siècle ; peut-être (et l'on peut souscrire aux raisons alléguées) est-ce parce que cette pratique curiale a séduit pour longtemps l'aristocratie, et parce qu'elle a constitué un ferment éducatif particulièrement efficace ? On notera aussi l'importance des traductions vernaculaires des grands ouvrages de dévotion anversoises, comme les *Pia desideria* de Herman Hugo, les ouvrages de Jan David ou de Jeremias Drexel, ou encore des miroirs du Prince, en particulier le *Prince politique-chrétien* de l'Espagnol Saavedra, voire des traductions-adaptations emblématiques du roman satirico-politique néo-latin de Jean Barclay, *l'Argenis*. Les lecteurs de la revue parcourront avec intérêt le long chapitre consacré au théâtre scolaire, exploitant aussi bien les textes des poéticiens jésuites en matière d'art dramatique (Pontanus, Donati, Masen, Neumayr, Le Jay, Lang) que des exemples précis de représentations accompagnées, d'un ap-

pareil emblématique. En revanche, on émettra une sérieuse réserve devant la première partie du chapitre consacré à la place de l'emblème dans les sermons, assimilant à une pratique emblématique l'art de construire l'oraison sur l'amplification et la déclinaison d'une image verbale initiale : on préférera s'en tenir au « style suave », dont saint François de Sales et Nicolas Caussin ont été les grands promoteurs, tempéré et nourri d'images faciles à mémoriser, dans la droite ligne des conseils de Francesco Borromeo en matière de pastorale posttridentine.

A cette réserve près, on appréciera vraiment de disposer désormais d'un ouvrage de référence sur la question, fruit de nombreuses années de recherche passées à inventorier les bibliothèques, à questionner sans concession la théorie emblématique et les relations entre texte et image à l'âge baroque, à faire apparaître des livres et des auteurs dont on ne soupçonnait pas la richesse ni l'influence.

Etudes Germaniques 4 (juillet-septembre 2006): 466–467.

POPULÁRIS GRAFIKA A 17–18. SZÁZADBAN //
POPULAR PRINTS IN THE 17TH AND 18TH CENTURIES

KNAPP Éva és TÜSKÉS Gábor. *Populáris grafika a 17–18. században*. Budapest: Balassi, 2004, 270.

PAPP Júlia

Bár az európai művészettörténet-írásban – részben a winckelmanni normatív szemlélet hagyományaként – a populáris, alkalmi, efemer, marginális képzőművészeti műfajok, illetve a gyenge vagy közepes kvalitású és a provinciális műalkotások kutatása sokáig háttérbe szorult, ez az arisztokratikus szemlélet bizonyos területeken viszonylag hamar oldódni kezdett. Adam von Bartsch *Le Peintre-graveur* című, 1803–1821 között 21 kötetben megjelent, az 1700 előtti németalföldi, német és itáliai metszetekeket feldolgozó korpusza egy olyan műtípus katalógizálását kezdte meg, amely keletkezése korában népszerű, nagy hatású, keresett (gyakran vásárokon árult), a tudomány számára azonban sokáig – alkalmi jellege és mechanikus sokszorosíthatósága miatt – viszonylag mostohán kezelt, alulértékelt volt.

A 20. században – különösen annak második felében – számos tudományágban megerősödött az az interdiszciplináris szemlélet, amely az irodalmi és képzőművészeti alkotásokat nem önálló, elszigetelt esztétikai entitásként, hanem az adott kor társadalmi, szellemi, történelmi, irodalmi, politikai viszonyainak hatását mutató, a kultúrába szervesen beágyazódó jelenségként kezeli. Fontossá vált a mű, a művész, a megrendelő és a befogadó közönség bonyolult kapcsolatrendszerének szociológiai szempontú kutatása. A különböző szaktudományok – irodalom, történelem, néprajz, művészettörténet, zenetörténet stb. – képviselői konferenciákon, tanulmánykötetekben egy-egy kérdéskört, témát egymásétól eltérő saját szempontjaik szerint vizsgálnak, figyelembe véve és integrálva azonban egymás eredményeit.

A hazai irodalomtudományban is megindult az irodalmi fogyasztás hatásrendszerének, befogadástörténetének irodalomszociológiai vizsgálata, a középkori műveltség szóbeli és írásbeli szférája, illetve a latinitás és az anyanyelviség közötti kapcsolatok, kölcsönhatások kutatása – alkalmanként marginális, addig figyelemre nem méltatott adatok bevonásával.¹ Újabban erőteljes lendületet vett a kanonikus „magas” és a populáris irodalom határmezsgyéjén mozgó alkalmi, mesterkedő költészet vizsgálata, kismesterei munkásságának feltérképezése is.² A populáris képkultúra (fogadalmi képek,

1 Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita...* (Egy szállóige történetéhez). Budapest 1969; Uő: „A magyar nyelvet ími kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Budapest 1984.

2 Mesterkedők. Szerk.: Kovács Sándor Iván. Budapest 1999; Kerényi Ferenc: *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*. Budapest 2002, 204–247; Knapp Éva: *Popularitás és literátusság között*: Berei Farkas András, a vándorpoéta és könyvárus. DEENK, Debrecen 2003.

röplapok, a ponyvairódalom illusztrációi, Hinterglas-képek, népi grafikák) kutatása (Bild lore) a modern külföldi és hazai etnográfiai és kulturális antropológiai vizsgálatokban is fontos helyet foglal el.

A 20. század második felétől az alkalmi képzőművészeti műfajok és alkotások vizsgálatának megélénkülése, a kvalitás-szempontok kizárólagosságának háttérbe szorulása a hazai művészettörténetírásban is megfigyelhető. Elkészültek a sokszorosított grafikai alkotások első korpuszai, s megindult – elsősorban Rózsa György és Cennerné Wilhelm Gizella munkásságának köszönhetően – azoknak a sokszorosított grafikai ábrázolási típusoknak (látképek, csataábrázolások, portrék) a vizsgálata, melyek gyakran – használati, alkalmazott műtípusokként – a korabeli sajtóval, hírforgalommal, röplapirodalommal, térképkészítéssel és könyvkiadással is szoros kapcsolatban voltak, s melyek célja elsősorban nem a művészi reprezentáció, hanem a hírre éhes közönség gyors tájékoztatása volt. Kiemelt figyelem irányult – Közép-Európa más országaihoz hasonlóan – a 17. századi rézmetszetes jezsuita egyetemi tézislapokra, melyek magas művészi kvalitásuk mellett alapvetően szintén alkalmi, alkalmazott jellegűek voltak.³ Szilárdfy Zoltán – részben az ismertetésre kerülő könyv szerzőivel együtt – a populáris áhítati grafika típusait kutatta,⁴ Rózsa György két sokat foglalkoztatott 18. századi rézmetsző, Zeller Sebestyén és Binder János Fülöp oeuvre-katalógusát állította össze,⁵ Knapp Éva pedig a Szent Istvánt ábrázoló 15–19. századi sokszorosított grafikai alkotásokat gyűjtötte össze.⁶ Az újabb kutatás a középkori krónikák és a 17–18. századi jogi és történeti művek, forráskiadások – utóbbiak többnyire neves rézmetsző központokban, művészi igénytelenséggel készült – illusztrációinak tipológiai rendszerezése, illetve az illusztrációs szokások változásának nyomon követése mellett az alkalmanként a szöveget is átértelmező ábrázolások szemantikai vizsgálatát is megkísérli.⁷ A hazai művészettörténet-írásban megindult emblematikai kutatásokkal⁸ párhuzamosan ki-

3 Galavics Géza: Magyar diákok 17. századi tézislapjai Közép-Európában. Művészettörténeti Értesítő LIII. 2004, 53–80., a téma hazai és külföldi irodalmának ismertetésével.

4 Szilárdfy Zoltán–Tüskés Gábor–Knapp Éva: Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről. Budapest 1987; Szilárdfy Zoltán: Barokk szentképek Magyarországon. Budapest 1984.

5 Rózsa György: Grafikatörténeti tanulmányok. Fejezetek a magyar vonatkozású grafikai ábrázolások múltjából. Budapest 1998.

6 Knapp Éva: „Gyönyörű volt szál alakja”. Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában a XV. századtól a XIX. század közepéig. Budapest 2001.

7 Galavics Géza: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Budapest 1986, 50–52; Rózsa i. m. 1998; Marosi Ernő: A magyar történelem képei. In: Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Szerkesztette: Mikó Árpád, Sinkó Katalin. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 2000, 11–33; Wehli Tünde: Magyarország történelme a középkori krónikaillusztrációk tükrében. Uo. 300–307; Papp Júlia: „Ob Hungariam pacis et belli artibus illustratam” (Történelemábrázolás és történeti allegóriák 18. századi könyvillusztrációkon). Folia Historica – A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Évkönyve XXIII–I. 2002, 145–169.

8 Rózsa György: Magyar történetábrázolás a 17. században. Budapest 1973, 81–106; Uő: Paul Juvenel elveszett pozsonyi mennyezetképei. In: Történelem – kép: i. m. 2000, 403–410; Galavics Géza: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Budapest 1986, 30–32.

adásra került a barokk emblematika egyik alapművének számító *Iconologiának*, Cesare Ripa munkájának magyar nyelvű fordítása.⁹

A Balassi Kiadó gondozásában 2004-ben megjelent *Populáris grafika a 17–18. században* című tanulmánykötet, mely Knapp Évának és Tüskés Gábornak a címben szereplő témakörben 1989 és 2003 között napvilágot látott írásaiból ad válogatást, az irodalomtörténeti kutatások mellett a hazai művészettörténetírás fent vázolt törekvéseihez is kapcsolódik. A szerzőknek az irodalom, történelem, vallástörténet, művészettörténet, néprajz területén egyaránt otthonos interdiszciplináris szemléletét jelzi, hogy a közölt tanulmányok egy része hazai és külföldi néprajzi és történelmi érdekű szakfolyóiratokban, kiadványokban jelent meg. Rendszeresen részt vesznek a Société Internationale d’Ethnologie et de Folklore (S. I. E. F.) konferenciáin, s több publikációjuk jelent meg művészettörténeti folyóiratokban is.

A tanulmánykötet első három írása egy újabban mind az irodalomtörténet-, mind a művészettörténetírásban előtérbe került kutatási területtel, a szimbolikus gondolkodásmód egyik formájaként értelmezhető emblematikával foglalkozik.¹⁰ A 20. században kezdődött meg a 16–17. századi irodalom és képzőművészet történetében egyaránt fontos helyet elfoglaló, interdiszciplináris jellegű, ám korábban – talán éppen köztes, kevert jellege miatt – kevés figyelemre méltatott kifejezési formának, az emblematikának elmélyültebb vizsgálata. A képi ábrázolás és a szöveg együttes, kölcsönös hatásán, egyenrangúságán, egymás általi meghatározottságán („ut pictura poesis”) alapuló sajátos kifejezési forma elvont ideák megjelenítésére is alkalmas. Aby Warburg a 20. század első felében – az etnológiai kutatások felé is fordulva – a humanista emblémák értelmezésénél az ábrázolt képi elemek és a tudat ősi, öröklött képzei közötti kapcsolatot vizsgálta,¹¹ Mario Praz a század második felében a manierista emblematikát kutatta.¹²

9 Cesare Ripa: *Iconologia*. Ford., jegyz., utószó: Sajó Tamás. Budapest 1997

10 Az ismertetett tanulmánykötet szerzőinek az irodalmi emblematika terén kifejtett munkásságához vö.: Irodalmi emblematika és emblémarecepció Magyarországon. 1564–1796. Magyar Könyvszemle 111.1995, 141–163; A jezsuita emblémaelmélet humanista kapcsolatai. Irodalomtörténeti Közlemények 99. 1995, 599–615. Emblémaelméletek Magyarországon a XVI–XVIII. században. In: Neolatin irodalom Európában és Magyarországon. Szerk. Jankovits László, Kecskeméti Gábor. Pécs 1996, 171–187; Emblematikus eszközök a XVII–XVIII. századi magyarországi prédikációirodalomban. Irodalomtörténeti Közlemények 104. 2000, 1–23; Az emblematika oktatásának forrásai a magyarországi jezsuita kollégiumokban. Magyar Könyvszemle 116. 2000, 1–26; Knapp Éva: Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században. Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez. Budapest 2003 – A hazai és a külföldi kutatástörténet részletes ismertetésével. A szegedi egyetemi műhely irodalmi emblematikai kutatásaihoz vö.: Fabiny Tibor, Pál József, Szőnyi György Endre (szerk.): A reneszánsz szimbolizmus: ikonográfia, emblematika, Shakespeare. Szeged 1987; A téma néprajzi vonatkozásaihoz vö.: Fülemile Ágnes: Populáris grafika Magyarországon a 19. század második felében: emléklapok és emblematikájuk. In: Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás. Szerk.: Kisbán Eszter. Budapest 1994, 213–233.

11 Marosi Ernő: Emlék márványból vagy homokkőből. Öt évszázad írásai a művészettörténet történetéből. Budapest 1976, 101.

12 Mario Praz: *Studies in Seventeenth-Century Imagery*. I–II. Róma 1964–1974.

Knapp Éva és Tüskés Gábor tanulmánykötetének nyitó írása – mely először ebben a kötetben jelent meg magyarul – az 1995-ben a norvégiai Vossban rendezett 5. S. I. E. F. konferencián hangzott el. A tanulmány bevezető részét a szerzők a vizsgált terület – elsősorban külföldi – kutatástörténete ismertetésének szentelik. Az emblémakutatás – hangsúlyozzák – az utóbbi évtizedekben megélenkülő képkutatás részeként nemcsak az irodalom- és a művészettörténeti, hanem egyre inkább az etnológiai vizsgálathoz is tárgyává válik.

Az emblematika előzményeit, azaz az allegorikus művek és jelrendszerek felbontását, majd a szétválasztott elemek új egységekké történő összerakását a 13. századig vezetik vissza, s a 19. századig követik nyomon. A reneszánsz időszakának látását és gondolkodását karakterisztikusan meghatározó, de viszonylag szűk körben ismert és értett humanista emblematika forrásai között az antik epigrammák, a mitológiai és a bibliai szimbolika, a humanista udvari kultúra deviza- és imprézumművészete egyaránt megtalálható. A 17. században az emblémák egyre szélesebb körű popularizálódásának folyamata figyelhető meg, melyet felgyorsított a humanisták által használt képi nyelv vallási elemekkel való bővülése. Az emblémák elterjedését, népszerűsödését segítették elő a 16–18. századi emblémáskönyvek, melyek közül néhány ötven vagy száz kiadást is megért. A szerzők a műfaj marginalizálódásának egyik utolsó állomásaként az emblémáskönyveknek a 19. századi gyermekirodalomba való bejutását említik.

Az emblémák népszerűségének növekedését segítette elő megjelenésük a 17. századi énekeskönyvekben és elmélkedésgyűjteményekben, illetve a könyvek, folyóiratok díszcímlapjain, vignettáin. Az ún. nemirodalmi, tehát nem könyvekben, vagy folyóiratokban megjelenő emblematikát a szerzők – mint írják – jelentős egyszerűsítéssel az udvari-főúri, az egyházi és a nemesi-polgári szférához kapcsolódó formákra osztották. Az antik, középkori és reneszánsz ikonográfiai elemekből, szimbólumrendszerekből származó elemeket újraértelmező, új jelentéssel felruházó emblémák – alkalmanként allegorikus figurákkal, feliratokkal együtt – gyakran szerepeltek a főúri és fejedelmi reprezentáció tartós (emlékpénzek) vagy efemer (diadalívék, Castrum dolorisok, triumfusok) látványosságain, illetve az ezeket megörökítő grafikai ábrázolásokon, valamint az elsősorban a városi közösségekhez forduló illusztrált röplapokon. Az emblémák popularizálódásához ez utóbbiak – éppúgy, mint az emblémával díszített játékkártyák vagy kis méretű szentképek – jelentősen hozzájárultak. Az emblémák szélesebb körű elterjedését segítették a templomi szószékeken, karzatmellvédeken, mennyezet- és falfestéseken elhelyezett emblémák és emblémasorozatok. Sajátos emlékei az emblematikának a városi polgárság céhes, illetve egyleti szervezeteihez kapcsolódó, alkalmanként emblémákkal díszített lőtáblák.

A tanulmánykötet szerzői kiemelt figyelmet szentelnek azoknak a transzformációs technikáknak, melyek segítségével egyes motívumok vagy kompozíciós sémák különböző jellegű és funkciójú kiadványokban eltérő jelentéstartalmakat hordozva bukkannak fel. Az emblematika és a képzőművészet kölcsönhatását, a különböző ikonográfiai hagyományok összefonódását a Világ világossága és a Szíveken kopogtató Krisztus

1. Húsvéti képeslap William Holman Hunt *A világ fényessége* című festménye nyomán, 1900 körül (Reprodukció Jeremy Maas: *Holman Hunt and The Light of the World*, London and Berkeley, 1984, 213. nyomán)

vagyis az emblémák közérthetővé tételére volt szükség, az elvont, filozófikus gondolkodás helyett az utilitás, a hasznosság elve és a pedagógiai szándék került előtérbe. A szélesebb s kevésbé művelt társadalmi rétegek körében a kanonizáció, a kultuszteremtés és kultuszközvetítés részben a szentek életének és cselekedeteinek ismertetésén keresztül valósult meg. A jezsuita szentek emblematikus életrajzainak terjedését a 17. században a különböző európai jezsuita emblémaközpontok tevékenysége tette lehetővé. A szerzők ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy bizonyos területeken egyértelműen kimutatható a humanista hagyomány továbbélése: Ignatius Querck és Antonius Maurisperm jezsuita emblémaképein például több antik irodalmi és mitológiai jeletet, utalást, motívumot találunk.

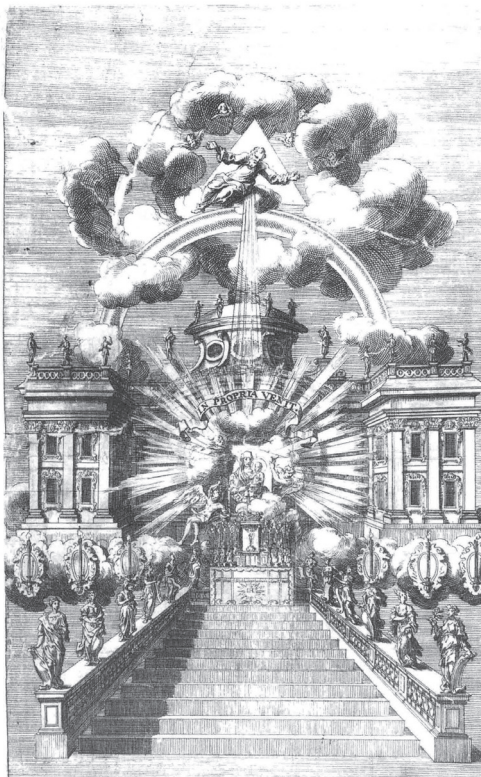
Az emblematikus vallási üzenetközvetítés kérdéskörével foglalkozik a következő tanulmány is, mely az emblémáknak a Mária-kultusz népszerűsítésében, az áhítatformák

motívumának átalakulásán keresztül mutatják be. A transzformációs folyamat, melynek során Antoine Wierix 1600 körül forgalomba hozott képsozogatának motívuma William Holman Hunt *A világ fényessége* (1851–1853) című preraffaelita festményén éled újjá, hogy onnan a húsvéti képeslapok (1. kép) és a vallásos költészet-hez kapcsolódó illusztrációkra, tehát a mindennapi vallásosság képvilágába kerüljön át, a „magas” művészet és a populáris kultúra közötti körforgás, kölcsönhatás lehetséges módzataira, útjaira világít rá.

A következő tanulmány a vizsgált téma kutatástörténetének jelentős fejezetét alkotó jezsuita emblematikához kapcsolódva a jezsuita szentek emblematikus életrajzeit vizsgálja. A gyakran ezoterikus, enigmatikus jellegű humanista emblémák a vallásos irodalomba átkerülve jelentős változáson mentek keresztül. A jezsuitáknál sajátos spirituális töltést kapott emblémáknak gyakorlati funkciójuk miatt szükségszerűen könnyen értelmezhetővé kellett válniuk. Mivel konkrét tartalmak érzékletes kifejezésére,

elterjedésében játszott szerepét vizsgálja. Az a középkor óta megfigyelhető jelenség, hogy a Mária kultuszt erősítő képi és irodalmi ábrázolásokban alkalmanként összekapcsolódnak a teológiai tanítások és a kortárs politikai események,¹³ a tanulmány témájául szolgáló pócsi könnyező Mária-ikon bécsi kultuszában is fontos szerepet játszott. A szerzők az *Abgetrocknete Thränen* című, 1698-ban megjelent, az emblematikus formát a prédikáció műfajával összekapcsoló kiadvány, illetve Abraham a Sancta Clarának a Bécsbe szállított pócsi Mária-ikonhoz kapcsolódó emblemaprédikációi alapján követik végig a könnyező Mária-kép kultuszának változását, egyéni arculatának kialakulását. Az 1697 nyarán a császár rendeletére Bécsbe szállított magyarországi Mária-kép kultuszának elemei a törökökkel vívott, s a keresztény csapatok győzelmét hozó zentai csata (1697. szeptember 11.) után fokozatosan átalakultak, bővültek. A prédikációkat kísérlő szöveges emblemaértelmezésekben – gyakran korábbi szöveges és képi toposzok (propugnaculum gondolat, országpatrónus, palladiumszerep) átvételével – megjelentek azok az egyéni vonások, melyek a pócsi kultusz-képet eszeileg összekapcsolták a pogány törökök feletti győzelemmel, a kép eredetének elhomályosításával szorosabbra fűzve annak kapcsolatát az egyesített keresztény haderőket vezető Ausztriával és Béccsel (2. kép).

A tanulmánykötet következő írásai elsősorban kiadványtípusok szerint rendszerezik, kutatják a vallásos képi ábrázolásokat. A 17. században tevékenykedő Nádasi János jezsuita szerző munkáinak címlap-illusztrációiban – az előző tanulmányokban vizsgált témához hasonlóan – a szerzők kép és szöveg viszonyrendszerét, illetve a vallásos tartalmak üzenetközvetítésében résztvevő író–kiadó–közönség kapcsolatrend-

2. A máriapócsi kegykép oltára a bécsi Maria Stiegen-templomnál. Rézmetszet in: „*In propria venit*”. *Abgetrocknete Thränen*. Nürnberg–Frankfurt 1698, kihajtható címlapelőzék

13 Tüskés Gábor–Knapp Éva: Magyarország – Mária országa. Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban. Irodalomtörténeti Közlemények 104. 2000, 573–602.

3. Philipp Kilian rézmetszete Karel Škréta rajza alapján: *A hét bolygó allegóriája keresztény szimbólumokkal*. In: *Annus hebdomadarum coelestium*. Prague 1663, díszcímlap

szert elemzik. A humanista képi hagyománynak a jezsuita képprogramokra gyakorolt, a korábbi tanulmányokban is említett hatása itt is hangsúlyozásra kerül: Nádasí 1663-ban megjelent, *Annus hebdomadarum coelestium* című gyűjteményes munkájának díszcímlapján a hét bolygó ókori eredetű, a 16. században is kedvelt motívumot ábrázolták. Az ugyanakkor, hogy az antik istenek pajzsain keresztény szimbólumok láthatók, azt a transzformációs folyamatot jelzi, melynek során a keresztény ikonográfia átértelmezte, új, spirituális tartalmakkal töltötte meg a mitológiai hagyományt (3. kép).

Az újkori áhítati irodalom egyik fontos kiadványtípusának, a bűcsújáróhelyekhez kapcsolódó mirákulumos könyveknek az illusztrációsorozatait vizsgáló tanulmányban a szöveg és a kép viszonyának elemzése mellett a szerzők bemutatják azokat a különböző – egyepizódos, többepizódos – képszerkezeteket is, melyek a hívők számára a zarándokhelyhez kapcsolódó csodálatos események, gyógyulások minél érzékletesebb, szuggesztívebb elbeszélését teszik lehetővé. M. Staizinger *Ausführlich und gründlicher Ursprungsbericht* című, 1740-ben Bécsben megjelent kiadványának illusztrációja kap-

csán, melyen az eretnekek bántalmazták a bécsi Szent Jeromos ferences templom kegyszobrát, érdemes felvetni azt a kérdést, hogy a mirákulumos könyvek, azaz a csodatévő szentképekhez kapcsolódó megmenekülések, gyógyulások történetét ismertető és illusztrációkon bemutató kiadványok népszerűsége nem volt-e összefüggésben azzal a felfokozott képtisztelettel, mellyel a barokk művészet a reformáció ideológiai megalapozottságú képprombolása, a szentképek gyakran blaszfémikus profanizálása ellen tüntetett (4. kép).

A laikus vallási társulatok kiadványainak illusztrációs anyagát a szerzők a megrendelők, a művészek, illetve az ikonográfiai tartalom szerint, a következő tanulmányban ismertetett 18. századi vallásos ponyvairódoméit pedig a technika, a mesterek és az ábrázolástípusok szerint vizsgálják. A tanulmánykötet utolsó írása – az előzőektől eltérően – nem vallásos kiadványok illusztrációival, hanem 18–19. századi egylapos paraszti fametszetekkel foglalkozik. A műtípus legkorábbi történeti előzményeiként a Thuróczy-krónika 1488-as brünni és augsburgi kiadásainak fametszetes illusztrációit említik, illetve azokat az ábrázolásokat, melyek 15–16. századi, szintén külföldön készült, magyar vonatkozású röplapokon és röpiratokon láthatók. A 18–19. századi egylapos fametszeteiket tipologizálva a kis szentképeket, egylapos imalapokat, az illusztrált házi áldásokat, a vallási és erkölcsi előírásokat tartalmazó „égi leveleket”, a védő-óvó funkciót ellátó „frászleveleket” és a társulati emléklapokat ismertetik. Külön fejezetrészen tárgyalják az erdélyi paraszti fametszést, melynek központja a Szamosújvárhoz közeli Hesdátón alakult ki.

A Balassi kiadó által gondozott szép kivitelű könyv tanulmányait bőséges illusztrációs anyag teszi szemléletessé.

Művészettörténeti Értesítő 54, 1–2. sz. (2005): 148–153.

Zu Grienberg wird das Gnadenbild zum Opfer von dergenkeim in den brennenden bren offen geworfen

4. Az eretnekek bántalmazták a bécsi Szent Jeromos ferences templom kegyszobrát.
Rézmetszet in: M. Staizinger: *Ausführlich und gründlicher Ursprungsbericht.*
Wien 1740, 23. lap után

További bírálat // Further review

F[ÁY]. Z[oltán]. „A szentképtől a reklámig: Népszerű grafika a XVII–XVIII. században”. *Magyar Nemzet* 67, 129. sz. (2004. május 22.): 34.

EGYHÁZI IRODALOM

ECCLESIASTIC LITERATURE

A XVII. SZÁZADI ELBESZÉLŐ EGYHÁZI IRODALOM EURÓPAI
KAPCSOLATAI (NÁDASI JÁNOS) // EUROPEAN LINKS OF 17TH-CENTURY
NARRATIVE SPIRITUAL LITERATURE (JÁNOS NÁDASI)

Tüskés Gábor. *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai: Nádasí János*. Historia Litteraria 3. Budapest: Universitas, 1997, 438.

MÉSZÁROS István

A szép kiállítású, kemény kötésű könyv külső borítóján a fenti talányos cím olvasható; a belső címlapon ez áll: „A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasí János)”. Végigtanulmányozva a kötetet, rájön az olvasó, hogy a kötet egy, a XVII. században élt magyar jezsuita, Nádasí János életét és munkásságát dolgozza fel, műveit elemzi, s ennek alapján von le a szerző bizonyos irodalomtörténeti, irodalomszociológiai, könyvkiadási következtetéseket.

Bevezetőül a korabeli jezsuita meditációs irodalomról, illetőleg a XVI–XVII. századi katolikus irodalomban igen kedvelt exemplumokról, a követendő példaként előadott szemléltető kis történetekről – a modern novella hajdani előzményeiről – szól a szerző.

Nádasí János életének, munkásságának bemutatása és elemzése adja a kötet legnagyobb részét.

1614-ben született Nagyszombatban. 14 éves volt, amikor 1628 októberében az osztrák–magyar jezsuita provincia központi noviciátusában, az ausztriai Leobenben belépett a jezsuita rendbe mint Pázmány bíboros érsek pártfogoltja. 1630-tól Grazban filozófiát tanult, 1633-ban letette a filozófiai magiszteri vizsgát. Ettől kezdve ismét

Leobenben tanult tovább. 1636-ban – a szokásos módon – a nagyszombati jezsuita gimnáziumba küldték latint tanítani. 1638-tól Grazban teológiai tanulmányait végezte, 1640-től Rómában tanult, 1643-ban pappá szentelték.

Tanulmányai befejeztével 1644-től – hét éven át – 1651-ig a nagyszombati jezsuita gimnázium tanára s magyar hitszónok. Közben több éven át felvidéki főúri családoknál „missionarius”. 1650–1651-ben Nagyszombatban tanár az egyetemen.

Ez eddig a korabeli jezsuiták szokásos életútja. 1651-ben azonban a római jezsuita központba rendelték, ahol 1669-ig rendi ügyekben tevékenykedett 18 éven át. Ez volt életének legtermékenyebb periódusa: ekkor több mint 30 kötetet adott ki, s elmékedési, meditációs kötetei mellett néhány, a jezsuita rend történetével kapcsolatos kötet is megjelentetett.

1669-ben Bécsbe, az osztrák–magyar jezsuita rendtartomány központjába került. Még egy évtized adatott számára; itt halt meg 65 éves korában, 1679-ben.

Tüskés Gábor lelkiismeretes alapossggal tárta fel a tevékeny jezsuita páter munkáit. Összesen 64 műve jelent meg nyomtatásban, különféle változatokban. Legtöbbjét eredetileg latinul írta és adta ki, de ezek közül sokat nemzeti nyelveken, magyarul is megjelentettek.

Nádasi műveinek legnagyobb részét a különféle időegységek szerint elrendezett elmékedés-gyűjtemények alkotják. Egy-egy időegység anyagát bibliai szövegekből, imákból, meditációs gondolatokból, példatörténetekből s hasonlók-ból állította össze.

A hét egy meghatározott napjára szóló elmékedési anyagot tartalmazott számos kötet; az egyes napok témái: vasárnap a Szentháromság, hétfő a halál, kedd az angyalok, szerda a gyermek Jézus, csütörtök az Oltáriszentség, péntek Krisztus szenvedése, szombat Szűz Mária. Egy-egy hónapra is készültek könyvek (pl. *Mensis divini amoris*); hetekre volt elosztva az anyag más kötetekben.

Az egyik könyv hosszú címe világosan és részletesen kifejti, hogy mit is tartalmazott egy-egy időegység irodalmi összeállítása: „Diurnum divini amoris, sive divini amoris dies aureus in horas et occupationes varias eiusdem divini amoris nutu imperioque suspectas, distributus: et sanctorum orationibus, documentis, exemplis, ac depromptis e divina Scriptura piis aspirationibus illustratus; ad orandum mente et voce cum sanctis.” De Nádasi János kiadott tematikus elmékedés-köteteket és imádság-gyűjteményeket is. Végül van néhány jezsuita rendtörténeti munkája is (*Annus dierum illustrium Societatis Jesu; Heroes et victimae charitatis Societatis Jesu*; stb.).

Nádasi művei nagy népszerűséget élveztek. Tüskés Gábor kutatásai szerint 64 könyvből 1637–1894 között összesen 283 kiadás jelent meg osztrák–magyar, német, francia, olasz területeken, összesen 53 városban, még Dél-Amerikában (Mexikó) és Dél-Ázsiában (Manila) is. A legtöbb Nádasi-kiadvány Bécsben, Prágában és Kölnben, azután Rómában, Münchenben és Nagyszombatban került kiadásra.

A kötetben közölt kiadási térképek jól szemléltetik a jezsuita rend országokat, kon-tinenseket átívelő jelenlétét, lelki-ségi, kultúrateremtő és könyvterjesztő szerepét, je-lentőségét.

A szerző részletes vizsgálat alá veszi Nádasi mindegyik művének anyagát, azok előzményeit, forrásait, a szerzőt érő, befolyásoló különféle teológiai és irodalmi hatásokat. Külön fejezetekben foglalkozik az e művekben szereplő exemplumokkal, erkölcsi nevelési szemléltető példatörténetekkel. A Nádasi-művekben szereplő exemplumok hat csoportra oszthatók: 1. Imádságokkal és egyéb áhítatformákkal kapcsolatosak. 2. Megtéréstörténetek. 3. Olyanok, melyek középpontjában Szűz Mária áll. 4. A halál, a halálra való felkészülés, a mennybejutás lehetőségének és a tisztító tűzben szenvedő lelkek gondolköre. 5. Ördögtörténetek. 6. Minták a példás kongreganista életre, ezek ellenpéldái.

Szerzőnk részletesen kimutatja a Nádasinál olvasható példatörténetek forrásait: a görög-római történelmet, újabb történetírók műveit, a szentek életét, különféle csodás eseményeket, szimbólummagyarázatokat stb. A magyar történelemmel kapcsolatban három exemplumot említ.

„Hunyadi Jánost a várnai csata után két rabló egy erdőben megtámadta, arannyal díszített ruhái miatt. Hunyadi a nála levő aranyat a rablóknak adta, de a nyakában levő kereszten a két rabló összeveszett, az egyik megölte a másikat és elmenekült. Az elbeszéléshez kapcsolódó értelmezés szerint Hunyadi életét a kereszt mentette meg. A történetet Thúróczi és Bonfini az ún. második rigómezei csata (1448) után beszéli el. Nádasi változata Bonfini elbeszéléséhez áll közel. A második történet a honfoglaláshoz fűződik. A *Chronica Ungarorum*ból átvett elbeszélés szerint, amit Nádasi a Szentháromsághoz kapcsolt, Árpád látva a föld jóságát, melyre megérkeztek, kürtjét megtöltötte folyóvízzel és a mennynek áldozta, a magyarok pedig Isten nevét háromszor kiáltották. Most – folytatja Nádasi – Isten neve megromlott, »Deus« helyett »Dees«-nek (vagyis elmegy, elhagy) mondják, majd felszólít a Deus név háromszori mondására áldás formájában. A harmadik példa Buda 1541-es csellet történt elfoglalásának közismert története. Ennek sajátossága, hogy Nádasi nem magyar történetírói forrásból, hanem Surius nyomán idézi, s a benne szereplő gyermek királyfi motívuma alapján a gyermek Jézus tiszteletével hozza összefüggésbe.”

Tüskés Gábor érdekes megfigyelése, hogy Nádasi saját tapasztalatai, egyéni élményei alapján nem említett egyetlen történetet sem: tudatos szerzői törekvése volt, hogy csak mások által hitelesített exemplumokat közöljön. Ugyancsak egyéni vonás „a ki-mondottan humoros, nevetésre ösztönző történetek hiánya, s hogy a nevetés, a tréfa önállóan nem jelenik meg nála. Nádasi az eredetileg tréfás történeteket is átformálta és integrálta a vallási, morális tanításba. A nevetés motívuma többnyire negatív személyeknél fordul elő, míg pozitív alakjai legfeljebb mosolyognak.”

Akárcsak az előző fejezetekben, a záró rész is igen figyelemreméltó, értékes új irodalomtörténeti, irodalomszociológiai adalékokkal szolgál. Itt a szerző Nádasi János műveinek hatásvizsgálatát végzi el „a popularizálódás tényezői és lefolyása” cím alatt. Szól itt a művek kiadásáról, terjesztéséről, a nemzeti nyelvű fordításokról, az illusztrációkról „mint a hatástörténet tényezőjéről”. Végül egy fontos alfejezet: „Nádasi olvasóközönsége.”

Az „Összegzés” zárófejezetében a szerző így fogalmazta meg célját: „Fő célunk az volt, hogy a XVII. századi erkölcsstani, meditációs irodalom egyik kevésbé ismert szerzőjének bemutatásával, a történeti és az elméleti megközelítés összekapcsolásával új kérdésfeltevésekre ösztönözzük a barokk egyházi irodalom kutatását, s új szempontok bevonásával lehetőségét adjunk a vita folytatására az elbeszélő egyházi próza műfajairól, a vallásos irodalom, az ún. didaktikus irodalom és a világi széppróza kapcsolatáról.” E vállalt feladatnak a szerző tökéletesen eleget tett.

Kérdések azonban merülnek fel az „egyszerű” érdeklődő olvasóban (a XVII. század irodalomtörténetének szakemberei számára ezek nyilván nem jelentenek problémát).

„Nádasi János, a jezsuita rend művelődési szerkezetének csúcsára jutott önálló alkotó, de nem volt eredeti írói egyéniség. Maga is tudta, hogy nincs átütő tehetsége, de hitt abban, amit csinált, s a rábízott feladatot következetesen végrehajtotta.” Nem volt nagy, eredeti, új dolgokat kimondó író, de kétségtelenül sikeres író volt, hiszen műveit Mexikótól Maniláig kiadták, s még halála után száz évvel is megjelentették ezek egyikét-másikat. Tehát sokan olvasták, máskülönben nem lett volna érdemes kiadni. Nem jelentős művek ezek, ha a megelőző és követő nagy írók nagy műveivel hasonlítjuk össze; de hatalmas kiterjedésű olvasóközönség vette kezébe ezeket! Tehát akkor mégiscsak kiemelkedő tehetsége volt legalább abban, hogy hogyan kell népszerűen írni.

„Irodalomtörténeti helyének kijelölését meghatározza, hogy Nádasi a humanista, népnyelvű-latin hagyományt követő, a rendi társadalom berendezkedéséért és annak korszerűtlenné vált értékeiért síkraszálló írótipust képviselt” – olvasható az összegzésben. Vajon ezek a jámbor meditációs olvasmányok valóban „a rendi társadalom berendezkedéséért (!) és annak korszerűtlenné váló értékeiért” szálltak síkra? Nem egy sajátos – jelentős részében időtlen – katolikus-keresztény lelkiesség kialakításához, elsajátításához, interiorizálásához, elmélyítéséhez, tökéletesítéséhez igyekeztek segítséget nyújtani? Minden „rendi”, politikai szándék nélkül?

„Nádasi munkássága az európai világi szépirodalom előretörésének idején született, már megjelenésekor elavulóban volt, számos vonatkozásban egy régebbi irodalmiságot képviselt.” Ez a hatalmas mennyiségű könyvsokaság tehát már megjelenése idején elavult volt – mondja a mai irodalomtörténész. Vajon Nádasinak volt elavult ízlése? A nyomdákna, kiadóknak? Az olvasóknak Rómában, Münchenben, Kölnben, Prágában? E meditációs művek már kiadásuk idején nem voltak alkalmasak a „korszerű” meditációra, a „modern” elmélkedésre? Elavultak, korszerűtlenek voltak? Népszerűségük azonban nem erre vall. És egykori Pázmány- vagy Prohászka-szövegek segítségével vajon lehet-e ma, napjainkban elmélkedni? Elavultak, mert egy „régebbi irodalmiságot” képviselnek?

Szerzőnk összbenyomása: „Nádasi munkásságának művelődéstörténeti jelentőségét abban látjuk, hogy könyvei a művelt világi olvasók, a nemesség és a polgárság vallásos nevelését szolgálták, s egy több vonatkozásban háttérbe szorult, már-már feledésbe merült, az átlagos rendi műveltséget messze meghaladó tudásanyagot közvetítettek.” Természetesen az egyházi rendbeliek különféle rétegei is bő lelki hasznót meríthet-

tek ezekből a meditációs kötetekből; s Nádasí alapfeladata – ezt éppen Tüskés Gábor könyve tökéletesen bizonyítja – nem didaktikus „tudásanyag”, netán új ismeretek közvetítése volt, hanem a lelki nevelés. Prohászka elmékedéseit sem valamiféle „tudásanyag” miatt forgatjuk.

Tökéletesen igaz a szerző befejező megállapítása: „A vizsgálat megmutatta, hogy a jezsuitáknak jelentős szerepük volt a kora újkori írásbeliség terjesztésében, a szóbeli kultúra írásbeli alakításában, s hogy a szóbeliséget ebben az időben mint a prózai irodalom egyik fontos forrását kell számon tartani. Ismét gyarapodott eggyel azoknak a XVII. századi szerzőknek a száma, akik egyaránt tárgyai lehetnek az irodalomtörténeti és a folklorisztikai kutatásoknak.”

Tegyük hozzá: a lelkiségtörténeti kutatásoknak is.

Távlatok 40, 2. sz. (1998): 343–346.

KILIÁN István

Tüskés Gábor könyve külső borítón olvasható címét a belső címlapon kiegészítette a vizsgált XVII. századi szerző zárójelbe tett nevével, Nádasí Jánoséval (1614–1679), akiről eddig alig lehetett tudni valamit. Az irodalomtörténeti kézikönyv második kötete mindössze tizenhárom sorban emlékezik meg róla, s ennek is csak az a lényege, hogy bámulatos termékenységgel ontotta erkölcsnevelő könyveit, hazai közönsége azonban nem volt, mert ekkor még a nemességnek nem vált második anyanyelvévé a latin. Legjelentősebb három művét is csak a XVIII. században adták ki Magyarországon. A fejezet írója, Tarnai Andor ennél a néhány sornyi szövegnél bizonyosan többet tudott a szerzőről, hiszen Tüskés dolgozatához is ő nyújtott sok segítséget. A *Magyar Irodalmi Lexikon* második kötetében (1965) szó sem esik róla, az Új Magyar Irodalmi Lexikonban viszont Holl Béla már a legfontosabbat közreadja, azaz megtudjuk, hogy hatvannál több könyve számos fordításban jelent meg, s nevét Európa-szerte ismerték. Tüskés viszont ebben a könyvében részletesen tájékoztat arról, hogy 62 önálló munkája összesen 285 kiadásban látott napvilágot. Ezzel Nádasí a „sikerszerzők” sorába lépett.

Tüskés Gábor könyvét három nagy fejezetre bontotta. Az elsőben az elbeszélő egyházi kisprózáról, a jezsuita meditációról és az exemplumról mondja el a legfontosabbakat. A második fejezetben szól Nádasí életrajzáról és kiterjedt írói tevékenységéről. Végül a harmadik részben a hatástörténet tényezőit foglalja össze. A kötetet a *Függelék* zárja, s ebben olvashatjuk Nádasí műveinek pontos jegyzékét, a latin és nemzeti nyelvű kiadások időrendjét, s még több hasznos mutatót.

A könyv szerzője az európai elbeszélő egyházi irodalom és Nádasí János munkásságát, kapcsolatait bemutató dolgozatának elkészítésekor hatalmas munkát végzett. Munkája révén megismerhetjük a XVII. századi Magyarország egyik legnagyobb volumenű s talán legnagyobb értékű, többnyire latin nyelven megszólaló prózaíróját. Vá-

lasztott témája kifejtése érdekében Tüskésnek alapkutatásokat kellett végeznie, nagyon sok Nádasi-művet kellett azonosítania, megkeresnie, elolvasnia, s azoknak a forrásai után kellett kutatnia. Nádasi tevékenységét a legmodernebb irodalomtörténeti felfogásban értékelnie kellett, holott választott szerzőjének sajátos műfaja, munkássága az irodalomtörténet-írásnak eddig egyik legelhanyagoltabb területe volt. Akárhogyan is van, akármilyen is történt így, ma már egészen bizonyos, hogy erről a szerzőről, az általa művelt műfajokról a szakembernek összehasonlíthatatlanul többet kell tudnia, mint amennyit a kézikönyv és az irodalmi lexikonok közöltek.

Tüskés alapos dolgozata nem csupán irodalomtörténeti tanulmány, hiszen inkább a Nádasi művek feltárásáról, mint azok bemutatásáról olvashatunk. Leginkább talán a könyv- és nyomdatörténet körébe tartozik ez a munka. Mivel Nádasi személye, életműve irodalomtörténeti értékű és léptékű, s művei a nemzetközi „könyvpiacra” jelentek meg többnyire latinul, helyét a magyarországi neolatin irodalom tájain, s azon belül is a népszerű, vallási célzatú, elbeszélő próza és az egyházi elmélkedésirodalom körében jelölhetjük ki.

Közismert, hogy XVII–XVIII. századi irodalmi értékű kézirataink, jelesül éppen drámáink argumentumainak forrásjelzetei között nagyon sokszor ismeretlen nevek, elérhetetlen vagy csak nehezen elérhető művek szerepelnek. Tüskés valamennyi forrásjelzetet sikerrel azonosította, ezeknek többségét kézbe is vette, hogy a forrást és Nádasi művét összehasonlítsa. Munkája ilyen tekintetben is példaértékű. Tulajdonképpen így, ezzel a kitartó türelemmel kell a forrásokat jelzeteik alapján feltárni, bemutatni.

A dolgozat eredményesen használja a történeti statisztika módszerét. Több helyütt ennek segítségével mutatja be a szerző az idézett helyek egymással kapcsolatos arányait, s ezzel meggyőzően igazolja Nádasi érdeklődését, olvasmányait, ismereteit és szándékait. Ez a módszer természetesen nemcsak elfogadható, hanem messzemenően alkalmazandó is. A könyv szerzője megállapította, hogy a Nádasi-munkák valamennyi forrásának 20 százaléka a biblia valamelyik könyve, s ezt a százalékadatot csak a jezsuita szerzők műveire való hivatkozás múlja felül. A bibliai idézeteket illetően magasabb az ószövetségi könyvekből, mint az újszövetségiékből vett idézetek, szabad idézetek, hivatkozások aránya. Ez természetes, hiszen az újszövetségi könyvek összehasonlíthatatlanul kisebb terjedelműek, mint az ószövetségiéik.

Nádasi János munkáihoz modern kiadásban lehetetlen hozzáférni. Természetes, hogy ezt a műfajt a recenzens és minden érdeklődő is sokkal jobban meg szeretné ismerni, mint ahogyan megismerhette Tüskés dolgozatából. Lehet, hogy a Nádasi-művek nagyon rövid, néhány mondatos témaismertetésével a könyv terjedelme még inkább megnövekedett volna, s lehet, hogy emiatt más, Tüskés által értékesnek tartott fejezeteket kellett volna dolgozatából kihagynia, de bizonyára megérte volna, hiszen olyan művekről kapunk precíz bibliográfiai adatokat, amelyeket egyéb úton itthon lehetetlen megismerni.

Az exemplum Európa-szerte ismert műfaj volt a XVII. században. Használták felekezettől függetlenül papok és magiszterek, írók és diákok. Sokan tettek már arra kí-

sérletet, hogy az exemplumok típus-rendszerét megalkossák. Tüskés itt – egy bizonyos tipizálási módszert elfogadva – jól használható rendszert alkotott meg, de csak ehhez a műfajhoz. Munkájának ez egyik legsikerültebb fejezete. Nyilvánvaló, hogy egyszer a teljes magyar exemplum-tár is tipizálásra vár. Az exemplum hosszabb vagy rövidebb változata a magyar elbeszélő próza első lépéseit is jelenti. Tüskés dolgozatából értesülünk arról, hogy az exemplum lehet valóságos és fiktív. A valóságos exemplum lehet történeti vagy mitológiai, a fiktív exemplum pedig vagy parabola, azaz rövid hasonlat, vagy fabula, azaz cselekvések sorozata. Az exemplum hitelesítheti a történetet vagy az erkölcsi tételt, az olvasó vagy a hallgató közönséget tanítja, erkölcsi tudatát építi, szándékait pedig mozgósítja.

Tüskés szerint „Nádasi... jelentős terjedelmű, ám viszonylag kevés eredeti vonást, egyéni invenciót tükröző életművet hozott létre.” Szimpatikus vonás, ha egy irodalomtörténész nem halmozza agyon választott íróját a legjobb jelzőkkel. Ebben az esetben azonban meg kell gondolnia a szerzőnek, hogy a műfaj maga sem igényli a feltétlen eredetiséget és a kor teológiáján messze túlmutató egyéni invenciót. Magam részéről azt hiszem, hogy Nádasi tehetséges és rendkívül termékeny író volt. Irodalomtörténeti szempontból azért jelentős különösképpen, mert a példákat, mint szórakoztató és meggyőző elemeket műveiben halmozza, csoportosítja, ugyanakkor arra is képes, hogy ugyanazon példákat a vonatkozó célnak megfelelően lerövidítse, szövegét módosítsa, jelentését, célját megváltoztassa.

A könyv szerzője tökéletesen ismeri a legfrissebb angol, német, francia, olasz szakirodalmat. Ezek eredményeit dolgozatában felhasználja, következtetéseibe beépíti. Szakirodalmi ismeretei jelzik kutatási szenvedélyét, érzékét s azt a tényt is, hogy külföldi ösztöndíjas útjain rendszeresen tájékozódik témájának szakirodalmában. Ő az a kutató, aki külföldi útjain minden percét felhasználja.

Ha az irodalomtörténész olyan műfajt, műfaj-együttest mutat be, amelyről az olvasóknak elegendő ismerete objektív okok miatt nem lehet, akkor az annak törvényszerűségeivel kapcsolatos alapvető kérdéseket, a legalapvetőbb fogalmakat tisztáznia kell. Minthogy Tüskés dolgozatának tárgya Nádasi János, aki az elmélkedési irodalomban számottevő köteteket jelentetett meg, akkor ennek a műfajnak a Nádasi által használt terminusait a dolgozat indításakor vagy zárásakor tisztázni kellett volna. Már pedig Tüskés dolgozatában valahogyan elsikkad ez a követelmény. Jó lenne tudni, hogy mi a különbség meditatio, elmélkedés és consideratio között. Mit jelentenek Tüskés számára az alábbi műfajnevek: kontempláció, exercitia, áhítat, homília, lelki olvasmány, aszketikus monográfia, figurista exegézis. A meditációnak más helyütt jelzői is vannak, mint például: illusztrált vagy emblematikus. Később naptári szerkezetű, szentek kultuszához kapcsolódó, dogmatikus, apologetikus, a hét különböző napjaira szóló, katekizmus meditációról is ír. Rendkívül lényeges, hogy ezek a fogalmak, amelyeket az imént felsoroltam, mit jelentenek Tüskés Gábor tudatában, s mit jelentett[ek] a XVII. században. Nem tisztázta a dolgozat írója, hogy mit ért affecti, fogadalmi ima, aspirá-

ció, puncta szavak jelölte fogalmakon. Ír a középkori szív irodalomról. Az utóbbi esetében valószínűleg a Jézus szíve kultusz írott emlékeit érti.

Mit ért a dolgozat írója egyáltalán az áhítati irodalom fogalmán? Ide tartozik nyilván a Nádasí által leginkább gyakorolt műfaj, de minden imádságos könyv, bármilyen felekezetű prédikációs gyűjtemény vagy akár egyetlen prédikáció is. Mit jelent a Mária-atlasz, mit a lelki-zarándoklat? Néhány idézet részletesebb magyarázatot igényelt volna: „ugyanezekhez a témákhoz fűz különböző consideratiokat, aspiratiokat, »igniculi«-kat, aforizmákat, seminakat.” Egy másik idézet Tüskéstől: „A fejezeteket alkotó szövegeket Nádasí leggyakrabban praxisoknak és meditatioknak, valamint industriáknak, affectusoknak, occupatioknak és consiliumoknak nevezi.” Később tisztáz bizonyos alapfogalmakat. „Az elmélkedés az a korlátozott önállósággal rendelkező műfaj, amely a legszorosabban magához vonja az egyéb műfajú szövegeket, így mindegyiknek az imádság különböző típusait és az elbeszélést.” Nyilvánvaló, hogy Tüskés a leírt elmélkedésre gondolt. Később ugyanerről így ír: „A meditáció vonzáskörébe tartozik az elmélkedő imádság, a lelkiolvasmány, a lelkigyakorlat és a verses elmélkedés.” Ezeket a műfaji alapfogalmakat csak Tüskés tudná tökéletesen megmagyarázni. Természetes tehát a kívánság, hogy legalább később adjon választ ezekre a kérdésekre. Tudomásul kellett volna vennie a szerzőnek azt, hogy Nádasí sajátos műfajáról ő ír először monográfiát, így a műfajjal, műnemmel kapcsolatos fogalmakat neki kellett volna megmagyaráznia. Sajnos, ezt nem tette meg.

Az idegen szó használata is zavaró olykor. A *transsubstantiatio* szó helyett talán jobb az átlényegülés szó használata. Az *auctarium* feltehetőleg bővítményt, toldalékot jelent. Ír a *sodalitas xenium*áról, a *conformitas* eszméjéről, majd *strenuaként* kiadott könyvről. A *proöimialis* jelzőt használja egy helyütt, ír *epideicticus illustrativ exemplum*ról. Mit ért Tüskés az *argutia*-mozgalom, és mit a *facetia* kifejezés alatt? Ezek és az ilyen jellegű fogalmak is bővebb magyarázatra szorultak volna. Lehetséges, hogy a vonatkozó német szakirodalomban ezek a szavak és a szavak jelölte fogalmak közismertek, Magyarországon azonban nem.

A bírálatban külön fejezet illeti meg a könyv Nádasí-életrajzát. Kevés magyar író van, akinek életrajzát ennyire részletesen, szinte napokra, hetekre bontottan ismerhetnénk. Tüskés könyvének ez másik legsikerültebb fejezete. Azonban itt is az a baj, hogy a szerző nagyon szívesen egészíti ki Nádasí életrajzát mások, kortársak, szerzők, jezsuiták fontos életrajzi és egyéb adataival. Ebből következően a tökéletesen feltárt és megírt életrajz szinte követhetlenné válik. Az ma már bizonyos, ha a recensensnek valaha is XVII. századi, ebben a műfajban tevékenykedő jezsuita életrajzi adataira lenne szüksége, elsőként a Tüskés könyvét venné kezébe. Helyes, hogy a könyv szerzője mindennek utánaered, számos egyéb adatot igyekszik a rendelkezésére álló források alapján felkutatni, de az is bizonyos, hogy ennek csak egy kisebb és fontosabb részét kellett volna publikálnia, mert különben a műben elsikkad a lényeg. Megtudhatjuk a könyvből, hogy Nádasí gyenge testalkatú volt. Amikor Nádasit a rendbe felvették, közepes erejűnek tartották, később alacsony termete miatt nem engedték, hogy első

egyszerű fogadalmát letegye. Grazban filozófiai kurzusa idején „testi erejét állandóan edzette”. 1638-ban előjárói szerint alkalmas a prédikálásra és vezetői feladatok ellátására is. 1644-ben megismételték magyarországi előjárói, hogy alkalmas a prédikáció tanítására és a vezetésre is. 1651-ben az előjárók Nádasit „predikálásra való tehetőségét külön kiemelik”.

Nádasit Pázmány ajánlotta a jezsuiták figyelmébe. Ez a tény a rend vezetőinek gondot jelentett akkor, amikor nem engedélyezték a két év noviciátus után, hogy letegye három éves egyszerű fogadalmát. Kétlem azonban, hogy igaza lenne Tüskésnek az alábbi állításban: „...nem pusztán szimbolikus jelentőségű, hogy rendi pályafutása elején Pázmány protektori gesztusa áll, írói pályakezdése pedig Pázmány halálával esik egybe.” Nádasira hatott Pázmány, hogy mennyire és miben azt nem lehet tudni. Az érsek halála és Nádasit írói pályakezdése között azonban, azt hiszem, nincs semmiféle összefüggés. Kétségtelen, az életrajzi adatok feltárása nagy munkát jelentett a dolgozat írójának, de válogatnia kellett volna az adatok tiszteletreméltóan nagy halmazában.

A most ismertetett könyv előtt senki sem gondolhatta, hogy a terjedelmes barokk címnek, sőt a mutatónak is volt elméleti előírása. Nyilván ez nemcsak a sodalitások számára írt elmélkedő könyvek címeire és mutatóira vonatkozik, hanem a kor más egyéb műfajaira is. Megfigyelte Tüskés, hogy minden címlap hat egységnyi szövegrészt tartalmaz. A cím mindig allegorikus vagy metaforikus. Megtalálható azonban a címlapon a szerkezetre és a mű hasznára, használatára vonatkozó utalás. Ezt követi a szerzői név, majd a címzettek neve. A következő részben a mecénás nevét, rangját és címeit találjuk, majd ez után jön az impresszum. A jezsuitáknál annak is megvolt az előírása, hogyan kell tárgymutatót készíteni.

Végigelve Tüskés dolgozatát talán látjuk annak erőnyeit és hibáit is. Nyilvánvaló, óriási munkát végzett, s munkájában követte egyébként a már klasszikus irodalomtörténeti módszereket, másrészt pedig olyan új módszerekre sikerült mindannyiunk figyelmét felhívni, amelyek e kor kutatói számára mindenképpen tanulságosak lesznek. A dolgozat elsősorban az alapkutatások és azok „tálalása”, előadása tekintetében utolérhetetlen. Kiváló kutatói érzékkel derítette fel nemcsak a kiadott és kiadatlan Nádasit műveket, hanem azokat is, amelyeket neki tulajdonított eddig a kutatás. A dolgozat elsősorban arra vállalkozott, hogy az elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatait mutassa be. Sajnálatos, hogy az áhítati irodalom magyarországi kapcsolataira nem jutott már Tüskésnek energiája vagy helye. Pedig ismeretei e téren sem hanyagolhatók el. Ezzel a dolgozattal egy olyan műfajra nyitott ablakot, amelynek tényleges létéről eddig az irodalomtörténet-írás keveset tudott és közölt.

Magyar Könyvszemle 114, 1. sz. (1998): 82–85.

TÓTH István György

Tüskés Gábor ismertetendő monográfiája egy rendkívül termékeny és a maga korában rendkívül népszerű, de mára Magyarországon már jórészt elfelejtett 17. századi jezsuita író, Nádas János életét és életművét dolgozza fel. A könyv túllép a hagyományos irodalmi életrajzokon, mert nemcsak Nádas személyére és munkáira, de az olvasóira és művei hatására is kíváncsi.

A mű első része a nemzetközi és magyar szakirodalom rendkívül gazdag anyagának áttekintésével impozáns tablót rajzol a 16–17. századi európai és magyar egyházi irodalomról, különös tekintettel a jezsuita szerzőkre. Rámutat, hogy ezt a mennyiségben hatalmas könyvanyagot milyen nehéz feldolgozni: Nemcsak a kegyességi irodalom egyes műfajai kapcsolódnak szinte elválaszthatatlanul össze, de sokszor még azt is nehéz eldönteni, hogy ezek közül a könyvek közül mi tekinthető önálló munkának. A szerző éppen Nádas János művei alapján mutatja be, hogy a korabeli szerzetes szerzők számára a lelkekre gyakorolt épületes hatás sokkal fontosabb volt az egyes szerzők életművének gondos elhatárolásánál, továbbá a későbbi korokra jellemző szerzői jogi megfontolások sem vezették őket. Így azután a sok részleges fordítás, félig fordítás, félig átdolgozás, vagy a különböző szerzők különböző műveiből kiragadott, ám egy cím alatt megjelentetett és egybeolvasztott részletek, valamint ugyanazon mű hol átdolgozott, hol csak más címmel és címlappal kinyomott újabb kiadásai között már csak annak a látszólag egyszerű kérdésnek a megválaszolása is embert próbáló feladat, hogy egy-egy jezsuita szerzőnek végül is hány műve hány kiadásban látott napvilágot, – nem is beszélve a bibliográfiai „fantomokról”, a nem létező, csak tévesen kikövetkeztetett – ám a szakirodalomban egyre nagyobb tekintélyű szerzők által egymástól átvett adatok alapján sorozatosan idézett – munkákról, vagy azokról az esetekről, amikor a fedőlap díszes illusztrációja más címet és más évszámot hoz, mint maga a főcím.

Tüskés Gábor – elsősorban az újabb német szakirodalomra támaszkodva – bemutatja a szóbeliség és írásbeliség, a beszélt nyelv és a prédikációk, illetve a nyomtatott irodalmi szövegek viszonyát a korabeli vallási irodalomban. Áttekintést ad az aszketikus irodalom különböző változatairól, a jezsuita meditációs irodalomról. Bemutatja Loyola Ignác, Petrus Canisius Európa-szerte forgatott fordításait, elemzi a jezsuita irodalom különböző szakaszait, rámutatva, hogy a kontemplatív-misztikus kezdetek után a rend vezetése a racionálisan hatékony hittérítés felé fordította a jezsuita írókat. Részletesen tárgyalja Tüskés Gábor az exemplum különböző változatait, rávilágítva az irodalom és a szerző közvetlen élettapasztalatai közötti szoros kapcsolatra: a jezsuita Vásárhelyi Gergely erdélyi és hódoltsági missziós feladatai közben találkozhatott mind az ördög által megszállt eretnek, mind a törökök közé menekült, parázna kálvinista prédikátor műveiben megörökített alakjával. A szerző a vitairatokat, a kongregációs kézikönyvtárakat, az egyháztörténeti munkák példatárát is részletesen, rendkívül gazdag bibliográfia alapján elemzi.

A következő rész Nádasi János életét tárgyalja. Ez nem könnyű feladat, mert éppen legfontosabb, a jezsuita rend római központjában töltött éveire nem nagyon maradt adat. Véleményem szerint nemcsak azért, mert – mint Tüskés Gábor írja – a társaság vezetőinek székhelyén, a rendi fogadalmas házban lakó magyar jezsuita nem tartozott a római provinciához, tehát azok nem is írtak róla, hanem éppen amiatt, mert Nádasi a rendfőnök közvetlen közelében élve szóban számolhatott be mindenről, így róla a jezsuiták tevékenységének legfontosabb forrásai, a rendfőnöknek küldött rendszeres beszámolók hiányoznak. Emellett az eseménytelenség is nehezíti az életrajzíró dolgát – Nádasi Jánossal évtizedeken keresztül alig történt valami, leszámítva azt, hogy a céljába visszahúzódva hatalmas életművet alkotott.

Nádasi származásáról, családjáról semmit sem tudunk, és ennek minden bizonnyal az az oka, hogy alacsony sorból származott. Nagyszombaton, a magyarországi jezsuiták központjában született, és valószínűleg itt is járt iskolába. Leobenben, majd Grácban, a jezsuiták ottani egyetemén tanult. (Tüskés Gábor itt több, Nádasival együtt magiszteri vizsgát tett jezsuita életútját is felvillantja, ennek kiegészítéseként meg szeretném jegyezni, hogy a gráci egyetemen konfliktusokba keveredett, nehéz természetű Beke Pálnak nem „veszett nyoma”, hanem Moldvába ment, ahol Marco Bandini marciánopoli érsek kísérője az egyházlátogatási körúton, majd Jászvásáron tart fenn iskolát.) Nádasi 1640-től Rómában az angol jezsuiták kollégiumában – melyet nem véletlenül neveztek mártírok iskolájának – tanult, és sikertelen kísérletet tett arra, hogy tengementúli misszióba küldjék. A generális azonban Nádasi figyelmét – sok korabeli magyarhoz hasonlóan – a saját hazájában misszióra szomjazó lelkekre irányította, és a jezsuita többször megismételt kérését elutasította. 1644 és 1651 között Nádasi valóban nemcsak mint tanár működött Magyarországon, de mint misszionárius is. Az Esterházy-család fraknoi missziója – amelynek történetét Fazekas István tárta fel – igazi udvari (tehát egy katolikus arisztokrata pártfogását kihasználva szerveződő) misszió volt. A jezsuiták szendrői missziója nem kötődött ennyire szorosan a katolikus főurakhoz, bár a közeli Murány vár ura, Wesselényi Ferenc támogatása itt is döntőnek bizonyult a térítésben.

Nádas pályájának döntő fordulata, hogy 1651-ben a római rendtartomány kormányzója, Alexander Gottifredi (akit nem sokkal ezután generálissá választottak) Rómába, a rend központjába hívja, mint olyan jezsuita szerzőt, akinek munkásságára immár az egész rend számot tart. (Az életpálya egyébként rendkívül részletes és igen alapos ismertetése nem ad választ arra a joggal felmerülő kérdésre, hogy hogyan figyeltek fel Rómában Nádasira, ki javasolta az odahívását.) Nádas végül Bécsben fejezte be életét, és a Rómából Bécsbe történő áthelyezésének okait Tüskés Gábor alaposan és a források igen kritikus számbavételével vizsgálja. Nádas Bécsben is elsősorban író volt, és bár ő lett Eleonóra özvegy császárné gyóntatója, a politikával nem foglalkozott, visszahúzódó, csendes, alkotó életet élt haláláig.

Tüskés Gábor munkájának második része Nádas műveivel foglalkozik. Számos európai könyvtár anyagának és a szakirodalomnak igen gondos átfésülése után össze-

állította Nádas János kéziratoss és nyomtatott műveinek kritikai katalógusát, számba véve minden egyes mű fordításait, kiadásait. Ez igen komoly feladatot jelentett, hiszen a jezsuiták Kolozsvártól Lublinig, Manilától Mexikóvárosig (!) nyomtatták ki kedves szerzőjük munkáit. Tüskés Gábor az olvasóközönséget is – már amennyire a források, pl. a posszessor-bejegyzések erre lehetőséget adnak – igyekszik bemutatni, kitér az egyes kötetek nyomdászainak, mecénásainak, illusztrátorainak ismertetésére, és még a 18. században már igen olcsó áron kapható, de időközben népszerűségüket veszített, és így leárazva is raktáron porosodó Nádas-munkákról is tájékoztatja olvasóit.

Tüskés Gábor monográfiája az irodalomtörténet példamutatóan modern alkotása, amely a korszerű kutatási szempontok bevonásával, a hatalmas levéltári és könyvészeti anyag igen alapos feldolgozásával „leporolt” és az olvasói érdeklődés számára újra felfedezett nemcsak egy jezsuita barokk szerzőt, de egy egész irodalmi műfajt is.

Századok 133, 2. sz. (1999): 433–434.

BITSKEY István

A barokk korszak magyar irodalom- és művelődéstörténetének kutatásában az 1980-as évek eleje óta egyre gyakrabban volt érdemes felfigyelni Tüskés Gábor publikációira, amelyek szisztematikusan rendeződtek a népi vallásosság, a folklórral kapcsolatos devóciós művészeti formák s az ennek a forráscsoportnak kutatása révén kirajzolódó mentalitástörténeti témák köré. Fontos állomása volt e tárgykör kutatásának az általa szerkesztett s ilyen tárgyú értekezéseket közreadó kötet (*Mert ezt Isten hagyta... Tanulmányok a népi vallásosság köréből*, 1986), amely a populáris devóció különböző formáinak vizsgálatára adott példát és ösztönzést. Ez már csak azért is igen fontos lépés volt, mert ez a terület a magyarországi kutatásban – Bálint Sándor halála óta – eléggé elhanyagolódott, s főként a vallásos tömegirodalom vizsgálatának vonatkozásában alig történt előrelépés. Nem sokkal később Tüskés Gábor kandidátusi értekezése (*Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*, Bp., 1993) igen csak hatásosan jelezte, hogy levéltári és régi könyvtári anyag alapos feltárásával ezen a téren a hazai kutatásban is új eredmények érhetők el, s így lehetőség van arra, hogy a magyar tudományosság felzárkózzon az európai színvonalhoz.

Ugyanis – s ebben látható a most közreadott monográfia témaválasztásának másik jelentékeny érdeme – a szerző kutatásai abba a nemzetközi programba illeszkednek, amely talán leginkább Wolfgang Brückner professzor nevével fémjelvezhető, de amely ma már könyvtári szakirodalmat hozott létre német nyelvterületen, s többek között olyan vaskos monográfiák születtek belőle, mint Franz M. Eybl könyve az osztrák barokk devóciós irodalom kiemelkedő alakjának munkásságáról (*Abraham a Sancta Clara. Vom Prediger zum Schriftsteller*, Tübingen, 1992). De említhető itt a francia exemplumkutató iskola is, a Claude Bremond, Jacques Le Goff és mások nevé-

vel fémjelzett irányzat, amely ugyancsak nagy gondot fordított a középkor óta élő és hagyományozódó narratív irodalmi formák, exemplumok s egyéb utilitarisztikus céllal készült irodalmi anyag feltárására, továbbélési módozatainak bemutatására, recepciótörténeti feldolgozására.

E néhány kiragadott példa is elég annak jelzésére, hogy látható legyen: a monográfia témája aktuális, a magyar művelődéstörténeten kívül nemzetközi érdeklődésre is számot tart, s fontos mentalitástörténeti tanulságokat kínál. Mindezt pontosan felismerték azok, akik Tüskés Gábort e téma kutatására biztatták: Klaniczay Tibor, Tarnai Andor, Bíró Ferenc és mások, s maga a szerző is kutatásainak kezdetétől fogva tudatában volt annak, hogy eredményeit érdemes közzétennie a nemzetközi tudományosság számára. Ennek a felismerésnek a jegyében jelentek meg a most magyarul kiadott értekezés egyes fejezetei már eddig is németül, öröndetesen gyarapítva a magyarországi művelődéstörténetnek az európai tudományos élet számára is hozzáférhető publikációs listáját (pl. *Johannes Nádas 1614–1679: Leben und Werk*, Archivum Historicum S. J. Róma, 1993; valamint Knapp Évával: *Volksfrömmigkeit in Ungarn*, Dettelbach, Röhl, 1996). A vizsgált szerző ugyanis nem csupán a barokk kor magyar íróinak egyike, hanem reprezentáns jelensége is a kor egyházi írásbeliségének, s munkássága kitűnő lehetőség arra, hogy elvi és módszertani kérdések kerüljenek előtérbe, így pl. a műveiből készült számos különféle kiadás, fordítás, átdolgozás, kivonatolás, kompendium révén az intertextualitás, az exemplumhasználat, a forráskezelés, az idézésteknika, az illusztrációs stratégia, a folklorizálódás és popularizálódás, valamint a hatástörténet és olvasásszociológia problémája, hogy csak néhányat említsünk a Nádas kiterjedt írói tevékenysége által felkínált elemzési szempontok közül.

Ami a monográfia terjedelmét illeti, imponáló anyagmennyiséget mozgat meg, mégsem támad az olvasónak olyan érzése, hogy túlírt lenne, fölösleges részek akadnának benne. A három nagy fejezet egymással szoros összefüggésben lévő, de határozottan el is különülő három nagy témakört ölel fel.

Az első a barokk kori egyházi elbeszélő irodalom fogalmát tisztázza, kijelöli a kutatási feladatokat, bemutatja a jezsuita meditáció kibontakozását és fejlődési tendenciáit, a későbbi évtizedek folyamán kialakuló típusait és spirituális irányait, majd pedig az exemplum szerepét és helyét kísérli meg bemutatni a középkortól a barokk kor végéig. Tüskés elemzéseit olvasva nyilvánvalóan kitűnnek a téma kutatásának rendkívüli nehézségei, amelyek közül első helyen talán a műfaji sokféleség, határolatlanság említhető, az a jelenség, hogy a barokk kor korántsem dolgozott „tisztá műfajokkal”, sok az átmenet, az egybemosódás, az áttűnés a különféle írott szövegek között, gyakoriak az átvételek, a szövegkölcsonzések. Az írott szövegek utilitarisztikus felfogása idején, a kompilációk korában még azt sem lehet eldönteni, hogy egy ilyen felfogású szerzőnek hány műve van, melyek tekinthetők önálló alkotásoknak, s melyek a mások művei. Az ilyenféle kérdések boncolgatására kiválóan alkalmas a Tüskés által választott szerzőnek, Nádas Jánosnak az életműve, amely mintegy magába sűríti a kor elbeszélő kisprózájának valamennyi elméleti kérdését és dilemmáját.

A könyv második nagy fejezete Nádas életének és munkásságának részletes, monografikus igényű bemutatását adja. Meggyőzően érvel a szerző amellett, hogy az ilyen jellegű anyag vizsgálatának teoretikus szabályai, módszertani elvei csakis akkor kristályosodhatnak ki, ha konkrét kísérletek történnek egyes életművek bemutatására és elemzésére. Éppen ezért szerencsés választásnak érezzük a szakirodalomban is csak kevésbé ismert magyar jezsuita életrajzának és munkásságának feltárását, több szempontból is.

Először is azért, mert kerek egész életutat láthatunk magunk előtt, egyet a 17. század jezsuita írói életútjai közül, s ez a biográfia meglehetősen hű tükre a Jézustársaság barokk kori szellemiségének. Igaz, alapos filológiai munka kellett az életút mozaik-kockáinak összeállításához, de az végül is a szerző jóvoltából összeállt: ismeretesek tanárai, hazai és európai kapcsolatai, működésének helyszínei (Nagyszombat, Bécs s a római Collegium Germanicum Hungaricum), így hitelesen fel tudta vázolni Tüskés Gábor a sokoldalú magyar jezsuitát övező szellemi közeget. Az életrajz igen gondos, levéltári adatokban bővelkedő összeállításának sikerét példázza többek között az az adat is, ami Nádasinak Athanasius Kircherrel, a német jezsuita polihisztorral kialakult kapcsolatára vonatkozik. Mivel a Kircher-levelezésben magyar név csak elvétve fordul elő, így az adat mindenképp érdeklődésre tarthat számot, annál is inkább, mivel az *Oedipus Aegyptiacus* című gyűjteményes Kircher-kötet egyik dicsőítő költeménye kapcsán meggyőzőeknek látszanak Tüskés érvei Nádas szerzősége mellett (150–151), így joggal feltételezhető, hogy a német jezsuitával való kapcsolata jóval szorosabb volt annál, mint amit jelen tudásunk alapján kikövetkeztethetünk.

A Nádas-életmű tartalmi elemzésének módszeréről ezt írja a szerző: „nagyobb műfaji, szerkezeti és tematikus csoportok szerint, azon belül időrendben tekintjük át a műveket, s lehetőség szerint utalunk a címek és tartalom változására, valamint a különböző címen megjelent művek kapcsolatára. Mivel a kéziratok többnyire szoros kapcsolatban állnak valamelyik nyomtatott munkával, a kéziratokat és könyveket együtt tárgyaljuk” (123). Kétségtelen, hogy más metódus is választható lett volna, azonban az igen szerteágazó anyag, a sokszor meghatározhatatlan kronológia és kötettség, valamint a már említett műfaji kevertség miatt ez a megoldás nézetünk szerint nemcsak elfogadható, hanem célravezető is, noha az alfejezetek között így természetesen akadnak átfedések. Helyes, hogy külön alfejezet tárgyalja a csupán cím szerint ismert (vagy feltételezett) műveket, valamint a Nádasnak tulajdonított munkákat. A név nélkül kiadott művek attribúcióját elfogadhatónak véljük, még akkor is, ha Tüskés érvei nem minden esetben perdöntőek, viszont következtetései mindig tényeken alapulnak s filológiai érvekkel alátámasztottak.

A terjedelmes értekezés valamennyi eredményét egy ismertetés keretében nehéz lenne felsorolni, ezúttal csupán a legfontosabbakra kívánunk utalni, illetve reflektálni. Azt mindenekelőtt említendőnek érezzük, hogy adekvát megoldásnak látszik Nádas életművének az irodalom és a folklór határán történő kijelölése, mivel ránk hagyományozott szövegeinek tüzetes szemügyre vétele valóban igazolja, hogy nem autonóm esztétikai alkotásokat kívánt létrehozni, hanem a kegyes életvitelhez napi használatra szánt,

gyakorlati célokat szolgáló textusokat szándékozott összeállítani. Kompilációit valóban szerencsés az „írott folklór” terminus technicusszal megjelölni, s az Aleida Assmann által 1983-ban bevezetett fogalmat (schriftliche Folklore) Tüskés haszonnal vezeti be a magyar irodalomtörténet-írói fogalomtárba és elemzési gyakorlatba. Mint megállapítja, „Nádasi additív módon felépített művei a tetszőlegesen bővíthető töredék benyomását keltik. Formailag nyitott sorozatokból állnak, a zárt szerkesztés gyakran hiányzik” (264).

Ez a találó jellemzés eléggé egyértelműen jelzi, hogy formailag Nádasi művei a folklórhoz tartoznak, bár latin nyelvű aszketikus és moralizáló tartalmuk a teológia tudományának szférájából ered. Két világ, két gondolkodásmód találkozik itt tehát össze, s érintkezési felületük mentén jön létre az a sajátos szellemi régió, amely az érett barokk korra jellemző. A Pázmány műveiből sugárzó heroizmus helyébe itt a megbékélés, az elmélyült lelki élet iránti igény lép, s ehhez formailag szerényebb keretek is megfelelnek, a retorika kevésbé éles, szelídebb eszközei is elegendőek, így kap főszerepet a narráció, az elbeszélés, az exemplum ezernyi árnyalata és válfaja.

Azért is egyetérthetünk az „írott folklór” elnevezéssel, mert itt a szövegek állandó újraalkotása, reprodukciója játszódik le, s az állandó változtatást nem a „fogyasztók”, azaz az olvasók vagy a másolók okozták, hanem épp maga a szerző olvasta és írta le másképp, más kontextusban ugyanazokat a gondolatokat, érveket és instrukciókat. Valóban szóbeliség és írásbeliség állandó kölcsönhatása, egybejátszása alakította ki a jezsuita devóció Nádasi-féle irodalmi termékeit, s annak épp itt volt a legfőbb ideje, hogy ez a nemzetközi gyakorlatban már bevált és jól alkalmazható fogalomrendszer a magyarországi irodalomtörténeti kutatásban is helyet kapjon.

Meggyőző és fontos megállapítása Tüskés monográfiájának, hogy Nádasi munkássága „az antiregionális irodalmi törekvéseket erősíti”, mivel a bajor, az osztrák, az olasz, a francia és a spanyol jezsuita irodalmi hatásokat ötvözi. Azt viszont hozzáteendők érezzük, hogy e többnyire „abszolutisztikus berendezkedésű államok katolikus lakosságának” (361) könyvolvasói jórészt nemesek voltak, s a Nádasi-féle devóciós irodalomnak ez jelentette a fő fogyasztói rétegét, csakúgy, mint Magyarországon, ahol a jezsuitizmus és a rendiség meglehetősen erősen összeforrott. Példa erre Pázmány erős rendi-nemesi öntudata vagy a jezsuita honfoglalási eposzok szemlélete, így itt az abszolutisztikus államberendezkedés propagálása aligha járhatott sikerrel.

Ennél a részletkérdésnél viszont sokkal fontosabb az, hogy az értekezés Nádasi írói munkásságát megnyugtatóan el tudja helyezni a kor művelődési szférái között. Nem állítja Tüskés Gábor, hogy „a kisepikai elemekkel dolgozó vallásos, meditatív prózától” egyenes út vezetne a szépirodalom későbbi fejlődéséhez, azt viszont kitűnően érzékelteti, hogy a színes példázatok, erkölcsi tanulsággal járó történetek a szóbeliség útján szélteben terjedtek, kölcsönhatásban álltak az írott és az orális tradíció határán, s így közvetve – filológiai módon nehezen kimutatható módon – elősegítették a prózairodalom és a későbbi műepika kiformalódását.

Jeles tanulása továbbá Tüskés Gábor munkájának, hogy a szóbeliséget még a 17. században is, mégpedig a magasabb igényű literatúra esetében is fontos forrásként

kell számon tartanunk, s a prédikációk és egyéb devóciós műfajok és szövegek hatásával az eddig szokásosnál nagyobb mértékben kell számolnunk.

A könyv harmadik nagy fejezete a Nádasi-művek hatástörténetét vizsgálja. Bemutatja a popularizálódás folyamatát, a nyomtatott kiadások térbeli és időbeli elterjedését, ebben a mecénások, a nyomdák és a kiadók szerepét, a nemzeti nyelvű fordítások hatását, s nem hagyja figyelmen kívül az illusztrációk szerepét sem a művek recepciójának feltárása során. Ezek után kísérli meg Nádasi olvasóközönségének rekonstruálását, amelynek során a tulajdonosi és használói bejegyzések, valamint a korabeli és az újkori könyvtári katalógusok tanúsága a forrásanyag. Mindezek alapján Tüskés meglepően széles körre nézve tudja meggyőzően bizonyítani Nádasi műveinek használatát, olvasását. Ez messze meghaladta a jezsuita rend intézményeit, mivel „a kötetek eljutottak az egyházi társadalom minden csoportjához, s a világi használók köre a fejedelmektől a főúri tulajdonosokon át az olvasni tudó polgári rétegekig terjedt” (355). Hallatlan népszerűsége és hatása csak a 18. század második harmadától kezdve csökkent, mivel a szerzői szándék és a kor elvárásai közötti távolság ekkorra már jelentékeny mértékben megnőtt, s a devóció és etika új normái és kifejtési módjai kerültek előtérbe a felvilágosodás előestéjén.

Végezetül nem hagyható említés nélkül az a hallatlanul gazdag szakirodalmi jegyzetanyag, amely az értekezés főszövegét kíséri. Különösen a német és a francia (kisebbségi mértékben az angol nyelvű), kutatási eredmények bőséges tárházára támaszkodott a szerző, ezért is közeledhetett gazdag szempontrendszerrel anyagának szerteágazó problémáihoz. Kíváncsinos lenne, hogy az általa használt tanulmányok eredményei a hazai tudományosság szélesebb köreiben is ismertekké váljanak. Nagy érdeme Tüskés Gábornak, hogy igen jó integratív képességgel építette be fejtegetéseibe az éppen odavágó szakirodalmi megfigyeléseket, úgy azonban, hogy mégsem azok, hanem saját gondolatmenete irányítja tollát. A szó szoros értelmében épít a nemzetközi tudományos eredményekre, azokat továbbgondolja és témájára haszonnal alkalmazza őket.

A kötet függelékében számos segédlet szolgálja az áttekinthetőséget és a jobb eligazodást a meglehetősen összetett filológiai jelenséget illetően. Helyet kapott itt Nádasi műveinek jegyzéke (kéziratossá és nyomtatottaké egyaránt), továbbá egy ábra, amely a kiadások kronológiáját szemlélteti, egy táblázat, amely a különböző edíciók tárgyszókészletének változásaira utal, valamint egy térkép, amely a kiadások geográfiai helyeit mutatja be. Mindezek mellé még 26 illusztráció járul, így a kötet igen sokoldalúan hasznosítható alapként válik.

Végeredményben Tüskés Gábor monográfiája mind témaválasztását, mind a feldolgozott anyag mennyiségét és vizsgálati szempontjainak újszerűségét tekintve kiemelkedően értékes alkotás. Eredményeit, megfigyeléseit több tudományág is hasznosítani tudja majd, s azok minden bizonnyal ösztönzést adnak a barokk korszak populáris devóciós irodalmának, valamint folklór és műpróza kapcsolatának további kutatásához.

Irodalomtörténeti Közlemények 103 (1999): 521–525.

László SZILAS

Einer der meistgelesenen geistlichen Schriftsteller im Europa des XVII. Jahrhunderts war der Jesuit János Nádasí (1614–1679), dessen Gesamtwerk hier aus gattungsgeschichtlichem Gesichtspunkt verbunden mit Untersuchungen seiner Wirkung monographisch dargestellt wird. Das Interesse an diesem Thema hängt mit der Literatur- und Kulturgeschichte zusammen, denn in den Schriften Nádasís dominieren die epischen Elemente, die gebräuchlichsten Formen der kirchlichen narrativen Prosa und die Kommunikationswege. Man kann in ihnen das Fortleben der Antike, des Mittelalters und des Humanismus klar erkennen und dadurch auch die verschiedenen literarischen Traditionen, die Verbindungen zwischen Gattungen und die wechselseitigen internationalen Einflüsse richtig deuten.

Im ersten Teil erläutert der Verfasser Begriffe, die zum Verständnis der Werke von Nádasí im heutigen Ungarn weniger geläufig sind. In dieser Beziehung sind seine Ausführungen über die Geistlichen Übungen des Ignatius von Loyola und die Entwicklung der jesuitischen Betrachtungsweise im XVI. und XVII. Jahrhundert besonders wichtig. Die Darstellung ist vielleicht zu detailliert ausgefallen, und so erscheint das Wesentliche weniger klar. Man hätte auch neben der Angabe der textkritischen Ausgabe in der Monumenta Historica S.I. Reihe auch die gute ungarische Übersetzung mit erläuternden Beiträgen angeben sollen.

In der Literaturgeschichte von heute spielt das Beispiel, das Exemplum, eine wichtige Rolle. Sie hat auch Nádasí in seinen Werken reichlich angewandt. Deshalb wird es in der katholischen Literatur des XVI.–XVII. Jahrhunderts vom Verfasser ausführlich behandelt.

Im zweiten Hauptteil steht das Leben und das Werk Nádasís im Mittelpunkt. Seine Ausbildung im Orden ging den normalen Weg in der österreichischen Provinz bis zum vierten Jahr der Theologie, das er in Rom absolvierte. Zu Beginn seiner priesterlichen Tätigkeit unterrichtete er erst Philosophie in Tyrnau, später wurde er Volksmissionar im Dienste der hochadeligen Familie Esterházy. Im Jahre 1651 kam er an die Generalskurie nach Rom als Sekretär der Germanischen Assistenz und blieb bis zum Jahr 1669 dort. Nach Wien zurück gekehrt, wohnte er erst am Kolleg und später im Profesthaus als Spiritual und Seelsorger.

Der Verfasser folgte bei der Behandlung des Gesamtwerkes nicht der chronologischen Reihenfolge, wie noch in seinem Artikel in unserer Zeitschrift (AHSI 62 [1993] 3–42), sondern inhaltlichen, strukturellen und gattungsartigen Gesichtspunkten. Fast zwei Drittel des Lebenswerkes machen kalenderartig zusammengestellte Devotionsübungen und Betrachtungen für jeden Tag, Woche und Monat des Jahres aus. Das erste Buch mit Jahresstruktur ist der *Annus coelestis Jesu regis et Mariae*, im Jahre 1648 erschienen, der das gleichzeitig am meisten verlegte und übersetzte Werk Nádasís ist.

Die zweite Gruppe bilden thematische Betrachtungs- und Gebetssammlungen und religiöse Traktate. In ihr finden wir solche Werke Nádasís, deren literarischer Charak-

ter die Blumensymbolik ist, wie im Jahre 1654 *Rosa coelestis*, 1655 *Lilia coelestia* und 1657 *Horti, flores et coronae coelestes*. Unter den Traktaten erwähnenswert ist *Vita et mores praedestinatorum*, erschienen zwei Jahre nach dem Tod des Verfassers. Die Prädestination wird in diesem umfangreichen Werk nicht theoretisch dargestellt, sondern mit bekannte Persönlichkeiten betreffenden Beispielen, Geschichten, Betrachtungen, Devotionsübungen und geistigen Ratschlägen umschrieben.

Zum Schluß behandelt der Verfasser die den Orden betreffenden Geschichtswerke und verschiedene Betrachtungen. Die bekannten *Litterae annuae* des Jesuitenordens wurden in den Jahren 1581–1616 in 29 Bänden veröffentlicht. Diese Ausgabe sollte Nádasí vom Jahre 1650 an fortsetzen. Er mußte aber wegen der Größe des Materials starke Kürzungen vornehmen und dem Werk eine mehr thematische Struktur geben. In der Ausarbeitung bekam die Geschichte nicht den gebührenden Platz, und so wurde die Ausgabe nach fünf Jahren eingestellt.

Dieses Gesamtwerk wurde vom Verfasser einer ausführlichen Analyse unterworfen. Die Bücher Nádasí sind z. B. für die Verbreitung religiöser Schriften wie auch für die Kenntnisse der Lesekultur der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts sehr aufschlußreich. Es ist sicher feststellbar, daß die Mehrzahl seiner Leser aus den Marianischen Kongregationen stammte.

Aus der Untersuchung wird klar, daß Nádasí als Schriftsteller die literarischen Mittel seiner Zeit gut beherrscht und ausgiebig benützt hatte, so in der Anwendung seiner Quellen, wie Bibel, Patristik, mittelalterliche Schriftsteller usw. Doch ist zu bemerken, daß dabei in seinen Werken auch große Unterschiede vorhanden sind. Da die meisten Werke in der lateinischen Sprache geschrieben wurden, ist die jesuitische Rhetorik klar erkennbar.

Das Wirkungsfeld war auch groß, was die Zahl der Auflagen, der Übersetzungen und der Druckorte beweisen. Im Anhang teilt der Verfasser das Verzeichnis der Werke mit: 62 gedruckte Bücher, insgesamt 285 Auflagen, die letzte im Jahre 1894 in Würzburg, die *Flammae sancti amoris*. Neben den 210 lateinischen Auflagen sind noch 75 Übersetzungen in 8 Sprachen, die meisten deutsch, polnisch und tschechisch. Eine geographische Karte zeigt die Verlagsorte an. Ein Personenverzeichnis ist dankenswerterweise vorhanden.

Archivum Historicum Societatis Iesu 68, no. 135–136. (1999): 209–211.

További bírálát // Further review

n. n. *Új Könyvek* 12. sz. (1997): 95–96.

JOHANNES NÁDASI. EUROPÄISCHE VERBINDUNGEN DER GEISTLICHEN
ERZÄHLLITERATUR UNGARNS IM 17. JAHRHUNDERT // JOHANNES
NÁDASI. EUROPEAN LINKS OF HUNGARIAN SPIRITUAL NARRATIVE
LITERATURE IN THE 17TH CENTURY

TÜSKÉS, Gábor. *Johannes Nádas: Europäische Verbindungen der geistlichen Erzählliteratur Ungarns im 17. Jahrhundert*. Frühe Neuzeit Bd. 62. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2001, 533.

Anthony J. HARPER

During the Early Modern period, despite the religious and political disputes of the time, personal movement and international contacts were conducted freely over a much wider area than was the case in later more nationalistic centuries. For this reason, broadly-based studies are not only desirable but also necessary in order to do justice to both the traditions and the individual figures of the age. Such is the case with the author examined in this study, Johannes Nádas. He was born in 1614 in the town of Nagyszombat (German: Tyrnau, today Trnava in Slovakia), a Hungarian and a Roman Catholic. At an early age he entered the Jesuit novitiate, studying in several places including Graz, becoming a priest in 1641 and a professor of logic in 1644. He spoke Latin, Hungarian and Slovak. After missionary activity primarily in Hungary he was sent to Rome in 1651, where he stayed until 1669. The bulk of his writings, mainly in Latin but sometimes in Hungarian, appeared during this period. In 1669 he moved to Vienna, where he died in 1679.

Gábor Tüskés gives us, in the second part of his substantial study, a portrayal of Nádas's life, which is fairly well documented for the time, and a full analysis of his works, which consist mainly of meditational writings, including Marian devotions, and some works on the history of the Jesuit order. Nádas seems to have been an enthusiastic teacher and keen scholar and publisher, but a modest and retiring person, diplomatic in his dealings with others and with no interest in participation in the acrimonious disputes of the age. Tüskés identifies traditional and experimental characteristics in the works and also examines Nádas's use of sources, comparing his style with the source in the case of Latin and Hungarian works, and assessing the inter-relationship of publication in the two languages. Few readers will be able to follow him on all this ground which makes this study all the more valuable.

But Tüskés has been careful not merely to provide a monograph on an author and his works, but also to situate man and work in the context of the age, thus providing a case study of tendencies in the religious literature of the time. The first part of the volume studies the traditions and genres of Jesuit meditational literature and the use of the *exemplum* in Catholic spiritual writing of the age, especially as it affected Hun-

gary. In the third part, Tüskés examines in great detail the impact of Nádasí's works. Here, for instance, there is a map of the places of publication, which are very widely spread across Europe, including Rome, Antwerp, Cologne, Vienna, Graz and Prague as major centres, but also ranging from Vilnius, Wrocław and Cracow in the north-east to Palermo in the south. There are also tables of printers and publishers, details of translations of Nádasí's works and close analysis of the translations into Hungarian, illustrations of title pages, and indications of readership that demonstrate that acquaintance with and actual use of Nádasí's work went well beyond the intended use and beyond the Jesuit order.

A significant item is the bibliography provided of Nádasí's works. This contains five manuscripts and sixty-two printed works, with details of the original and later editions. It is chronologically arranged, usually consisting of a title and a reference to a standard bibliographical reference work. Only when there is no reference in the latter to location does Tüskés offer details of a library location. In general he has provided a good clear record of Nádasí's works that sorts out independently and non-independently published items.

A necessary part of such a volume is the index, since the reader will want to check on other international names from the period. This index oddly includes references to mythological figures and modern scholars as well as to figures from the period examined.

The study was translated into German but reads excellently, remaining natural and clear in expression. Tüskés has produced a highly professional piece of work, painstaking in research, that illuminates many significant aspects of the literary life of the Early Modern period. It is good that it has been taken up into Niemeyer's impressive *Frühe Neuzeit* series, which thereby demonstrates the breadth of its horizons.

Slavonic and East European Review 80, Nr. 2. (2002): 341–342.

Paul BEGHEYN

The Hungarian Jesuit Johannes Nádasí is not a well known author of moral meditative literature of the 17th century. The purpose of this study is to give him the attention he deserves. It looks at historical and theoretical meditation method; it encourages further research into the spiritual literature of the Baroque; and makes possible the continuation of a discussion on the art of spiritual narrative prose. The "hero" of this study is a Hungarian Jesuit of humble origin Johannes Nádasí (1614–1679), who lived and worked in his homeland (until 1651), Rome (until 1669), and Vienna (until 1679). He is one of the more productive authors on meditation literature in the seventeenth century. Nonetheless, despite his importance this is the first monograph on him. Nádasí was an independent author, who as such in the Society of Jesus reached

the top. Although he was not an original author, he was a very productive one, with 62 treatises, originally written in Latin, but translated into eight different languages (Czech, Dutch, French, German, Hungarian, Italian, Polish and Spanish), a not surprising phenomenon within the Jesuit order with its international network of writers, translators and publishers. His writings were popular despite the fact that they somehow transcended the cultural issues and problems of his time. Because his work was traditional and irenic it was read by non-Catholics as well, especially in Pietistic circles, a not uncommon feature among Jesuit authors in the second half of the seventeenth century. Moreover, his books were popular among educated lay readers, both nobility and bourgeoisie. From a text-historical point of view, the meditations of Nádasí belong to both worlds of written and oral tradition.

The study by Tüskés is made up of three parts: I. Religious narrative prose, Jesuit meditation, "Exemplum"; II. Life and Work of Nádasí; III. Continued effects of Nádasí's writings: Factors and decline of its popularity. Each part contains detailed research. Part I discusses the different aspects of spiritual narrative literature in the seventeenth century, the Jesuit meditation literature in the sixteenth and seventeenth century, and the "exemplum" in the Catholic spiritual literature of the sixteenth and seventeenth century. In Part II the characteristic features of his world are described, the facts about the publication of his writings, his sources, his "exempla" and his style. The third part includes the editions and the spread of his books, the translations, the illustrations (see pp. 403–31), and the readership. In an appendix published a list of the different editions of the work of Johannes Nádasí.

This is a well-wrought and detailed book on a typical Jesuit author from the seventeenth century, with helpful comments on his person and his kind of writing. A few questions and additions may conclude this review. Why did the author not choose János, and why Johannes instead of Joannes, as Nádasí used in the signing of his letters, as the illustration on p. 132 shows? The remaining comments refer to the appendix. Why are bibliographical references to the work of Sommervogel only given in a limited number of titles? Why are so few locations of copies of Nádasí's works mentioned? It would have helped future researches a great deal if that would have been the case. Two additions to the appendix: *Dies et hebdomada S. Josepho sacra* (Brussels: Vleugaert, 1669) (copy in Royal Library, The Hague); *Hebdomadas S.S. Ignatii et Xaverii cultui sacra* (Cologne: Busaeus, 1669) (copy in Antwerp, Ruusbroecgenootschap).

Archivum Historicum Societatis Iesu 76 (2007): 200–201.

Gabriel Maria VERD

Tüskés Gábor es un investigador húngaro que se ha hecho un especialista en el escritor espiritual jesuita del Setecientos János Nádasí (1614–1679), así como de la literatura ascética húngara de ese siglo. En años anteriores había publicado algunos estudios sobre el particular, en alemán y en inglés, junto con Éva Knapp, y en 1997 en solitario una obra en húngaro titulada *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasí János)* [= Las relaciones europeas de la literatura narrativa eclesiástica en el siglo XVII (János Nádasí)] (Budapest, Universitas Könyvkiadó, 1997). Y finalmente nos presenta ahora el resultado final de sus investigaciones en esta completa monografía en alemán.

János o Johannes Nádasí fue un autor ascético muy prolífico y de suficiente proyección europea como para que nuestra Enciclopedia Espasa le dedicara un artículo, aparte de las grandes enciclopedias de espiritualidad. De lengua y nacionalidad húngara, dentro del imperio austro-húngaro, nació en una región mixta (que lo sigue siendo) de húngaros y eslovacos, húngara hasta la primera guerra mundial, y eslovaca desde entonces. Su ciudad natal es llamada Nagyszombat en húngaro, Trnava en eslovaco, Tyrnau en alemán y Tyrnavia en latín. «Ungarus Tyrnaviensis» se pone él en la portada de algunos de sus libros. Nádasí pasó una veintena de años en Roma, en la curia generalicia de la Compañía de Jesús. En Roma aparecieron varias de sus ediciones, pero la mayoría se imprimieron en Centroeuropa: Alemania y el imperio austro-húngaro (Viena, Graz, Praga, Trnava, Bratislava...); y también en Francia, Países Bajos, Polonia, Lituania, Ucrania... y hasta en Sevilla, México y Manila. En total publicó más de 60 títulos y Tüskés cuenta 285 ediciones, aunque sin duda fueron más.

Muchos de los libros de espiritualidad de Nádasí tienen un común denominador: que están organizados por ciclos temporales: según el año, el mes o la semana, procurando dar alimento espiritual (meditaciones y oraciones) para cada uno de estos períodos. Así, lo mismo organiza un *Annus coelestis* a Cristo Rey, que otro a Jesús crucificado, a la Eucaristía, a la Virgen, a los ángeles o al Niño Jesús. Como publica un *Mensis divini amoris* y otro mes dedicado a la Virgen. O bien dedica una semana para la meditación de las verdades eternas, *Hebdomada meditandae aeternitatis*, lo mismo que una semana a honrar a San José, y otra a San Ignacio y San Francisco Javier. Pero a Nádasí no le bastan los días y también quiere santificar las horas, como en su *Diurnum divini amoris*. Aunque las obras de Nádasí no se limitaron a este tipo de libros, pues lo mismo escribió sobre los reyes de Hungría, como vidas de santos o libros para bien morir, así como libros de temática jesuítica. En cualquier caso, fue uno de los autores espirituales más fecundos e influyentes en la devoción de su tiempo.

Este influjo justifica la presente monografía, en la que Tüskés nos cuenta su vida, analiza las características de sus obras ascéticas, así como sus ejemplos y elementos narrativos (véase el subtítulo de esta obra), su estilo, sus fuentes y el público al que se dirige. Estos capítulos sobre el mismo Nádasí están precedidos por una primera parte

que sirve para encuadrar su obra dentro de la literatura precedente – espiritual, jesuítica y narrativa («de ejemplos») – durante los siglos XVI y XVII. Y se completan con una parte tercera sobre su influjo posterior, que llega hasta el siglo XIX.

Pero el apéndice final constituye una de las contribuciones más útiles, y sin duda más laboriosas, de esta obra: la lista de todas las obras y ediciones de Nádasí. Ya que las ediciones son muy numerosas (35 se reseñan del *Annus coelestis*), lo mismo que las traducciones y las impresiones parciales. Pues Nádasí entresacaba y reelaboraba algunos capítulos de sus libros principales para publicarlos aparte. Por ejemplo, de su tercer *Mensis divini amoris* sacó una *Hebdomada meditandae aternitatis, magistro divino amore*, de la que aquí se recensionan 21 ediciones en latín y 11 en traducción al alemán y al polaco. Sabemos que los libros de devoción se pierden fácilmente por el uso, lo que significa que no de todas estas ediciones, conocidas por unas u otras fuentes, nos quedan ejemplares. Esto da idea de la dificultad y el esfuerzo que ha exigido este utilísimo apéndice bibliográfico. Podemos resaltar por último la reproducción de láminas y portadas, que nos ejemplifican cómo se servía Nádasí de la imagen para apoyar sus textos.

Estamos, no hace falta decirlo, ante una monografía fundamental sobre Nádasí. Sin embargo, ¿echamos en falta algo? Hubiera sido muy útil presentar aparte una bibliografía de fuentes y estudios sobre Nádasí, extraída de la muy numerosa que aparece en las notas. Por otra parte, aunque la lista de las obras de Nádasí está muy depurada, respecto a la de Sommervogel, no es completa. Por ejemplo, desconoce algunas de las ediciones españolas de Palau VI, 68, n. 97929ss. Algunos años de edición se pueden precisar y corregir: la *Hebdomada SS. Ignatii & Xaverii*, que da como de 1668, que es la fecha de la portada, tiene sin embargo 1669 en la lámina del frontispicio. La *Hebdomada meditante aeternitatis* de 1664 o tiene un error por *meditandae* o debería llevar un «sic». Etc. Se echa de menos la localización de los ejemplares, que sería muy útil. Hoy en día, con la puesta en Internet de las grandes bibliotecas europeas, esta labor se vería muy aliviada. También se podría hacer una descripción catalográfica de cada una de las ediciones. Pero estamos pidiendo una obra aparte, a causa de su envergadura. Animamos a ello al autor, al mismo tiempo que le felicitamos, pues Nádasí es un autor que se lo merece.

Archivo Teológico Granadino 65 (2002): 398–399.

Elisabeth KLECKER

Mit dem ungarischen Jesuiten Johannes Nádasí (1614–1679) stellt T. einen heute wenig bekannten, jedoch überaus produktiven und im 17. Jh. europaweit gelesenen Autor vor, der in mehrfacher Hinsicht als charakteristisch für den genannten Bereich gelten darf. Abgesehen von einer erstmaligen Sammlung der biographischen und bibliographischen Daten bietet T. einen allgemein literaturwissenschaftlichen Zugang auf der

Basis neuester germanistischer Forschungen zur barocken Gebrauchsliteratur bzw. zur Neudefinierung des literarischen Status geistlicher Literatur der frühen Neuzeit; unter Berücksichtigung der sog. Hintergrundforschungen werden Strukturen literarischer Produktion, Rezeption und Kommunikation untersucht.

Nádasi durchlief den typischen Werdegang eines Jesuiten im österreichisch-ungarischen Raum (Ausbildung in Trnava, Leoben und Graz), sammelte während einer siebenjährigen Lehr- und Missionstätigkeit pädagogische Erfahrungen und knüpfte als Präzeptor enge Beziehungen zur Familie Esterhazy, bis er schließlich in Rom fast zwanzig Jahre (1651–1669) für literarische Arbeit im Dienste des Ordens freigestellt wurde. In den letzten zehn Lebensjahren wirkte Nádasi in Wien u. a. als Beichtvater der Witwe Kaiser Ferdinands III. Nádasi hinterließ ein Lebenswerk von mehr als 60 Bänden: (größtenteils in lateinischer Sprache verfaßte) Andachts- und Meditationsliteratur, wie sie für die gebildeten, mit Lateinkenntnissen ausgestatteten Gläubigen bestimmt war. Diese Literatur war mit der missionarischen und erzieherischen sowie mit der Predigt- und Katechisierungstätigkeit der Jesuiten eng verbunden; eine besondere Rolle als primäres Lesepublikum kam den Marianischen Kongregationen zu. Weniger zum kontinuierlichen Lesen als zum individuellen praktischen Gebrauch gedacht, stellen Nádasis Werke einerseits religions- und kulturgeschichtliche Quellen dar, bedürfen andererseits als mit rhetorischen Mitteln strukturierte Kompositionen auch einer literaturgeschichtlichen Betrachtung.

Die von Nádasi am häufigsten gewählte Publikationsform ist das Kalenderprinzip: Unter Titeln wie z. B. *Annus Marianus*, *Annus coelestis*, *Annus eucharisticus*, *Mensis divini Amoris*, *Hebdomada Sancto Josepho sacra* bietet er Meditationszyklen zu bestimmten Themenkreisen für die Zeitdauer eines ganzen Jahres, eines Monats, einer Woche, eines Tages; im Dienst der praktischen Zielsetzung wird dabei strukturelle Eintönigkeit in Kauf genommen. Eine wichtige Neuerung Nádasis besteht in der hohen Zahl von narrativen Elementen, d. h. Exempeln, in die Meditationen integriert werden. Sie stellen eine narrative Katechese dar, vermitteln in konkreten Verhaltensmustern ein geschlossenes Glaubens-, Moral- und Normensystem.

Liest man Nádasis Werke mit Blick auf die Gesamtheit der narrativen Elemente, können sie als eine individuelle Variante der neulateinischen Erzählprosa interpretiert werden und zum Ausgangspunkt für eine paradigmatische Betrachtung geistlicher Erzählliteratur des 17. Jh. dienen: T. hat sich daher im ersten Teil seiner Arbeit nicht damit begnügt, Nádasis Werk in den Kontext der jesuitischen Meditationsliteratur allgemein zu stellen, sondern widmet eine eingehende Untersuchung der Praxis des Exempelgebrauchs in der katholischen geistlichen Literatur des 16./17. Jh.; dabei informiert er über das Exempel in der Rhetorik ebenso wie über Exempelkatechismen und die Neuedition mittelalterlicher Exempelasammlungen; als weitere wichtige Quellengruppe werden Hand- und Geschenkbücher der Kongregationen vorgestellt.

Was die Stoffe betrifft, so ist das antike Bildungsmaterial, d. h. Exempel- und Apophthegmataliteratur vertreten – wenn auch Nádasí über keine herausragende klassische Bildung verfügt; im Vordergrund steht kirchen- und ordensgeschichtliche Literatur der Jesuiten. Für ein Werk (*Maria aeternitatis beatae porta sancta*) wird als Illustration eine Inhaltsanalyse der Exempel geboten. Während der literarische Wert der Einzeltexte in der Regel aus den Quellen stammt, liegt Nádasí's eigene Leistung in der Anpassung an die Ansprüche des Publikums, im Arrangement zur Verwirklichung der übergeordneten Meditationskonzeption. Von neolatinistischer Seite ist zu bedauern, daß sich T. aus Platzgründen auf eine relativ geringe Anzahl an Textbeispielen beschränken mußte.

In einem dritten Teil wird der Publikumserfolg von Nádasí's Werken beleuchtet, wobei unter den Faktoren der Rezeption das ikonographische Programm von Titelpkupfern besondere Aufmerksamkeit erhält, wie auch die Funktion von Registern als Gebrauchshilfen untersucht wird. Zusätzlich zu Übersetzungen stellt T. Zeugnisse der tatsächlichen Verwendung in Gestalt von Bucheintragungen, Exzerpten usw. zusammen. Ein Werk- und Ausgabenverzeichnis rundet die Studie ab. Wie T. dokumentieren kann, ging die Kenntnis und Benutzung der Werke Nádasí's weit über den Jesuitenorden hinaus, der Kreis der weltlichen Leser reichte vom Fürsten über den hohen Adel bis zu den gebildeten bürgerlichen Schichten.

Wiener Studien 116 (2003): 321–323.

AZ EGYHÁZI IRODALOM MŰFAJAI A XVII–XVIII. SZÁZADBAN //
GENRES OF SPIRITUAL LITERATURE IN THE
17TH AND 18TH CENTURIES

TÜSKÉS Gábor és KNAPP Éva. *Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században: Tanulmányok*. Irodalomtörténeti Füzetek 151. Budapest: Argumentum Kiadó, 2002, 286.

BENE Sándor

Litterae Marianae – A hagyományok elkülönülése

Nem mindig a méret számít: vannak kis könyvek, amelyek sokszor fontosabbak a „nagyoknál”. Benda Kálmán régi könyvecskéje, *A magyar nemzeti hivatástudat története* (1937) például szinte elvész a későbbi voluminózus iratkiadások, monográfiák mellett, mégis ez a fiataalkori esszé az, amely kulcsot ad az egész későbbi életmű megértéséhez. Hasonló gondolatokra juthat a recensens Tüskés Gábor és Knapp Éva tanulmánygyűjteményének végigolvasása után: a szerzőpáros kiadott már a kezéből ennél hosszabb, látványosabb, a hazai vagy a nemzetközi tudományos piacon magasabb árfolyamon jegyzett munkákat,¹ a kis puha fedelű kötet azonban, legalábbis helyi értékét tekintve, fontosabb ezeknél. Korántsem hivatkozón vagy tolakodva, de mégis világosan és félreérthetetlenül juttatja kifejezésre a szerzők munkásságának irányát, mélyebb motivációit, a tudományos téteken túl érvényesített morális szempontjait. Mindemellett persze a tudományosság követelményéből sem enged – ezért az általánosabb vonatkozások mérlegelése előtt érdemes ilyen szempontból vizsgálni.

Mivel tanulmánygyűjteményről, méghozzá több mint másfél évtized leforgása alatt keletkezett írások egymás mellé szerkesztéséről van szó (az időrendben első szöveg Tüskés Gábor 1984-es bölcsészdoktori értekezésének átdolgozott változata, az utolsó egy 2000-ben megjelent konferencia-előadás szerkesztett változata), ráadásul szerzőpáros munkájáról, az első kérdés magától adódik: milyen szempontok diktálták éppen ezeknek az írásoknak a közös megjelentetését, és „összeáll-e” a kötet az egyes tanulmányokon túlmutató egésze?

A cím egyértelműen utal az irodalomszociológiai megközelítésmódra, annak is elősorban a folklórkutatással kapcsolatot tartó (Brückner, Schenda), illetve az irodalom használati módjait a figyelem előterébe helyező, nagyrészt német és részben francia (Schmidt, Todorov) szakirodalmi hátterére. A szerzők egyéni és közös kutatásaik során több ponton továbbfejlesztették, megújították ezt a hetvenes–nyolcvanas évek

1 Elég azt említeni, amelyikkel – a nemzetközi sikeren túl – a hazai „rég Magyaros” szakma legnagyobb elismerését, a Klaniczay-díjat kiérdemelték: *Emblematics in Hungary: A Study of the History of Symbolic Representation in Renaissance and Baroque Literature*, Tübingen, Niemeyer, 2003.

fordulóján megfogalmazódott nézetegyütest; részletesen kidolgozták saját funkcionista eljárásuk módszertanát, amelyet nagy sikerrel alkalmaznak különösen a háttérterületek (kép és szöveg, fikció és tényirodalom, írásbeliség és szóbeliség, magas és népi kultúra viszonyformáinak) vizsgálatában. Ennek a módszertannak két olyan összetevője van, amely szinte minden írásukra jellemző: egyfelől az esztétikum fogalmának korfüggő, mozgó voltával számolva nem az esztétikailag értékes anyagot próbálják kirostálni a hagyományból, hanem az irodalmi rendszer teljességét tekintik tárgyuknak; másfelől az irodalmi rendszert mozgásban lévőnek, folyamatok összességének tekintezik, ezért a szövegeknek (irodalmi és „nem-irodalmi” műveknek) főként kommunikációs funkcióira figyelnek. A kommunikáció rögzült (intézmények vagy az intézményességhez közelítő állandó gyakorlat által rögzített) formáit és tartalmi toposzait véleményük szerint a műfajok fogják össze: innen – azaz nem a strukturalista örökség szisztematizáló szenvedélyéből – ered erős műfaj történeti érdeklődésük, amely a kommunikációs praxisok változását mutató műfajok (embléma, exemplum) kutatására is kiterjedt, sőt, ott mutatkozott igazán eredményesnek. Ilyen módon mindketten a kilencvenes évek közepén egyszerre több területen (nyelvtudomány, irodalomelmélet, politikai eszmetörténet) jelentkező történeti pragmatikai irány² első hazai képviselői között voltak, amellet természetesen, hogy módszerük jól illeszkedett a magyar irodalomtörténet-írás egyik legerősebb tradíciójához, Horváth János és Tarnai Andor kommunikáció központú szemléletéhez.³ A címben tehát indokoltan szerepelnek a „műfajok”: a kötet ívét éppen a műfaj történeti érdeklődés két pólusa rajzolja ki. Az első tanulmány egy *tartalmi toposz* („Magyarország mint Mária országa”) különböző célú alkalmazásaiban rejlő lehetőségeket bontja ki két évszázad irodalmi anyagának áttekintésével, az utolsó, a kötetet záró írás pedig a magas és a népi kultúra közötti kommunikáció egy jellegzetes *formájával*, a ponyvanyomtatvánnyal foglalkozik, egy bő évszázadon át kísérve figyelemmel annak funkció módosulásait. A címben adott időhatár (17–18. század) egyértelműen a Tridentinum után megújuló, és beszéd módjait a 18. században az alsóbb néprétegekben is sikerrel szétáramoltató katolikus irodalmat helyezi a figyelem középpontjába (egy protestáns érdekű, illetve érdeklődésű feldolgozás bizonyosan a 16. századdal kezdte volna a vizsgálatát, amely korszakra Tüskés és Knapp csak helyenként utal vissza, míg a protestáns közeg komparatív bevonására csupán az utolsó tanulmányban kerül sor helyenként). A kötet egyik alapkérdése, hogy mennyiben jogos az érdeklődés ilyen felekezetiileg determinált összpontosítása – erre később még visszatérek. Azt azonban itt kell megjegyezni, hogy a címben szereplő „egyházi” megszorító jelző helyett szerencsésebb és a tartalomnak megfelelőbb lett volna a „vallásos” terminus szerepeltetése, hiszen a tanulmányok jelentős része éppen nem az intézményesen az

2 Lásd erről a Helikon 2005/3. (Régi az újban című) számának tanulmányait.

3 Sok párhuzamot mutat a Kecskeméti Gábor által bevezetett „történeti kommunikációelmélettel” is (utóbbiról lásd Kecskeméti Gábor, Az eszmetörténet új lehetőségei a régi magyar irodalom kutatásában = Az irodalomtörténet esélye: Irodalomelméleti tanulmányok, szerk. Veres András, társ-szerk. Bezeczkzy Gábor, Varga László, Bp., Gondolat Kiadó, 2004, 161–168).

egyházhoz kötődő szerzőkkel és szövegekkel foglalkozik (Esterházy, Mikes stb.), Rákóczi Ferenc esetében pedig egyenesen a bevettnek tekinthető egyházi Szentírás-értelmezéshez való ambivalens viszony a tárgy. A kötet tehát többet ad, mint amennyit a címe ígér, az intézményes mellett az egyéni vallásosság irodalmi kifejezésformáinak is komoly figyelmet szentel. Az Előszóban megfogalmazott szerény célkitűzésre ugyanaz a megállapítás érvényes: itt a szerzők mindössze azt tekintik összeállításuk feladatának, hogy az „előkészítse a korszak egyházi irodalmának műfajtörténeti áttekintését”. A tanulmánygyűjtemény azonban jóval túllép az előkészítés fázisán, hiszen a dráma, a meditáció, a mirákulumos elbeszélés-gyűjtemény, a szakrális tárgyleírás, a népszerű Szentírás-kommentár műfajai (tegyük hozzá érintőleg a Mikes-tanulmányban bőséges kitérő során tárgyalt homiliát és a katekizmust, a *Regnum Marianum*-toposz kapcsán vizsgált elmélkedést, énekköltészetet és történetírást) nem csupán az esettanulmányok ürügyén vagy háttérében szerepelnek a kötetben, hanem éppen ellenkezőleg, az egyes, nagy filológiai apparátussal és erudícióval végigvitt esettanulmányok adnak alkalmat a széles műfaji spektrum bemutatására, a közlésmódok analizésére. A műfajok, a kommunikáció formái és tartalmi toposzai valóban főszereplőkké lépnek elő.

A „mellékszereplők” persze nem kevésbé érdekesek, sőt. A szerzőktől megszokott távolságtartás itt oldódik, nagyon is személyes, az alkotókra és motivációikra (illetve szándékaikra) koncentráló kötet *Az egyházi irodalom műfajai*. Az ismert, kanonizált írók – Pázmány, Mikes, Esterházy Pál – mellé felsorakoznak a kevésbé számon tartott, de a katolikus vallásos irodalom és lelkiség szempontjából meghatározó jelentőségű szerzők (Kopcsányi Márton, Inchoffer Menyhért, Csete Istán, Szaitz Leó, Koptik Odó), és a kontextualista filológia jóvoltából előlépnek a félhomályból az eddig jóformán ismeretlen írók, fordítók, kompilátorok, tanárok, akik az irodalmi kommunikáció folyamatát működtették, vagy akiknek köszönhetően, műveik segítségével működött. Mikes Szent Pál-kommentárjának mintaadója, Pierre Perdoux; a máriavölgyi mirákulumoskönyv összeállítója, Ferdinand Grieskircher; a korán elhunyt jezsuita tanár, Gabriel Dietenshamer, aki az Esterházy Pál által említett Judit-drámát vitte színpadra Nagyszombatban, vagy éppen az Esterházy Mária-atlaszának fő forrását megalkotó Wilhelm Gumpfenberg: Tüskés és Knapp nem elégszenek meg azzal, hogy – sokszor filológiai bravúr segítségével – „felfedezzék” őket, hanem részletes pályaképet, néhol a személyiség jellegzetességeire, az írói habitus sajátosságaira is érzékenyen reflektáló elemzéseket adnak róluk, amelyek révén még a látszólag periferiális kérdések taglalásával is a teljesség élményét képesek kelteni az olvasóban. S ha már a személyességnél tartunk, érdemes utalni a tanulmánygyűjtemény rejtett főszereplőjére, Máriára. Talán nem is olyan rejtett, hiszen csak a címlapon (a győri jezsuita templom 1642-es oltárképén) három példányban látható (három kis Jézussal együtt, természetesen), a kötet hét tanulmánya közül pedig az első négynek egyértelműen ő a központi alakja.

Az egyes írások, jóllehet a módszer minden esetben következetesen kerül alkalmazásra, különböző látószögeket választanak, tárgyuktól függően, az adott műfajok, a valóságos (vagy egyéb, azzal kereszteződő) beszédmódok bemutatására. Az *Egy történelmi*

toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa c. nyitótanulmány több redakciót ért meg, mire a mostani kötetig jutott.⁴ Mostani formájában az utóbbi évek egyik legjelentősebb toposztörténeti összefoglalásának tekinthető. Azzá teszi már maga a téma is, hiszen a „Mária országa” toposz pozitív vagy negatív felhangokkal kísérve egészen a huszadik század közepéig egyszerre szolgálta a (hangsúlyozottan: magyar) vallási és a politikai identitás kifejezését. De tudományos szempontból szintén kiemelkedő teljesítmény, ahogyan a szerzők európai kitekintéssel, a középkori és a humanista előzményekre (Hartvik-legenda, Bonfini, Heltai) részletesen kitérve, bemutatják, hogyan vált a Szent Istvánhoz kötött ország-felajánlás motívuma (Mária Magyarország gondviselője) Kopcsányi és Pázmány szövegeiben a protestánsok elleni hitvita fegyverévé (azért mérte ránk Isten a török veszedelmet, az ország romlását, mert az eretnekek elhagyták Máriát), miként alakult át a historiográfiában a toposz (a „Patrona Hungariae” helyett Inchoffer Menyhért *Annales ecclesiasticije* nyomán terjedt el a hangsúlyt az országra vető „Regnum Marianum” formula), az ellenreformáció sikerei után mikor és kiknek köszönhetően erősödött fel benne a függetlenségi motívum (Csete István nagy hatású és Gyalogi János fordítása révén széles körben ismertté vált prédikációi már a rendi jogokat hangsúlyozzák, István szerintük azért ajánlotta Máriának az országot, hogy ne kelljen helyette valamely hatalmas szomszéd oltalmára bízni azt), végül pedig Szaitz Leó kezén a 18. század végén hogyan lett a „Regnum Marianum” politikai eszköz: a felvilágosodás racionalista pestise, a „mostani Aufklärungsfantaszta” és a protestánsok elleni utolsó védőbástya. A kitűnő elemzés nyomán világosan kirajzolódik a vallási és politikai diskurzusok kora újkori funkcióváltásainak folyamata, egyfajta tektonikus mozgás, ahol az eredetileg sajátosan vallásos identitásképző diskurzuselem, a Mária-toposz egyre erősödő politikai indirekciókat von magához (először a nemzeti önmeghatározás instrumentumává, később a „hol az igazi nemzet, ti. katolikus vagy protestáns oldalon?” kérdés eldöntésének próbakövévé válik), majd a 18. század végére a politikai diskurzus szinte teljességgel magába olvasztja, indirekció helyett politikai allegóriaként vagy egyszerű allúzióként értendő, ha valaki Mária országáról beszél. Igazuk van a szerzőknek abban, hogy a kérdés részletes körüljárásához – s főleg annak vizsgálatához, hogy az itt mutatkozó indirekciós mozgások mennyiben általánosíthatók – egy egész monográfia volna szükséges. Azzal a következtetésükkel azonban vitatkoznék, hogy a „Regnum Marianum”-toposznak „az egyházi irodalom-

4 Első változata a Pázmány Péter Katolikus Egyetem millenniumi konferenciáján hangzott el, s a konferencia kötetében (Európai magyarság – magyar európaiság, szerk. Szabó Ferenc, Bp., 2000, 45–85) a szerzőpáros neve alatt jelent meg, hasonlóan az ItK-ban (2000, 573–602) napvilágot látott második kidolgozáshoz (ezt azonban előadás-változatában, a 2000. évi tihanyi Szent István-konferencián, Tüskés Gábor egyedül jegyezte), míg itt a végleges verzió szintén közös publikáció. (A szerzők szándéka láthatóan az együttes munka hangsúlyozása, a tanulmányok első megjelenéseit ismertető irodalomjegyzékből – 269. l. – is hiányzik az egyéni vagy közös publikációra utaló adat, ezért jól lehet nem álltam meg, hogy ne alkalmazzam saját módszerüket, és ki ne derítsem, amire kíváncsi voltam, az intentio auctorumot tiszteletben tartva én sem adom meg, melyiküké a nagyobb, melyiküké a kisebb hányad. Akit érdekel, járjon utána...)

ból való kiszorulásával párhuzamosan a XVIII. század végétől megkezdődik jelentésvestése [másutt: „kiüresedése” – B. S.], új motívumok nem kapcsolódnak hozzá”.⁵ A szerzők maguk cáfolják tézisüket a Juhász Gyulára utaló lábjegyzettel, s az újabb és újabb irodalmi motívumok felbukkanása máig volna adatolható.

A kötet második írásában Staud Géza drámatörténeti kutatásainak egyik megállapítását helyesbítik a szerzők, s bizonyítják, hogy a nagyszombati iskola Judit és Mária párhuzamát hangsúlyozó színelőadása (*Patrona Hungariae in Caelos Assumpta sub schemate Victricis, Triumphatricis Judith*), amelyről Esterházy Pál is megemlékezik naplójában, lévén, hogy ő is részt vett benne fiatal növendékként, nem 1648-ban, hanem 1649-ben került bemutatásra. Az adategyeztetés köré azonban széles kontextust vázolnak: kiderül, hogy az új egyetemes papi szeminárium megnyitására készült darab a magyarországi katolikus megújulás egyik kitüntetett reprezentációs alkalma volt, a fennmaradt programból következtetnek az előadás jellegére és a darab tartalmára, valamint azonosítják a szerzőt, az előadás után röviddel forrlázban fiatalon meghalt jezsuita, Gabriel Dietenshamer személyében. A meglepetés a források vizsgálatánál éri az olvasót (és érte nyilván a kutatókat is): nincs forrás, Dietenshamer azzal tréfálta meg a filológus hajlamú utókort, hogy eredeti művet alkotott. A tanulmánynak azonban ez csak javára válik: a szerzők a szálakat visszafejtve először a Judit–Mária typologia teljes európai műfajtörténeti keresztmetszetével igazolják, hogy nagyrészt eredeti invencióról van szó, majd a szerzőről fennmaradt adatokra támaszkodva, élő politikai és irodalomtörténeti kontextust teremtenek a darab köré. Következtetésük szerint a Judit-dráma határponton született, „jelzi a folyamatot, amelynek során nagyjából a harmincéves háború előtt és alatt a bibliai históriák a jezsuita iskoladrámában is exemplummá alakulnak át, politikai tartalommal, aktuális allegorikus értelmezésekkel telítődnek”.⁶ Azaz: ismét a vallási és a politikai makrodiskurzusok egymásba csúszását sikerült megragadni – ezúttal nem az irodalom és eszmetörténet, hanem a mikrofilológia eszközeivel.

A következő, *Az első máriavölgyi mirákulumos könyv és utóélete* c. tanulmány szintén ezt a folyamatot teszi tapinthatóvá, amikor Ferdinand Ignaz Grieskircher mirákulomtörténeteket összegyűjtő latin nyelvű kötetét (*Magnae Hungariae Dominae... mirabilia*, 1661) a pálos kultuszhely politikai térképre kerülésével hozza összefüggésbe. A Mária-szobrot őrző kolostor Pozsonytól mindössze 13 kilométerre feküdt, az országgyűléseken részt vevő főméltóságok egyik kedvelt zárandokhelye volt, s 1659-ben Lipót látogatásával az uralkodói reprezentációnak is kitüntetett pontjává vált – a kötet zárófejezete a törökellenes harcra buzdítja Lipótot, ehhez kérve Mária pártfogását. Ebben az esetben azonban a retorikai és műfajpoétikai szempontok alkalmazásáé a főszerep: a tanulmány kimerítően összegzi a miráculum gyűjtőnév alatt összefoglalható elbeszélő kisműfajok (prodigium, beneficium, exemplum; Grieskircher maga a „tractatus historico-rhetoricus” kategóriát ajánlja összefoglaló terminusnak) sajátosságait, nar-

5 I. m., 54.

6 Uo., 79.

ratív szerkezeti megoldásainak visszatérő elemeit. Mindezt imponáló szakirodalmi bázissal, a műfaj magyarországi emlékeinek teljességét felgyűjtve, a kérdés különböző aspektusait feldolgozó saját monográfiákra és tanulmányokra építve. Grieskircher műve egyúttal a magyar irodalomtörténet-írásban Szörényi László tanulmánya⁷ nyomán ismert Koptik Odó Mária-eposzának (*Thalleidos liber*, 1744) egyik legfontosabb forrása. A kötetben itt kerül először sor a műfaj és a szerzői szándék összefüggéseinek strukturált elemzésére (91), amelyet a soron következő írások – az utolsó tanulmány kivételével – már mind kiaknáznak.

Az *Esterházy Pál Mária-atlasza* c. tanulmány egyértelműen kapcsolja össze az „új szerzői szándékot” egy „új műfaj” megjelenésével (106). A 117 európai és tengerentúli Mária-ábrázolást bemutató és a hozzá kapcsolódó történeteket elbeszélő *Atlas Marianus* (Nagyszombat, 1690) valóban összetett kommunikációs tényezők mentén született műfaji konglomerátum: a forrásműre visszamenő eredeti intenció a jezsuita kegyességi hagyomány és közvetett vallási propaganda gyakorlása lett volna, amellyel Esterházy időközben szakított, és munkáját történetgyűjteménynek, szórakoztató olvasmányok füzérének szánta. A szerzőpáros sort kerít a katolikus képtisztelet teológiatörténeti háttérének, s az erre épülő vallásos propaganda nemzetközi gyakorlatának vázolására (113–118), majd mintegy mellékesen a – korábbi kutatás előtt ismeretlen – forrást is megnevezik: Wilhelm Gumpenberg müncheni jezsuita monumentális összeállítása a diadalmas ellenreformáció új térképét alkotta meg a Mária-ábrázolások kompilációjával,⁸ Esterházy ebből válogatott ki százat, s ezeket egészítette ki magyarországi kegyhelyek leírásával. A szándékok összetett volta mellett az elemzésben előkerül egy újabb pragmatikai kategória, a cselekvés is („Esterházy itt... másodlagos, félirodalmi vallásos műfajban alkotott, amely... szoros kapcsolatban állt különféle vallási cselekvésformákkal”).⁹ Az *Atlas* illusztrációit vizsgálva a szerzők külön alfejezetben mutatják be az illusztrátor, Matthias Greischer munkásságát. Talán érdemes ezt megtoldani egy feltételezéssel: Greischer közreműködött a híres Valvassor-féle Karinthia-topográfia (*Topographia Archiducatus Carinthiae modernae*, Ljubljana, 1681) illusztrálásában. Tekintettel arra, hogy a Valvassor körül dolgozó munkacsoportban részt vett az ekkor még fiatal horvát költő és polihisztor, Pavao Ritter Vitezović, könnyen lehet, hogy éppen az Esterházy-udvarban még évekig foglalkoztatott Greischer révén került ismeretségbe a nádorral – az pedig már Szörényi László kutatásaiból köztudott, hogy Vitezović – névtelen bér munkásként – részt vett a *Trophaeum* szövegezésében.¹⁰ (Ezen a ponton csúszott be

7 Szörényi László, Mária, a magyar történelem tanúja: Koptik Odó = Uó., Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből, Bp., 1993, 123–130.

8 Wilhelm Gumpenberg, *Atlas Marianus sive de imaginibus Deiparae per orbem Christianum* (első kiadása: Monachii, 1657).

9 I. m., 118.

10 Szörényi László kísérőtanulmánya = Esterházy Pál, A Bódogságos Szűz Mária szombattya, Nagyszombat, 1691 (hasonmás kiad., Bibliotheca Hungarica Antiqua, XXXI, Bp., 1995). Lásd még Bene Sándor, Őskeresők (A Zrínyi-családtörténet és műfaji háttére), ItK, 2003, 3–42.

az egyébként színvonalasan gondozott kötet egyetlen komoly szerkesztői melléfogása: a szerzők a Greischerrel kapcsolatos kutatásaik során nyújtott segítségért a 71. jegyzetben¹¹ köszönetet mondanak Cennerné Wilhelmb Gizellának, aki a tanulmány eredeti változatának írásakor még élt ugyan, de *Az egyházi irodalom műfajai* 2002-ben már hét évvel a halála után látott napvilágot. A másik elhunyt, akinek köszönet mondatik – Hopp Lajos – legalább két, szerencsére még ma is köztünk lévő tudóssal, Jelenits Istvánnal és Köpeczi Bélával együtt szerepel,¹² ez tehát kevésbé szúr szemet.)

A II. Rákóczi Ferenc meditációiról szóló szöveg eredetileg a szövegek kétnyelvű kritikai kiadásához¹³ készült kísérőtanulmány. A száműzött fejedelem irodalmi szempontból legtermékenyebb korszakában, az 1720-as évek elején írott elmélkedései részint a mózesi könyvek, részint vegyes újszövetségi témák kapcsán próbálnak kiutat találni a Róma és a Port Royal közötti teológiai nézeteltérésekből; azonban lényeges az is, hogy gyakorlatilag velük párhuzamosan, illetve rögtön a következő években készülnek a politikaelméleti munkák is (*Gondolatok a keresztény ember polgári életének és udvariasságának alapelveiről, Értekezés a hatalomról*). A tanulmány komoly érdeme, hogy a meditáció műfaját – Erdei Klára kutatásait¹⁴ felhasználva, de az általa feldolgozott korszakon túlterjeszkedve – a maga teljes európai irodalomtörténeti kontextusában, a protestáns előzményekkel együtt mutatja be, s Rákóczi munkáit műfajtipológiaiailag a „meditatív kommentár” 17. századi előzményekkel rendelkező alfajához sorolja. A forrásokat mérlegelve jelentősebbnek ítéli az Ó- és az Újszövetség közötti figurális megfeleléseket kereső janzenista hatást (Sacy bibliafordítása, Duguet elmélkedései, Nicole munkái), mint a történeti kommentár típusát, de végső soron mégis abban látja Rákóczi eredetiségét, hogy „a janzenista és a jezsuita teológia különbségeinek és ellentéteinek feloldására tesz kísérletet a két fél spiritualitásának összekapcsolásával”.¹⁵ A feldolgozás leszámol azzal az elavult, az ötvenes években dívó nézettel, amely a meditációsorozatba „öncélú vallásosságot” (Tolnai Gábor) olvasott bele, és kitüntetett figyelemmel kezeli az elmélkedő szövegek és a politikaelméleti írások kapcsolódási pontjait. Így, ha kimondatlanul is, de egyszerre követi és vitatja a Rákóczi-szakirodalom két nagy hatású, a diszkussziók irányát a háttérből ma is meghatározó kontribúcióját, Zolnai Béla „janzenista Rákóczi”-látomását és Szekfű Gyula „száműzött Rákóczi”-képét. Különösen az utóbbi hatás bizonyul érdekessnek. A tanulmány már pusztán témaválasztásával is elismeri Szekfű problémafelvetésének érvényét. (Emlékeztetőül: „[Rákóczi] ...szent tárgyú elmélkedéseit át- meg átszötték az ő elképzelt szuverenitásának pókhálósálai. Vallásos életének ez ad tulajdonképpen egyéni színezetet. [...] Vallásossága és politikai

11 I. m., 137.

12 Uo., 150.

13 II. Rákóczi Ferenc Meditációi, s. a. r. Déri Balázs, Kovács Ilona, Tüskés Gábor, Bp., Balassi Kiadó, 1997 (Archivum Rákócianum, III/5).

14 Klára Erdei, Auf dem Wege zu sich selbst. Die Meditation im 16. Jahrhundert: Eine funktionsanalytische Gattungsbeschreibung, Wiesbaden, Harrassowitz, 1990.

15 I. m., 196.

meggyőződése ily módon elválaszthatatlan gomolyaggá fonódtak össze egymással, és kölcsönös egymásra hatásukban még inkább feloldhatatlanná tették a csomót. Vallásos hite egész életére, a száműzetés vég nélküli éveire megszilárdította politikai álláspontját, politikai elvei viszont vallásos nézeteire gyakoroltak nem egy esetben eldöntő befolyást.”¹⁶ A keserűen ironikus „megoldást” azonban (mely szerint Rákóczi vallássága korántsem volt öncélú: vallás és politika összekapcsolása éppenséggel arra szolgált nála, hogy megóvja „a kétségbeeséstől, úgy mint helyzetének pontos felismerésétől”)¹⁷ vitatja Tüskés Gábor és Knapp Éva tanulmánya. Szekfű alapvetően politikai értékrendet várt el hőseitől, azt tekintette korszerűnek, s ebben az egy vonatkozásban véleménye egybevág az ötvenes évek ideologikus eszmetörténet-írásával. A *Meditációkat* feldolgozó új tanulmány legfontosabb tanulsága viszont éppen az, hogy a kitüntetett szempontok mozgásban vannak, hol előtérbe kerül a politikai elem, hol hátrébb szorul, és általában véve sincs értelme későbbi értékrendet, szemléletet számon kérni valakin, akinek szerzői intenciói a szakrális politika-felfogás kereteit tekintették természetesnek. A gondolatmenet folytatható is volna. Jóllehet egy elegáns bekezdésben¹⁸ a szerzők elhárítják a Bossuet-vel való összevetés feladatát (mondván, hogy az *Élevations* posztumusz jelent meg 1727-ben, így nem hathatott Rákóczi 1723-i elmélkedéseire), szánhattak volna néhány sort a *Politique tirée des propres paroles de l'Écriture Sainté*re, amely viszont 1710-től kezdve hozzáférhető volt, s hatása döntőnek mutatkozott a *Tractatus de potestate* koncepciójára; a *Meditációk* kapcsán nem is Condom püspökének speciális politikai vagy teológiai tételei, hanem a katolikus és a protestáns egyházak unióját szorgalmazó általános felfogása lehetnek fontosak. Rákóczi unionista szándékai sokszor meglehetősen lapos (rendszerint a szécsényi országgyűlés türelmi rendelete kapcsán kifejtett) történészi érvelésekben találunk csak méltatásra, ideje volna őket kimondottan teológiai szempontból értékelni és kontextusba helyezni.¹⁹ Ami viszont a *tanulmány* új kontextusát illeti a mostani kötetben, az kétségkívül többletet ad az eredeti közléshez képest: Az egyházi irodalom műfajainak korábbi írásai széles merítéssel, számtalan forrásra hivatkozva mutatták be vallási és politikai beszéd- és gondolkodásmódok ütközését a nyilvános kommunikáció terében, a *Meditációkat* tárgyaló tanulmány ugyanezt a feszültséget egy a külvilág politikai és teológiai vitáira érzékenyen reagáló lélek belső világában demonstrálja.

A *Mikes Kelemen Epistolák-fordításának forrásához* – mint a szándékosan archaizáló cím is jelzi – szakfilológiai tanulmány. Még az érdeklődő és elkötelezett olvasót is próbára teszi az *Epîtres et Evangiles* című vagy típusú francia nyelvű munkák tengerének áthajózása, a mérhetetlen mennyiségű bibliográfiai adat, könyvtári jelzet (!), szakirodalmi utalás, az azonos művek csekély eltéréssel megjelent változatait regisztráló

16 Szekfű Gyula, A száműzött Rákóczi, Bp., Holnap Kiadó, 1993, 209.

17 Uo., 212.

18 I. m., 178–179.

19 Lásd ehhez újabban Schmal Dániel előadását: Rákóczi és a francia politikai teológia a 17–18. század fordulóján, http://www.iti.mta.hu/Gyula/tanulmanyok/Schmal_D.pdf.

stemma. A szénakazalból azonban végül előkerül a tű: kiderül, hogy Mikes egy régen feledésbe merült 17. századi világi szerző, bizonyos François Perdoulx népszerű Szentírás-magyarázatát fordította és adaptálta, aki elsősorban a világi (és sokszor frissen a katolikus hitre tért) olvasók vallási tanítását tekintette feladatának. A forrás azonosítása tehát közelebb vitt Mikes intencióinak feltérképezéséhez, amelyek a laikus vallássosság nyelvi, kommunikációs formáinak kidolgozására irányultak.

A kötetet záró tanulmány (*Vallásos ponyvanyomtatványok a XVIII. században*) ideikratása igazi telitalálat: Mária, Judit és a többi szereplőnk itt a földre, az irodalmi kommunikáció legalsó szintjére száll. A magaskultúrától a népi kultúráig vezető hajszálerek megmutatása egyfajta szignó is, igazolja, hogy a szerzők útja nem véletlenül vezetett a néprajztól az irodalomtörténetig (legalábbis az egyik szerzőé). A recenzió elején utaltam azokra a nemzetközileg is figyelmet keltett munkákra, amelyek háttérét, módszertani bázisát a néprajztudományból hozott kommunikációközpontú szemlélet adta. Ez a korai dolgozat bizonyítja, hogy a kutatói kurrikulum koherens és következetes. A tanulmány fontos meglátásai, eredményei közül itt csak a históriás énekek funkcióváltásának megragadását emelem ki: a dolgozat meggyőzően, statisztikai módszerekkel is alátámasztva mutatja be, hogy a nagy múltú műfaj hogyan engedi át vezető szerepét az ének és az ima műfajainak, illetve hogyan „süllyed” egy újabb szociológiai közegig (formai elemei az ún. „koldusénekekben” élnek tovább).

Lezárva a tanulmányok szemlét, érdemes visszatérni a korábban felvetett problémára. Horváth Iván nevezetes Balassi-könyve²⁰ végén azóta toposzá vált kifejezéssel, a „nyílt kártyák” elvét alkalmazva, külön fejezetben tette explicitté kutatói habitusának „metafizikai” elemeit, tudományon kívüli, de tudományos következményekkel is járó meggyőződéseit. Azóta maga az ilyen fejezet is topikus elemmé vált, pl. Kecskeméti Gábor – Horváth Ivánra hivatkozva – hasonlóval tekintett vissza retorikatörténeti monográfiája tágabb kontextusára.²¹ Tüskés Gábor és Knapp Éva talán alkatukból következően is tartózkodnak az efféle provokatív szövegek közreadásától (az *Előszó*ban a módszertan szigorúan tudományos terepén maradnak), így most a recenzens kénytelen megkísérelni a tanulságok összegzését. A kérdés tehát: jogos-e, indokolt-e a mégoly tágan értelmezett magyar irodalom történetét ilyen hangsúlyozottan felekezeti érdeklődéssel írni? A történeti méltányosság szempontjából (ha létezik ilyen) mindenképpen jogos. Amennyiben volt határozottan felekezeti kultúra és kultúrpolitika a vizsgált korban – márpedig volt –, akkor felesleges és félrevívó erőfeszítés volna azt éppen a konfesszionális szempontokat háttérbe szorítva, egyfajta utólag konstruált (szép)irodalmi ökumené kereteibe tuszkolva bemutatni. Tudománytörténeti szempontokat mérlegelve pedig legalább ennyire indokolt a szerzői „önkorlátozás”, a vizsgált terület lehatárolása. A múlt század harmincas és negyvenes éveinek fordulóján fellé-

20 Horváth Iván, Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.

21 Kecskeméti Gábor, Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században, Bp., Universitas Kiadó, 1998.

pett, a Regnum folyóirat körül csoportosuló történész, egyháztörténész, művelődés-történész kutatók Szekfű Gyula munkásságát tekintették irányadónak, és forráskritikájukban, módszereikben korszerű szemlélettel próbálták bemutatni a katolikus múlt fontos pontjait. Entz Géza, Waculik Margit, Gerézdi Rabán, Galla Ferenc, Csapodi Csaba – csak néhány, ma is jól csengő név a legendás folyóirat szerzőgárdájából. Az a program akkor megszakadt (nem véletlen, hogy a közelmúltban indult újra a Regnum, ismét fiatal, de máris jelentős eredményeket felmutató történészek közreműködésével). Tüskés Gábor és Knapp Éva könyve – mint a gyakori Regnum-hivatkozások is mutatják – az elejtett szálakat veszi fel, azok közül is mindenekelőtt azt a témát, amelyik ki-tüntetett szerepet kapott mind a „regnumos” szerzők publikációiban, mind a magyar-országai katolikus megújulás századaiban: Mária kultuszát. Az egyházi irodalom műfa-jainak egyik legnagyobb értéke (nem pusztán tudományos, hanem erkölcsi értéke) az a gesztus, amellyel rehabilitálja és szinte magától értetődő természetességgel folytatja, mert tudományos szempontból is folytatható, a politikai eszközökkel félreszorított, azután éppen csak megtúrt kutatási irányt, méghozzá elfogultságok nélkül, páratlanul gazdag irodalom- és kultúrtörténeti anyagot mozgósítva. Hogy ez milyen gyümölcsöz-ő, még ma is termékeny kapcsolódási pontokat kínáló hagyomány, arra befejezésül csak egy hosszabb példát hozok. A Tüskés–Knapp szerzőpáros is hivatkozik Waczu-lik Margit alapvető tanulmányára, *A magyar barokk vallásos nemzeti öntudatának ki-alakulására*, amely éppen a Regnum Szekfű Gyula hatvanadik születésnapját ünneplő számában jelent meg (1942–43), és amely a jelen kötet első írásának mintegy előképét alkotja. István ország-felajánló, Máriát Magyarország védelmezőjévé fogadó gesztusá-nak jelentőségét mérlegelve írják: „Pázmány álláspontja lényegében Francisco de Suá-rez vallás és állam egymásrautaltságát hangsúlyozó elméletén alapul”.²² Waculiknál: „Ez az irányzat vallás és állam szoros egységét, azonos céljait, egymásrautaltságát hang-súlyozza, ideálja az isteni igazság elveire építő, isteni akaratból uralkodó, magát isten napszámosának tartó fejedelem. Államkonceptiója Suarez Szent Tamástól vett elmé-letén alapul.”²³ Waculik Margit a megelőző bekezdésben az oratoriánus iskola nagy – ma már elfeledett – alakjára, Tommaso Bozióra (1548–1610) hivatkozik, méghozzá Pázmány utalása nyomán, aki a Magyar Istvánnak írott *Felelet*ben nem titkolt gúny-nyal leplezi le vitapartner taktikáját: „Sok országok és fejedelmek példájából meg-mutatja Bozzius, hogy az császárok és fejedelmek közül legboldogabbak voltak min-denkor azok, kik az Római Ecclesiába, a mi vallásunkon voltak. Ezeknek békességek nagyobb és állhatatosb volt hogy sem egyéb fejedelmeknek. És végre minden nemze-teknek históriájából megmutatja Tom. 2. lib. 23. signo 97. et 98. a folio 10209.”²⁴ hogy

22 I. m., 30.

23 Waculik, i. m., 724.

24 A lapszám olvasata hibás lehet: a hivatkozott Bozio-mű első kiadásában, amit Pázmány ekkor hasz-nálhatott, a kérdéses hely, ahol Bozio bőséges történeti példatárat hoz a jelzett témához: Thomas Bozzius, *De signis ecclesiae Dei libri XXIII*, Romae, 1591, II, 515–572. Ugyanezt a témát Bozio bő-vebben is kidolgozta egy későbbi művében (ezt is érdemes lenne egyszer alaposan összevetni a Fele-

szerencsétlen és bódogtalanok voltak mindenkor azok az fejedelmek mind magokba, mind maradékokba és országokba, melyek elszakadtak a mi vallásunktól. Én nem érkezem hozzá, hogy ezeket kiírd, mint te Peucerust, hanem olvasd meg te magad.”²⁵

Az indikáció kitűnő, egyszerre ad programot a filológiának és az eszmetörténeti kutatásnak. Az előbbi feladat még ma is elvégzésre vár (ha nem másolta, milyen módon használta – hivatkozással és anélkül – Pázmány Bozio művét?). Az utóbbi, eszmetörténeti vonatkozásban a kutatás Waczulik cikkének megjelenése óta nagyot haladt előre, s már korántsem azonosítja feltétel nélkül Bozio elképzeléseit a nagyobb hírnévre jutott jezsuita Suárez teóriájával. Suárez végletekig vitt teokratikus elméletének a népfelség tétele a logikus következménye, ezzel vált a zsarnokölés és a lázadás jogosságának egyik első modern megalapozójává.²⁶ Bozio más utat járt, ő a tamási *De regimine* új kidolgozását javasolja, a természetjog és az isteni törvény által egyaránt korlátozott *potes-tas* lebeg a szeme előtt, mindemellett mégis fenntartja az egyház állami politikát reguláló szerepének követelményét. A magyarországi kontextus ismeretében ez az elképzelés bizonyára jobban megfelelt Pázmány céljainak. Megérné a fáradságot annak alapos vizsgálata, hogy vajon a Mária és Szent István kultuszát egyszerre előmozdító (utóbbiért minden egyházpolitikai összeköttetést megmozdító) Pázmány politikaelmélete nem ide, Bozióra vezethető-e vissza Suárez helyett. Bozio rugalmas teóriája talán magyarázatot adhatna azokra a látszólagos „következetlenségekre”, amelyeket a korábbi kutatás Pázmány elméleti meggyőződése és gyakorlati politikája között vélt felfedezni. A kontroverz teológiában ugyanis mindenképpen Pázmány egyik legjelentősebb forrása volt Boziónak a *Feleletben* is hivatkozott monumentális műve, a *De signis ecclesiae Dei contra omnes haereses* (1591). A „jegyek”, amelyekről itt Bozio beszél, azok a bizonyítékok, amelyek az egyszerű hívő számára is világossá teszik, hogy Isten igaz egyháza a római katolikus egyház; közülük is különös hangsúlyt vet a szerző azokra a jegyekre, amelyek a materiális, kézzelfogható „boldogságot” biztosítják a katolikus vallás követői számára: az egyén anyagi jólétét, a tudományok virágzását, az államok erejét és békéjét egyaránt az ősi egyház tanításainak követése garantálja. A magyarok például – akik eredetileg nyers hússal és vérral táplálkoztak, a foglyul ejtett ellenség szívét feldarabolták, kopaszra borotválva és szótlanul, de kegyelmet nem ismerő kíméletlenséggel pusztították végig Itáliát – Krisztushoz térve változtatták meg régi szokásaikat és természetüket.²⁷ Ebben döntő szerepe volt a Mária-kultusznak, amelyet az ország magá-

lettel): Uő., *De ruinis gentium et regnorum adversos impios politicos libri octo*, Romae, 1596, 405–477 (a VII. könyv).

25 Pázmány Péter, *Felelet* Magyari István sárvári prédikátornak, kiad. Hargittay Emil, Bp., Universitas Kiadó, 2000, 244.

26 Lásd erről újabban Hargittay Emil előadását: Pázmány Péter: *De ecclesiastica libertate circa causam Veneti interdicti* 1606, <http://www.iti.mta.hu/Gyula/tanulmanyok/Hargittay.pdf>; valamint Gianfranco Borrelli, *Ragion di stato e Leviatano: Conservazione e scambio alle origini della modernità politica*, Bologna, 1993, 37–50.

27 *De signis*, id. kiad., 269. (A hivatkozott forrás Regino apát.)

val a keresztény vallással együtt kapott.²⁸ Bozio a Mária-kultuszról nemcsak nagy ívű, több földrészre kiterjeszkedő történeti rekonstrukciót ad, hanem éppen ebben (és a vele szorosan összefüggő szentkultuszban)²⁹ látja a katolikus megújulás zálogát. Mária és a szentek imádása civilizatorikus erő: minden népek közül a legszentebbek, legműveltebbek és leggazdagabbak (*sanctissimi, doctissimi ac faelicissimi*) különleges tisztelettel öveztek a Szüzet, a legalávalóbb népek viszont éppen arról ismersezenek meg, hogy mindig is megvetették (*contra pessimi spreverunt*). Az oratoriánus szerző egész akcióprogramot épít a *Deipara* köré, amely lényegében változtatás nélkül átemelhető volt a magyar közegbe, s Pázmány, majd követői jelentős részben ezt az útmutatást használták vezérfonalként a következő évtizedekben. Mária kultuszának európai és hazai fázisai mindig szoros párhuzamot mutattak (pl. Andreas Pannonius mariológiai *Énekek éneke*-kommentárja egyidejű a IV. Sixtus által vezetett, s végül majd a szeplőtelen fogantatás dogmává emeléséhez vezető nagy 15. századi teológiai vitákkal),³⁰ a rekatolizációs fázisnak azonban sajátos vonása, hogy itt – mint a fenti idézetek is mutatják – a nemzetközi Mária-propaganda merített a magyar hagyományból, a magyar példa a Szent Szűz humanitásra vezető aspektusának – és az ország-felajánlást figyelembe véve politikai erejének is – legfontosabb ihletője. Ez utóbbi tekintetben nem véletlen, hogy Bozio, aki a „jegyeket” a hagyományos érenykatalógus szerint (három teológiai és négy kardinális virtus) csoportosítja, a *Cultus Deiparae et sanctorum amplificatus*ra a politikai *prudentiát* is magukban foglaló kardinális érenyek között, a *iustitia* tárgyalása kapcsán kerít sort. Mária és a többi szentek tisztelete önértékén, hitbeli jelentőségén túl *instrumentum regni* is: ez a konstrukció adja a tágabb keretét és nemzetközi háttérét a jelen kötet tanulmányaiban többször jelzett érintkezésnek politikai és vallási diskurzusok között. Waczulik Margit említett tanulmányában még csak „mellékesen” jegyzi meg, egy lábjegyzetben,³¹ hogy Bozio hosszú fejezetet szentel Mária kultuszának³² – de mint a példa is mutatja, ez és a hasonló lábjegyzetek újabb vizsgálódások kiindulópontjául szolgálhatnak, amelyek újabb mozaikkockákat illeszthetnek *Az egyházi irodalom műfajaiból* kibontakozó összképhez, még ha annak lényegi beállításán nem is változtatnak.

Összegezve: Tüskés Gábor és Knapp Éva tanulmánygyűjteménye olyan tematikát helyez kutatásai középpontjába, amelynek mind tudományos érvénye, mind tudománypolitikai jelentősége megkérdőjelezhetetlen. A „Regnum Marianum” képzete és a tágabb értelemben vett Mária-kultusz talán a legfontosabb eleme volt az érzelmekre is ható re-

28 „Hungaria namque hoc ipso gloriabitur, quod una cum religione Christiana imbiberit ab incunabulis religiosissimum in Mariam studium: Stephanus namque sanctus rex Hungariae primus Virginis patrocinio regnum subiecit”. De signis, id. kiad., 372.

29 A kettő összefüggéséről uo., 351.

30 Lásd Dám Ince, A szeplőtelen fogantatás védelme Magyarországon a Hunyadiak és Jagellók korában, Róma, 1955, 39–46, 103–105; Uő., Andreas Pannonius ferrarai priorságának viszontagságai, Civitas Dei (Wisconsin), 1956, 101–110.

31 Waczulik, i. m., 724.

32 De signis, id. kiad., 351–374 (a 36. „jegy”).

katolizációs propaganda sikerének, ennek köszönhetően lehetett katolikus oldalon ellensúlyozni a „tévelygésüket Magyar Hitnek” (következésképpen a más hitűeket nem magyarnak) vélő „Tisza mellyéki Magyarok” meggyőződését.³³ S jóllehet az egyik oldalon ez a kulturális erőfeszítés tette lehetővé a 19. századi függetlenségi mozgalmak egyszerre laikus és szakrális ideológiai töltetének felhalmozódását (a katolikus magyarság is megtalálta a maga egyszerre nemzeti és üdvtörténeti legitimációját), a másik oldalon meg is rögzítette a különbségeket. Tüskés Gábor és Knapp Éva nagyon lényeges pontra tapintanak rá, amikor a korábban hangsúlyozott egységesülés helyett, pontosabban mellett, az elkülönülés mélyben munkáló folyamatára irányítják a figyelmet, s a Mária-toposzról összegzésként azt írják: „felekezeti meghatározottsága, megosztó szerepe egyben jelzi a magyar irodalomban megjelenő hagyományrendszerek *fokozatos elkülönülését*”.³⁴ Közledni, egységesülni csak az tud, ami jellegében, nyelvében különböző; nem egy múlt volt (van), hanem több, és mindegyiket újra és újra el kell mondani. *Az egyházi irodalom műfajai* – hasonlóan Benda Kálmán említett esszéjéhez – a modernitás egyik előtörténetét vázolja, egy lélekforma, egy intellektuális habitus és a hozzá tartozó irodalmi beszédmód formálódásáról mond el valami nagyon fontosat, végső soron tehát antropológiát, jelesül: irodalmi antropológiát művel. A továbblépés iránya ugyancsak ebből következhet. Az irodalmi antropológiának fontos kérdésirányai a szerzők által is vizsgált érintkezések és párhuzamok, határok és határátlépések az egyes beszédmódok, kommunikációs formákészletek és kitüntetett tematikák *között* – de hasonlóan termékeny lehetne, ha az egyes beszédmódokon *belüli* határátlépéseket, a lelkiesség és az intellektuális habitus mellett a képzelet formáit próbálnák megragadni. Más szóval (és szándékosan régies terminológiával): az *irodalom* után a *költészet* is visszatérhet témáik közé, hiszen éppen az irodalom (kommunikáció, műfajok) terén nélkülözhetetlen terepfelmérés, az elvégzett hatalmas munka ad lehetőséget a nyelv és a teremtető képzelet műveinek immár reflektált élvezetére. A tárgyat nem csak feldolgozni, szeretni is lehet – a lehetőségre a szerzők a maguk módján (halkan, de határozottan) céloznak, több ízben is. És nem csak az itt recenzeált könyv lapjain. Elég rákeresni a szerzőpáros előbbi tagjának nevére az interneten – a legelső Google-találat rögtön egy jelmondathoz vezet: „Labor omnia vincit”. De ha valaki felismeri, hol jár (Vergilius *Georgicájában*, I, 145), akkor menthetetlenül felötlik benne az idézet párja is: „omnia vincit amor” (Ecl. X, 69). Úgy legyen – *et nos cedamus amoris...*

Irodalomtörténeti Közlemények 110, 1–2. sz. (2006): 199–211.

További bírálatok // Further reviews

BORBÉLY Szilárd. *Élet és Irodalom* 47, 14. sz. (2003. ápr. 4.): 23.

MERCS István. *Könyv és Könyvtár* 26 (2004): 359–365.

33 Az idézetek Szabó Istvánnak a jelen kötetben bemutatott 1750-es prédikációjából valók, i. m., 46.

34 Uo., 53; kiemelés: B. S.

MIKES – RÁKÓCZI

IRODALOM, TÖRTÉNELEM, FOLKLÓR //
LITERATURE, HISTORY, AND FOLKLORE

HOPP Lajos, PINTÉR Márta Zsuzsanna és TÜSKÉS Gábor, szerk. *Irodalom, történelem, folklór: Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára: a budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások*. Debrecen: Ethnica, 1992, 147.

Cinzia FRANCHI

Questo volume raccoglie una parte considerevole degli interventi della conferenza mikesiana tenuta in tre momenti e tre luoghi diversi nell'autunno del 1990 (Zágon, Transilvania; Budapest e Rodosto, ovvero Tekirdag, in Turchia). Un'occasione per celebrare nuovamente l'autore delle *Lettere dalla Turchia*, uno degli scrittori magiari dalla biografia letteraria più "misteriosa", nonostante le approfondite ricerche sinora svolte, e insieme più originale.

Il cammino percorso da Zágon, dove nasce nel 1690, a Rodosto, dove morirà a settantuno anni, passa per la Polonia e la Francia, zigzagando poi attraverso Bulgaria e Romania, senza biglietto di ritorno per la Transilvania (*ex Turcia nulla redemptio*). Personaggio biografico e letterario curioso (che prova e desta curiosità) e originale, Kelemen Mikes è uno dei più significativi innovatori della lingua ungherese del suo tempo, che contrappone alla scarsa fluidità sintattica dei memorialisti transilvani suoi predecessori la leggerezza dello stile. Brioso e ironico, e nel contempo saldo nella fede e nelle certezze morali, il giovane dignitario di corte avrebbe una menzione a parte in un'ipotetica enciclopedia delle relazioni letterarie e culturali universali.

Con Mikes, l'*altro* assume forme rassicuranti, cancellando l'atmosfera di *unheimlich* attraverso uno spazio letterario di quotidianità, gioco di specchi tra chi osserva e chi è osservato. Di questo Mikes si occupa il saggio di Ágnes R. Várkonyi, storica di formazione, ma che svolge un'importante, pluridecennale ricerca che "invade" i campi letterario, della storia della cultura e della civiltà, dell'etnologia e sociologia. L'esule di Rodosto viene definito tra l'altro uno dei testimoni della "europeità" della nazione ungherese, proprio perché è tra i primi in Europa a scrivere e descrivere i nuovi confini geografici e culturali del pensiero e delle attitudini di una nuova Europa, alle radici dell'Illuminismo. Ma Mikes, secondo l'originale ipotesi di R. Várkonyi, è anche una sorta di corrispondente interno alla corte di Ferenc Rákóczi II a Rodosto, il quale, con notizie (la parola *bír* /notizia/ e tutte quelle afferenti al suo campo semantico, è, sottolinea l'autrice, una delle più ricorrenti nell'opera) riguardanti la vita di tutti i giorni, della corte e del mondo esterno, cerca di tenere allegra la compagnia degli esuli magiari (*Mikes - Rodosto*). Sulla corte di Rákóczi, sull'attività di mecenate di questi e su colui che avrebbe dovuto essere il suo successore nella impari lotta per una Transilvania libera e indipendente, il primogenito József Rákóczi, scrivono rispettivamente Béla Köpeczi (*A Rákóczi-szabadságharc és emigráció művelődéstörténeti problémái / Problemi di storia della cultura riguardanti la lotta per l'indipendenza e l'emigrazione rákócziana*), Enikő Buzási (*II. Rákóczi Ferenc mint mecénás / Ferenc Rákóczi II il mecenate*), Ilona Kovács (*Az írói szándék értelmezése Rákóczi műveiben / Analisi dell'obiettivo creativo nelle opere di Rákóczi*), Péter Szabó (*Keresztény szokás – udvari szokás / Attitudini cristiane – costumi di corte*), Kálmán Benda (*Mikes Kelemen és Rákóczi József*). Si tratta di contributi essenziali agli studi sinora svolti, che mettono in luce la figura straordinaria di questa sorta di Marco Aurelio cristiano, un principe che accompagnò sempre alla lotta aperta, alle strategie e trattative diplomatiche, alla frequentazione necessaria di splendide corti europee la riflessione religiosa e insieme l'amore per la cultura, che coltivò e favorì anche nell'isolamento dell'esilio di Rodosto, nella quasi zoologica irrealtà di una *pseudo-corte* (P. Szabó). Della difficoltà di "depurare" la fortuna rákócziana nella tradizione orale popolare da elementi provenienti dal folklore europeo tratta il saggio di Zoltán Ujvári (*Rákóczi-mondák a folklórban*). M. Zs. Pintér si occupa del Mikes decenne, il Kelemen inviato dal patriigno cattolico al collegio gesuita di Kolozsvár. Incastona piccoli, preziosi dati, elenca maestri e avvenimenti del microcosmo scolastico. Una goccia nel mare del Mikes *ignotus*, ma importantissima come ricerca. Il giovane Mikes, infatti, dopo il collegio verrà inghiottito nel nulla migratorio al seguito di Ferenc Rákóczi II. Di lui non sapremo nulla fino al 1717, quando inizia a scrivere la prima, fittizia *lettera*. D'altronde non abbiamo prove certe che davvero, cronologicamente, la serie delle *Lettere* abbia inizio in quell'anno. È stata proprio R. Várkonyi a rilevare la ripetuta assenza di collegamento tra alcune date delle *Lettere* e momenti noti della vita dell'autore, il mancato rilevamento da parte di Mikes di avvenimenti della sua biografia reale, ciò che fa

pensare a una datazione progressiva *letteraria*, che di tanto in tanto s'incrocia con la dimensione del "vero" Mikes quotidiano.

Questo volume cerca di accostare l'uno all'altro, come in un mosaico, i minuscoli pezzetti che restituiscono i tratti principali del suo "volto": lo scrittore, il traduttore, colui che tanto impulso ha dato ad uno stile e ad una lingua letteraria ungherese *nuovi* (Imre Vörös, István Bitskey, István Szathmári, Ferenc Szilágyi). Tenta di delinearne la personalità, e ne ricostruisce persino l'albero genealogico (L. Hopp). Eppure, nonostante l'energia profusa dagli autori, le novità e le scoperte presentate nei loro studi, l'"enigma Mikes" non viene svelato. Resta intatto attraverso i secoli e ci accompagna, insieme al sorriso della sua giovinezza, nell'unica immagine che di lui ci resta, e lo ritrae ventenne.

E forse proprio in questo sta il fascino di Kelemen Mikes: i tasselli del mosaico finiscono per non coincidere, e ci riportano al punto di partenza. Alla ricerca del suo vero volto. Arguto e scintillante come i conversatori dei salotti francesi, dolente come si conviene a ogni erede della tradizione dei memorialisti transilvani, tollerante e insieme di ferrea morale, brillante innovatore che scioglie le contorsioni stilistiche e vivifica la lingua ungherese, è anche un po' impostore e insieme volenteroso traduttore (fa passare per sua creazione il gruppo di lettere 172–192, scritte tra il 20 maggio 1748 e il 16 agosto 1754, basate invece su opere di compilazione francesi pubblicate all'inizio del Settecento). La sua ultima lettera fittizia (207; Rodosto, 20 dicembre 1758) è una sorta di *confessio* in poche righe, atto finale dell'uomo e dello scrittore: «Quando scrissi la prima lettera alla cara cugina avevo ventisette anni, questa la scrivo all'età di sessantanove; a parte i primi diciassette, tutti gli altri li ho trascorsi in un inutile peregrinare. Non avrei dovuto dire inutile, giacché nelle disposizioni divine non c'è niente di inutile, giacché Egli dispone tutto a Sua maggior gloria. Anche noi dobbiamo badare ad agire così, e allora tutto quel che Egli stabilisce sarà foriero della nostra salvezza» (traduzione di Gianpiero Cavaglià). Nel triennio che segue Mikes otterrà finalmente il permesso di scrivere a casa, alla sua famiglia, epistole che conservano il tono caldo e premuroso che caratterizza le *Lettere*, ma appaiono più rigorose, meno vivaci. Una rigidità frutto di quarant'anni di silenzio reale, interrotto soltanto dal frusciare sottile della sua penna su fogli che raccolgono sogni, invenzioni e *cronica* di un microcosmo politico e umano collocato fuori e dentro la storia.

Rivista di Studi Ungheresi 9 (1994): 163–166.

HOPP LAJOS: MIKES KELEMEN. ÉLETÚT ÉS ÍRÓI PÁLYAKEZDET // LAJOS
HOFF: KELEMEN MIKES. HIS LIFE AND EARLY CAREER AS A WRITER

HOPP Lajos. *Mikes Kelemen: Életút és írói pályakezdet*. Historia Litteraria 7.
Szerk. TÜSKÉS GÁBOR. Budapest: Universitas, 2000, 205.

BALOGH Pirooska
Historia (litteraria)?

„Történetünk háromszáz évvel ezelőtt kezdődik, egy kis faluban...” – akár e szavak is indíthatnák Hopp Lajos posztumusz Mikes-kötetét, melynek több mint egy évtizeddel korábban lezárt szövege az Universitas Kiadó Historia Litteraria sorozatának 7. köteteként látott napvilágot. Az idézett szavak azonban nem Hopp Lajos, hanem Arthur E. Imhof *Elvesztett világok* című kötetét vezetik be, melyet nem csupán e kezdősor-asszociáció kapcsolhat Hopp Lajos Mikes-kötetéhez.

Imhof sajátos kutatási koncepciót demonstrált 1984-ben megjelent kötetével, amelyben a történeti demográfia, forrásfeltárás és mikrofilológia eszközrendszerét felhasználva a harmincéves háború idején a hesseni Leimbachban élő Johannes Hooss portagazda életvilágát kísérelte meg (re)konstruálni, egyszersmind kimutatni, hogy a személyes emberi létezésféra (életvilágok) a XVII. században szerkezetükben és hatásaikban mennyiben és miért különböztek a szerző korának kontextusától. Imhof kötetét az úgynevezett mikro-történelmi kutatások produktumai közé sorolják, mely kutatási irányvonal az 1990-es években kezdett integrálódni a magyar történetírás hagyományába. Hogy e kutatási módszer és célkitűzés realizációja nem feltétlenül igényel teoretikus prekonceptiót történetészekről, jelzi Fügedi Erik posztumusz műve, *Az Elefánthyak*. A középkori magyar nemes és klánja; s hogy nem csupán történelmi kérdésselvetések továbbgondolásában lehet jelentős szerepe, Hopp Lajos posztumusz Mikes-kötete mutatja.

Az olvasó, a cím alapján, tán egy hagyományos életrajzi monográfia formai, tartalmi kereteire számítván, döbbenet szembesülhet az oldalakat elárasztó, veretes XVII–XVIII. századi szövegrészletekkel (a legkülönbözőbb nyomtatott vagy kéziratból kiadott források részleteivel), gazdag képanyaggal, melyekhez Mikes születése és Rodostóba érkezése (1690–1720), a kötet kijelölt kronológiai határai látszólag csupán ürügyül, formai határként szolgálnak. A szerző a mikrofilológia számos módszerét (családtörténet, szociológia, az ökológiai háttér megfigyelése, politikatörténet, az irodalomtörténet intézménytörténeti aspektusai, személyes és hivatalos kapcsolat- és információrendszer rekonstrukciója stb.) felhasználja. Kutatási módszerének, illetve szövegbázisának alapját egyfelől a hatkötetes, textológiai és filológiai szempontból is jelentős kritikai kiadás, a *Mikes Kelemen összes művei*, másfelől a szerző egyes részleteket, aspektusokat különböző kérdésselvetési és kutatási módszerekkel megközelítő tanulmányai alkotják.

Feltehető persze a kérdés, mennyiben tekinthető irodalomtörténetinek e mű, mennyiben járul hozzá a Mikes-szövegek értelmezési lehetőségeinek bővítéséhez, újraformálásához. Válaszként egyrészt felvethető, bármiféle teoretikus megközelítés, amely valamelyest számol az adott szöveg történeti horizontjával, nélkülözhet-e metodikailag pontos filológiai kutatásokat, olyan (nem lekicsinylő értelemben vett) pozitivistá bázist, melynek kidolgozása a Mikes-szövegek esetén elsősorban Hopp Lajos tanulmányainak érdeme. Másrészt az irodalomtörténeti kutatások szempontjából nem elhanyagolandó távlatot nyithat azon kérdésfeltevés, hogy az irodalom milyen szerepköröket töltött be a historikus életvilágok kontextusában, hogyan értelmezték a kortársak, és hogyan értelmezheti a kutató státusát, pontosabban státusait (szépirodalmi szövegek? normakészlet? műveltségi tradíciók? intézmény? szociológiai jelenség?...). Ez irányú kutatások pedig aligha nélkülözhetik a mikrofilológia metódusait, illetve a történeti kérdésfeltevés és kutatás módszerinek alkalmazását. Mindezt fontolóra véve tehát nem csak Mikes-szövegek kedvelőinek, avagy historikus érdeklődésű olvasóknak, netán csupán irodalomtörténészeknek kínálja „az idő jól eltöltésének módját” Hopp Lajos elgondolkodtató kötet.

Élet és Irodalom 32. sz. (2000): 13.

KOVÁCS Sándor Iván

A szerző vállalkozása derékbetört oszlop Mikes emléke fölött: nagyszabásúnak szánt monográfia első elkészült hányada, a végén már némi elnagyoltsággal – a maga nemében mégis kitűnő könyv. A *Magyar Remekírók* Rákóczi-kötetéhez készült, a mindent elmondani, összezsúfolni, Rákóczinak tulajdonítani akart Hopp-utószó huszonöt évvel ezelőtt vereség volt. Ez a posztumusz kiadott Mikes-töredék diadal.

Hopp Lajos minden elérhető forrást mozgósít a minél messzibbre mutató összefüggések feltárásához, és nem szépíti Mikes kuruc apjának Thököly fejedelmet is kompromittáló véres viselt dolgait: a zágoni öldöklést. Mikes Pál olyan rettenetes kínok között halt is meg, mint áldozatai. Vajon mit tudott-hallott erről később a kis Mikes? Hopp mindenesetre rávetíti a bűnt és bűnhődést a Zágonba visszatérő anyára és újszülött kisgyermekére: „A történetek után elképzelhető, milyen fogadtatásra lelt a kisgyermekével visszatérő anya, Mikes Pálné Zágonban.” A gyermekkor Zágonjának megidézése ihletett kompendium és személyes szerzői tapasztalat. Az egyik hosszú lábjegyzet a református katekizmusok testes katalógusa. Ezekből is csipekedhetette Mikes ifjontibb éveiben a tételes tudományt. A Hopp-idézte Orbán Balázs és Benedek Elek ihletett Zágon-tájrajzai után Kelemen gyerkőcöt mégis inkább pillangókergetőnek, karikahajtó fiúcskának képzeljük. Isteni világ díszletei vették körül. Balázs apó és Elek apó Székelyföld-apoteózisai így kápráztatják szemünket: „három oldalról fenyves erdő-borította hegyek karimázzák ezt a szépséges nagy székely falut. Három csillaghoz hason-

latos fennsíkon, istenültette kertből mosolyog ki Zágon, s ennek a kertnek is legszebb pontján, tölgyes erdőcskébe rejtőzködött a ház, ahol a hűség eleven szobra született. A falu fölött fenyves erdők rengetegének zúgása [...], kívül is erdő, bent is erdő: [...] oh be szép ez a falu. S be szép az a kicsi ország, melynek Háromszék a neve!” A patetikus tájmitológiát Hopp eredeti módon teszi elevenebbé. Egyszerűen összemarkolja a szókimondó és rejtelmes zágoni helyneveket: *Kisvész, Nagyvész, Tatárszeg* – ez a Zágon-történelem; *Bodzaforduló, Rózsadomb, Farkasdomb, Paplanka. Csihányos, Ligetalja, Kőzetető, Csere, Bod-mezeje, Hidegkút, Délceg előhegye, Bika puszta, Csomabérc, Gelesztás, Kakaskutja, Korongos, Nyellés puszta* – ez a bédekker Zágonhoz. És Mikessel együtt Erdély művelődéstörténete is benne van: Csere, Bod, Csoma – Apáczai Csere János, Bod Péter, Kőrösi Csoma Sándor! Hopp a vízneveket és Erdély más vizeit külön kiveszi a katalógusból: gyöngéd, kedves patak-portrék, folyóvíz-jellemrajzok, Mikes-megfelelésekkel élénkítve. Zágon és Erdély vizeit Kőszeghy Zsuzsinál is jobban lehet szeretni: „az édes Olt vize”! „iszom a Bozza viziből”!, és persze „a zágoni bírónak is jobb széke vagyon annál”, mint amelyben „egy régi francia király” ült.

Kedvünkre való az a kutatói látásmód is, ahogy Hopp életre kelti Mikes kolozsvári lakozásának színtereit és körülményeit. A köveket is megszólaltatja, akárcsak Apor Péter, vagy Felvinczi György, akik Kolozsvár urbanitásáról a legtöbbet és a legszebbet mondták. Hopp közel hajol a dolgokhoz széles lencséjű szemüvegével, s mint profi-becsüs, ítél az értékéről egy potenciális erdélyi Mikes-menyasszonyra vonatkozó adatnak, vagy annak az olajképnek, amely az egyetlen Mikes-ábrázolásunk. Íme: „A fejedelmi udvarban tevékenykedő képirók egyike megfestette olajban a mintegy húszesztendő Mikes bejáró mellképét. A Kolozsvárt őrzött színes olajfestményről középen elválasztott, vállra omló hosszú gesztenyebarna hajjal, kis bajusszal, dísszel kivert páncélban, csatos övvel, s az öv fölött a mellpáncélon balról a jobb vállon átvetett kék túll vagy selyem »écharpe«-pal, s a karpáncél felső csatlakozásánál is késsel bevont, följebb kihajtott nyakfodorral ékes udvari öltözetű apród tekint ránk. A kék szín árnyalataiban játszó ecsetkezelés emlékeztet az erdélyi palotások ruhájának kékségére, a Nemesi Gavallérok kornétájának kék, selyemzsinóros posztóból készült mentéjük és süvegük égszínkék színeire. A kerek háttérből kitekintő, kellemes ovális arcú ifjú alak a páncélzat ellenére is a könnyedség benyomását kelti. Beállítás leginkább az udvari rokokó korabeli ábrázoló stílusával jellemezhető, hasonlóan Mátyóki Ádám némely páncélos arcképehez. Az ismeretlen festő kilétére még nem derült fény.” Milyen nemes, finom tónusú, értő és rajongó kis esszé-portré ez Mikes egyetlen fennmaradt arcmásáról.

A könyv második fejezete, *A bujdosó Rákóczi kíséretében* a lengyel és a francia emigráció lábnyomait agnoszkálja. Rákócziék lengyel világát (jóllehet Hopp már 1973-ban bőséggel adatolta) nem láttuk még ilyen mikroszkóplencse alatt. Hopp elmondja például a danckai védőbástyák történetét 1568-tól 1711-ig. Volt belőlük egy tucat; nekem legjobban a Stagwie mleczne tetszik; ezt tehát „Tejes dézsának” becézték. A topográfiai háttér megrajzolását Hopp minden fejezetben konokul véghez viszi. De amikor már megőrülnénk a pepecselő aprólékoságtól, mindig visszaadja olvasói kedvünket

valamely élénk utalása. Szathmári Király Ádámtól, a lusta Mikeshez képest gyors tollú hivatásos naplóírótól idézi: Rákóczi két lengyel fődámával a danckai vásárba megy, kapuzárásig hintókat mustrálnak, majd betérnek „az porczezónellaárushoz porczenella-fincsákat venni”. Csuda dolog, hogy a szemes szerző elfelejti hozzátenni Rákóczi anyai nagybátyjának, Zrínyi Miklósnak ezeket a sorait a *Szigeti veszedelemből*: „Egy-más közt sok dologrol beszélgetének, / Kávét kicsin fincsából hörpögetének.”

A lengyelországi előemigrációnak Hopp felteszi főkérdését is: „Itt dőlt el a visszatérés vagy hazatérés dilemmája.” Azt azonban fölöttébb vitatjuk, hogy a mikesi életút lengyelországi szakasza [...] ismeretszerzés tekintetében összemérhető a hagyományosan felfogott »peregrináció« korabeli ismérveivel”. A peregrináció ösztöndíjas-órarendes-disputációs külföldi egyetemjárás volt. Az emigráció kiszámíthatatlan politikai élet-halál játzsma. Rákócziéknak szerencséjük volt a kultikus kegyhellyé vált Rodostóval: eltűntek mint politikai tényezők, megmaradtak mint latin-francia-magyar nyelvű remekírók.

Hopp Lajos átéli és szinte kedélyes világjárássá, tanulmányúttá teszi ezt a kényszerhelyzetet. Nem Thaly Kálmán aberratív Rákóczi-szerelmét vizionálja, hanem Mikes írói bőrébe bújik. Élvezetesen, jó kedéllyel mesél. Ez a szép csonka elégikus könyv voltaképpen

HOPP KELEMEN MIKESORSZÁGI LEVELEIT

tartalmazza. Hopp Lajos kiváló Mikes-alteregónak bizonyul. Nem az elmehasogató óriásfilozófiák érdeklik, nem az irodalomtörténetírói torpedórombolók zászlóshajóján parancsnokol, hanem legfeljebb Mikes keszkenőjét szeretné megtalálni, amely tudvalevően Pompeius oszlopa kénytelen-kelletlen meglátogatásakor esett ki a köveken ugráló, izzadó, túltestes Mikes dolmányzsebéből. Hopp birtokában van ennek a tündérkeszkenőnek: jól ismeri és kiválóan alkalmazza a leírás, a miliőteremtés varázsigéit. Ahogy Mikes mesélte el Rodostót csavaros székely verbalizmusával, akkép meséli Hopp Rodostó Mikesét. Hoppnak voltaképpen Mikes a Rákóczi. Protokolláris Rákóczi-istenítése (a fentebb említett Remekírók-utószó) ezért nem sikerült úgy, ahogyan elvárta volna magától, és elvárható lett volna tőle.

A Rodostóig tartó II. Hopp-fejezet megtömve mindenhol élénk, szemléletes bédekker-elemekkel. „A messziről fehérülő meredek, szaggatott, csipkézett sziklavonulat roppant nagy, fehér falként húzódott Dunquerque-től, mélyedéseiben folyótorkolatoknál megbúvó kis várakkal, kikötőkkel, mint pl. Boulogne-sur-Mer, Le Crotoy vagy Le Tréport, Dieppe, egészen Le Havre-ig.” Mikes talán éppen szundikált a fedélzeti szélárnyékban, amikor ezt kellett volna látnia. Hopp azonban láttatja vele, szugerálja ezzel a szép mondattal, hogy de jó lett volna, ha nem csak nézi, de látja, netán le is írja. És így tovább: csupa Hopp-levelet lapoz a szél. Hopp megírja, amit már Mikesnek meg kellett volna írnia útlevelekként. Felsorolja helyette mindazt, amit az aluszékony székely elmellőzött: mit árultak a rouen-i piacon, mikori óraszerkezet a Rue de Gros Horolog, hol játszott Molière társulata, hol kezdődik Párizsban „a vízfolyás irányában a Le Nôtre királyi parképítő által parkosított liget, melyet éppen a század elején neveztek el Elysiumi Mezőknek”.

Mikes mindezt bizony elmellőzte. Hogyne pihent volna naplózgatás helyett, hiszen az Szathmári Király Ádám feladata volt. Mikes Párizsáról tehát jószerivel csak azt tudjuk, amit a mechanizált, precíz tollú Király Ádám papírra rótt. Szathmári Királynak azonban mindössze egyetlen különleges szava van: a *sinkoráztatás* (értsd: mardarak, foglyok, fácánok puskázása), Mikes majd száz színesebb szót szór szét a Márvány-tengeri szélben, és *Leveleskönyvébe* is befogja őket. Topográfiai, muzeális emléke azonban egy mákszemnyi sincs a látott világvárosokról. Egyes egyedül „egy régi francia királynak látta a székít...” (Milyen jól lehetett volna abban szunyókálni – talán ezért emlékezett reá.)

Mikes utazási élménytelenségét Hopp derekasan kipótolja a rivális Szathmári Király idézgetésével. Király talán kétszer, ha leírja Mikes nevét, Mikes egyszer sem említi a naplózó kollégát, aki 1717-ben ott is hagyta az emigrációt. (Párizstól Bécsig még automatikusan naplózgatott, aztán eltűnt a magyar naplóirodalomból. – Naplójának betűhív átirata az 1960-as években Pálffy Katalin szakdolgozata volt Szegeden.)

A konkurencia nélkül maradt Mikest mintha a Szathmáritól való megszabadulás szabadítaná fel. Nem hallgat, nem szunyókál, nem szöszmötöl tovább. Veszti a tollat, papírt, kalamárist, és 1717. október 10-én megírja első – már abszolút mikeses – levelét Gallipoliból: „Édes néném! Hála legyen az Istennek, mi ideérkeztünk ma szerencsésen [...] A fejedelmünknek, Istennek hálá, jó egészsége volna, hogyha a köszvény bűcsút akarna tölle venni, de reméljük, hogy itt a török áer elűzi”.

Hopp Lajos ezzel a drámai súlyú finissel és incipittel be is fejezhette volna szép *Mikes Kelemen*-könyvét. Ám írt még tizenegy fáradtabb lapot, hogy Drinápolytól Rodostóig „rakja le” Mikes „kenyerait”. Ha lehetett volna hozzá érkezése, biztosan ezeket is tovább munkálja, de benne maradt a fésületlenebb szövegben a „gyönyörű lírai sorokat fakaszt”, a „lírai varázsú”, a „remek példa”, a „remek dara”, a „fölcillanás”, a „lehervadás”. Annyi baj legyen. Hopp Mikes-torzója így is irodalomtörténeti műtárgy.

Irodalomismeret 13, 2. sz. (2003): 72–75.

HOPP LAJOS: A FORDÍTÓ MIKES KELEMEN //
LAJOS HOPP: THE TRANSLATOR KELEMEN MIKES

HOPP Lajos. *A fordító Mikes Kelemen*. Historia Litteraria 12. Szerk. TÜSKÉS Gábor. Budapest: Universitas, 2002, 438.

PENKE Olga

Hopp Lajos posztumusz könyve 18. századi fordításirodalmunk történetét kivételesen becses és ugyanakkor sajátos fejezettel gazdagítja. Zágoni Mikes Kelemen emigrációban kifejtett, rendkívül gazdag, de az utóbbi évtizedekig jórészt kéziratban maradt munkái éppen a kitűnő tudós kutatásainak és gondozásának köszönhetően váltak hozzáférhetővé a mai olvasók számára. A fordítások kutatói előtt nem voltak ismeretlenek ezek a szövegek, és forrásaikra, stílusukra, jelentőségükre vonatkozóan számos tanulmány jelent meg a múlt század utolsó harmadától kezdve, amelyek azonban gyakran ellentmondó, téves vagy megalapozatlan feltételezéseket is közöltek. Hopp Lajos a kritikai kiadások és Mikes életútjának kutatása során megszerzett kivételes ismeretanyag birtokában könyvében teljes képet adott a 18. század egyik legjelentősebb prózaírójának fordítói munkásságáról.

A könyv első része a *Törökországi levelek*ben fellelhető fordítások bemutatására vállalkozik. Izgalmas kalandra hívja a *Leveleskönyv* olvasóit, feltárva, hogy az író milyen végtelenül gazdag forrásanyagból merített, milyen változatos módszerekkel élt, miközben ezeket a fordítási betéteket harmonikusan beleillesztette a saját szövegébe. Hopp Lajos felhívja figyelmünket arra, hogy a fordítások során milyen sokféle prózai műfajt felhasznált Mikes művének gazdagítására, és arra is, hogy elkülönítésük az eredeti műtől nem mindig egyszerű. Nyilvánvalóvá válik az olvasó számára, hogy Mikes nemcsak gondolatai lejegyzéséhez választja a 18. század egyik legfontosabb műfaját, a levélgyűjteményt, hanem az is, hogy a fordítások felhasználásakor a korszak legelterjedtebb módszerével a rövid műfajok egymásba kapcsolását, illetve vegyítését is alkalmazza. A *Leveleskönyv* arra is bizonyíték, hogy a fordító Mikes itt azokat a hasznos, tanulságos és érdekes műrészleteket választja, amelyek valamilyen módon saját élményeihez kapcsolódnak és amelyekről úgy véli, „édes nénjének” elnyerhetik tetszését. Az elképzelt olvasó: a művelt, érzékeny nő kedvét keresve nagyrészt kortárs prózaírókat fordít. Forrásai a korabeli jellegzetes prózai műfajokhoz tartoznak: folyóiratok, így az angol Spectator francia fordítása, enciklopédiák és szakszótárak, ilyen Noël Chomel és Pierre Bayle műve, mese- és novellagyűjtemények, mint La Fontaine vagy gyakrabban Mme de Gomez, de vélhető forrásai között Hopp Lajos levelezésgyűjteményt és történeti műveket is feltár, amilyenek Bussy-Rabutin, Matteo Bandello, Fleury, de Vertot abbé munkái. A fordítások nyomán jelenik meg a műben néhány jellegzetes korabeli téma: a gyarmatosítás igazságtalanságainak elutasítása az ártatlan „vad” leány és a civilizált, de kegyetlen angol szerelmi történetében, a frivol anekdota, történeti művek híres em-

berek hétköznapijait bemutató részletei, természettani, mezőgazdasági ismeretek, a vallással összefüggő, érdekes események leírásai, amelyeknek vonzó formát tudott adni a fordítás során. Az első fejezet azt is bemutatja, hogy a francia nyelvű munkák kizárólagos források, mivel a latin, angol és olasz nyelvű művek háttérében is mindig fellelhető francia fordításuk, amelyet a magyar szerző használ. Hopp Lajos alapos bemutatásai és elemzései meggyőzően bizonyítják, hogy a *Leveleskönyv*ben található fordítások összessége „egyedülálló a magyar széppróza történetében Faludi és Bessenyei előtt”.

Az önálló fordításokat Hopp Lajos könyvének következő négy fejezete mutatja be. Mikes Rodostóban készült tizenkét fordítását műfajuk szerint csoportosítja, megkülönböztetve az erkölcsnevelő értekező próza, a széppróza, az elmélkedő didaktikus kegyességi és a klasszikus történeti értekező próza területét. Az első körbe egyetlen művet sorol: *Az ifjak kalauza* című fordítást, amely a fejedelmi kamarás első fordítói kísérlete. A szöveget 1724 és 1751 között többször átvitatta és bővítette, jelentős átalakításokat is végrehajtva. Charles Gobinet pedagógiai és erkölcsnevelő munkája nagy erőpróbát jelentett a fordító Mikes számára. Az átdolgozások azt is mutatják, hogy a fordítások saját helyzetének átgondolására is lehetőséget adtak. Hopp Lajos módszeresen összeveti az eredetivel a különböző időpontokban készült fordításokat. Finom meglátásai érdekes eredményeket hoznak. Megállapítja, hogy Mikes felfogása változott arra vonatkozóan, hogyan használhatna leginkább fordításaival: először még úgy gondolta, saját gyerekei is hasznát vehetnék a könyvnek, később ezt a részt, valamint a bujdosásra vonatkozó utalásokat is elhagyta, szélesebb közönség felé fordulva. Arra is rámutat, hogy a fordító társadalombírálatra sokkal erősebb, amikor a francia szöveg mögé rejtőzhet, mint eredeti műveiben, hogy stílusát állandóan csiszolja, hogy a francia szerző által idézett bibliai szövegeknél az idős fordító igyekszik Káldi György fordítására támaszkodni.

A szépprózai átdolgozások körébe a könyv több, eltérő műfajú művet sorol. A *Mulatságos napok* Mme de Gomez 1723-ban megjelent műve alapján, kalandos cselekményű elbeszélésfüzből készült átültetés, *Az idő jól eltöltésének módja* morális próza beszélgetés formájában Antoine de Courtin könyvéből, a *Keresztnek királyi útja* legendaszerű, dialogizált, misztikus-vallásos elbeszélés Benoît Van Haeften művének francia fordításából. Hopp Lajos ezeket tartja, különösen az első kettőt, Mikes legsikerültebb fordítói teljesítményének. A fordító válogat, rövidít, aktualizál, az eredeti műveknek nemcsak nyelvét, hanem helyszíneit, szereplőit, cselekményét is magyarosítja. A kalandos elbeszélések fordítása műfaji szempontból, de a szöveg-átalakítás és a stilisztikai elemek tudatos használata vonatkozásában is kiemelkedő eredmény.

Nem véletlen, hogy Mikes, aki Rákóczi fejedelmet szinte apjának tekintette, olyan nagy teret szentelt az elmélkedő kegyességi prózának, amellyel a könyv következő fejezete foglalkozik. Hopp Lajos itt is megpróbálja a lehetséges forrásokat feltárni, bemutatja a meditációs irodalom Mikesnél is fellelhető sajátos 17–18. századi jellegzetességeit, felhívja a figyelmet azokra a fordítói értékekre, amelyek a „költői próza motívumainak” alkalmazása terén jellemzik a fordításokat (Le Tourneux, Nicolas Mélicques művének adaptációjában). Ebben a csoportban a *Cathechismus* (!) című fordítást méltatja különösképpen.

François-Aimé Pouget *Catéchisme de Montpellier* címmel híressé vált írása Rákóczi és Mikes legfontosabb grosbois-i olvasmányai közé tartozott. Ez a rendkívül népszerű mű, amely a 18. századi janzenizmusban fontos szerepet játszik és összefoglalja annak tanait és történetét (a pápai tiltás ellenére 30 francia fordítása jelent meg), Mikes sajátos fordítói erényét csillogtatja meg: egyszerűen, világosan fogalmazza meg a spirituális értekezéseket, arra törekedve, hogy különböző olvasók számára érthetővé tegye mondanivalóját.

A „klasszikus történeti értekező próza” műfaji megjelölés alatt találjuk a könyvben a Dom Calmet, Claude Fleury történeti munkáiból készült, valamint a török vallásról, politikai és katonai szervezetről szóló Mikes-fordításokat. Ezek a fordítások arra is lehetőséget adnak, hogy a könyv írója bemutassa Mikes gondolatait a különböző vallásokról és feltárja történelemszemléletének elemeit.

Hopp Lajos nemcsak áttekinti Mikes fordításait, hanem a teljes Mikes-életmű ismeretének birtokában a fordító határozott képét is megrajzolja: összeveti a fordításokat az eredetivel, aminek során finom észrevételekkel kiemeli stílusának értékeit, feltárja műfaji preferenciáit, bemutatja gondolkodásmódját, írói szándékait, rámutat az írói életmű során felfedezhető azonosságokra és változásokra. Mikes fordítói gyakorlat megegyezik a korabeli európai gyakorlattal: rövidít, aktualizál, módosít az eredeti szövegen, hogy olvasói minél több hasznát vegyék az olvasásnak, hogy saját elképzelését is meggyőzően belefoglalhassa. Nagy erénye világossága, zamatos nyelve, szép, árnyalatokban gazdag stílusa. A könyv ugyanakkor érveket szolgáltat arra vonatkozóan, hogy Mikes teljes életművét be kell illeszteni irodalomtörténetünkbe, hogy a helyére kerüljön mint a korai magyar felvilágosodás kiemelkedő képviselője. Párhuzamokat von a korabeli és a századvégi magyarországi irodalmi és fordítási törekvések és Mikes tevékenysége között, kitér a fordító Franciaországban töltött éveinek döntő szerepére. Itt említjük meg hiányérzetünket: nem kapunk választ arra a kérdésre, hogyan juthatott azokhoz a francia könyvekhez Mikes, amelyek nem voltak meg a fejedelem könyvtárában, illetve még nem jelentek meg franciaországi tartózkodása idején. Nyitott marad továbbá, hogyan jutottak a fordítások kéziratai Magyarországra. A könyv nagy erénye ugyanakkor, hogy világos képet ad a források kiadásairól, hatásáról, kritikai feldolgozását adja a szerteágazó és gyakran ellentmondásoktól terhes szakirodalomnak, szerényen átengedve a felfedezéseket elődeinek. Közben gondol a későbbi kutatókra is: megjelöli a megoldatlan kérdéseket, amelyek újabb kutatásokat kívánnak.

„Azért is mondhatni, hogy a könyv a lelke az elmének...” – választhatnánk a fordítói életmű mottójául *Az idő jól eltöltésének módja* című mű egyik mondatát, hiszen a „haszontalan bujdosásba” töltött időben Mikes elméjét is a könyvek foglalkoztatják, de bennük látja a magyar ifúság és a nők nevelésének és művelésének zálogát is. A korán elhunyt kitűnő tudós, Hopp Lajos könyve a Mikesről ismert eddigi képet alapvetően átformálja, de a 18. századi magyar irodalom történetének és fordítástörténetének újragondolását és átírását is szükségessé teszi.

Olga PENKE

L'auteur présente un chapitre de la littérature hongroise peu connu jusqu'à nos jours : les traductions de K. Mikes, secrétaire de François II Rákóczi entre 1724 et 1751 pendant son exil en Turquie. La première partie du livre répertorie les traductions insérées dans le chef-d'œuvre de grande originalité de K. M., les *Lettres de Turquie*, dont le genre peut être associé à celui de la correspondance de Mme de Sévigné. Des extraits tirés des auteurs français, en majorité contemporains, enrichissent cet ouvrage et permettent de véhiculer les genres et les thèmes typiques de l'époque. Nous y trouvons des adaptations libres des fables de La Fontaine, des nouvelles de Mme de Gomez, des articles de revues (*Le Spectateur*) et de dictionnaires (Noël Chomel, Pierre Bayle), des extraits d'ouvrages historiques (Bandello, Fleury, de Vertot). Quatre chapitres sont consacrés à la traduction de 12 ouvrages que K. M. a adaptés. L'A. les regroupe selon leur genre et distingue la prose didactique et moralisante, les fictions, les méditations pieuses et les ouvrages historiques. Les auteurs choisis par K. M. sont pour la plupart français (Ch. Gobinet, Mme de Gomez, Antoine Courtin, Le Tourneux, Nicolas Mélicques, François-Aimé Pouget, Dom Calmet, Cl. Fleury) ou encore, comme Benoît de Haef-ten, provenant d'une traduction française. La valeur de ces traductions est fondamentale pour la littérature hongroise, car K. M. est un prosateur célèbre, éminent styliste et penseur original. L'A. considère justement son œuvre comme une avant-garde des Lumières hongroises. Les caractéristiques de ces traductions appartiennent à l'époque : le but moral guide son choix, le texte de base est abrégé mais sans ajouts de commentaires, les parallèles avec la Hongrie sont recherchés et sa source française est actualisée par le remplacement des personnages et des milieux étrangers par des Hongrois. Le souci du traducteur reste flagrant pour satisfaire et éduquer le lecteur hongrois contemporain. Cet excellent livre, publié grâce aux soins de Gábor Tüskés, nous permet de repenser l'écho hongrois de la littérature française au 18e siècle.

Dix-huitième Siècle 35 (2003): 654–655.

KELEMEN MIKES: LETTRES DE TURQUIE //
KELEMEN MIKES: LETTERS FROM TURKEY

MIKES, Kelemen. *Lettres de Turquie*. Édition établie sous la direction de Gábor TÜSKÉS. Avant-propos d'Antal SZERB. Préface de Jean BÉRENGER. Traduites du hongrois et annotées par Krisztina KALÓ et Thierry FOUILLEUL. Avec des notes historiques de Ferenc TÓTH. Édition revue et préparée par Michel MARTY. Bibliothèque d'études de l'Europe centrale 7. Paris: Honoré Champion, 2011, 384.

KOVÁCS Eszter

Mikes Kelemen *Törökországi leveleinek* nemrég megjelent francia fordítását már volt alkalmam bemutatni. Az önisméltés csapdájának elkerülése érdekében a kötetet ezúttal talán kissé rendhagyó módon fogom ismertetni: a fordítói teljesítmény méltatása után az utolsó levél magyar szövegét hasonlítom össze annak francia fordításával.

A Mikes-évforduló eseményei között igen fontos a teljes francia nyelvű fordítás megjelenése, hiszen ezen a nyelven eddig csak szemelvények léteztek a műből. Más nyelveken (például angolul, németül, olaszul és törökül) már évek óta olvasható a *Leveleskönyv* teljes vagy majdnem teljes szövege.

A fordítók – Kaló Krisztina és Thierry Fouilleul – egyéves munka során ültették át Mikes leveleit franciára. A fordításnak – amint az minden komoly szépirodalmi (és nem szépirodalmi) fordításnál elvárható – több előzetes változata is született, amelyről a fordítók kikérhették Mikes és a levélirodalom hazai és francia szakértőinek véleményét. A fordítók munkáját komoly szakmai együttműködés kísérte: a kiadást Tüskés Gábor vezette, a szöveget Michel Marty lektorálta, Jean Bérenger történelmi előszót, Tóth Ferenc a fordítók jegyzeteit kiegészítő történelmi jegyzeteket készített. A kötetet Szerb Antal 1934-es Mikes-esszéje nyitja. A fordítást részletes dokumentáció – térkép, időrendi táblázat, bibliográfia, török szavak jegyzéke, személynevek és földrajzi nevek jegyzéke, index – egészíti ki.

Az utolsó levél fordításának elemzése előtt röviden értékelnem kell a fordítók munkáját. Már Mikes francia kiadásának tervéről értesülve sejteni – sőt tudni – lehetett, hogy rendkívül nehéz feladatra vállalkoztak. Mikes nyelvhasználata, stílusa a magyar irodalmon belül is egyedi jelenség, és ennek átültetése franciára első nekifutásra megoldhatatlanul nehéznek tűnhet. A többszöri nekifutás és állandó dialógus a két fordító és más véleményezők között azonban szép eredményt hozott. Kijelenthető, hogy Mikes kortárs francia nyelven is meglepő, megkapó és szívhez szóló olvasmány.

A fordítók a kötet utószavában, illetve az októberben Budapesten rendezett nemzetközi Mikes-konferencián is kifejtették, milyen megfontolás vezette őket arra, hogy a *Leveleskönyvet* mai, s ne tájnyelvi franciára ültessék át. Arra is kitértek, hogy ennek ellenére miként próbálták Mikes sajátos stílusát, a kor hangulatát érzékeltetni, a mo-

dern francia szövegbe visszacsempészni „spirituális, színes, helyenként zavarba ejtő” nyelvét. Ezekre a megoldásokra most a 207. levél kapcsán térek ki.

Mikes utolsó levelének alapgondolata a megbékélés, a belenyugvás, az elfogadás. Egy francia számára talán van benne valami, ami Pascalt vagy a janzenistákat idézi. Isten akarata az egyetlen magyarázat a „haszontalan” bujdosásban eltöltött életre (a „haszontalan” fordítására még visszatérünk). A levél hangulata érdekes módon inkább 17., és nem 18. századi francia hagyományokkal érintkezik: a lelki nyugalom (*quiétude*) szükségességét Mikes halála idején a francia szellemi áramlatokban már a nyugtalanság (*inquiétude*) filozófiája váltja fel.

A fordítók nem tartották meg a latinos kelteztést („22 octobris”), helyette egy 17. századi formát alkalmaztak, amely az értő francia olvasó számára Mme de Sévigné leveleit idézheti fel. A 207. levél olyan szöveghelyein, ahol Mikes a mai jelentésétől eltérő értelemben használ egy szót, minden esetben szerencsés megoldást választottak: az „emberi nemzet” „*race humaine*” [emberi faj], a „változást mindaddig próbáljuk” „*nous expérimentons aussi longtemps*” [mindaddig tapasztalni fogjuk], illetve az „azután megszűnünk” „*nous serons exempts*” [mentesülni fogunk] lett. A bibliai szóhasználat megőrzése szintén fontos: „a siralomnak völgyében” például a francia bibliai megfelelő „*dans la vallée des pleurs*” lett.

A francia fordítás, amennyire lehet, próbálja követni Mikes helyenként szaggatott mondatfűzését. Ennek elérésére a francia mondatokban sok a beékeltségek, ami érdekes módon a beszélt nyelvet idézi: „*nous sommes, non seulement nous, mais toute la race humaine*”, „*Il nous faut donc veiller à ce que nous aussi, nous l’employions à cette fin*”. A fordítás során szükségszerű jelenség a veszteség: bizonyos jelentésárnyalatokat, konnotációkat, kulturális háttérismereteket más nyelven nehéz vagy nem lehet érzékeltetni. A 207. levél fordításában mindamellett igen kevés veszteséget lehet felfedezni. Egyetlen példát említenék: „kivevé a bujdosásból” franciául „*a aussi rappélé celui-ci d’exil*” [őt is magához szólította a száműzetésből] lett. Valószínű, hogy a francia olvasó számára meglepő ez a megfogalmazás, ugyanakkor megőrzi a fő tartalmi elemet, vagyis, hogy a száműzetés után a halál valamiféle megnyugvás. Mikes teljesen egyéni fordulatát azonban egy általánosabban használt, a kereszténységhez kötődő kifejezés pótolja a francia változatban.

A fordítók (nagyon helyesen) letettek egyes, más nyelvre át nem ültethető régies („maradtunk volt”) vagy népies („kelletett mennem”) igealakok és nem köznyelvi formájú szavak („üdvesség”) visszaadásáról. A levélben túlnyomórészt a francia köznyelvben használatos múlt idő, az úgynevezett *passé composé* alakjait használják, ami élővé, közvetlenné teszi, a valós levél hangneméhez közelíti a beszámolót. Mindössze három helyen alkalmazzák a francia szépirodalmi nyelvben használatos igeidő, a *passé simple* alakjait („*lorsque j’écrivis ma première lettre*”, „*la Porte nomma monsieur Zay*”, „*on me fit bach-bog*”), ezáltal ezek az események – utalás Mikes legelső levelére, valamint arra, hogy Rákóczi eredeti kíséretéből az utolsóként előljáró lett – sajátos jelentéssúlyt nyernek, elkülönülnek a *passé composé* által kifejezett események kronológiájától.

A fordítók megtartják az ismétlődéseket, ezek a célnyelven is sajátos hatást tesznek, például „Après sa mort, il m’a fallu me rendre à la Porte pour annoncer sa mort” („Halála után a portára kellett mennem, hogy hírré adjam halálát”). Két esetben tapasztaltuk, hogy a francia szó hangulatilag erősebb, mint a magyar eredeti: „vicissitudes” [viszontagság] kerül a „változás”, „infructueux” [szó szerint gyümölcsöt nem adó, így jelentésmezejébe tartozik a terméketlenség is] a „haszontalan” helyére, ám ezek az árnyalatok a levél hangulatának visszaadását szolgálják, adott esetben a más szöveghelyeken történő veszteséget kompenzálhatják. Egyes szerkezeti átalakítások teljesen jogosak: a „változó életünk” – „l’instabilité de notre vie” hangzása sokkal kifejezőbb, mint a szorosabb fordítás [notre vie instable] lett volna.

Bonyolult kérdés a mondathatárok helyenkénti változtatása, hiszen – elméletileg – a mondathatárokat fordításkor nem tanácsos átalakítani. A *Törökországi levelek* autográf kéziratában azonban Mikes központosítása egyáltalán nem követi azt a tagolást, amelyet ma használnánk. A nyomtatott kiadásokban így, kivéve a betűhív kritikai kiadást, a mondathatárokat a kiadó olvasata hozza létre. A 207. levélben három esetben található mondathatár változás a fordításhoz használt kiadáshoz képest. Az első esetben – „Mennyi változáson mentem már által, de az Istennek gondviselése mindenkor velem volt és vagyok mindnyájunkkal” – a mondat két részre bontását nem érzem feltétlenül szükségesnek. A második esetben magyarul egy mondatba kerül a kérdés és az arra adott válasz – „Mit rendel az Úr ezután felőlem, az ő kezében vagyok, hanem azt tudom [...]” – véleményem szerint a kérdés kiemelése a francia változatban indokolható. A harmadik esetben nem tűnik szükségesnek az „ebből kiveszek 17 esztenőt” külön mondatná tétele, mert „Az első leveletem, amidőn a nénémnek írtam [...] haszontalan bujdosásban töltöttem” tagmondatai egyetlen gondolat folyamatos kifejtésének tekinthetők.

Mindezek alapján az utolsó levél fordítását, csakúgy, mint a teljes francia fordítás megjelenését jelentős és sikeres munkának tekinthetjük, amely megtermékenyítően hathat a magyar irodalom francia nyelvű tolmácsolására.

Résumé

La traduction intégrale en français des *Lettres de Turquie* de Kelemen Mikes est un événement de première importance du 250e anniversaire de la mort de l’auteur (2011). Nous avons déjà eu l’occasion de présenter ce volume, aussi choisissons-nous une autre approche cette fois : nous comparons la traduction de la dernière lettre avec l’original hongrois. Nous pouvons constater que la traduction des *Lettres de Turquie*, réalisée par Krisztina Kaló et Thierry Fouilleul, est un travail réfléchi et réussi, un texte vivant et touchant en français contemporain. L’idée centrale de la dernière lettre est la résignation, l’acceptation du destin et la recherche du bonheur dans la quiétude. Les traducteurs ont pu rendre ce ton en respectant le sens juste de certains mots, le vocabulaire et les répétitions propres à Mikes, en suivant autant que possible la syntaxe particulière

de ses phrases. Bien qu'il soit impossible de faire sentir certaines nuances de sa langue, la traduction reflète à la fois le fond et la forme de la conclusion de sa correspondance.

reciti.hu 2012.01.04. <https://www.reciti.hu/2012/5842>

Olga PENKE

L'édition des *Lettres de Turquie* (Törökországi levelek) de Kelemen Mikes en traduction française représente une entreprise extraordinaire en 2011, 250 ans après la mort de l'auteur. Ce recueil de lettres remplit la fonction des mémoires de l'auteur hongrois qui vécut la plus grande partie de sa vie, de 1717 jusqu'à sa mort en 1761, en exil en Turquie. Ces lettres, ayant un destinataire que l'on peut identifier avec l'auteur, s'insèrent également dans la vague européenne du roman épistolaire et se signalent par certaines caractéristiques typiques. Elles ont une destinataire fictive : « la douce cousine » réside en Transylvanie, ses réponses imaginées sont de temps en temps citées par le scripteur des lettres et la distance spatiale entre les deux pays justifie l'échange épistolaire. Le sujet des lettres est infiniment varié, car elles relient philosophie, morale, religion, politique, réflexions et émotions. Elles relatent les événements quotidiens de la vie des exilés hongrois en compagnie du Prince de Transylvanie, François II de Rákóczi, chef de la guerre d'Indépendance menée contre les Habsbourg, tout en étant centrées sur les sentiments et les pensées du scripteur des lettres. Mikes, serviteur fidèle du Prince, transylvain, catholique qui penche vers le jansénisme comme son père spirituel Rákóczi, n'est pas un exilé amer, malgré le fait que le pardon lui soit refusé par Marie-Thérèse en 1740, et qu'il reste le dernier hongrois du camp de réfugiés. Il joue dans un univers rêvé le rôle de l'écrivain mondain, l'écriture lui permet de vivre ses rêves.

Les lettres contiennent maintes histoires intercalées : anecdotes que l'auteur entend, nouvelles et historiettes qu'il puise dans les ouvrages littéraires et historiques de l'époque, provenant surtout des sources françaises (souvent difficiles à identifier). Mikes excelle d'ailleurs dans la traduction de maints ouvrages français (parmi lesquels les *Journées amusantes* de Mme de Gomez, l'*Histoire des Israélites et des Chrétiens* de Fleury, l'*Histoire de l'Empire ottoman* de Paul Ricaut, l'*Instruction de la jeunesse* de Gobinet). Le texte peut avoir un intérêt particulier pour les lecteurs français de ce point de vue car il confronte continuellement deux cultures, pareillement aux *Lettres persanes* de Montesquieu. Dans les *Lettres de Turquie* c'est un hongrois très cultivé, réduit à l'existence d'un exilé dont les expériences servent à présenter la culture et la vie quotidienne en Turquie. Ces 207 lettres englobent une période de 41 ans, comme le montre nettement la datation. A la lisière de la fiction et l'authenticité, ce recueil de lettres prend fin en 1758, au moment où Mikes peut enfin écrire des lettres missives. Ce chef d'œuvre de la littérature hongroise est publié pour la première fois en hon-

grois en 1794, 33 ans après la mort de l'auteur, ainsi garde-t-il une place à part, même dans la culture hongroise.

On ne peut que saluer vivement le fait que, grâce à cette traduction intégrale, fondée sur l'édition critique hongroise de 1966 et faisant suite à la traduction allemande et turque, ce texte puisse trouver enfin la place qu'il mérite dans la littérature européenne. Les *Lettres de Turquie* sont considérées jusqu'aujourd'hui comme la source narrative la plus authentique de la vie de Rákóczi et de ces Hongrois qui ont partagé son exil. La présente édition met bien en valeur cette caractéristique. Le lecteur peut connaître l'époque, les événements historiques, les lieux (Rodostó, Constantinople, Adrianople, etc.) et les circonstances de la genèse des lettres grâce à la « Préface », aux notes, à la « Chronologie », aux « Glossaires » et à une « Bibliographie » qui rendent possible une bonne lecture. La traduction fidèle et soigneuse cherche à transmettre en français la prose à la fois moderne et archaïque de Mikes que l'on peut comparer à celle de Mme de Sévigné, mais qui mélange le vocabulaire souple de la cause-rie galante avec la vivacité de la conversation quotidienne et la parole dialectale (de la Transylvanie). Il est aussi parsemé de citations bibliques, de proverbes, de maximes et même de dictons latins. Un texte recommandé à tous ceux qui aiment la littérature de ce siècle, mais en particulier aux chercheurs et étudiants en littérature comparée et en histoire d'Europe centrale ou en études orientales.

Studi Francesi 167 (2012): 322–323.

Bernard BRAY – Odile RICHARD-PAUCHET

[Texte inédit de Bernard Bray, document préparatoire à l'Introduction de l'ouvrage qu'il aurait dû signer avant sa mort] :

Les *Lettres de Turquie* sont, historiquement, l'un des premiers chefs-d'œuvre de la littérature hongroise. À quel genre littéraire appartient cet ouvrage ? C'est un texte autobiographique, à la fois journal de voyage, ou d'exil, et correspondance fictive. La première publication date de 1794, plus de trente ans après la mort de l'auteur. Déjà traduit dans plusieurs langues européennes, les *Lettres de Turquie* n'accèdent qu'aujourd'hui à la connaissance des lecteurs francophones, alors pourtant que l'ouvrage s'inscrit avec originalité dans une tradition littéraire fortement imprégnée de culture française. L'auteur est Clément (Kelemen) Mikes (1690–1761), gentilhomme hongrois de Transylvanie, qui vécut tout au long de sa carrière dans l'ombre du prince de Transylvanie François (Ferenc) Rákóczi II, au destin duquel il lia le sien, irrévocablement. Mikes fut page, puis chambellan, puis « premier gentilhomme de la Chambre » du prince, et l'accompagna en particulier, en 1717, sur la rive occidentale de la mer de Marmara, en une bourgade turque où Rákóczi, vaincu, ruiné, exilé de son pays, trouva avec ses derniers fidèles un asile, conformément à un accord entre les puissances ot-

tomane et autrichienne. Et c'est sur cette terre turque que le prince, puis son chambellan-écrivain, achevèrent leur existence, sans avoir revu leur patrie transylvaine.

Quelques mots d'histoire aideront ici à la lecture et à l'interprétation des *Lettres de Turquie*. Au traité de Carlowitz (1699), qui met fin, provisoirement, à la guerre entre la monarchie autrichienne, victorieuse, et l'empire turc, la Transylvanie et son voisin le royaume de Hongrie font partie des territoires que doit céder l'ottoman vaincu. Mais dès le début de leur mise sous la tutelle habsbourgeoise, une partie des populations hongroises, rebelle à l'idée d'une assimilation germanique et révoltée contre la dureté de l'administration viennoise, lance quelques mouvements nationalistes, dont Rákóczi prend la tête en 1702, menant contre l'Autriche une véritable guerre d'indépendance. Il croit en effet pouvoir, dans une Europe alors politiquement troublée, en particulier par la guerre de succession d'Espagne, faire concourir sa petite Principauté (il a été élu par une diète, en 1704, prince de Transylvanie) au rétablissement de l'équilibre européen, avec l'appui du roi de France et celui des régimes protestants et tolérants d'Angleterre et des Provinces-Unies. Se succèdent alors victoires et défaites militaires, négociations en tous sens, manœuvres, espoirs déçus. La noblesse transylvaine, conservatrice, ne soutient que faiblement le programme de réformes que propose le prince, et la classe paysanne, misérable, manque d'enthousiasme. Un traité de paix avec l'Autriche est finalement signé sans l'accord du prince et en son absence (Szatmar [Satu Mare en roumain], 1711). La plupart des Transylvains qui avaient fui à l'étranger pour échapper aux contrôles fiscaux autrichiens reviennent dans leur pays après avoir obtenu quelques garanties. Seuls, les « Mécontents » (parfois dénommés « Malcontents », traductions françaises du terme hongrois kouroutz), avec à leur tête François Rákóczi, ne désarment pas. Entouré de sa petite cour d'aristocrates qui, comme Clément Mikes, lui sont entièrement dévoués et restent fidèles à l'idéal d'indépendance de leur pays, le prince gagne la Pologne et y séjourne, toujours à la recherche d'une aide militaire ou financière, puis s'embarque à Gdansk et aborde en France (1713), où Louis XIV l'accueille avec bienveillance.

Le prince et son chambellan profitent largement de l'hospitalité généreuse qui leur est offerte. Mais en Mikes, c'est maintenant l'écrivain qui nous intéresse plus que le chambellan. Car c'est l'écrivain qui, fréquentant à Versailles et à Paris les compagnies aristocratiques et les salons littéraires que lui ouvrent sa noblesse et son statut de réfugié politique, se forme le goût, élargit sa culture, apprécie les ouvrages à la mode et peut-être, dans le pays qui a vu naître les *Lettres portugaises*, les *Lettres d'un Provincial*, et, entre 1680 et 1700, plusieurs recueils de *Lettres galantes*, découvre les ressources du style épistolaire.

Clément Mikes, né en août 1690 en Transylvanie dans une famille protestante de petite noblesse, est un sicule. Sicule aussi, le prince Rákóczi. Les sicules, d'après Moreri, sont « un des trois principaux peuples de Transylvanie [les deux autres étant les Saxons et les Hongrois]. Ils sont vers les confins de la Moldavie et de la Pologne ». L'étymologie de cette dénomination est incertaine encore aujourd'hui, de même que l'ori-

gine de l'ethnie, probablement implantée en Hongrie dès le XIe siècle. Fidèles à leurs coutumes particulières et traditionnellement épris d'indépendance, les sicules ont au cours de leur histoire souvent pris les armes pour barrer la route à des envahisseurs généralement venus de l'est, et protéger ainsi l'ensemble du pays hongrois. Ils furent alors récompensés de leurs succès par divers avantages (tolérance religieuse) et exemptions (fiscalité). Mais, tandis que l'administration ottomane était peu sévère sur ces points, au contraire l'Autriche, tout au long de sa mainmise sur le pays hongrois, s'employa à réduire ces facheuses tendances nationalistes, voire séparatistes, qui trouvent des échos dans les *Lettres de Turquie*.

Le père de Clément mourut sous la torture dans une prison autrichienne (1691). Sa mère se remaria et, sous l'influence de son nouvel époux, se convertit avec son fils âgé de dix ans au catholicisme. Cette conversion permit à l'enfant d'entrer au collège des jésuites, à Kolozsvár (aujourd'hui Cluj, en Roumanie), capitale transylvaine, où le premier collège jésuite avait été fondé en 1581. Le jeune noble fit dans l'institution le même apprentissage qu'à la même époque recevaient beaucoup de ses congénères français : culture générale, lettres classiques, théâtre, conduite mondaine ; sans doute y apprit-il aussi la langue française. A la sortie du collège, grâce à une relation familiale, il fut admis dans la maison du prince Rákóczi en qualité de page. Le prince était lui-même un homme de culture, qui a laissé des lettres (écrites en français), des méditations religieuses, des mémoires, des réflexions politiques, et qui fut donc pour Clément une figure paternelle bienveillante et admirée.

On connaissait à Paris l'« Hôtel de Transylvanie » (l'immeuble existe encore, au n° 9 du quai Malaquais). Maison de jeu réputée, c'est là que l'abbé Prévost, dans son roman de *Manon Lescaut*, place le noviciat du chevalier Des Grieux, qui y apprend rapidement à « tromper les yeux des plus habiles, et ruiner sans affectation quantité d'honnêtes joueurs » Rákóczi avait mis cette maison à la disposition de ses officiers, qui bientôt trouvèrent dans les jeux de lansquenet et de pharaon, comme plus tard Des Grieux, des moyens de compléter leur trop maigre solde. Clément Mikes fréquenta-t-il cet établissement ? On peut en douter. Peu avant la mort de Louis XIV, et après deux années passées à Versailles et à Paris, le prince et ses proches se retirèrent dans une abbaye de camaldules, à Grosbois, lieu propice, comme toutes les abbayes bénédictines, à la lecture, à la méditation et à l'étude des textes sacrés. Les dernières tentatives du prince pour renouer des alliances afin de reprendre la lutte contre les Habsbourg échouèrent, dans le nouvel équilibre européen où était finalement sacrifié le désir d'indépendance des « Mécontents » de Transylvanie. Renonçant à trouver des appuis en France, Rákóczi céda pourtant à une invitation turque, et embarqua à Marseille, croyant, comme l'explique Mikes dans ses premières lettres, que la guerre pourrait reprendre avec l'aide de l'armée ottomane. Mais la paix austro-turque fut bientôt signée, et c'est une cruelle désillusion, suivie d'une pénible résignation à l'exil, qui fut le lot de ce groupe de « Mécontents », dont Mikes se fit le narrateur et le témoin.

Bernard Bray, 2010 [inachevé].

Bernard Bray s'est éminemment intéressé à ce texte, au point de lui avoir consacré plusieurs mois d'étude avant son décès, survenu hélas trop tôt pour lui donner le temps d'achever ce qui aurait dû être l'« Introduction » de l'ouvrage. Pourquoi un tel intérêt ? Nous supposons que ces *Lettres de Turquie*, rédigées par un étranger qui vécut à Paris à la charnière entre le XVIIe et le XVIIIe siècles, précisément au moment de l'essor du roman épistolaire, ont pu être perçues par notre ami comme étant le « chaînon manquant », dans ce genre naissant, entre le roman sentimental inspiré des *Lettres portugaises* (1669) et le roman philosophique – en quelque sorte aussi roman de voyage et d'exil – dont les *Lettres persanes* de Montesquieu (1721) se feront le nouveau prototype. Entre-temps, certes, est paru *L'Espion turc* du Génois Marana (1684), qui a pu constituer aussi l'une des sources de ce roman. Une étude plus approfondie nous permettra un jour de vérifier cette hypothèse.

En tout état de cause, l'originalité de cet ouvrage épistolaire ne peut masquer sa dette à l'égard de la fascinante tradition européenne naissante. Pour commencer, son auteur, Kelemen Mikes, exotique aristocrate transylvain parvenu à la cour de Louis XIV à la même époque que l'Usbek de Montesquieu, soit dans les années 1713–1717, semble y avoir recueilli une douceur, une culture et une élégance d'expression qui signent davantage l'honnête homme de cour et l'admirateur de Mme de Sévigné que le rustre des Carpathes. C'est cette disposition intellectuelle et mondaine qui inspirera probablement sa façon d'organiser son roman en une correspondance d'exil, lorsque les événements politiques l'obligeront à quitter la France pour la Turquie (Rodostó, 1720), *terra incognita* qu'il ne devra plus quitter. Ces lettres fictives, qui auront pour mission de le désennuyer tout en lui permettant de tenir une manière de journal de bord, s'adresseront désormais à sa « douce cousine », personnage de fiction qui rappelle bien la pétulante correspondante de Bussy-Rabutin, mais aussi la mère attentionnée de Mme de Grignan. Pour autant, la situation d'énonciation du texte, conditionnée par des données spatiales et politiques particulières, est bien celle du poète Ovide. Mikes, exilé dans un Orient lointain, inconnu, aux mœurs souvent rudes et rébarbatives, demeure le regard tourné vers l'ouest avec ce sentiment d'injustice qui assombrit ses lettres sans jamais exclure tout espoir de retour. D'où l'étrange insertion, dans la lettre 42, d'un long poème rappelant la posture élégiaque des *Tristes*. Quant à la « chaîne secrète » du roman, loin de se déployer selon les contraintes de surveillance à distance d'un encombrant sérail, elle révèle une volonté toute occidentale de railler des mœurs indigènes par trop grossières. Aussi le propos, résolument satirique, contamine-t-il la veine sentimentale : Mikes, curieux des mœurs des femmes des dignitaires turcs, reporte aux calendes grecques l'époque de se marier lui-même, faute d'opportunités, mais aussi faute de partis à la hauteur de sa (maigre) bourse. Son inspiration navigue donc entre des observations politiques dans l'esprit des Lumières (sur l'éducation des femmes, lettre 27 ; sur la variation des coutumes selon les climats, lettre 33) ; des descriptions à la manière de l'*Encyclopédie* (l'élevage du vers à soie, lettres 60 et 61) ; des notations exotiques (une cure de boue et d'eau acidulée, lettre 38 ; une partie de « pêche à la turque » avec des

buffles, lettre 41) ; enfin des observations plus sévignéennes (le manque de conversation des hôtes turcs, rendant mortelle toute invitation, lettre 37). Cette dernière veine, la plus truculente, voire franchement prosaïque, nous rappelle en effet les audaces de la « divine commère » : ainsi la récurrence d'une plaisanterie à base de « chou » (semble-t-il le mets de prédilection de K. Mikes), ou bien l'anecdote désopilante d'une fiancée dont on rompit le mariage parce qu'elle avait lâché un « vent » dans les bras de son époux, au cours du bal nuptial ; par chance, celle-ci fut promise à un plus heureux destin grâce à de riches remariages, ce qui permet à l'auteur un édifiant apologue.

Ce curieux roman épistolaire de quelque 207 lettres écrites à la première personne, entre 1717 et 1758 (mais les dates sont parfois fantaisistes), à une cousine adorée qui ne répond jamais, laisse le lecteur sur une étrange impression : bigarrure de l'inspiration, bigarrure du propos, des anecdotes, du ton – un joyeux et mélancolique pot-pourri, trop exotique sans doute pour qu'un esprit occidental y puisse trouver des repères autres que littéraires, c'est-à-dire intertextuels. Cette impression est sans doute accentuée par des difficultés de traduction soulevées par les spécialistes eux-mêmes, qui s'en étaient ouverts à Bernard Bray, celui-ci se révélant partisan de la modernisation qui fut finalement adoptée (note des traducteurs, p. 327). Un glossaire franco-turc, fourni en fin de volume avec de riches index de noms et de lieux ainsi qu'une imposante chronologie, donne une idée de l'incroyable casse-tête érudit auxquels ont dû être confrontés les éditeurs hongrois de cet étonnant volume.

Épistolaire: Revue de l'Aire 39 (2013): 265–269.

Marie-Elizabeth DUCREUX

Écrire et traduire dans sa langue, le hongrois, pour exister dans l'exil et se forger, peut-être avant tout vis-à-vis de soi-même, une place en tant qu'auteur : voilà le premier motif de se plonger dans les *Lettres de Turquie* de Kelemen Mikes (1690–1761). Mémoires fictives et roman épistolaire en 207 missives d'une correspondance adressée à une parente non moins fictive, la comtesse E.P. à Constantinople, elles sont désormais accessibles au lecteur français grâce à une soigneuse traduction et à l'édition supervisée par Gábor Tüskés. Cette « écriture de soi », pratiquée sous des formes et dans des contextes que décrypte remarquablement le volume de contributions publié peu après cette édition française, n'épuise pas, cependant, l'intérêt du texte de Mikes. Pour rendre compte d'une œuvre dont on ne sait si elle fut lue du vivant de l'auteur, et rien non plus des conditions réelles de sa production ou du rythme de son écriture, les auteurs du livre paru chez Peter Lang, historiens et historiens du littéraire, mobilisent l'histoire de la diplomatie, des voyages, du sentiment religieux, de la sociabilité des Lumières, l'analyse intertextuelle et la traductologie. Les deux livres s'éclairant l'un et l'autre, il faut les lire ensemble. L'un des grands intérêts du second est d'avoir entièrement mis

à jour la grande part prise ici par la technique d'écriture, qui consiste à insérer dans la conversation avec une lectrice absente des passages d'œuvres, que Mikes, par ailleurs, traduisit, et le plus souvent du français. Mikes puise ces auteurs dans la bibliothèque du prince, et sa pratique est éclectique : s'intercalent ainsi des extraits de *l'Histoire de l'Empire ottoman* de Paul Ricaut, d'œuvres de jansenistes tels que Nicolas Le Tourneux ou Nicolas de Mélicques, de moralistes et d'auteurs d'instructions pour la jeunesse, ou bien de catéchismes (Benoît van Haeften, François-Aimé Pouget, Charles Gobinet), mais aussi une littérature de divertissement telle que les *Journées amusantes* de Madame de Gomez. Gábor Tüskés et Éva Knapp, en particulier, reconstruisent dans le volume d'articles les sources historiques et littéraires de Mikes.

Né en 1690 à Zágón dans une famille calviniste de vieille noblesse transylvaine, Kelemen Mikes fut toutefois éduqué dans le catholicisme et étudia chez les jésuites de Cluj. En 1707, il entra comme page au service du prince de Transylvanie François II Rákóczi (1665–1735), l'année même où ce dernier, depuis 1703 chef de l'insurrection des Malcontents hongrois, faisait déclarer à la diète de Ónod le roi régnant, l'empereur Joseph Ier, et la dynastie des Habsbourg, déchus de leurs droits sur la couronne de Hongrie. Battu en 1708 et refusant l'amnistie proposée à la Paix de Szatmár par le nouveau roi de Hongrie, l'empereur Charles VI, il quitta en 1711 la Transylvanie et la Hongrie pour la Pologne. Il rejoignit la France en janvier 1713 et s'installa en 1714 chez les camaldules de Gros-Bois, où il se mit à rédiger en français ses mémoires. En 1716, invité par la Porte, Rákóczi s'embarqua pour la Turquie avec quarante fidèles dont Mikes, désormais son secrétaire. Le traité de Passarowitz de 1718 entre l'empereur et la Porte obligea le prince rebelle à demeurer loin des frontières hongroises et à résider dans la partie asiatique de l'Empire ottoman. C'est donc de Gallipoli, d'Andrinople et surtout de Tekirdağ ou Rodostó près de Smyrne que sont datées les *Lettres de Turquie*, la première du 10 octobre 1717, la dernière du 20 décembre 1758. Le manuscrit, d'abord ignoré, fut imprimé en 1794 par un membre du mouvement de « renaissance linguistique » magyare, István Kultsár (*Törökországi levelek*, Szombathely, 1794). Mikes fut inséré dans le canon de la nouvelle littérature hongroise, mais son texte fut aussi lu comme le témoignage d'une alternative historique glorieuse, bien que ratée, au gouvernement des Habsbourg en Hongrie. Commença dès lors une seconde vie du texte et de l'auteur, dont l'histoire fait l'objet, comme leur réception en Hongrie, mais aussi en Italie et en Angleterre, de plusieurs approches dans le volume *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil* dirigé par G. Tüskés.

Le texte de Mikes est une construction littéraire, et ses rapports avec le vécu réel des émigrés ne se donnent jamais directement à décrypter. L'épistolier qui prend la plume entretient sa correspondante inventée d'anecdotes supposées vécues, il rend compte des paysages qui l'ont marqué, il fait part de ses impressions, des dernières nouvelles de la cour de Rákóczi, des mariages et des décès dans la petite communauté des exilés volontaires. Aucune analyse politique n'est présente, aucun jugement argumenté sur l'inanité des décisions humaines, sur l'ennui mortel et la douleur due à l'éloignement de la

patrie, sur le coût de la fidélité au prince. Ces thèmes percent cependant. Ainsi lorsque le scripteur animé par Mikes annonce le décès du fils de Rákóczi dans une lettre datée du 15 décembre 1738 : « Que la volonté de Celui qui nous a créés soit faite sur nous ! Il a fait de nous un exemple pour toute notre nation ; heureux ceux qui en seront instruits, qui feront corps avec leur pays et qui n'abandonneront pas leur nation et leur héritage pour une raison semblable à la fumée. Dieu permette que jamais personne ne nous suive et qu'on n'entende parler de notre exil interminable qu'avec horreur » (lettre 145, p. 262). Les *Lettres de Turquie* s'achèvent, abruptement, le 20 décembre 1758, sur cette tristesse et concluent sur l'abandon nécessaire à Dieu : « Combien de seigneurs et de gentilshommes avons-nous déjà enterrés [...]. Me voici désormais tous seul d'entre les exilés [...] resté seul, c'est à moi d'aller au sacrifice [...] de ceux qui sont venus avec le vieux Rákóczi, je suis le seul à rester [...]. Ne désirons pas autre chose que la volonté de Dieu. Prions pour une vie salubre, une bonne mort et notre salut, après quoi nous serons exempts de prière, de péché, d'exil et du désir insatiable. Amen » (lettre 207, p. 325–326).

Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine 61, 2 (2014): 207–208.

Jean GARAPON

La Bibliothèque d'études de l'Europe centrale des Éditions Champion rend un signalé service à notre connaissance de la littérature hongroise, et à la culture française tout entière, en faisant paraître, en édition savante, la première traduction d'un joyau de cette littérature, au XVIIIe siècle si baignée de la nôtre, les *Lettres de Turquie* de K. Mikes (1794). L'œuvre, pour partie mystérieuse, représente un cas-limite de la littérature. Roman par lettres rédigé par un familier du prince François Rákóczi, héros de la liberté hongroise contre les Habsbourgs et en exil dans l'empire ottoman, l'ouvrage se présente comme une suite de lettres adressée à une destinataire aimée, en réalité purement imaginaire, occasion pour cet écrivain amateur, par ailleurs connu pour ses traductions du français, de composer une œuvre confidentielle, extrêmement novatrice de forme comme de fond, heureusement sauvée de l'oubli trente ans après sa mort (1761) par sa publication en 1794. Purement hongroise, avec une spécificité transylvaine, l'œuvre appartient bel et bien à l'Europe cosmopolite du XVIIIe siècle, toute pénétrée de culture française. Un lecteur français, sitôt le livre ouvert, y découvre à l'évidence une parenté fervente, féconde, heureuse, avec sa propre littérature. C'est dire combien, dans le prolongement de *Quand l'Europe parlait français*, de M. Fumaroli (2001), l'édition dirigée par G. Tüskés fera date.

Avec raison, eu égard à la valeur documentaire de l'ouvrage comme à sa valeur esthétique, celui-ci réunit dans son entreprise une équipe de littéraires et d'historiens. Ces *Lettres de Turquie*, écrites tout au long d'une vie d'exil, procèdent en effet d'une

lecture créatrice des *Lettres* de Mme de Sévigné, enrichie du procédé des *Lettres persanes* : un Européen chrétien n'y finit pas de dire son étonnement face à l'empire turc, à sa religion, à son organisation politique et sociale, mais il le fait sur le ton insistant d'un amoureux, qui sait voiler sa passion sous une forme galante, adopter les ménagements du badinage mondain. Dans leur structure et leur variété de ton, ces lettres prolongent l'inspiration de la marquise, depuis la douleur de la séparation avec la femme aimée jusqu'au plaisir de la curiosité partagée, et à celui, grandissant au fil des années, de parler philosophie, voire de « se » dire. Elles sont aussi étonnement perpétuel, et partagé, face à l'étrangeté dans l'ordre politique, moral, religieux. Journal de voyage sur près de quarante ans, elles sont bien de leur siècle, tout en attestant du rayonnement européen d'un modèle épistolaire français. Gábor Tüskés a choisi, avec raison, de reprendre en avant-propos à cette édition l'article consacré à Mikes en 1934 par Antal Szerb, critique d'une rare pénétration, par la suite victime de l'intolérance (p. 9–15). Son analyse n'a pas une ride, sur la puissance inspirante de la destinataire imaginaire, à la source d'un mode de vie et de sentir très littéraire chez Mikes, sur l'esprit encyclopédique à l'œuvre dans ses *Lettres*, sur le goût mondain de la variété des genres qu'on y décèle, sur cette largeur fraternelle envers tout lecteur futur qui assurera son succès durable. Tout juste le critique français actuel, avec les acquis de la depuis plus d'un demi-siècle, pourra-t-il compléter l'analyse de Szerb par le détail d'autres influences repérables, qu'il s'agisse de formes littéraires ou d'œuvres précises : celle de la nouvelle, à la façon de l'*Heptaméron* de M. de Navarre (p. 160), voire de l'histoire tragique (p. 199, 207, 317), du dialogue (p. 209–213), la tentation de la pastorale (p. 161), l'attirance pour le prosimètre (p. 93, 99) ou pour le modèle général d'une littérature inspirée de la conversation, à la manière des moralistes. De Montaigne à La Fontaine, à Pascal ou La Bruyère, à Fénelon, ou Fleury, la plume de Mikes semble faire son miel de toute fleur, en une méditation vivante qui réfléchit sur l'histoire et le présent, sait capter l'actualité littéraire (Mlle de Gomez), brasse sans pédantisme aucun l'antiquité biblique et classique ; meublant son ennui, l'exilé élabore peu à peu une œuvre élégante dans sa souple variété, qui n'est pas sans évoquer les *Essais*, et sait à l'occasion formuler sa propre esthétique (p. 123, 127). Comme le remarquent les traducteurs (p. 328), l'œuvre est encore loin d'avoir livré tous les secrets de ses sources... A. Szerb avait en tout cas vu, et admirablement dit, l'essentiel. A sa suite, Jean Bérenger, grand historien de l'Europe centrale à l'époque classique, brosse un tableau très fouillé de la situation de la Hongrie dans la période troublée des XVIIe et XVIIIe siècles (p. 17–40), essentiel pour situer les *Lettres* dans leur contexte : la variété ethnique, linguistique, confessionnelle de ce pays, ses luttes séculaires contre les dominations autrichienne ou turque, la situation particulière de la Transylvanie, région natale de Mikes. Après l'annexion de la Hongrie par les Habsbourgs, en 1690, l'historien évoque la grande figure du prince François II Rákóczi (qui apparaît chez Saint-Simon), catholique tolérant, francophile et francophone, qui prend la tête de l'insurrection hongroise en 1703, mal soutenue par Louis XIV et vouée à l'échec ; de là un exil hautain et définitif, en dépit de l'am-

nistie accordée par l'empereur Charles VI. Le sort de Mikes, fidèle à son prince, lui est indissociablement lié. Hôtes du sultan, qui voyait en eux une carte en réserve sur l'échiquier diplomatique, les fidèles du prince, même après la mort de celui-ci (1735), victimes d'une conjoncture qui leur est toujours contraire, attendent vainement un renversement du rapport de forces européen. Au travers de la petite cour de Rákóczi, reflétée par les *Lettres*, c'est un moment tourmenté de la conscience hongroise au XVIIIe siècle qui s'écrit sous nos yeux, dans sa longue attente de l'indépendance. Autre apport d'historien, non des moindres : celui de Ferenc Tóth, un des meilleurs connaisseurs actuels de l'histoire militaire de la Hongrie et des rapports franco-hongrois, qui a relu et enrichi de façon considérable l'annotation des *Lettres* (héritée de l'édition critique récente de Lajos Hopp), identifiant les personnages de la cour de Rákóczi et retraçant leur vie, clarifiant surtout les innombrables allusions de Mikes à la situation internationale, rendant à l'ensemble sa valeur de longue chronique militaire et diplomatique européenne et ottomane, du Saint-Empire jusqu'à la Suède, à l'Espagne, à la Pologne, à la cour du Sultan. L'annotation historique très fouillée éclaire ce texte de façon décisive.

Le travail des traducteurs, enfin, doit tout particulièrement être souligné. Sans nulle connaissance de la langue hongroise, le lecteur ne peut qu'attester le plaisir éprouvé tout au long de ces *Lettres*, séduit qu'il est par leur aisance souriante, leur variété souple, la familiarité avec laquelle elles savent passer d'un sujet à un autre, des préoccupations quotidiennes aux sujets métaphysiques, leur pudique mélancolie. Une « Note des traducteurs », Krisztina Kaló et Thierry Fouilleul (p. 327–332), très dense, présente les difficultés de l'entreprise, nouvelle en français, et souligne la couleur non seulement archaïsante, mais aussi transylvaine du hongrois de Mikes, ses tendances latinisantes. B. Bray, expert s'il en fut en langue épistolaire, avait été consulté par les deux spécialistes, et on ne peut que se réjouir de ses préférences pour une traduction modernisée et souple, optant pour une fidélité à l'esprit du texte plutôt qu'à sa lettre, et de ce fait rendant dans l'avenir les *Lettres de Turquie* accessibles à un large public – qu'elles trouveront à n'en pas douter. La datation latinisée a ainsi disparu, non les lexiques étrangers qui parsèment le texte et lui donnent sa saveur cosmopolite mondaine, Mikes étant lui-même un traducteur chevronné du français, et insérant à l'occasion des fragments de ses traductions dans ses *Lettres*.

Une chronologie très précise, politique, sociale et artistique, accompagne le texte, ainsi qu'une bibliographie critique, un glossaire linguistique turc, un glossaire des noms de personnes, un index général : c'est dire que cette édition très complète s'offre comme un outil de travail très accompli sur le plan scientifique. Après des traductions turque, allemande, roumaine, italienne, anglaise, cette traduction française, que tout justifiait, fait honneur à tous ses auteurs et commentateurs ainsi qu'à son maître d'œuvre, Gábor Tüskés. On ne peut que souhaiter qu'elle rencontre à présent des lecteurs nombreux, sensibles au charme extrême de ce livre d'exil, si riche de multiples cultures, si ouvert à l'universel.

Bernard ADAMS

From 1703 until 1711 the Hungarian *kuruc* forces, led by Ferenc II Rákóczi, last prince of independent Transylvania, fought against Austria in an effort to secure independence. When defeat was imminent Rákóczi and a small court left for Poland in the vain hope of raising support from Peter the Great of Russia. They eventually found their way to exile in France and then Turkey, where the prince and most of his court spent the rest of their lives. One of the courtiers was Kelemen Mikes, who in Turkey wrote a memoir in the form of 207 letters addressed to a fictitious ‘Countess P. E. in Constantinople’. They tell of the life of the exiled court, comment on current affairs in Turkey and Europe, reveal the writer’s *Weltanschauung* and recount many an anecdote. Discovered after his death and first published in 1794, the *Törökországi levelek* have gained recognition for outstanding literary and historical interest, and as the finest Hungarian prose work of the eighteenth century.

In 2011 the 250th anniversary of Mikes’s death – and the 300th of the end of the War of Independence – has been marked by vigorous activity in the Institute for Literary Studies of the Hungarian Academy of Sciences, with Professor Gábor Tüskés, head of the Eighteenth Century department, in the forefront. A three-day international conference took place in Budapest in October, and the occasion saw the publication *inter alia* of this translation of the *Letters*, the first complete one into French.

Nothing could be better calculated to introduce the new reader to the *Letters* than Antal Szerb’s account of the work in his *History of Hungarian Literature*, the full translation of which forms the introduction. That most vital, most brilliant champion of Hungarian letters is at his francophile best: ‘En sa qualité d’humble membre de la cour du prince exilé, Mikes est assis là, dans l’antichambre des grands seigneurs français, il bénéficie de l’enseignement de maîtres français, va au théâtre, assiste à des solennités, flâne l’âme ouverte, comme tant de Hongrois après lui, dans les rues de Paris’ (pp. 9–10). One senses from his essay, “Nyaralás a könyvtárban” (“Holidaying in the Library”), how deeply Szerb meant those last words. Mikes is “a grey man”, no *éminence* indeed, rather one whom his French visitors record no more than he records them, who gave no sign of latent talent until he too had emerged from his Parisian Bakony.

Professor Bérenger’s preface offers a very much more than adequate account of the historical and political background of the War of Independence. He considers the situation in Hungary and Transylvania, the war itself, Poland, the Ottoman Empire, Bourbon Spain, the Austro-Turkish war of 1716–18, the War of Austrian Succession and the changes in the post-1756 balance of power. This comprehensive overview of Central European history from the late Middle Ages until the early modern period deals succinctly with events before, during and after the writing of the *Letters* – an exemplary *multum in parvo*.

The translation is followed by notes from the translators on a number of practical points that they found it necessary to consider. Some of these concern specific items,

such as pre-metric measurements which may have approximate French equivalents (e.g. *toise* and *lieue*), or Hungarian words that have deceptively changed meaning over the years (*ház, szállít*), or even fallen into disuse (*poltura, kéd, ihon*); some are the problems of a dialect that causes difficulty even for the modern Hungarian reader of the original. Mikes is often enough at pains to insist that he is not only a Transylvanian but a Székely, and his language – though that of an educated man – is flavoured with many a “székelyism”. There is discussion of how best to treat Mikes’s frequently repeated *néne*, his term of address and reference to his fictitious correspondent; they opt for *cousine*, which is a better *nom d’amitié* than tante might have been; in English, the opposite seems to be true. There is, however, one topic to which the translators modestly fail to refer: who they are. Dr Krisztina Kaló is a Hungarian, Senior Lecturer in the Department of French Language and Literature at Eszterházy Károly Főiskola, Eger, while Thierry Fouilleul is French and has taught French at the University of Veszprém, Eötvös Loránd University, Budapest, and the Lycée français, Budapest, and done much translation and editorial work.

These notes are followed in the book by a map showing places that Mikes is known to have visited – not only places mentioned in the Letters – which sadly does not record his visit to Hull; on the other hand, quarantine regulations – he had come from plague-stricken Danzig – did not allow him to land there during his stay but kept him aboard ship in the Humber estuary, so that to call this an omission is, perhaps, stretching a point. There follows a chronology listing events in politics, society, letters, science and arts from 1664 to 1794, an extensive bibliography, a glossary of Turkish terms, one of personal names (in which, to the proofreader’s shame, the Frenchman Jacques de Boissimène is listed both as serving at the Porte Sublime and as the second wife of Henry VIII of England and mother of Elizabeth I vice the unfortunate Anne Boleyn), one of geographical names and an index of personal names.

The translation itself occupies the greater part of the book. It is excellent. The translators refer in their notes to having to decide – as is always the case in dealing with an old text – whether to offer a reproduction of the French contemporary with the original, to contrive an ‘antiqued’ idiolect, or whether to use modern language; after an original draft in the first was felt to be unsatisfactory they tended towards the second, modernizing their first version. This difficulty is compounded by the question of dialect – there simply is no French counterpart to Székely Hungarian, and to show partiality for some modern dialect would be at best misleading, though the dialectal nature of the original is hinted at by the use from time to time of the odd unusual word, while its archaic quality is reflected in the judicious use of high-register vocabulary and old-fashioned syntax. The result strikes a perfect balance between content and style and is a pleasure to read.

To make any sort of selection from the *Letters* is always a thankless task, but perhaps a quotation or two will not be out of place: Letter 56 reveals Mikes’s yearning for home cooking:

peu de femmes et d'hommes sont capables d'écrire d'aussi belles lettres que vous. Elles charment l'esprit comme un beau plat appétissant la bouche. Je voulais évoquer le chou, mais je n'ose pas de peur que vous disiez que je compare votre lettre à un chou... Eh bien, je le dirai quand même: une lettre bien écrite charme l'esprit comme les yeux le chou à l'aneth couvert de crème fraîche, qui de loin semble être un monticule d'argent au-dessous duquel, une fois cette molle couverture argentée retirée, on découvre une herbe précieuse.

The prince's death, the most significant event in all the *Letters*, is announced in Letter 112 of 8 April 1735:

Ce que nous redoutions, nous y voici. Dieu nous a rendus orphelins, aujourd'hui il nous a enlevé notre tendre seigneur et père, ce matin après trois heures. Comme aujourd'hui nous sommes vendredi saint, il nous faut pleurer la mort de nos pères au Ciel et sur la terre. Dieu a différé la mort de notre seigneur à aujourd'hui afin de sanctifier son sacrifice par le mérite de Celui qui est mort pour nous. À voir la vie qu'il a vécue et la mort qu'il a eue, je crois qu'on lui a dit: 'Aujourd'hui tu seras avec moi dans le Paradis.'

The translators provide footnotes on numerous points of interest. These shed light on some of the obscure, folksy phrases that Mikes uses from time to time, on biblical references, allusions to popular songs, historical characters and events and more besides – all evidence of extensive research. Valuable historical notes also come from Ferenc Tóth; I beg to correct him, however on page 78 – Simon Forgách was, according to Rákóczi's memoirs, not *commandant général* of the *kuruc* army; he was arrested for insubordination in late November or early December 1706 and incarcerated for the rest of the war, first in Szepes castle – where a failed attempt at escape left him with a permanent limp – then “in honourable confinement” at Munkács. The only other negative comment that one can offer concerns the transcription of Turkish: Mikes acquired almost no Turkish in his long exile, and his spelling of Turkish words leaves much to be desired. The translators comment that they have kept these in *une orthographe unifiée*, which is neither wholly French, Hungarian nor modern Turkish; it would have been advisable, in both the text and the list of Turkish words, exclusively to use modern Turkish orthography, provide a guide to pronunciation, and italicize Turkish (and Greek) words in the text.

Such minor blemishes, however, in no way detract from the thorough excellence of the whole. *Letters from Turkey* is a splendid book which ought to be much more widely known. It is already available in German, Italian, English, Turkish, Polish, Romanian, Esperanto and Mongolian [sic] translations, and one is confident that this new French version will find an appreciative francophone audience and meet with the resounding success that it deserves.

Slavonic and East European Review 91, Nr. 3. (2013): 639–642.

További bírálatok // Further reviews

KOVÁCS, Eszter. *Dix-huitième Siècle* 44 (2012): 675–677.

KOVÁCS Eszter. „A Mikes- emlékévről: Különös tekintettel a *Törökországi levelek* francia fordításának megjelenésére”. *Vasi Szemle* 66, 3. sz. (2012): 363–367.

KOVÁCS Eszter. *Irodalomtörténeti Közlemények* 116, 5. sz. (2012): 596–598.

ADAMS, Bernard. „A Törökországi levelek francia fordításáról”. *Korunk* (Kolozsvár) 24, 3. sz. (2013): 115–117.

VALENTIN, Jean-Marie. *Études Germaniques* 4 (2013): 731.

YOTOV, Yoto. *Notes du Mont Royal*, 7 décembre 2013. www.notesdumontroyal.com/note/442

VÁMOS, Éva. „Le retour aux sources de Kelemen Mikes”. *Le Journal Francophone de Budapest*, 25 novembre 2011. www.jbf.hu/node/2019

MIKES KELEMEN VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA /
KELEMEN MIKES AUSWAHLBIBLIOGRAPHIE //
SELECTED BIBLIOGRAPHY OF KELEMEN MIKES

KUN Zsuzsanna és MACZÁK Ibolya, HOPP Lajos anyaggyűjtésének felhasználásával összeállította, bevezető: TÜSKÉS Gábor. *Mikes Kelemen válogatott bibliográfia.* / KUN, Zsuzsanna und MACZÁK, Ibolya, unter Verwendung der Materialsammlung Lajos HOPPS zusammengestellt von. *Kelemen Mikes Auswahlbibliographie.* Budapest–Eger: MTA Irodalomtudományi Intézet–Líceum Kiadó, 2011, 150.

NÉMETH S. Katalin

Mint a 20. századi Mikes-kutatásban szinte minden mozzanat, a bibliográfia létrejötte is elsősorban Hopp Lajos nevéhez köthető. Nemcsak az impozáns méretű kritikai kiadás, számtalan szöveg és dokumentum feltárása, tanulmányok, tanulmánykötetek – Tüskés Gábornak köszönhetően posztumusz – gyűjtemények, konferenciaszervezések kapcsolódnak Mikes legelismertebb kutatójához, hanem a bibliográfiai anyaggyűjtésben is megkerülhetetlen az ő munkássága. A kutatás nagy szerencséjére Hopp Lajos hagyatékában fennmaradt az a gépiratos bibliográfia, amelyet a fáradhatatlan Mikes-kutató a kritikai kiadás munkálatai közben készített. A kézirat feltehetően valóban munkaeszköz volt, Hopp Lajos nyilván saját kutatásai segédleteként rendszerezte és látta el annotációkkal a Mikesre vonatkozó szakirodalmat, adatgyűjtéseket. Az 1963-ban lezárt gyűjtést Hopp Lajos nem szánta vagy nem ilyen formában szánta kiadásra, munkája azonban a továbbépítéshez kiváló kiindulópont lehetett. Szerencsés ötlet volt tehát, hogy a 2011-es Mikes-évfordulóra közel kétéves munkával elkészült egy korszerű, ám mégis hagyományos megjelenésű és szerkezetű válogatott bibliográfia, amelynek összeállításáért Kun Zsuzsannát, az egri Eszterházy Károly Főiskola Központi Könyvtárának munkatársát és Maczák Ibolyát, az Andrassy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem munkatársát illeti a köszönet. A kötet kiadását a legfrissebb Mikes-kutatásban szövetkezett két tudományos intézmény, az MTA Irodalomtudományi Intézete és az egri Líceum Kiadó vállalta, az anyagi támogatásban részes a Nemzeti Kulturális Alap és az Alexander Humboldt Stiftung. (Ez utóbbi tény egy magyar irodalmi szereplő szakirodalmi bibliográfiájának támogatójaként külön is kiemelendő, rendkívüli alkalom.)

Hopp Lajos anyaggyűjtése, amely ilyen formájában személyes kutatási céllal készült, jelentősen kibővült, illetve a meglévő anyag is átalakult. Kimaradtak azok a tételek, amelyek nem tartoznak az író válogatott személyi bibliográfiájába (vegyes történeti adatok, az életrajzra, a családtörténetre utaló adatok, vagy az olyan tételek, amelyekben Mikes neve nem fordul elő, csupán az író és a téma kapcsolata tette indokolttá

a kutató számára a regisztrálást). Ilyen szelekció és a meglévő tételek pontosítása után rendkívül figyelemre méltó az a tény, hogy az 1963-ban lezárt anyag a feldolgozott korszakot illetően kb. 300 tétellel bővült, az azóta eltelt közel negyven év pedig újabb 600 tételt eredményezett. A bibliográfus szerkesztők szorgalmát és a munka megbízhatóságát jellemzi, hogy a leírások mintegy 85–90%-a autopszia alapján készült, a Kun Zsuzsanna–Maczák Ibolya szerzőpáros csak abban az esetben mondott le a kézbevételetről, amikor az eredeti kiadvány Magyarországon elérhetetlen volt, illetve az elektronikusan nem elérhető adatoknál kénytelenségből más adatbankokat (pl. az Erdélyi Magyar Adatbankot) használtak. Természetesen az anyaggyűjtésben a szerkesztők messzemenően támaszkodtak a korszak retrospektív és kurrens bibliográfiáira (a Petrik-féle *Magyar könyvészet*re, illetve *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája* megfelelő köteteire), valamint a folyóiratokat és antológiákat feltáró alpművekre, Lakatos Éva és Madár Lajos munkáira.

Egy bibliográfia értékelésekor két fő szempontot kell/lehet számon kérni: a pontosságot és az áttekinthetőséget. A pontosságért, amelyet csupán szűrőpróbaszerűen lehet ellenőrizni, nemcsak a szerzőket illeti a dicséret, hanem garanciaként hangozzék el a lektor, Knapp Éva neve is. (Nem tartozik a közvetlen méltatáshoz, de nem állom meg, hogy megjegyezzem, a szűrőpróbaszerű vizsgálódás, a hibakeresés nem vezetett „eredményre”, a bibliográfia folyamatos végigolvasása – 1275 tétel! – során csupán egyetlen betűhibát találtam, a 349. tételben: „Tisztatáj”). A bibliográfia szerkezete logikus és áttekinthető: a három nagy fejezet, a *Művek*, a *Szakirodalom és a Hatás- és kultusztörténet* pontos rendszerbe foglalják a Mikes-irodalmat. Külön megjegyzendő, hogy a külföldi kutatást segítik a szakrendszer német nyelvű fejezet- és alfejezetcímei is. A művek fejezet – az írói életmű feltártsága miatt szerencsés módon – a kéziratok jelzeteivel ellátott regisztrálásával kezdődik, majd a szövegkiadások (tudományos rang szerinti, értsd: kritikai kiadás, válogatott kiadás, önállóan megjelent művek, szemelvényes kiadások) következnek. Első látásra azt gondoltam, Mikes Kelemen most már hét nyelven beszél, de örömmel kellett megállapítani, hogy még ennél is több, nevezetesen kilenc nyelvű (angol, francia, lengyel, mongol, német, olasz, román, török és eszperantó nyelvű) kiadásokat regisztrál a bibliográfia. A szerzői bibliográfiák között szokatlan és öröndetes, hogy a nem papír alapú szövegkiadásokat és az elektronikus hanghordozókat is sikerült a bibliográfia szerkesztőinek elérni és feldolgozni.

Az anyaggyűjtés legterjedelmesebb részét a Mikes Kelemenre vonatkozó szakirodalom teszi ki. A jelentős mennyiségű anyag rendszerezése formai kritériumokat követ, a kézikönyv- és tankönyvrészletek után következnek a lexikonszócikkek, a monográfiák, a felsőoktatásban keletkezett szakdolgozatok, disszertációk, a tanulmánykötetek, végül a legnagyobb alfejezet, a tanulmányok, közlemények, cikkek felsorolása. Miként Tüskés Gábor a bibliográfia bevezetőjében megállapította, „a Mikes-szakirodalom mennyisége ma még innen van azon a határon, melyen túllépve már érdemes kialakítani a publikációk tartalmi megoszlását tükröző, a jelenleginél differenciáltabb szerkezetet”, a tanulmányok besorolása kronologikus rendben történik. A bibliográfia harmadik

nagy egysége, a hatás- és kultusz történet a legizgalmasabb rész és ez nyújtja a kutatók számára is a legtöbb újdonságot. Mikes Kelemen alakjának szépirodalmi megörökítése műfajok szerinti csoportosításban, a képzőművészeti ábrázolás – Tüskés Anna még publikálatlan kutatásainak köszönhetően –, a zenei, illetve vizuális eszközökkel történő megjelenítés tételei ugyancsak kronologikus rendben sorakoznak. Külön fejezetben regisztrálja a bibliográfia a Mikes nevét viselő szervezeteket, illetve intézményeket, az emlékhelyeket, emlékbizottságokat és a Mikes nevét viselő díjakat, elismeréseket.

A bibliográfiai tételek leírása a címléírasi szabvány alapján készült, érdekes és a személyi bibliográfiákban még nem gyakran előforduló újdonság, hogy a bibliográfia szerkesztői az egyes tételek internetes elérhetőségét is megadják. Ennek gyakorlati hasznát ugyan főleg akkor látja majd a bibliográfia alapján szakirodalmat kereső olvasó, ha magát a bibliográfiát is a hálózaton böngészheti és a hivatkozás közvetlenül elérhető linkként szerepel. A mostani helyzetben egy-egy kétsoros értelmetlennek tűnő szám és betűkombináció bemásolása a gépbe több időbe telik, mint a keresés egyéb útjainak követése.

A bibliográfia szerkezetének tényszerű ismertetése, a hasznosság alátámasztása után néhány érdekességet is meg kell említeni. Mindehhez természetesen nemcsak az egyes tételek pontos adatközlését kell figyelembe venni és értékelni, hanem egy-egy tétel vagy tételcsoport tágabb összefüggése is el kell gondolkodni vagy éppen a fantáziánkat is szabadjára engedni. Elgondolkodtató például, hogy mikor keletkezett az első lexikoncikk Mikes Kelemenről. A bibliográfia Daniel József *Magyar írók: Életrajz-gyűjteményének* 1858-as megjelenését regisztrálja elsőként, idegen nyelven pedig csupán 1929-ben találunk egy cseh nyelven megjelent lexikoncikket. Németül először a nyolckötetes *Meyers neues Lexikon* szól Mikesről 1963-ban. Kétségtelen, hogy nem tartalmaz ismeretlen adatokat (bár a bibliográfia feladata soha nem a feltárt mű információinak minősítése, hanem az adatok regisztrálása) és nem is az író Mikesről szól, mégis mindenképpen megemlítésre méltónak találjuk, hogy tudomásunk szerint már a 18. század első felében rövidke német nyelvű lexikoncikk jelent meg Mikes Kelemenről. A mai napig használatos és most már a lexikográfiai kutatás tárgyává is vált Heinrich Zedler *Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste* című 64 kötetes munkája, amelynek utolsó, pótkötete 1754-ben jelent meg. Ugyan az M betűnél hiába keressük Mikes Kelement, azonban a 60. kötetben mégis sikerrel járunk, ahol megtaláljuk a „Zagony, Mikes de” címszót. A lexikoncikk a Genealogisch-historischer Archivarius aufs Jahre 1736. alapján számol be arról, hogy az 1735-ben Rodostóban elhunyt Franz Leopold Ragozcy végrendeletében megemlékezett Zágonyi Mikes „Cammer-Juncker”-ről (526). A Genealogisch-historischer Archivarius 1736. évi cikkére egy lábjegyzetben hivatkozás történik már az Irodalomtörténet című folyóirat 1937-es kötetében, azonban Zedler lexikonát mint az első német nyelvű szócikket itt most is megemlítésre méltónak tartjuk. És kicsit kiterjesztve a témát, szép feladatnak tartanánk a Zedler-féle lexikon magyar szempontú feldolgozását is. Mivel a lexikon teljes terjedelmében, hasonmás formátum-

ban elérhető az interneten, egy-egy kötetből bizonyára kialakulhatna egy főiskolai, egyetemi szakdolgozat témája és akkor nem kellene ugyanazt a témát háromszor is feldolgoztatni. Ezzel a mondattal már visszakanyarodtunk a bemutatandó bibliográfiához, hiszen onnan tudtuk meg, hogy a *Játék és fikció Mikes Kelemen Törökországi leveleiben* témáról nyolc éven belül három főiskolai szakdolgozat is készült ugyanabban a felsőoktatási intézményben. A lexikográfiánál és a hálózati keresésnél maradva, mindenképpen érdekesnek tartjuk, hogy a Wikipedia szabad felhasználású enciklopédia – e szöveg készítésének idején – már hét nyelven, angolul, csehül, eszperantóul, spanyolul, horvátul, mari nyelven és törökül ad közre eltérő színvonalú és terjedelmű szócikkeket Mikes Kelemenről.

A bibliográfia érdekes következtetések levonásához vezet, ha a regisztrált tételek alapján arra figyelünk, miként változott, akár csak a címadás tükrében, a Mikes Kelemenről foglalkozó irodalom. A 20. század elejének legjellemzőbb motívuma a hűség. Erről szól Gaál Mózes regénye (*Hűség és mind a strig*), Lampérth Géza regénye (*Hű a koporsóig*), M. Katona Ilona regénye (*Hű volt mindhalálig*). Természetes, hogy a szerzők jelentős része a fiktív levelezés szituációját használja és Mikest követően, utánzóan írja meg tanulmányát vagy szubjektív visszaemlékezését. Felsorolni is lehetetlen azt a sok szerzőt, aki főleg kisebb terjedelmű prózai írásában, Mikes stílusát követve adja közre levélutánzatait. Jellemző, hogy a fiktív Mikes-levelek utánzása független az idő haladásától, 1897-ben ugyanúgy keletkezik új Mikes-levél, mint 2010-ben. Még a bibliográfia szerkesztői előtt is rejtve maradt az a kettős költői szerepjáték, amely Kovács András Ferenc nevéhez köthető. KAF a fiktív költői ént megteremtve, 1904-es keltezéssel adja közre először a Tiszatájban (1995-ben) Lázár René Sándor verseit, köztük a *Mikes Kelemen mondja* címűt. A fiktív Mikes-levelekre keletkeztetett válaszlevelek szituációját használja Gyárfás Endre *Édes Öcsém: Mikes néniének levelei* című levélregényében, vagy Farkas Árpád *Gyertyák Erdélyben – Mikes Kelemen hazatért néniének megkésett válaszlevele Rodostóba* című versében.

Madách Imre Mikes-versét idézve, *A száműzött s a kivándorlott* téma természetesen az emigráció irodalmában érhető tetten, és nem véletlen az sem, hogy a nyugati magyar irodalom egyik legjelentősebb szerveződése éppen a Hollandiai Mikes Kelemen Kör. De az emigráció, a bujdosás, a hűség kézenfekvően alkalmazott motívumai mellett érdemes olyan példákat is idézni, amikor – ma már hihetetlen (?) módon – az aktuálpolitika sajátítja ki Mikes Kelemen. 1940-ben, Mikes születésének 250. évfordulóján több írás mutat „Zágon felé”, a Székely Nép című lap pedig a következő cikket közli: *Mikes Kelemen szülőfaluja, amely felett fényesen ragyog már a szabadság csillaga: Rövid kalandozás a rodostói remete lelkének árnyékában*. A Magyar Nemzet 1952. március 16-i számában Urbán Ernő közölt cikket *Mikes Kelemen és a magyar gyapot* címmel. Az sem lehet véletlen, hogy ugyanezen lapban 1960-ban a következő cikk jelenik meg: *Az emigráns hazatér* (Dienes András tollából). Természetesen ezek a kiragadott példák csak a bibliográfia olvasása kapcsán, a címadások inspirálta gondolatok illusztrációi és nem jelentik a Mikes-szakirodalom és a Mikes-recepció értékelését.

Mint a bevezetőben jeleztük, a kutatást a továbbiakban megkönnyítő, rendkívül hasznos segédletet elsősorban tudományos hozadéka miatt kell méltatnunk. Kun Zsuzsanna és Maczák Ibolya munkája megérdemli a figyelmet, és a továbbiakban megkehlhetetlen lesz a Mikes-életmű kutatói számára. A folytatást pedig feltehetően a folyamatos gyűjtéssel, a 2011-es év gazdag program- és kiadványsorozatának regisztrálásával várhatjuk, esetleg hálózati elérhetőséggel is. A folyamatos gyűjtésre, kiegészítésre jó példa, hogy a bibliográfia akadémiai bemutatójának másnapján került a kezembe Szabó Magda posztumusz fiktív levelezéskötete, benne egy Mikeshez kapcsolódó verssel (Szabó Magda, *Liber mortis: Naplók 1982. május 25–1990. február 27.*, s. a. r. Tasi Géza, Bp., Európa, 2011, 57–58).

További sok feljegyzendő tételt, gazdag Mikes-kultuszt kívánok a szerzőknek és a 18. századi irodalomtörténet-írás művelőinek és kedvelőinek.

Irodalomtörténeti Közlemények 116, 5. sz. (2012): 588–592.

További bírálatok // Further reviews

BUDA Attila. *reciti.hu* 2012.10.02. <https://www.reciti.hu/2012/60>

KOVÁCS Eszter. „A kéziratról a kultuszig”. *Aetas* 27, 3. sz. (2012): 164–166.

SZECSKÓ Károly. *Honismeret* 41, 2 (2013): 68–69.

DUKKON Ágnes. *Magyar Könyvszemle* 129, 2 (2013): 254–255.

MIKES Kelemen. *Constantinápolyban gróf P... E... írott levelei M... K... (Törökországi levelek)*. Az autográf-kézirat hasonmás kiadása. A hasonmás kiadás szövegét gondozta TÜSKÉS Gábor. HOPP Lajos és TÜSKÉS Gábor tanulmányával. Budapest – Eger, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézet – Líceum Kiadó, 2011, [223] + 32.

FÖLDESI Ferenc

Mintegy kétszáz éve annak, hogy az első magyar facsimile kikerült a széphalmi kúriából. Kazinczy – nem utoljára – pénzzavarral küszködött. Családalapítás, ügyetlen gazdálkodás, birtokperек növelték gondjait, és nem lévén más, pénzzé tehető vagyontárgya, felajánlotta a sárospataki kollégiumnak megvételre könyvtárának azt a rétegét, melyet a mindennapi munkához nélkülözhetőnek tartott, valamint metszetgyűjteményét. Így került Sárospatakra egy kis, nyolcadrét nagyságú, egyszerű díszű kódex, Leonardo Bruni *Attilája*. Volt ennél szebb kódex is Széphalmon, egy ezzel egykorú flamand órás-könyv biztosan, ám a firenzei kancellár munkája valami miatt nagyon fontos volt Kazinczynak. Teljesen formahűen lemásolta, vagy lemásoltatta, és a facsimilét megtartotta magának. Olyannyira jól sikerült munkának tekintette, hogy amikor néhány év múlva megint csak vevőt keres maradék könyveire, Jankovich Miklóst biztosítja egy levelében, hogy semmit sem veszített azzal, hogy a Bruni-mű eredetije már Sárospataké, hiszen a másolat egészen pontos és ugyanolyan gyönyörű. Nem gondolom, hogy Jankovichot ez az érv győzte volna meg, mindenesetre megvette a felajánlott gyűjteményt egy tokaji szőlő áráért, benne a facsimilével és egyéb kéziratokkal. A széphalmi történet záróakkordja, hogy Kazinczynak olyannyira tetszett a kódex vagy a róla készült másolat, hogy még egy példányt készített, vagy készíttetett, itt azonban gondos filológusként az átírást is mellékelte. Soronként váltja egymást a formahű másolat és a 19. századi kurzív szöveg. Nem volna szabad csodálkoznunk, ha ez utóbbi példány is alku tárgyát képezte volna, ám tudomásunk szerint nem ez történt. A széphalmi mester ajándékként Széchényi Ferenchez került, így ma mindkettőt a nemzeti könyvtár őrzi, s a reneszánsz könyvkultúra kutatói ezen facsimilék alapján egészen pontos képet kaphattak volna az évtizedekig Nyizsnij Novgorodban rejtőző eredetiről.

Kazinczy egyébként – lehet, hogy a magyar művelődéstörténetben elsőként – már tudatosan foglalkozott a facsimilék kérdésével, legalábbis ezt sejteti, hogy a Jankovich Miklósnak eladott kézirat-együttesben két olyan kötet is fellelhető, jeles vagy ma már kevésbé ismert 18. századi személyiségek aláírásával, egy-egy sorával, melyeknek címében szerepel a „facsimile” megnevezés. Kazinczy ezeket kimondottan azért gyűjtötte, hogy történeti tanulmányaihoz mellékletként közölje őket.

A valódi facsimilék létrejötte azonban, amennyiben kritériumnak tekintjük a sokszorosíthatóságot és valamifajta teljességet is, a magyar könyvkiadásban néhány évtizeddel későbbre tehető. Horvát István közölt először teljes diplomatikai emlékeket a *Tudományos Gyűjtemény* 1833-as évfolyamában. Ezek litografált másolatok voltak, azaz valóban sokszorosíthatók, mint ahogy a képi anyag megjelenítésére alkalmas rézkarc is. A fényképezés megjelenésével új korszak kezdődött a hasonló kiadások történetében. A fotográfia lehetővé tette a lehető leghűbb másolat megjelenítését. A fotótechnika fejlődése az utóbbi évtizedben soha nem látott lehetőségeket nyitott a szövegek és képek reprodukálásában, és – ennek következtében – hallatlanul megnövelte a szövegek közreadóinak felelősségét.

A Mikes-kötet szerkesztőjének, Tüskés Gábornak nagyon komoly és egyértelmű döntéseket kellett hoznia a kiadás előtt, hogy a műtárgyfotós Hapák József és a felvételeket szerkesztő Filakovszky György a vállalkozáshoz illően magas színvonalon, létrehozza a kívánt korpuszt. Mindenekelőtt ki kellett mondania egy alapvető, művelődéstörténeti ítéletet, tudniillik, hogy mi a legfőbb értéke a *Törökországi levelek* kéziratának. Úgy tűnik, azt az ítéletet hozta meg, és azt gondolom, helyesen, hogy a legfőbb érték: 18. századi irodalmunk egyik legegységibb darabjának megléte, olvashatósága, a szerző kézírásában. Ezt szem előtt tartva meg lehetett nevezni olyan elemeket, amelyek a megvalósítás érdekében elhagyhatók voltak. Ilyen például a színes kiadás. Ez adott esetben lehet fontos, emlékezzünk csak a Balassi-kódex két kiadására, Varjas Béla fekete-fehér facsimiléjét követnie kellett egy színes hasonmásnak is, mivel ez messze jobban tükrözi a mikrofilológiai kutatások eredményeit. A *Törökországi levelek* kézírata ilyen jellegű kérdéseket ma már nem vet fel, Hopp Lajos kutatásai és kritikai kiadása óta lehet tudni, hogy a fennmaradt kézirat huzamos időn át készült, így különböző minőségű tinták és papírok követik egymást, melyeken az eltelt kétszázötven év más és más mértékben hagyott nyomot. Ugyancsak fontos elem, hogy a szerkesztő nem képi anyagnak tekintett az eredeti kéziratra, ezért az olvashatóság érdekében megengedhető volt a különböző mértékben elszennyeződött lapok letisztítása, kiféhéritése, valamint a lapok méretének a kiadói szabványhoz való igazítása.

A facsimile műfaján belül nem igazán alakult még ki az egyes típusok terminológiája. Jól körülírható csoportot képeznek azok a hasonló kiadások, melyeket a „bibliofil” jelzővel illethetnénk, és létezik egy másik csoport, benne immár a *Törökországi levelek*-kel, melyet leginkább kultikus kiadásnak neveznék. Olyan szövegek megjelenítéséről van szó, amelyek egy kultúra formálódásában és/vagy identitásának alakulásában kiemelkedő szerepet játszottak. Ez különösen igaz Mikes kezére, írja önmaga történetét, történeteit, 18. századunk csillogó, szellemes, fanyar prózáját, és egyben dokumentálja a kora-újkori magyar történelem leginkább kultikus alakjának, a Fejedelemnek napjait.

A facsimile-kiadást két tanulmány kíséri. Az első Hopp Lajos tollából származik, egy korábbi szöveg rövidített utánközlése, a kézirat mikrofilológiai leírása. Lehetett volna újraíratni ezt a tanulmányt egy újabb filológus-nemzedék valamely felkészült tagjával, de valószínűleg ebben az esetben is döntően Hopp Lajos eredményei köszöntek

volna vissza, ezért méltányos gesztus a szerkesztő, Tüskés Gábor részéről az újraközlés melletti döntés. Hopp Lajos volt ugyanis az, akinek eddig a Mikes-filológia a legtöbbet köszönheti. Hogy szigorúan a tárgynál maradjunk, ő tisztázta például a *Törökországi levelek* hazakerülésének útját. Az első kiadást Kultsár István rendezte sajtó alá legkésőbb 1792-ben, s az 1794. év elején került ki a nyomdából. Már az első ismertetések feltették a kérdést, hogy vajon hogyan kerülhetett haza a kézirat Rodostóból, mert Kultsár erről nem beszél, ám a válasza, egy fajta válasza, 1861-ig, Toldy Ferenc Mikes-kiadásaig várni kellett. Kultsár előszavában felbukkan bizonyos François de Tott generális, francia szolgálatban álló magyar emigráns tiszt neve, aki 1762-ben Rodostóban járt. Kultsár az ottani magyarokról, Mikes halálának évéről érdeklődött nála, de a tiszt semmiféle megbízható információval nem rendelkezett. Toldy 1861-ben a Kultsárral való kapcsolatra építve kézenfekvőnek tekintette, hogy a *Törökországi levelek* kézírata az ő révén került a kiadóhoz. A rekonstrukció 1875-ben vett más irányt. Görög Demeter és Kerekes Sámuel lapjában, a *Hadi és más nevezetes történetek* 1789-es évfolyamában Thaly Kálmán érdekes hírt fedezett fel. Szelim travniki basa haláláról szólt, aki „addig nem nyugodott, míg egy magyarra szert nem tett, a kit veres, rókatorkos s paszomántos ruhában járatott és pompája nevelésére mind Konstantinápolyban, mind Belgrádban magával hordozott. ... A Szelimnél szolgált hazánkfia Szólnokrúl való, a Tisza mellől, Mészáros nevezetű. Nevét azért tettük ki, hogy ezzel is megmutassuk eránta való háládatosságunkat, melyre azzal kötelezett bennünket, hogy itt Bétsben létekor egy igen ritka, magyarul írott könyvvel ajándékozott meg, melyet a Tekerdárból hozott ki, s amint bizonyította, néhai Rákóczi Ferencnek Horvát nevezetű ősz szolgájától kapta, aki azt vallotta, hogy az említett könyvet Mikes Ádám, a Rákóczi társa írta.” Thaly meggyőzőnek találta a tudósítást, különösen, hogy a matuzsálemi kort, 120 évet megélt Horvát Istvánról anyakönyvi adatok is előkerültek Rodostóból. Hopp Lajos kutatásai azon a ponton folytatódtak, ahol Thaly elejtette a fonalat. A nagy Rákóczi-kutató baráti gesztusként interpretálta, hogy Görög Demeterék átadták kiadásra a kéziratot Kultsárnak. Hopp Lajos finom elemzéssel mutatta be, hogy a két szerkesztő saját pozíciójukat és a kultúrpolitikai helyzetet alaposan mérlegelve hogyan adták át a kéziratot a vidéki tanár Kultsárnak, és érték el ezzel, hogy a mű mintegy észrevétlenül megjelenhessen. Hopp Lajos rekonstrukciójával szemben Tóth Ferenc fogalmazott meg figyelemre méltó érveket az elmúlt években. Rodostó és a franciaországi magyar emigráció élő kapcsolatát kiemelve, valamint az említett tiszt életpályáját alaposan körüljárva legalább annyira indokoltnak látja a kézirat hazakerülését az ő személyéhez kötni, mint a travniki basa magyarjához.

Nem tudjuk, hogy a kézirat hogyan került Kultsártól Toldyhoz, a tőle Egerbe vivő útról Hopp Lajos pedig csak azt a meglehetősen bizonytalan feltételezést fogalmazta meg, hogy Toldynak egyik egri útja alkalmával kerülhetett Bartakovics Béla egri püspök látóterébe az értékes emlék, s a bibliofil főpap „bizonyára vétel” útján szerezte meg. Ám nem egészen, bizonyos értelemben közel sem így történt. A facsimile-kiadás második kísérő-tanulmánya ezt az utat teszi vizsgálat tárgyává. Tüskés Gábor rendkívül

izgalmas nyomozómunka eredményét tárja az olvasó elé. Nem korábbi tanulmányok összegzésével dolgozik – csak Dávidházi Péter Toldy-monográfiájára és Mázi Béla egy tanulmányára tud hivatkozni bizonyos pontokon –, hanem feltáratlan forrásokat, illetve korábban a tárgy szempontjából figyelemre nem méltatott szövegeket faggat, és rekonstruál egy történetet, melyet eddig az előzményekhez hasonló homály fedett. Tanulmánya jóval túlmutat a Mikes-autográf provenienciájának vizsgálatán, kitűnő példája annak is, hogy bizonyos irodalomtörténeti alakok, jelenségek feltárásánál csak a lehető legszélesebb kontextus figyelembe vétele vezethet eredményre. Toldy az 1858-as évszámot jegyezte be a kéziratba, 1867-ben pedig már Bartakovics tulajdonában volt a relikvia. (Azóta is Egerben őrzik.) Hogy mi történt ez alatt a néhány év alatt, ezt fejti fel Tüskés Gábor. Kézenfekvő módon először Toldy és Bartakovics kapcsolatát vizsgálja meg. Kevésbé köztudott, hogy két Toldy-lány is az egri Angolkisasszonyok intézetében élt, Izabella később házfőnöknő lett. Ez ügybeni levélváltásaik során nem jelenik meg a *Törökországi levelek* kérdése, sőt később, a '60-as évek végén, immár Toldy könyvtáráról szólva sem említik. Tüskés egy másik szálon, az ez időtájt egri kanonoki stallummal bíró Ipolyi és Toldy levelezésén vezeti tovább a nyomozást, nem eredménytelenül. A két jeles tudós már az '50-es évek óta ismerte egymást, kapcsolatuk egy évtized alatt egészen közelivé vált, joggal volt hát feltételezhető, hogy a Toldy tulajdonában lévő ereklye is fölbukkan valahol a levelezésben. De nem, egyetlen említés sem történik róla. Viszont a Toldy-könyvtárra való töredékes utalásokból Tüskés Gábor nagyon nagy valószínűséggel rekonstruálni tudja a Mikes-autográf sorsát. Toldynak, aki már ifjúkorában is tudott és szeretett könnyelműen élni, az 1860-as évekre rendkívül nagy tartozása halmozódott föl az egri káptalannál. Ipolyi átmenetileg tudott interveniálni az érdekében, ám néhány személyi változás következtében az adósság rendezése halaszthatatlanná vált. Toldy a könyvtárát ajánlotta föl Bartakovicsnak a pontosan nem tudható, de tetemes összeg kiváltására. Ipolyi több alkalommal is közbenjárt az érseknél a vételt elősegítendő, a másik oldalon pedig Toldyt sürgette, hogy készíttesse el végre a könyvtárjegyzéket, mert csak ennek alapján lehet komolyan tárgyalni. Toldy azonban késlekedett, s időközben Bartakovics gyűjtőtevékenységének köszönhetően oly gazdaggá vált az érseki könyvtár, hogy végül a Toldy-kötetek behasonlításakor számtalan duplomot regisztráltak, Bartakovics pedig emiatt nem vette meg a könyvtárat. Valamennyi kötet azonban már Egerben volt, tudniillik 1600 forint előleg visszafizetésétől eltekintett az érsek. Tüskés Gábor nagyon valószínűnek tartja, hogy köztük volt a *Törökországi levelek* kézirata is. Az utóbbi évtizedek irodalomtörténetének egyik jelentős tárgya a kanonizáció, kanonizálódás kérdése. Itt már sok minden megvizsgáltatott, akadémiák és bizottmányok, kultúrpolitika és könyvkiadás, oktatás és média és kulturális közeg, nem szükséges felidézni. Nem talákoztam azonban tanulmánnyal, amely kanonizáció és facsimile viszonyát érintette volna. Ha elfogadjuk, hogy egy szöveg kanonizálódásával a szöveg egy kultúra kanonikus, azaz a sacrumot leíró, feltáró, kinyilatkoztató elemévé válik, akkor azt kell mondanunk, hogy egy szöveg, akár ugyanezen szöveg facsimile-kiadása ennek a kultúrának nem egyszerűen

kanonikus, azaz feltáró, kinyilatkoztató elemévé válik, hanem egyenesen maga lesz a *sacrumot* kézzelfoghatóan megjelenítő ereklje, kultikus tárgy. 19. századunk kontextusában fogalmazva valami ilyesmi történik mindig, amikor nem bibliofil, hanem kultikus facsimilekiadás lát napvilágot, a Balassi-kódex, Arany *Kapcsoskönyve*, Babits *Jónása*, Mikes levelei. Egy kultúra egymásra íródó rétegei, amelyek nem palimpszeszt-ként működnek, hanem sokkal inkább úgy, mint Esterházy Péter Ottlik-másolata.

Irodalomtörténeti Közlemények 116, 5. sz. (2012): 592–596.

VADERNA Gábor

Amikor a *reciti* portál egyik szerkesztője megkérdezte, hogy írnék-e recenziót Mikes Kelemen híres *Leveleskönyvének* hasonló kiadásáról, azonnal igent mondtam. Biztos voltam benne, hogy egy könyvészetileg igényes vállalkozásról van szó. Afelől sem voltak kétségeim, hogy a kísérőtanulmányok a kézirat történetét alaposan körbe fogják járni, s persze tudtam azt is, hogy olyan könyvről kell írnom, mely a manapság újjáéledő Mikes-kutatások alapja. Nem is csalódtam. Amit viszont nem gondoltam, hogy a jól ismert szöveg ilyen, *rekonstruált eredeti* formában való olvasása annak értelmezéséhez is új utakat nyithat.

Miután megkaptam a kötetet, még a hazafelé úton elolvastam Hopp Lajos és Tüskés Gábor kísérőtanulmányait.¹ Az 1996-ban elhunyt Hopp, a kritikai kiadás egykori fáradhatatlan szerkesztője a tőle megszokott filológiai alaposággal foglalta össze e korábbi írásában, hogy mit is lehet tudni a *Törökországi levelek* címen ismertté vált szöveg kéziratáról. A jelenkori Mikes-kutatások vezetője, Tüskés Gábor igazi oknyomozó történetet ír arról, hogy miként került a kézirat Toldy Ferenc tulajdonából az Egri Főegyházmegyei Könyvtárba. Mindkét tanulmány pontos, izgalmas és részletgazdag. Nem véletlenül, hiszen Hopp Lajos és Tüskés Gábor tanulmányai, szövegkiadásai évek óta a Mikes-kutatások alapját jelentik. Nagyrészt e két kutató közreműködésével láttak napvilágot a Mikes kritikai kiadás kötetei (1966–1989), majd azok főszövegének javított, online kiadása (l. az autoreferátumot), 2011-ben a *Leveleskönyv* francia fordítása (l. az autoreferátumot és a recenziót), a kézirat itt tárgyalandó hasonló kiadása (l. ennek korábbi autoreferátumát), egy válogatás az életműből (l. az autoreferátumot), egy válogatott bibliográfia (l. az autoreferátumot), 2012-ben egy magyar és egy többnyelvű tanulmánykötet (l. az autoreferátumot és a recenziót), s készül Mikes Kelemen elektronikus írói szótára is. A kísérőfüzetből megtudhatjuk, hogy habár már a nyolcvanas években volt kísérlet a kézirat hasonló kiadásának megjelentetésére, vé-

1 Hopp Lajos, A Törökországi Levelek első kiadása [részlet], kísérőfüzet, 3–11 [a tanulmány első megjelenése: Magyar Könyvszemle, 111(1995), 38–50]; Tüskés Gábor, Hogyan jutott a Törökországi Levelek kézírata Toldy Ferentől Bartakovics Bélához Egerbe?, kísérőfüzet, 12–30.

göl Mikes halálának 250. évfordulójáig kellett várni, hogy méltó, igényes, bibliofil kiadásban láthasson napvilágot a szerző gyöngybetűs kézírása.²

Otthon aztán előkaptam a szöveg modern kiadását, hogy összenézzem a kézirrattal, ám a kézirat annyira tiszta volt, szép és könnyen átlátható, hogy nem is volt szükségem rá a továbbiakban. A rekonstruált kézirat igen jól olvasható, Mikes kézírása is könnyen követhető, hamar „bele lehet jönni”. Így tehát nem is tudtam, hogy hol kezdjek neki a kritikának, hol is találhatnék fogást egy ilyen szövegkiadáson. Amit fentebb írtam (igényes, méltó, bibliofil stb.), azzal voltaképpen mindent elmondtam a könyvről, ami specifikusan e kiadásra vonatkozik, bár nyilván lehetne még szaporítani a szót. Zavarom azonban nem csak ez okozta: nem tudtam, miként is kell *használni* egy kézirat fakszimile kiadását. Otthon jól néz ki a polcon, ez egy igen drága (15 000 Ft!) és becses darabja lehet minden privát és közkönyvtárnak. De vajon mit nyertem azáltal, hogy elolvastam ezt a kéziratot? Hiszen a szöveg voltaképpen ugyanaz volt, mint amit ismerem már, a kritikai kiadás betűhív átirata nyilván nem tartalmaz annyi félreolvasást, hogy az önmagában indokolta volna ezt a nehezebb és körülményesebb újraolvasást.

Kulturális emlékezetünkbe igen szorosan beépült bizonyos szövegek kézíratos mi-volta, a hagyományozódásuk útja, illetve publikálásuk története. E kéziratok fakszimile közzététele nyilvánvalóan az ehhez kapcsolódó kanonikus narratívákat erősíti fel, mintegy hozzáférhetővé téve azt a kultikus kéziratot, mely hosszú ideig egy könyvtárban lapult, mely száműzetésben lévő magyarok hagyatékából került vissza az országba, melyet egy ifjú költő elküldött tekintélyesebb pályatársának, akinek tanácsára átirta verseit, s jó néhányat ki is hagyott későbbi kötetéből, melyet koros tulajdonosa csak magánhasználatra szánt, ám a kíváncsi utókornak már a költő fia publikálta a kéziratgyűjtemény költeményeit, melyet egy aljas módon meggyilkolt és tömegsírba temetett költő exhumált holttestének zsebében találtak. Balassi Bálint, Mikes Kelemen, Berzsenyi Dániel, Arany János vagy Radnóti Miklós kézíratainak itt felvillantott esetei egytől egyig ismert történetei a magyar irodalomtörténet-írásnak, a kéziratok nyilvánosságra hozása pedig annak tanúságtétele, hogy a történet igaz: a verseket tényleg összeírták, a levélregényt tényleg hazahozták, a költő tényleg átirta műveit, az idős Arany tényleg megfeythetetlen titok, Radnótiban pedig olyan tehetség villant meg élete utolsó hónapjaiban, melyre korábban talán senki sem gondolt. A kézirat, főleg az autográf kézirat esetén emellett a fakszimile egy illúziót is magában hordoz: azt tudniillik, hogy az eredeti kéznyomokat bárki láthatja, nemcsak a könyvtárban kéziratokat bogarászó tudósok vizsgálhatják és érzékelhetik közvetlenül a legendás sorokat.

Az újkori művészetbefogadás autopszia iránti vágya, hogy a művészettel való igazi találkozás a saját jelenlét révén (saját szemmel látni, kézzel végigsimítani, megsza-

2 Tüskés Gábor, Filakowszky György, A hasonmás kiadásról, kísérőfüzet, 31. A Kultsár István gondozta 1794-es szombathelyi első kiadás viszont már a Mikes-évforduló előtt napvilágot látott hasonmás kiadásban (az egri Eszterházy Károly Főiskola könyvtárában őrzött példány alapján; Eger, Lyceum, 2009).

golni) történhet meg (erről l. Radnóti Sándor Winckelmann-monográfiáját), az újkori irodalom területén viszonylag nehezen értelmezhető. Az irodalomtörténet egyik legfontosabb kanonizációs gesztusa ugyanis épp abban áll, hogy nyomtatás révén tesz hozzáférhetővé szövegeket, s bár kétségtelenül hosszú távon – akár még mai napig is – előfordul szóbeliség révén terjedő vagy pusztán kéziratos szöveggént létező irodalmi teljesítmény, annak kanonikus rangra emelése a nyomtatott publikáció után és által történhet meg leginkább. Mindez azt jelenti, hogy a szépművészetekre jellemző, megismételhetetlen egyszerűség, az aura (melynek elvesztésétől óvta volna Walter Benjamin a művészetet a technikai sokszorosíthatóság korában) az irodalomra már eleve nem igazán jellemző. Persze egy aukción ritka kéziratok és ősnymtatványok kisebb vagyonokért cserélnek gazdát, múzeumi kiállítások vitrinjei mögött megsárgult kéziratlapok és fakó borítójú könyvek is helyet kapnak, ami azt mutatja, hogy egy-egy egyedi irodalmi tárgy is vonhat maga köré bizonyos aurát, ám a műalkotás kanonikus rangját az irodalomtörténet-írás hagyományosan épp ezen materiális vonatkozások zárójelbe tételeivel, némelyest elfedésével oldotta és oldja meg. Azon esetekben, ahol a kézirat (és megtalálásának) története is részese lett a kánonképző elbeszélésnek, sajátos funkciója lehet magának a kéziratgyűttesnek is, hiszen annak megpillantása, átlapozása kielégítheti autopszia iránti igényünket is. Ilyenformán maga a kézirat válik műalkotássá, a hasonmás kiadás pedig a technikai sokszorosítás révén felmutathatja e műtárgy esztétikai karakterét.

Természetesen ez egy paradox törekvés – s a zavaromat talán ez okozta –, hiszen a sokszorosítás, a technikai eszközök közbejötté révén az eredeti tárgy egy olyan rekonstruált képét kapjuk meg, mely ugyan befogadhatóvá teszi azt, ám nagy mértékben módosítja is. Walter Benjaminsnak nem volt igaza, amikor azt jósolta, hogy a modern technika felszámolja a szépművészetek tárgyai körül az aurát: a *Mona Lisa* előtt ma is kígyóznak a sorok, még ha elmélyült tanulmányozás helyett egy futószalagon érkező embertömeg részeként vethetünk is röpke pillantást az eredetire. Az irodalmi műtárgy azonban még ennyire sem hozzáférhető, minél többen akarják látni, annál sérülékenyebb, a vitrin mögötti elhelyezés pedig épp az irodalmi befogadás lényegét, az olvasást zárja ki. Így a hasonmás kiadás szükségszerűen megment valamit a műtárgy aurájából, miközben azt az illúziót támasztja, hogy közelebb kerülünk a mű születéséhez, ha az eredeti kéziratot böngésszük.

Mikes *Leveleskönyvének* ma Egerben található kézírata természetesen nem olyan, mint amit a fakszimilében látunk: amint arról Tüskés Gábor és Filakowszky György utószavából értesülünk, a lapszélek már nem igazán olvashatók, a változó papír- és tűkörméret miatt bizonyos kiegyenlítő beavatkozásokra volt szükség, a tinta sok helyen átette magát a papír másik oldalára. A kézirat olyannyira rossz állapotban van, hogy épp emiatt álltak el közzétételétől a nyolcvanas években, s kellett várni addig, amíg a digitális technika megkönnyítette a szkennelt törzsszöveg és a befényképezett gerinc összemontírozását, valamint az egyedi színkorrekciók révén az eredeti írásképet és a másik lapról átütő tinta egymástól való elválasztását. A kapott eredmény csodálatos: Mi-

kes írása tisztán olvasható, némi kéziratolvasói rutinnal szinte folyamatosan lehet követni jelen formájában. Még hozzá olyan formában, mely tisztaságban a kéziratot első kiadói (Kultsár István vagy Toldy Ferenc) sem láthatták. A faksimile belső feszültsége, melyet szerencsére ez a kiadás egy percig sem próbál meg elrejtteni vagy háttérbe szorítani, jól látható itt: egyszerre kíván auratikus műtárgy lenni, s létrehozni azt az illúziót, hogy egy olyan eredeti állapotot mutat meg nekünk, melyet legfeljebb Mikes maga láthatott (sőt: így még ő sem).

Mikes *Leveleskönyvének* e kiadása egy másik paradoxonra is figyelmezteti a 21. századi olvasót. A szerző a szövegen valószínűleg több évtizeden keresztül dolgozott, s olykor egy-egy nagyobb egységet letisztázott, majd hozzáadta a készülő könyvhöz. Felmerül a kérdés: vajon miképpen működött e műtárgy a maga eredeti kontextusában? A modern irodalomtudomány kimondva (de többnyire mégis kimondatlanul) a nyomtatott könyvet tekintette elemzése tárgyának, s a könyvnyomtatás utáni irodalom esetében magától értetődő előfeltevésnek tekintette, hogy ha egy mű kéziratban „maradt”, akkor az szinte biztosan nem a szerző intencióján múlt. Eszerint szinte minden irodalmi művet nyomtatásra szánnak, csak éppen a szerző nem elég tehetséges, esetleg kóros kishitűségben szenved, olykor a politikai vagy gazdasági körülmények nem megfelelőek stb. A szerzőt a modern irodalomtudomány mindig úgy képzei el, mint aki arra törekszik, hogy kinyomtassa, tehát sokszorosítsa műveit. De mi van akkor, ha megengedjük ugyan, hogy ez az előfeltevés többnyire igaz, de emellett számításba vesszük, hogy ez nincs mindig így? Mikes esetében ez a dilemma azért is adódik, mivel a terjedelmes életmű (mely a *Törökországi levelek* mellett olyan jelentős írói teljesítményt is tartalmazott, mint a *Mulatságos napok*) úgy készült kéziratban, hogy a szerző eleve nem számíthatott arra, hogy műveit egyszer publikálják vagy hogy azok kikerülhetnének a Rákóczi-emigráció szűk és egyre csak szűkülő nyilvánosságából. Vajon az írás kéziratossá váló folyamatos reflexió csak a levélregény műfaji kliséje vagy éppenséggel komolyan vehető metareflexió magára a kéziratossá válni? Amikor az olvasó kéziratban olvassa e munkát, hirtelen sokkal hangsúlyosabbak lesznek e – gyakran ironikus – utalások a kéziratossá válni és a kézzel írás folyamatára. Felmerül a kérdés: mi van akkor, ha e szöveg éppen e formájában működik, s válik műalkotássá? A nyomtatott és kéziratossá válni közötti különbség ugyanis szorosan kapcsolódik a regényben folyamatosan tematizált privát–nyilvános megkülönböztetéshez. Ha a kézirat maga is belép ebbe a fikcionált irodalmi térbe, akkor annak egyedisége, melyet a faksimile – sajátos módon – sokszorosított formában tesz láthatóvá, éppen Mikes beszűkülő és egyre szűkülő nyilvánossága felé nyit utat. Hiszen amiként fogatkozik a Mikes körüli emigráció, úgy az az olvasóközönség is megcsappan, akinek a számára Mikes életműve írható, s lesz egyre magányosabb a „nénékám”-nak elküldött levelek kézírata.

Úgy gondolom tehát, hogy Mikes művének hasonló kiadása, mely mint könyvműtárgy maga is műalkotás, fontos irodalomtörténeti és elméleti dilemmák számára nyit utat. Már csak el kell indulni valamelyik ösvényen.

Summary

The manuscript of Kelemen Mikes's (1690–1761) fiction, titled *Letters from Turkey* is one of the main objects of Hungarian cultural memory. Its facsimile edition presents us some paradoxes. On the one hand, the facsimile edition tries to reconstruct the manuscript in its own uniqueness, while in this very process becomes a reproduced and multiplied artefact. On the other hand, by digitally clearing the manuscript from the traces of the destructions of time a version came into existence that had never existed before – not even the author had seen it in such a pristine condition. And, finally, the facsimile edition draws our attention to the fact, that the manuscript was not obviously made for printed publication. The metareflections in the text on the manuscript itself and the process of handwriting are much more emphasised, if the facsimile version is in use.

reciti, 2013.10.03. <https://www.reciti.hu/2013/1229>

További bírálat // Further review

DUKKON Ágnes. *Magyar Könyvszemle* 129, 2. sz. (2013): 255–257.

AZ ISMERETLEN MIKES // DER UNBEKANNTE MIKES //
THE UNKNOWN MIKES

KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor. *Az ismeretlen Mikes: Az ELTE Egyetemi Könyvtár és az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kiállítása Mikes Kelemen halálának 250. évfordulóján 2011. május 3-tól október 13-ig. / Der unbekannte Mikes: Kabinettausstellung der Bibliothek der Loránd Eötvös Universität Budapest und der Bibliothek der Erzdiözese Eger zum 250-jährigen Jahrestag des Todes von Kelemen Mikes 3. Mai – 13. Oktober 2011.* Budapest – Eger: ELTE Egyetemi Könyvtár – Eszterházy Károly Főiskola, 2011, 44.

LÖFFLER Erzsébet
A kiállítás egri tárlatáról

„[A]z ember ezen a világon csak
szarándok, idegen és útonjáró.”
(74. levél, 1726)

Mikes Kelemen halálának 250. évfordulóját a vártnál is nagyobb érdeklődés kíséri, a kapcsolódó rendezvények pedig ráirányították a figyelmet a XVIII. századi magyar prózairodalom egyik legkiválóbb alakjára, aki II. Rákóczi Ferenc fejedelemmel önként vállalta a több évtizedes száműzetést. Ahogy Bitskey István akadémikus kiállítás-megnyitó beszédében említette, ez az emigráció élete tragikus fordulatának is tekinthető, ha azonban ez nem következik be, valószínűleg sohasem derült volna ki, hogy a Gondviselés milyen írói vénával ajándékozta meg őt. Amikor családja kamasz gyermekként bejuttatta őt, mint apródot a fejedelem udvarába, úgy tervezték, hogy a fegyverforgatás terén fog jeleskedni, a sors azonban más irányt szabott életének.

Az évforduló alkalmat kínált arra, hogy közelebbről megismerjük Mikeset és műveit, az Egyetemi Könyvtárban és a Főegyházmegyei Könyvtárban rendezett párhuzamos kiállítások pedig alaposan felkeltették az érdeklődést Mikes alakja és írói munkássága iránt. Az Egyetemi Könyvtár kiállításának kurátora Knapp Éva volt, a Főegyházmegyei Könyvtár kiállítását pedig Tüskés Gábor rendezte. Mindkettőt Bitskey István akadémikus nyitotta meg, méltatva Mikes Kelemen írói és műfordítói tevékenységét és elhelyezve őt a magyar és európai irodalomtörténet XVIII. századi szereplői között.

Mindkét kiállítás célja az volt, hogy tágabb összefüggésben mutassa be a titokzatos szerzőt. Noha nem maradt ránk a rodostói könyvtár állománya, Zolnai Béla 1926-ban rekonstruálta azon könyvek jegyzékét, melyek a száműzetésben élők olvasmányai és egyben Mikes forrásai voltak, így nemcsak Mikes fordításainak, de műveltségének kútforrásait is be tudjuk azonosítani, amely források, mint olvasmányélmények felfedezhetők a *Leveleskönyv* lapjain is.

A levél mint műfaj nem volt szokatlan a XVII–XVIII. századi európai irodalomban – különösen a francia szerzők körében –, mindkét kiállítás fontos érdeme az is, hogy Mikes leveleit elhelyezte ezen művek sorában.

Mikes, a műfordító szinte teljesen ismeretlen az olvasók körében, ezért mindkét kiállítás a tárlat egyik fontos témájává választotta fordításait. Ezek közül is az Egyetemi Könyvtár kiállítása az *Iffak kalauzát*, mint a könyvtár kéziratgyűjteményének egyik ritka darabját.

Mindkét kiállításnak volt még egy fontos része, és pedig a Mikes-kiadások számbavétele. Első helyen az 1794-ben Szombathelyen Kulcsár István gondozásában megjelent *Leveleskönyv* szerepel, melynek hasonló kiadása az Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadójának gondozásában 2009-ben látott napvilágot.

Kimondottan egri vonatkozásai is voltak a Főegyházmegyei Könyvtár tárlatának: mindenekelőtt maga a 207 levelet tartalmazó kötet. De fontos szerepet kap a tárlaton egyrészt a *Leveleskönyv* egri tudományos és kulturális életre gyakorolt hatása, másrészt az idekerülés körülményei. Városunkban a becses kézirat számos irodalomtörténészt, történészt és könyvtárost inspirált arra, hogy tudományos publikációk, ismeretterjesztő írások témájaként válasszák. Az egri kiállításon ezek is megtekinthetők. A levélgyűjtemény idekerülésének körülményei pedig arra késztették a kiállítás rendezőjét, hogy bemutassa Bartakovics Béla egri érsek mecénási tevékenységét. A leveleket ugyanis a fejedelem egy Horváth István nevű szolgálója őrizte, tőle került a bécsi magyar irodalmi társaság egyik tagjához, Görög Demeterhez. Görög Demeter továbbadományozta a leveleket Kulcsár Istvánnak, s ő adta ki 1794-ben elsőnek a P. E. grófnőhöz címzett Mikes leveleket Szombathelyen. Kulcsár örököseitől Toldy Ferenc vásárolta meg 1858-ban. Bartakovics Béla érsek 1867-ben „szerezte” meg az eladósodott Toldy Ferentől a bujdosó székely leveleit, a főpap pedig az egri Főegyházmegyei Könyvtárra hagyta mintegy nyolcezer kötet társaságában. A gyűjtemény több más könyvritkaságot is tartalmazott.

Néhány fontos, a szabadságharc történetével kapcsolatos dokumentum is megtekinthető az egri kiállításon, köztük a „Szathmári békesség...” címet viselő fordítás, melyet a bécsi Staatsarchivban őrzött eredeti dokumentumról Pulay János készített Nagyszombatban 1718-ban Czobor Terézia részére, aki nem volt más, mint a szatmári békét Habsburg részről aláíró Pálffy János hitvese. Ez a kézirat is a Főegyházmegyei Könyvtár tulajdonában van, Pálffy János és Czobor Terézia ugyanis a könyvtáralapító Eszterházy Károly püspök anyai nagyszülei voltak.

A két tárlathoz kétnyelvű (magyar és német) közös katalógus is társul, melynek különös érdeme, hogy a bevezető információk után egy jegyzéket is tartalmaz, mely az alábbi csoportosításban sorolja fel a kiállítások rendezése során felhasznált, részben ki is állított műveket: a törökországi levelek forrásai, a törökországi levelek műfaji mintái és környezete, Mikes fordításainak forrásai, művek a rodostói könyvtárból, Mikes-kéziratok és korai kiadások, a Rákóczi-szabadságharc dokumentumai.

A katalógust a kiállítás két rendezője, Knapp Éva és Tüskés Gábor írta, illetőleg állította össze, az ELTE Egyetemi Könyvtár és az Eszterházy Károly Főiskola gondozásában jelent meg.

Magyar Napló 23, 10. sz. (2011. október): 54–55.

További bírálat // Further review

OSZTOVITS Ágnes. „Mikes Kelemen halálának évfordulója: A síron túli barát”. *Heti Válasz* 11, 21. sz. (2011. május 26.): 60–61.

TÜSKÉS Gábor vál., szerk., gond., utószó. LENGYEL Réka a szerkesztő munkatársa. *Az vagyok, aki voltam, és az leszek, aki vagyok: Mikes Kelemen füveskönyve: Válogatás a teljes életműből.* Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2011, 147.

BÍRÓ Gergely
„Atyja előtt bocsánatért”

Ignác Rózsa írt egy regényt Mikes Kelemenről (*Hazájából kirekesztve*), amiben az író édesanyjának, Torma Évának szájába adja Kelemen hűségének egyik legfontosabb lélektani mozzanatát: „Hogy is mondotta volt? Hogy neki nincs apja, kire feltekintsen, akit követhessen vagy bár utánozzon? (...) Apjának kívánta [a fejedelmet], vágyta, hogy képzelte?” Az író édesapja, Mikes Pál még fia születése előtt elhunyt, és Kelemen tizenhat évesen került Rákóczi szolgálatába. Így hát „vak hűségét”, ahogyan később fogalmazott, a kamaszkorban (!) választott, rendkívüli tekintélyű apa iránti erős érzelmei táplálhatták, illetve fokozhatta az a körülmény is, hogy vonzalma kevés kivételtől eltekintve nem lelt igazi viszonzásra: a zárkózott fejedelem nemigen engedte magához emberi közelségbe. Ennek egyik legszebb kivételéről olvashatunk a 121. levélben, amiben Mikes beszámol arról, hogy egy számadás kapcsán konfliktusba került Rákóczi-val, és harmadnapra úgy borult le előtte, mint bűnbánó fiú az atyja előtt bocsánatért. S hogy ez a kötődés inkább érzelmi, mintsem hazafias természetű volt, egyrészt kiolvasható a *Törökországi levelekből*, másrészt jól megvilágítják Szerb Antal szavai: „Nem volt vakmerő, kurucos lázadó Mikes, és nem is volt az a dacos, kesernyés bujdosó, akinek a XIX. század függetlenségi pátosza beállította. Hűséges szolgálja volt fejedelmének, de a Rákóczi-felkelés eszmei tartalma nem foglalkoztatta.”

Az utóbbi időben több pszichológiai kutatás is folyt a hét év alatti gyerekek képzelt barátai kapcsán, akik érzelmi támogatást nyújtanak, és erősítik az önbizalmat. A gyerekeket képzelt barátaik általában az erőszak kezelésében segítik, vagy pótolják őket valódi barátok híján. Létük, működésük utal kitalálójuk fantáziájának élénkségére és érzelmi megértésének fokára. A *Törökországi levelek* címzettje, P. E. grófné ugyanilyen képzelt barátja az írónak, függetlenül a kor irodalmi divatjától. Hiszen Mikes Kelemen többszörös elszigeteltségben volt kénytelen leélni az életét: kirekesztve hazájából és igaz barátok, illetve társ nélkül (csak bajtársak jutottak neki), és egy kissé talán ősmagától is, hiszen Ignác Rózsa is megfigyelte, hogy „még levél formájú naplójának sem vall egészen őszintén saját érzelmeiről”.

„...eseménytelenül ott élni Rodostóban, minden emberi akaráson kívül, közvetlenül Isten kezében (...) – mind egy érzést vált ki az érezni tudóból, az Isten akaratában való megnyugvást” – írta Szerb Antal. Mikes alapvető indulatmentessége, erős hite ugyan

könnyíthette belenyugvását sorsába, de mintha Istenbizalma önmagában elégtelen lett volna: a lélek kényes egyensúlyához kellett még egy választott apa és egy képzelt barát. Isten, apa, barát – Mikes világában csupa emberi érintkezést nélkülöző, egyoldalúnak tetsző kapcsolat. Innen nézve nem meglepő Kőszeghy Zsuzsánnával való kudarca, és erősen feltételezhető, hogy leveleinek, ahogyan más írásainak sem, életében nem volt közönsége – még a bajtársai sem. Hogyan lehet így leélni egy életet, összeomlás nélkül?

Kérdés, hogy a hallgatók, olvasók teljes hiánya miként ösztönözhet valakit évtizedeken át tartó levélírássra és tizenkét munka lefordítására. Mikes ebben is a fejedelem példáját követte, vagy a száműzetésben így próbált értelmet, mi több, tartást és ritmust adni egyhangú mindennapjainak, edzve a lélek erőnlétét? Az idén megjelent hiánypótló breviárium – *Vagyok, aki voltam és leszek, aki vagyok. Mikes Kelemen füveskönyve* – jól megválasztott címe a kinyilatkoztatással való játékon túl időtálló jellem- és lélekszilárdságot sugall, és a mikesi aforizmákat, idézeteket olvasva egy szintén változatlan írói világ terebélyesedését lehet nyomon követni. A válogatás módosítani kívánja a Mikesről kialakult képet, miszerint csupán egykönyves író lett volna. Így bepillantást lehet nyerni többek között XVII–XVIII. századi erkölcsnevelő, illetve egyházi tárgyú munkákba és egy rokokó elbeszélés-gyűjteménybe is. A szemelvények tematikus csoportokba rendeződnek, megidézve „a felvilágosodás racionális gondolkodóját, aki kritikusan foglalkozott a vallás, az emberi jellem és a társadalom kérdéseivel, s újszerű módon figyelte és ábrázolta a természet jelenségeit (...), a nevelőt és a moralistát, aki korán felismerte az egyes ember és rajta keresztül az egész nemzet művelésének fontosságát” – áll a kötet utószavában, amit a szerkesztő Tüskés Gábor írt, kinek egyik érdekes megállapítása, hogy a XVIII. században Mikes és Faludi Ferenc teremtette meg a népnyelvvel keresztezett, világiba hajló, magyar elbeszélő prózát – egymástól függetlenül. Hozzáteszem: jócskán más égtájak alatt!

Magyar Napló 23, 10. sz. (2011. október): 62.

Tüskés Gábor szerk., munkatársak: Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Lengyel Réka, *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, Historia Litteraria 28. Budapest: Universitas, 2012, 355.

BITSKEY István

A 2011. év, Mikes Kelemen halálának 250. évfordulója, az emigráns író életének és életművének kutatásában – talán nem túlzás azt mondani – újabb mérföldkőnek bizonyult. Újabbnak, mert korábban már volt néhány alapvető és meghatározó stációja a modern irodalomtörténeti Mikes-kép kialakításának: elsősorban az író összes műveinek Hopp Lajos által létrehozott hatkötetes kritikai kiadása 1966–1988 között, majd az ennek hozadékeként – és már fájdalmas módon posztumuszként – megjelent két Hopp Lajos-kötet, amelyek egyike az *Életút és írói pályakezdet* (Bp., Universitas, 2000; Historia Litteraria, 7) feldolgozása volt, a másik *A fordító Mikes* (Bp., Universitas, 2002; Historia Litteraria, 12) műhelytitkait tárta fel igen alapos filológiai apparátussal. Az 1990-es év, az író születésének 300. évfordulója, ugyancsak előrelendítette a kutatást; erről meggyőződhetünk, ha szemügyre vesszük a példaszerűen összeállított, impozáns Mikes-bibliográfiát (*Mikes Kelemen: Válogatott bibliográfia*, összeáll. Kun Zsuzsanna, Maczák Ibolya, Bp.–Eger, MTA ITI–Líceum, 2011) megfelelő éveinek tételeit. Ebből a kiadványból rekonstruálható a kutatástörténet, ami jelentős segítséget nyújt ahhoz, hogy a most megjelent gazdag tartalmú tanulmánykötet tudományos hozamát mérlegre tegyük, s a korábbi szakirodalomhoz képest újdonságait méltassuk.

Az *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen* című tanulmánykötet már címével is jelzi, hogy a gazdag és sokrétű életmű mely szegmentumára igyekezett a kutatás figyelmét elsősorban ráirányítani. Ezt a kötet szerkesztője, Tüskés Gábor az előszóban pontosan meg is határozza. Eszerint „a száműzetés, a külső és belső emigráció léthelyzete a 20. századi ember egyik alapvető tapasztalata, amely világszerte gazdag és változatos művészeti alkotásokat indukált. Mikes azon viszonylag kisszámú alkotó közé tartozik, akik a száműzetésben, annak hatására váltak íróvá” (5). Éppen ez a különleges helyzet tette alkalmassá a témát nemzetközi kontextusba helyezésre, ez indokolta, hogy 2011 októberében háromnapos tanácskozásra kerüljön sor, s azon francia, angol, német, olasz és török szakemberek részvételével jöjjön létre eszmecsere Mikes életművéről, irodalmi és képzőművészeti recepciójáról, valamint az ő kapcsán az emigráns írói lét különféle aspektusairól.

A nagyszabású nemzetközi konferencia anyagából a jelen kötet logikus tematikai csoportosításban, négy blokkba rendezve 28 tanulmányt ad közre, ehhez járul még ötödikként a *Dokumentáció* formájában hozzászatolt kamarakiállítás kataló-

gus, amely az ELTE Egyetemi Könyvtárának és az Egri Főegyházmegyei Könyvtárnak az állományából a Mikes szellemi világára vonatkozó köteteket regisztrálja. Összességében tehát igen gazdag, sokrétű és sokféleképp hasznosítható anyagot ad közre a kötet, amelynek fontosabb eredményei nélkülözhetetlenek lesznek a további kutatások számára.

A tanulmányok első csoportja érthető módon a történelmi hátteret vizsgálja, azokat a helyszíneket és körülményeket, amelyek között Mikes élt és írt. A száműzött írónak a francia diplomáciához fűződő viszonyát Tóth Ferenc a korábbi ismereteinket meghaladó és bővítő adatokkal tárgyalja: sorra bemutatja a korszak konstantinápolyi francia nagyköveteit, az emigrációhoz fűződő viszonyukat, és valószínűsíti azt a feltételezést, hogy a rodostói emigráció iratai francia közvetítéssel kerültek Magyarországra. Ezt látszik igazolni a tanulmány, amely Mikesnek a francia nagykövetség kulturális környezetével kialakult szoros kapcsolatát hangsúlyozza. Az író kapcsolati hálójának másik irányát, a török Portával kialakult viszonyát tárgyalja Papp Sándor írása, amely ismeretlen oszmán levéltári források alapján szól Mikes utolsó éveiről. Mikes három évig töltötte be a bujdosók vezetőjének, a *básbug*nak a tisztségét, s ezalatt a nagyvezírrrel és a defterdárrel kellett kapcsolatot tartania. Levélváltásukból kiderül, hogy az oszmán hatóságokkal szemben a helyi autonómiák (amilyen a bujdosóké is volt) csak igen korlátozottan tudták érdekeiket érvényesíteni. A rodostói emigráció helyzetének megítélését ez a tanulmány így jelentős mértékben árnyalja. A történelmi blokk további dolgozatai közül az egyik az elkobzott Mikes-birtokok sorsáról szól, közölve a zágoni udvarház 1716-ban készült leírását (Csáki Árpád), a másik a levelekben Bercsényiné Csáky Krisztina környezetében említett „őbesterné” kilétét igyekszik felderíteni, s őt Hans Jacob Diettrich ezredes feleségével látja azonosíthatónak (Mészáros Kálmán).

A tanulmányok másik nagy csoportja a *Levelek* műfaji és tárgytörténeti kérdéseit veszi górcső alá. Három írás is a *Törökországi levelek* és a francia levélregény kapcsolatának különféle nézőpontokból történő megvilágításával foglalkozik. Alapvető és szemléleti irányt kijelölő megfogalmazásnak látjuk itt Kovács Ilona álláspontját, amely szerint: „A megélt események pusztán attól a gesztustól, hogy nyelvi formát öltenek, és valamilyen formában megörökíti őket az, aki fontosnak tartja tapasztalatainak vagy érzéseinek megosztását másokkal, szimbolikus szférába kerülnek, ahol az új közeg törvényei érvényesülnek, különböző színvonalon, de mindig nyelvi eszközökkel, különböző irodalmi szinteken” (53). Ez a nézőpont biztosítja, hogy Mikes leveleiben jóval többet lássunk, mint az emigráció történetének dokumentumait, s hogy azt valóban levélregényként értelmezzük, „édes nénjét” pedig ne a valóságban keressük, hanem az irodalom világában lássuk élőnek. Bódi Katalin ugyancsak ezt a vélekedést erősíti, amikor a *Levelek* recepciótörténetének a francia levélregényekkel történő összevetése után arra a következtetésre jut, hogy Mikes műve egyedi karakterű példánya a műfajnak (74). Mindezt további újabb megfigyeléssel egészíti ki Pál Ágnes, amikor Roger de Bussy-Rabutin gróf és Sévigné márkiné levelezése kapcsán az utólagosan megszerkesz-

tett és korrigált szöveg új dimenziójára figyelmeztet, s arra hívja fel a figyelmet, hogy a misszilis, illetve fiktív levél fogalma az ilyen eljárások után módosul, s így a levelezéskötet „az átdolgozás és az utólagos olvasói értelmezés alapján” válik missziliként értelmezett műfajból fiktív írói alkotássá.

További két dolgozat Mikes forrásainak kérdéséhez szól hozzá: a 90. levél agadájának előzményeiről Fröhlich Ida, a források azonosításának általános nehézségeiről Kovács Eszter értekezik. Mindketten hangsúlyozzák, hogy egyrészt az átvételek természet (jelöletlensége), másrészt a rodostói száműzött olvasmányainak sokfélesége, műveltségének rétegzettségük különösen is megnehezíti a filológus törekvését a források feltárása terén.

A kötet harmadik nagy egysége *Nyelv, stílus, retorika, poétika* címmel fogja össze a szorosabb értelemben is az író szövegeire vonatkozó újabb kutatásokat. Szathmári István *Az Ifjak Kalauza* fordításának későbbi javításait veszi szemügyre, s a hangtani, mondattani és szókincsbeli korrekciók tüzetes vizsgálata alapján jut arra a következtetésre, hogy Mikes „valamelyest érzékelt a nyelvi egységnek, az irodalmi nyelvnek, a művelt köznyelvnek a fontosságát”, s ezt igyekezett is érvényesíteni stílusában, amikor az eredetinek elvont morális tanításait gördülékenyebb formákba öntötte, derűs életszemléletéhez adaptálta. Magától értetődő, hogy a nyelvészeti vizsgálatok között helyet kellett kapnia a *Leveleskönyv* török szavairól szóló értekezésnek is, a közel száz török közszó, húsz személy- és negyvenegy helynév sorra vétele és elemzése Kakuk Zsuzsa munkája. A mikesi stílushoz olyannyira szorosan kötődő közmondások és szólások számbavételét és csoportosítását Paczolay Gyula végezte el, aminek révén ismét csak egyik legfontosabb karakterjegyét érintette a levelek szövegének. Újdonsága vizsgálgatásának, hogy a Mikesnél olvasható proverbiumok első magyarországi előfordulásait kronológiai rendben tüntette fel, s külön csoportba osztotta a legelőször nála megjelent adatokat, ezzel mindenképp közelebb kerülhetünk Mikes nyelvteremtő erejének megismeréséhez. A hagyományos nyelvészeti megközelítések mellett ott találjuk a digitális Mikes-szótár munkálatairól Kiss Margit által adott helyzetképet, amely a modern számítógépes eljárások és a tradicionális filológiai eszközök együttműködésének lehetőségét is példázza. A készülő adatbázis reményt ad arra, hogy a 18. század első felének magyar nyelvállapotát minden eddiginél alaposabban megismerhessük.

A sorra következő tanulmányok a modern irodalomtudományi módszerek közül többnek a sikeres alkalmazását mutatják be. Sajter Laura a *Leveleskönyvet* Bahtyin dialóguselméletének és a hermeneutika ilyen jellegű nézeteinek felhasználásával elemzi, s ezek terminológiájával írja le az írói pozíciót. Eszerint P. E. grófnő megalkotásával az exiliumban élő szerző „hiányt kompenzál”, az értő olvasóhoz fűződő kapcsolat hiányát pótolja. Ilyen értelemben „önmeghatározási kísérlet”ről lehet itt beszélni, a bujdosó a levelek szövegében életre keltett önképpel készíti magát a hazájával (avagy utókorával?) esedékes jövődöbeli találkozásra, szembenézésre. Jenei Teréz ugyancsak új metódust alkalmaz a levelek stílusvizsgálatában, a pragmatika és a funkcionális alakzatelmélet segítségével mutatja be az irónia változatait, dominánsnak tartja az ilyen hangvételt,

s ezt számos idézettel illusztrálja. Értekezése – túl az elemzett szövegen – általában is utal az ironikus nyelv karakterteremtő képességére, a nyelv határtalan lehetőségeire.

Alapvetően új szempontot iktat be a Mikes-szövegek vizsgálatába Knapp Éva értekezése, amely egy eddig elhanyagolt szempontnak, az író retorikai műveltségének feltérképezését vállalta. Minthogy Mikes a kolozsvári jezsuita iskola diákja volt, logikus feltevés, hogy az ott elsajátított retorikai és episztolográfiai elvek útmutatásai szerint szerkesztette szövegeit. Míg korábban Hopp Lajos főként a francia levélírói tradíciót vélte döntőnek Mikes műveltségében, addig Knapp Éva sokkal inkább meghatározónak láttatja és meggyőzően mutatja be a jezsuita gimnáziumi oktatás hatását az ifjú Mikes írásművészetére. Justus Lipsius *Epistolica institutio* (1614) című klasszikus művtől kezdve számos levélelmélet (mint például Simon Verepaeus, Joannes Kwatkiewicz műve) inspirálhatta, gazdagíthatta Mikes ilyen irányú ismereteit. Meghatározó lehetett e tekintetben a levélíró Cicero is, akit a jezsuita oktatásban első számú tekintélynek tartottak, a *Ratio studiorum* pedig egyenesen előírta a cicerói episztolák tanulmányozását s azoknak szókincsével levelek fogalmazását is. Az „írással előzmények nélkül megszólaló” Mikes korábbi képét módosítja tehát Knapp Éva értekezése, amelynek eredményeként most már számon kell tartanunk a jezsuita retorikaoktatás elméleti és gyakorlati útmutatásait is az egykori kolozsvári diák, a későbbi levélíró felkészültségében, aki azután alkotó módon továbbfejlesztette, emigráns helyzetéhez adaptálta korai episztolográfiai stúdiumait.

További két dolgozat járul még hozzá a Mikes-szövegek újszerű megközelítéséhez. Bányász Melinda a Mikes által lefordított *Les journées amusantes* eredeti szövegének, valamint a mű angol és magyar fordításának néhány aspektusát veszi szemügyre, s ezáltal jellemzi a magyar fordító sűrítő, rövidítő, tömörítő eljárását. Hegedüs Béla három Mikes-mű irodalomszemléletének összevetésére vállalkozik, ennek kapcsán többnyire kérdéseket vet fel az irodalom célját illetően, s a hasznosság és mulatság (*prodesse et delectare, utile et dulce*) motívumait keresi a vizsgált szövegekben.

Végül a negyedik nagy egység a hatás- és befogadástörténet körében készült tanulmányokat fogja egybe. Fenyő István a *Törökországi levelek* sorsát kíséri figyelemmel a 19. századi magyar irodalomtörténeti munkákban. Megfigyelése szerint a korszak többnyire csak történeti dokumentumként, naplóként értékelte vagy éppen filológiai rejtélyként kezelte a levelegyűttest, csupán Erdélyi János és Arany János érzékelte Mikes írói kvalitásait. Arany szerint a mikesi magyar stílus párját „egy írónál sem találjuk Pázmán óta”, ő volt az, aki – Fenyő vizsgálata szerint – elsőként érzett rá a mikesi próza valódi esztétikai értékeire. Jól kiegészíti ezt a képet Czifra Mariann áttekintése, amely a *Törökországi levelek* kiadásait tekinti át, úgy azonban, hogy azok kontextusát is felrajzolja. A hat kiadó – Kulcsár István, Toldy Ferenc, Abafi Lajos, Császár Elemér, Erődi Béla és Miklós Ferenc – mindegyikére kényszerűen hatottak koruk gazdasági és politikai körülményei. Kitűnik a vizsgált adatokból, hogy eleinte Rákóczi alakja miatt irányult a figyelem a bujdosók életébe bepillantást engedő levelekre, csak fokozatosan került az érdeklődés középpontjába maga a szerző és főként egyedi irodalmi stí-

lusa. Meggyőző Czifra Mariann konklúziója, mely szerint „mindegyik kiadásban egy másik Mikes Kelemen születik újjá” (225). Ehhez hozzátehetjük: épp ez mutatja az ő jelentőségét, az a rétegzett értékvilág, amelyben minden kor megtalálja a saját elvárási horizontjába illeszkedő Mikes-képet. Ezt igazolja az a tény is, hogy a levélkötet megjelenése után az még a korabeli énekköltészetre is hatással volt, erről szól Csörsz Rumen István kottával is illusztrált dolgozata.

A rodostói levélgyűjtemény hazakerülésének körülményei még ma sem egészen tisztázottak, a kézirat hazai sorsának alakulásáról viszont most már Tüskés Gábor tanulmánya révén sokkal világosabb képünk van. Mindeddig csak a kritikai kiadás rövid megjegyzésére hagyatkozhattunk arra vonatkozóan, hogy miként került Toldy Ferenc-től a kézirat Bartakovics Béla egri érsek tulajdonába, onnan pedig mai őrzési helyére, az egri Főegyházmegyei Könyvtárba. Most már tudjuk Tüskés Gábor kitartó filológiai nyomozása eredményeképp, hogy a kiválóan képzett, széles látókörű, tudománypártoló egri főpap nem vásárlás vagy ajándékozás fejében jutott az értékes kéziratot kötethez: Toldy a saját adósságai elengedése fejében hagyta nála a korábban már átadott néhány kötetet. A neves irodalomtörténész anyagi könnyelműsége nyomán az értékes, eredeti kézirat útja Egerbe vezetett. Hozzátehetjük: nem került rossz helyre, amit az is mutat, hogy az autográf hasonmása az egri Líceum Kiadó és az MTA Irodalomtudományi Intézete közös kiadványaként reprezentatív formában, Tüskés Gábor szöveggondozásával még az évfordulóra megjelent (Bp.–Eger, 2011).

A Mikes-utóélet egy további területének vizsgálata következik ez után: Tüskés Anna Mikes képzőművészeti ábrázolásait veszi sorra dolgozatában. Áttekintése látványosan egészíti ki a szövegkiadásokról szóló megállapításokat, mivel a szóba hozott és amellet a kiváló minőségű képeken is bemutatott festmények, portrék, szobrok, domborművek, érmék, plakettek, freskók és grafikák egész során jelennek meg a koronként változó Mikes-értelmezések, amelyek magukon viselik koruk és mesterük ízlésének jegyeit. A színes ábrák jelentősen emelik a kötet értékét, s egyben az ikonográfia-történethez is fontos hozzájárulást jelentenek, mivel korábban Veress Dániel csupán öt Mikes-ábrázolást regisztrált, Tüskés Anna gyűjteménye viszont több mint ötven alkotást számlál.

További öt tanulmány Mikes újkori recepciójának és kultuszának különböző aspektusait elemzi. Hites Sándor a magyar irodalmi emigrációknak Mikeshez való viszonyát mérlegeli számos idézet alapján. Látható ezekből, hogy az emigráns költők mindenkor saját léthelyzetük előzményeként értelmezték a rodostói száműzött alakját, önértelmzésük részévé téve a mikesi tradíciót, épp ezért aligha helytálló itt – bármely modern költő esetében – Mikes „félreértéséről” beszélni (270). Szentesi Zsolt a 20. század második felének magyar regény- és drámairodalmában veszi sorra a Mikes-értelmezéseket, s közülük a legsikerültebbnek Takács Tibor *Erdély köpönyegében* című, 1974-ben megjelent regényét tartja. Értékelésével messzemenően egyetérthetünk, mivel ez a mű a Moldovába utazó és ott kínzó dilemma előtt álló Mikest állítja középpontba, aki itt „töprengő, vívódó, esendő személyiség, akinek lelkében harc folyik” (280). Az illegális hazatérés nagy csábítása és a lelkiismeret parancsa közötti vívódás teremti meg itt a

regény feszültségét, ezzel válik a száműzött alakja a minden korban nehéz választások elé kerülő ember szimbólumává. Boér Hunor a háromszéki Mikes-kultuszról számol be, Bernard Adams a *Leveleskönyv* angol fordításait taglalja, Tasnádi Edit pedig a törökországi kiadásokról ad tájékoztatást. E két utóbbi dolgozat a fordítás nehézségeiről és buktatóiról is szól. Mindez hasznosan egészíti ki az összképet, s egyben annak jele is, hogy Mikes életműve eleven irodalmi kisugárzást és kultuszteremtő hatást váltott ki országhatáron innen és túl egyaránt.

Külön értéke a kötetnek a már említett kiállítási katalógus anyagának közlése. A további kutatásokhoz, s azon túl a korszak szellemi körképének érzékeltetéséhez is elsőrendű filológiai támpont lehet a jövőben a Mikes látókörében fellelhető könyvek pontos azonosítása, lelőhelyüknek feltüntetése. A könyvek listája a franciaországi eszmeáramlatok magyarországi recepcióját is szemlélteti, eszmetörténeti összefüggések felvázolását segíti elő.

Amikor azt mondjuk, hogy jelen tanulmánykötet kiemelkedően fontos előrelépés a Mikes-kutatásban, akkor elsősorban az elemzési módok sokféleségére, az újabb filológiai és elméleti szempontok érvényesítésére, eddig nem ismert vagy figyelmen kívül hagyott források megszólaltatására utalhatunk. A szerkesztő Tüskés Gábor és munkatársai – Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Lengyel Réka – láthatóan igen körültekintően mérték fel azokat a lehetőségeket, amelyek új eredményeket vagy újszerű megfigyeléseket ígértek, s tovább tudták építeni a Hopp Lajos által markánsan kialakított Mikes-képet. De nyereség a kötet a 18. századi magyar irodalom- és nyelvtörténet egésze számára is, a hazájából száműzött író munkásságának a korábinál pontosabb kontextusba illesztése a korszakról alkotott képünk gazdagítását is jelenti, az emigráció léthelyzetének értelmezését a későbbi esetek számára is árnyaltabbá teszi. S nem utolsósorban – a „társkötetével”, az évfordulós konferencia idegen nyelvű anyagát tartalmazó gyűjteménnyel (*Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung*, Hrsg. Gábor Tüskés, Bern usw., Peter Lang, 2012) együtt – egy sajátosan magyar irodalmi jelenséget nemzetközi összefüggésrendbe állítva mutat meg, s tesz értelmezhetővé a külföldi szakemberek számára is. Ezen túl a kötet további kutatási szempontokat is bőséggel villant fel, így adva ösztönzést irodalmi értékeink elmélyültebb ismeretéhez és megismertetéséhez mind a hazai, mind pedig az európai irodalomértő közvélemény számára.

Irodalomtörténeti Közlemények 117, 3. sz. (2013): 355–360.

TÖRÖK Zsuzsa

Mikes Kelemen halálának 250. évfordulója alkalmából az MTA Irodalomtudományi Intézete *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung* címmel nemzetközi tudományos konferenciát rendezett 2011. október 12–15. között. A tanácskozás fő célja Mikes életművének jobb megismerése mellett a Mikes-kutatás eredményeinek nemzetközi összefüggésbe helyezése volt. A konferencián elhangzott előadások 2012-ben egy magyar és egy többnyelvű (angol, német, francia) tanulmánykötetbe szerkesztve jelentek meg. A recenzió a magyar nyelvű tanulmánykötet eredményeit ismerteti.

Noha a konferencia egyik célkitűzése Mikes Kelemen teljes életművének a vizsgálata volt, a kötet mégis arról győzi meg az olvasót, hogy az életművön belül még mindig a *Törökországi levelek* részesül kitüntetett figyelemben. A romantika eredetiség-konceptióján iskolázott utólagos értelmezések a befogadástörténet során meglehetősen történetietlen módon emelték ki a *Leveleskönyvet* egyéb munkáinak kontextusából, és tették Mikest a magyar irodalomtörténet egyik egykötönyves szerzőjévé. Fordításai így a *Törökországi levelek*hez képest másodlagos, alárendelt pozícióba kerültek, az életművön belüli funkciójuk pedig sok esetben csupán az volt, hogy a *Leveleskönyv* jobb megértéséhez szállítsanak különböző szempontú adalékokat. Bár a tanulmánykötet a korabeli, főként francia irodalom mikesi használatának számos kontextusát bemutatja, végső soron nem változtatott a *Leveleskönyv* primátusán: a huszonnyolc tanulmányból tizenkilenc kifejezetten a *Törökországi levelek*kel foglalkozik, és a másik tíz tanulmány meglátásai is sok esetben a levelek jobb megértéséhez teremtenek kontextusokat. A tanulmánykötet eredményei megerősítik továbbá, hogy elengedhetetlen a Mikes-életmű nemzetközi kontextusban való vizsgálata, s a *Törökországi levelek* is csak a korabeli európai, főként francia irodalom kontextusának ismeretében értelmezendők, a külföldi (francia és török) levéltárak pedig számos, eddig feltáratlan forrást rejtegethetnek.

A kötet tanulmányai négy tematikus csoportba rendeződnek. Az első a Mikessel kapcsolatos történeti keretfeltételekkel foglalkozik, a második műfaj- és tárgy történeti kérdésekkel, a harmadik nyelvi, stiláris, poétikai és retorikai elemzéseket tartalmaz, a negyedik pedig hatás- és befogadástörténeti tanulmányokat. A kötetet a konferencia megrendezésének előzményeit, indoklását, célját, a Mikes-életmű problémáit és a benne rejlő kutatási perspektívákat bemutató előszó (Tüskés Gábor), valamint a tanácskozáson elhangzott köszöntő beszéd (Szörényi László) nyitja. A kötetet lezáró, *Dokumentáció* című fejezetben a konferenciával párhuzamosan, az ELTE Egyetemi Könyvtára és az Egri Főegyházmegyei Könyvtár együttműködésével megrendezett kamarakiállítás katalógusa olvasható.

A tanulmányok és az egykori tanácskozás elméleti háttere egyetlen kiemelt tételben foglalható össze, mely szerint az európai irodalom a kisebb irodalmi régiók közötti állandó cserefolyamat és kölcsönhatás eredményeként jött létre, következésképpen a nemzeti irodalmak története is csak ebben a nemzetközi kontextusban művelhető

komolyan. Mikes életműve rengeteg szállal kapcsolódik a kortárs francia, angol, olasz és német irodalomhoz, valamint a török kultúrához, a korai felvilágosodás komparatistikai vizsgálatához tehát kivételes lehetőséget kínál műfaj- és értelmiségtörténeti szempontból egyaránt. A tematikus csoportok és a kötet egyes írásai végső soron három visszatérő problematika köré csoportosíthatók. Ezek közül az első a *Törökországi levelek* kéziratának történetével, a második a *Leveleskönyv* értelmezési lehetőségeivel és az elemzések koronkénti súlypontváltozásaival, a harmadik kérdéskör pedig a száműzetés társadalmi, személyes és írói, művészi problémájával foglalkozik.

A Mikes-kutatás egyik központi, máig megnyugtatóan nem tisztázott kérdése, hogy a *Törökországi levelek* kézirta Mikes halála után hogyan, milyen közvetítésével jutott Magyarországra. Hopp Lajos, a kritikai kiadás sajtó alá rendezője szerint a rodostói emigráció iratai nem Franciaországon keresztül jutottak az országba. Megállapításával szemben a kötetben Tóth Ferenc írása sorakoztat több, igen valószínű ellenérvet (*Mikes Kelemen és a francia diplomácia*). A tanulmány franciaországi és ausztriai levéltári források alapján tárja fel Mikes Kelemen és a törökországi francia diplomaták kapcsolatait. Az Oszmán Birodalom 16. századi előretörésével Konstantinápoly a muzulmán Mediterráneum diplomáciai központjává vált, ahová a jelentős európai közösségek diplomáciai és kereskedelmi képviselőket delegáltak. Így jött létre a konstantinápolyi francia nagykövetség is, amellyel Mikes törökországi emigrációja során folyamatosan kapcsolatban állt. A franciaországi és rodostói emigránsoknak tehát a törökországi francia nagykövetség révén is jó kapcsolataik voltak egymással; a Rákóczi-kéziratok egy része francia diplomáciai közvetítéssel került Franciaországba. A magyar irodalmi közéletben a Mikes-levelek éppígy azokban az években bukkantak fel, amikor a franciaországi emigráció nagy része a francia forradalom idején visszatért Magyarországra. A tanulmányíró szerint valószínű, hogy a korábban, a Rákóczi-kéziratokkal együtt Franciaországba került Mikes-levelek is így jutottak Magyarországra. Tóth Ferenc érvelése meggyőző, hipotézise igazolását további források felbukkanása tenné lehetővé.

A kézirat magyarországi története sem tisztázott kellőképpen. Kultsár Istvánhoz, a szöveg 1794-es első sajtó alá rendezőjéhez való kerülésétől egészen mai lelőhelyéig, az egri Érseki Könyvtárig több homályos pont is tarkítja útját. Nem tudni bizonyosan például, hogy Kultsár mi módon jutott a kézirat birtokába. Hopp Lajos bécsi kapcsolatokat feltételezett, ám a fenti kutatások kérdésessé teszik megállapítását. Kultsár Istvántól Toldy Ferenchez került a kézirat, aki 1861-ben egy életrajzi értekezéssel kiegészítve ismét sajtó alá rendezte, majd tőle került az egri könyvtárba 1867-ben. Hopp Lajos feltételezését, mely szerint az irodalmi ritkaságok gyűjtéséről közismert Bartakovics Béla egri érsek megvette volna a kéziratot, Tüskés Gábor kézirat- és levéltári kutatásokon alapuló érvelése árnyalja meggyőzően (*Hogyan jutott a Törökországi levelek kézirta Toldy Ferentől Bartakovics Bélához Egerbe?*). A Toldy–Bartakovics- és Toldy–Ipolyi Arnold-levelezés részletes vizsgálatával a tanulmány meggyőzően mutatja ki, hogy az 1860-as években anyagi gondokkal küzdő Toldynak tartozása volt az egyik egri alapítványi pénztár felé, Bartakovics érsek pedig ennek az adósságnak a fe-

jében jutott a kézirat tulajdonába. A kézirat Egerbe kerülésének meggyőző magyarázata mellett a tanulmány a tudóslevelezések eddig feldolgozatlan csoportjainak a kutatások során hasznosítható magyarázó erejére is felhívja a figyelmet.

Régóta a *Leveleskönyv* értelmezésének egyik kulcskérdése, hogy létezett-e a levelek címzettjeként emlegetett „édes néném”, vagyis valós, történeti dokumentumként is olvasható szöveggel állunk szemben, avagy az írói fantázia szüleményével. A kötet legtöbb tanulmánya az említett problematika valamilyen aspektusa köré csoportosítható. A befogadástörténettel foglalkozó tanulmányok (Fenyő István: *A Törökországi levelek a 19. század magyar irodalomtörténet-írásában*, Czifra Mariann: *Mikes Törökországi levelei a kiadások tükrében*) diakrón hosszsmetszetben teszik láthatóvá a *Leveleskönyv* értelmezésének súlypontváltozásait. Míg kezdetben, főként első megjelenése idején, hiteles történeti dokumentumként olvasták, a 19. század folyamán fokozatosan áttevődött a hangsúly a mű fiktív voltának a kiemelésére. Czifra Mariann tanulmányának központi gondolata izgalmasan mutat rá a különböző kiadások értelmezést előíró, preskriptív tendenciájára, és a levelek közvetlen környezetében olvasható peritextusok értelmezést befolyásoló erejére. A különböző kiadások előszavai így nemcsak az olvasásmódot, hanem a műfaji hovatartozást is előírták olvasóik számára: nemesi családok életét bemutató történeti forrásként, egykorú feljegyzések alapján megalkotott levélformájú memoárként, a fejedelem megbízásából vezetett naplóként, illetve egy teljes élettartam alatt írt műalkotásként, úti- és képeskönyvként olvastatták a leveleket, bizonyítva egyben az irodalom mediális beágyazottságának 20. századi tételét.

A kötet legnagyobb érdeme, hogy nemzetközi kontextusba helyezte a Mikes-életművet, s ezzel a komparatistikai vizsgálatok kiapadhatatlan forrását nyitotta meg az értelmezők előtt. A *Leveleskönyv*nek a francia levélregény műfajával való összefüggése és fiktív, poétikailag erőteljesen artikulált jellegének felismerése forráskritikai, műfaj- és stílustörténeti, illetve retorikai elemzések sorozatát indította el. Ebben a folyamatban a levelek kritikai kiadását készítő Hopp Lajos munkálatai hoztak gyökeresen új elemet, noha a levelek fiktív voltának és a francia irodalommal való kapcsolatának már Toldy Ferenc 1861-es kiadásától kialakult értelmezői tradíciója van. A valóság és fikció keveredése és az ezzel való játék a francia levélregény sajátos hagyománya volt. A 17. századi francia levelesköteteket azonban, akárcsak Mikes *Leveleskönyvét*, a korabeli olvasók rendszerint valós levélváltásként olvasták, és általában a későbbi kutatások mutatták ki a köteteknek a kompozicionális elrendezés révén is erőteljesen átpoetizált jellegét. A francia irodalom Mikes életművére tett hatásának kutatása mára már több ponton is bizonyította Mikes és a francia levélregény kapcsolatát, és a kapcsolatnak a *Törökországi levelek* poétikai kidolgozásában játszott szerepét (Kovács Ilona: *Mikes Törökországi levelei és a francia levélregény hagyománya*; Pál Ágnes: *Levelezés és levélregény határán: Roger de Bussy-Rabutin gróf és Sévigné márkíné levelezése – 1697*).

A tanulmánykötet írásai jól szemléltetik azt a folyamatot, amely során a fő hangsúly a referenciális olvasásról áttevődik a fiktív olvasásra, noha a *Leveleskönyv*nek a valóság és fikció keveredésével játszó levélregény műfajával való kapcsolata még mindig

teremt lehetőséget a levelek valóságelemeit feltételező és azok konkrét referenciális vonatkozásait visszakereső elemzésekre (Mészáros Kálmán: *Az asszonyi szépség dicsérete. Mikes és az „őbesterné”*). A *Leveleskönyv* fiktív mivoltának a hangsúlyozása poétikai (Bódi Katalin: *A Törökországi levelek mint levélregény*), komparatistikai (Fröhlich Ida: Áron és az özvegy juha. A 90. levél agádájának forrásához; Kovács Eszter: *Mikes Kelemen Törökországi leveleinek azonosítatlan forrásairól*; Bányász Melinda: *Társalgó időmúlás: a Mulatságos napok a francia eredeti és az angol változat tükrében*) és retorikai-stilisztikai (Sájtér Laura: *Arcok dialógusa Mikes Leveleskönyvében*; Jenei Teréz: *Az irónia alakzatai a Törökországi levelekben*, Knapp Éva: *A Törökországi levelek retorikájához*) értelmezések sorozatára adott lehetőséget. S noha a francia levélregény műfajának a mikesi levelekre tett hatása vitathatatlan, Knapp Éva tanulmánya felhívja a figyelmet azon jezsuita levélelméleti könyveknek a levélírás mesterségének elsajátításában játszott szerepére is, amelyek antik hagyományokra, Cicero oktatásra kiválasztott leveleire mennek vissza, és amelyekkel Mikes még a kolozsvári jezsuita kollégium diákjaként találkozott. A *Törökországi levelek* és az egyes fordítások vizsgálata (Szathmári István: *Mit mutatnak Mikesnek Az Ifjak Kalauza 1724/1744-es fordításán 1751-ben elvégzett javításai?*) nem naiv íróként, hanem sok esetben a nyelvi norma és a provincializmus (háromszéki tájnyelv) kettősségével vívódó, igencsak stílustudatos íróként mutatja be Mikest, s a rendkívüli stílustudatosság érvét erősíti a *Leveleskönyv*-be az orális közegből beépített szólások és közmondások elemzése is (Paczolay Gyula: *Közmondások és szólások a Törökországi levelekben*). Az irodalomnak és az írásnak mint kulturális gyakorlatnak a mentálhigiénés értelmezése a mikesi íráshasználat motivációira kérdez rá, és az irodalom funkcióját az általa kifejtett terápiás hatásban jelöli ki. Ebben a szemléletben az emigrációban kibontakozó mikesi életmű fő mozgatórugója az unatkozás elleni küzdelem a multság és a hasznosság elvének érvényesítésével (Hegedüs Béla: *Három Mikes-mű irodalomszemléletének összehasonlítása. Törökországi levelek; Mulatságos napok; A Keresztnek királyi uttya*).

A száműzetés társadalmi, személyes és írói, művészi kérdésével foglalkozó tanulmányok Mikes személyét egyrészt a rodostói magyar közösségen belüli szerepe, másrészt a magyar irodalomtörténetben a későbbiekben betöltött szimbolikus funkciója felől értelmezik, illetve azokra a konkrét nyelvi hatásokra is rámutatnak, amelyek a *Törökországi levelek* keletkezésének emigrációs következményei. Bár – írásos források hiányában – a legkevesebbet Mikes életének utolsó három évéről tudunk, valójában akkor érte el hivatali karrierjének legmagasabb pontját: az Oszmán Birodalom kicsiny, de privilegizált közösségének vezetője, bászúgja lett. Papp Sándor tanulmánya az isztambuli nagyvezéri levéltár okmányai ismeretében a rodostói magyar közösség autonómiájával kapcsolatos kérdést feszegeti. S noha úgy véli, hogy a magyar közösség egybetartása a Porta határozott szándékát feltételezi, amelyet egy belülről választott és szultáni megerősítéssel ellátott vezetővel oldottak meg, a magyarok önállósága meglehetősen ellentmondásos jelenség lehetett, hiszen az oszmán hatósággal szemben csak annyit érhettek el, amennyit maga a központi hatalom biztosítani tudott számuk-

ra (Papp Sándor: *Ismeretlen oszmán források Mikes Kelemen utolsó éveiről*). A rodostói magyar közösség autonómiájának kérdése, úgy érzem, végső soron a tanulmány nyitott problémája marad, amely még további bizonyító források felbukkanását igényli.

A magyar diaszpórának a török társadalommal való kapcsolata és érintkezési lehetőségei állnak a nyelvészeti kérdést vizsgáló Kakuk Zsuzsa tanulmányának középpontjában is. A *Törökországi levelek* közel 100 török szót, több mint 20 személynevet és 41 török helynevet tartalmaz, amelyek Kakuk szerint részben személyes élmények, részben pedig a francia nyelvű források hatására kerültek be a munkába (Kakuk Zsuzsa: *Török szavak Mikes Törökországi leveleiben*). A *Leveleskönyv* a későbbiekben maga is további munkák forrása, hivatkozási alapja, az emigrációs irodalom örök kiindulópontja, Mikes maga pedig a száműzött tudat reprezentánsa marad az 1944–45-ös, az 1947–48-as és az 1956-os emigráció irodalmában (Hites Sándor: *Száműzetésbe születni. Mikes és a magyar irodalmi emigrációk*). A hatástörténet szerteágazó aspektusaira mutatnak rá azok a tanulmányok, amelyek Rákóczi és a közköltészeti anyag kapcsolatát (Csörsz Rumen István: *Rákóczi halála nagypénteken – Mikestől a közköltészig*), Mikes képzőművészeti hatástörténetét (Tüskés Anna: *Mikes Kelemen képzőművészeti ábrázolásai*), a 20. század magyar regény- és drámairodalmának alakulásában játszott szerepét (Szentesi Zsolt: *Mikes Kelemen alakja a 20. század második felének magyar regény- és drámairodalmában*), Mikes háromszéki kultuszát (Boér Hunor: *Mikes Kelemen kultusza Háromszéken*), továbbá a *Leveleskönyv* különböző nyelvű fordításait (Bernard Adams: *A Törökországi levelek angol fordításai*, Tasnádi Edit: *Mikes Kelemen Törökországi leveleinek három törökországi kiadásáról*) vizsgálják.

Két tanulmányról nem esett még szó. A Mikesek zágoni udvarházának egy fennmaradt inventárium alapján való részletes bemutatását tartalmazó írás további lényeges, társadalomtörténeti meglátásokra adhat lehetőséget – hiányoltam is a szerzőtől a leltár leírásán túl a forrás ilyen típusú kontextualizációját (Csáki Árpád: *Zágoni Mikes Kelemen, a birtokos székelő nemes*).

A magyar irodalomtörténetben a Mikes-életmű azon kivételes esetek közé tartozik, amelyeknek létezik teljes, minden munkát felölelő kritikai kiadása. A teljes életművet feldolgozó tudományos kiadás az alapja a készülő digitális Mikes-szótárnak, amely azon túl, hogy a 18. század első fele nyelvezetének szótörténeti-etimológiai, alak- és mondattörténeti, dialektológiai, stilisztikai és irodalmi nyelvi vizsgálatához járulhat hozzá, az irodalomművelés kortárs elvárásainak is eleget tesz majd (Kiss Margit: *A digitális Mikes-szótár*).

Az elmúlt két évtizedben különösen megélné a Mikes-életmű iránti érdeklődés, ily módon pedig a különböző irodalmi és társadalmi jelenségeknek a nemzetközi mezőnyben való vizsgálata. A száműzetésben élő és alkotó Mikes, ahogyan a kötet tanulmányai is bizonyítják, a magyar művészemigráns-problematika örök történeti hivatkozási alapja marad, ismeretében érthető és értelmezhető számos kortárs jelenség is.

LITERATURTRANSFER UND INTERKULTURALITÄT IM EXIL //
TRANSMISSION OF LITERATURE AND INTERCULTURAL DISCOURSE IN
EXILE //
TRANSMISSION DE LA LITTÉRATURE ET INTERCULTURALITÉ EN EXIL

TÜSKÉS, Gábor, hrsg. / ed. / éd., unter Mitarbeit von / in collaboration with / en coopération avec Bernard ADAMS, Thierry FOUILLEUL und Klaus HABERKAMM, *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung / Transmission of Literature and Intercultural Discourse in Exile: The Work of Kelemen Mikes in the Context of European Enlightenment / Transmission de la littérature et interculturelité en exil : L'œuvre de Kelemen Mikes dans le contexte des Lumières européennes*. Bern: Peter Lang Verlag, 2012, 561.

VÖRÖS Imre

Az MTA Irodalomtudományi Intézete által Mikes Kelemen halálának 250. évfordulója alkalmából 2011. október 12–15. között rendezett nemzetközi tudományos tanácskozáson elhangzott előadások közül ez a kötet harmincötnek a szövegét közli német, angol vagy francia nyelven. Közülük egy másik kiadványban, az Universitas Könyvkiadó Historia Litteraria című sorozatának 28., ugyancsak Tüskés Gábor által szerkesztett, *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen* című kötetében (Bp., 2012) huszonegy magyarul is hozzáférhető, a két előadásgyűjtemény között tehát számos átfedés van. Mivel a magyar nyelvű kötetről Bitskey István részletes recenziót készített, jelen írásunk feladata ebben a sajátos helyzetben az, hogy a Peter Lang Kiadó által publikált aktáknak a kizárólag ott, idegen nyelven olvasható szövegeiről adjon számot a magyar közönség számára, s csupán utaljon az Universitas Könyvkiadó kötetében is megtalálható írásokra.

A tanulmányok első csoportja, *Historische Rahmenbedingungen – Historical Setting – Contexte historique* (Történelmi kontextus) cím alatt, Mikes Kelemen munkásságát Európa politika- és gazdaságtörténetének összefüggéseiben helyezi el. Önmagában már ennek a célnak a kijelölése is továbblépést jelent a korábbi – egyébként színvonalas és eredményes – Mikes-kutatásokhoz képest. Az író születésének tricentenáriuma, 1990-ben rendezett konferencia előadásait tartalmazó, *Irodalom, történelem, folklór* című kötet (szerk. Hopp Lajos, Pintér Márta Zsuzsanna, Tüskés Gábor, Debrecen, Ethnica Alapítvány, 1992) tematikája megoszlott a Rákóczi-szabadságharc különböző aspektusainak, majd Mikes munkásságának elemzése között, a nemzetközi összefüggések vizsgálata viszont akkor nem szerepelt olyan súllyal a konferencián, mint legutóbb, 2011-ben. A mostani aktáknak rögtön az első szövege a nemzetközi politikának több, eddig kevésbé hangsúlyozott elemére hívja fel a figyelmet. Jean Bérenger

Tableau de l'Europe de Rákóczi et de Mikes (Rákóczi és Mikes Európájának körképe) című előadása Rákóczinak és kíséretének törökországi megtelepedését nem csupán a francia politika törekvéseivel magyarázza, hanem elsősorban V. Fülöp (egyébként Bourbon-házi) spanyol király terveivel, aki a Habsburgoktól történelmi jogokra hivatkozva szeretne volna megszerezni a Nápolyi Királyságot és Lombardiát, ezért az ő céljait szolgálta egy olyan akció, amely az itáliai konfliktusokkal egyidejűleg keletről nyugtalaníthatta volna Bécsset. Ugyancsak az európai politika fordulatai eredményezték azt, hogy Mikes életének vége felé az egyébként is megfogyatkozott törökországi magyar emigráció végleg elvesztette jelentőségét a francia udvar számára, mivel az európai hatalmak szövetségi viszonyainak átrendeződése (a „renversement des alliances”) folytán 1756-ban Ausztria ünnepélyesen Franciaország szövetségese lett.

Egy másik francia kutató, Michel Marty *Kelemen Mikes, un voyageur à l'orée des Lumières* (Mikes Kelemen, egy európai utazó a felvilágosodás hajnalán) címmel többek között azt vizsgálja, hogyan helyezkedik el Mikes *Leveleskönyve* az európai történelem és kultúra két nagy periódusa, a 17. századi klasszicizmus és a 18. századi felvilágosodás között. A *Törökországi leveleknek* az a közismert sajátosága, hogy a szövegek nem valós, hanem fiktív levelezőpartnerhez szólnak, az érzelmek kifejezése mellett – vagy azoknak a rovására – erősíti a levelek tényközlő, a kortárs világot bemutató szerepét, s így az utóleírás műfajának elemeivel bővíti a művet. A fikció és a tényközlés koegzisztenciája Michel Marty szerint arra utal, hogy Mikes írói munkássága, korszerű módon, átmenetet képvisel egy új periódus, a felvilágosodás küszöbén, s ezt a levelezés számos gondolata is erősíti: a nevelés fontosságának hangsúlyozása, a mesterségek és a tudományok iránti érdeklődés, a témák változatossága, és nem utolsósorban a gyakran kritikus hangvétel.

A Mikes-szakirodalmat új szemponttal gazdagítja Csoma Zsigmond *Kelemen Mikes' Bedeutung für die Wirtschaftsgeschichte* (Mikes Kelemen jelentősége a gazdaságtörténet szempontjából) címmel tartott előadása. Mint kifejti, a zágoni fiatalember műveltségének formálódásában nemcsak a deákos irodalmi-nyelvi képzésnek volt szerepe, hanem annak a mindennapi környezetnek is, amelyben kora ifjúságát töltötte. Az erdélyi udvarházak, mint amilyenben Mikes gyermekként ismerkedni kezdett a világgal, gazdasági központok is voltak, és így az ifjú első tapasztalataihoz – a maga szintjén – a gazdasági kérdésekkel való ismerkedés, a velük való foglalkozás is hozzátartozott. Ezt az érdeklődését később sem veszítette el, ezért ír olyan nagy kedvvel például a selyemhernyó-tenyésztésről vagy a gyapot termesztéséről, sőt, praktikus érzékkel még a Rodostó környéki szőlőművelésnek arra a sajátosságára is felfigyel, hogy a szőlőt ezen a déli, melegebb vidéken (az otthoni módszertől eltérően) nem karózzák föl, s így a laposan szétterülő levelek kevésbé engedik kiszáradni a talajt hőség idején.

Kiegészítésképpen jegyezzük meg, hogy a kötet első részéből két további tanulmány: Tóth Ferencé Mikes és a francia diplomácia viszonyáról, valamint Papp Sándoré, aki az idős Mikes pénzügyi helyzetével foglalkozva, eddig publikálatlan török dokumentumokat ismertet, az Universitas Könyvkiadó fentebb említett kiadványában magyarul is olvasható.

A tanulmányok második csoportja az *Ideengeschichtliche Konstellationen – History of Ideas – État sur l’histoire des idées* (Eszmetörténeti konstellációk) címet viseli. Az itt szereplő hat szövegre – tartalmi értékeiken túl – azért is kell külön felhívunk a figyelmet, mert szerzőik kizárólag itt, idegen nyelven publikálták őket, a magyar nyelvű kiadványból, talán praktikus okok, például a fordítások el nem készülte miatt mind a hat hiányzik. Pedig olyan fontos témákat érintenek, mint a kegyesség fogalmának értelmezése, a tolerancia eszménye, a szenvedés értelme, a hit és a ráció viszonya, vagy éppen a migrációs kultúra jelentése Mikes pályafutásában.

Dieter Breuer előadása, a *Frömmigkeit in Exil: Religiöse Sinnsuche in den Briefen aus der Türkei von Kelemen Mikes* (Kegyesség a száműzetésben: vallási törekvések Mikes Kelemen *Törökországi leveleiben*) árnyalt módon közelíti meg az író hitvilágát. Nyilvánvaló, hogy Mikes katolikus meggyőződése gyakran kifejeződik írásaiban, ugyanakkor érdekes, hogy a levelekben sem a Mária-kultusz, sem a szentek tisztelete nem kap helyet. Dieter Breuer szerint lehetséges, hogy ennek oka az író gyermekkori protestáns neveltetése: áttérésekor a katolikus vallást őszinte hittel fogadta el, ám a szentek tiszteletét illetően, ha nem is elutasító, de bizonyos mértékig tartózkodó maradt. Lelkületének egy másik jellemzője az a derűs, gyakran tréfálkozó hangnem, amellyel a vallás egyes gyakorlati kérdéseiről ír, s így példát mutat abban, hogy hívőnek lenni korántsem jelent a világ dolgaival szemben tanúsított komorságot vagy elzárkózást, hanem épp ellenkezőleg, a felszabadult öröm élményét adja meg. Mindez nincs ellentétben, hanem éppenséggel harmóniában áll azzal a rokonszenvvel, amelyet Mikes érez egy augustinusi-janzenista jellegű reformkatolicizmus iránt („für einen augustinisch-jansenistisch geprägten Reformkatholizismus”, 89).

Komparatistikai elemzést közöl Klaus Haberkamm, *Ungleichzeitigkeit des Gleichzeitigen: Liselotte von der Pfalz (1652–1722) und Kelemen Mikes (1690–1761)* (Az egyidejűség különböző idejűsége: Liselotte von der Pfalz és Mikes Kelemen) címmel. A pfalzi hercegnő és az Erdélyből elszakadt nemes egyaránt számkivetettnék érezték magukat; Liselotte egy boldogtalan franciaországi házasság, Mikes pedig a kényszerű száműzetés és a nőtlenység miatt. Vajon szükségszerűséget éreztek-e ezek az egymástól térben és időben távol élő emberek életük szerencsétlen alakulásában? Haberkamm szerint mindkettőjük életfelfogásában, önismeretében jelen voltak a determinizmus elemei, amelyeknek alapja Liselotte számára gyermekkori kálvinizmusa volt az eleve elrendelés tanával, Mikesnél viszont, bár ő is kálvinista családból származott, a determinizmus bizonyos fokú hatását inkább a janzenizmushoz való közeledéssel magyarázhatjuk. A különböző vallási közösségek ismerete, sőt átélése kialakította bennük a tolerancia eszményét. Mindketten kipellengézték a hitbéli különbségekből fakadó feszültségeket, ezáltal a maguk tevékenységi körében a közeljövő felvilágosodás előkészítői közé tartoztak.

Látszólag Mikes egyetlen mondatának elemzésével foglalkozik, ám abból kiindulva a levélírónak jóról és rosszról, a szenvedésről és annak értelméről vallott nézeteit bontja ki Dávidházi Péter előadása: *„We must follow the example of Job”: The Archety-*

pal Sufferer in Mikes' Letters from Turkey („Jóbot kell követnünk”: az archetipikus szenvedő Mikes *Törökországi leveleiben*). A Jóbbal kapcsolatos bibliai utalás Mikes 64. levelében szerepel, és a halálos beteg, üszkösödő testű Bercsényi Miklós iszonyatos szenvedéseire vonatkozik. Hogyan egyeztessük össze a rossz jelenlétét a világban Isten határtalan jóságával? Vagy talán, ahogy a 85. levél állítja, Isten kezéből „mind a jót, mind a rosszat egyaránt [...] kell venni”? A jó vagy a gonosz uralkodó Isten jutalma, illetve büntetése? Nem elvont kérdések ezek Mikes számára, hiszen általuk saját szenvedéseit is értelmezni próbálja. A korabeli európai filozófiának éppen Mikes korában igen időszerű témája volt a rossz fogalmának magyarázata. Ezen alapul Leibniz elmélete is arról, hogy a rossz tulajdonképpen a jóhoz vezető út, amelynek során helyreáll a világ rendje (*Theodicea*, 1710). Az a felfogás, amely szerint a szenvedés megtisztítja, jobbra teszi és az üdvösségre méltóvá formálja az embert, Jób történetének a keresztény hagyományban kialakult értelmezése, amely még az eredeti héber szöveg fordításának módja révén is nem egy esetben „keresztényiesítette” a történetet. A különböző nyelvű kiadásokban a „góéli haj” kifejezést (Jób 19, 25) gyakran „az én megváltóm él” formában (Károli Gáspár) vagy ehhez hasonló kifejezésekkel adták vissza, aminek alapján óhatatlanul is Jézus alakját asszociálták a szöveghez, pedig az idézet pontos jelentése – mint azt a Szent István Társulat Biblia-fordítása (1973) is közli – „él ügyem szószólója”. Mikes a 66. levélben még tovább megy, amikor azt is Isten jóságának tulajdonítja, hogy Bercsényi már itt a földön, előre elszenvedheti a purgatórium gyötrelmét, s így megmenekül majd a másvilágon fenyegető kínoktól. Nyilvánvaló, hogy Jób könyvétől idegen a purgatórium gondolata (amiképpen létezését a protestantizmus sem fogadja el), így teológiai megfontolásoktól függetlenül Jób alakjában a szenvedő ember archetípusa jelenik meg előttünk.

Béatrice Dumiche előadásának címe: *Glaube, Liebe, Hoffnung in Mikes' Briefen aus der Türkei: Die Sprache als „religio” wider Entfremdung und Selbstentfremdung im Exil* (Hit, remény, szeretet Mikes *Törökországi leveleiben*: a nyelv mint „religio” az elidegenedés és az önelidegenedés ellen a száműzetésben). A „vallás”-t jelentő *religio* szó, amely az „összekötözni” értelmű *religare* igéből származik, ebben az értelemben az írói tevékenységnek arra az alkotó folyamatára utal, amelynek során az emberi öntudat az Isten képéhez való s a nyelvben megnyilvánuló hasonlóságban („in der Sprache offenbarenden Gottähnlichkeit”, 137) mutatkozik meg, s így az egyén transzcendenciájának tudata a nyelv síkján bontakozik ki. Mikes olyan válságos helyzetben folyamodott az íráshoz, amikor csalódnia kellett a keresztény uralkodók támogatásában, amikor úgy érezte, hogy a keresztény hit megvallása önmagában még nem biztosíték a hitnek a valóságban való követésére, s amikor azt tapasztalta, hogy a magyar emigránsokat egy nem keresztény nép, a török fogadja be barátságosan. A levélíró töprengéseiben nagy szerepet kap a ráció, az értelmi megfontolás, ám ez nem jelent szembefordulást a hittel és a hitből fakadó erényességgel, hiszen épp általuk lehet megmenekülni az élet kiüresedésétől, az elidegenedés pusztító veszélyétől. A hit és a ráció harmóniája annyira fontos, hogy az oktatásban – a leányok oktatásában is! – meg kell valósulnia, hiszen a

tudás felfegyverez a kísértések ellen. A hiányos képzés nyomán a hit babonasággá silányul; lefordíthatatlan szójátékkal: „Mangelnde Bildung degradiert den Glauben zum Aberglauben” (147). Mikes az embernek arra a kötelességére is figyelmeztet, hogy ne csak a lelke, hanem a teste egészségével is törődjön.

A rodostói Yıldız Aydın *Entfremdung und Fremdheit in den Briefen aus der Türkei von Kelemen Mikes* (Elidegenedés és idegenség Mikes Kelemen *Törökországi leveleiben*) című előadása kettős megvilágításban elemzi a török környezetbe érkező Mikes helyzetét. Az idegen kultúra egyidejűleg csábító és fenyegető. Csábító, mert egy másik nép szokásainak megismerése érdekes élmény, még akkor is, ha a magát kívülállónak érző személy nem lát biztos normát, amelyet ebben az országban követnie kéne. Ugyanakkor fenyegető is ez a helyzet, eluralkodhat benne a monotónia, hiszen gyakorlatilag nincs lehetőség a beszűkült életkeret megváltoztatására.

Az esztétörténeti konstellációkat tárgyaló tanulmányok közül sorrendben az utolsó Tóth Zsombortól való: *Mikes as an Emigrant: Liminality, Literacy and the Culture of Migration* (Mikes mint emigráns: határhelyzet, műveltség és a migrációs kultúra). A szerző Mikes Kelemen *Leveleskönyvének* alternatív olvasatát kínálja: nem a katolikus hagyomány kontextusában akarja vizsgálni Mikes lelkeségét, hanem a református hagyomány összefüggésében, hiszen Mikes tízéves koráig ebben a hitben nevelkedett. A migrációs kultúra fogalmát skót történelmi tapasztalatok alapján Christopher Smout (1995) és Ginny Gardner (2004) dolgozta ki. E szerint az elmélet szerint a hitért elszenvedett üldöztetés és emigráció a mártíromság egy fajtája. A kálvinista martirologiának nem szükségszerű része a mártír halála, az áldozat túlélheti az üldöztetést. Az idők folyamán, különösen Magyarországon, a valláshoz való töretlen hűség kiegészült a szülőhazához való hűséggel, majd a magyar patriotizmus történetében ez utóbbi vált uralkodóvá. A megpróbáltatások elviselésében két erény segített: a türelem (*patientia*) és az állhatatosság (*constantia*). Mikes mindkettőt példás módon képviselte. Tóth Zsombor azt a törekvését, hogy a katolikussá lett Mikes lelkeségét a kálvinista hagyományhoz kapcsolódóan értelmezze, egy analógiával is alátámasztja: ha a református Komáromi Jánost annyira érdekelhette a jezsuita Jeremias Drexel *Gymnasium Patientiae* című könyve, hogy le is fordította (1699), miért ne lehetne hasonlóképpen, bár más előjellel, kálvinista szempontból közelíteni Mikes Kelemen spiritualitásához?

A tanulmányok harmadik csoportjának közös címe: *Gattungs- und Stoffgeschichte – History of Genre and Theme – Histoire des genres et des thèmes* (Műfaj és tárgytörténet). Az itt közölt szövegek egy kivételével mind megtalálhatók az Universitas Könyvkiadó magyar nyelvű kötetében. Mielőtt rátérnénk az egyetlen csak idegen nyelven (ez esetben németül) publikált tanulmányra, röviden felsoroljuk azokat, amelyek az említett kiadványban magyarul is olvashatók.

Műfaji kérdésekkel három szerző foglalkozik: Kovács Ilona Mikes és a francia levélregény hagyományaival, Bódi Katalin a *Törökországi levelekkel* mint levélregénnyel, Pál Ágnes pedig Roger de Bussy-Rabutin és Sévigné márkiné levelezésével, amely a levelezés és a levélregény határán helyezkedik el. Három további szerző tanulmánya a

tárgytörténet körébe vág, közülük kettő jelent meg magyarul is: Fröhlich Idáé a 90. levél agadájának forrásáról (Áron és az özvegy juha történetének kapcsán), Kovács Eszteré pedig Mikes Kelemen *Törökországi leveleinek* azonosítatlan forrásairól.

Kizárólag a jelen recenzió tárgyát képező kötetben olvasható viszont Hans-Jörg Uther szövege: *Stoff- und motivgeschichtliche Aspekte in Kelemen Mikes' Briefen aus der Türkei unter Berücksichtigung von Brief Nr. 192* (Tárgy- és motívumtörténeti aspektusok Mikes Kelemen *Törökországi leveleiben*, tekintettel a 192. levélre). Bevezetőben megállapítja, hogy az idegen országokról és az ott tett utazásokról szóló irodalom hosszú évszázadokon át nemcsak az utazó személyes tapasztalatait adta elő, hanem bőségesen kiegészítette azokat korábbi szerzőktől átvett antik, középkori, kora újkori történetekkel, anekdotákkal, exemplumokkal, valamint különböző kompilációkból, esetleg kortárs újságokból származó anyaggal. Mindezeknek a vizsgálata alapján a továbbiakban Hans-Jörg Uther számos konkrét adattal, pontosan megjelölt hivatkozásokkal gazdagítja a Mikes forrásaira vonatkozó eddigi kutatásokat.

A kötet negyedik egységében *Sprache, Stil, Rhetorik, Poetik – Language, Style, Rhetoric, Poetics – Langue, style, rhétorique, poétique* (Nyelv, stílus, retorika, poétika) címszó alatt hét előadás szövegét olvashatjuk, közülük hat magyarul is szerepel az Universitas Könyvkiadó kötetében: Szathmári István az írónak *Az Ifjak Kalauza 1724/1744-es* fordításán 1751-ben elvégzett javításait elemzi, Kiss Margit a digitális Mikes-szótár-ról, Paczolay Gyula a *Törökországi levelekben* található közmondásokról, Knapp Éva a *Leveleskönyv* retorikai előzményeiről ír, Bányász Melinda egybeveti a *Mulatságos napokat* a *Journées amusantes* és a *Belle Assemblée* szövegeivel, Hegedüs Béla pedig három Mikes-művet (*Törökországi levelek*, *Mulatságos napok*, *A Keresztnek királyi uttya*) hasonlít össze poetológiai szempontból.

Nem található viszont a magyar nyelvű kiadványban Czibula Katalin lélektani érzékkel megírt szövege: *Mikes und seine Frauengestalten* (Mikes és nőalakjai). A *Törökországi levelekből* két fontos nőalak bontakozik ki: a címzett P. E., illetve Kőszeghy Zsuzsi. Czibula Katalin Mikes néjének jellemző tulajdonságait főképp az első huszonhárom levél nyomán vizsgálja, Zsuzsiét pedig a 24–77. levél alapján. Kettejük természete alapvetően különbözik egymástól. Mikes nénye pénzügyileg és társadalmilag független, önállóan gondolkodó, szellemes nő, aki a kora újkorban kialakult nőideált jelképezi, s akivel a levélíró a fesztelen, évődő humor hangján tud társalogni. A Kőszeghy Zsuzsival kapcsolatos megnyilatkozásokból hiányzik ez a természetes közvetlenség: öröm és fájdalom váltakozik, ambivalens érzések uralkodnak, s ez a levelek megváltozott stílusában is tükröződik. Zsuzsi végül nem a szíve szerint, hanem érdekeit követve választ. Az új nőtípus csupán a fikció szintjén létezik Mikes számára, s ez a csalódás a való életben magánosságához, boldogtalansághoz vezet.

Az előadások utolsó, ötödik csoportjának főcíme eltér az idegen nyelvű és a magyar nyelvű akták között. Az idegen nyelvű kötetben: *Textüberlieferung und Rezeption – Reception and Transmission of the Text – Transmission des textes et réception* (Szövegahagyományozás és recepció); a magyar nyelvűben: *Hatás- és befogadástörténet*. Az

elhangzott előadások közül az Universitas Könyvkiadó kötetében hétnek a magyar nyelvű változata férhető hozzá: Tüskés Gábor a *Törökországi levelek* kéziratának soráról értekezik, Czifra Mariann a *Leveleskönyv* kiadástörténetéről, Tüskés Anna Mikes képzőművészeti ábrázolásairól, Csörsz Rumen István Rákóczi nagypénteken bekövetkezett halálának elbeszéléséről Mikestől a közköltészetig, Hites Sándor Mikesről és a későbbi magyar irodalmi emigrációkról, Szentesi Zsolt Mikes alakjáról a 20. század második felének magyar regény- és drámairodalmában, Bernard Adams a *Törökországi levelek* angol fordításairól.

Csak angolul olvasható Tóth Szilvia írása: „*Mikes is our ancestor*”: László Cs. Szabó on Kelemen Mikes („Mikes a mi ősünk”: Cs. Szabó László Mikes Kelemenről). Az emigrációban élő Cs. Szabó László számára Mikes több szempontból is példaképül szolgált: független szellem, pártatlan, hűséges. A nagy előd össze tudta egyeztetni életének két nagy értékét: lelkében megőrizte a szeretett szülőföld hagyományait, ugyanakkor nyitott volt az európai kultúra iránt is.

Bár, mint említettük, Bernard Adams előadása a *Törökországi levelek* angol fordításairól magyarul is megjelent, a francia, illetve az olasz fordításokról szóló expozék csak az itt ismertetett idegen nyelvű aktákban található meg. Kaló Krisztina és Thierry Fouilleul *Traduire Mikes l'écrivain* (Hogyan fordítsuk Mikest, az író?) címmel a *Leveleskönyv*nek a közelmúltban az Honoré Champion Kiadónál megjelent francia fordításáról, pontosabban ennek a fordításnak a nehézségeiről számolnak be. Hogyan lehet tolmácsolni a 21. század olvasója számára egy olyan szöveget, amelynek szintaxisa bonyolult, sok elavult kifejezést és sok nyelvjárási fordulatot tartalmaz? Milyen nyelvállapotot, milyen stílust kell a fordítónak választania, hogy a lehető legközelebb maradjon Mikeshez, ugyanakkor közelebb hozza a művet a mai közönséghez? Már maga a „néném” szó is gondot okoz. Néhány további példa a nehezen visszaadható fordulatokra: „elég a, hogy...”, „ítélje el kéd, hogy...”; az elavult szavakra: „holnap” (*hónap* értelemben!), „cseléd” (*gyermek* jelentésben), „sohult” (*sehol*). Az olyan fogalmak neveit, amelyekre még megnevezés sincs a franciában, mint a „pogácsa” vagy a „poltura”, eredeti formában kellett megőrizni a szövegben, jegyzet segítségével magyarázva meg a dolgot.

Cinzia Franchi *Reading Kelemen Mikes in Italy* (Mikes Kelemen olvasni Itáliában) című elemzése szerint a konkrét fordítási problémákon túl (mint a „kedves néném” kifejezés vagy a „kend” megszólítás) a művelődéstörténeti különbségek is nehezen áthágható akadályt jelentenek. Hogyan lehet megértetni Mikes szövegét az olasz olvasókkal, akik szinte semmit sem tudnak Magyarország és Erdély 17–18. századi történetéről, azt pedig végképp nem értik, mi az ördögöt csináltak a magyarok Isztambulban („what the hell were Hungarians doing in Istanbul”)? Cinzia Franchi előadásának tanulsága jóval túlmutat a Mikes-mű átültetésének problematikáján, hiszen egy fordítónak nem elég csupán a két nyelvet – mégannyira jól – ismernie: a történelemben is otthonosan kell mozognia.

Hasznos kiegészítést jelent a kötet hatodik része, a *Dokumentáció*, amelyben Knapp Éva és Tüskés Gábor *Der unbekannte Mikes* (Az ismeretlen Mikes) címmel az ELTE

Egyetemi Könyvtára és az Egri Főegyházmegyei Könyvtár Mikes-kiállításának katalógusát közlik a Törökországi levelek forrásairól, a korabeli levélműfajról, a Mikes által lefordított művek eredeti szövegeiről, a rodostói könyvtár idevágó anyagáról, Mikes kézíratairól, műveinek kiadásairól, a Rákóczi-szabadságharc dokumentumairól, valamint Bartakovics Béla érsekről, a gyűjtőről és mecénásról, akinek révén Mikes *Leveleskönyvének* kézírata az egri könyvtárba került.

A fentiek összefoglalásaként megállapíthatjuk, hogy a kötetben közölt előadások az eddigieknél alaposabban megvilágítják az európai politikai helyzetet Mikes korában, az író munkásságának helyét a felvilágosodás küszöbén, a *Törökországi levelek* egyes gazdaságtörténeti vonatkozásait. Az esztétikai konstellációkkal foglalkozó szövegek új szempontokból közelítik meg Mikes vallásosságát, a szenvedés értelméről, a jóról és a rosszról vallott nézeteit, a hit és a ráció viszonyát, az elidegenedés veszélyét, a determinizmus fogalmát, és fölvetik a migrációs kultúra szerepét az író gondolkodásában. További előadásokból a Mikes forrásaira vonatkozó eredményes kutatás ismertetése, valamint Mikes nőalakjainak hiteles lélektani elemzése bontakozik ki. Az idegen nyelvű fordítások készítői a mű tolmácsolásának konkrét nyelvtani és lexikai problémáin túl a művelődéstörténeti kontextus visszaadásának fontosságára is felhívják a figyelmet. Mint rövid felsorolásunkból kiderül, a 2011-es nemzetközi konferencia óta még gazdagabb, még árnyaltabb a Mikes Kelemenről, irodalmunk egyik legrokonszenvesebb alakjáról alkotott képünk.

Irodalomtörténeti Közlemények 117, 3. sz. (2013): 361–368.

Jean-Marie VALENTIN

Ce volume est le complément indispensable du précédent. On y analyse (en français, allemand et anglais) l'œuvre épistolaire de Mikes. La perspective est résolument européenne et s'attache, avec beaucoup de pertinence, à l'étude des transferts, disons plus simplement : de la circulation des idées et des formes entre l'Ouest, le Centre et l'Est du continent européen. L'ensemble est structuré autour de 6 axes principaux :

1. Les cadres historiques, mis en place par notre collègue historien Jean Béranger ;
2. L'histoire des idées, qui inclut la religion chrétienne en ses diverses versions confessionnelles rivales ;
3. L'histoire des genres littéraires et des motifs abordés. Une large place est faite ici à la structure épistolaire, en relation avec le modèle français dominant ;
4. L'écriture, le style, les citations, une partie plutôt traditionnelle au regard de ce que nous savons de l'époque ;
5. L'édition du texte et l'accueil qui lui fut réservé ;
6. Le catalogue de l'exposition (Université Eötvös Loránd, Budapest, et Bibliothèque d'Eger/Erlau).

L'ensemble est un superbe outil d'information sur un personnage dont on fêtait en 2011 le 250e anniversaire de la mort. C'est aussi une contribution décisive à l'histoire culturelle européenne.

Études Germaniques 4 (2013): 731–732.

További bírálat // Further review

DUCREUX, Marie-Elizabeth. *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* 61, 2 (2014): 207–208.

LAJOS HOPP: UN ÉPISTOLIER ET TRADUCTEUR LITTÉRAIRE //
LAJOS HOPP: LETTER WRITER AND LITERARY TRANSLATOR

HOPP, Lajos. *Un épistolier et traducteur littéraire à l'orée des Lumières: Kelemen Mikes. Recueil d'essais*. Sous la direction de Gábor TÜSKÉS, publié par Imre VÖRÖS et Anna TÜSKÉS, revu et préparé par Béatrice DUMICHE et Krisztina KALÓ. Felvilágosodás – Lumières – Enlightenment – Aufklärung 3. Szeged: JATE Press Kiadó, 2014, 183.

KOVÁCS Ilona

A kötet a Szegedi Tudományegyetemen működő Francia–Magyar Felvilágosodás-kutató Központ néhány éve elindított sorozatában jelent meg, a JATE Press gondozásában. A *Felvilágosodás–Lumières–Enlightenment–Aufklärung* címet viselő kiadványsorozat 2012 óta tesz közzé a 18. századi témakörbe tartozó köteteket Bartha-Kovács Katalin, Penke Olga és Szász Géza szerkesztésében. Elsőként a *Képek, szövegek, olvasatok* problematikáját boncoló tanulmányok jelentek meg 2012-ben, egy évvel később a Diderot-fordításokat tekintették át széles válogatásban (*Traduire Diderot*, Szeged, JATEPress, 2013). A Hopp Lajos Mikes-tanulmányaiból összeállított francia nyelvű tanulmánykötet, az *Un épistolier et traducteur littéraire à l'orée des Lumières* [Egy levélíró és műfordító a korai felvilágosodás korában] a harmadik a sorban, és a Humboldt Alapítvány támogatásával jelent meg. A cikkeket tudományos gonddal összeállított apparátus kíséri, amelyben fontos tudnivalók szerepelnek: a nyomtatott és kéziratos források listája, az átírások alapelvei, továbbá egy gondosan összeállított névmutató és bibliográfia (Kovács Eszter munkája).

A kötet valójában két életút és két életmű bemutatása. Egyrészt összefogja és hozzáférhetővé teszi Hopp Lajos idegen nyelven közzétett Mikes-cikkeit és kutatásait, másrészt az ő munkái alapján betekintést nyújt a magyar irodalom talán legkiválóbb levélregény-szerzőjének életébe és tevékenységébe. Sokszor igen nehezen hozzáférhető, eredetileg folyóiratokban és kötetekben közölt tanulmányokról van szó, amelyekhez két kiadatlan tanulmány csatlakozik Hopp Lajos hagyatékából. A szövegek egy része eleve franciául íródott, néhányat viszont most, a kötet kedvéért fordítottak le franciára, illetve lektoráltak újra (az utóbbi Béatrice Dumiche és Kaló Kriszta gondos munkája).

Ahogy a cím is jelzi, a szerkesztők két fő téma mentén alakították ki a kötet struktúráját. A Hopp Lajos teljes életművéből összegyűjtött szövegek nemcsak Mikes Kelemen, a *Törökországi levelek* szerzőjét mutatják be, hanem a fordítót is, széles tekintést nyújtva az életrajzi és irodalmi háttérre. Ezen a tengelyen haladva igen gazdag az anyag, több társtudomány területét öleli fel. Egyebek mellett az irodalomelmélet, a műfajtörténet és az irodalomtörténet áll az előtérben, különös tekintettel a fordításokra, beleértve a műfordítások történetét és teóriáit is. Az időbeli és földraj-

zi korlátokat igen szélesre szabta maga Hopp Lajos, hiszen nyelvtudása és képzettsége révén kitekintése volt sok korszakra, illetve a magyaron kívül járatos volt a francia, lengyel, török és balkáni irodalmakban, a folklórban és az elit kultúra legkülönbözőbb rétegeiben. Vizsgálódásaiba mindig bevont annyit a történelem és a nemzeti mozgalmak témájából, amennyi Mikessel összefüggésben áll, vagy vele összefüggésbe hozható. A legnagyobb változatosság és sokszínűség jellemzi a kétszáz oldalas kötetet, a kutató imponálóan sokoldalú érdeklődésének megfelelően. A gondosan feltüntetett megjelenési helyekből kirajzolódik az eredeti cikkek hatósugara: a magyar mellett lengyel, török, angol és francia folyóiratokból gyűjtötték össze a szerkesztők a kötet anyagát.

Tüskés Gábor bevezetője Mikes Kelemen életének és fő művének koordinátáit rajzolja meg: száműzetés, íróvá válás, francia élmények, az európai kultúra hatása, főleg az irodalomban és azon belül a levélregényekben. Érintőlegesen tárgyalja a műfajok kérdését, a fikció és az önéletírás összefonódását, valamint a törökországi emigráció összetett problematikáját. Ugyanígy áttekinti Hopp Lajos szakmai pályafutásának meghatározó állomásait, kitérve a kutatásait megalapozó tanulmányútjaira és tájékozódása lényeges tendenciáira. A tíz szöveg rövid ismertetését követően jelzi, hogy az újabb kutatásokról a Mikes-bibliográfia tájékoztat a kötet végén. Végül hangsúlyozza, hogy ez a kiadvány beilleszkedik egy nagyobb folyamatba, hiszen az utóbbi években több olyan szöveg vált hozzáférhetővé idegen nyelven, amely nemcsak Hopp Lajos ismertségét emeli nemzetközi szintre, hanem Mikest is sikerrel integrálja az európai irodalomba. A *Törökországi levelek* hat nyelven olvasható már, franciául 2011-ben jelent meg az Honoré Champion kiadónál (*Lettres de Turquie*). Az újabb kiadványok eredményeként így egyszerre két életmű foglalhatja el méltó helyét nemzetközi kontextusban.

A válogatás Hopp Lajos (1927–1996) pályájának egészét átfogja, több mint ötven évet. Ha a korábbi megjelenések évszámaiból indulunk ki, akkor 1962-től kezdve egészen a posztumusz szövegekig minden megtalálható. Hopp Lajos ugyan folyamatosan, önálló kötetekben magyarul adta közre a tudós egész pályáját átfogó vizsgálódásainak eredményeit (*Mikes Kelemen: Életút és pályakezdet*, szerk. Tüskés Gábor, Bp., Universitas, 2000 [Historia Litteraria, 7]; Uő, *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. Tüskés Gábor, Bp., Universitas, 2002 [Historia Litteraria, 12]). Ezzel párhuzamosan idegen nyelveken is publikálta eredményeit, de a tudományos fórumokon és szakfolyóiratokban közzétett szövegek nehezen hozzáférhetőek és így összegyűjtve, egymást kiegészítve sokkal teljesebb a jelentésük.

A nyelvi skála több szempontból imponáló: összefogja a magyar levélírók latin, magyar és francia nyelvű életműveit (pl. Pázmány, Zrínyi, II. Rákóczi Ferenc, magyar női levelezések a 17. században, Ráday Pál stb.), illetve jeles külföldi szerzők munkáit, de ezen kívül áttekinti egy tanulmányban pl. a műfaj fejlődését az antikvitástól a 19. századig, vizsgálva a reneszánsz és humanizmus, az antik minták és levélirodalom 16–18.

századi tendenciáit. A levélíró és fordító Mikes eredetisége akkor mutatkozik meg a legjobban, ha mindezek ismeretében helyezzük el őt és működését az európai irodalomban.

Hopp Lajos a társadalmi háttérrel is felvázolja, különösen azok esetében, akik a francia irodalomból Mikes modelljeinek tekinthetők, mint Guez de Balzac és Sévigné márkiné. Hatalmas szakirodalmi tájékozottsága méltó a választott témákhoz: elméleti és történeti téren, változatos nyelvi szférákban éppen olyan otthonosan mozog, mint a magyar irodalomban. A kiindulás a levélregény műfaja az európai és a magyar irodalomban a barokk és a klasszicizmus korában, ami elméleti és történeti alapvetést is jelent. A Mikes-levélregény kapcsán tárgyalja az utánzás és az eredetiség viszonyát a közvetlen francia minták stílusán és jellemzőin keresztül. A fordító Mikes portréja Mme Gomez *Mulatságos napok* címmel lefordított művének adaptációjából rajzolódik ki a sajátos műfaj leírásának keretében. A fennmaradt tizenkét Mikes-fordítás igen különböző profilú, ezeknek a szorgalmas kutató mind utána járt, több éves munkával, külföldi ösztöndíjak és magyar források segítségével.

Hopp Lajos elméleti tudása nem korlátozódott a műfajokra, hanem olyan vitás és bonyolult kérdéseket is elemzett, mint a balkáni folklór hatása irodalmunkra vagy a *Frühauflklärung* fogalma, amelyet a Mikes-életműben is körül lehet írni. Hopp Lajos a korabeli és későbbi Mikes-recepció elemzését is nyomon követte a téma szakirodalmában, és vizsgálta a fikció és valóság viszonyát a *Törökországi levelekben*. Mikes Kelemen korában már a műfaji mintának tekintett alkotásokban is a fikciós jelleg dominálhatott, és ő ilyen szellemben került a hatásuk alá. Hopp Lajos szakértő szeme más hatásokat is észrevett: szerinte az imitáció középkori, majd később is élő műfaja is hatott rá, nem beszélve a francia levélregények egzotikus témaváltozatairól.

Az életrajzi kutatások is sok érdekes eredményhez vezettek, feltárva az író sorsának, műveltségének és élményeinek gyökereit, rokokó elemekkel kombinált stílusának forrásait. Nem maradhatott ki ebből a tematikából II. Rákóczi Ferenc udvarának és életművének áttekintése sem, s ennek kapcsán elkerülhetetlen volt mindannak feltárása, hogyan alakult ki Mikes önálló álláspontja az erdélyi nemesség politikai szerepéről, miben kritikus és újító a hazafiság, a munka, az erkölcsi és társadalmi kötelességek felfogásában, a hagyományos erdélyi gondolkodással összevetve (pl. *vera nobilitas*).

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy Hopp Lajos kutatásainak köszönhetően ma már tény, hogy Mikes Kelemen nem maradt elszigetelt, provinciális jelenség, hanem nézetei és művei szinkronban voltak a felvilágosodást megelőző korszak haladó magyar és európai eszméivel. A kötet nagymértékben hozzájárul, még hozzá francia nyelven, ahhoz, hogy Hopp Lajos kutatói pályáját is nemzetközi perspektívában tudjuk értékelni.

Irodalomtörténeti Közlemények 120, 5. sz. (2016): 672–674.

Klaus HABERKAMM

This collection of essays fulfils two major functions. On the one hand, it is a kind of commemorative offering to Lajos Hopp (1927–1996), according to Olga Penke and Géza Szász, editors of the series „Felvilágosodás – Lumières – Enlightenment – Aufklärung”, the „figure emblématique des recherches dix-huitiémistes en Hongrie et spécialiste incontournable de Kelemen Mikes” (p. 7). On the other hand, the book represents an almost exhaustive study of one of the most distinguished authors in Hungarian literary history, Kelemen Mikes (1690–1761), who, not only in Hopp’s opinion, is „en effet étroitement lié à l’histoire culturelle nationale et en phase avec la vie intellectuelle en Hongrie et Transylvanie à la veille des Lumières ainsi qu’avec les courants de pensée éclairés qui naissent en Europe centrale.” (p. 104)

The re-edition comprises twelve essays which, for the most part, appeared in the sixties and seventies of the last century in various journals and conference transactions published in Hungary, Poland, Bulgaria, and Turkey. Two of them are here published for the first time. Originally written in Hungarian, the texts were translated into French at the time of their publication, but have had to be thoroughly updated for the present publication. The credit for that initiative and the hard work of gathering the somewhat remote first prints goes to Gábor Tüskés, director of the Eighteenth Century Department of the Institute for Literary Studies of the Hungarian Academy of Sciences, who was in charge of the events in Hungary marking the 250th anniversary of Mikes’ death in 2011, and particularly the international conference in Budapest, the transactions of which were published in 2012 (*Transmission of Literature and Intercultural Discourse in Exile: The Work of Kelemen Mikes in the Context of European Enlightenment*, ed. Gábor Tüskés in collaboration with Bernard Adams, Thierry Fouilleul, Klaus Haberkamm, Bern – Berlin – Bruxelles et al., Peter Lang, 2012). Thus Hopp’s essays, spread over so many East European countries during the period of the „Iron Curtain”, have now become more easily available also to readers in Western Europe, where there still is, it seems, a lot of knowledge of Mikes’ work to catch up on.

Speaking of the „Iron Curtain”, it cannot be taken for granted that Hopp’s research is still valid in post-socialist times. However, with the exception of perhaps one essay – which is identified by Tüskés too – only few concessions to ideological partialities can be found in the book. At most, Hopp’s favourite term „labour” in the context of Mikes’ philosophical preferences, together with the accentuation of the tension between classes in contemporary societies, can be considered symptomatic of the former Marxist spirit. This is why the author’s basically positivist-descriptive method of dealing with Mikes’ texts can be all the more effective and come up with convincing insights. Also the patriotic aspect of Mikes’ way of thinking, which, as such, may nowadays be more important to his native country than to other European states with the same political development after World War II, can clearly become evident. „*L’amour du pays, de la patrie et de la langue nationale*”, referring to Mikes, of course, is a char-

acteristic section heading in one of Hopp's studies. Transylvania, where, in the county of Háromszék, Mikes was born, is regarded – historically correctly, of course – to be part of Hungary, but the (foreign) reader sometimes has the impression that this was still the case in Hopp's present.

Tüskés introduces Lajos Hopp in more detail: Member of the Institute for Literary Studies of the Hungarian Academy of Sciences from 1956 until his death, the scholar specialized, among other things, in the literary relations between Hungary and Poland and in the activities of prince Ferenc II Rákóczi and his chamberlain Kelemen Mikes, who shared his political fate in lifetime exile in Rodostó/Tekirdağ (Turkey). „Dans la deuxième moitié du XXe siècle, il [Hopp] était sans doute le meilleur connaisseur de l'œuvre de Mikes. Entre 1966 et 1988, il publia en six volumes l'édition critique des œuvres de Mikes. Il écrivit plusieurs monographies et études sur Mikes [...]. La bibliographie choisie de Mikes et le fac-similé des *Lettres de Turquie*, publiés en 2011 font suite à ses travaux précurseurs.” (p. 9) Given Hopp's excellent expertise, one can imagine that the reader is well informed by this collection of his essays about Mikes both as a person and as an author and translator. Literally all features of the man and all characteristics of his literary work are extensively dealt with, particularly *Letters from Turkey* (1717–1758), for which Mikes is famous, since they represent „la première fois, de façon attestée, que la langue hongroise est utilisée à des fins artistiques dans ce genre spécifique dans la prose écrite.” (p. 29) The corpus of 207 fictitious letters, allegedly written to a female cousin of his, is unanimously esteemed as his main work and contains a host of vivid observations, both personally and culturally interesting, sociologically and philosophically valuable, and of practical and psychological use. In Rodostó Mikes, inspired and trained by his five-year stay in Paris–Versailles (1713–1717) together with his exiled master, also translated twelve books from French, amounting to no less than roughly 6,000 Ms pages. Especially in the *Letters*, and in his selection of books to be translated Mikes proves, as Hopp elaborates in a didactically appropriate manner, to be an advocate of the Hungarian/Transylvanian youth of his generation and of Hungarian culture in general. He decisively pleads the case of his country as far as better education and necessary cultural and moral promotion are concerned. Hopp also shows, orientated by the structuring of French literary history and constantly with Mikes in mind, how the genre of the public-literary letter develops from antiquity to classicism in Europe and particularly Hungary. What could have been looked at more closely, though, is the fact that Mikes's *Letters* were never published in his lifetime, and so could never have an immediate political impact. To give only a few more examples of Hopp's interests: he investigates the foreign, particularly French, influences on Mikes' letter-writing in order to be able distinctly to determine the individual facets of his work that point to the early Enlightenment within a baroque context. The reader always profits from pertinent bibliographies, which make further studies possible for him. In special essays Hopp analyses the relation between Mikes's letters and Montesquieu's *Lettres persanes*, and his adaptation of Mme de Gomez's *Journées*

amusantes. Hopp also looks at the characteristics of Mikes' rationalism, which again has to do with his affinity to the pre-Enlightenment, and with the sociological consequences of his philosophical attitude for his „idéologie bourgeoise” (p. 93). Mikes's significance as 'reporter' on Turkish civilisation, his closeness to Jansenism, and his impact on Hungarian literary history are further areas of Hopp's research. Last but not least, the hypothesis of how the manuscript of Mikes' *Letters* could have reached Hungary is discussed in detail.

Hopp likes to repeat his sometimes meticulous arguments, in places even verbatim. Imre Vörös, in the „Remarques textologiques”, does not criticise those redundancies, which supposedly were due to absolutely different readerships in the beginning, as „répétitions inutiles: elles s'intègrent d'une façon organique dans les différentes études.” (p. 175) True, but the risk of this 'over-information' taken as a whole is that the reader of this commendable volume may feel tempted to refrain from reading Mikes' writings him-/herself. Yet the book has definitely the potential to work precisely the other way round by causing the reader, particularly in information-lacking Western Europe, „à mieux connaître les relations littéraires et culturelles franco-hongroises du XVIIIe siècle”. Moreover, the reader will certainly enjoy the chance to become familiar with the research on the European author Mikes, which, also after Hopp, creates „la base pour intégrer l'œuvre dans les grands courants littéraires d'Europe” (p. 10).

reciti.hu 2015.05.13. <https://www.reciti.hu/2015/2958>

Eszter KOVÁCS

Lajos Hopp, historien de la littérature (1927–1996), a consacré une grande partie de ses recherches à l'œuvre de Kelemen Mikes. Ce dernier, chambellan du prince François II Rákóczi, le suivit en exil après la défaite de la guerre d'Indépendance contre les Habsbourg (1703–1711). Après un séjour de plus de quatre ans en France (1712–1717), le prince et son entourage durent partir pour la Turquie, où Rákóczi mourut en 1735, à Rodostó (aujourd'hui Tekirdag). Mikes finit sa vie en exil et survécut au prince de 26 ans. Il laissa à la postérité un recueil de lettres fictives, les *Lettres de Turquie*, inspirées par le genre épistolaire français du tournant des deux siècles classiques, et la traduction en hongrois de douze ouvrages français en prose, principalement des textes du 17e siècle. Ses manuscrits parvinrent en Hongrie après sa mort, à la fin du 18e siècle : son œuvre représente un cas absolument unique de médiation culturelle, certes isolée et retardée, mais qui n'en devient que plus intéressante.

Les articles que Lajos Hopp avait écrits en français sur Mikes ont été réunis et publiés en vue de compléter la traduction intégrale en français des *Lettres de Turquie* (Paris, Honoré Champion, 2011). Le volume contient douze articles, dont dix ont paru entre 1962 et 1987, deux articles étaient jusqu'ici inédits. La plupart de ces études

ont paru en Europe de l'Est, un article a pourtant été publié dans les *French Studies* et un autre à Istanbul. La première étude est consacrée au genre épistolaire en Europe, la deuxième à l'épistolaire en hongrois. Sept articles s'occupent directement de l'œuvre de Mikes : dans l'un de ces articles, Lajos Hopp examine la découverte et le sort des manuscrits de l'écrivain, dans trois autres, il analyse les traductions de Mikes. Un article traite de la représentation des traditions populaires balkaniques dans la littérature du 18e siècle. La dernière étude examine la notion de *Frühauflärung* (approximativement mais non pas exactement *early Enlightenment*, plutôt *pre-Enlightenment* ou *pré-Lumières*, les débuts du mouvement des Lumières). Le volume contient deux bibliographies, la première concerne l'épistolaire en général, la deuxième recense les ouvrages ou articles sur Mikes écrits en langues étrangères.

Les *Lettres de Turquie* constituent un phénomène particulier dans la littérature hongroise : le public peut connaître en 1794 ce texte, demeuré manuscrit pendant plus de trente ans, qui s'inspire largement des ouvrages français du 17e et du début du 18e siècle. Le décalage est donc de près de cent ans : les sources des *Lettres* et les ouvrages traduits par Mikes (Fleury, Gobinet, Mme de Gomez) ne sont alors plus du tout à la mode (Lajos Hopp constate d'ailleurs ces faits lui-même). Cela n'empêche pas pour autant de voir dans Mikes un médiateur culturel qui a essayé de renouveler la langue littéraire hongroise. On peut de plus voir dans son recueil de lettres fictives un sous-genre apparenté aux lettres de voyage : les lettres d'exil.

Réunir et faire paraître ces articles en français a donc un intérêt incontestable pour les recherches de réception et de relations culturelles franco-hongroises. L'objectif principal de Lajos Hopp était de comprendre et de faire comprendre Mikes et il a effectué ce travail avec une précision philologique exemplaire. Il a essayé de découvrir autant que possible l'intégrité des sources – directes ou indirectes, avérées ou supposées – des *Lettres de Turquie*. Comme le signale Gábor Tüskés dans son introduction, les résultats de Hopp restent pertinents jusqu'à nos jours. A son avis, un seul article reflète l'idéologie de l'époque de sa rédaction, où on a tenté d'expliquer la littérature à la lumière de « la lutte des classes ». J'aimerais ajouter que, heureusement, les contraintes imposées aux chercheurs dans la Hongrie des années 1960–1970 ne sont pas vraiment sensibles dans ces articles. En revanche, certains passages peuvent nous paraître quelque peu didactiques aujourd'hui, même si la période de leur parution nécessitait encore des explications plus étendues sur les littératures nationales de l'Europe Centrale et de l'Est.

Il y a un article qui peut toutefois nous décevoir. L'étude sur les *Lettres persanes* et les *Lettres de Turquie* est plutôt une lecture « supposée » qu'aurait pu faire Mikes de Montesquieu et non pas une parenté réellement démontrée. Rapprocher les deux ouvrages est en effet très tentant – même par leur titre – il n'existe néanmoins aucune preuve que Mikes ait puisé dans Montesquieu. Il faut donc renoncer à suivre ce fil et se contenter de ce qui peut être dit avec certitude : il est possible que Mikes ait connu le roman de Montesquieu grâce aux diplomates français en Turquie.

J'aimerais encore attirer l'attention sur une question encore ouverte. Placer l'œuvre de Mikes dans le contexte des Lumières pose problème : peut-on vraiment voir en sa personne un précurseur ? La réponse positive ne va pas de soi, même si certaines de ses réflexions témoignent d'une pensée alors moderne parmi les auteurs hongrois. Certes, l'idée de « germes » des Lumières peut légitimer son œuvre. Mais l'originalité des *Lettres de Turquie* est tellement claire que d'autres aspects – par exemple la sensibilité, la réflexion sur la condition humaine, l'ironie particulière des lettres – peuvent donner des repères tout aussi importants pour interpréter ce texte. Étant donné que ce volume a paru dans la collection du Centre de recherche Lumières franco-hongroises de Szeged, une préface sur ce problème par les chercheurs du Centre aurait pu heureusement compléter le travail philologique de Lajos Hopp, surtout parce que la notion (ou la définition) des *Lumières* a beaucoup évolué dans la recherche internationale durant les dernières années.

Plusieurs décennies se sont passées depuis la rédaction de ces articles mais il faut reconnaître que l'on dispose grâce à ce volume d'une synthèse sur l'épistolaire hongrois d'inspiration française. Il faut certainement reprendre le travail à la lumière des résultats plus neufs. Le volume peut finalement nous faire réfléchir sur un phénomène curieux du mouvement d'idées en Europe : des manuscrits renvoyés en Hongrie à la fin du 18e siècle, influencés par la littérature française du tournant des 17e–18e siècles, arrivent au moment où la littérature hongroise est à la recherche de son autonomie et de sa modernité, et ces textes inconnus contribuent à ce renouvellement. Autant de choses à dire sur les particularités de l'histoire littéraire d'un peuple.

Dix-Huitième Siècle 47 (2015): 715–717.

További bírálatok // Further reviews

ADAMS, Bernard. *Slavonic and East European Review* 93 (2015): 742–745.

BÁNYÁSZ, Melinda. *Hungarian Review* 7, 4 (2016): 70–76.

BÓDI, Katalin. *Studi Francesi* 60, 180 (2016): 528–528.

Микеш, Келемен. *Турецкие письма*. Издание подготовили Ю. П. Гусев, Г. Тюшкеш, О. В. Хаванова. Москва: Наука, 2017, 611.

DUKKON Ágnes

Mikes Kelemen *Törökországi leveleinek* orosz kiadása a *Lityeraturnije pamjatnyiki* sorozatban jelent meg. A sorozatról érdemes megjegyeznünk néhány adatot: 1948-ban alapították, a Szovjet Tudományos Akadémia – 1991-től Orosz Tudományos Akadémia – Világirodalmi Intézetében (IMLI). A világirodalom jeles alkotásainak orosz nyelvű ún. akadémiai kiadásairól van szó: a szövegeket alapos elemző tanulmányok és bőséges jegyzetapparátus kíséri, ezzel lehetővé válik a művek tudományos felhasználása is, pl. komparatistikai, kulturológiai jellegű kutatómunka számára. Komoly szakértői gárda – jeles irodalomtörténészek, történészek, nyelvészek, az egyes kultúrák és nyelvek tudós szakértői fordították/fordítják, és rendezik sajtó alá ezeket a világirodalmi műveket. 1948 óta napjainkig 703 kötet jelent meg a sorozatban, s az antik irodalomtól egészen a 20. századi szerzőkig terjed a válogatás köre, s az alkotások földrajzi megoszlása is rendkívül széles, röviden azt mondhatjuk, hogy mind a négy égtáj kultúrái képviseltetve vannak benne. A részletesebb információkért a Google-ba beírhatjuk a 'Lityeraturnije pamjatnyiki' kereső kifejezést, és tetszés szerint végigkövethetjük ezt a hatalmas sort.

A magyar irodalmat három könyv képviseli ebben a sorozatban: 2006-os megjelenéssel Balassi Bálint versei, 2011-ben Madách Imre *Az ember tragédiája* című műve, s 2017-ben a most ismertetendő *Törökországi levelek*, Mikes Kelemen alkotása. Mindhárom kötet fordítása és sajtó alá rendezése Jurij Pavlovics Guszev professzor munkája. A kötet kiadásában közreműködött és tanulmánnyal is hozzájárult Tüskés Gábor és Olga Khavanova. Rövid szerkesztői előszó vezeti be a könyvet, amely Mikes és a *Törökországi levelek* jelentőségét, valamint a szerzőre, a korára és a művére vonatkozó legfontosabb adatokat foglalja össze. A fő rész, a 207 darab fiktív levél után a *Függelék*ben olvasható Kosztolányi Dezső esszéje, Tüskés Gábor és Olga Khavanova tanulmánya, s végül a magyarázó jegyzetek következnek.

Tüskés Gábor tanulmánya «Келемен Микеш и Турецкие письма» («Mikes Kelemen és a *Törökországi levelek*») részletes filológiai ismereteket tartalmaz, melyek az oroszul olvasó külföldi számára alapvetőek a könyv tartalmának megértéséhez. Az első alfejezetben az életrajzi és történelmi összefüggések ismertetésére kerül sor, a további részek – a *Leveleskönyv* létrejöttének története, felépítése, tartalma, a műfaji, nyelvi, stilisztikai értékei, sajátosságai mindmind hozzájárulnak a mű világának pontosabb, mélyebb megismeréséhez. Fontosnak tartom, hogy a szerző nagy súlyt helyez narrato-

lógiai szempontok bevonására a levelek szövegének jellemzésekor, rámutat olyan mozzanatokra, hogyan kapcsolódik össze Mikesnél a köznapi narráció a történetmeséléssel vagy elmélkedő jellegű szövegrészekkel. Itt esik szó a különféle narrációs maszkokról is, amelyek segítségével Mikes rendkívül változatossá tudja tenni a levelek hangulatát: a sokszor eseménytelen vagy egyenesen lehangoló hétköznapi világában felépíti ezeket a belső, intim kis világokat, amelyek az „édes néne”, a fiktív (vagy eddig föl nem tárt) P. E. grófnő és Mikes közös virtuális territórium. Az elrejtőzés-feltárulkozás ritmusára is találunk érdekes példákat a könyvből, s a tanulmány szerzője kiemeli, hogy a rendkívül színes, változatos témákat fölvető levelek mindegyike önálló, kerek, gondosan megformált műalkotás.

Ismét a külföldi filológus vagy művelt olvasó szempontját figyelembe véve említtem a Источники/Isztocsnyiki („Források”) fejezetet: ebből megtudható, hogy kb. 70 rövid elbeszélést foglalnak magukba Mikes levelei, de ezeken kívül még az olvasmányaiból emlékezetében megragadt különféle idézetek, intertextuális elemek is gazdagítják a képet, és kutatásra ösztönözhetik az olvasót. Mikes forrásainak feltárása, mint ismeretes, rég elkezdődött, egyebek közt Király György, Zolnai Béla, Madácsy László, Hopp Lajos munkásságát említhetjük, s a közelmúltban Tüskés Gábor kutatásai (*A Törökországi levelek elbeszéléseinek forrásaihoz = Irodalomtörténeti Közlemények*, 116(2012), 483–507) s a 2011-ben megrendezett konferencia előadásai hoztak új eredményeket e kérdéskörben. Kovács Eszter pedig az elmúlt évben publikált az *Irodalomtörténeti Közlemények*-ben egy cikket (2017/5), amelyben hét kis történet forrásait azonosította. Tüskés Gábor tanulmányában Mikes szellemi tájékozódásáról, a neosztoicizmus, janzenizmus hatásáról szintén részletes elemzés található. Az eszmetörténeti kérdések mellett nagy témája a Mikes-kutatásoknak a *Leveleskönyv* humora, a nyelvi humor és a stilisztikai játékosság, s erre a stílusra is alkalmazhatjuk a Gogollal kapcsolatban híressé vált formulát, a nevetés mögött megbúvó könnyek képét – természetesen másképp, Mikes humora szelidebb, rezignáltabb, hiányzik belőle a démonikus elem, ami nagyon erősen jellemzi Gogolt.

Szót kell ejtenünk a kötet másik tanulmányáról, Olga Khavanova «Родина Келемена Микеша: Трансильванское Княжество» / Mikes Kelemen hazája: az Erdélyi Fejedelemség című írásról. Ebben a 16–18. századi erdélyi történelem eseményeiről és a magyarországi történelemmel összefonódó változásokról olvashatunk, s benne Mikes őseinek szerepvállalásáról. A szerző a mohácsi csatától a Rákóczi-szabadságharcig terjedően foglalkozik a témával, főként az eseménytörténetre összpontosítva. Khavanova a magyar történetek legújabb munkái alapján állította össze ezt a cikket, ami szintén nagyon szükséges a kötet leendő külföldi használói számára – bár ebben a vázlatos, tömörített kifejtésben a magyar történelmet kevésbé ismerő olvasónak nem lesz könnyű eligazodnia. Khavanova nemcsak a hadi eseményeket ismerteti, hanem kiemeli a legfontosabb politikai, kulturális, vallási jelenségeket, a reformáció szerepét, a rekatolizáció szakaszait, okait és következményeit. Azt is hangsúlyozza, hogy az Erdélyi Fejedelemség a magyar nyelv, irodalom és szabad vallásgyakorlás számára mi-

lyen fontos védelmet jelentett. A cikk végén röviden összefoglalja a Rákóczi-szabadságharc kezdeti föllendülésének, majd elbukásának külső és belső okait, a fejedelem, s vele együtt Mikes száműzetésének körülményeit. Ezek az adatok jó alapot adnak a *Leveleskönyv* tartalmának, a levelekben szereplő személyek sorsának megértéséhez, bár egy mélyebb elemző tanulmány talán jobban segítette volna ezt a célt.

A levelek közül az érdekesség kedvéért egyet szeretnék kiemelni, amely jól szemléltetheti azt a bonyolult kérdést, hogy az irodalmi vándortémák és szüzsék milyen kanyargós utakon, módokon kerülnek bele különböző irodalmakba, s mikor, hol, milyen formában bukkannak föl. A 206-os levélről van szó, a vízen járó remete témájáról. A történet röviden: egy püspök hajón utazik, s amikor a hajó kiköt a parton, sétálni megy az erdőbe. Hamarosan egy kunyhóra bukkan, s különös szavakat hall bentről: „Átkozott legyen az Isten”. Ezt a püspök „nem állhatván”, bemegy a házba és a helyes imaformára tanítja a remetét, vagyis: „Áldott legyen az Isten!” Ezután visszamegy a hajóra, elindulnak, s egy kis idő múlva látják, hogy a remete fut utánuk, mégpedig a tengeren. Mikor a hajó közelébe ért, azt kiáltotta a püspöknek, hogy elfelejtette az imádságot, tanítsa meg neki újból. De a püspök látta – és megértette – a csodát, ezért ráhagyta, hogy imádkozzon úgy a remete továbbra is, ahogy eddig. S Mikes hozzáteszi a tanulságot: „Ebből a példából látjuk, hogy az Isten a szív imádságát szereti, és nem a szókra figyelmeztet.” Ennek a történetnek a lehetséges forrását már Hopp Lajos is kutatta (ld. az 1966-os kritikai kiadás jegyzeteit), s megállapította, hogy Temesvári Pelbárt beszédeiben (*De Tempore*) föllelhető, de Mikeshez minden valószínűség szerint közvetve jutott el, s az „útvonalt” még tisztázásra vár. Tüskés Gábor a 2012-ben az *Irodalomtörténeti Közleményekben* megjelent, fent említett tanulmányában egészítette ki ezeket az ismereteket újabb mozaikokkal: a téma egy 16. századi német szerző, Johannes Pauli gyűjteményében (*Schimpfund Ernst*) is szerepel, s ezt vissza lehet vezetni Nagy Szent Gergely *Dialógusa*ig. Ezeknek a gyűjteményes köteteknek az anyagai a 16. századtól folklorizálódni kezdtek, és sok szöveg kissé átalakulva beépült a szórakoztató irodalomba. A legenda egyébként ismert a zsidó és mohamedán hagyományban is. Az még mindig nem tudható, hogy Mikes éppen honnan jutott hozzá, de a szóbeli hagyományt is számításba vehetjük, s akkor megvan a magyarázat. Azért emeltem ki ezt a történetet a *Leveleskönyvből*, mert pár évvel ezelőtt foglalkoztam Lev Tolsztoj ún. folklór eredetű szüzsékét és apokrifekét felhasználó elbeszéléseivel, s köztük megtaláltam a vízen járó remete legendáját. Tolsztoj hatoldalnyi elbeszélésében (Mikes néhány soros összefoglalásával szemben) három remetéről van szó, a címe is ez: *Három remete* (*Tri sztarca*, 1886), további különbségek még: az író itt konkrét útvonalat említ, a hajó Arhangelszkból Szoloveckijébe tart, s a remeték imádsága is eltér a mikesi változattól, ők ugyanis ezt mondogatják szüntelen: „Troje nasz, troje vasz, pomiluj nasz! („Mi hárman, ti hárman, irgalmazz!”) Ez nem más, mint a leegyszerűsített Szentháromság-ima, ezért a 3-as szám hangsúlyos az orosz változatban. A püspök ezután megtanítja őket a *Miatyánk*ra, a remeték boldogan elfogadják. S a közös motívum: amikor a hajó újra elindul, látják az utasok, hogy a három remete fut utánuk a vízen, s kiabálnak

a püspöknek, hogy elfelejtették az imádságot, tanítsa meg nekik újra. A történet csattanója lényegében itt is ugyanaz, mint Mikesnél, a püspök megérti a csoda jelentését, leborul a remeték előtt, és mondja nekik, hogy imádkozzanak továbbra is úgy, ahogy eddig, sőt, kéri, hogy értük, bűnösökért is imádkozzanak. Ennek a Tolsztoj-elbeszélésnek a filológiai hátterét a kutatás föltárta, de itt érdemes röviden összefoglalnunk: az író egy kortárs, ismert mesemondótól, Scsegoljonoktól hallotta a legendát, amely a 16. századi óorosz kézíratos hagyományban is ismert volt, s L. D. Opulszkaja, az 1963-as, húszkötetes Tolsztoj-kiadás kommentárjai szerzője szerint a nyugat-európai ún. tanító-irodalomból származik, s megnevezi a címet pontosan: Сказание о явлениях святому Августину, епископу Ионийскому (*Elbeszélés Szent Ágoston, íóniai püspök jelenéseiről*) (vö. L. D. Opulszkaja kommentárjait ld.: Л. Н. Толстой, Собрание сочинений: В 20 т. Москва, ГИХЛ, 1963. Т. 10. С. 565). Ismeretes az orosz filológiában, hogy a három remetéről szóló elbeszélést az író és fordító Andrej Kurbszkij herceg (1528–1583), IV. (Rettenetes) Iván cár hadvezére, majd ellenfele volt, sokfelé hallotta orosz földön, egyebek közt a jeles tudóstól és filozófustól, Makszim Grektől. Makszim Grek tekintélye a Volga menti óhitűek körében később is megőrizte a legendát. Így most ezt az adatot is számon tarthatjuk a Mikes forrásait feltérképező filológiai hálózat egy elemeként, mivel ugyanabból a forrásból ered, mint a nyugatiak, csak az idők folyamán kiegészült más motívumokkal. Legutóbb egy 20. századi orosz költő, Jurij Kuznyecov használta föl költészetében a remetékről szóló vándortörténetet (С. Ю. Николаева, Христианский провиденциализм в поэзии Юрия Кузнецова eprints. tversu.ru/1449/1/Николаева.pdf) – tehát az orosz kultúrában jobban benne maradt a szív imádságának fontosságáról szóló középkori elbeszélés.

S összefoglalásként föltehetjük a kérdést: miért lehet érdekes a *Törökországi levelek* a külföldi – adott esetben az oroszul olvasó külföldi – számára? Rendelkezik-e a szorosan vett magyar reáliákon kívül olyan sajátosságokkal, amelyek fölkelthetik a nem magyar olvasó, sőt, kutató érdeklődését? A megerősítő válasz magukból a levelekből következik. Az említett tematikai változatosság, a bravúros stílus, a nyelvi és más típusú humor, a korabeli francia levelezés-irodalommal való kapcsolatai és egyéb irodalmi értékei alapján teljes joggal beletartozik a *Lityeraturnije pamjatnyiki* sorozat gazdag listájába. A fordítónak sikerült olyan „orosz Mikest” teremtenie, amely közeli rokonságban van az eredetivel. Pedig nem volt könnyű feladat Mikes sajátos, a mai magyar nyelvállapothoz képest már kicsit régies, de mégis eleven, sziporkázó stílusát orosz nyelven létrehozni, erőltetett archaizálási kísérletek nélkül. A kötet ezért nemcsak az oroszul olvasó külföldiek számára jelenthet izgalmas újdonságot, hanem magyar közegben (egyetemi szemináriumokon) műfordítás-elemzésekre is kiváló lehetőséget ad, elvi-elméleti kérdések s szorosán vett gyakorlati problémák, a sok találékonyságot és nagy filológiai jártasságot igénylő, minden műfordítónak kihívást jelentő frazeológiai vagy szókinszbeli megoldások számbavételével. Az olvasmányélmény azonban nem a sikeres átültetések mennyiségén múlik, hanem azon, hogy a *Leveleskönyv*, mint mű-

egész, orosz változatban is rendelkezik egy sajátos, egyéni hangulattal, az író személyiségének átsugárzó erejével.

Magyar Könyvszemle 134, 3. sz. (2018): 367–370.

JÓZSA György Zoltán

A *Törökországi levelek* orosz nyelvű kiadása a magyar–orosz irodalmi kapcsolatban túlzás nélkül mérföldkő. A Balassi Bálint-emlékkarddal kitüntetett fordító, Jurij Pavlovics Guszev, a moszkvai Lomonoszov Egyetem professzora, számos klasszikus és modern magyar alkotás kiváló átültetője; neki köszönhető egyebek mellett Németh László, Szabó Magda, Hamvas Béla, Konrád György, Kertész Imre, Kerényi Károly műveinek orosz kiadása, de Madáchot is fordított. Missziója Mikes megismertetésében felbecsülhetetlen értékű. Guszev évtizedek óta foglalkozik a magyar kultúra kutatásával és népszerűsítésével, még ha a közelmúltban az általa szerkesztett magyar irodalomtörténeti összefoglaló kötet kérdéseket is vet fel a 19–20. századi magyar irodalmi kánonnal kapcsolatban. A Mikes-kötet 2018. április 18-án tartott magyarországi bemutatóján Guszev professzort a vele együttműködő MTA BTK Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi Osztálya, az ELTE BTK Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszékének oktatói személyesen is köszönthették az Országos Idegennyelvű Könyvtárban.

Azt, hogy az orosz tudatban a magyar irodalomról élő képet újra kell értelmezni Mikes kánonba illesztése nyomán, már a neves *Lityeraturnie pamjatnyiki* című, kritikai kiadásokat megjelentető sorozat szerkesztőbizottságának a *Leveleskönyv* elé írt rövid előszava egyértelművé teszi. Az 1948-ban alapított, az Orosz Tudományos Akadémia által fenntartott, mára 714 kötetet számláló impozáns sorozatban a *Leveleskönyv* olyan örökbecsű művek társaságába került, mint a *Mahábhárata*, Eliot *Átokföldje* vagy a *Trisztán és Izolda*. Eszerint az orosz(ul) olvasó a magyar széppróza megteremtőjének fő művét tarthatja kezében, s ezt az emblematis Mikes-alkotást a magyar kultúra egyfajta kulcsaként kezelik. Szerzőjét ugyanitt korának jeles krónikásaként tüntetik fel, kiemelve a szöveg forrásértékét az európai kultúr- és mentalitástörténet számára, azon gondolati csomópontok foglalataként is, melyeket a szerző pontosan rögzít, s melyek előrevetítik a modern kori Európa és a világ képét a 18. századi előkép tükrében. Nem utolsósorban az orosz irodalomtudományi hagyomány erőterében – az előszó joggal nyomatékositja, hogy a szöveg szükségképpen az átmeneti műfaj kategóriájába sorolandó, hiszen a napló, az útirajz és a szerelmi regény ismérveinek szintézisét kínálja. Orosz módra a mű értelmezési kontextusa az *egyetemes* felé mozdul. Ezt kétségkívül elővételezi maga Mikes is, ahogyan nézőpontjában az égit és földet váltogatja. Emlékezetes e vonatkozásban a 11. levél felütése, a drinápolyi érkezést kommentáló szavak, a szakrális textus menedékéhez fordulás gesztusa, a szituáció szellemes, tréfás és tragikus pátozszba vont értelmezése: Mikes azon kapja magát, nem bizonyos abban,

nem a világkatasztrófa képzetéhez tapadó, Ószövetségből ismert ősbárka köt-e ki új házában. (Vö. MIKES Kelemen, *Törökországi levelek* [Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978], 22.) Ha mélyebben számolunk a Tüskés Gábor kíséretanulmányában közölt megállapításokkal Rákóczi két különböző korszakban létrejött könyvtárainak összetételéről, a jámborsági, teológiai téma felé történt elmozdulással, nemkülönben a janzenista, kvietista, puritán és misztikus irányultságú szerzők gyűjtésének tényével (ТЮШКЕШ Г., „Келемен Микеш и «Турецкие письма»”, in Келемен МИКЕШ, *Турецкие письма* [Москва: Наука 2017], 431), belátható, hogy Mikes hagyományos portréi mögött felsejlik az a spirituális kép, amely az orosz közönségben rokonszenvet ébreszt. Az orosz kiadás létrejöttéhez tevékenyen, tanácsokkal és konzultációkkal is hozzájárult Tüskés Gábor és M. Kiss Margit, az MTA BTK ITI 18. századi Osztályának két munkatársa is.

A tónusában oly egyedi, évődő, komoly realitásérzéssel, széles körű műveltséggel rendelkező Mikes ugyan még nem kapott helyet a Szovjet-Oroszországban az 1930-as években Lunacsarszkij szerkesztésében kiadott *Irodalmi enciklopédiában*, az 1967-es változatban viszont mintegy húsz sort szenteltek neki, kiemelve a *Leveleskönyv* „eleven beszélt nyelvi” stílusát, a fiktív címzettet és az emigráns-téma hazafias felhangjait. A széles körű műveltség, annak eszményített igénye és a mindent felölelő érdeklődés a szócikk szerint Mikest magasra emeli az orosz enciklopédizmus felvilágosodás kori legjobb hagyományain felnőtt olvasó szemében: a szerző hol kora eseményeire reagál érzékenyen (mintegy hivatástól vezérelve jegyzi le azokat), egyházzól, Szentírásról beszél nagy természetességgel, értékeli a szerzetesrendeket, másutt mezőgazdálkodásról és orvostudományról értekezik, rögzíti észleleteit az idegenben, s nem feledkezik meg gyomráról, a szépnem gáláns dicséretéről sem, s mindezzel egyfajta *imago mundi*t kreál.

Az Ovidiusnál megénekelt emigráns léthelyzet, amely Puskindól kezdődően az orosz kultúrában kultusszá terebélyesedik (az orosz költészet egyik vezérmotívumaként írja le a szakirodalom), egyfajta poliszemantikus paradigmává alakul, önálló, produktív vándorszüzisévé lényegül át, s a befogadó közeg emiatt érthetően érzékenyebben rezonál Mikesre. A *Törökországi levelek* orosz nyelvű kiadása a tekintélyes méretű és kiterjedt orosz emigráció-kutatás és a téma nemzetközi elmélete okán is lényeges forrás és minta, hiszen a mindmáig ható jelenségek feltárásához járulhat hozzá, az önreflexióhoz szolgáltat tény- és élményanyagot. Az összefüggések sorában azonban leginkább az a tény érdemel figyelmet, miszerint a zömében bizánci kötődésű, antik mintákat (Platón, Arisztotelész, Epikurosz, Horatius és Seneca) elsajátító orosz kultúrában annak magyarországi kutatója szerint a levélműfaj kitüntetett pozíciót foglal el: kezdetben egyházi tanító szövegekben jelentkezik (Avvakum), spirituális tartalmakkal töltökezik (Muravjov, Karamzin), majd létfilozófiai mondanivalók hordozójává válik (Csaadajev), (vö. Атанасова-Соколова Д., *Письмо как факт русской культуры XVIII–XIX веков*, Budapest, 2006, ELTE BTK Irodalomtudományi Iskola, „Az Orosz Irodalom és Kultúra Kelet és Nyugat Vonzásában” Doktori Programja), s végül Gogolnál kulminál. Az episztoláris műfaj további sajátága az orosz kulturális tudatban abban rej-

lik, hogy az emigráció valós élményeivel kölcsönös függésben él, ennek a viszonynak a prototípusa ugyanis az 1500-as évek közepére megy vissza: Ivan Vasziljevicsnek, tehát IV., azaz Rettegett Iván cárnak korábbi kebelbarátjához, szövetségesehez, az emigráns-sá vált Andrej Kurbszkij herceghez írt válaszleveiről van szó. (Magyarul lásd: *Andrej Kurbszkij és Rettegett Iván levelezése*, in IGLÓI Endre, *Az orosz irodalom kistükre Ilariontól Ragyiscsevig: XI–XVIII. század*, 254–268 [Budapest: Európa Kiadó, 1981].) Ezekben az éles hangnem dacára a kegyességi téma éppoly domináns elem, akárcsak Mikesnél, illetőleg Rákóczi *Egy bűnös vallomásában*.

A *Törökországi levelek* régóta elérhető angol, német, francia és olasz nyelven. Kézenfekvő volt, hogy a török–magyar közös múlt kutatása részeként török nyelvű fordítása is megszülessék, ezen kívül lefordították románra is. Részletek hozzáférhetők lengyel, mongol, valamint eszperantó nyelven is. Az orosz nyelvű kiadás ténye ironikus történelmi firtor Mikesnek az 1725. január 16-ára keltezett levelébe foglalt aggodalmára: „Én leginkább azon búsulok itt, hogy hol nyomtassam ki a kéd levelleit. Ha olyan könnyen meglehetne, amint aztot megérdemlenék, nem kellene törődnöm, mert azt tudom, hogy mások is gyönyörűséggel olvasnák”. (MIKES, *Törökországi levelek...*, 115.) Az *Inosztrannaja lityeratura* című világirodalmi folyóirat 2019. szeptemberi számában a Mikes-fordításról napvilágot látott újabb méltatás is a nem szűnő érdeklődést jelzi, alapos bemutatást nyújt Mikes élettörténetéről, s újabb megvilágítást kínál az irodalmi és történelmi kontextushoz, vö. Е. ШАКИРОВА, „Келемен Микеш, Турецкие письма (пер. Ю. П. Гусева)”, *Иностранная литература* 65 (2019): 262–267; a Mikes-fordítás méltatását magyarul lásd még DUKKON Ágnes cikkében: *Magyar Könyvszemle* 134, 3. sz. (2018): 367–370. Mindeközben a Közép-Kelet Európát és Kis-Ázsiát fürkésző tekintet számára a 18. század első két évtizedének alakulását tükröző „politikátörténeti” szöveg a törökséggel történelme során szüntelen érintkező Orosz Birodalom historiográfiája számára is hézagpótló. Elegendő ehelyütt utalnunk I. Péter és II. Rákóczi Ferenc kiterjedt kapcsolataira és találkozóiira.

A fordító fordításkritikai szempontból a Mikes-leveleket illetően roppant nehéz feladat előtt áll. Az elsődleges problémát az adekvát nyelv megtalálásában a két irodalom ez idő tájt tapasztalható fáziseltolódása jelenti. Talán ennél is lényegesebb a tájnyelvi jellegnek a sajátos főnemesi nyelvhasználatban megnyilvánuló íze, mely nemcsak Mikes kolozsvári tanulóéveinek folyománya, sokkal inkább a fejedelemmel való napi érintkezés része (ez különösen érvényes a rodostói elszigeteltség idején). Ezen kérdéskörhöz tartozik az archaizmusok és nyelvjárási jellegzetességek vegyülékéből adódó, tisztán lexikai kérdések megoldása, a nyelvi reminiscenciák rendszere. Ilyen például a Dunán „száraz lábbal történő átkelés” mozzanata, melyet a fordító figyelmen kívül hagyott, megfosztva ezzel a szöveget az Exodus vonatkozó tartalmától. Maga a visszatérő „Édes néném!” (sőt a „kéd”) megszólítás is visszaadhatatlan, már csak magának a főnévnek a korabeli magyar nyelvben mutatkozó többjelentőségűsége miatt is. Másrészt nem lehet találni analóg fordulatot az orosz nyelvben az adott tónus megtartásával. Az 51. levélhez mellékelt szerelmi dal átültetése mestermunka: zeneiségében is

sikerült újra alkotni a szöveget, az udvari-nemesi költészet tónusát a fordítás hűen kelti életre, a rímek épp az eredeti magyar ragrímek orosz megfelelőiből indulnak ki, a képek, a szöveg tartalmi-metaforikus rendszere nem sérül. Az „erdélyiség” olyannyira eleven, nyilvánvaló tény a tudós, filológus fordító Guszev számára, hogy az Erdély helynevet időről időre meghagyja eredeti hangalakjában, orosz átírásban alkalmazza, kihallva a magyar–román–szász–csángó–török–zsidó–moldáv kultúrák szimfóniáját, az ezekből áradó spirituális impulzusokkal együtt. A „veszett kozákok” indulatához mértén azonban a *духуи* melléknév nem tekinthető kellőképpen expresszívnek (154. levél). A fordítóra váró „komoly megpróbáltatást” Tüskés is tényként kezeli a felé nyilvánított köszönet meleg tónusú soraiban, kiindulva korábbi, a francia fordítás során szerzett tapasztalataiból is (ТЮШКЕШ, „Келемен Микеш...”, 475).

Az orosz kiadáshoz írt utószavában Tüskés Gábor korántsem csupán axiológiai tételezt állít, amikor az istenhitben gyökerező reménység, a Mikesben a számkivetettség változhatatlanságának felismerése dacára is elevenen fennmaradt gondviselési momentumára tapint a mű egyik kulcsaként, feltárva ezzel az orosz hagyomány és Mikes poétikája közti egyik lényegi hasonlatosságot. A nagyhatalmi diplomácia aktusairól elmélkedő Rákóczi éppúgy az álságos viselkedéssel szembeni ellenérzéseit veti papírra, mint Mikes a 32. és a 128. levelében (uo., 456–457). Ha Mikes művének hermeneutikáját a bravúros nyelvhasználat felől közelítjük meg (méltatása felett aligha siklik el a mű értelmezője), ismét csak analógiára bukkanunk, hiszen a magyar és az orosz irodalomban egyképpen a 18. században és a 19. század elején kibontakozó irodalmi folyamat, annak is elsősorban poétikai aspektusai a nyelvi problémákkal történő szembeesülés révén ragadhatók meg. (DUKKON Ágnes, *Az Aranykortól az Ezüstkorig: Fejezetek az orosz kritika és irodalomtudomány történetéből*, [Budapest: Protea, 2014], 14, 19–40, 55–57.) Mikesben az orosz olvasó tehát számos vonatkozásban ismerősrre bukkan. Az a mód, ahogyan Mikes beemeli a különféle forrásokból származó betéttörténeteket a *Törökországi levelek* szövegeibe, az átalakítások, elhagyások és a névtelenítésből adódó „sémává változtatás” technikája (vö. TÜSKÉS Gábor és KNAPP Éva, *A Fortunatustól a Törökországi levelekig: Válogatott tanulmányok*, [Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2015], 528–543) igen szembeszökően emlékeztet az orosz irodalom XIX. században formálódó hagyományára.

A *Törökországi levelek* orosz fordítása Jurij Guszevnek köszönhetően bőséges, tudományos igényű jegyzetapparátussal egészül ki. A kiadás mellékletei között van Tüskés Gábor tanulmányán kívül Kosztolányi Dezső bölcséleti, töprengő jellegű, filológiai igénnyel megkomponált Mikes-esszéje, szintén Jurij Guszev fordításában, mely az oroszok számára oly kitüntetett jelentőségű okosság és bölcsesség témáját is érinti. A korszak bemutatását Tüskés előzékenyen mellőzi Olga Khavanova orosz történész remek kísérőtanulmánya javára. Khavanova, aki a korabeli Erdély pozícióját és belső viszonyait társadalomtörténeti szempontból taglalja, a kultúrszemiotikai értelemben igen nehezen megragadható „erdélyiség” fogalmát járja körül, s a szociológiai aspektusokat

szembetűnően a Habsburg-ellenes küzdelem előfeltételeként láttatja. Tüskés dolgozatában az eszmetörténeti és életrajzi kontextus felrajzolása mellett bemutatja a *Leveles-könyv* genezisé, szerkezetét, tartalmát és forrásait, elemzi az eszmeiség sajátos vektora, a szerzői stílust és nyelvet, s figyelemmel adózik a mű anyaországba történt kalandos hazatérésének, megismerésének és elismerésének, kiadástörténetének és utóéletének is. A Mikes-szövegnek az utókor műveiben fellelhető visszhangjait már-már maradéktalanul tárja az orosz olvasó, illetőleg filológus elé (talán Sütő András neve marad ki a felsorolásból), sok más mellett Madách, Sinka István, Wass Albert és Lászlóffy Aladár nevének felemlítésével, nyomon követve a Mikes-kultusz hajtásait a magyar film, dráma, képzőművészetben és zenében, megidézve a gigászi szellemi sorstárs, Márai Sándor sommás értékelését is (Тюшкеш, „Келемен Микеш...”, 472–473).

reciti 2020.09.01. <https://www.reciti.hu/2020/5990>.

Елена ШАКИРОВА

Уже в третий раз в серии «Литературные памятники» увидело свет произведение венгерского автора. Поэзия Балинта Балашши (2006), философская драма «Трагедия человека» Имре Мадача (2011)... и вот теперь настала очередь прозы: в русском переводе вышли «Турецкие письма» Келемена Микеша. Все три книги изданы усилиями Юрия Павловича Гусева, ведущего российского исследователя и переводчика венгерской художественной литературы. «Турецкие письма» Юрий Павлович не только блестяще перевел, но и сопроводил примечаниями.

Ю. П. Гусев вновь представил российским читателям одно из вершинных произведений венгерской литературы. Если лирика Б. Балашши — настоящее сокровище венгерского Ренессанса, а гениальная пьеса И. Мадача (1861) — величайшее явление венгерской драматургии, то «Турецкие письма» Микеша, созданные в XVIII веке — не просто первое произведение художественной прозы на венгерском языке, но явление, оказавшее огромное влияние на всю историю венгерской прозы, заложившее важные тенденции ее развития.

Келемен Микеш (1690—1761) — человек необычной и трагической судьбы. Он родился и вырос на венгерской земле — в Трансильванском княжестве, но уже в двадцать один год покинул родину и до самой смерти жил на чужбине — в Польше, во Франции и, наконец, в Турции, где и прошла большая часть его жизни (целых сорок четыре года — с 1717 по 1761).

С отечеством и семьей молодой дворянин расстался, добровольно, отправившись в изгнание вслед за своим патроном, князем Трансильвании Ференцем II Ракоци (1676—1735), после поражения в антигабсбургской национально-освободительной войне венгерского народа, которую князь Ракоци воз-

главлял с 1703 по 1711 год. Надеясь на победоносное возвращение в Венгрию, князь со свитой путешествовал по Европе в поисках союзников. Но надежда эта неумолимо таяла, и в конце концов трансильванские изгнанники, уже не нужные ни французскому королю, ни даже их главному покровителю — турецкому султану, — были сосланы в захолустный городок Родосто, или Радестус¹ (совр. Текирдаг) на берегу Мраморного моря.

На родине Келемен Микеш вместе со всей свитой князя был заочно приговорен к смерти и лишению имущества. Несмотря на хлопоты матери, писавшей прошения о помиловании, он не пожелал вернуться в Трансильванию и остался при князе до самой смерти своего повелителя — до 1735 года. С Ференцем II Ракоци его связывали глубокие личные отношения: рано потеряв отца и оказавшись вдали от семьи, он испытывал к князю сыновнее почтение и любовь. Собственной семьи и детей у Микеша не было.

Путь домой был Микешу навсегда заказан. Лишь однажды, сопровождая в военном походе сына Ференца II, молодого князя Йозефа Ракоци, он оказался в Румынии, недалеко от границы с Трансильванией, и смог разглядеть высившиеся вдали горные вершины, которые помнил с детства. После безвременной смерти князя Йозефа (он скончался от болезни в том самом румынском походе) его сторонникам пришлось вернуться в Родосто, хотя пребывание там оставшейся горстки венгерских изгнанников давно стало бесцельным и бессмысленным. Они обратились с прошением о помиловании к австрийской императрице Марии Терезии. Ее ответ был лаконичен и безжалостен: «*Ex Turcia nulla redemptio*» — «Из Турции возврата нет».

Микеш пережил своего патрона почти на четверть века. Самый юный из сорока приближенных Ференца II Ракоци, прибывших в Турцию, он провожал в последний путь одного соотечественника за другим, пока не остался в одиночестве. Умер он в 69-летнем возрасте во время эпидемии чумы. Место его захоронения неизвестно. После себя он оставил лишь рукописи литературных сочинений. Самое знаменитое из них впоследствии получило название «Турецкие письма». Через тридцать лет после его смерти эта рукопись загадочным образом обнаружилась в Вене, а оттуда попала в Венгрию, где в 1794 году ее издал учитель-энтузиаст Иштван Кульчар при участии лингвиста и литератора Миклоша Реваи. Имя Келемена Микеша сразу же привлекло к себе внимание свободолюбивой венгерской интеллигенции и вскоре стало легендарным. Памятник в родном городе, символическое перенесение праха на родину, переводы на десяток языков, множество научных публикаций, музыкальные произведения — всего этого удостоился после смерти скромный вассал князя Ференца II Ракоци. Эти два образа — героического

1 По-венгерски это название произносится «Родошто», и этот вариант произношения отражен в русском переводе «Турецких писем».

князяизгнанника и его ближайшего сподвижника — остались тесно связанными в памяти потомков.

Келемен Микеш попал ко двору Ференца II Ракоци в 17-летнем возрасте, по протекции родственников, после учебы в Коложварской иезуитской коллегии. Поначалу юноша служил пажом, но со временем Князь сделал его камердинером, секретарем, а незадолго до смерти назначил своим душеприказчиком. В 1712 году, путешествуя вместе с Ференцем II Ракоци и его сподвижниками по Европе, Микешу довелось побывать в Версале, при дворе «короля-солнца» Людовика XIV. В Париже он в составе свиты князя посещал театр, балет и оперу, концерты, придворные балы. По настоянию патрона Микеш изучал французский язык, математику, географию, историю... Из Парижа он вслед за Ференцем II Ракоци отправился в монастырь в альпийском селении Гробуа. Здесь князь в уединении работал над мемуарами и «Исповедью», а его молодой помощник занимался чтением и самообразованием. Страсть к книгам и литературным трудам, без сомнения, сближала их. И во Франции, и позже, в Турции, Келемен Микеш имел доступ к личной библиотеке Ференца II Ракоци. По всей вероятности, он собирал и собственную библиотеку.

Однако созревание Микеша-писателя завершилось лишь спустя годы, в Турции, когда он оказался навсегда оторванным и от родной земли, и от западно-европейской культурной почвы.

В 1717 году из-под его пера одно за другим стали выходить письма, адресованные вымышленной собеседнице — «милой кузиночке», или «графине П. Э.», которая будто бы тоже проживала в изгнании в Турции, неподалеку от Стамбула. Эти послания стали для Келемена Микеша настоящей отдушиной в часы досуга. В них он упражнялся в галантном стиле, столь полюбившемся ему во Франции, предавался ностальгии по родному краю, горевал об умерших соотечественниках, живописал безрадостные подробности своего жителя-бытия, пересказывал новости, курьезные истории и сведения из книг... «Переписку» эту он вел почти до самой смерти. Между первым письмом 27-летнего Микеша к «кузиночке» и последним, 207-м по счету, которое датировано 1758 годом, прошло более сорока лет.

Литературным трудам посвящал свой досуг и князь Ференц II Ракоци, оставивший потомкам мемуары о национально-освободительной войне и автобиографические произведения на французском языке и латыни. (Кто знает, какую роль сыграл в их создании Келемен Микеш — молодой секретарь князя, образованный и одаренный?) Известно и о дневниках, которые вели в изгнании соратники Ференца II Ракоци, желая запечатлеть для истории каждый шаг этого выдающегося политика и военачальника. «Турецкие письма» — тоже, в сущности, своего рода дневник, но в этом произведении появился качественно новый элемент — художественный вымысел. Именно благодаря ему «Турецкие письма» Микеша стали первым опытом венгерской художественной прозы.

Еще во Франции Микеш познакомился с шедеврами эпистолярной прозы эпохи классицизма; возможно, среди них была и переписка Роже де Рабютена, графа де Бюсси, с его родственницей мадам де Севинье, опубликованная в Париже в 1697 году. Это произведение, как считают исследователи, могло стать источником вдохновения для автора «Турецких писем». Французскую эпистолярную прозу классицизма отличали изящный стиль и непринужденный тон светской беседы. Тематика ее находилась в сфере непубличной, частной жизни, а в центре внимания авторов были не столько факты и события, сколько мысли, чувства, переживания.

Эти особенности присущи и произведению Келемена Микеша. Хотя большую часть жизни он провел в окружении куруцев — приспешников Ференца II Ракоци, сторонников национальной независимости и национального абсолютизма, мы не найдем в «Турецких письмах» политической тенденциозности, обвинений, сведения счетов — словом, того, что характерно для сочинений политических эмигрантов всех времен и народов. Нет в них и самоанализа, обнажения потаенных уголков души, свойственных исповедальной прозе.

«Турецкие письма» Микеша — в противовес традиции венгерской автобиографической прозы XVII века — «несерьезны» по своему замыслу. Их цель — не убедить, но увлечь и развлечь читателя. С первой же фразы «Турецких писем» — «Милая кузиночка...» — нас захватывает необычайно живой, задушевный, совершенно не «книжный» тон повествования. События своей жизни Микеш неизменно описывает с мягким, добродушным юмором; даже безответную любовь к Жужи Кёсеги, юной родственнице одного из трансильванских эмигрантов, впоследствии выданной за другого, писатель изображает в шутовском тоне...

Темы писем Микеша любезной кухне весьма разнообразны. Личные впечатления и переживания, описания быта и нравов турок (большей частью — цитаты из книги «The history of the Present State of the Ottoman Empire»² (1668) сэра Пола Рико), литературные и исторические анекдоты, отрывки стихов собственного сочинения — все это переплетается так естественно, словно мы слышим изящную салонную беседу. Вполне в духе легкомысленного XVIII века Микеш представляет своей собеседнице историю человечества как цепь курьезов, забавных и пикантных историй, едва ли не главную роль в которых играют, конечно же, дамы. А звучит разговор с придуманной собеседницей на венгерском диалекте Трансильвании, который Келемен Микеш сохранил в чистоте, со всеми его особенностями произношения, лексики, фразеологии. Ведь язык оставался для писателя единственной связью с родной Трансильванией — Эрдеем, Лесным краем. («А мне бы больше хотелось быть горшком с капустой в Эрдее, чем кофейной чашкой на столике у султана», — полушутя сетует он.)

2 «Картина Оттоманской империи»

Келемен Микеш — первый венгерский прозаик, который показал красоту разговорной речи и ввел в литературу язык живого общения. Впоследствии, уже в XIX веке, разговорная речь вновь заняла достойное место в венгерской литературе благодаря творчеству Ш. Петёфи и М. Йокаи. Именно родная речь, наряду с глубоко усвоенной западноевропейской культурой, помогала Микешу стoisически переносить невзгоды на чужбине.

В качестве приложений в книгу включены статьи венгерского литературоведа Габора Тюшкеша «Келемен Микеш и “Турецкие письма”» (в переводе Ю. Гусева) и российского историка, хунгаролога О. В. Хавановой «Родина Келемена Микеша: Трансильванское Княжество». А предваряет эти обстоятельные научные статьи небольшое эссе венгерского писателя начала XX века, блестящего стилиста Деже Костолани. Оно создает яркий и живой образ Келемена Микеша, отмечая его стойкость, житейскую мудрость, благородство и сдержанность, мягкий юмор, европейскую образованность и горячую любовь к родной венгерской речи. «Микеш с его необъятной перспективой и глубокой человечностью близок нам и сегодня», — говорит Костолани, и с этими словами нельзя не согласиться.

Иностранная литература 65, 9 (2019): 262–267.

Лариса Николаевна ПОЛУБОЯРИНОВА

В серии «Литературные памятники» издательства «Наука» вышел русский перевод выдающегося памятника венгерской национальной словесности — «Турецких писем»¹ («Törökország levelek») Келемана Микеша (Kelemen Mikes, 1690–1761), создававшихся их автором, европейски образованным трансильванским дворянином, в течение нескольких десятилетий в турецком изгнании. Факт издания «Турецких писем» значителен сам по себе, как устранение серьезного пробела в своде (в целом достаточно богатом) классических венгерских текстов на русском языке; пробела очевидного, если вспомнить о том, что до сих пор источником сведений о Микеше и главном труде его жизни оставалась у нас лапидарная заметка об этом авторе в «Краткой литературной энциклопедии» [Байков 1964], отчетливо диссонирующая с его авторитетностью в европейском контексте. О последней же свидетельствует, кроме факта перевода венгерского памятника на основные европейские языки, напр., гораздо более подробная и дифференцированная статья о нем, представленная в солидном немецком «Киндлеровском новом литературном словаре» («Kindlers Neues Literaturlexikon») [Sarközi 1988].

1 Микеш К. *Турецкие письма*. Цит. по: [Микеш 2017]. (Далее — *Письма*.)

Однако значимость публикации комментированного перевода «Турецких писем» в России этим не исчерпывается. Дополнительную важность данному изданию придает стремительно растущий в интернациональном контексте интерес к феномену «мировая литература», чему свидетельство, кроме многочисленных публикаций [d’Haen et al. (eds.) 2012; Stam 2019; Radaelli, Thurn (Hrsg.) 2019], — массовое открытие в последние годы в европейских университетах магистерских программ с подобным названием — явление, которое вряд ли возможно объяснить лишь веянием пришедшей из США моды. «Мировая литература способна реализоваться лишь в рамках национальной литературы» [Lamping 2010: 63], и, как отмечается в новейших источниках [Glesener, Kohns (Hrsg.) 2018; Hitzke, Finkelstein (Hrsg.) 2018; Lamping, Tihanov (Hrsg.) 2019], данный прорыв в сферу мировой литературы тем более очевиден и бесспорен, если он происходит в медиуме литературы «малой». Сформировавшийся в субстанции «малой» национальной литературы, текст Микеша имеет самое непосредственное отношение к литературе мировой.

Во-первых, потому, что получивший основательное гуманитарное образование Микеш, обогатившись опытом долговременного пребывания в Париже (в составе окружения своего покровителя князя Ракоци) в звездную пору французской культуры, на самом излете царствования Короля-Солнца, цитирует и рефлектирует в своих «Письмах» несметное количество идей, сюжетов и мотивов той самой мировой литературы от античности до раннего Просвещения. Вспомним современное определение изначально гётевского (сформулированного в 1827 г. в разговоре с И. П. Эккерманом) понятия «мировая литература» как «интертекстуально верифицируемой интернациональности литературы» [Lamping 2010: 113]. Сквозь призму подобной «интернациональности», отложившейся в знакомых им текстах, и воспринимает Микеш данную ему в опыте турецкую реальность — чуждую, чудную и чудесную одновременно:

В городе под названием Узункюпри, во дворе дома, где господин наш остановился на постой, увидели мы виноградный куст, огромный, как целое сливовое дерево. Не подумайте, что я вру, но на ветках его с одной стороны и ягоды были большие, будто сливы. Самое же удивительное: если с одной стороны куста виноград был зрелый, то с другой — мелкий, зеленый, а с третьей только цвести начинал. Так что на одном кусте можно было видеть сразу три времени года (*Письма*. С. 12).

Не будучи прямой цитатой, данный пассаж пробуждает ассоциации с богатым рядом мировой литературы и фольклора, начиная с «чудес», увиденных Геродотом Галикарнасским в Скифии и Элефантине, через волшебные, с признаками всех четырех времен года, деревья «сада наслаждений» в вольфрамовском

«Парцифале» («Parzival», 1200–1210), до вольтеровского Эльдорадо в повести «Кандид, или Оптимизм»² («Candide, ou l'Optimisme», 1759).

На аналогии с «Кандидом» хотелось бы остановиться подробнее. Повесть Вольтера — один из центральных текстов европейского Просвещения — писалась одновременно с «Письмами» Микеша. В частности, оба автора реагируют в своих текстах на одно из самых драматических событий середины XVIII в. — Лиссабонское землетрясение 1755 г. (*Кандид*. С. 417–420; *Письма*. С. 399). Кроме того, Вольтер прямо упоминает в своей философской повести покровителя Микеша князя Ракоци (в русском переводе — Рагоци) в качестве живущего «на берегу Пропонтиды» (т. е. Мраморного моря) «владельческого» «трансильванского князя» (*Кандид*. С. 480, 482). Именно в его доме находит главный герой в итоге свою возлюбленную Кунигунду, поисками которой занимался на протяжении предшествующих 12 глав. Правда, «Кандид», вышедший в 1759 г., вряд ли был известен Микешу, до которого столь чаемые им французские книжные новинки доходили с большим опозданием. Тем более удивительна аналогия между концовкой вольтеровской повести и «Турецкими письмами». У Вольтера, как известно, все центральные персонажи поселяются в итоге на «маленькой ферме» (*Кандид*. С. 485) в Турции (предположительно как раз в месте обитания Ракоци и Микеша — Родошто или его окрестностях) с конечной установкой «возделывать наш сад» (*Кандид*. С. 489). Подобный же импульс — как воплощенная интенция — реализуется в тексте Микеша. Поселившись в возрасте 27 лет в турецких пределах, пусть и не по доброй воле (как думалось, на время, а получилось — навсегда), автор «Писем» именно в возделывании собственного сада обретает покой и умиротворение:

Я занялся хозяйством, в саду своем посадил несколько кустов винограда, они даже принялись и принесли две грозди. Я им так рад, словно владею Токайской горой. Милая кузина, как мало нужно, чтобы изгнанник был доволен жизнью (*Письма*. С. 353).

Во-вторых, «Письма» Микеша важны в силу той несомненной интернациональной значимости, которую этот причастный к европейской, а значит и мировой литературе и культуре образованный венгр первой половины XVIII в. сумел придать своему уникальному личностному опыту. Данный опыт становится объектом рефлексии и субстанцией самоидентификации в 207 «Письмах» Микеша к вымышленной кузине, писавшихся в течение четырех десятилетий с октября 1717 по декабрь 1758 г. в турецком изгнании, в которое он в числе примерно 50 соотечественников последовал за своим опальным покровителем князем Ференцем II Ракоци (1676–1735).

2 Вольтер. *Кандид, или Оптимизм*. Цит. по: [Вольтер 1971: 409–489]. (Далее — *Кандид*.)

Почти каждый человек пишет письма, но не каждый умеет писать так, чтобы письмо понравилось. Есть люди, которые напишут, что хотят сказать, а получается сухо, бледно, безвкусно; другие же любую мелочь умеют описать так, придать ей такой вкус, что читать это — радость (*Письма*. С. 127).

Рассуждая так, автор «Турецких писем» хочет сделать комплимент своей воображаемой корреспондентке. Читатель же с неизбежностью относит данное высказывание к нему самому, Микешу, столь велики и несомненны радость и удовольствие — интеллектуального и эстетического свойства, — его текстом доставляемые и — об этом необходимо сказать отдельно — необыкновенно убедительно трансформируемые в русский языковой и культурный контекст переводчиком — классиком отечественной унгаристики Ю. П. Гусевым.

Талантливости перевода соответствует тонкость и глубина всеобъемлющей подробной интерпретации текста в сопроводительной статье Габора Тьюкеша. Ключевое высказывание статьи связано со спецификацией новаторской субъектно-объектной организации текста Микеша, строящейся на продуктивном конструировании собственного авторского Я в медиуме литературы:

Писание в значительной степени помогало ему [Микешу. — Л. П.] выработать новое, соответствующее данному образу жизни самосознание, создавая на месте утраченного мира новую, во многом фиктивную реальность, творя для себя, насколько это возможно, нечто вроде дома [Тьюкеш 2017: 431].

Собственный виртуальный «дом» создается из «подручных средств», будь то неизменно экономно, точно и пластично преобразуемые в повествовательный медиум контексты и детали социального и бытового порядка из жизни небольшой горстки изгнанников-венгров в Турции, немногие радости вроде упомянутых выше садоводческих достижений, общения с немногочисленными соотечественниками (из которых на особом месте — «маленькая Жужи», его единственная пассия, вышедшая в итоге по расчету замуж за другого), однако также и многие печали и фобии, такие как перенесенные (особенно в начале жизни в Турции, до поселения в Родошто) страдания от голода, зимнего холода и летней жары, изматывающая тоска по родине, безутешность по поводу кончины обожаемого господина — князя Ракоци, периодически повторяющиеся панические состояния ввиду в очередной раз надвигающейся эпидемии чумы. Жертвой одной из таких эпидемий 71-летний Микеш и становится в 1751 г., так и не увидев вновь родных мест. Естественность, с которой весь этот набор непростого жизненного опыта вплавляется в тон и слог непринужденного разговора с «кузиной», настолько захватывает и убеждает, что повторяющиеся суждения о «современности» («модерности») [Sarközi 1988; Костолани 2017; Тьюкеш 2017] «Писем» Микеша вряд ли можно счесть преувеличением.

Наконец, в-третьих, дополнительно к столь актуальному, в том числе и в особенности для литературы XX–XXI вв., опыту изгнанника и культурного маргинала, столь ярко репрезентированному Микешем в его «Турецких письмах», статус произведения мировой литературы придает этому тексту тонкая и точная рефлексия по поводу переживания того культурного «промежутка» (интересно использованный автором сопроводительной статьи Тюшкешом термин Ю. Н. Тынянова [Тюшкеш 2017: 431]) между разными культурами — турецкой, армянской, еврейской, греческой, — который определял его жизнь в Турции, протекавшую, в основном, в национально и конфессионально мультикультурном контексте г. Родошто (ныне г. Текирдаг в Турции).

Отечественной культуре известен еще более ранний (XV в.) пример «вживления» носителя христианизированного сознания в мусульманский контекст — тверской купец Афанасий Никитин (? — около 1475). В отличие от этого последнего, идентичность которого на четвертый год пребывания на чужбине начинает гибридизироваться, впитывая из окружающей среды элементы мусульманского мира (появление в никитинском «Хождении за три моря» арабско-персидской лексики и цитат из Корана) [Polubojarinova et al. 2015: 13–15], Микеш, несмотря на гораздо больший срок жития в мусульманском контексте, с очевидностью более строго блюдет языковые и конфессиональные параметры своей личности, до конца оставаясь последовательным европейцем и христианином. Очевидна тем не менее его растущая открытость по отношению к чуждой ему турецкой культуре, о культурно-политических основаниях и конфессиональных параметрах которой он отдельно подробно высказывается столь же неприукрашенно трезво, сколь и лояльно (*Письма*. С. 363–375).

Чудный бриллиант венгерской прозы появился в России в достойном обрамлении. Несомненно высоко, кроме уже упомянутого блестящего перевода, должен быть оценен также научный аппарат издания. Обращают на себя внимание прежде всего три сопроводительные статьи: краткое и яркое эссе о Микеше-прозаике классика венгерской литературы Дежё Костолани (1885–1936), подробный анализ контекста венгерской национальной и трансильванской истории в качестве фона, на котором появляются «Турецкие письма», во вдумчивой статье О. Хавановой [Хаванова 2017], глубокая и тонкая интерпретация шедевра Микеша, выполненная ведущим венгерским литературоведом-компаративистом Тюшкешом [Тюшкеш 2017]. Текст снабжен подробным комментарием, книга прекрасно иллюстрирована: в ней представлена, кроме иконографии Микеша и фотографий мест в Трансильвании и Турции, связанных с его памятью, также информативная карта маршрутов его путешествий (в составе свиты князя Ракоци) в Польшу, Великобританию, Францию и оттуда, по Средиземному морю, в Турцию.

В издании, которое, подобно дворцу, кропотливо «строилось» переводчиком и комментаторами в течение не одного года, неизбежны некоторые не-

ровности исполнения. Так, можно посетовать на комментаторов за неразвернутость некоторых мотивов и сюжетов. Например, когда читаешь в тексте Микеша следующий пассаж, завершающий детальное описание шествия визиря:

...визирь здесь — настоящий бог земной: в других странах короля не встречают с такой помпой, с такими церемониями, как тут встречали визиря. Но ах! Вся эта роскошь, все это сияние — не подобны ли они королевскому великолепию в какой-нибудь комедии? (*Письма*. С. 17)

— скупая фраза комментария к нему несколько разочаровывает: «Вновь отголосок французских впечатлений: Микеш вместе со своим патроном, князем Ракоци, часто бывал в парижских театрах» [Гусев и др. 2017: 505]. Как кажется, возможно было бы в этом месте вспомнить об одной конкретной французской комедии, в бурлескной форме выводящей роскошь турецких придворных церемоний, — «Мещанине во дворянстве» («*Le Bourgeois gentilhomme*», 1670) Ж.-Б. Мольера. Аналогия в данном случае напрашивается и была бы весьма уместной в том числе и в плане культурнотипологическом, независимо от наших знаний о том, имел ли место факт посещения Микешем в Париже постановки мольеровской «комедии-балета».

Несколько недостаточным представляется также комментарий к шутливому заявлению Микеша о том, что «капуста — герб Эрдея» (*Письма*. С. 127): «...как уже упоминалось, блюда из капусты действительно популярны в Трансильвании...» [Там же 2017: 531]. Нам представляется, что автор «Писем» в данном случае явственно намекает на оптическую близость к кочану капусты либо грифона с поднятыми крыльями, расположенного в центре герба Трансильвании, либо солнца, расположенного в его левой части. Остается сожалеть, что эта интересная аналогия прошла мимо внимания комментаторов.

Однако эти и подобные моменты, как и некоторые досадные оговорки и опечатки основного текста и комментариев (султаны Махмуд и Осман названы вначале «двоюродными братьями по отцу», а затем — «сыновьями султана Мустафы» (*Письма*. С. 397), т. е. единокровными братьями; князь Ракоци однажды именуется «герцогом» (*Письма*. С. 437); пассия Микеша Жужи однажды названа «Жужжи» (*Письма*. С. 451); есть несколько опечаток в датах, напр. «В июле 1939» вместо «1739» (*Письма*. С. 583)), не портят общего впечатления от редкостного по основательности и высокому регистру филологической культуры издания, исключительно достойного, актуального и несомненно важного для отечественного контекста.

Последний момент можно проиллюстрировать одним эпизодом из той части писем Микеша, которая относится к периоду после кончины столь любимого и чтимого им князя Ракоци. Сын и наследник последнего Йозеф, прибывший к венгерским изгнанникам в Родошто, отбывает вместе с ними в Молдавию, что-

бы принять участие в русско-турецкой войне 1736–1739 гг. на стороне Порты, однако умирает в походе. Оставшиеся без предводителя венгры, пустившись в обратный путь, добираются до своей второй родины врассыпную, по пути Микеш на некоторое время задерживается в румынско-молдавских пределах, довольно близко к Хотину — главному очагу военных действий.

Хотин и Хотинская битва известны русскому читателю главным образом благодаря знаменитому памятнику отечественной словесности — «Оде... на взятие Хотина 1739 года»³ (далее в тексте — Хотинская ода) М. В. Ломоносова.

Восторг внезапный ум пленил, Ведет на верьх горы высокой,
Где ветер в лесах шуметь забыл;
В долине тишина глубокой (*Ода*. С. 61) —

известное начало ломоносовской оды увлекает звучными стихами и яркой образностью, однако («поэт издалека заводит речь») пока еще не вводит в курс дела. Сообразно древней европейской одической традиции, предполагающей пространный зачин, проходит некоторое время, прежде чем читатель, после компетентной апелляции лирического субъекта к «кастильским водам», «пермесскому жару» и парнасским высотам, на уровне конца третьей строфы посвящается в главный конфликт произведения: столкновение христианского, православного воинства с турецкими (относящимися к Османской Порте) и татарскими (т. е. крымско-татарскими, выступавшими союзником Порты) войсками при Ставучанах 17 (28) августа 1739 г. («К российской силе так стремятся, / Кругом объехав, тьмы татар» — *Ода*. С. 62), которое завершается разгромом турок и взятием русским войском под началом графа Б. К. фон Миниха стратегически важной крепости Хотин.

Хотинская ода Ломоносова, «синтез панегирика императрице Анне Иоанновне и „победной песни“» [Травников, Ольшевская 2011: 219], вовсе не стремится к пространственной и временной детализации события, что, собственно, и не входит в ее жанровое задание. Сжав, как в классицистской драме (или в убыстренной съемке), события трех с половиной дней до одних суток, субъект одического высказывания, при соблюдении достоверности общих параметров, не заботится и о референциальности в репрезентации ландшафта битвы, ориентируясь скорее на культурно кодифицированные визуальные клише: «Хотинская ода богата пейзажными зарисовками, характерными для живописи второй половины XVII — первой трети XVIII в.» [Там же 2011: 220], и даже если намечается «реальный ландшафт», более важным все же оказывается

3 Ломоносов М. В. *Ода блаженныя памяти государыне императрице Анне Иоанновне на победу над турками и татарами и на взятие Хотина 1739 года*. Цит. по: [Ломоносов 1986: 61–68]. (Далее — *Ода*.)

«символический подтекст» [Там же 2011: 220] изображаемого пространства. Ср.: «“Высокая гора” соотносится и с положением турецкого лагеря при Ставучанах» [Морозов 1986б: 500].

Символический подтекст организует и богатейшую образность оды, с неизбежностью подчиняющуюся закону логической и ценностной бинарности:

Аллегорические образы в оде образуют два антитетических ряда: лев — орел — орлица (русские) и волки — волк — змея (турки), причем если в первом случае образная система строится по восходящей линии и служит выражением идеи царственности, победоносности, то вторая — по нисходящей, заключая в себе мысль о духовной «нечистоте» и падении. Символические антитетические ряды — свет — день — солнце (русские) и тьма — ночь — месяц (турки и татары) — помогают в раскрытии идейного замысла произведения, ведь за противоборством империй стоит гораздо большее, чем военно-политический конфликт, — столкновение христианского и мусульманского миров. Для него все, связанное с Россией, светоносно и добродетельно, а враждебное ей предстает как темная, гнетущая, разрушающая сила [Травников, Ольшевская 2011: 223].

Создавая Хотинскую оду в достаточно удаленном от места событий немецком Марбурге, Ломоносов, как известно, опирался главным образом на газетную информацию о ходе русско-турецкой кампании [Морозов 1986а: 15]. В силу пространственной дистанции, однако внеменьшей мере и всилу законов, диктуемых жанром и «штилем», момент частного, личного отношения к событиям битвы предстает у Ломоносова существенно редуцированным: «Это разговор не наедине с собой, а прилюдное, публичное обнажение чувств; поскольку для автора личное и общественное едины, то исповедь превращается в проповедь...» [Травников, Ольшевская 2011: 232].

Все ровно наоборот — исповедь вместо проповеди — в другом текстовом свидетельстве хотинских событий, которое находим в книге венгерского интеллектуала, дворянина и политического изгнанника Микеша. Пребывая в момент совершения исторической Хотинской битвы в 170 километрах к югу в румынских (находившихся под протекторатом Порты) Яссах, Микеш, верный слуга своего сюзерена Ференца Ракоци, заключившего союз с турками против Габсбургов, имея за плечами 31 год жизни в Турции, казалось бы, должен «болеть» за турецкое войско. Однако этого не происходит. В «Письмах» к воображаемой кузине, имеющих вид интимного дневника, он занимает по отношению к конфликту турок и «татар» с «москалями» позицию «над схваткой», тем более что его собственного печального статуса изгнанника исход битвы явно не изменит: «Пусть хоть всех съедят, мне не жалко, жалко только, что живем такой печальной жизнью» (*Письма*. С. 298). Гораздо больше его заботят страхи — свои собственные и местного, преимущественно румынского населения

— перед возможным нашествием «диких» казаков. Артикулируя таковые, он выказывает себя «типичным» транслятором западных клише и дискурсивных механизмов по части «изобретения Восточной Европы», реальным изводом которых в исследовании Л. Вульфа нередко выступает страх перед «казаками» [Вульф 2003: 84, 86, 113]. Ср.: «С утра до вечера здесь только о казаках и говорят, нет другой молитвы, кроме как: избавь нас, Господь, от казаков» (*Письма*. С. 340). Причем страхи его в конечном итоге оказываются напрасными: «...чтобы ты, кузина, знала, что те дикие казаки меня не забрали» (*Письма*. С. 341).

Ярко выраженной «партийности» позиции субъекта ломоносовской оды противостоит точка зрения частного человека, жертвы политических интриг, которого долгий опыт пребывания на чужбине научил прежде всего заботиться о собственной безопасности. Этот же опыт, в сочетании с врожденным даром наблюдения, рефлексии и слова пробуждает в нем открытость по отношению к ближайшему контексту, в частности к ландшафту, который, в отличие от ломоносовской оды, оценивается не панорамно-глобализированно (ср.: «С поэтического Олимпа Ломоносов обзревает окрестности, охватывая взглядом огромные пространства: от “Молдавских гор” до “Каспийских вод” и “Китайских стен”» [Травников, Ольшевская 2011: 225]), но эстетически и экономически — на основе сугубо личного телесного опыта его освоения:

...по каким красивым местам, по каким ландшафтам едешь из Бухареста до самых Ясс,— глаз не оторвешь. Какая жалость, что великолепные эти земли пустыют! За два дня хорошо если раз мы встретили человеческое жилье. Более прекрасной земли я никогда не видел, путешествие было у нас чудесное, и найдись тут какая-нибудь невеста, она бы с радостью путешествовала с нами, потому как от Бухареста до Ясс видела бы только дивные и самые разнообразные цветы. Поля везде были покрыты цветами, так что лошади наши ступали по гвоздикам и тюльпанам (*Письма*. С. 335);

Где найдешь землю красивее и лучше, чем здесь? Все, что земля родит, здесь красивее и лучше, чем в других местах,— разнообразные плоды полей и садов. Где увидишь лучшую скотину, чем здесь? Где еще можно есть такую вкусную говядину? Вино здешнее можно ставить на любой стол, котнарское же вино и женщины могут с удовольствием и приятностью употреблять. Но жители здесь — дикие звери, чудесную плодородную землю оставляют пустовать, а сами живут в лесах (*Письма*. С. 338).

Поэт Ломоносов и прозаик Микеш — современники-антиподы, и их разность определяется не только принципиальным несходством установок поэта и прозаика. Один набирается в Германии знаний и опыта, чтобы применить их на родине во славу отечественной науки и поэзии, которую еще предстоит создать и

начало сотворения которой он, собственно, и кладет своей Хотинской одой: как известно, последняя, «хотя являлась его первым опытом в жанре победно-патриотической оды и силлабо-тонического стихосложения, во многом определила развитие не только творчества поэта, но и всей русской поэзии» [Там же: 213–214], т. е. творит из мировой литературы — национальную. Другой же свою собственную «малую» национальную литературу поднимает до ранга мировой. Не менее привязанный к своей венгерской отчизне в образе малой родины — Трансильвании и потомственного поместья в родном Загоне, однако почти утративший после десятилетий изгнания надежду на возвращение, он не идентифицирует себя до конца ни с современной ему габсбургизированной Венгрией, ни с временными (всегда в итоге ненадежными) союзниками в лице французов или турок. Берясь за перо в силу жесточайшей необходимости, ради сохранения себя как личности и собственной персональной идентичности, Микеш — как бы от противного и потому, что ничего более не остается, — создает в медиуме прозы и себя самого, свое уникальное писательское Я, и — саму венгерскую словесность Нового времени, придавая ей акцент и качество мировой литературы.

Источники

- Вольтер 1971 — Вольтер Ф. М. А. *Орлеанская девственница. Магомет. Философские повести*. Пер. с фр. Серия: Библиотека всемирной литературы. М.: Художественная литература, 1971. 719 с.
- Костолани 2017 — Костолани Д. Келемен Микеш. В кн.: Микеш К. *Турецкие письма*. Пер. с венг. Ю. П. Гусева. Гусев Ю. П. (ред.). Серия: Литературные памятники. М.: Наука, 2017. С. 417–422.
- Ломоносов 1986 — Ломоносов М. В. *Избранные произведения*. Морозов А. А. (ред.). Серия: Библиотека поэта. Л.: Советский писатель, 1986. 558 с.
- Микеш 2017 — Микеш К. *Турецкие письма*. Пер. с венг. Ю. П. Гусева. Гусев Ю. П. (ред.). Серия: Литературные памятники. М.: Наука, 2017. 611 с.

Словари и справочная литература

- Байков 1964 — Байков В. И. Микеш. В кн.: *Краткая литературная энциклопедия*: в 9 т. Сурков А. А. (ред.). Т. 4. М.: Советская энциклопедия, 1964. Стб.952.
- d’Haen et al. (eds.) 2012 — *The Routledge companion to world literature*. d’Haen Th., Damrosch D., Kadir D. (eds.). London: Routledge, 2012. 515 p.
- Sarközi 1988 — Sarközi M. Kelemen Mikes. Törökországi levelek. In: *Kindlers neues Literatur Lexikon*: in 22 Bdn. Jens W (Hrsg.). Bd. 11. München: Kindler Verlag, 1988. S. 671.

Литература

- Вульф 2003 — Вульф Л. *Изобретая Восточную Европу. Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения*. М.: Новое литературное обозрение, 2003. 560 с.
- Гусев и др. 2017 — Гусев Ю. П., Тюшкеш Г., Хаванова О. Примечания. В кн.: Микеш К. *Турецкие письма*. Пер. с венг. Ю. П. Гусева. Гусев Ю. П. (ред.). Серия: Литературные памятники. М.: Наука, 2017. С. 500–610.
- Морозов 1986а — Морозов А. А. Михаил Васильевич Ломоносов. В кн.: Ломоносов М. В. *Избранные произведения*. Морозов А. А. (ред.). Серия: Библиотека поэта. Л.: Советский писатель, 1986. С. 5–58.
- Морозов 1986б — Морозов А. А. Примечания. Ломоносов М. В. *Избранные произведения*. Морозов А. А. (ред.). Серия: Библиотека поэта. Л.: Советский писатель, 1986. С. 489–537.
- Травников, Ольшевская 2011 — Травников С. Н., Ольшевская Л. А. «Лавровы выются там венцы...» (Поэтика «Оды на взятие Хотина»). *Литературный журнал*. 2011, 29: 213–235.
- Тюшкеш 2017 — Тюшкеш Г. Келемен Микеш и «Турецкие письма». В кн.: Микеш К. *Турецкие письма*. Пер. с венг. Ю. П. Гусева. Гусев Ю. П. (ред.). Серия: Литературные памятники. М.: Наука, 2017. С. 423–476.
- Хаванова 2017 — Хаванова О. Родина Келемана Микеша: Трансильванское княжество. В кн.: Микеш К. *Турецкие письма*. Пер. с венг. Ю. П. Гусева. Гусев Ю. П. (ред.). Серия: Литературные памятники. М.: Наука, 2017. С. 477–498.
- Glesener, Kohns (Hrsg.) 2018 — *Weltliteratur und Kleine Literaturen*. Glesener J. E., Kohns O. (Hrsg.). Würzburg: Königshausen u. Neumann, 2018. 250 S.
- Hitzke, Finkelstein (Hrsg.) 2018 — *Slawische Literaturen der Gegenwart als Weltliteratur — hybride Konstellationen*. Hitzke D., Finkelstein M. (Hrsg.). Innsbruck: Innsbruck University Press, 2018. 251 S.
- Lamping 2010 — Lamping D. *Die Idee der Weltliteratur. Ein Konzept Goethes und seine Karriere*. Stuttgart: Kröner, 2010. 151 S.
- Lamping, Tihanov (Hrsg.) 2019 — *Vergleichende Weltliteraturen = Comparative World Literatures*. Lamping D., Tihaniv G. (Hrsg.). Stuttgart: Metzler, 2019. 522 S.
- Polubojarinova et al. 2015 — Polubojarinova L., Kobelt-Groch M., Kulishkina O. Einleitung. In: *Phänomenologie, Geschichte und Anthropologie des Reisens. Internationales interdisziplinäres Alexander-von-Humboldt-Kolleg in Saint Petersburg 16.–19. April 2013*. Kiel: Solivagus-Verlag, 2015. S. 13–23.
- Radaelli, Thurn (Hrsg.) 2019 — *Gegenwartsliteratur — Weltliteratur: historische und theoretische Perspektiven*. Radaelli G., Thurn N. (Hrsg.). Bielefeld: Transcript, 2019. 322 S.
- Stam 2019 — Stam R. *World literature, transnational cinema, and global media: towards a transartistic commons*. London; New York: Routledge, 2019. 275 p.

World literature in the interim of cultures: about the Russian edition of *Letters from Turkey* by Kelemen Mikes

The article provides a detailed critical review of the Russian-language commented scientific publication of *Letters from Turkey* by Kelemen Mikes, an outstanding monument of Hungarian narrative prose of the 18th century. The text is analyzed in terms of the currently relevant category ‘world literature.’ In the course of the analysis, three important points of association of *Letters from Turkey* with world literature are revealed. These are namely firstly, a high degree of internationality of ideas, plots and motifs presented in this work in the form of obvious and hidden quotations; secondly, the way in which the author designs his own writer’s identity; thirdly, the specific sharpness and depth of cross-cultural and cross-confessional analysis of the Islamic context and the particular multicultural “interim” (in contact with the Turkish, Armenian, Jewish, and Greek cultures), in which the author as a European-educated Hungarian Christian intellectual lived for several decades. Highlighting some of the shortcomings of the scientific apparatus of the publication, the author notes the high level of philological culture inherent in the book as a whole. In the course of comparing the Khotyn episode of *Letters* by Mikes with *Ode on the Taking of Khotin from the Turks* by Mikhail Lomonosov, it was concluded that the literary tasks of the two authors, who were contemporaries, are opposites. Lomonosov creates an outstanding monument of national literature from the elements of world literature; on the contrary, Mikes elevates the Hungarian national prose to the level of world literature. Keywords: *Letters from Turkey* by Kelemen Mikes, Khotyn ode by Mikhail Lomonosov, world literature, national literature, epistolary prose.

Вестник СПбГУ. Язык и литература 16, 4 (2019): 702–712; magyar fordítása // Hungarian translation by Zsófia Kalavszky: *Irodalomtörténeti Közlemények* 124, 4. sz. (2020): (megjelenés alatt // at press)

II. RÁKÓCZI FERENC MEDITÁCIÓI / MEDITATIONES / MÉDITATIONS //
MEDITATIONS OF FERENC RÁKÓCZI II.

Meditationes Principis Francisci II. Rákóczi / Méditations du prince François II Rákóczi. Texte latin établi et annoté par Balázs DÉRI. Texte français établi et annoté par Ilona KOVÁCS. Avec une étude et des résumés de Gábor TÜSKÉS. Archivum Rákóczianum Series III: Scriptores, Œuvres de François II Rákóczi V. Budapest: Balassi Kiadó, 1997, 1009.

KENYERES Zoltán [recte: RÓNAY László?]
Rákóczi Ferenc meditációi

A *Meditationes super scriptum sanctum*, az „Elmélkedések a Szentírásról” Rákóczi egyébként is kevésbé ismert írói-filozófiai munkásságának legkevésbé ismert művei közé tartozik. Pedig gondolatokban rendkívül gazdag és méreteiben is hatalmas, gyönyörű alkotás. De mióta Pápay Sámuel 1808-ban megírta *A magyar irodalom eszmérete* című könyvét, amely csak a magyar nyelven írottakat tekintette a magyar irodalom szerves részének, azóta az érdemüknél és a kelleténél sokkal kevesebb figyelemben részesülnek a magyar szerzők nem magyarul írott munkái. Rákóczi pedig részben latinul, részben pedig franciául írta ezt a tekintélyes méretű elmélkedés-sorozatát, melyben a magyar bölcséleti irodalom egyik első nagy, önálló opusát kell tisztelnünk.

Ma, amikor a nyugati újpóztívizmusok – a marxizmusnál semmivel sem kevésbé agresszív módon – árasztják magukból az ateizmus szellemét, megrendítő dokumentum Rákóczi tiszta és feltétlen hite – dokumentuma még azoknak a koroknak, amelyek a cselekvés és gondolat egységét Istennel együtt és Istenben képzelték el. Rákóczi a feltétlen hit aurájában élt, s egész gondolatvilágát az isteni jelentés megértéséért folytatott szüntelen szellemi munka töltötte el.

A *Meditációk az Ószövetség* első öt könyvéhez fűzött értelmező jegyzetek sorozatából áll: műfaját tekintve esszéikus formában írott hermeneutikai értekezés-sorozat. Helyenként magáról az értelmezésről, az értelmezés lehetőségéről is értekezik. Ézsau és Jákob házasságai kapcsán felveti a Szentírás megközelíthetőségének kérdését is. A szövegek szimbolikus eseményelbeszéléseiben megnyilatkozó rejtett igazságról beszél. Jákob álmában háromféle írásmagyarázat lehetőségét veti fel: a szó szerintit, az erkölcsit és misztikust. Nem kevésbé érdekesek és elgondolkoztatók azok a vallásbölcséleti megjegyzései, melyek a szabad akaratról szólnak. Rákóczi szerint a bűnbe esett lélek csak avval válhat tisztává, ha akaratát Isten akaratával forrasztja egybe. Ha mintegy arra használja akaratának szabadságát, hogy ne térjen el Isten akaratától, hanem minél teljesebben egyesüljön vele.

A *Meditációk* születésük eredeti nyelvén, tehát latinul és franciául jelentek meg. A latin szövegeket Déri Balázs, a franciákat Kovács Ilona gondozta. Tudományos ki-

adásról van tehát szó. A latinul és franciául nem olvasó közönségnek Tüskés Gábor készített bőséges tartalmi összefoglalókat a kötet végén.

Új Ember 54, 6. sz. (1998. febr. 8.): 8.

KNAPP Éva

A XVII–XVIII. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok történetében külön fejezetet alkot II. Rákóczi Ferenc írói tevékenysége. Ennek a munkásságnak a körvonalai napjainkban kezdenek kibontakozni, mivel a műveknek a keletkezés idején csak kisebb része jelent meg nyomtatásban, s az életmű kritikai kiadása még folyamatban van. Az eszmetörténeti kutatás többek között tisztázta Rákóczi politikai gondolkodásának viszonyát Bossuet és Fénelon felfogásához, s helyét a felvilágosult abszolutizmus közép-kelet-európai előfutárai között jelölte ki. Az irodalomtörténet fényt derített Rákóczi francia nyelvű irodalmi tájékozottságának forrásaira, ezen belül vizsgálta a fejedelem olvasmányainak és műveinek janzenista kapcsolatait. A művek kritikai kiadásával párhuzamosan megkezdődött a terjedelmes francia nyelvű kézírathagyatékek textológiai kérdéseinek vizsgálata. A szövegelemzések fontos tanulsága, hogy a művek egy részénél megfigyelhető párhuzamos, latin-francia megszövegezésben a francia nyelv szimbolikus tartalommal telítődött, s élő és közvetítő nyelvként működött a száműzetésbe kényszerült fejedelem és a nyugati civilizáció, illetve a családjától meszsze szakadt apa és fiai között.

A vallásos meditáció műfaja önálló formában 1717 tavaszán jelent meg Rákóczi írói életművében. 1721 nagybőjtjében a fejedelem új elmélkedéssorozatot kezdett az ószövetségi Szentírás első öt könyvéről *Meditációk magányos beszélgetések formájában a Szentírásról* címmel, melyet 1722-ben fejezett be. A következő év elején újabb sorozatot kezdett *Az 1723. év elmélkedései* címmel, melyben különböző, a korban kedvelt meditációs témákkal foglalkozott. A meditációk alaphelyzetét tekintve nem nehéz felismerni a párhuzamot Rákóczi elmélkedései és a manierista vallásos elmélkedő próza kiemelkedő művelője, Ecsedi Báthory István meditációi között. Ahogy Báthory meditációi az egyéni meghasonlást, az ép állapot megszűnését, a racionális elme és a misztikus beállítottság kettősségét fejezik ki, ugyanúgy Rákóczi elmélkedései is a kivételes intellektus Róma és Port-Royal¹ közti vergődéséből, kielégületlen lelkiállapotból és az adott történelmi szakasz tragikumának felismeréséből születtek.

A meditációk szoros műfaji rokonságban állnak Rákóczi két másik vallásos tárgyú művével, a *Vallomásokkal* és a *Fohászokkal*. A confessio, a soliloquium és a meditáció műfajának egymásra vonatkoztatását jelzi, hogy a *Vallomások* élettrajzi ihletett-

1 Port-Royal női ciszterci kolostor a XIII. századból Párizstól dél-nyugatra 30 km-re, a XVII. században a janzenista vallási kultúra aktív központja.

ségű elmélkedő részeit Rákóczi ugyanúgy soliloquiumnak nevezi, mint az Ószövetség első öt könyvéről való elmélkedéseit, s hogy a *Vallomások* műfaji keveredése elősegíti a meditáció önállósulását. Másfelől ezekbe az elmélkedésekbe Rákóczi gyakran illesztett hosszabb könyörgő, imádságos részeket, amelyek a Fohászokkal mutatnak szoros kapcsolatot.

A két elmélkedéssorozat tartalma és szerkezete egyaránt jelentősen különbözik egymástól. Mindkettőben vannak visszatérő témák, ezek azonban a különböző összefüggésekben más-más módon jelennek meg. A témaválasztást nagyjából ágostoni, illetve janzenista előképek, kisebbségre jezsuita minták határozzák meg, melyekhez a XVII–XVIII. század fordulójának néhány új spirituális áramlata kapcsolódott. A szentírási *Meditációk* témája az Ószövetség első öt könyve. Rákóczi könyvenként, azon belül fejezetenként meditál, s végig hűen követi a bibliai elbeszélést. Az összesen 162 elmélkedés terjedelme változatos, ezt a bibliai fejezetek hosszúsága és a mondani való bősége együttesen határozza meg. Az 1723. év elmélkedései című sorozat két nagy részből áll. Az első rész 26, a második 13 szöveget tartalmaz. A bevezető egységben Rákóczi a lelki élet szükségességével, az ember feladatával, az elmélkedés céljával, test és lélek kapcsolatával, a magánnyal és felesége halálával foglalkozik. A második egységben Isten rendeléséről és az ember szabad akaratáról, a harmadikban az új teremtésről, a negyedikben az isteni előrelátásról meditál. Az első részt lezáró, ötödik egység tartalmilag az új teremtésről szóló szövegekhez kapcsolódik. A második rész központi témája a régi ember, s ez a rész mintegy az új teremtést tárgyaló korábbi egység folytatásának tekinthető. A két sorozat témáinak egy része nemcsak az elmélkedéseken belül ismétlődik, hanem Rákóczi más műveiben, így mindenekelőtt a *Vallomásokban* is megtalálható.

Elmélkedéseit Rákóczi latinul írta, majd részben franciára is lefordította. Stílusának meghatározó tényezője az elsőrendű szövegforrás, a latin nyelvű Biblia. Rákóczi sok bibliai idézetet tudott fejből, s mondatait átszötte a Biblia kifejezéseivel. A szentírási *Meditációkban* az ószövetségi, Az 1723. év elmélkedéseiben az újszövetségi idézetek kapnak nagyobb hangsúlyt. Az elmélkedések stílusát és a bibliai szövegek kezelését Rákóczi saját bibliaélményén és erudícióján kívül meghatározza a biblikus konvenciórendszer és tipológia. Miként a *Vallomásokban*, a bibliai eseményeket, szövegeket itt is gyakran saját sorsára vagy állapotára vonatkoztatja. A meditációkat erős retorizáltság, a kiválasztott szövegek argumentatív összekapcsolása, valamint a nagyszámú és csupán tartalmi megfelelésen alapuló szövegátvitel jellemzi. A szubjektív hang gyakran megerősödik, s személyes vonatkozások szövődnek a sorokba. Gyakran alkalmazott stílus eszköz a metaforikus, allegorikus kifejezés, a helyzetek dramatizálása, átélése és a naturalisztikus képszerkesztés. A körülményes mondatszerkezetek felfokozott belső állapotról, gazdag érzelmi vallásosságról tanúskodnak.

Rákóczi meditációiból hármas célkitűzés körvonalai rajzolódhatnak ki. Az első önmaga és azon keresztül Isten megismerése. A megismerő szándékkal szorosan összefügg a második cél: önmaga új helyének keresése és megtalálása a világban. A harmadik a mo-

rális, didaktikus célkitűzés, melyhez az egyház története jobb megismerésének szándéka kapcsolódik. Az elmélkedések fölvetik Rákóczi vallásos világgképének kérdését, s hogy ezek a szövegek hogyan illeszkednek be a más műveiben megjelenő vallási, erkölcsi konvenciórendszerbe. A meditációk a *Vallomások* és a *Fohászok* mellett a fejedelem harmadik nagy, alapvetően vallásos indíttatású munkája. Az említett művekhez hasonlóan a meditációk szinte vallásos elmélyedésből, valóságos belső küzdelemből születtek. Míg a *Vallomások*ba illesztett elmélkedő betétek csaknem egyenlő arányban ötvözik Rákóczi vallási, etikai és politikai nézeteit, a meditációkban a politikai elem csaknem teljesen háttérbe szorult. Rákóczi vallásossága az elmélkedések tükrében egy önmagához és másokhoz egyaránt szigorú, büntudattal terhelt, döntően XVII. századi vonásokat őrző, mélyebb teológiai előképzettség nélküli, különböző hagyományelemeket egybekapcsoló vallásosság képét mutatja.

A kötet szerkezete némileg eltér a sorozat korábbi darabjaitól, mivel Rákóczi kéziratait csak idegen nyelven tartalmazza, a teljes fordítást tartalmi összefoglalók helyettesítik, s a jegyzetapparatus is szűkebb a megszokottnál. A kísérő tanulmányok részletesen tárgyalják a keletkezés körülményeit, a műfaj, a források, a tartalom és szerkezet, valamint a stílus és a szöveghagyomány kérdéseit. Remélhető, hogy a nyomtatásban először itt megjelenő, eddig ismeretlen művek új lendületet adnak a Rákóczi-filológiának, s elősegítik a fejedelem írói életművének és ezen túl a XVIII. század eszme- és vallástörténetének teljesebb megismerését.

Távlatok 40, 2. sz. (1998): 347–349.

Olga PENKE

Les éditions des œuvres de François II Rákóczi publiées ces dernières années visent des lecteurs différents et des objectifs distincts.

Poursuivant l'édition critique de ses écrits relevant d'un intérêt particulier pour un public scientifique hongrois et francophone, dans les quatrième et cinquième volumes L. Hopp, I. Kovács, B. Déri, G. Csóka et G. Tüskés réunissent les réflexions de Rákóczi sur la religion. Les *Aspirations* regroupent trois textes : « Aspirations d'un Prince chrétien », « Aspirations par rapport à la guerre », « Aspirations contemplatives avant et après la sainte communion » rédigées en français et en latin chez les Camaldules de Grosbois. Les éditeurs ont choisi la solution heureuse de faire paraître les textes dans les deux langues en les accompagnant d'une traduction hongroise, de notes et d'études savantes en français et en hongrois. Les *Méditations* contiennent des remarques en latin sur les cinq livres de l'Ancien Testament dont les quatre premiers ont été traduits en français par R. lui-même. L'édition comporte, en dehors des textes originaux, un résumé en hongrois et des études en français et en hongrois. La réédition savante des *Aspirations* et la première édition des manuscrits des *Méditations* permettent

aux chercheurs de se faire une image plus nuancée et authentique de leur A. Les *Aspirations* font connaître ses prières et révèlent ses conceptions théologiques d'inspiration janséniste au cours de sa vie d'exilé en France. Les *Méditations* rédigées en Turquie poursuivent ces réflexions religieuses, tournées de plus en plus vers l'Éternel ; le prince vise ici en premier lieu la connaissance de soi-même et de Dieu, s'efforce de se détacher de son passé et de découvrir sa nouvelle place dans le monde. Les études se penchent sur la question des genres, cherchent leurs antécédents hongrois et européens, les différentes sources et inspirations. Le contexte philosophique, moral et théologique est également abordé, aussi bien que le rapport de ces textes avec les autres ouvrages de R. Ces deux volumes complètent la série : le premier tome a présenté ses *Mémoires* et le troisième son *Testament politique et moral* (voir note n° 17, p. 414).

Dix-huitième Siècle 32 (2000): 578–579.

Elisabeth KLECKER

Nach dem Scheitern seiner Politik widmete sich der Führer der ungarischen Freiheitsbewegung Franz Rákóczi II. (1676–1735) zunächst im französischen Camaldulenserklöster Grosbois, dann im türkischen Exil in Rodosto religiös erbaulicher Schriftstellerei. Es entstanden so in den Jahren 1721–1723 lateinische Meditationen zum Pentateuch mit französischer Übersetzung, die durch testamentarische Verfügung des Autors nach Grosbois kamen; das vermutlich autographe Manuskript befindet sich heute in der Bibliothèque municipale von Troyes (mss. 2146/47). Im Rahmen der Gesamtausgabe der Werke Rákóczis wird nun die editio princeps des lateinischen Textes sowie der französischen Übersetzung geboten.

In einem ausführlichen Nachwort (in französischer und ungarischer Version) werden von T[üskés]. einerseits der biographische Rahmen (neben dem politischen Scheitern die kirchliche Verurteilung früherer Meditationswerke Rákóczis), andererseits die literarischen und theologischen Grundlagen dargestellt: Rákóczi war von seiner Ausbildung her in jesuitischer Rhetorik geschult, als literarisches Modell diente neben den Soliloquia Augustins die Form des Meditationskommentars. Im Rahmen der zeitgenössischen Diskussion über den Pentateuch zeigt sich Rákóczi geprägt von der typologischen Exegese des Jansenius und steht unter dem Einfluß der Spiritualität von Port-Royal.

Wiener Studien 116 (2003): 323.

CORRESPONDANCE DE FRANÇOIS II RÁKÓCZI ET DE LA PALATINE
ELŻBIETA SIENIAWSKA 1704–1727 //CORRESPONDENCE OF
FRANCIS II RÁKÓCZI AND PALATINE ELŻBIETA SIENIAWSKA 1704–1727

Correspondance de François II Rákóczi et de la palatine Elżbieta Sieniawska 1704–1727. Publié avec collaboration de Gábor TÜSKÉS par Ilona KOVÁCS et Béla KÖPECZI. Budapest: Balassi, 2004, 187.

Sz

A francia nyelven publikált mű előszavában Köpeczi Béla egy 1702-ben, Varsóban fellobbant gyönyörű szerelem, szövetség történetét ismerteti, melyet 83 fennmaradt levél dokumentál. Zajlik a spanyol örökösödési háború és az északi háború. A művelt, lengyel hercegnő (Sieniawska) és a hányatott sorsú, menekülő magyar arisztokrata (Rákóczi) egymásra talál. Mindketten házasságban élnek... Rákóczi a magyar szabadságharc élére áll, lengyel szerelme pedig minden politikai, gazdasági kérdésben segíteni próbál, tárgyal, levelez, sőt, többször Magyarországra látogat. Mindketten a magyar függetlenség érdekében próbálnak sikert elérni a XII. Károly, Erős Ágost, Nagy Péter, XIV. Lajos, a porosz király, a török és a Habsburg érdekek szövevényében. 1711-ben Károlyi leteszi a fegyvert és Rákóczinak menekülnie kell. Lengyelországban találkozik szerelmével, majd Franciaországba hajózik, ahol megírja *Vallomásait*, bűnbánattal kommentálva kapcsolatát. Kovács Ilona a levelezésben használt francia nyelv választásának okait, a sokszor sebtében írt, sürgős és bizalmas információk és érzések „rejtjelezése” miatt kialakított szóhasználatot és a helyesírást magyarázza. Két levél másolata is igazolja a szerkesztés nehézségeit, melyek egyrészt a korabeli francia nyelv központozásának hiányából és a kisbetűk, nagybetűk szabályozatlan használatából fakadnak. A levelekhez fűzött megjegyzések, lábjegyzetek és a rövidítések jegyzéke komoly segítséget nyújt az olvasónak. A 65 Rákóczi- és 18 Sieniawska-levél bemutatja a hadieseményeket, a politikai változásokat és egy „veszélyes viszony” sóhajait, alakulását. A kötet végén névmutató segít az eligazodásban.

Új Könyvek 15. sz. (2004): 154.

FERENC RÁKÓCZI II: CONFESSIO PECCATORIS. THE CONFESSION OF A
SINNER – THE MEMOIRS

RÁKÓCZI, Ferenc II. *Confessio peccatoris: The Confession of a Sinner [...]*, transl. from the Latin and Hungarian and with notes by Bernard ADAMS, preface by Robert EVANS, essay by Gábor TÜSKÉS. Budapest: Corvina, 2019. 386.

RÁKÓCZI, Ferenc II. *Memoirs: The Memoirs of Prince Ferenc Rákóczi Concerning the War in Hungary 1703 to the End*, transl., notes by Bernard ADAMS, essay by Gábor TÜSKÉS. Budapest: Corvina, 2019, 239.

Heinz HOFMANN

The Hungarian nobleman Ferenc Rákóczi II (1676–1735), today a Hungarian national hero, was one of the most interesting persons in the political history of the Habsburg Empire at the end of the seventeenth century. In 1699, the Turks had finally withdrawn from Hungary and an influential group of Hungarian noblemen, together with a large number of revolting peasants (“Kuruc”), tried to get rid of the Habsburgian yoke, but after a long war (1703–1711), they were eventually defeated by the Austrian troops. Elected Prince of Transylvania in 1705, Rákóczi, who had taken the lead in this war, was forced to flee to Poland, which was then under Russian hegemony. He had already lived there from 1701 to 1703 after escaping from Austrian imprisonment, which had earned him the sympathies of the Hungarian peasants; he also had plans for a Hungarian uprising that had been betrayed to Emperor Leopold I. In 1713 he was invited to France by Louis XIV, where he lived as a pensioner in Versailles, and in 1717 to Turkey by Sultan Ahmed III. With this move the sultan hoped that Rákóczi would help him bring Hungary to the Ottoman side against the Habsburg Empire, whereas Rákóczi hoped to be installed again as Prince of Transylvania. But the Turks lost their war against Austria, so that returning to France or Hungary had become impossible for him and he had to spend the remaining eighteen years of his life in the town of Rodosto (modern Tekirdağ) at the Sea of Marmara in the company of a few of his followers, politically isolated, bereft of his lands and fortune, and “largely forgotten by the Hungarian political nation,” living on “as an icon of popular culture, celebrated in verse and song,” as Robert Evans in his preface to the *Confessio Peccatoris* writes (11). Famous became the *Rákóczi March* that was incorporated by Hector Berlioz into the first act of his opera *La damnation de Faust* (1846).

A politically and militarily active patriot who had risked so much for his beloved Hungarian fatherland but could not, after all, prevent it from eventually coming under a firm Habsburg rule that would last for more than two hundred years, Rákóczi used his years in exile for religious exercises and literary activities. Always a devout Catholic, in spite of his Calvinist and Lutheran ancestors (and his numerous affairs

with mistresses in the long years of separation from his wife), in 1714, after experiencing a religious epiphany, he entered the monastery of the Camaldolese de Grosbois (now Yerres near Paris) under the name of Count Sarus. But he remained in contact with his followers among his fellow aristocrats and his sympathisers among the Kuruc peasants, still hoping to be able to return to Hungary and to resume his function as Prince of Transylvania—a hope, however, that never came true. During his stay with the Camaldolese he wrote in French the first draft of his *Mémoires du prince François II Rákóczi sur la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu'à sa fin*, then the first two parts in Latin and French of the *Aspirationes principis Francisci II. Rákóczi / Aspirations du prince François II Rákóczi*, the third part of which was written after 1717 (ed. by Balázs Déri, Lajos Hopp, and Ilona Kovács (Budapest, 1994)). He also began the *Confessio Peccatoris*, the first part of which he handed over to the monks of Grosbois when he left their monastery in August 1717; parts II and III he composed later in exile in Turkey between 1718 and 1720. Only after the completion of the *Confessio* did he revise, also in Turkey, the *Mémoires*. The manuscript was corrected by César de Saussure with regard to French style and idiom and handed over to Louis Molitard, a member of Rákóczi's bodyguard, in 1734 with the instruction that it should be published only after his death. So publication of the *Mémoires* had to wait until 1739, when it was printed in the second volume of a work called *Histoire des Révolutions de Hongrie, Où L'On Donne Une idée juste de son légitime Gouvernement. Tome Second, Qui contient l'Histoire de Hongrie, depuis l'an 1699 jusqu'à l'an 1705*. A La Haye, Chez Jean Neaulme, M.DCC.XXXIX. Today four manuscripts of the *Mémoires* are known: two in the Hungarian National Library Széchenyi in Budapest (Quart. Gall. 73 and Fol. Gall. 37), one in the Archives des Affaires Étrangères in Paris, Fonds Hongrie (Corr. Pol. Hongrie), t. 16, fol. 235–315, and one in the Austrian National Library in Vienna (Cod. Ser. N. 12.638). The text of the latter manuscript was, at least partially, dictated by Rákóczi to his secretary Louis Bechon and corrected and revised by himself; on fol. 2 it bears the note “La Minute Originale des Mémoires du Prince François Rakoczi” and the information that it had been acquired from the Library of the Swedish *riksråd*, diplomat, and Chancellor of the University of Uppsala, Carl Rudenschöld (1698–1783), by Mr. Preindl, k.k. secretary in the embassy in Stockholm, in November of 1784. The first edition of 1739 is based on a copy with Rákóczi's corrections of the Vienna manuscript and the stylistic improvements by de Saussure.

The *editio princeps* of the *Confessio Peccatoris: Principis Francisci II. Rákóczi Confessiones et Aspirationes Principis Christiani. E codice Bibliothecae Nationalis Parisiensis edidit Commissio fontium historiae patriae Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapestini, Bibliopolium Academiae Hungaricae*, appeared even later, in 1876. That edition was badly executed by Ágost Grisza, who had copied the text from the only existing manuscript, 13628 Fonds St. Germain-des-Près latin (1,111 pp.) of the Bibliothèque nationale in Paris, resulting in numerous misreadings and misprints. Next to the *Confessio Peccatoris* (1–671, in autograph, ca. 1716–1720), Grisza's edition

contains two other works by Rákóczi, written by a different hand but corrected by the author himself and bound together presumably by the Camaldolese monks of Grosbois: the *Aspirationes Principis Christiani* in Latin and French and the *Réflexions sur les principes de la vie civile et de la politesse d'un chrétien*. A first French translation of the *Confessio Peccatoris* was made by the Camaldolese Chrysostome Jourdain of Grosbois ca. 1776 but remained unprinted; a partial edition of that translation, together with extracts from the *Mémoires*, was published by Béla Köpeczi and Ilona Kovács (Budapest, 1977) and a complete critical edition by Gábor Tüskés will appear in 2020. The first Hungarian translation of the *Confessio Peccatoris* by Elek Domján was published in 1903, and a new one by Erika Szepes, together with that of the *Mémoires* by István Vas, appeared in 1979. The *Mémoires*, on the other hand, were translated into Latin several times, complete and in extracts, but these translations remained unprinted as well. A modern edition with critical apparatus by Ilona Kovács and annotations by Béla Köpeczi appeared in 1978; the first complete translation into Hungarian by “L. Gy.” (his identity has not yet been discovered) was made in 1839/40 and printed in 1861, and a modern one by István Vas was published in 1948 and, in a revised form, in 1978. The two translations under review presently are the first translations into English aiming at a broader international readership whose knowledge of Latin and (*hélas!*) French is no longer good enough to allow a fluent reading in the original languages. But whereas Bernard Adams translated the *Confessio Peccatoris* directly from the Latin *editio princeps* of 1876 and, additionally, from the Hungarian translation by Erika Szepes of 1979, though with some omissions on pp. 352 (“[The *Confessio* continues in this vein for some length.]”), 358, and 362–364, he translated the *Mémoires*, strangely enough, not from the original French edition of 1739, but from the Hungarian translation by István Vas of 1978, without giving any (convincing) reason for this. (For additional information on manuscripts, editions, and translations I am very grateful to Prof. Gábor Tüskés of the Institute for Literary Studies of the Hungarian Academy of Sciences.)

The *Mémoires* are a straightforward narrative of the Hungarian rebellion against Habsburg rule from 1703 until 1711, when the war against Austria was finally lost and Rákóczi went into exile in Poland, followed by the leading generals, Senators and all the more important men” (221). Rákóczi gives, on the one hand, a wealth of information that is often not available in other sources but coloured through the lens of the writer, thus conveying a very personal and immediate impression of the historical events; but, on the other hand, he is selective in the presentation of facts and events, restrained in the reports of his diplomatic activities, and sometimes the victim of factual errors by which the historical value of the *Mémoires* is somewhat reduced. But they are also and foremost, as Gábor Tüskés writes in his instructive essay at the end of the volume, “a political apologia in a theological-spiritual setting” (225) and, “in a sense, the continuation of the Freedom War with pen instead of the sword” (228). This is underlined by Rákóczi’s *Épître dédicatoire à la Vérité Éternelle*, which he prefixed to his *Mémoires* (unfortunately not included in the present translation), where he “lays

out the dual purpose of self-apologia and self-criticism, declares the duality of the historical and eschatological point of view, explains his principles in using the genre, and draws up his creed as a writer” (Tüskés, 230).

Quite different is his procedure in the *Confessio Peccatoris*, which, as the title already indicates, has as its main model the *Confessiones* (and *Soliloquia*) of St. Augustine: The narrative of Rákóczi’s life is interspersed with reflexive and meditative passages, and he, too, speaks to God as the famous Church Father does. But unlike in Rákóczi’s approach, Augustine seeks a dialogue with God, which, however, he only attains in the course of book 9 (9, 4, 8 ff.: beginning of the dialogue between Augustine and God on a text of the Scripture [Psalm 4]: cf. R. Herzog, “*Non in sua voce*. Augustins Gespräch mit Gott in den *Confessiones*—Voraussetzungen und Folgen,” in *Das Gespräch*, edited by K. Stierle and R. Warning, Poetik und Hermeneutik, 11 (Munich, 1984), 213–50, reprinted in R. Herzog, *Spätantike. Studien zur römischen und lateinisch-christlichen Literatur*, edited by P. Habermehl (Göttingen, 2002), 235–85). Rákóczi, on the contrary, speaks on his own and does not strive to get into a conversation with God, and whereas the so-called “autobiographic” part in books 1–8 of Augustine’s *Confessiones* is nothing more than Augustine’s attempt to induce God to speak to him, Rákóczi is content with narrating his life and confessing his sins to God in the form of soliloquies” (*per formam soliloquiorum*), “prostrate before the crib of the new-born Saviour, in bitterness of heart deplor<ing> his past life and recall<ing> the blessings that he has received and the operation of Providence upon him” (*ad praesepe in corde suo nati Salvatoris vitam suam deflentis et gratias ductumque Providentiae recolentis*). Therefore, the *Confessio Peccatoris* shows “a peculiar blend of autobiographical, religious and other types of writing, an amalgam of fiction and reality,” as Gábor Tüskés remarks in his equally instructive essay at the end of this volume (368), and Rákóczi “created a personal variant of religious-autobiographic Neo-Latin prose, full of emotion, which in many respects points to the psychological novel and individualisation” (369). A thorough study of the *Confessio Peccatoris* by Gábor Tüskés has been published elsewhere: “Psychomachie d’un prince chrétien: au carrefour des genres autobiographique et religieux. François II Rákóczi: *Confessio Peccatoris*. Première partie,” in *Louis XIV et Port-Royal. Chroniques de Port-Royal* 66 (2016): 401–26, with the second part of the study in *Le Christ à Port-Royal. Chroniques de Port-Royal* 67 (2017): 323–41.

Reading the *Confessio Peccatoris* in the present translation (and with the informative notes by Bernard Adams on matters historical and literary) is a continuous pleasure, full of new insights and experiences, and gives a vivid impression of the really adventurous life of that Hungarian nobleman from his early years as schoolboy under Jesuit training in Bohemia (1688–1690) and his study in Prague (1690–1693) through his marriage in 1694 with Charlotte Amalie von Hessen-Wanfried (1678–1722), daughter of the Landgrave Karl von Hessen-Wanfried, his imprisonment in Wiener Neustadt at the end of May 1701 and escape to Poland at the end of November of the same year, his struggle for freedom for Hungary and Transylvania, and the many setbacks he had to

suffer until his exile in France (1713–1717) and, finally, in the Ottoman Empire (from 1718 on). Here, the other great enemy of Austria and his native countries eventually offered him safety from the Habsburg emperors and the opportunity to pursue his literary activities. The chronological order of his life is distributed over both works so that book 1 of the *Confessio Peccatoris* covers the early period of Rákóczi's life until 1703; the *Mémoires* narrates the events from 1703–1711; and finally books 2 and 3 of the *Confessio* recount the events of the years 1711–1720.

The translation is sometimes rather free and deviates from the development of thought and argumentation and from the structure of the Latin syntax, but it is nevertheless fluent and always highly readable. It is a pity that the original Latin version of the *Confessio Peccatoris* has not yet been reprinted, but must still be consulted in the inadequate *editio princeps* of 1876 that is, however, available in an online edition of the Bavarian State Library in Munich (<https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV020955847>), as are the *Mémoires* in the Hague edition of 1739 (<https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV014110578>); a new critical edition, however, is in preparation (kind information by Gábor Tüskés). Both texts, the *Memoirs* and the *Confessio Peccatoris*, deserve to be rediscovered and read again not only by historians, philologists, and literary critics but also first and foremost by contemporary readers: if they are not able to read the original French and Latin, here they have welcome access: *tolle lege*.

The Neo-Latin News 67, 3–4. sz. (2019): 226–232.

Csenge E. ARADI

On the Translations of Ferenc Rákóczi II's *Confessio Peccatoris* and *Memoires*

Bernard Adams' English translation of Ferenc Rákóczi II's two major literary works definitely fills a niche in research on 18th-century Central European literature as this is the first time that Rákóczi's *Confessio peccatoris* and *Memoirs* (*Mémoires*) have become accessible to Anglophone readers. This timely publication aligns with current international research trends in the history of literature, namely that the past few years have seen an increasing interest in Hungarian and Transylvanian traditions of autobiographical writing. Its importance extends far beyond the limited field of Rákóczi research since Adams' translation counts as an essential source text for a deeper understanding of the political, philosophical and religious tendencies that prevailed in the first half of the 1700s in Hungary. The author's notes placed on the very first page of the Latin manuscript of *Confessio* indicate that Rákóczi set out to write his autobiography in Grosbois (known today as Yerres), France, on Christmas Eve, in 1716. He interrupted this work in the early months of 1717 to start composing his memoirs before fleeing into exile to Tekirdağ, Turkey. Whereas *Confessio* is written in the tone of deepest atonement and repentance, *Memoirs* was originally destined to be an informative

text which reports on the War of Independence led by Rákóczi against the Habsburgs between 1703 and 1711. Besides providing an account of the circumstances that eventually led to the uprising of the Hungarian nobility, Rákóczi also makes an attempt to evaluate the reasons behind the failure of the war. The manifest differences that can be perceived between the two pieces of writing with respect to authorial intention make, on the surface, *Confessio* and *Memoirs* the two opposite poles of Rákóczi's identity as a writer. Whilst such a sharp distinction might be justified in terms of genre, from a literary-psychological perspective the two texts cannot be treated independently of each other. Already at the moment of their genesis, they become intertwined and inseparable by the author's faith in predestination and in earthly punishment. The repenting tone of *Confessio* resonates in the historical narrative of *Memoirs*, revealing that Rákóczi's religious conviction leaves an indelible imprint in his concept of history.

Bernard Adams' translation of the two texts is published in two volumes, each accompanied by Gábor Tüskés' (Hungarian Academy of Sciences, Institute for Literary Studies) study at the end. Adams' preface in *Confessio* is followed by Oxford historian Robert Evans' study focusing on Rákóczi, the prince and the politician. Evans gives an overview of how the dominant ideologies that have characterised Hungarian politics and culture have formed the Prince's reputation throughout the past three centuries. To fully understand Rákóczi's oeuvre, Evans argues, one needs to see how the different roles he fulfilled – those of the Prince, the diplomat, the Christian believer, the writer and the outlaw – formed together the complex personality that emerges in his writing.

The first volume contains the translation of *Confessio*, preceded and followed by the two aforementioned studies. *Confessio* is regarded as a representative piece of religious confessions of Augustinian inspiration written in Latin. What makes Rákóczi's work a truly invaluable source for literary research is the fact that it betokens a transition between Christian confessions and profane autobiographical writings imbued with a sense of spirituality. It is thus not infeasible to say that genre-wise *Confessio* is a forerunner of sentimental literature, which appears to be often identified with Rousseau's *Confessions*. Also, the eclecticism surfacing in Rákóczi's confessions can be considered a common feature of mainstream literary tendencies characterising the late 17th–early 18th centuries. Contrary to the conventional forms of religious autobiography, *Confessio* comprises several different genres which vary rhapsodically throughout the text. To give an example, meditations are interrupted by narrative parts or travelogues, and the same goes for the other way around: the author's prayers and meditations are integrated into the autobiographical narrative infused with Rákóczi's recollection of contemporaneous history, of which he was a central figure. While the Augustinian tradition of atonement and repentance undoubtedly has a major influence on Rákóczi's mindset, one can also notice the effect of French Jansenism, and with that of the Port-Royal tradition of confessions. By virtue of its genesis and eclecticism, *Confessio* becomes a spectacular example of Hungarian and Transylvanian autobiographical writing. More than that, it portrays the Prince's state of mind in the

relatively long transitional period between losing the War of Independence against the Habsburgs (1711) and the beginning of the Turkish exile (1717). In this respect, for Rákóczi writing not only meant self-justification but it was also a way of self-reflection and spiritual practice in his search for a new life exempt from his previous sins.

Whereas *Confessio*, written in Latin, belongs to the intimate genre of autobiography, *Memoirs*, originally composed in French under the title *Mémoires du Prince François II Rákóczi sur la Guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu'à sa fin*, were destined for a larger audience, primarily targeting the world of diplomacy. Although the author intended to provide the international political scene with an impartial and informative report on the War of Independence, he failed to fully achieve this goal for the simple reason that it reflects the same religious conviction as his other masterpiece, i.e. his faith in predestination and in the original sinfulness of man. Tinged with subjectivity and resentment, *Memoirs* give the impression of a defence speech rather than a historical account. Published in The Hague as early as 1739 by printer and bookseller Jean Neaulme, Rákóczi's narrative of Hungarian political events became widely known to contemporary political and philosophical thinkers. Being practically the only source of first-hand information about the war the Hungarian nobility had fought against Vienna, *Memoirs* served as a reference work even if the reliability of the account was in some cases dubitable in consequence of its biased tone. Even Voltaire, towards the end of his *Candide*, made mention of Rákóczi's Turkish exile.

Interestingly though, blending subjectivity into political accounts was not at all alien to the memorialists of the age, and this is especially true for authors writing in French. One needs to go no further than the political memoirs of Cardinal de Retz, Saint-Simon or François de La Rochefoucauld to see how organically one's subjective experience integrates into their interpretation of history – and how little they pay heed to conceal their emotional involvement, most often a sense of utter disappointment. Rákóczi's *Memoirs* therefore fit well into the memoir-writing trends of the age.

Let us now turn our attention to Bernard Adams' translation of the two texts. Historically, the original Latin manuscript of *Confessio* was first published in 1876, followed by its first Hungarian translation in 1903. Another Hungarian translation came out in 1979 by Erika Szepes. A lesser-known fact about *Confessio* is that it had a French translation made shortly after Rákóczi's death by a Camaldule monk, Chrysostome Jourdain; the critical edition of this manuscript was compiled by the Department of 18th-Century Literature (Hungarian Academy of Sciences, Institute for Literary Studies), and will be published by the French Champion in the course of 2020. What makes Rákóczi's *Confessio* a challenging task to translate is the detectable influence of French classical rhetoric in the Latin text, including paragraph-long multiple-complex sentences, multiple recursions and free adjuncts as well as mid-sentence interjections. In addition, the whole text resonates of a pathetic tone, enriched with metaphors and allegories evoking the Augustinian and the Jansenist symbol systems. The linguistic complexity and the poetic force of *Confessio* are definitely its most char-

acteristic features, which, at the same time, make the reading more difficult, even somewhat cumbersome. In his English translation, Adams successfully reproduces the pious tone and the spiritual atmosphere of the original text. Based on the Latin original and Erika Szepes' 1979 Hungarian translation, Adams' version enables the non-Hungarian reader to access Rákóczi's world considerably more easily than any time before: having opted for a modernised language – with the proper names used in accordance with current orthographical conventions –, Adams produced a fluent and enjoyable text comprehensible to anyone interested in the subject area. The translator stuck to the original text in the sense that he preserved its rhetorical characteristics, but he made the intra- and inter-sentential grammatical relations more clear, thus facilitating the interpretation process. To this also contributed the aforementioned orthographical modernisation, of which punctuation was a crucial element. In comparison with Jourdain's French manuscript, which was fairly inconsistent in punctuation and thus lent a sense of heaviness to the whole text, Adams' work follows a persistent logic in using, for instance, commas to separate recursive free adjuncts or clauses from one another, or, similarly to the original text, semi-colons to link related ideas.

The clarity and fluency of Adams' use of the English language manifests itself in his translation of *Memoirs* as well. From the reader's perspective, what makes these two volumes particularly valuable is that there is no feeling of dissonance when reading the two books one after the other – which was the idea the translator genuinely had in mind. The two texts create an impression of stylistic harmony, thanks to the systematicity of the translation. The footnotes provide readers with the information they need to better grasp the cultural reality that formed the array of perspectives emerging from the texts. The selected bibliography at the end of each volume contains the relevant literature published in Rákóczi research, mostly in French up to this date. Adams' work shows commitment and scholarly expertise, and his translation of Ferenc Rákóczi II's two principal writings is definitely a substantial contribution to the field of 18th-century Hungarian literary studies.

Hungarian Review 11, 2 (2020): 65–68.

Graeme MURDOCK

Thanks to the exceptional translations provided by Bernard Adams, readers have access in English for the first time to two important texts by Ferenc Rákóczi II. Supported by extremely helpful notes, these volumes present Rákóczi's understanding of the strange windings and turnings of providence that marked his extraordinary life. The reader can also turn for assistance to accomplished essays by Gábor Tüskés in both volumes and to the insights provided by Robert Evans in his preface to the *Confessio*. These two volumes are interconnected. Rákóczi's *Memoirs* provide an account of the rebellion

in Hungary between 1703 and 1711 amid the War of the Spanish Succession. In the *Confessio*, Rákóczi explores his path to the rebellion and its aftermath. Rákóczi fled first to Poland and then to France (via Hull). He retreated from the Bourbon court to live near a monastic order, which he describes as a period of spiritual transformation. In 1717 Rákóczi attempted to resurrect his political career by accepting an invitation to move to Turkey. However, after the Peace of Požarevac (Passarowitz) was agreed in 1718 between the Habsburgs and Ottomans, Rákóczi's race was run. To his death in 1735, Rákóczi lived under the sultan's protection at Tekirdağ to the west of Istanbul.

The two volumes are of a very different character. Rákóczi's *Memoirs* (written originally in French) offer a reasonably clear account of the rebellion in Hungary, understandably dwelling more on early political and military triumphs than on the collapse of the rebel cause. The *Confessio* (written originally in Latin) sets out a personal and political narrative in the context of extensive religious commentary and reflections. As Evans writes, the *Confessio* is a "devotional work in which the events of Rákóczi's vicissitudinous life struggle to gain autonomous expression" (*Confessio*, 7). Rákóczi's concerns about God's providence and his own sinfulness persist throughout the text. Rákóczi ponders "that alternation of good and evil, of consolation and affliction, of joy and sadness" by which providence steers life toward the purposes of God (*Confessio*, 33). He criticizes the folly of his pride but does not seem to grasp that his chief political error, as Tüskés observes, was to vastly overestimate the significance of Hungary in the calculations of other European powers. The *Confessio* reveals much about Rákóczi's life in varied contexts, from Vienna to Versailles to the Porte. The style of this text suggests some influence of earlier Hungarian Reformed historiography (and Rákóczi's father was born a Calvinist). Rákóczi has little good to say about the Jesuits who educated him. Rather, alongside the Augustinian model for his work, Rákóczi's commitment to moral austerity and to divine grace seems to point to Jansenist influences (although he angrily refuted this suggestion in the text as a malicious rumor).

If Rákóczi intended the *Confessio* as a humble and introspective account of the enduring struggles of a penitent sinner, his *Memoirs* offer a more straightforward defense of Hungary's cause. Rákóczi contests the efforts of slanderous Austrian tongues to proclaim the perfidy of the Hungarians. He argues that the rebellion was rather a "visible sign and bitter fruit of the crushing rule of the House of Austria." If Hungarians displayed "the properties of a badly brought up child," then not "the child but its parent must be blamed" (*Memoirs*, 49). Rákóczi suggested that divine providence sent him to his "desolate fatherland" to liberate his country from Austrian rule (*Memoirs*, 61). Rákóczi soon discovered the complexities of trying to hold together his rebel alliance in Hungary and in Transylvania and the need to balance support for his church while giving credible promises to Protestants about the restoration of their rights. As to why the rebellion in Hungary was defeated, in Rákóczi's view this was a matter of divine providence and the result of untrustworthy foreign allies, military incompetence, and above all a consequence of his own failings. Rákóczi has a clear

sense of his responsibilities, especially to the communities living in his extensive estates in northeastern Hungary. However, his pious declarations about acting out of love of fatherland sit uneasily alongside chaotic political machinations and particularly the shocking murder at the 1707 rebel assembly of a county representative who spoke against the consequences of conflict on the country. Rákóczi evaded any blame for this incident, suggesting that his “only thought was to stop this disorderly conduct” as another terrified representative “flung himself at my feet and I protected him” (*Memoirs*, 173). Rákóczi is perhaps a little more convincing in his concern for the impact of the rebellion’s collapse. He described the pathetic scene as families of his officers and noble supporters fled advancing Habsburg forces in late 1710 with “little children crying in the dilapidated wagons as they struggled through the half-frozen mud and slush” (*Memoirs*, 211).

These volumes are an important scholarly achievement and provide wider access to significant sources about the complex politics of the Rákóczi rebellion. The publication of these texts will be of great benefit to all interested in the political and religious history of early modern Hungary and the Habsburg monarchy.

Austrian History Yearbook 51 (2020): 339–341.

Charles INGRAO

Prince Ferenc II Rákóczi (1676–1735) is a seminal figure in the annals of both Hungary and the Habsburg monarchy, primarily by virtue of the eight-year *kuruc* war (1703–1711) that he headed against Leopold I (1657–1705) and Joseph I (1705–1711). Given the dearth of scholars proficient in Magyar, he has never been the subject of a scholarly, western-language biography; even treatments of the rebellion that bears his name have been limited to individual chapters in histories of Hungary or other related subjects.¹ Western readers have long had access to the prince’s *Mémoires* in French translation. Now they can not only read the memoirs in English, but also the far more obscure *Confessio Peccatoris* that covers elements of the prince’s life before and after the rebellion.

Rákóczi actually began writing the *Confessio* first, in 1716 during his postwar exile in Paris. Although the Latin text was framed as a humble acknowledgement of his sins and shortcomings, it also traced key events in his childhood and early manhood prior to

1 One projected multivolume account, Baron Ladislas Hengelmüller, *Hungary’s Fight for National Existence or the History of the Great Uprising Led by Francis Rakoczi II., 1703–1711* (London: Macmillan, 1913) ended with a single tome covering the rebellion’s first three years. For chapter-length treatments, see also Charles Ingrao, *In Quest and Crisis: Emperor Joseph I and the Habsburg Monarchy* (West Lafayette: Purdue, 1979), and Orest Subtelny, *Domination of Eastern Europe: Native Nobilities and Foreign Absolutism, 1500–1715* (Kingston & Montreal: McGill-Queen’s University Press, 1986).

the *kuruc* war. He abruptly set it aside in the spring of 1717, when the Ottoman sultan invited him to relocate in Constantinople. The Porte was doubtless eager to capitalize on the prince's ability to rouse his followers against Emperor Charles VI (1711–1740), who had intervened in a Venetian-Ottoman war that had broken out in 1714. Clearly the candid admissions of the *Confessio* were not an appropriate vehicle for role that both the sultan and he envisioned. Instead, the prince responded by quickly penning his famous memoir in French as an instrument of wartime propaganda. Only with the sultan's final defeat in 1718 did Rákóczi resume work on the *Confessio*, this time by covering his years of exile. Both manuscripts were sent to France, fully intending to publish the memoirs posthumously. Rákóczi died in 1735, with the memoirs appearing in 1739. Over a century would pass before the *Mémoires* appeared in Magyar (1861), while the *Confessio* languished until it was finally published in neo-Latin (1876) and Magyar (1903).

The intermittency of the two projects presents an unusual challenge since the chronology begins and ends with the *Confessio*, with the memoirs positioned in the middle. The editor and publisher resolved this problem by publishing the two volumes separately, implicitly inviting reader to pick up the *Confessio*, put it down halfway through so that s/he can consume the *Memoir* before completing the second half of the *Confessio*. Of course, there are substantive and stylistic differences between the two volumes. Whereas both relate the actions and character of countless actors with whom Rákóczi interacted, the *Memoir* focuses more readily on the *Alltag* of military events and tactics. It is here where the prince attributes his ultimate defeat to the lack of money, weapons and prospective allies, whose empty promises he never seems to have recognized. He also relates how his only experienced fighters in the opening months of the rebellion were outlaws, especially returning veterans of Imre Thököly's earlier revolt who much preferred to drink, sleep and pillage. He also relates how he decided to launch the rebellion in the expectation that he would be able to join forces with Bavarian Elector Max Emanuel – only to have those hopes dashed at Blenheim (1704). Later on he insists that he accepted the Transylvanian crown fearing it would otherwise be offered to the Protestant Thököly, thereby turning a revolt against Habsburg tyranny into a religious war. He discounts any notion that the *kuruc* war was a brutal civil war by readily praising opposing commanders and relating how his own forces typically concluded successful sieges by offering Austrian garrisons the honors of war. He does, however, identify the Habsburg Serbs ("Rascians") as the "natural enemy of the Hungarian" who routinely massacred innocent civilians. Meanwhile, the prince reserves his greatest criticism for the Magyar nobility, especially those aristocrats who initially hesitated to join him until the mass support of their own peasants convinced them that it was safe – indeed, *safer* – to switch sides. Even then, he constantly derides their vanity in embracing cavalry rather than infantry commands as beneath them, thereby leaving a skill deficit that the Austrians would exploit in virtually every ensuing battle.

Whereas the *Confessio* occasionally alludes to military and, especially, diplomatic developments, it dwells much more on the prince's interpersonal relations during the pre- and postwar periods. In the process Rákóczi leaves little doubt of his piety and commitment to his Roman Catholic faith that began with his Jesuit upbringing. Nor can we question his remorse in confessing sexual transgressions (including a lengthy affair with a Polish countess), a series of power struggles with his sister, or the vanity that sometimes led him to make poor decisions. Indeed, his remorse validates the judgment of Austrian, German and other western historians who have blamed him for his credulity in believing the promises of foreign leaders whose help he sought against the Habsburgs.

Both editions are well served by Bernard Adams's elegant translation and expert notes, much as the reader benefits from introduction by R.J.W. Evans that precedes the *Confessio*. The helpful essay that Gábor Tüskés appends to the *Confessio* might have been better placed in the beginning. It is regrettable that neither volume includes an index or any maps with which to handle the lengthy succession of names and places. Nonetheless, both volumes will be welcomed by scholars, who might consider assigning the *Memoirs'* wartime narrative or the *Confessio's* representation of the early modern *société des ordres*.

H-Net: Humanities & Social Sciences Online, <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=55196> (June 2020)

Barbara MAHLMANN-BAUER

In Ungarn ist Ferenc II. Rákóczi (1676–1735), der Sohn des Fürsten von Siebenbürgen Ferenc I. Rákóczi und Ilona Zrínyi, die sich 1682 mit Imre Thököly, dem protestantischen Anführer der Kuruzen, verheiratet hatte, als Kämpfer für die Unabhängigkeit Ungarns und gegen die unrechtmässige Eingliederung Ungarns und Siebenbürgens in die Erbmonarchie der Habsburger nach der siegreichen Zurückdrängung der Osmanen bis heute populär. In der Revolution von 1848 war er Symbolfigur der nationalen Befreiung, und 1867 erhielten die Ungarn in der Doppelmonarchie Österreich-Ungarn die von Rákóczi erstrebte Autonomie. Den ungarischen Freiheitskrieg, den Rákóczi mit finanzieller Unterstützung des französischen Königs in den Jahren 1703–1711, zur Zeit des spanischen Erbfolgekrieges, in Siebenbürgen organisiert hatte, stellte er nach dem Scheitern seiner Pläne in zwei höchst unterschiedlichen, zu Lebzeiten unveröffentlichten Ego-Dokumenten als legitime Gegenwehr der vom Habsburger Kaiser entmachteten Stände Siebenbürgens dar. Die *Confessio peccatoris* und *Mémoires*, die Rákóczi in einer Phase spiritueller Einkehr bei den Camaldulensermonchen in Grosbois nahe Paris 1716–1720 niederschrieb und in der türkischen Verbannung vollendete, dokumentieren seine politischen Absichten,

rechtfertigen die militärischen Aktionen und setzen also mit der Feder den Kampf für Freiheit und Selbstbestimmung fort. Rákóczi legt in den *Mémoires* und seiner *Confessio peccatoris* über seine letztlich gescheiterten politischen und militärischen Aktivitäten im ungarischen Freiheitskampf 1703–1711 Rechenschaft ab, in den *Mémoires* über seine „actions extérieures“ für ein höfisches, politisch urteilsfähiges Lesepublikum, in der *Confessio peccatoris* vor seinem Gewissen über „l'intérieur de son cœur“ (frz. Orig. der Widmung der *Mémoires*).

Beide Autobiographien liegen nun erstmals in der von Gábor Tüskés sachkundig kommentierten englischen Übersetzung Bernard Adams vor. Tüskés zeichnet in den Nachworten die Geburt eines Schriftstellers nach, der in der Seelennot seiner Isolation seine politischen Ambitionen ebenso wie das Scheitern seiner Mission als Ergebnis göttlicher Providenz zu begreifen versuchte. Robert Evans orientiert in seinem Vorwort über Inhalt und Aufteilung der beiden Texte, deren Herzstück die annalistische Beschreibung der Aufstände, Militärhandlungen und politischen Verhandlungen auf den Landtagen in den *Mémoires* ist. Obwohl Rákóczi die Publikation seiner *Mémoires* 1730 plante, wurden sie erst postum 1739 in der Anthologie *Histoire des Révolutions de Hongrie* veröffentlicht (hist.-krit. Ed. 1978), während die *Confessio peccatoris* erstmals 1876 gedruckt wurde. Unter dem Titel *L'autobiographie d'un prince rebelle. Confession et mémoires de François II Rákóczi* legte Béla Köpeczi 1977 eine sorgfältig eingeleitete, sparsam kommentierte französische Auswahl Ausgabe vor. Die französische Übersetzung der *Confessio peccatoris* von Chrystostôme Jourdain (1776) wird erstmals 2020 historisch-kritisch mit Einleitung und Kommentar, herausgegeben von Gábor Tüskés, bei Honoré Champion erscheinen. Mehr als nur einen Vorgeschmack auf diese Edition gibt die hier vorliegende englische Doppelausgabe der *Confessio peccatoris* und der *Mémoires*, weil sie dem Leser ein Urteil über die Diskrepanz zwischen rhetorischem Anspruch und den zur Verfügung stehenden Schreibstrategien und Gattungstraditionen erlaubt.

Sohn des Fürsten von Siebenbürgen Ferenc I. Rákóczi sah, entsprechend der familiären Tradition, seine Aufgabe darin, die ständisch verfasste Monarchie Ungarns wiederherzustellen, soziale Reformen einzuleiten, die traditionell verbürgte religiöse Vielfalt in Siebenbürgen zu garantieren und das Bildungssystem dem Niveau der absolutistisch regierten Monarchien Westeuropas anzupassen. Seine militärischen Unternehmungen hatten angesichts der Übermacht kaiserlicher Truppen, mangelhafter soldatischer Ausbildung und schlecht koordinierter Militärführung weitgehend den Charakter eines an Risiken und Opfern reichen Partisanenkampfs. Rákóczi wurde nach anfänglichen Erfolgen bei der Rekrutierung und Ausrüstung von Soldaten aus allen Volksschichten 1704 bzw. 1705 von den Ständen zum Oberhaupt der Konföderation Siebenbürgens und Ungarns gewählt, verlor aber 1709 die Unterstützung des französischen Königs und wurde endlich aufgrund seiner Weigerung, 1711 den Frieden von Szatmár zu unterschreiben, zur Persona non grata in seiner Heimat.

Rákóczi gelang es nicht, das ererbte Recht der Ungarn auf Selbstbestimmung in den Friedensverträgen von Utrecht, Rastatt und Baden 1713 und 1714 geltend zu machen. Den Frieden von Szatmár, den Sándor Károlyi, kaiserlicher Feldmarschall und einer von Rákóczis Generälen, mit den Kaiserlichen am 29. April 1711 aushandelte, betrachtete Rákóczi als Verrat an seiner legitimen Mission, nachdem die Stände Ungarns und Siebenbürgens mehrheitlich den Eid auf Karl VI. abgelegt hatten, weil der Habsburgerkaiser den Aufständischen Amnestie versprach, ihnen den im Krieg konfiszierten Besitz zurückgab und den Ständen Religionsfreiheit und begrenzte Selbstverwaltung zusicherte. Im Türkenkrieg zwischen Venedig und Österreich war Siebenbürgen 1718 erneut Schauplatz, indes war die den Österreichern mittlerweile unterlegene osmanische Regierung (Rákóczi spricht stets von der „Pforte“; C 294, 296, 299, 316 u. ö.) stärker an einer friedlichen Einigung mit Österreich denn am hartnäckigen Antagonismus zwischen Ungarn und den Habsburgern interessiert, weswegen auch der Friedensvertrag von Passarowitz (21. Juli 1718) die ungarischen Belange ignorierte.

Ferenc II. Rákóczis Anspruch, mit der Darstellung des achtjährigen Befreiungskriegs noch nach Beendigung des spanischen Erbfolgekrieges von Frankreich aus und zuletzt aus dem türkischen Exil ein politisch interessiertes Publikum in Frankreich, England, den Niederlanden, Brandenburg und Schweden zu erreichen und bei ihm Verständnis für das Unabhängigkeitsstreben der Ungarn und ihre ererbten Rechte zu wecken, war um so höher, je weiter er geographisch und diplomatisch von den europäischen Herrscherhöfen abgeschnitten war. Die Erkenntnis, dass die Reise in die Türkei, ungeachtet der Hoffnungen, welche der Sultan und seine Diplomaten mit ihrer generösen Einladung weckten, seine Isolation besiegelte und dass eine Rückkehr aus der Verbannung unmöglich war, hat, wie Tüskés es psychologisch plausibel macht (C 374), Rákóczi zur eigentümlich unausgewogenen Konzeption seiner doppelten Autobiographie veranlasst, die eine Apologie versucht, aber auch mit harschen Selbstanklagen nicht spart.

Rákóczis realistische Beschreibung der Kriegsführung auf wechselnden Schauplätzen, seine Porträts der militärischen und politischen Anführer, allen voran Graf Miklós Bercsényi, der ihn in Polen zur Adelsverschwörung und zur militärischen Gegenwehr ermutigte, und seine juristisch versierten Urteile über die politische Struktur und soziale Lage machen die *Mémoires* zu einer einzigartigen Quelle ungarischer Geschichte. Seine Selbstreflexionen vor dem *forum internum* und vor Gott gewähren in der *Confessio peccatoris* Einblick in die Seelennot einer ehrgeizigen, aber zerrissenen Persönlichkeit: Rákóczi hatte im Kloster von Grosbois unter jansenistischem Einfluss Gottes Gnade beschworen. Auch inmitten der muslimischen Kultur setzte er die asketische Zwiesprache mit Gott fort und suchte in einer reinigenden Schreibtherapie Lebenssinn und Frieden. Verständlich ist sein Bestreben, in der Rückschau seine militärischen Unternehmungen angesichts hoher Verluste zu rechtfertigen und sein unermüdliches, in der türkischen Verbannung fortgesetztes Werben um Unterstützung einflussreicher Mächte zu begründen. Die Bereitschaft, sich im Dienst für die ererbte

Selbstbestimmung des Vaterlands aufzuopfern, sei immer stärker gewesen als der Wunsch, ererbte Machtansprüche durchzusetzen und auf dem Parkett der höfischen Mächte zu glänzen. Nie inszeniert er sich als siegreicher Held; bis zuletzt betont er, für die althergebrachte Freiheit Ungarns und Siebenbürgens lieber den Tod erleiden als Rache üben oder auf ererbten Machtansprüchen bestehen zu wollen. Auch vor seinem Gewissen versuchte er mit seiner Lebensleistung zu bestehen und inszeniert die Selbstprüfung nach dem Vorbild der augustinischen *Confessiones* als Zwiesprache mit Gott.

Gelang es ihm, vor seinem intendierten westeuropäischen Publikum seine politischen Ziele mit den ethischen Normen des Christentums in Einklang zu bringen? Rund 60 Jahre vor Rousseau dedizierte Rákóczi II. seine Memoiren pathetisch der *vérité éternelle*, angetrieben vom Wunsch, ein wahrhaftiges Zeugnis seiner politischen Absichten und militärischen Unternehmungen abzulegen und dabei zu prüfen, ob er sich von Eigenliebe und Herrschbegier habe leiten lassen. Seine Neigung, in der *Confessio peccatoris* sich nach der Weltabkehr und als Zeitzeuge des Sterbens des allerchristlichsten Königs in Versailles übertrieben reumütig wegen leichtsinniger Entschlüsse, die das Leben anderer gefährdeten, oder Notlügen, die ihm die Flucht erleichtern sollten, Vorwürfe zu machen, erinnert dagegen noch an Grimmelshausens *Simplicissimus Teutsch*, der nach seinem Wandel zum Inseleremiten seine vergangenen Kriegshandlungen nach uneinlösbar hohen ethischen Maßstäben verurteilt hat.

In der *Confessio peccatoris* wechselt der Ich-Erzähler zwischen der Berufung auf die göttliche Vorsehung, die ihn zu seinen militärischen Aktionen ermächtigt und ihn bei seiner patriotischen Mission geleitet habe, und sündenbewusster Zerknirschung und Selbstvorwürfen wegen lasterhafter Selbstliebe. Hier legitimiert er zwar seine Mission, das Fürstentum Siebenbürgen von der Habsburgischen Fremdherrschaft zu befreien, damit, Werkzeug göttlicher Vorsehung zu sein. Aber bisweilen vergisst der in Wiener und Prager Jesuitenschulen patristisch und juristisch Gebildete seine literarischen Vorbilder, die *Confessiones* und moderne, vom Jansenismus inspirierte Ego-Zeugnisse, um seine Entscheidung für Widerstand und Rebellion, die nach kaiserlichem, für Ungarn nicht verbindlichem Recht als Verschwörung und Verrat galten, einzig nach Maßgabe des Natur- und Widerstandsrechts zu begründen. In den *Mémoires* orientiert er sich an der altrömischen Militärgeschichtsschreibung ebenso wie an der modernen politik- und naturrechtlichen Fachliteratur, um ein getreues Tableau der vier Stände der ungarischen Nation zu zeichnen, auf deren Mitwirkung er im Freiheitskampf angewiesen war, deren Loyalität gegenüber der de facto Besatzungsmacht Habsburgs aber je nach Besitzstand und Konfession schwankend und vielfach unberechenbar war (daher die habsburgische, von Rákóczi aber nie verwendete Bezeichnung ‚Malkontente‘; M., S. 54–61). Obwohl er seinen Lesern den Bildungsrückstand des ungarischen Adels mit der bildungsfeindlichen Politik der Habsburger erklärt und Verständnis für mangelhafte soldatische Fähigkeit und militärische Tüchtigkeit seiner Mitkämpfer aufzubringen versucht, hebt er ihren wahrhaft „gallischen Geist“ hervor. Dagegen spottet

er über die kaiserlichen Heerführer, deren Qualitäten keineswegs dem Autor von *De bello Gallico* Ehre gemacht hätten (M., S. 117).

Tüskés situiert die Texte in der Tradition großer Selbstbiographien seit Augustinus und der Nachbarschaft pietistischer und puritanischer ‚Ich-Literatur‘ (C 371 f.). Nicht minder wichtig sei ihr Anteil am naturrechtlich und politiktheoretisch fundierten Programm der europäischen Frühaufklärung. Er macht auf Gemeinsamkeiten mit der Ich-Literatur der Epoche der Empfindsamkeit (Rousseau, Richardsons Briefromane) aufmerksam und zeigt die Nähe zur älteren politischen Tagebuchliteratur (Samuel Pepys) auf. Vielfache Bezüge zur antik-römischen Geschichtsschreibung und zur Meditationsliteratur jansenistisch inspirierter Autoren in Rákóczis Autobiographien dokumentieren, wie die Kulturen West- und Mitteleuropas sich überkreuzten. Der ungarischsprachige Fürst von Siebenbürgen nahm den Wettstreit mit europäischen Herrschern um politischen Einfluss und kulturelle Ausstrahlung auch in seinen Optionen für späthumanistisches Latein und ‚barockes‘ Französisch auf. Er verabscheute konfessionelle Polemik, weil sie von den Habsburgern in Zusammenarbeit mit der Gesellschaft Jesu instrumentalisiert wurde, und suchte den Anschluss an politik- und rechtstheoretische Diskurse in Westeuropa, die religiöse Toleranz als Weg der Friedenssicherung empfahlen und die Stabilität von Herrschaft auf der Grundlage des Naturrechts und der Vertragstheorie beurteilten, und dies umso ehrgeiziger, je weniger an den Höfen Europas und der Pforte das Unabhängigkeitsstreben der Ungarn und die rechtlichen Übergriffen der Habsburger Beachtung fanden.

Sind aber die Gattungstraditionen der *Confessiones* und der Memoiren überhaupt Rákóczis Bemühen um Rechenschaft über sein Leben vor den Herrschern Europas und ihren Diplomaten, den opferbereiten ungarischen „Malkontenten“ und dem eigenen Gewissen kommensurabel? Oder offenbart das Hin und Her zwischen der Rechtfertigung eines äußerst riskanten Partisanenkampfes, konspirativer Korrespondenz mit den Höfen Frankreichs, Polens, Englands und der Niederlande, die von Wien als Verrat diskriminiert wurden, und der Gewissensprüfung, ob er nicht zu sehr der Eigenliebe gefrönt und sich von Herrschbegierde habe verführen lassen, nicht vielmehr den Blick in eine gesplante Persönlichkeit, die weder in mönchischer Askese bei den Camadulensern noch in der Suche nach geeigneten Bündnispartnern, und seien es auch renommierte, aber wenig verlässliche ‚Heiden‘, ihr Genügen fand? Eindrucks- und einzigartig ist jedenfalls die literarische Leistung Rákóczis, in *Confessio* und *Mémoires* einen weiten, im Natur- und Widerstandsrecht begründeten Bogen zu spannen: Er reicht von der Jugendgeschichte, in der er das Unrecht vom Kaiser und von seiner Partei, den Jesuiten, in deren Obhut er für eine geistliche Karriere erzogen werden sollte, am eigenen Leib erfahren hat, über den waghalsigen Entschluss, aus dem Gefängnis von Wiener Neustadt zu fliehen, wo er wegen des Verdachts auf Verrat einsaß, bis zur Entscheidung, trotz Mangel an Waffen, ohne militärische Ausbildung und angesichts unsicherer Gefolgschaft in den vier Ständen, gemeinsam mit Bercsényi, den Kampf gegen die zahlenmäßig und militärtechnisch überlegenen Habsbur-

gertruppen zu wagen. Dramatische Höhepunkte von Rákóczis Erzählung sind in Buch I der *Confessio peccatoris* die Flucht aus Wiener Neustadt vor der drohenden Hinrichtung nach Polen (C 121–127), damit die Abkehr von der Idee des Martyriums, dem Schicksal seines Großvaters, und in Buch III der fatale Entschluss, der Einladung des Sultans zu folgen und vom unrettbar weit entfernten türkischen Verbannungsort den Widerstandskampf erneut zu organisieren (C 289 ff.). Die in Friedrich Schillers Geschichtsschreibung und Dramen veranschaulichten Ideen, dass die Beschneidung althergebrachter Rechte Unrecht sei und zu Widerstand, ja Aufruhr ermächtige, dass gewaltsame Usurpation Insurrektion, Rebellionen und Verschwörungen provoziere, sind schon in Rákóczis Lebensdarstellung erkennbar. Diese Ideen rumoren in der wenig prinziplichen Jugenderziehung und beherrschen das Veteranendasein des alternden Verbannten. So bilden sie eine Brücke, die über die Untiefen schuldbewusster Selbstzerknirschung, jansenistischer Gnadenhoffnung und jesuitisch antrainierter Gewissenskasuistik hinwegträgt und auf die Revolution in Frankreich, Terreur und die Taktik des Guerillakriegs vorausweist.

Die Fussnoteninformationen von Bernard Adams präsentieren ein *Who is who* der lokalen Militärführer und der polnischen, französischen und englischen Adligen sowie der türkischen Gesandten, mit denen Rákóczi Kontakt hielt. Über die Quellen, literarischen Vorbilder und seine Treue zur römischen Papstkirche, die durchaus mit der in Siebenbürgen traditionell verankerten religiösen Toleranz vereinbar war, klären die Nachworte auf. Auf geographisch-strategische Karten, auch ein Namens- und Ortsregister verzichtet der mit Ungarns Geschichte weniger vertraute Leser schweren Herzens, aber mit Vorfreude auf die für 2020 angekündigte historisch-kritische Edition der *Confessio peccatoris*.

Das Achtzehnte Jahrhundert 44, 1 (2020): 146–150.

További bírálat // Further review

ARADI Csenge. *Irodalomtörténeti Közlemények* 123, 4. sz. (2019): 547–550.

TÁRGY- ÉS KAPCSOLATTÖRTÉNET,
NEOLATIN IRODALOM
HISTORY OF THEMES AND RELATIONS,
NEOLATIN LITERATURE

DAS UNGARNBILD IN DER DEUTSCHEN LITERATUR
DER FRÜHEN NEUZEIT //
THE IMAGE OF HUNGARY IN EARLY MODERN GERMAN LITERATURE

Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit: Der Ungarische oder Dacianische Simplicissimus im Kontext barocker Reiseerzählungen und Simpliziaden. Hg. von Dieter BREUER und Gábor TÜSKÉS. Beihefte zu Simpliciana 1. Bern: Peter Lang Verlag, 2005, 409.

Horst FASSEL

Die Publikation sammelt die Referate einer Budapester Tagung, die vom Institut für Literaturwissenschaft der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und vom Germanistischen Institut der Rheinisch-Westfälischen Technischen Hochschule Aachen in Verbindung mit der Grimmelshausen-Gesellschaft vom 9.–13. Oktober 2003 abgehalten wurde. Schwerpunktthema war Daniel Speers (1636–1707) „Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus“ (1683), der innerhalb eines imagologischen und eines gattungsmäßigen Kontinuums untersucht werden sollte. Unumgänglich waren Rückgriffe auf die äußerst reichhaltige ungarische Literatur zum Werk von Speer, die von Literaturhistorikern, Ethnologen, Komparatisten, Historikern vorgelegt worden war. Der neue Anlaß hat vor allem die kritische Auseinandersetzung mit den bekannten Gemeinplätzen gesucht, die Speers Werk in erster Linie als Produkt eigener, konkreter Erlebnisse darstellten und die sich vorgenommen hatten, die Verquickung von Roman und Reisebericht zu beschreiben. Das hat zur Folge, daß

in den Referaten viele richtige Feststellungen zu den (möglichen) Quellen des Werkes vorhanden sind, noch mehr aber Anregungen dazu, was alles notwendig wäre, um die Entstehungsvoraussetzungen des „Ungarischen Simplicissimus“ exakt und vollständiger zu ermitteln.

Es fällt auf, daß David Frölich – den Speer zitiert, ohne ihn persönlich gekannt zu haben –, als eine der Hauptquellen erachtet wird (Rosemarie Zeller, Friedrich Gaede, Dieter Breuer, Péter Lőkös), daß aber ein Textvergleich größeren Ausmaßes noch immer fehlt. Als mögliche Textvorlagen werden häufig Reiseberichte über Ungarn herangezogen, die im Beitrag „Berichtetes und erzähltes Ungarn im 17. Jahrhundert aus italienischer und deutscher Sicht“ von Italo Michele Battafarano mit italienischen Reisebeschreibungen verglichen werden. Sonst werden Teile des Ungarnbildes – meist als Nationalimages – untersucht, besonders eingehend bei Katalin S. Németh, Nóra G. Etényi und Rosemarie Zeller. Präzise ist der rezeptionsgeschichtliche Beitrag von István Bitskey über „Militia et littera. Volkscharakterologische Ungarn-Topoi in der frühen Neuzeit“, der vorwiegend auf ideologische Zielvorstellungen eingeht. Was noch in die Traditionsreihe passen würde, wird von Rosemarie Zeller in „Der Ungarische Simplicissimus zwischen Schelmenroman und Reisebericht“ angesprochen: die in den letzten drei Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts ausufernde Verbindung von Abenteuerroman und Reisebericht (zum Beispiel Eberhard W. Happel). In der Nachfolge der höfisch-heroischen Romane, regten sie durch den Einbezug einer konkreten Information die Neugier des städtischen Lesepublikums an (Happel bezog in die Abenteuerhandlung immer die Jahresberichte über die politischen, militärischen Ereignisse in ganz Europa ein). Auch Chroniken, geographische Landbeschreibungen haben zur Entstehung des Ungarnbildes beigetragen, nur muß im Einzelfall immer die konkrete Beziehung zwischen Quelle und Nachgestaltung aufgefunden werden, was nicht leicht ist. Am eindrucksvollsten gelingt dies Katalin S. Németh in „Fiktionalität und Realität in den deutschen Ungarnbeschreibungen des 17. Jahrhunderts“, wo sie Veit Marchtaler als Ausgangspunkt von Ungarn-Images etwa zu Martin Zeiller in Beziehung setzt, dessen Einwirkungen auf Daniel Speer schon bekannt waren. Wenig überzeugend ist die Traditionslinie, die András F. Balogh im Beitrag „Nachwirkungen und Topoi der älteren deutschen Literatur im ‚Ungarischen Simplicissimus‘“ zeichnet. Weder das Nibelungenlied als eventuelle Vorlage noch viel weniger die Dracula-Version als Modell für Gestaltung von Grausamkeiten haben einen auch nur mittelbaren Bezug zu Daniel Speer. Wo man tatsächlich – und zwar anhand von Texten – hätte Beziehungen suchen können, wird dies unterlassen, zum Beispiel bei den kurz erwähnten Flugblättern des 17. Jahrhunderts.

Ebenso wenig einfach ist es, den Entwicklungsverlauf der Simpliziaden nachzuvollziehen, wie dies Peter Heßelmann versucht („Schelmenroman und Journalismus – Johann Georg Schielens ‚Deß Frantzösischen Kriegs-Simplicissimi‘...“), und auch der Versuch, Modelle für die (allegorische oder konkrete Eindrücke nachgestaltende) Bergbesteigung von Petrarca bis Speer zu finden (Dieter Breuer: „Beschreibung

einer Bergbesteigung. Mentalitätsgeschichtliche Erwägungen zu Kap. 13.“), erweist sich beim gegenwärtigen Stand der Information als problematisch, auch wenn die Berücksichtigung von Hippolytus Guarinonius sich als sehr nützlich erweist. Die Gegenüberstellung Grimmelshausen – Speer bei Friedrich *Gaede* klärt weitere gattungsgeschichtliche Aspekte zum literarischen Stellenwert des „Ungarischen Simplicissimus“, und der vorzügliche Beitrag von György *Rózsa* „Zum Ungarnbild im Spiegel der Druckgraphik des 17. Jahrhunderts“ steuert Erklärungsmuster zu der Beziehung Text-Bild bei. Ausführungen mit Rückgriff auf die musikalischen Komponente (Thomas *Strässle*, Zoltán *Falvy*) tragen zur inhaltlichen Vielfalt des Bandes ebenso bei wie die rezeptionsgeschichtlichen Exkurse von László *Szörényi* („Die simplizianische Literatur als Quelle für die Romanwelt von Mór Jókai“) und Gábor *Tüskés* („Der ‚Ungarische Simplicissimus‘ im Film“). Die veränderte Optik, die Transformation des Ausgangstextes wird dabei sehr detailliert veranschaulicht. Ähnlich hätte man sich Textvergleiche auch für die Relation zwischen dem „Ungarischen Simplicissimus“ und seinen Vorlagen gewünscht.

Der Sammelband ist in drei Teile gegliedert („Ungarnbilder der frühen Neuzeit“; „Der Roman Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus. Gattungstraditionen, Stoffe, Stil“; „Moderne Adaptationen“). Im Anhang bietet Éva *Knapp* eine Auswahlbibliographie zum Ungarnbild in der frühen Neuzeit dar, deren Titel in einer Ausstellung an der Budapester Eötvös-Loránd-Universität zu sehen waren. Das Gesamtangebot des Bandes trägt dazu bei, die Besonderheiten des Werkes von Daniel Speer besser zu verstehen und die Desiderata der Forschung klarzustellen. Wenn für die Einordnung in die barocke Erzählliteratur und den Stellenwert Speers innerhalb des deutschen Schrifttums weniger Fragen unbeantwortet sind, so muß bei den imagologischen Traditionslinien noch einiges mehr und deutlicher herausgearbeitet werden. In beiden Fällen ist zu berücksichtigen, daß – durch Einzelanlässe bedingt – Interesse an Ungarn (speziell an Siebenbürgen/*Dazien*) bestand, das anhand von Modellen von Martin Opitz über Sigmund von Birken bis Valentin Franck von Franckenstein zur Herausbildung oder Beibehaltung tradierter Topoi führte (unter anderen von der *Dacia/Hungaria felix* und von der *Terra deserta*). Wie diese Traditionslinien entstanden und weitergeführt wurden (beispielsweise die Reisebeschreibungen von Hans Schiltperger bis Georgius de Hungaria), wie sie die jeweiligen Topoi bedingten und wie diese umfunktioniert wurden, gehört zu den Aufgaben, die man nach diesen komplexen Ansätzen des Budapester Tagungsbandes vor sich hat. Dabei wird die Tätigkeit siebenbürgischer Autoren in Zentren wie etwa Nürnberg oder Öls ebenfalls erst zu untersuchen sein. Bei den Reisebeschreibungen wird man bedenken müssen, daß die Reisen/Wanderungen von Daniel Speer nicht den traditionellen Reiserouten entsprachen: Ob aus bewußter Strategie oder als Folge biographischer Zufälle, wird zu klären sein.

Für die vorgelegte Publikation ist symptomatisch, daß sie zum Weiterdenken anregt, was an sich wichtig ist, ebenso aber auch, daß sie an Bekanntem Korrekturen vor-

nimmt und sicher Geglaubtes anzweifelt. Eine sehr nützliche Perspektive für die Barockliteratur mit Bindungen an Ungarn und angrenzende Gebiete.

Ungarn Jahrbuch 27 (2004): 442–444.

További bírálatok // Further reviews

MEID, Volker. *Germanistik* 46, Nr. 1/2 (2005): 262.

RADEK, Tünde. *Jahrbuch der Ungarischen Germanistik* (2005): 375–377.

TÜSKÉS, Gábor und KNAPP, Éva. *Germania Hungaria litterata: Deutsch-ungarische Literaturverbindungen in der frühen Neuzeit*. Studium Litterarum 15. Berlin: Weidler Buchverlag, 2008, 369.

BITSKEY István

A magyar–német irodalom- és művelődéstörténeti kapcsolatokról az elmúlt másfél évtizedben számos új kutatási eredmény született, s ezen belül is figyelemre méltó a kora újkor iránt megnövekedett érdeklődés. Mind magyar, mind német részről számos kiadvány, konferenciakötet, antológia és monográfia járult hozzá a sok évszázados közép-európai szellemi együttélés részleteinek feltárásához, a két kultúrkörben mutatkozó párhuzamos vagy éppen ellentétes jelenségek értelmezéséhez. Szerepelt a témák között a két etnikum egymásról kialakult képének összevetése (Horst Fassel: *Pannonien vermessen. Ungarnbilder in der deutschen Literatur*, 2004; *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie*, szerk. Márta Fata, 2004; *Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit*, szerk. Dieter Breuer – Gábor Tüskés, 2005), a költészeti párhuzamok elemzése (Tarnói László: *Parallelen, Kontakte, Kontraste*, 1998), a 16. századi tudományos kapcsolatok feltárása (*Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, szerk. Wilhelm Kühlmann – Anton Schindling, 2004), a német nyelvterületre irányuló magyarországi peregrináció története (*Iter Germanicum*, szerk. Szabó András, 1999; *Peregrinatio Hungarica*, szerk. Márta Fata – Gyula Kurucz, Anton Schindling, 2006), a bajor–magyar kapcsolatok feltárása (*Hungarica in Bayern*, 2004), a felvilágosodás korának magyar–német kapcsolatai (*Barock und Aufklärung in Ungarn und in Deutschland*, 2005) és még számos egyéb téma, melyeknek felsorolására e helyütt nem vállalkozhatunk. Köztudott, hogy a müncheni *Ungarn-Jahrbuch*, a stuttgarti *Miteinander* című évkönyv, a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek kiadványa-inak több darabja és a tübingeni Niemeyer Verlag *Frühe Neuzeit* néven futó sorozata egyaránt igen sokat tett a magyar és német kultúra közös múltjának bemutatása érdekében. Ebben a sokirányú interdiszciplináris kutatási témakörben kiemelkedő szerepet játszott már eddig is a Tüskés Gábor – Knapp Éva szerzőpáros, korábbi német nyelvű kötetük ma már alapvető tétel a nemzetközi szakirodalomban (*Volksfrömmigkeit in Ungarn*. Dettelbach: Verlag J. H. Röll, 1996). Ezt követően jelent meg Tüskés Gábornak a Nádasi Jánosról szóló monográfiája németül (Tübingen, 2001), amely komparatív módszerrel mutatta be a rendkívül termékeny magyar szerző írói munkásságának európai kapcsolatrendszerét. Most pedig újabb, impozáns tanulmánykötete jelent meg a Tüskés Gábor – Knapp Éva szerzőpárosnak a kora újkori magyar–német irodalmi kapcsolatok köréből, s minden remény megvan arra, hogy a berlini kiadó terjesztési programjának köszönhetően ez a könyv is szervesen beépül a nemzetközi szakirodalom vérkeringésébe.

A kötet négy nagy fejezetre tagolva mutatja be a 17. század magyar irodalmi műveltségének kapcsolatait a német nyelvterület szellemi életével. Az első témakör a latin nyelvű költészet és az irodalomelmélet területét vizsgálja, s igen sok új adatot és megfigyelést tartalmaz, eddig nem vizsgált nézőpontokat érvényesít. Mindenekelőtt meggyőzően illusztrálja azt, hogy a latin nyelvű német jezsuita retorikai munkák nagy számban voltak jelen a Kárpát-medencében, s jelentékeny hatást gyakoroltak az itteni régió irodalmi fejlődésére. A bajor választófejedelem udvari lelkésze, Jacob Balde (1604–1668), akit kortársai egyenesen Horatiushoz hasonlítottak, jól ismert volt a korszak magyarországi jezsuita szerzői előtt, könyvei a rend minden bibliotékájának könyvjegyzékén szerepeltek. Irodalomelméleti tankönyvek, kézíratos feljegyzések, latin versek és iskoladrámák egyaránt mutatják hatását. Egy győri bencés szerzetes, Fojtényi Káson Ferenc – igaz, meglehetősen későn: 1859-ben – magyar fordításban is kiadta „a nagy német–latin költő” verseit.

Nem kevésbé jelentősnek bizonyul a vizsgálatok során Jacob Masen (1606–1681) költni jezsuita teoretikus hatása. Poétikai és retorikai művei (*Ars nova argutiarum*, 1649; *Palaestra eloquentiae ligatae*, 1654; *Palaestra oratoria*, 1659) a magyarországi jezsuita kollégiumok könyvtáraiban nagy számban voltak megtalálhatók, s a tanulmány adatok sokaságával bizonyítja, hogy a német szerzőre sűrűn hivatkoztak mind a magyarországi irodalomelméleti kézikönyvek (főleg a Soarius-átdolgozások), mind a fennmaradt kézíratos jegyzetek; ezen túl hatása egyes irodalmi műfajokban, sőt a drámaelméletben és képzőművészetben is kimutatható. Az utóbbira pregnáns példa a győri jezsuita kollégium díszlépcsőjének freskóciklusa, amelynek ikonográfiai programja Masen emblémaelméletének jegyében készült. Még ugyanebben az első alfejezetben kapott helyet az a tanulmány is, amelyben a szerzőpáros felderíti a Gyöngyösi István *Rózsakoszorú*-jának forrásául szolgáló verses elmélkedés- és imagyűjtemény szerzőjének nevét: eszerint az E. S. monogram mögött Elias Schiller bécsi udvari kamarás rejtőzik.

A második fejezet Magyarország és Alsó-Ausztria irodalmi- és kegyességtörténeti kapcsolatait tekinti át. Külön is részletes elemzés mutatja be a magyarországi barokk irodalom egyik jellegzetes alkotását, Esterházy Pál nádor mariológiai atlaszát, amely Nagyszombatban kétszer is megjelent (1690, 1696, hasonmás kiadása: 1994), s a Mária-kultusz fellendítésében kulcsszerepet játszott. A szerzők most ennek összefüggését tárgyalják a müncheni jezsuita Wilhelm Gumpfenberg monumentális *Atlas marianus*-ával. E kapcsolat részletes feltárása azért is különösen jelentős, mert a német nyelvterület egyik legnagyobb hatású, sokszor kiadott, népszerű barokk devóciós kiadványának magyar nyelvű adaptációjáról van szó, a neves világi főúr anyanyelvén közvetítette a kor katolikus egyházi tudományosságának eszméit a magyar irodalom és képzőművészet számára. A fejezet harmadik témája Johann Urban Pickelius máriacelli *Mirakelbuch*-jának magyar fordítása, amelynek három kötete 1753–1766 között jelent meg a Benedek-rendi Páter Imreh fordításában. Ez a munka is jellegzetes ötvöződését mutatja a korabeli katolikus tudományosság, a szóbeli kegyességi tradíció és a retorikai

műveltség elemeinek, s alkalmas volt arra, hogy a közép-európai közös szellemi örökségnek részévé váljon mind a német, mind a magyar vallási életben.

A kötet harmadik nagy egysége az emblematika és a jezsuita dráma területén tárja fel a magyar–német kapcsolatok részleteit. Számos ábrával is illusztrálva kapunk itt képet egyrészt a német szerzők Magyarországon kiadott emblémáskönyveiről, másrészt a magyar szerzők német nyelvterületen közrebocsátott műveiről. Az előbbire példa a Johann Arndt művét fordító Huszti István, valamint a Johann Gerhard könyvét magyarra átültető Inczédy József, az utóbbira pedig a soproni Lackner Kristóf, a jezsuita Hajnal Mátyás és Hevenesi Gábor, akiknek műveit német nyelvterületen is jól ismerték. Külön alfejezet tárgyalja a németül író magyarországi szerzőket: közülük az eperjesi főbíró Wéber János volt a legjelentősebb, aki Lőcsén reprezentatív kiállítású, ábrákkal illusztrált német–latin nyelvű fejedelmi tükröt tett közzé (*Janus bifrons*, 1662), s ezáltal a német barokk politikai és emblematikus literatúrájának is részévé vált.

Külön alfejezet ismerteti azt az emblémáskönyvet, amelyik *Abgetrocknete Thränen* címmel 1698-ban ismeretlen szerző tollából jelent meg Nürnberg–Frankfurt nyomdahellyel, s amely az egy évvel korábban Máriapócsról Bécsbe szállított könnyező Madonna-képet övező különleges figyelem hatása alatt íródott. Módszerében is újszerű és mintaértékű, ahogyan a szerzők a kiadvány képeinek és a hozzájuk kapcsolódó prédikációs szövegeknek együttes elemzésével bemutatják azt az utat, amelyen a humanista emblematika a barokk vallásos cél szolgálatába állt, módosítva a horatiusi mottót: az „*ut pictura poesis erit*” helyett az „*ut pictura cultus erit*” elvét állítva előtérbe. Az emblematikus kép (*imago, pictura*) barokk kori kultuszeremtő hatása mind a jelen kötet tanulmányaiból, mind a szerzőpáros korábbi írásainak egész sorából (főként: *Populáris grafika a 17–18. században*. Balassi, 2004, valamint: Knapp Éva: *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Universitas, 2003) igazolódik, s jelentékeny hozzájárulást jelent a barokk fogalmának időszerű magyarázatához is. A kép, a jelmondat és a magyarázat (*imago, motto, explicatio*) hármas egysége a vizsgált kiadványban megvalósul, s az így megformált együttes esztétikai hatása járult hozzá a bécsi Mária-kultusz sajátosságainak, aktualizált vonásainak kialakításához, a Magyarországról származó kép „bécsivé” honosításához.

A kötetnek egy további témája a magyar történelmi események ábrázolása a német jezsuita drámákban. Ehhez az elemzéshez tartozik az a függelékben közölt lista, amely teljességre törekvően számba veszi mindazokat a nyomtatott vagy kézíratos drámaszövegeket, melyek a magyar történelemről szólnak, vagy azzal érintkeznek. Mivel a forrásoknak ez a számba vétele a lelőhelyeket is tartalmazza, felbecsülhetetlen segítséget jelent a további kutatások számára.

A negyedik nagy témakör a német pikaeszk regény (*Schelmenroman*) magyar vonatkozásainak és kontextusának feltérképezését célozza. Minthogy köztudottan a 17. századi német irodalom egyik legjelentékenyebb teljesítménye Johann Jacob Christoffel von Grimmelshausen *Simplicissimus* című kalandregénye, indokolt ennek magyar vonatkozásait számba venni. A magyar szakirodalom számára is új ötletet jelent Zrínyi

Miklós hadtudományi írásainak és a *Simplicissimus* háborúfogalmának az összevetése, a párhuzamosságok regisztrálása. Olykor meglepő hasonlóságok mutatkoznak a két szerző nézetei között, így például a hadiszerencse kiszámíthatatlanságáról egyképpen vélekedik Zrínyi és Grimmshausen. Ehhez az alfejezethez tartozik a függelékben a Zrínyi-könyvtár hadtudományi műveinek bibliográfiája, amely ilyen elkülönített formában még nem volt elemzés tárgya. A továbbiakban helyet kap itt természetesen a Grimmshausen-művek magyar fordításainak rendszeres áttekintése, elsősorban Háy Gyula kiválóan minősített fordítói teljesítménye, amelyet a szerzők itt részletesen összevetnek az eredetivel. Az egységnek s egyben a kötetnek is zárótanulmánya Georg Daniel Speer *Magyar Simplicissimus*-ának filmváltozatát, *A trombitás* (1975) című alkotást veszi górcső alá, s annak felemás, az allegorikus értelmezéstől idegenkedő hazai recepciójának okait igyekszik megvilágítani.

Noha a kötet témáinak túlnyomó részéről a szerzőpáros magyar szakfolyóiratokban vagy tanulmánykötetekben már értekezett, az itteni szövegek nem azoknak változatlan fordításai, hanem többnyire továbbgondolt, kiegészített, a német szakmai közönség ismereteihez és elvárási horizontjához igazított variánsai. Ezzel az eljárással messzemenően egyet lehet érteni, mivel számos tapasztalat mutatja, hogy csakis a külföldi kontextussal összhangba hozott, terminológiájában és nézőpontjaiban ahhoz alkalmazott magyar szaktanulmányok tudnak nemzetközi visszhangot kiváltani.

Igen örömdetes, hogy a berlini kiadó rangos sorozatába felvette a 17. századi magyar–német kapcsolatokat elemző kötetet, a benne foglaltak színvonala aligha hagy kétséget afelől, hogy a német szakirodalom is jelentékeny mértékben gazdagodhat a magyar irodalomtörténész szerzőpáros rendkívül alapos, adatgazdag, korszerű szempontokat érvényesítő fejtegetései által.

Magyar Tudomány 170, 7. sz. (2009): 889–892.

Peter HESSELMANN

Der Sammelband beleuchtet die deutsch-ungarischen Literaturbeziehungen in der frühen Neuzeit auf der Grundlage exemplarischer Fallstudien aus europäischer Perspektive. Eine erste Fassung der meisten Kapitel ist in den vergangenen zehn Jahren zerstreut erschienen; die Texte der Erstpublikationen wurden für diesen Sammelband überarbeitet und im Hinblick auf den neuen Publikationskontext einer kritischen Revision unterzogen. Unter den gewürdigten Autoren der frühen Neuzeit finden sich neben prominenten Schriftstellern und Literaturtheoretikern wie Jacob Balde, Jacob Masen, Johann Jacob Christoffel von Grimmshausen und Miklós Zrínyi auch wenig bekannte Namen wie Wilhelm Gumpfenberg, Urban Pickelius, Daniel Speer und Pál Esterházy.

Das Vorwort (S. 7–12) bietet eine orientierende Bilanz des aktuellen Forschungsstands und weist auf bestehende Defizite hin. Die Kapitel des I. Teils unter dem Obertitel „Lateinische Dichtung und Literaturtheorie“ (S. 13–81) verdeutlichen, dass die Spuren der ungarischen Balde-Rezeption seit den sechziger Jahren des 17. Jahrhunderts über zwei Jahrhunderte hinweg kontinuierlich verfolgt werden können. Im zweiten Kapitel werden ein erstmals 1645 veröffentlichter lateinischer Rosenkranz-Hymnenzyklus für Kaiserin Eleonora I. Gonzaga (1598–1655), der zweiten Gemahlin Kaiser Ferdinands II., und seine ungarischen Adaptationen vorgestellt. Es gelingt, den bisher unbekannten Autor dieses Rosenkranzgebets-Zyklus, der der Aufmerksamkeit der Forschung entgangen war, als Elias Schiller, Erzieher der Kinder Ferdinands II., zu identifizieren. In einem dritten Aufsatz über die ungarische Rezeption der literaturtheoretischen Werke Jacob Masens wird gezeigt, dass deren beträchtlicher Einfluss auf die Theorie und Praxis der Literatur und auf die bildende Kunst in Ungarn nahezu einhundertfünfzig Jahre anhielt.

In den Kapiteln des II. Teils zur „Frömmigkeit und geistlichen Literatur“ (S. 83–157) werden die literatur- und frömmigkeitsgeschichtlichen Wechselrelationen zwischen Niederösterreich und Ungarn im Zeitalter von Reformation und Gegenreformation sowie die ungarischen Adaptationen eines 1655 erstmals erschienenen *Atlas Marianus* von dem Münchner Jesuiten Wilhelm Gumpfenberg und eines zuerst 1645 publizierten Mariazeller Mirakelbuches von Urban Pickelius beschrieben und erläutert.

Der III. Teil über „Emblematik und Jesuitendrama“ (S. 159–252) dokumentiert umfassend und sehr überzeugend die intensiven deutschungarischen Verbindungen auf den Gebieten der Emblematik und des Jesuitendramas insbesondere im Hinblick auf frühneuzeitliche Stoff-, Text- und Bildtraditionen. Gegenstand einer Einzeluntersuchung ist das marianische Gnadenbild von Maria Pötsch in einer Predigt- und Emblemsammlung aus dem Jahr 1698. Ein ebenso lesenswerter Aufsatz informiert kenntnisreich über die Darstellung der ungarischen Geschichte im deutschen Jesuitendrama, unter anderem über die von den Autoren genutzten Quellen, über das Stoffspektrum, die Themen, Aufführungsanlässe, ethnische Stereotype, Nationalsymbole und historische Topoi. Hier wird das breite Quellenmaterial der im deutschen Sprachraum aufgeführten Jesuitenstücke mit ungarischer Thematik erstmals systematisch erschlossen und ausgewertet. Die mustergültige Arbeit bietet die Möglichkeit, die in den Dramentexten und Periochen vermittelten Geschichtsbilder detailliert zu analysieren und Grundzüge des im Laufe der Rekatholisierung herausgebildeten Identitätsbewusstseins zu untersuchen. Es wird klar, dass die deutschen Jesuitendramen umfangreiche historische Ungarn-Kenntnisse über nationale Grenzen hinweg transportierten und die rezipierten historischen Ereignisse in den Dienst unterschiedlicher didaktischer, moralischer, religiöser und politischer Zwecke stellten. Dominierend ist im Rezeptionsprozess die konfessionelle Inanspruchnahme und katholische Deutung der nationalen Klischees, Symbole und Topoi.

Im IV. Teil – überschrieben mit „Kontext und Wirkungsgeschichte des deutschen Schelmenromans“ (S. 253–336) – wird ausgeführt, dass es einige enge Berührungspunkte zwischen Grimmelshausen und seinem Zeitgenossen Miklós Zrínyi in ihren Einstellungen zum Krieg gibt. Es erweist sich durchaus als erhellend, wenn die Auffassungen des simplicianischen Erzählers vom Krieg im Spiegel der politischen und militärwissenschaftlichen Schriften Zrínyis gesehen werden. Eine zweite Studie stellt die Grimmelshausen-Übertragungen ins Ungarische vor. Dabei steht die 1964 erstmals erschienene Übersetzung des vollständigen simplicianischen Zyklus und eines Teils der kleineren simplicianischen Schriften von Gyula Háy im Mittelpunkt. Der dritte Aufsatz hat die ungarische Verfilmung von zwei aufeinander folgenden Kapiteln unter produktiver Verwendung weiterer Motive des Romans *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* (1683) von Daniel Speer zum Thema. Bei dem Film *Der Trompeter* (1978) handelt es sich nicht – so wird in der kritischen Würdigung der ästhetischen Qualitäten und im allegorischen Interpretationsversuch deutlich – um eine Literaturverfilmung im strengen Sinne, sondern um eine relativ frei verfahrenende filmkünstlerische Auseinandersetzung mit dem Werk Speers und der ungarischen Geschichte.

Der Anhang besteht aus einem Quellenverzeichnis zur ungarischen Geschichte auf der deutschen Jesuitenbühne (S. 337–350) und einem Verzeichnis der Werke im Fach „Militares“ aus dem Bibliothekskatalog von Miklós Zrínyi (1662) (S. 351–352).

Ein Personenregister beschließt den komparatistisch orientierten Sammelband, der grundlegende und wichtige Beiträge zur Erforschung der deutsch-ungarischen Literaturverbindungen in der frühen Neuzeit enthält. Die vorzüglichen Einzeluntersuchungen tragen dazu bei, in paradigmatischer Weise und unter Berücksichtigung ideen-, kultur-, sozial- und bildungshistorischer sowie gattungsgeschichtlicher Kontexte die wechselseitigen Rezeptionswege ungarischer und deutscher Literatur nachzuzeichnen. In diesem weitläufigen Arbeitsfeld werden manche bisher vernachlässigte Literaturbereiche und unterschiedliche Ebenen des internationalen Literaturtransfers stets sachkundig und gründlich erschlossen sowie für künftige Forschungen zugänglich gemacht.

Simpliciana 30 (2008): 295–297.

Fidel RÄDLE

Ungarn als multiethnisches und multikonfessionelles Land, das mit seinem von den Türken nicht besetzten Teil seit dem Jahre 1526 Habsburg-österreichisches Erbland war, stand den kulturellen Einflüssen aus Westeuropa in besonderer Weise offen. Der von Italien genährte Humanismus und später die systematische konfessionelle Bildungsoffensive der Jesuiten haben die Entwicklung einer volkssprachlichen Literatur entscheidend verzögert und dem Lateinischen eine lang dauernde Dominanz gesichert. So handeln denn auch zwei der vier Teile des vorliegenden Bandes, der insge-

samt neun Einzelstudien über die Verbindungen der ungarischen mit der deutschen Literatur vereinigt, von lateinischen Autoren oder Gattungen. Teil I und Teil III untersuchen „Lateinische Dichtung und Literaturtheorie“ (S. 13–83) bzw. „Emblematik und Jesuitendrama“ (S. 159–253). Teil II, „Frömmigkeit und geistliche Kultur“ (S. 83–159), befaßt sich zumindest indirekt mit der lateinischen katholischen Welt; lediglich Teil IV, „Kontext und Wirkungsgeschichte des deutschen Schelmenromans“ (S. 253–337), begibt sich in eindeutig weltliche Sphären. Eine Erstfassung der meisten Einzelstudien ist, dem Vorwort zufolge, „in den letzten zehn Jahren in verschiedenen Fachzeitschriften, Jahrbüchern und Sammelbänden, zum Teil an entlegenen Stellen, zerstreut erschienen. Der Text der Erstpublikationen wurde für diesen Band überarbeitet und im Hinblick auf den neuen Kontext revidiert.“ (S. 11f.). In der Tat befinden sich alle Beiträge auf einem höchst aktuellen Forschungsstand; zu bedauern ist aber doch, daß man versäumt hat, die bibliographischen Fundorte der ursprünglichen Fassungen nachzuweisen.

Wie das wohlreflektierte und klar strukturierende Vorwort deutlich macht, geht es dem Autorengespann um die fällige Aufarbeitung der von der bisherigen Forschung vernachlässigten Epoche zwischen dem schon erwähnten Humanismus und der neueren Zeit, in der sich durch die Ausstrahlung der deutschen Universitäten nach Ungarn und Siebenbürgen wie auch durch Exulanten von beiden Seiten ein sehr direkter Kulturtransfer ergab. Diese Zwischenepoche umfaßt das 17. und 18. Jahrhundert, und sie ist wesentlich geprägt durch ihre Teilhabe an der katholischen oberdeutschen Literatur, die zumindest in ihren Wurzeln lateinisch war. Ihre effizientesten Propagatoren hatte sie in den Jesuiten. Daraus erklärt sich, daß hier nur selten ausgesprochen ‚nationale‘ ungarische Selbstartikulationen greifbar werden. Die Jesuiten dachten auch in Deutschland nicht ‚national‘, sondern universal-katholisch und allenfalls dynastiebezogen.

Die erste Einzeluntersuchung („Jacob Balde in Ungarn“, S. 13–36) gilt einem jesuitischen Autor, der bereits im 18. Jahrhundert europaweit respektiert war und der in den letzten Jahrzehnten (zumal im wissenschaftlichen Umfeld von Wilfried Stroh in München) geradezu neu entdeckt wird. Der schwierige und als Poet unerhört entschiedene Balde ist freilich für eine positivistisch nachweisbare Rezeption weniger leicht ‚verfügbar‘ als andere Jesuiten (wie etwa Jacob Bidermann, Jeremias Drexel und Jacob Masen). Deshalb wird (S. 35f.) zu Recht auf die Aufgabe verwiesen, Baldes indirekte Wirkung auf die ungarische Literatur über die Rezeption der neulateinischen Dichter zu studieren. Durch das beherrschende Thema der Türkenkriege allerdings ist die ungarische Geschichte in einigen Werken Baldes unmittelbar präsent. Das gilt u. a. für die Ode *Ad aquilam Romani Imperii* (Lyr. I, 38), für den „Lobgesang auf Don Juan d’Austria“, der im Jahre 1571 in der Seeschlacht von Lepanto die türkische Flotte besiegte (Lyr. I, 40), und für die Ode auf den als „terror Turcarum“ gefeierten Vater des Königs Matthias, Johann Hunyadi (Lyr. I, 41). Zwei Unterkapitel („Baldes Werke in ungarischen Bibliotheken“, und „Zeugnisse aus den literaturtheoretischen Handbüchern und Hand-

schriften“) weisen durch Zahlen und Zitate nach, daß Balde durchaus gelesen wurde und eine wichtige Rolle im Poetikunterricht spielte. (Dieser Befund beweist im übrigen wieder einmal, daß das Literaturangebot im jesuitischen Schulbetrieb weit vielfältiger war, als es der auf Klassisches festgelegte Autorenkanon der offiziellen Studienordnungen suggeriert.) „Balde-Übersetzungen und Balde-Philologie im 19. Jahrhundert“ (S. 30–35) erzielten noch einmal eine überraschende und sehr direkte Wirkung auf die ungarische Literatur, die sich ja erst sehr spät vom Lateinischen emanzipieren konnte.

Mit der Balde-Studie nah verwandt ist Kap. I, 3: „Die ungarische Rezeption der literaturtheoretischen Werke Jacob Masens“ (S. 60–80). Der Jesuit Jacob Masen (1606–1681), ein von Kennern gebührend geschätzter, aber allzu wenig bekannter Erneuerer der Schulrhetorik und Poetik, im besonderen Wegbereiter einer höfischmanieristischen Stillehre und maßgeblicher Repräsentant der rhetorischen Kunsttheorie, obendrein Dramatiker, hat, wie hier, wiederum auf der Grundlage exakter Bibliotheksrecherche sowie aus seiner Rezeption in den poetologischen Handbüchern (letztere allerdings verzögert erst vom Jahre 1693 an), nachgewiesen wird, auf den lateinischen Literaturunterricht und auf die literarische Produktion in Ungarn einen starken und lang anhaltenden Einfluß gehabt. Besonders aufschlußreich und originell sind ausgewertete Zeugnisse aus dem handschriftlich erhaltenen „Lehrbehelf der Humaniora-Professoren“ (S. 68–70), die Masens erfolgreiche Werke (*Ars nova argutiarum*, *Speculum*, *Palaestra styli Romani* und *Palaestra eloquentiae ligatae*) empfehlen. Die gleichfalls noch ungedruckte Gedichtsammlung *Fructus e Parnasso* des Jesuiten Johann Baptist Adolph (1657–1708), der lange Zeit in Ungarn (in Raab und Tyrnau) studierte und lehrte, orientiert sich, wie hier gezeigt wird, eindeutig an Masens Epigrammtheorie (mit ihrem damals attraktiven *argutia*-Ideal); auch die später in Wien aufgeführten sehr erfolgreichen „Ludi Caesarei“ Adolphs folgen, etwa in der Art der Allegorisierung, der Masenschen Dramenpoetik.

Besonders reich an neuen Einsichten (einschließlich der Identifikation eines neuen Autors) ist Kap. 1, 2: „Ein lateinischer Rosenkranz-Hymnenzyklus für Kaiserin Eleonora und seine ungarische Adaptation“ (S. 36–60). Es geht um den interessanten Fall einer umfangreichen, anonym überlieferten (bzw. nur mit Autorinitialen versehenen) poetischen Bearbeitung des Rosenkranzgebets. Der Rosenkranz („Rosarium“), in der katholischen Kirche seit dem 15. Jahrhundert vor allem durch die Dominikaner etabliert, wurde von den Jesuiten entschieden gefördert und hat sich in der Volksfrömmigkeit für lange Zeit einen zentralen Platz als spezifisches Mariengebet für drei verschiedene Seelenlagen gesichert (es gibt einen freuden-, schmerz- und glorreichen Rosenkranz). Die *Hymni quindecim devotissimi super quindecim mysteria sacratissimi Rosarii* erschienen zum ersten Mal 1645 in der Sammlung *Magnum promptuarium catholicae devotionis* des Göttweiger Abtes David Gregor Corner, und sie waren, einer Anmerkung des Editors zufolge, von „E. S.“, einem „vir non minus pius quam doctus“, bereits im Jahre 1635 der Kaiserin Eleonora I. Gonzaga, der 2. Gemahlin Kaiser Ferdinands II., gewidmet worden. Durch kluge Kombination gelang es den Verfassern, den voll-

ständigen Namen des Autors zu ermitteln: es ist der Erzieher der Kinder Ferdinands, Elias Schiller, der den Jesuiten nahestand und später einen ebenfalls anonymen Fürstenspiegel (*Princeps in compendio*) verfaßte. Im Jahre 1690 erschien in Leutschau eine Adaptation der *Hymni* in ungarischer Sprache. Ihr Autor war István Gyöngyösi, ein exemplarisch interessanter ‚Fall‘ der modernen ungarischen Geistesgeschichte: einer calvinistischen Familie entstammend, war er im evangelischen Gymnasium von Eperies ausgebildet worden, um zuletzt zur katholischen Religion zu konvertieren. Seine poetische Bearbeitung der *Hymni* spiegelt auf eigenwillige Weise (unter Verzicht auf die ursprünglichen liturgischen Zusammenhänge des Rosenkranzgebetes) seine persönliche Abkehr von den heidnischen Musen und ihrer Mythologie hin zur christlichen Tradition und zur Jungfrau Maria.

Teil II des Bandes behandelt „Frömmigkeit und geistliche Literatur“, insbesondere unter dem Gesichtspunkt des grenzüberschreitenden Kulturaustauschs zwischen Niederösterreich (mit Wien) und Ungarn. Dabei geht es vordringlich um die mit den neuen religiösen Bewegungen zusammenhängende Literatur sowohl polemischen als auch vor allem erbaulichen Charakters, ferner um die Entwicklung der muttersprachlichen Literatur bzw. Nationalkultur im Gefolge der Reformation und schließlich um die Rolle des revitalisierten gegenreformatorischen und zunehmend triumphalistischen Katholizismus. Hier können die Verfasser auf eine offenbar sehr reiche, auch von ihnen selbst maßgeblich geförderte ungarische Forschung zurückgreifen (man vergleiche zum Beispiel die Anmerkungen 43–57 oder 155–166). Zu den für die Rezeptionsprozesse der geistlichen Literatur wichtigen Namen gehören der deutsche Wiener Hofprediger Georg Scherer (1539–1605), der Theologe und sehr erfolgreiche Theaterautor Nicolaus Avancini S.J. (1611–1682) und, aus der umgekehrten Richtung, also von Ungarn nach Österreich hinein wirkend, ein weiterer Jesuit: Johannes Nádasí (1614–1679), dessen fruchtbare, überwiegend lateinische Meditationsliteratur G. Tüskés bereits 2001 (vgl. S. 92, Anm. 34) vorgestellt hat.

Das völkerverbindende Wallfahrtswesen als eine besonders sichtbare Ausprägung „organisierter Frömmigkeit“ (S. 102) zwischen Österreich und Ungarn ist ohne die Verehrung der Jungfrau Maria nicht vorstellbar. Diesem Phänomen ist eine eigene Studie gewidmet: „Wilhelm Gumpfenberg und der Atlas Marianus von Pál Esterházy“ (S. 103–147). *Atlas Marianus* ist eine Sammlung von Erzählungen über Ursprung und Geschichte der besonders verehrten Marienbilder. Zu den berühmtesten Vertretern seiner Art gehört, seit 1655 in mehreren Varianten verlegt und europaweit rezipiert, das so betitelte Werk des Münchner Jesuiten Wilhelm Gumpfenberg. Es wurde 1690 von Fürst Pál Esterházy (1635–1713), einem volksnahen Komponisten, Poeten und Schriftsteller, weniger in die ungarische Sprache übersetzt als in dieser bearbeitet. Die vorliegende Untersuchung behandelt sehr kundig die Entstehungsgeschichte des *Atlas Marianus*, die Biographien der beiden Autoren Gumpfenberg und Esterházy sowie die Differenz und Eigenart des volkssprachlichen Werks, das den ungarischen Bedürfnissen durch die Aufnahme neuer, regional bevorzugter Gnadenbilder Rechnung trug.

Marianische Wallfahrtsorte waren die fruchtbarsten Produktionsstätten für das Genus der Mirakelliteratur. Aus den zwei Jahrhunderten nach 1648 sind in Ungarn mehr als 50 gedruckte und fast ebenso viele handschriftliche Mirakelbücher erhalten. Eines davon, die „ungarische Übersetzung des Mariazeller Mirakelbuchs von Urban Pickelius“ wird in der 3. Studie des II. Teils (S. 147–157) vorgestellt. Der Benediktiner Urban Pickelius hatte 1645 in Graz eine mit Kupferstichen illuminierte lateinische Sammlung von Marienwundern unter dem Titel *Benedicta Virgo Cellensis* herausgebracht, die der lange Zeit als ungarischer Beichtvater in Mariazell tätige Benediktinerpater Emericus Imre[c]h „mit einfältiger Feder“ übersetzte und in drei Bänden zu je 100 Mirakeln zwischen 1753 und 1766 veröffentlichte. Dieses wegen seiner herzhafte Verwendung von volkstümlichen Redewendungen und typisch ungarischen Ausdrücken originelle Übersetzungswerk gilt als eine bemerkenswerte Leistung der ungarischen geistlichen Prosa im 18. Jahrhundert.

Teil III mit dem Obertitel „Emblematik und Jesuitendrama“ knüpft in seiner 2. Studie („Abgetrocknete Thränen“. Das marianische Gnadenbild von Maria Pötsch in einer Predigt- und Emblemsammlung von 1698“, S. 186–211) auf den ersten Blick an die soeben verhandelte Marienthematik an. Doch geht es hier keineswegs nur um volksfromme Erzählliteratur, sondern um das Exempel einer ganz besonders raffinierten literarischen ars, die thematisch im Zentrum des ganzen III. Teils steht und als deren Experten sich die Autoren Tüskés und Knapp vielfach ausgewiesen haben (vgl. die Anmerkungen 1 bzw. 68–71), nämlich der (religiösen) Emblematik. Die *Abgetrockneten Thränen* sind eine 1698 in Nürnberg / Frankfurt erschienene etwas verwirrende Kompilation aus Texten und Bildern, die sich auf das in Wien zu großer Verehrung gelangte Kultbild von Maria Pötsch beziehen, bestehend aus 35 lobpreisenden und erbaulichen „Diskursen“ über jeweils ein Sinnbild (die Zahl entspricht den 35 Tagen, an denen das Marienbild Tränen vergossen hatte) sowie aus 6 Predigten, die im November 1697 vor diesem Bild gehalten wurden. Hinzu kommen 3 Predigten von Abraham a Santa Clara. Sieben Sinnbilder sind im vorliegenden Band reproduziert und in ihrer einfallsreich verhüllten Bedeutung wie auch nach ihrer Herkunft und ihrer Stellung zu den Predigt- bzw. Diskurstexten erläutert.

Von großem Wert und Ertrag ist die 1. Studie des III. Teils: „Deutsch-ungarische Beziehungen auf dem Gebiet der Emblematik“ (S. 159–185). Sie bietet eine reich belegte und mit Abbildungen illustrierte Übersicht über den geradezu munteren internationalen Austausch dieser wie erwähnt speziellen, Bild und Text kunstvoll verbindenden Literaturform, die sich für lange Zeit zumeist im Lateinischen tummelte, bevor sie von den Volkssprachen, im Ungarischen freilich erst um die Mitte des 18. Jahrhunderts, rezipiert und gepflegt wurde. Auch auf diesem Gebiet gaben die Jesuiten den Ton an (der bereits erwähnte Jacob Masen war ein maßgebender Lehrer in dieser Kunst). Allerdings sind auch von drei ungarischen Protestanten, die wegen der religiösen Verfolgungen im deutschen Exil leben mußten, deutsch geschriebene emblematische Werke erhalten, darunter die 1682 in Halle erschienene

Ornithica Sacra, Geistliche Vogel-Beitze zur Fürstlichen Lust... des Pastors Johannes Sinapius aus Trencsén, von dem es auch einen lateinisch geschriebenen, emblematischen Fürstenspiegel mit dem Titel *Idea boni principis* (ebenfalls Halle 1682) gibt (vgl. S. 169f. bzw. 173f.).

Eine unbestrittene Domäne der Societas Jesu auf dem Gebiet der Literatur ist das lateinische Theater, sei es Schultheater im ursprünglichen Sinn, sei es (lateinisches!) Volkstheater, sei es Hoftheater. Der beträchtliche Beitrag Ungarns zu dieser Gattung ist in jüngster Zeit in vorbildlicher Weise erforscht worden. In der 3. Studie des III. Teils geht es um „Die ungarische Geschichte im deutschen Jesuitentheater“ (S. 211–252, vgl. auch das dazu gehörende „Quellenverzeichnis“ im Anhang, S. 337–350). An die 80 im deutschen Sprachgebiet nachweislich aufgeführte Dramen tangieren die ungarische Geschichte (in Ungarn selbst sind es etwa 400). Die diesbezüglich wichtigsten Personen sind natürlich die drei großen Heiligen Ungarns: Elisabeth, Stephanus und Emericus; dazu kommen u. a. der zum Christentum bekehrte bulgarische Herrscher Trebellius aus der Zeit vor der ungarischen Staatsgründung, Matthias Corvinus und, als Stoffkomplex, die Türkenkriege. Nur vier Dramen (*Elisabeth*: aufgeführt Fulda 1575, *Stephanus*: Köln 1627, *Corvinus*: München 1697, *Stephanus*: München 1740[?]) sind mit vollständigem Text überliefert, von 45 Stücken haben sich wenigstens Periochen erhalten. Die delikaten Themen der ungarischen Reformation, Rekatholisierung und Religionsverfolgung sind in den Stücken aus Deutschland diskret übergangen, während sie in Ungarn natürlich verhandelt wurden. Insgesamt muß man feststellen, daß sich in den Dramen Nationales unter der Dominanz des Theologisch-Moralischen nur in Ausnahmefällen profilieren konnte.

Nach so viel ausdrücklich christlich beherrschter und regulierter Kultur mag der Leser ein wenig aufatmen angesichts der Überschrift des IV. Teils: „Kontext und Wirkungsgeschichte des deutschen Schelmenromans“. Die erste Studie „Der Krieg bei Grimmelshausen im Spiegel der militärwissenschaftlichen Werke Miklós Zrínyis“, S. 253–280) bietet eine geradezu faszinierende Synkrisis zwischen Hans Jacob Christoffel von Grimmelshausen und dem ungarischen Dichter, Prosaschriftsteller und Heerführer Zrínyi, der zu Beginn der 1660er Jahre durch seine u. a. von Machiavelli beeinflussten militär- und politikwissenschaftlichen Schriften in Europa berühmt und durch das barocke Epos *Der Fall von Sziget*, das den heldenhaften Kampf seines Großvaters verherrlicht, zum ungarischen Nationaldichter der Epoche wurde. Verglichen wird hier das Selbstverständnis der beiden Autoren in bezug auf ihre Rolle im Krieg: Grimmelshausens satirische Distanz zu seinen eigenen enttillusionierenden, über 15 Jahre erduldeten Erfahrungen im Dreißigjährigen Krieg kontrastiert scharf mit dem affirmativen Ernst des gelernten Kommandeurs, für den der Kampf gegen die Türken (und der innere Widerstand gegen Habsburg) eine fraglose Lebensaufgabe und obendrein eine militärwissenschaftliche Herausforderung war. Mit der „Wahrscheinlichkeitslogik“ (S. 274) des organisierten und im militärischen Schrifttum erfahrenen Heerführers hoffte Zrínyi, das chaotische und blinde Kriegsglück einigermaßen steu-

ern zu können, dem sich Grimmelshausen auf der anderen Seite machtlos ausgeliefert sah (vgl. „Das Problem des Kriegsglückes“, S. 274–278).

Mit den beiden abschließenden Einzelstudien („Grimmelshausen-Übertragungen ins Ungarische“, S. 281–310, und „Der ‚Ungarische Simplicissimus‘ von Georg Daniel Speer im Film“, S. 310–336) verlassen die Autoren die Frühe Neuzeit in Richtung 20. Jahrhundert und überschreiten im abschließenden Fall auch Mediengrenzen. Zunächst geht es um das vielgestaltige Werk des ungarischen Schriftstellers Gyula Háy (1900–1975), dessen ideologisches und geographisches Lebensitinerar die Instabilität der Moderne spiegelt. Nach sechsjähriger Gefangenschaft im Gefolge des Ungarnaufstands übersetzte Háy, offenbar sympathetisch affiziert von der chaotischen Erlebniswelt Grimmelshausens, in den Jahren 1962–1963 den gesamten simplicianischen Zyklus und vermittelte damit seinem Land erstmals eine durchaus werbende Vorstellung von der großen deutschen Prosaliteratur des 17. Jahrhunderts.

Der letzte Beitrag befaßt sich mit dem 1975 in Ungarn gedrehten Spielfilm *Der Trompeter*. Er beruht auf einem Roman von Georg Daniel Speer, der anonym 1683 in Ulm unter dem von Grimmelshausen entliehenen Titel *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* erschien. Speer erzählt die Lebensgeschichte eines verwaisten sächsischen Knaben, den es nach Ungarn verschlägt, wo er in der Musik unterrichtet wird und danach als Heerpauker am Feldzug gegen die Türken teilnimmt. Nach Gefangenschaft und Befreiung fristet er als Trompeter ungarischer Magnaten sein unstetes Leben. Der Roman zeichnet sich aus durch eine „authentische Beschreibung des ungarischen Krisen- und Kriegsgebietes aus realistisch-picarischer Perspektive“ (Zitat Dieter Breuer, S. 310) und gehört zu den Quellenwerken der ungarischen Landeskunde. Der daraus entstandene Film *Der Trompeter* war in der Epoche der 1970er Jahre eine mutige Stimme der noch unterdrückten ungarischen Nation.

Der vorliegende Band vermittelt ein beeindruckendes Bild moderner literatur- und kulturwissenschaftlicher Forschung in Ungarn. Die oft abgelegenen und nur mühsam zu handhabenden Gegenstände (Manuskripte, seltene Drucke etc.) sind mit großer Liebe und Ausdauer recherchiert, viel Neues wurde gefunden, das Einzelne methodisch sorgsam reflektiert und thematisch in komplexe Zusammenhänge eingeordnet. Ausdrücklich zu loben ist die jargonfrei disziplinierte und kultivierte sprachliche Gestaltung. Man muß dem Autorengespann für diese perfekte Illumination einer wichtigen Provinz und Epoche der europäischen Kultur dankbar sein.

Camoenae Hungaricae 6 (2009–2010): 122–128.

Béatrice DUMICHE

Germania Hungaria Litterata: Gábor Tüskés und Éva Knapps Plädoyer
für eine transkulturelle¹ Germanistik

I. Vorhaben und Methode: Regionalität und europäische Kultur

Im Band 15 der Studien und Texte zur deutschen Literaturgeschichte versuchen sich Gábor Tüskés und Éva Knapp an einer komparatistischen Untersuchung der deutsch-ungarischen Literaturbeziehungen in der frühen Neuzeit. In ihrem Werk mit dem Titel *Germania Hungaria Litterata* verfolgen sie ein doppeltes Ziel. Sie entsprechen einerseits einem Desiderat der Forschung, das aus einer differenzierteren und detaillierteren Betrachtung dieser Verbindungen unter regionalspezifischen und kultursoziologischen Gesichtspunkten hervorgeht. Sie machen es sich zur Aufgabe, den nur bruchstückhaft erfassten literarischen Austausch zwischen Ungarn und dem deutschsprachigen Raum während des 17. und 18. Jahrhunderts zu erforschen und beziehen sich dabei vor allem auf die Quellen lateinischer und katholisch oberdeutscher Literatur. Ihr Anliegen ist, einen Ausgleich in der deutschungarischen Rezeptions- und Kulturgeschichte zu erreichen, die sich bis jetzt vorrangig mit dem Einfluss des protestantisch geprägten deutschsprachigen Literaturkanons auf die ungarische Dichtkunst beschäftigt hat und die auf diesem Gebiet zu einem guten Kenntnisstand gelangt ist, der insbesondere zu deren Verständnis im 16. sowie im 19. und 20. Jahrhundert entscheidend beigetragen hat. Dieses Anliegen setzt jedoch die Erprobung einer von ihnen ausdrücklich vertretenen Methode voraus, die Literatur- und Kulturwissenschaft miteinander verbindet und eine soziologische Dimension einschließt. Literarische Produktion und Rezeption werden in diesem Kontext auch als kulturelle Praktiken untersucht, die Teil gesellschaftlicher Prozesse sind, welche ihrerseits identitätsstiftend sind. Die Literaturwissenschaft erweitert sich demnach zur Analyse der Kommunikationsmodi, die die kulturelle Kanonbildung innerhalb einer Gesellschaft mitbestimmen und die entsprechenden Identifizierungsmöglichkeiten schaffen. Insofern spielen sowohl die Verbreitung einschlägiger Quellen wie die intellektuellen Voraussetzungen bei deren Zielpublikum eine wichtige Rolle, ganz zu schweigen von dem Einfluss einzelner Dichterpersönlichkeiten, denen eine Neuformulierung der Tradition gelingt, die sie dem Zeitgeist anpassen und weiterentwickeln.

- 1 Wir benutzen hier ganz bewusst den von Wolfgang Welsch geprägten Begriff der Transkulturalität, „der der Verflechtung, Durchmischung und Gemeinsamkeit von Kulturen gerecht wird“, und der den Begriff der Interkulturalität ablösen soll, der der Illusion von national abgegrenzten, homogenen Kulturen Vorschub leistet. [Wolfgang Welsch, *Transkulturalität* in: *Universitas. Zeitschrift für interdisziplinäre Wissenschaft* (1997), 52/607, S. 16]. Welsch bezieht die Transkulturalität auf die moderne Gesellschaft im Zeitalter der Globalisierung, die weltweite kulturelle Phänomene erzeugt, die sich je nach Tradition in den einzelnen Gebieten auf unterschiedliche Weise vermitteln. Der Begriff der Transkulturalität scheint uns jedoch auch auf ganz besondere Weise für die historische Epoche wie auch für den regionalen Austausch mit überregionalen Auswirkungen relevant, die Tüskés und Knapp in ihrem Buch untersuchen.

Die Autoren betrachten insofern ihre Auseinandersetzung mit diesem Abschnitt deutschungarischer Literaturgeschichte als paradigmatisch. Sie versuchen anhand der eine bestimmte soziale Gruppe einenden literarischen Referenzen zu zeigen, wie sich Bildung während eines bestimmten Zeitabschnitts konstituiert, aus welchen Weltanschauungen sie hervorgeht und welchen Wandlungsprozessen sie bei ihrer Weitervermittlung unterworfen ist. Aus dieser Perspektive bemühen sie sich denn auch die Spezifität der von ihnen untersuchten Epoche für das Selbstverständnis der ungarischen Literatur herauszuarbeiten, indem sie deutlich machen, inwiefern deren Beziehungen zur deutschsprachigen deren Europäisierung bewirkt. Diese Entwicklung interpretieren sie als eine weiter reichende Folge der sich in diesem Zeitraum ebenfalls intensivierenden Wirtschafts- und Handelsbeziehungen aufgrund der Integration Ungarns als österreichisches Erbland unter den Habsburgern. Jedoch hebt jene nicht die besondere ungarische Eigenheit einer Bikulturalität auf, die Latein weiterhin viel länger als in anderen Teilen Europas als Kommunikationssprache erhält, die einem gebildeten Publikum problemlos den Zugang zur Literatur in dieser Sprache ermöglicht und den Transfer der antiken und mittelalterlichen Kultur erleichtert. Gewiss verliefen die Rezeptionswege vornehmlich von Westen nach Osten, aber Ungarn erweist sich dank dieser spezifischen Bedingungen auch als ein Ort, an dem verschiedene Sprach- und Kulturmodelle nebeneinander existieren und jenseits konfessioneller Bezüge interagieren.

Gábor Tüskés' und Éva Knapps Vorhaben, die kulturhistorische Verankerung Ungarns, seiner Dichter und Intellektuellen innerhalb Europas zu beweisen, dient also gleichermaßen aus ihrer Sicht der Entwicklung eines Verfahrens, das die Entstehungsprozesse einer europäischen Kultur ausgehend von den einzelnen Nationalkulturen sichtbar und eventuell vergleichbar machen soll. Es soll nämlich den Weg zu einer generellen komparatistischen Methode der Analyse kultureller Bezüge weisen, die aus dem gesellschaftlich sanktionierten und geförderten Umgang mit Texten hervorgeht und eine Kreativität – *ein ingenium* – generiert, die sich als lebendige, gegebenenfalls kritische Auseinandersetzung mit der eigenen Bildung versteht. Wie in ihrer Einleitung angedeutet, ist es letztlich ihr Anliegen, eine Neuverortung der komparatistischen Literaturwissenschaft zu erreichen, indem sie nicht mehr nur auf philologische Quellen- und Motivforschung beschränkt bleiben, sondern gleichfalls als Teil der Human- und Gesellschaftswissenschaften anerkannt werden soll. In ihren Augen erwächst ihr nämlich aus ihrem Gegenstand ein neuer Auftrag, der sich aus der aktuellen Weltlage im Kontext der Globalisierung ergibt: Ihr gebührt es, in einem politisch weitgehend inkonsistenten Europa die Bedingungen für einen kulturellen Dialog zu schaffen, der auf der gleichberechtigten Koexistenz aller Sprachen und Kulturen beruht. Innovation bedeutet in dieser Hinsicht den Rückbezug auf die ebenso strukturierend wie hierarchisierend wirkenden Traditionen angestammter Bildungsvermittlung, die es neu zu erschließen und zu bewerten gilt. Allein diese Erkenntnis setzt sich der Vorstellung einer wertfreien *tabula rasa* entgegen,

die die Postulate der Gegenwartskultur jeglicher kritischer Hinterfragung über deren Entstehung und deren Ideologie entziehen. Tüskés' und Knapps Untersuchung erweist sich damit als kein rein historisches Unterfangen, sie ist auch eine kritische, durch die Geschichte reflektierte Ergründung der Gegenwart, die Anregungen zu einer bewussten, auf der Kenntnis der Vergangenheit beruhenden Bildungspolitik, liefern will. Sie soll zu einem europäischen Kulturverständnis führen, das sich unvoreingenommener Selbsterkenntnis bis hin zur Offenlegung hegemonialer Bestrebungen und der von ihnen wiederum erzeugten Widerstände verdankt.

Wenn wir uns näher mit dem Vorgehen der Autoren befassen, wird deutlich, dass sie die Entstehung der ungarischen Nationalliteratur als Teilhabe an einer europäischen Bildung behandeln, die sich aus einer lateinischen Schule der Rhetorik und der Dichtkunst entwickelt, welche von der deutschen Literatur bereits adaptiert wurde. Als besonders interessant erweist sich dabei die Rolle, die sie der Ikonographie zuschreiben. Ihre Analyse berücksichtigt von Anfang an das Verhältnis von Text und Bild als eine strukturelle Beziehung, die im Rahmen der Emblematis bestimmten Codierungen unterworfen ist. Sie bewegt sich innerhalb eines Systems kultureller Vermittlung, das landesspezifische Ausbildungen einer europäischchristlichen Symbolik erzeugt, die versuchen, universale Spiritualität und nationale Identität auf einen idealtypischen Nenner zu bringen.

Dieser Ansatz macht die Originalität ihrer Literaturgeschichte aus, deren multifokale Methodologie durch die Exemplarität der ausgewählten Dichter gerechtfertigt wird: Deren vielfältige Wirkungsgeschichte weist sie nämlich als herausragende Mittlerpersönlichkeiten aus, denen es gelingt, mithilfe der eine Brückenfunktion übernehmenden deutschen Literatur die eigene Nationalliteratur für europäische Einflüsse zu öffnen. Indem sie versuchen, die deutsch-ungarischen Literaturbeziehungen als kulturellen Gesamtprozess zu betrachten, begründen Tüskés und Knapp Textwissenschaft als transnationale² ästhetische Erkundung einer Gedankenwelt, die nur interaktiv existiert und die sich über die Verwirklichung einer allgemein verbindlichen Symbolik definiert. Die Auseinandersetzung mit den großen Landesdichtern ist demnach für sie unweigerlich auch eine Reflexion über die Modalitäten stilistischer und gattungsspezifischer *inventio*, die die besondere Rolle der deutschsprachigen Literatur für die Entstehung eigenständiger Nationalkulturen innerhalb der sich konstituierenden europäischen Kultur des 17. und 18. Jahrhunderts anhand konkreter Beispiele hervorhebt. Davon ausgehend entwerfen sie das Leitbild einer integrativen Wissenschaft, die sowohl die Gegensätzlichkeit von Text und Bild als auch die Unvereinbarkeit von nationaler und europäischer Bildung in der Interpretation der For-

- 2 Nach demselben Prinzip wie Welsch den Begriff der Transkulturalität bildet, verwenden wir hier den Terminus „transnational“, denn es kann ja bei den beschriebenen Verhältnissen nicht von nationalen Kulturen oder Identitäten die Rede sein. Überhaupt erscheint uns die Vorsilbe „trans“ besser dazu geeignet, dialogische Prozesse zu kennzeichnen, die auf der Erkenntnis der Durchgängigkeit des Fremden beruhen, das nicht nur im Anderen sondern auch in Einem selbst existiert.

men eines symbolischen Wandels aufhebt. Sie weisen insofern den Weg für eine auf im weitesten Sinne schriftlichen Zeugnissen basierende Kulturwissenschaft, die den regionalen Austausch als Bestandteil einer globalen Wirkungsgeschichte begreift, den er entscheidend mitbestimmt.

Daher fungiert der kulturelle Integrationsprozess ihrem Standpunkt zufolge als Gegengewicht zu einer wirtschaftlichen Globalisierung, die tendenziell Minderheiten mit den entsprechenden Minderwertigkeitsgefühlen hervorbringt, indem sie den Verzicht auf eigenständige Identitäten und nationale Selbstbestimmung zugunsten einer einheitlichen ökonomischen Norm befördert: Die generelle Entfremdung und Orientierungslosigkeit, die dieser Prozess bewirkt, begünstigt den irrationalen Rückzug auf nationalistische Mythen, die revanchistisch und reaktionär aufgeladen werden, um den Verlust an Selbstbestimmung zu kompensieren. Tüskés und Knapp entwerfen ein Gegenbild, mit dem sie zeigen, dass die Globalisierung, indem sie grundsätzlich die Tradition als identitätsstiftendes Moment verwirft, nicht nur die Kulturhoheit aufhebt, sondern auch paradoxerweise die Möglichkeiten der Ausdifferenzierung innerhalb einer Gesellschaft und zwischen einzelnen Gesellschaften verhindert. Sie betonen die menschliche Notwendigkeit der Vermittlung und Tradierung, indem sie anhand eines regional begrenzten Kulturaustausches die hervorragende Bedeutung eines sprachlich begründeten Selbstverständnisses für die Genese einer europäischen Bildung dokumentieren. Jene repräsentiert für sie eine geistige Entwicklung, die eine einzigartige Synthese aus Christentum und Aufklärung an der Schnittstelle vom 17. zum 18. Jahrhundert hervorgebracht hat, indem sie dank der Fähigkeit zum dialektischen Denken das Spannungsverhältnis zwischen Partikularität und Allgemeinheit überwunden und in der Form einer lebendigen, unendlich wandelbaren Symbolik aufgehoben hat.

Die Säkularisierung wird somit von ihnen als das entscheidende Moment für die Entstehung eines europäischen Geistes dargestellt, auf den es zurückzugreifen gilt, wenn es darum geht, scheinbar gegensätzliche Weltbilder miteinander sinnvoll zu verknüpfen. Sie wehren sich dabei nicht nur gegen das Vorurteil einer reaktionären Tradition. Sie versuchen die von ihnen beschriebene Epoche als exemplarische *mise en abîme* eines europäischen *ingenium*s kenntlich zu machen, das in der Lage ist, sich aus sich selbst heraus zu modernisieren, weil seine besondere dialogische Form gerade das Geheimnis seiner unveräußerlichen Vitalität ist. Deshalb erinnern sie an die bedeutende Rolle der deutschen Sprache und Kultur bei dessen Entstehung, genauso wie sie die ungarische Bildung als dessen Bestandteil veranschaulichen. Sie verweisen auf deren kulturelle Leistungen als Anknüpfungspunkte zur Überwindung des von den Totalitarismen des 20. Jahrhunderts geschaffenen ideellen Vakuums, das dadurch entstanden ist, dass gerade diese eigentümliche geistige Tradition der gegenseitigen Befruchtung von jenen verleugnet wurde. Tüskés' und Knapps Anspruch ist es daher ganz bewusst, deutsch und ungarisch als Kultursprachen zu legitimieren, indem sie verdeutlichen, wie beide in unterschiedlichem Umfang und auf verschiedenen Ebenen

ihren Beitrag zur europäischen Geistesgeschichte geleistet haben, aus dem sie jetzt ihr innovatives Potential ebenso wie ihre selbständige Legitimation beziehen können.

Beide Autoren erweisen sich durch diese, ihrem Vorwort zugrunde liegenden Thesen, als überzeugende Vertreter eines an Ernst Cassirer geschulten ästhetischen Kulturverständnisses, die mit ihrem literaturhistorischen Vorhaben den Versuch unternehmen, aus nationaler Perspektive an einer Bildungsgeschichte mitzuwirken, die das christliche Erbe als Ausgangspunkt für eine originale, nach Universalität strebende Formensprache versteht. Sie haben das mutige Anliegen, einen komparatistischen Ansatz zu vertreten, dessen Effizienz an der Verwirklichung seiner eigenen Prämissen gemessen werden soll, da sie als Erkenntnisgrundlage eine ideengeschichtliche Reflexivität postulieren, die kritisches Bewusstsein als das Ergebnis der Auseinandersetzung mit den Bedingungen des eigenen Denkens und Schaffens anerkennt. *Germania Hungaria Litterata* erscheint denn auch als einer Tradition verpflichtet, die seit dem Zweiten Weltkrieg in Deutschland weitgehend verpönt ist und als deren bekanntester Exponent Hermann August Korff in Erinnerung geblieben ist, die aber auch bis zu George reicht. Tüskés und Knapps Methode ist insofern ebenso anfechtbar wie spannend, nicht zuletzt deswegen, weil sie den germanistischen Leser mit einer zum großen Teil unbekannten Wirkungsgeschichte konfrontiert, die eine aufschlussreiche Verschiebung der Perspektive vornimmt, indem sie die deutschsprachige Kultur als prägendes Element einer anderen in den Vordergrund rückt und auf diese Weise generell deren transkulturelle Dynamik und deren Berührungspunkte mit übergreifenden geistigen Strömungen offenbart.

Die Autoren plädieren dementsprechend indirekt für das Erlernen fremder Sprachen schlechthin und für die Kenntnis von deren Literaturen, denn sie befördern aus ihrer Sicht eine Selbsterkenntnis, die einem zeitgemäßen Humanismus verpflichtet ist und die sich einem über eine jahrhundertelange Tradition entwickelten Geist der Toleranz verdankt. Dessen Wirkung heißt es zu erkunden, um einen weltoffenen Pluralismus moralisch sowie institutionell zu stärken. Doch es geht ihnen um mehr als nur um eine Archäologie der Bildung; sie wollen den Anstoß zu einer bewussten Auseinandersetzung mit dem Christentum und dem römisch-katholischen Weltbild geben, insofern jene zu einem bestimmten Zeitpunkt Denk- und Ausdrucksformen innerhalb der ungarischen Kultur entscheidend geprägt haben, da sie institutionell tradiert wurden. Dabei ist es ihr Ziel, Modalitäten der Vermittlung zu ergründen, die das Moment der Transzendierung als gemeinsamen kulturellen Nenner veranschaulichen, da jenes die Voraussetzung für einen symbolischen Wandel ist, der sich mit einer selbständigen Ästhetik dauerhaft in die Geistesgeschichte einschreibt. Dies bedeutet allerdings nicht die Heraufbeschwörung der rückwärtsgewandten Utopie des christlichen Abendlandes als tragfähige Alternative. Aus Sicht der Autoren ist das Christentum über Jahrhunderte hinweg ein mächtiger und wirksamer Kulturträger in Europa gewesen, der mittels eines von der Rhetorik gestützten Textkanons und einschlägiger Bildungsinstitutionen dessen Identität nachhaltig geprägt hat. Es gilt, dessen geistige

Wirkung und die Strukturen, die ihm zum Durchbruch verholfen und seine Beständigkeit gesichert haben, zu untersuchen, um wieder an die eigene, vom Kommunismus unterdrückte Vergangenheit anschließen zu können und um sie mit zeitgemäßen kritischen Verfahren zu reflektieren. Gleichzeitig soll diese Untersuchung aber auch dazu dienen, Methoden eines sinnvollen und effizienten Kulturaustausches zu ergründen, um daraus Lehren für eine auf dem Ost-West Dialog basierende Wiederherstellung einer gesamteuropäischen Bildung zu ziehen.³

Natürlich ist Tüskés' und Knapps Vorhaben in dieser Hinsicht nicht wertneutral, denn es umgeht die direkte Auseinandersetzung mit dem unmittelbaren kommunistischen Erbe. Letzteres erscheint als rein nihilistische Kulturverleugnung, die nur einen immensen Bildungsnotstand hinterlassen hat und den Autoren nun implizit als Folie dient, um die dringende Notwendigkeit einer Bestandsaufnahme der bereitstehenden ästhetischen und ideologischen Alternativen zu unterstreichen. Diese Aufgabe entspricht in der Tat ganz selbstverständlich der Forderung, bisher unberücksichtigt gebliebenen Desideraten der germanistischen Forschung nachzugehen, wie sie es in ihrem Vorwort betonen. Doch jene ist für sie nicht ohne Rückbezug auf die Begründung der humanistischen Philologien denkbar, denn ihre Untersuchung versteht sich trotz ihres hohen wissenschaftlichen Anspruches nicht ausschließlich als Fachbeitrag. Sie strebt die Wiederbelebung einer Konzeption der Wissensvermittlung an, die von der Volkskultur ebenso gespeist wurde, wie sie selbst deren Normierung und Universalisierung maßgeblich befördert hat. Tüskés und Knapp versuchen also den am Beginn der Aufklärung stehenden Prozess der Vulgarisierung, wieder in Gang zu setzen und im Widerstand gegen eine Globalisierung zu mobilisieren, die sich das von den Totalitarismen hinterlassene Bildungsvakuum zunutze macht. Ihr Anliegen ist es, in einem Theorie und Praxis verbindenden Diskurs, eine geistige Tradition zu regenerieren, die dank ihrer das Zeitgeschehen transzendierenden kulturellen Leistungen dem Einzelnen eine weit solidere Verankerung in der modernen Welt bietet als sowohl reaktionäre Machtfantasien wie postmoderne suprakulturelle Identitäten, weil sich ihre Universalität historisch bewährt hat.

- 3 Das Kapitel über den Schelmenroman behandelt diese Problematik eindringlicher und weist auf die besondere Vermittlerrolle, die dem Deutschen gerade nach dem Fall des Eisernen Vorhangs innerhalb des ehemaligen Ostblocks zukommen kann, weil für den deutschen Einigungsprozess die Ausdifferenzierung zwischen westlicher Demokratie und kommunistischer Vergangenheit unabdinglich ist. Deutschlands Auseinandersetzung mit sich selbst kann also aus der Perspektive der Ostblockstaaten – insbesondere derer, die durch die Verbindung zu Österreich traditionell eine Beziehung zur deutschen Sprache unterhalten – exemplarisch für die kulturelle Verarbeitung der eigenen Geschichte interpretiert werden. Die Überwindung der Totalitarismen des 20. Jahrhunderts bedeutet auch die Wiedereinsetzung des Deutschen als überregionale Kommunikationssprache – als Brückensprache – in Osteuropa, eine Funktion, die ihm durch Hitlers im Dienste seiner Aggressionskriege stehende Kulturpolitik verloren gegangen ist. Siehe dazu: Claude Hagège, *Le souffle de la langue. Voies et destins des parlers d'Europe*, Paris 1992, Kapitel 3: „L'allemand et l'appel de l'Est“, S. 55–92.

II. Sprachkultur versus „Leitkultur“: der Entwurf einer transkulturellen Germanistik

Ihr Buchtitel ist denn auch Programm. Schließlich streben sie unverhohlen die Rehabilitierung der Kultursprachen an, deren Markanteste Latein ist, da es der Vermittlung der griechischen Kultur gedient hat und als Kirchensprache zum Bindeglied zwischen Antike und Moderne geworden ist. Aber wiederum geht es ihnen nicht um eine von vornherein illusorische Wiederherstellung des Lateinischen als europäische Vulgata. Gewiss plädieren sie dafür, dass es nicht in Vergessenheit gerät und aus kulturhistorischen Gründen erlernbar bleibt. Ihre Kritik ist jedoch genereller und systematischer, indem sie die Inkonsistenz des Begriffs „Kommunikationssprache“ hervorheben, der eine unsinnige Konkurrenz zwischen neueren, sogenannten lebendigen, und toten, der Altphilologie überlassenen Sprachen aufbaut und den Blick für das eigentliche Vermögen von Sprache schlechthin verstellt. Sie beschäftigen sich aus einer grundsätzlichen Perspektive mit dem Verhältnis zwischen Latein und den Nationalsprachen, die sich in dem von ihnen erforschten Zeitabschnitt als literarische Ausdrucksmittel zu etablieren beginnen. Sie zeigen nämlich, dass sich am Lateinischen exemplarisch die Charakteristika studieren lassen, die eine Sprache in besonderem Maß zur Kulturvermittlung befähigen und dass gerade die neueren Sprachen durch ihre Orientierung an dieser Beispielhaftigkeit zu ihrer Autonomie und ihrer kulturellen Repräsentativität gelangt sind. Eine Sprache gewinnt demnach umso mehr an Ausstrahlung, als sie in der Lage ist, fremde Inhalte durch Übersetzung und Anverwandlung zu gestalten und wiederum zu verbreiten. Der unbewussten Imprägnierung durch Fremdeinflüsse, die nationalistischprotektionistische Reflexe hervorruft, setzen Tüskés und Knapp somit den Begriff einer Sprache entgegen, die den Umgang mit der Tradition als beispielhaft für die Auseinandersetzung mit dem Andersartigen begreift, die eine Bereicherung des eigenen Selbstbewusstseins zur Folge hat. Die Entstehung der Nationalsprachen aus der lateinischen Kultur erscheint als eine Emanzipationsbewegung, die sowohl der Subjektivität wie der Freiheit und Selbstbestimmung der Völker dient und als Vorstufe der Demokratie interpretiert werden kann, indem sie Repräsentativität und symbolisches Denken als Kennzeichen menschlicher Souveränität begründet. Die reflexive Transzendierung des *hic et nunc* wird zum Merkmal einer humanistischen Kultur, die die gelungene Synthese von Ästhetik und Religion darstellt. Sie befähigt den Menschen zur Selbstverwirklichung durch seine eigene Schöpfung. Durch sie wird er aber auch für die Modalitäten der Verbreitung und Tradierung seines Weltbildes verantwortlich.

Die Autoren erheben die „Vergangenheitsbewältigung“ zur moralischen Notwendigkeit, ohne die es keine geistige Erneuerung in Europa geben kann. Sie verlangen in diesem Sinne eine Aufarbeitung der kommunistischen Kulturherrschaft, bei der, wie es das letzte Kapitel ihres Buches zeigt, die humanistische Tradition als verklausuliertes Moment des Widerstandes anerkannt wird und einen Anknüpfungspunkt für die Rückgewinnung einer selbst verantworteten Identität bietet.

Ihre Analyse des deutsch-ungarischen Kulturaustausches macht denn auch deutlich, dass es eines multifokalen Weltbildes bedarf, das die Vernetzung geographisch und

historisch vorbestimmter regionaler Zentren voraussetzt, denen eine Brückenfunktion zukommt. Insofern ist sie ein Plädoyer für die Gleichberechtigung aller Sprachen und des jeweiligen von ihnen geschaffenen Kulturraumes, der nicht allein territorial begründet ist, sondern auf einer bewusst multifokalen Gemeinschaft von Kulturschaffenden und deren Rezipienten beruht, die deren Lebendigkeit und Fähigkeit zur symbolischen Entwicklung erhält. Der Verweis auf etwaige „Leitkulturen“ erscheint insofern als Relikt imperialistischer Sprachpolitiken, die letztlich Kultur als Wert, an dem Menschlichkeit gemessen werden kann, schlechthin gefährden.

Nichtsdestotrotz betonen Tüskés und Knapp die besondere Rolle des Deutschen als Vektor überregionaler Vermittlung zwischen Ost- und Westeuropa, dessen Tradition mit der Einbindung Ungarns in das Habsburger Reich gelegt wird und dessen Einfluss sich während des Kalten Krieges bis in die persönlichen Beziehungen einzelner Künstler zur DDR verfolgen lässt. Sie plädieren indirekt für die Wiederherstellung dieses angestammten Austausches unter neuen demokratischen Voraussetzungen, die einzig und allein die Entfaltung einer humanistischen Gesellschaft mit universaler Vorbildfunktion befördern sollen. Insofern ist *Germania Hungaria Litterata* ein Entwurf für das Projekt einer transkulturellen Germanistik, die sich als reflektierte Philologie darstellt, indem sie der Vermittlung der deutschen Sprache und deren kultureller Produktion dieselbe Bedeutung zumisst wie ihrer selbstbezogenen wissenschaftlichen Begründung: Sprachkultur im modernen Sinne kann sich nur transnational als Teilnahme an einem weltweiten Dialog sinnvoll gestalten, der die Partikularität der einzelnen Kontexte berücksichtigt und nicht im Dienste hegemonialer, postkolonialer Strategien deren Steuerung zu politischen Zwecken anstrebt.⁴ Deren Gestaltung obliegt jedem, der sich dank seiner Bildung als Person seiner Mittlerfunktion innerhalb der Gesellschaft und generell in Bezug zu anderen bewusst ist, weil er sich aus eigener Überzeugung einem humanistischen Ideal verpflichtet fühlt, das einen toleranten, den jeweiligen kulturellen Gegebenheiten angepassten Pluralismus vertritt. Tüskés und Knapp eröffnen hiermit eine Perspektive zur Überwindung der aus dem 19. Jahrhundert hergeleiteten und zeitweilig missbrauchten Fiktion der Nationallitteraturen und bietet eine Möglichkeit der kritischen Auseinandersetzung mit dem anderen Extrem: der als Entfremdung erfahrenen Globalisierung, die ökonomische Effizienz und kulturelle Leistung ideologisch gleichzusetzen trachtet.

Vielleicht treten aber auch hier die Grenzen ihrer Reflexion zutage, indem sie letztlich eine Utopie postulieren, die Bildung und ökonomische wie politische Macht voneinander trennt und dafür Ansatzpunkte in der von ihnen beschriebenen Epoche suchen. So zeigen sie beispielhaft anhand der Vernetzung katholischer

4 Hier gibt es natürlich Berührungspunkte mit Goethes Begriff der „Weltliteratur“ und dessen Bezug zum Verständnis des Dichters von Übersetzung und literarischer Anverwandlung als Kulturvermittlung. Ausführlicher dazu: Antoine Berman, *L'épreuve de l'étranger. Culture et traduction dans l'Allemagne romantique*, Paris 1984, « Goethe. Traduction et littérature mondiale », S. 87–110.

Institutionen, insbesondere der Gesellschaft Jesu, aber auch indem sie die Funktion der überkonfessionell zugänglichen Bibliotheken hervorheben, wie Bildung als Auseinandersetzung mit tradierten Stoffen und Modellen nicht nur selbständiges Denken und Handeln begünstigt. Aus ihrer Sicht befähigt sie zu einem transnationalen Dialog, der Identitätsstiftung ausdrücklich als Kulturvermittlung anerkennt. Die akribische Methode, mit der sie die Verortung und Verbreitung von Referenzbüchern belegen, deren Nachwirkung sie bis ins geringste Detail bei ungarischen Autoren zurückverfolgen, ermöglicht eine eindrucksvolle Bestandsaufnahme, die Wege und Modalitäten kultureller Gestaltungsprozesse zu einem entscheidenden historischen Zeitpunkt offenlegt und die dem Phänomen der Vulgarisierung ein besonderes Augenmerk widmet. Sie bleiben jedoch eines schuldig, das die im Vorwort angestrebte Übertragung auf heutige Verhältnisse einschränkt: Die für die Untermauerung ihrer These notwendige Minimierung der wirtschaftlichen und politischen Ziele, die die einzelnen Beteiligten motivieren und die deren institutionelle Unterstützung bedingen, erweckt bisweilen den Eindruck, jene Vermittlungsprozesse ereigneten sich in einem ideologiefreien Raum. Die jeweiligen Kulturträger werden weitgehend als wertneutral behandelt und allein von ihrer Effizienz bei der Tradierung eines humanistischen Weltbildes gewürdigt, ohne dass der Gebrauch, den sie von ihm machen, hinterfragt wird. Dabei wird, nicht zuletzt aufgrund der als Referenz gewählten Epoche, die beklemmende Frage ausgeklammert, wie gerade jener Humanismus die Totalitarismen des 20. Jahrhunderts nicht verhindern konnte. Desgleichen wird der grundlegende Bezug zwischen Kultur- und Realpolitik zwar durchaus evoziert, aber nur zeitweilig im letzten Kapitel am Beispiel von Zrínyi näher in Betracht gezogen. Die Allianz zwischen Jesuiten und Habsburgern im Zuge der Rekatholisierung wird immer wieder ausdrücklich betont, dennoch wird sie fast nur unter dem positiven Aspekt der Bildungsvermittlung untersucht, der alle anderen Beweggründe in den Schatten stellt.

Dies weist auf ein grundsätzlicheres Manko hin, das von den Autoren selbst erkannt wird, insofern als sie zum Abschluss ihres Kapitels über die Emblematisierung die Notwendigkeit interdisziplinärer Kooperationen, insbesondere mit den Historikern, hervorheben.⁵ Ihre Untersuchung kann erst in einem allgemeineren Projekt völlig zur Geltung kommen, das sich sowohl ideologischen wie ökonomischen Beurteilungen nicht grundsätzlich verschließt, indem jene aus einer kritischen Untersuchung der Moderne nicht mehr wegzudenken sind. Tüskés und Knapp tragen demnach zweifelsohne zu einer Nuancierung Bourdieuscher und Luhmanscher Erklärungsmodelle bei, die die aktuelle Inlandsgermanistik durchziehen, weil es ihnen glaubwürdig gelingt, die wissenschaftliche Autonomie der Philologie zu demonstrieren. Sie vermögen es also eindeutig, Wege zu einer besseren Ausdifferenzierung zwischen Literatur- und Gesellschaftswissenschaften zu weisen. Trotzdem bleibt eine Frage unbeantwortet: Vorausgesetzt die kirchlichen, mehrheitlich katholischen Instanzen haben wirklich die

5 Gábor Tüskés/Éva Knapp (Anm. 1), S. 211.

von Tüskés und Knapp dokumentierte Rolle bei der Verbreitung der humanistischen Bildung gespielt, die zur Emanzipation des menschlichen Bewusstseins beigetragen hat, welche weltliche, supranationale Instanz ist heute in der Lage deren Nachfolge anzutreten? Diese Frage stellt sich umso deutlicher, als gerade im Augenblick die Institutionen der EU die Wirtschaftlichkeit in den Mittelpunkt der Bildungs- und Forschungspolitik rücken und die Religionen mehr denn je zur Durchsetzung kultureller und machtpolitischer Ziele genutzt werden, die im Endeffekt miteinander verschmelzen und bedeutende Konflikte zeitigen.⁶ So bleibt es bei einem Spannungsverhältnis zwischen den Thesen des Vorworts und deren Umsetzung in den konkreten kulturhistorischen Ausführungen der Autoren, denen trotz dieser eher durch die Höhe ihres theoretischen Ansatzes bewirkten Einschränkungen, eine ausgesprochen interessante und bereichernde Studie gelingt, die kaum erforschte Prozesse beleuchtet und selbst bekanntes Material unter neuen Gesichtspunkten begutachtet.

III. Katholizismus und Empfindsamkeit: Untersuchungen zu Textkultur und Laienfrömmigkeit

Bestechend ist das Kapitel über die Jakob Balde Rezeption, das den Übergang von neulateinischen ungarischen Anverwandlungen zu Übersetzungsbemühungen bis hin schließlich zur selbständigen Dichtung in der Nationalsprache dokumentiert. Es zeigt die komplexe Wirkungsgeschichte eines der bedeutendsten neulateinischen Dichter im deutschen Sprachraum und betont entgegen immer noch bestehender Vorurteile die herausragende Rolle Herders als Kulturvermittler und Beförderer eines an literarischen Exempeln geschulten eigensprachlichen Bewusstseins, das die Grundlage authentischen Schaffens bildet.⁷ Das im zweiten Drittel des 18. Jahrhunderts entstandene Werk des Dichters Ferenc Faludi wird als dafür bezeichnend angeführt, und es liegt nahe, dessen zumindest partielle Übersetzung ins Deutsche anzuregen, damit der Beitrag der ungarischen Literatur zu den bedeutenden literarischen Strömungen des deutschsprachigen Raums genauer erforscht werden kann. Noch sinnvoller erschiene ein Studienprojekt, das ganz Osteuropa erfassen und die Dynamik untersuchen würde, die dort unter dem Einfluss der sich innerhalb des deutschen Sprachgebiets vollziehenden Entwicklung die Entstehung selbständiger Literaturen begünstigt hat. Tüskés

6 Die Problematik des Kommunitarismus ist nicht umsonst zu einem höchst aktuellen Thema geworden, insofern die Religionsvielfalt unter dem Einfluss der politischen Bestrebungen des Islam als Gefahr für den inneren Zusammenhalt der modernen überkonfessionellen Demokratien gewertet wird. Dazu allgemein: Caroline Fourest, *La dernière utopie. Menaces sur l'universalisme*, Paris 2009.

7 Herder gehört unserer Meinung nach zu den am meisten vernachlässigten Kulturvermittlern des 18. Jahrhunderts, insbesondere was seine Wirkung in Osteuropa anbetrifft. Die französische Rezeption seines Werkes ist bezeichnend, indem er einfach bei der ersten Edition der *Encyclopedia universalis* schlichtweg vergessen wurde, und immer noch von namhaften Intellektuellen wie der Wissenschaftshistorikerin Elisabeth Roudinesco als kultureller Wegbereiter des Nationalsozialismus dargestellt wird.

und Knapp machen deutlich, dass sie Teil der Säkularisierung ist, während derer die Konfessionalität der Texte ebenso wie die Bearbeitung der antiken Stoffe und Motive Gegenstand kritischer Auseinandersetzung werden. Deren Rezeption verschiebt sich ihren Beobachtungen zufolge vom Religiösen zum Literarisch-Sprachlichen, wobei das Neulateinische zur Grundlage einer Poetologie wird, die unabhängig von deren konfessioneller Aufladung die Verbindung von Antike und Moderne wiederherstellt. Die Kontinuität von Symbolik und Rhetorik werden zum entscheidenden Moment eines immer stärker einzig in der Sprache angesiedelten poetischen Bewusstseins, das sich die Fähigkeit der Transzendierung zu eigen macht. Die Schrift an sich wird als symbolische Ordnung gewürdigt, die sich in der Sprache sinnlich vergegenwärtigt und verwirklicht. Sie wird damit zu einem Mittel der Selbstreflexion, dank derer der Dichter sich seiner eigenen göttlichen Bestimmung bewusst wird.⁸

Der *incantatio* kommt in dieser Hinsicht eine besondere Bedeutung zu, insofern als sie in Form des von den Jesuiten gepflegten Marienkults Eingang in die Volkskultur findet. Die Rosenkranz-Gebete, dank derer sie sich hauptsächlich verbreitet, bringen eine spezifische Frömmigkeit hervor, der es gelingt, eine Vielzahl von Einflüssen und Traditionen zu binden. Sie werden zu einer volkstümlichen Gattung, die Oralität und Literarizität miteinander vereint und insbesondere zur Fixierung lokaler mündlicher Überlieferungen beiträgt. Tüskés und Knapp verdeutlichen dieses Phänomen exemplarisch an der ungarischen Übersetzung der *Hymni*, die sie im Kontext einer im Mittelalter beginnenden literarischen Entwicklung analysieren.

Die ursprüngliche lateinische Fassung der *Hymni* war der 1622 in Sopron zur ungarischen Königin gekrönten Eleonora I. Gonzaga, der zweiten Gemahlin von Kaiser Ferdinand II. gewidmet. Sie verweist also auf die Interdependenz von Hof und Jesuiten-Orden: Eleonora I. und Ferdinand II. waren große Marienverehrer und unterstützten die Jesuiten bei ihren Rekatholisierungsbemühungen. Die persönliche Widmung des Herausgebers zeugt aber schon von einer bemerkenswerten Veränderung der von der geistlichen Literatur geförderten Religiosität: Der Souverän erscheint gleichermaßen als Mensch, der in den der Tröstung dienenden Rosenkranzgebeten den Leidensweg Christi ebenso wie die von ihm verheißene Erlösung nachvollziehen kann. Auf diese Weise entsteht eine doppelte Verquickung: Die Frömmigkeit erhält eine universelle Dimension des rein Menschlichen, insofern alle Menschen in der Nachfolge Christi gleichgestellt sind. Parallel dazu erweitert sich die höfische Tradition zu einer allgemeinen Symbolik. Indem sie mit dem religiösen Moment verschmilzt, bereitet sie den Weg für einen individuellen Kultus, welcher das Bekenntnis zur eigenen Frömmigkeit als Zugang zu Geheimnissen des Glaubens zelebriert, der die Aufnahme in

8 Es wäre äußerst interessant, hier die Verbindungen zu Herders und Hamanns Poetologie sowie generell zur Genieästhetik zu untersuchen. Dies wäre sicher eine willkommene Ergänzung zu Gerhard Sauders Untersuchungen über die Empfindsamkeit insbesondere zu: Gerhard Sauder, *Empfindsamkeit*, Bd. 1: Voraussetzungen und Elemente, Stuttgart 1974.

eine ideelle Gemeinschaft Gleichgesinnter bedeutet, wie sie von den Rosenkranzbruderschaften verkörpert wurde.

Durch diese Vermittlung geht die religiöse Symbolik eine Verbindung mit älteren, von der Spätantike überlieferten Stoffen und Ausdrucksformen ein, die dem humanistischen Gedankengut entstammen und dessen Lebensart vertreten. Die Spezifität des Marienkults, der weltliche Frömmigkeit und transzendente Glaubensmystik in sich vereint, ermöglicht in der Tat die Wiederanknüpfung an mythische Themen, sofern sie eine individuell erlebte Sinnlichkeit ausdrücken. Die *Hymni* bezeichnen in dieser Hinsicht die Entstehung einer höchst komplexen, religiös geprägten Ästhetik, in der die barocke Formsprache mit klassischen Elementen einhergeht. Deren Übersetzung bedeutet denn auch weit mehr als die ideologische Behauptung politischer und religiöser Interessen, die im Rahmen der Rekatholisierung die festere Einbindung Ungarns in das Habsburger Reich betreiben. Sie ermöglicht die Ausbildung des Ungarischen, dank derer es inhaltlich wie stilistisch Anschluss an die europäischen Kultursprachen findet und in der Lage ist, die von ihnen getragenen Entwicklungen selbständig umzusetzen.

Tüskés und Knapp heben in diesem Zusammenhang die besondere Funktion der Jakob Masen Rezeption hervor, die über ihre literarische Wirkung hinaus einen eigenen Kunststil hervorbringt, der markante Werke wie die Stiege des Raaber Jesuitenkollegs hinterlässt. Die Autoren zeigen, wie durch die Verbreitung seines umfangreichen Werkes, insbesondere des *Speculum*, sein Verständnis von Sprache als Ort des Geheimnisses, seiner Versinnbildlichung und Offenbarung, eine Symbolik begründet, in der das Zeichen sinnlich erfahrbar und anschaulich verständlich wird, weil Text und Bild die Vergegenwärtigung ein und derselben Transzendenz darstellen. Die Lehre der Rhetorik und deren Topoi münden also in eine eigene Symbolsprache innerhalb der bildenden Künste, die auf eine essentielle Einheit verweist, welche sich als Gleichnis des Lebens schlechthin in unendlicher Formenvielfalt äußert.

Tüskés' und Knapps Verdienst ist es somit, dass sie nicht nur bisher weitgehend unbekannte Bedingungen des deutsch-ungarischen Kulturaustausches erforschen. Indem sie die Rezeptionsgeschichte einzelner Werke oder einzelner Dichter manchmal bis in die erste Hälfte des 19. Jahrhunderts verfolgen, geben sie generell Aufschluss über Modalitäten der Säkularisierung, die ein modernes Kunstverständnis prägen, das sich im Laufe des 18. Jahrhunderts entfaltet. Ausgehend von einem geographisch und zeitlich relativ begrenzten Abschnitt der Literaturgeschichte, gelingt es Ihnen, stichhaltig zu beweisen, wie jene universale Formensprache, die der für die Moderne zentrale Symbolbegriff zusammenfasst, in jener Ausdifferenzierung von Humanismus und Christentum, von sinnlicher Lebenserfüllung und religiöser Transzendenz ihren Ausgang nimmt. Sie arbeiten gezielt die Entstehung einzelner Gattungen heraus, in denen sich die religiöse Praxis als Band zwischen den verschiedenen Regionen und Völkern des Habsburger Reiches erweist, das seine Effizienz der weiten Verbreitung der neulateinischen Glaubenskultur verdankt. Sie machen nämlich deutlich, dass jene auf Texte ge-

gründete Frömmigkeit das ideale Mittel ist, um den Gegensatz zwischen Gelehrsamkeit und Volkskultur zu überbrücken und um lokale mündliche Traditionen in eine Schriftkultur zu überführen, die deren allgemeinere Ausstrahlung dank neuer spezifischer ästhetischer Kategorien und dementsprechender Ausdrucksformen begünstigt.

Das Buch setzt sich tatsächlich immer mehr als Medium zur Propagierung einer *Pietas Austriaca* durch, die an erster Stelle natürlich die Fürsten an das Reich bindet, die allerdings nach und nach weitere Kreise der Bevölkerung prägt. Die geistliche Literatur zeitigt nämlich eine Laienfrömmigkeit, die wiederum dazu beiträgt, den katholischen Glauben als Fundament der Ständegesellschaft zu stärken. Der Marienverehrung kommt dabei erneut eine hervorragende Bedeutung zu, denn sie entwickelt sich zu einem tragenden Moment der Gegenreformation. Ihre Wirkung ist jedoch ambivalent, denn sie erhält in Ungarn aufgrund dessen Rolle bei der Befreiung von den Türken 1686 eine stärkere nationale Färbung. Tüskés und Knapp bemerken in diesem Zusammenhang, dass gemeinsam mit Maria, *Patrona Hungariae*, den ungarischen Nationalheiligen Stephan, Emmerich und Ladislaus, gehuldigt wird, die als Stützen eines zum *Regnum Marianum* ernannten Ungarn erscheinen. Dabei wird jene symbolische Verbindung, die zuerst aus türkenfeindlichen und gegenreformatorischen Beweggründen offiziell gefördert wurde, schließlich für national-dynastische Interessen nutzbar gemacht.⁹

Die Konfessionsgebundenheit bestimmt die literarische Produktion, die ihrerseits eine umso stärkere Eigendynamik entwickelt, als sich in Ungarn seit dem Mittelalter kein straker Gegenpol zur geistlichen Literatur bilden konnte. Sie wird insofern notwendigerweise zum so gut wie einzigen Träger emanzipatorischer Bestrebungen. Die protestantischen Konfessionen sind tatsächlich zwar weiterhin präsent und tragen denn auch zur Rezeption der europäischen Strömungen des Puritanismus und des Pietismus bei. Nichtsdestotrotz setzt sich der Katholizismus als staatstragendes Weltbild durch, weil er sich auf das soziale Netzwerk der Ständegesellschaft und der religiösen Bruderschaften stützen kann, die den ständigen Austausch der Personen und der Gedanken zwischen Wien und Ungarn gewährleisten. Eine bedeutende Funktion erhalten dabei die Wallfahrtsorte beiderseits der österreichisch-ungarischen Grenze, die sich als Zentren eines Glaubens erweisen, der dogmatisch politisch fundiert ist und von breiten Schichten der Bevölkerung geteilt wird, so dass dessen Ausübung an bestimmten designierten Orten ein Gefühl der Zusammengehörigkeit jenseits nationalstaatlicher Bindungen erzeugt. Ostniederösterreich mit Wien und West-Nordwestungarn bilden so eine Zone des Kulturtransfers zwischen West- und Osteuropa, dessen Vektor vordergründig die *Pietas Austriaca* ist, der aber im Laufe der Zeit eine beträchtliche Rolle bei der Entwicklung einer ungarischen Nationalkultur spielt.

Tüskés und Knapp heben in diesem Zusammenhang die Bedeutung des Fürsten Pál Esterházy hervor, der mit seinem *Atlas Marianus* (1687–1690) das Werk Wilhelm

9 Gábor Tüskés und Éva Knapp (Anm.1), S 99.

Gumpenbergs für das eigene Lesepublikum adaptiert. Ebenso wie die Übersetzung des *Mariazeller Mirakelbuches* von Urban Pickelius trägt seine Initiative zur Entstehung einer literarischen ungarischen Hochsprache bei. Beide Texte greifen nämlich sowohl schriftliche Zeugnisse wie auch eine an die Wallfahrtsstätten gebundene orale Tradition auf, die sie verschriftlichen. Sie begründen damit eine moderne Erzählkultur, die, indem sie volkstümliche Elemente verwendet und eine breitere Leserschicht erreichen möchte, das Ziel der Erbauung mit dem der Unterhaltung zu vereinbaren trachtet und sich deshalb von der reinen *eruditio* verabschiedet. Im Zuge dieser Bemühung integriert diese Marienliteratur eine Vielzahl von Gattungen, die wiederum innerhalb des von ihr geschaffenen Korpus eigene Bezüge entfalten, die auf sie selbst zurückwirken und sie sowohl inhaltlich wie stilistisch bereichern, was den Unterhaltungswert des Gesamtwerkes noch einmal entsprechend steigert. Die weltliche Anbindung an einen Ort und an konkrete Erfahrungen göttlicher Offenbarung, die Menschen auf transnationaler Ebene miteinander in Beziehung bringt, macht diese religiösen Kompendien zu Wegbereitern einer Weltanschauung, die die Universalität des Menschlichen erfasst, indem sie jedem Einzelnen sprachliche und ästhetische Mittel zur Verfügung stellt, die es ihm ermöglichen, sich selbst in seinem Glauben zu artikulieren. Tüskés und Knapp zeigen insofern, dass dank einer in der Laienfrömmigkeit begründeten Poesis die katholische Religion trotz ihrer Verbindung mit habsburgischen Machtinteressen – ähnlich wie in anderen Gebieten der Protestantismus – einen entscheidenden Beitrag zur persönlichen wie nationalen Emanzipation geleistet hat.

IV. Katholizismus und Emanzipation: die Rolle der Emblematik und des Jesuitendramas

Diese von den Autoren vertretene These verleiht ihren Ausführungen zur Emblematik ein besonderes Gewicht, da die von dem Marienkult und der Heiligenverehrung ausgehende Bildlichkeit als vornehmliches Merkmal katholischer Laienfrömmigkeit erscheint und die Transfigurierung der Schrift zum Symbol als deren vorrangiger Beitrag zur säkularisierten Kunst gewertet werden kann. Es gibt im Ungarn der Frühen Neuzeit keinen namhaften Theoretiker der Emblematik und auch nur wenige Druckwerkstätten, die deren Anforderungen gewachsen sind. So ist denn auch der Hauptanteil der Drucke in lateinischer Sprache und vornehmlich im Ausland erschienen. Erst ab Mitte des 18. Jahrhunderts werden sie von Veröffentlichungen auf Ungarisch abgelöst. Nur ein Ungar erreicht mit einem Emblembuch europäische Notorietät. Es handelt sich um Joannes Sambucus, dessen in Deutschland gut rezipierte Schrift in Antwerpen erschienen ist. Dabei stellt sich allerdings die von Tüskés und Knapp nicht behandelte Frage, ob solch ein allgemein verbreiteter Autor überhaupt explizit als ungarischer Vertreter jener Kunst anerkannt wurde. Meist partizipiert Ungarn nämlich eher rezeptiv an der Weiterentwicklung der Emblematik, indem es an der Gestaltung europaweiter Tendenzen mitwirkt, die vornehmlich dahin gehen, einschlägige Werke in die jeweilige Landessprache zu übersetzen, um einen größeren

Leserkreis zu erreichen. Meist sind es Kompilationen, die aus einem bestimmten Anlass zusammengestellt wurden.

Die Emblembücher sind aber insofern interessant, als sie auch in Ungarn Zeugnisse der fortschreitenden Säkularisierung sind, die mit einem stärkeren Hang zur Fiktionalisierung und zu einer konfessionsübergreifenden Moral einhergeht, die sich beide sinnvoller und zeitgemäßer ausdrücken lassen. Zweisprachige Ausgaben ebnen dieser Entwicklung den Weg. Bezeichnend ist in dieser Hinsicht die 1792 erschienene Fassung von John Barclays *Argenis*, die die lateinischen Distichen unter den Bildern auf Ungarisch wiedergibt. Sie weist auf eine Literarisierung des Fürstenspiegels hin, da die Romanfiguren dort Träger einer emblematischen Bedeutung werden, indem sie exemplarisch den Einklang von Staatstheorie und moralischer Lebensführung verkörpern. Obwohl die meisten Verfasser emblematischer Tugend-Handbücher in Ungarn Jesuiten waren, erlangt die Gattung so eine Allgemeingültigkeit, die über die sprachlichen, politischen und konfessionellen Grenzen hinweg, die Vermittlung humanistischer Werte in den Vordergrund rückt, die sich als europäisches Gemeingut durchsetzen.

Allerdings nuancieren Tüskés und Knapp selbst ihre Folgerungen für andere Bereiche der Emblematik, die Wallfahrtsliteratur und das Jesuitendrama, die im Zuge der Rekatholisierung ausdrücklich zur Glorifizierung des Habsburger Reiches wider ungarische Unabhängigkeitsbestrebungen eingesetzt werden, wenngleich sie sie unfreiwillig fördern. Die Integration der Geschichte in jene Gattungen und die Art und Weise, wie sie dort präsentiert wird, erweist sich nämlich als Stein des Anstoßes, der die Gegensätzlichkeit zwischen imperialen, transnationalen – wir würden sagen ultramontanen Interessen, die Laienfrömmigkeit und Ständegesellschaft wesentlich aufeinander beziehen – und nationalen, eigenstaatlichen Emanzipationsbewegungen offenbart. Als Beispiel für erstere Kategorie führen Tüskés und Knapp die dem Gnadenbild von Maria Pötsch gewidmeten *Abgetrockneten Tränen* an, die die Vereinnahmung eines ungarischen Nationalsymbols durch die Habsburgische Staatsmacht verdeutlichen, die nach dem im September 1697 in Ungarn erfolgten Sieg über die Türken, den ungarischen Marienkult zur inneren Festigung des gesamten Reiches benutzt. Jene Predigt- und Emblemsammlung aus dem Jahre 1698 rechtfertigt den 1697 unter landesweiten ungarischen Protest erfolgten Transfer nach Österreich des Marienbildes von Maria Pötsch, das im Dezember 1696 mehrfach Tränen vergossen hatte. Da seit seiner Überführung die Tränen versiegt sind, und die Türken inzwischen geschlagen wurden, erscheint das von dem Bild verkündete böse Omen beschworen, während es gleichzeitig in Wien seinen „angestammten“, ihm bestimmten Platz gefunden hat. Unter dem Motto des Johannes-Evangeliums „In Propria venit“ wird dessen Transfer als von der Religion legitimierte „Heimholung“ gefeiert, die dazu dient, im politischen und kulturellen Zentrum des Reiches einen hervorragenden Ort der Marienverehrung zu schaffen. Das Bild von Maria Pötsch wird so mit dem Symbol der Schutzmantelmadonna vereint, das die Habsburger Herrschaft repräsentiert.

Obgleich Tüskés und Knapp die Interessengegensätze ausdrücklich betonen, legen sie Wert darauf zu zeigen, dass der Marienkult jenseits aller Machtbestrebungen eine literarisch künstlerische Ausprägung hat, die seiner Emblematik eine besondere Bedeutung verleiht, denn sie ermöglicht deren inhaltliche und formelle Weiterentwicklung. Sie illustriert den Prozess der Symbolisierung schlechthin, da sie die Integration der verschiedenen marianischen Gnadenbilder in die bekannten Marienviten ermöglicht, die ihrerseits inhaltlich und stilistisch neu aufgeladen werden und eine in vollem Aufschwung befindliche Verehrung unterhalten. Tüskés und Knapp bewerten denn auch nicht negativ, dass der Wiener Kult rückwirkend die Gestaltung der ungarischen Huldigungen des Gnadenbildes von Maria Pötsch nach der Befreiung von den Türken bestimmt, obwohl zeitweise Ungarn abwertende Erklärungen zur Legitimierung dessen Transfers nach Österreich bemüht wurden.

Für sie bleibt trotz dieser Einschränkungen die Einbindung Ungarns in das Habsburger Reich zusammen mit dem Sieg über die Türken das entscheidende Moment, dem die ungarische Kultur in der Frühen Neuzeit ihre Öffnung gegenüber Europas bedeutenden geistigen und künstlerischen Strömungen verdankt. Sie würdigen dabei ausdrücklich die Religion – in diesem Fall die katholische – als vorrangigen Vektor sowohl allgemeingültiger Werte wie einer Symbolik, die in der Lage ist, lokale Ausprägungen der Laienfrömmigkeit in abstraktere, tradierte ästhetische Formen zu übersetzen, die zwangsläufig wiederum Inhalte und Stilmittel vorangegangener Kulturen in sich aufgenommen und verarbeitet haben.

Aus ihrer Sicht ist zu diesem Zeitpunkt in den ungarisch-deutschen Beziehungen der Katholizismus der Kulturfaktor schlechthin, indem er sich genauso wie anderenorts in Europa der Protestantismus, als Grundlage emanzipatorischer Bewegungen erweist, die im Dienste der Aufklärung wirken. Ihre um wissenschaftliche Ausgewogenheit bemühten Ausführungen tilgen dabei keineswegs die Details, die einige Zweifel an ihrer These wecken könnten. Es geht ihnen schließlich auch um eine Neubewertung bzw. Neugewichtung bekannter Fakten aufgrund der Einbeziehung anderer Standpunkte und Methoden oder in geringerem Maße zusätzlicher kaum erforschter Materialien.

Dies tritt bei ihren Untersuchungen zum Jesuitendrama besonders deutlich zutage. Ihren Erklärungen geht der Versuch einer Bestandsaufnahme der Quellen voraus, die der Forschung neue Betätigungsfelder nahelegt, denn der dargelegte aktuelle Erkenntnisstand lässt keine endgültigen Schlüsse zu, zu verschieden sind die jeweils erhaltenen Zeugnisse der einzelnen Aufführungen, die fast durchweg in lateinischer Sprache stattfanden. Grundsätzliche thematische Unterschiede zwischen den in Ungarn und im deutschen Sprachbereich gespielten Dramen gibt es nicht. In die ungarischen Versionen finden allenfalls lokale Ereignisse Eingang wie die Rückeroberung von Buda, die im deutschsprachigen Raum nicht erwähnenswert erscheinen. Auch finden dort verständlicherweise die Unabhängigkeitsbestrebungen der Ungarn kein Echo. Die engen Grenzen der Gattung eignen sich wenig für selbstständige Aussagen. Schließlich handelt es sich um Dramen, die der moralisch christlichen Erziehung

von Schülern dienen, an deren jeweilige Kenntnisse und rhetorische Fähigkeiten sie angepasst werden. Lokalkolorit spielt demnach eine entsprechend geringe Rolle, und Tüskés und Knapp bemerken ausdrücklich, dass sie keine Auskunft über die aktuelle Situation in Ungarn geben, da sie vornehmlich auf die religiöse Aussage gerichtet sind. Bezeichnend ist vielmehr die Zeitverschiebung bei den Aufführungsdaten. In Ungarn werden die Dramen früher – unmittelbar nach der dortigen Ansiedlung der Jesuiten – auf die Bühne gebracht, während sie im deutschen Sprachbereich erst ab 1683 nach der Belagerung Wiens durch die Türken verstärkt gespielt werden.

Dies erlaubt einige Rückschlüsse auf deren Funktion und deren zeitgeschichtliche Aufladung, denn sie speisen sich aus aktuellen Anlässen und besonderen Umständen, die in die Handlung integriert werden, wenngleich die Geschichte durch die Gattungstopik verallgemeinert und mystifiziert wird. Die Dramen bemühen nämlich ebenso wenig zeitgenössische nationale Stereotypen, wie sie eine wahrheitsgemäße Darstellung anstreben. Sie setzen den Inhalt allgemeiner historischer Nachschlagewerke um, die zu einer ideologischen Instrumentalisierung der Geschichte im Dienste der gemeinsamen Interessen des Habsburger Reichs und der Jesuiten benutzt werden. Insofern ist das Ziel in Ungarn wie im deutschen Sprachbereich die Rekatholisierung und die innere Kohäsion der Reichsherrschaft.

Was sich verändert ist die Symbolik, denn der Sieg über die Türken verleiht Ungarn über die Landesgrenzen und sogar über das Habsburger Reich hinaus in ganz Europa eine Sonderstellung als Vorhut bei der Verteidigung des Christentums. Im Zuge dieser Entwicklung avanciert König Stephan I. als Heiliger Stephan zu einer historischen Figur, die den Gang der Geschichte mit der Erfüllung der göttlichen Vorsehung verbindet. Der Topos Mariens als *Patrona Hungariae* führt zur Allegorie Ungarns als Garten Mariens, wo sich deren *fertilitas* vergegenwärtigt, und entweder das Land selbst oder dessen Könige werden als *propugnaculum* dargestellt. Es ist insofern nicht mehr jesuitisches Missionsland, es erweist sich als ein Ort, an dem sich die christliche Botschaft in der Geschichte verwirklicht. Fakten verschmelzen dabei mit Hagiographien und lokalen Legenden, die ihrer dramatischen Verarbeitung ihre überregionale Ausstrahlung und ihre Überlieferung in die Moderne verdanken. Die Allegorisierung der historischen Stoffe führt nämlich zur Fokussierung der Handlung auf den Helden und die Veranschaulichung seines inneren Konflikts auf der Bühne. Sie begünstigt die Psychologisierung der letztlich von Menschen verkörperten staatspolitischen Beziehungen wie zum Beispiel bei der Darstellung der Uneinigkeit Ungarns in der Urform des biblischen Bruderkriegs.

Ähnlich wie die Emblematik hat das Jesuitendrama also trotz seiner eigentlichen normativen Zielsetzung eine progressive Wirkung, indem es sich die Entwicklungsfähigkeit der barocken Kunstform zu eigen macht, die selbst aus der neulateinischen Rhetorik hervorgegangen ist. Durch die Ausstrahlung dieser Gattung und deren inhaltliche Anbindung an den Sieg über die Türken erlangt Ungarn eine symbolische Bedeutung, die das Bewusstsein der eigenen Geltung ebenso stärkt wie die

Anerkennung innerhalb eines durch die Verteidigung des Christentums überkonfessionell geeinten Europas, das zu dieser Zeit für kulturellen Fortschritt stand. Tüskés und Knapp verstehen denn auch den Sieg über die Türken als entscheidendes Moment für die Entstehung der ungarischen Identität, die eng mit der Zugehörigkeit zu Westeuropa verbunden ist. Sie schließen insofern ihr Kapitel über Emblematisierung und Jesuitendrama fast bekenntnishaft ab, indem sie betonen, dass Stücke mit ungarischen Geschichtsstoffen im deutschen Sprachraum „die Integration des von den Türken befreiten Landes in die Reihe der zivilisierten Länder Mitteleuropas begünstigten“.¹⁰

Dies scheint nach dem von ihnen interpretierten Material unzweifelhaft vertretbar. Dennoch fördert ihre ausgesprochen genaue Analyse der Quellen unseres Erachtens auch schon die Grenzen jenes Weltbildes umso deutlicher zutage, als sie es im Hinblick auf die Entwicklung im späteren 18. Jahrhundert zur Kenntnis nehmen. Gerade ihre Untersuchung des Geschichtsverständnisses im Jesuitendrama offenbart – wenngleich nur implizit –, wodurch es unweigerlich mit den Ideen der Aufklärung kollidieren muss, und inwiefern die Französische Revolution nur als Bruch mit der von ihm vertretenen Ideologie gewertet werden kann, deren Wegbereiter sie auf keinen Fall sein kann. Die Umgestaltung der historischen Wahrheit im Sinne der Theodizee, die gewiss dem allgemeinen Theater der Zeit entspricht, widersetzt sich zwangsläufig dem Streben nach persönlicher Erkenntnis und dem Erfahrungswissen, wie es Kant mit dem „Sapere aude“ fordert. Die von den Autoren ausgemachte Modernisierung ist deswegen aus unserer Sicht relativer, wenn es sich auch aus ungarischer Perspektive um eine entscheidende Wende in der kulturellen Zugehörigkeit des Landes zu Europa handelt. Ihre These ermöglicht es nicht, den von der Französischen Revolution gezeitigten Bruch zu denken, der das bestehende, der Überlieferung verpflichtete Weltbild prinzipiell in Frage stellt, indem es den Menschen als selbständig Handelnden in die Geschichte einsetzt. Dieser alle Bereiche der Gesellschaft erfassende Paradigmenwechsel, der das moderne Europa begründet, scheint unvereinbar mit einer Ästhetik, die im Dienste einer vorbildlichen ideellen Entwicklung die Spannungen zwischen Tradition und Erneuerung symbolisch aufhebt und sich gewissermaßen

10 Ebd. S. 249. Hier wird deutlich, inwiefern die Entstehung eines vereinten Europas eine kulturelle Herausforderung darstellt, da die Frage der Zugehörigkeit einzelner Länder je nach geschichtlicher Erfahrung anders beantwortet werden kann. Im Lichte von Tüskés' und Knapps Ausführungen, die ihren persönlichen Standpunkt weit übersteigen, wird klar, welche historischen Vorbehalte es gegen die Integration der Türkei geben kann und welcher kultureller Vermittlung es bedarf, um jene gegebenenfalls glaubwürdig als sinnvoll zu vertreten. Hier tritt auch das Spannungsverhältnis zwischen unterschiedlichen „Zeitwelten“ zutage, die es letztlich in Einklang zu bringen gilt, wenn der Einigungsprozess dauerhaft sein und Europa als lebendiges Ideal empfunden werden soll: Die ökonomische und die politische Zeit sind als Folge der beschleunigten Kommunikation vordergründig auf das unmittelbare Handeln, wenn nicht gar bloß auf die schnelle Reaktivität gerichtet, während die „Kulturzeit“ von vornherein langsam ist, weil sie über Jahrzehnte dauernde Prozesse betrifft, deren Wirkung nur langfristig sichtbar wird.

als überzeitliches Menschheitsideal vermittelt.¹¹ Die moderne laizistische Geschichtsauffassung lässt einige Zweifel an der Realitätsfähigkeit und der Zukunftsträchtigkeit des von Tüskés und Knapp beschriebenen Bildungsmodells aufkommen, wenngleich es für die Analyse der Frühen Neuzeit äußerst ertragreich ist. Aus unserer Sicht werden ihre Ausführungen dann problematisch, wenn sie scheinbar Vergleiche mit dem Geist der Moderne nahelegen, so etwa, wenn es heißt, dass in den Jesuitendramen im Gegensatz zu den zeitgenössischen Volkscharakterologien, die historisch und geographisch bedingte nationale Eigenheiten hervorheben, „nicht die kleinste Spur von Vorurteilen (gegen Ungarn) zu finden (gewesen sei)“¹². Hier entsteht der Eindruck, dass die gerechtfertigte Neubewertung der kulturellen Einflüsse des Habsburger Reiches einen allzu pauschalen Gegensatz zwischen der Universalität eines christlich geprägten Humanismus und einer Feindbilder begünstigenden Nationalstaatlichkeit aufbaut, die Europa in zwei Weltkriege verwickelt hat.¹³

V. Der Schelmenroman als offene Form: exemplarische Wege zu einer transkulturellen und transmedialen Germanistik?

Das dem Schelmenroman gewidmete Kapitel, das Tüskés' und Knapps Methode auf Werke des 20. Jahrhunderts – bis hin zum Film – ausdehnt, erweist sich denn auch unserer Meinung nach als weniger überzeugend, selbst wenn es bislang im deutschsprachigen Raum weitgehend unbekannte Adaptionen ungarischer Autoren sinnvoll zur Geltung bringt. Ihr Vorgehen büßt an Systematik ein und wird hauptsächlich assoziativ, indem es nicht mehr die Modalitäten des deutsch-ungarischen Kulturtransfers an einschlägigen Textanalysen dokumentiert, sondern Übereinstimmungen u. a. als Ausdruck gemeinsamer neulateinischer Quellen deutet, wenngleich der Nachweis direkter gegenseitiger Beeinflussungen ausgeschlossen ist. Eigentlich zeigen sie, wie Grimmelshausens *Simplicissimus* einer ungarischen Tradition begegnet, die eng mit der Entstehung des eigenen Nationalgefühls verbunden ist, das Humanismus und Pazifismus als europäische Werte über Jahrhunderte hinweg gegen jede Fremdherrschaft verteidigt hat. Zu diesem Zweck arbeiten sie Parallelen zwischen Grimmelshausens Epos und dem Werk des Dichters, Militärstrategen und Diplomaten Miklós Zrínyi heraus, dessen wichtigste Schaffensperiode in die fünfziger und sechziger Jahre des 17. Jahrhunderts fällt, also weit vor dem Beginn von Grimmelshausens eigener Schrift-

11 Zur Kritik an der Zeitlosigkeit des humanistischen Ideals und dessen Projektion auf die heutige Konsumgesellschaft, siehe die immer noch weitgehend aktuelle Analyse von Roland Barthes, *Mythologies*, Paris 1957.

12 Gábor Tüskés und Éva Knapp (Anm. 1), S. 250.

13 Hier werden grundsätzliche Differenzen zwischen der deutschsprachigen und der französischsprachigen Kultur offenbar, die auf der Eigentümlichkeit der gegen die katholische Kirche und deren Königstreue vollzogenen Französischen Revolution beruht und die die Laizität als unabdingliche Grundlage für die bürgerlichen Freiheiten und den sozialen Frieden zum staatstragenden Wert erhebt. Dies erklärt die Kontroverse über den Platz des Christentums bei der Ausarbeitung der europäischen Verfassung, die die kulturelle Spaltung Europas sichtbar macht.

stellerischer Tätigkeit. Die von ihnen angeführten Berührungspunkte bleiben allerdings sehr allgemein: der markanteste unter ihnen scheint noch die Ähnlichkeit der Ansichten beider Dichter über das Kriegsglück und das Kriegshandwerk. Man kann sich aber des Eindrucks nicht ganz erwehren, dass der deutsche Schelmenroman zeitweilig als Folie herangezogen wird, um eine herausragende ungarische Persönlichkeit zu würdigen. Die Autoren beschreiben Zrínyi als außerordentlich gebildeten Aristokraten, der sich zu einem antimachiavellistischen Absolutismus bekennt und aus militärischen Gründen die Schaffung eines selbständigen nationalen Königreichs und die Einheit des ungarischen Volkes jenseits der konfessionellen Unterschiede anstrebt. Er verkörpert aus ihrer Sicht einen allseits anerkannten Diplomaten, dessen Weltanschauung auf einem politischen Gleichgewicht zwischen Ost- und Westeuropa unter Neutralisierung der osmanischen Herrschaft beruht. Die Parallelen zu Grimmelshausen unterstreichen lediglich seine Affinitäten mit einer westeuropäischen Kultur, die in den Augen von Tüskés und Knapp das Fundament ungarischen Freiheitsstrebens gegen Habsburgische Machtansprüche bildet.

Daraus ergibt sich denn auch für sie die Bedeutung der 1964 veröffentlichten Übersetzung des *Simplicissimus* durch den zeitweilig in Deutschland und der Schweiz beheimateten ungarischen Dichter Gyula Háys. Ihre außerordentliche literarische Qualität und ihre Bebilderung durch den bekannten Maler und Illustrator Gyula Hincz haben nämlich, wie sie weiter ausführen, eine verspätete Rezeption des deutschen Schelmenromans unter den sich kritisch mit ihrer eigenen Geschichte auseinandersetzenden ungarischen Künstlern zur Folge, die sich dem Werk von der Erfahrung des Zweiten Weltkrieges her im Sinne eines aus ihm hervorgegangenen Pazifismus nähern. Dies erlaubt Tüskés und Knapp den Schelmenroman als eine Gattung darzustellen, innerhalb derer sich transkulturelle deutsch-ungarische und transmediale Text-Bild Verbindungen aus kreativen Übereinstimmungen entwickeln, ohne dass sie denselben Gesetzen gehorchen wie in den anderen stärker kanonisierten Kunstformen. Dank seiner strukturellen Offenheit erscheint er als das zur Erneuerung der Tradition am meisten geeignete Genre und das assoziative Vorgehen, das das ihm gewidmete Kapitel bestimmt, nicht zuletzt deshalb weitgehend gerechtfertigt. Es endet mit dem Verweis auf den 1978 entstandenen Film *Der Trompeter* (Drehbuch: István Kardos, Regisseur: János Rózsa, Dramaturg: Sándor Csoóri), der auf Motive des 1683 in Ulm anonym erschienenen *Ungarischen* oder *Dacianischen Simplicissimus* zurückgreift, und der als verklausulierter Ausdruck des Widerstandes gegen den Kommunismus interpretiert wird.

In Ihren Ausführungen knüpfen Tüskés und Knapp durchgängig das ungarische Selbstbewusstsein an dessen Verankerung in der deutschsprachigen Kultur, die es ermöglicht, Abstand von den eigenen Verhältnissen zu gewinnen und ein im Innern stets gefährdetes humanistisches Gedankengut durch deren Autorität und transnationale Ausstrahlung zu stärken. Deutsch steht für Weltoffenheit und Humanismus wider Unterdrückung und Barbarei, indem es in Ungarn jedes Mal als Mittel persönlicher und

nationaler Emanzipation erscheint, weil es den Zugang zu den großen intellektuellen Strömungen Westeuropas ermöglicht hat. Die Autoren schaffen hier vielleicht gar einen neuen Gründungsmythos für die deutsch-ungarischen Beziehungen, einer von jenen, die hilfreich und nicht destruktiv sind, indem sie das Selbstbewusstsein und den Zusammenhalt zwischen zwei Völkern auf das Fundament des geistigen Austausches stellen. Damit kommt ihrem Werk tatsächlich eine Vorbildfunktion zu. Sie praktizieren nämlich eine transkulturelle Germanistik, die sich aus der Pluralität der kritischen Diskurse speist, und die den Auslandsgermanisten eine gleichberechtigte Rolle bei der Selbstbestimmung des Faches einräumt. Tüskés und Knapp zeigen, dass heutzutage mehr denn je keine Philologie als ausschließlich nationale Wissenschaft glaubwürdig überleben kann, obwohl diese Erkenntnis immer noch oft genug ein Tabu ist, weil sie bestehende Machtverhältnisse – gerade in der „Kulturhoheit“ und Kulturvermittlung – hinterfragt bzw. unterläuft.¹⁴

Insofern ist *Germania Hungaria Litterata* ein kleiner Beitrag zu einem komparatistischen Gesamtprojekt, das Rezeptionsgeschichte und Kulturvermittlung inhaltlich und formal aufeinander bezieht, so dass Sprachvermittlung niemals als wertneutrale Kommunikation, sondern als Auseinandersetzung mit der Tradition verstanden wird, die notwendigerweise nach Universalität strebt. Es ist daher auch nur folgerichtig, dass dessen Autoren das Deutsche als Kultursprache mit internationaler Geltung rehabilitieren. Indem sie zu dessen Wurzeln vor Nationalsozialismus und Kommunismus zurückkehren, zeigen sie, dass seine ursprüngliche Stärke in seiner Fähigkeit liegt, fremde Inhalte zu überliefern und weiterzuentwickeln. Sie werten seine Vereinnahmung im Dienste totalitärer „Gleichschaltung“ und sektiererischer Ausgrenzung als Verstoß gegen die von ihm selbst begründete Tradition, der es willkürlich und missbräuchlich entfremdet wurde. Es verfügt also über die Möglichkeiten, seine eigene Vergangenheit in der Auseinandersetzung mit sich selbst zu überwinden, da seine genuine Dynamik auf der Reflexion und der sinnvollen Integration des Andersartigen gegründet ist. Die selbstkritische Dimension des Schelmenromans und seiner modernen Umdeutungen und Übersetzungen ist für sie ein Beispiel dafür, indem es die literarischen Beziehungen zwischen dem deutschsprachigen Raum und Ungarn von der Frühen Neuzeit bis hin zum 20. Jahrhundert verfolgt und dabei auch die besondere Rolle der DDR und der ungarischen Opposition während des Kalten Krieges betont. Dass dieses letzte Kapitel in mancher Hinsicht nicht ganz so aussagekräftig wie die

14 Dominique Wolton, *L'autre mondialisation*, Paris 2003 diskutiert die Vorbildfunktion einer im Umbruch befindlichen Frankophonie, die sich von der kolonialen Dominanz durch den angestiegenen eigenständigen Schaffensprozess in den jeweiligen frankophonen Ländern zu einer multifokalen Bewegung entwickelt hat, die nun die französische Kultur verändert und bereichert. Ein solches Modell könnte mutatis mutandis Ansätze zu einem innereuropäischen Dialog liefern, bei dem die fremdsprachlichen Philologien und deren wissenschaftliche Vertreter eine bedeutende Rolle als Kulturvermittler spielen könnten. Siehe auch vom selben Autor: *Demain la francophonie*, Paris 2006.

ihm vorangegangenen ist, liegt denn auch weniger an den vertretenen Thesen, als an der Methodik. Die Transmedialität erscheint nicht immer überzeugend dargestellt, da sie nur wenige Bild- bzw. Szenenbeschreibungen bringt. Von dem einem durchschnittlich gebildeten Germanisten völlig unbekannten Film gibt es keine Fotos und nur eine kurze komparatistische Untersuchung vom Drehbuch und seiner filmischen Übertragung. Die Autoren stützen ihre Aussagen zum Teil auf einschlägige Zitate der Sekundärliteratur, als trauten sie sich nicht zu, das fremde Medium aus philologischer Sicht selbständig zu interpretieren. Damit decken sie unfreiwillig die Grenzen der Germanistik als Kulturwissenschaft auf, denn es wird offenbar, dass ihr Aufgabenbereich unter dem Vorwand der Aktualität nicht ins Unendliche ausgeweitet werden kann, denn sie bleibt eine Philologie, die nur insoweit transmediale Interpretationen rechtfertigen kann, wie die entsprechenden Kunstformen als Symbolsprache gedeutet werden können.¹⁵ Transdisziplinarität darf nicht den Blick dafür verstellen, dass die Voraussetzung für einen sinnvollen wissenschaftlichen Dialog die Besinnung auf die eigentlichen fachlichen Grundlagen notwendig macht.

Tüskés und Knapp geben denn auch mit ihren bewusst als Schlaglichter konzipierten Kapiteln eine zusätzliche Anregung: Sie laden zu einer kritischen Bestandsaufnahme über die Möglichkeiten des Faches ein, die anstatt über Jahrzehnte lang ins Leere gelaufener Theoriedebatten an konkreten Realisationen ausgelotet werden. Ihr Buch gestaltet sich insofern wie kaum ein anderes als eine vom Mut zum Risiko getragene Herausforderung an den aufgeschlossenen Leser wie an das philologische Fachpublikum, vorausgesetzt, dass sie in der Lage sind, ihre eigenen kulturellen Wertmaßstäbe zur Diskussion zu stellen und als Teil einer ästhetisch überhöhten Ideengeschichte zu begreifen, die von dem gedanklichen Pluralismus überhaupt erst in Gang gesetzt wird und die also genuin mit dem Geist der Demokratie verknüpft ist.¹⁶

Germanistische Studien 8 (2011): 67–90.

15 Aus unserer Sicht wäre hier der Oberbegriff der Semiotik am geeignetsten.

16 In dieser Verknüpfung von Ästhetik und Demokratie besteht für uns die entscheidende Neuerung, die Tüskés und Knapp dem Symbolbegriff hinzufügen. Allerdings reicht unserer Ansicht nach das Kapitel über den Schelmenroman nicht aus, um jene ausreichend zu veranschaulichen. Dies ist allerdings weniger eine Kritik unsererseits als die Aufforderung an die Autoren selber, ihre Methode an anderen Gegenständen zu verfeinern, bzw. an andere Germanisten, zu deren theoretischer oder methodologischer Ausgestaltung beizutragen.

Jean-Marie VALENTIN

La littérature allemande en Hongrie (XVIIe–XVIIIe siècle)

Ce volume réunit des études parues dans des revues et des ouvrages collectifs au cours des dix dernières années. Mais le sentiment d'homogénéité l'emporte sur l'effet possible de dispersion, le projet intellectuel conférant à l'ensemble sa cohérence, tant par la perspective retenue que par le recours à une méthodologie, constantes l'une et l'autre. Malgré le sous-titre, qui paraît annoncer un système de relations réciproques, l'objectif véritable est d'étudier la pénétration en Hongrie de la littérature, non pas de langue allemande mais publiée en Allemagne, ce qui inclut tout le vaste complexe des textes latins de la Première modernité. La notion de « littérature » est par ailleurs élargie aux différentes formes de production écrite. Les auteurs reprennent ainsi à leur compte, et on ne peut que les en féliciter, les acquis majeurs des spécialistes de la période dont les diverses approches scientifiques ont été définies dès le début des années 1970 à Wolfenbüttel par l'« Arbeitskreis für Barockliteratur ». La question du plurilinguisme se double ainsi de celle du pluriconfessionnalisme. Pour une Hongrie catholique et protestante à une époque où l'islam turc occupe une grande partie du territoire pour un siècle et demi ne laissant rattachée à l'Occident chrétien que l'étroite bande de la Hongrie royale, ces données préalables, clairement exposées dans l'introduction, structurent l'ouvrage en son fond.

Le plan se compose de quatre parties. La première met fortement en avant la composante catholique. L'étude de l'accueil réservé au poète Jakob Balde (à qui Herder consacra, en le traduisant, un admirable « Cénotaphe » dans sa *Terpsichore*), dont la poésie néo-latine visait à christianiser (= romaniser, au sens de la *Roma renovata* de la Contre-Réforme barberinienne) le legs antique (Virgile, Horace surtout, mais aussi Sénèque au théâtre) fournit de multiples renseignements généraux à partir d'une étude de cas. C'est un travail historique qui emprunte beaucoup aux techniques archivistiques, conformément aux compétences des auteurs. Ceux-ci ont puisé dans les catalogues centraux de Budapest, mais aussi dans les bibliothèques des couvents, sécularisés ou non. Les résultats sont impressionnants et montrent que les champs d'action spécifiques des ordres religieux n'empêchaient nullement des relations sous forme de circulation d'ouvrages dépassant les clivages, institutionnels ou intellectuels, entre des agents du catholicisme affectés à des tâches différentes auprès de publics distincts.

On relèvera aussi dans ce premier chapitre les denses remarques sur la diffusion d'une des poétiques majeures du baroque, la *Palaestra eloquentiae ligatae* d'un autre jésuite, le Rhénan Jakob Masen. Comme dans le cas de Balde, il s'agit d'un auteur du XVIIe siècle, pour qui l'humanisme d'obédience cicéronienne des premières générations n'est plus une référence obligée. Son *Ars nova argutiarum* participe en effet du vaste mouvement dit « maniériste », esthétique commune à l'Europe catholique puisque l'on y rencontre tant B. Gracián qu'E. Tesauro, l'auteur du *Cannochiale aristotelico*. Ici se vérifie ce que le travail sur Balde laissait deviner : le décalage dans

le temps entraîne dans l'Allemagne catholique et en Europe Centrale, d'une part, un conservatisme linguistique (si Gracián écrit en espagnol et Tesauro en italien, Masen est publié ou exploité en latin, certaines éditions étant reprises telles quelles jusqu'en plein XIXe siècle), d'autre part, et au contraire, un alignement rapide sur les nouveautés esthétiques et stylistiques de tout cet espace.

Dans la deuxième partie, l'accent repose sur la littérature d'édification. Géographiquement, l'influence de l'Autriche des Habsbourg apparaît ici en pleine lumière. Très nettement, c'est la préoccupation missionnaire qui l'emporte : il s'agit de diffuser le plus largement possible, non plus des dogmes mais des formes de piété qu'encadrent les congrégations mariales, phénomène d'une dimension socio-historique capitale, et toute une littérature sur les modalités du culte de la « Mère de Dieu » (*theotokos*). Cette prolifération de textes, notamment de « récits de miracles » (*Mirakelbücher*), souvent illustrés, est en relation immédiate et concrète avec la *praxis pietatis* et, en premier lieu, les pèlerinages. La Hongrie sur ce point s'insère dans ce champ, et l'exemple, longuement analysé par Éva Knapp et Gábor Tüskés, de Pál Esterházy, Palatin de Hongrie (1635–1713), qui donna en 1690 une version hongroise de l'*Atlas marianus* (1655) du jésuite allemand Wilhelm Grumppenberg, a valeur de paradigme. Avec lui, on perçoit clairement la réalité d'un *transfert*, au sens précis du terme, dans l'exacte mesure où Esterházy remanie l'original pour le faire servir à une pastorale proprement nationale. C'est un fait dès lors que la naissance à venir d'une littérature hongroise passe par des modes de production que nous qualifierions aujourd'hui de « paralittéraires ». Le rapport entre « haute » et « basse » littérature apparaît par là complexe et invite en tout cas à ne pas négliger, dans une étude de genèse, les interactions entre deux niveaux à tort séparés ou, pour le second, réduit à une pure fonction illustrative de recherches en histoire des mentalités.

Avec l'emblématique, à qui est réservée la troisième partie, on rejoint un courant d'analyse introduit en Allemagne par Kirchner, Schöne/Henkel, et élargi ensuite aux rapports entre « Bild » et « Text » ; on devrait y ajouter, pour la France, les remarquables travaux d'A.E. Spica qui a opportunément rattaché ce type de langage aux « langues secrètes » apparues depuis la Renaissance. On est un peu déçu toutefois de devoir constater ici que le rapprochement opéré dans le titre entre « Emblematik » et « Jesuitendrama » demeure très extérieur, bien que l'association des deux termes ait fourni la preuve (Schöne, Valentin) de sa fécondité heuristique. S'affirme en réalité dans ses pages une des caractéristiques fortes du livre : la part faite à l'histoire, nationale (identitaire) avant tout, dans le traitement des textes au détriment des faits d'écriture. On peut le regretter, mais il reste que la moisson est riche, les enquêtes propres à la fortune des héros hongrois sur la scène des théâtres de l'Empire, qui se fonde matériellement sur des travaux antérieurs (Sommervogel, Müller, Valentin), prouvant à suffisance l'existence de larges connexions européennes – par quoi l'identité en voie de (re)constitution peut s'insérer dans un vaste ensemble. Il faudrait à notre sens explorer aussi ces motifs et voir dans quelle mesure leur traite-

ment a contribué à la constitution du mythe de la « sainte Hongrie », celle qui va du premier au second Mohács.

De tout autre nature est le quatrième chapitre qui traite du *Simplicissimus* de Grimmelshausen. Les auteurs parlent de l'art militaire de Miklós Zrínyi et des traductions en hongrois du grand « roman picaresque » allemand. Sur ce dernier point, le bilan ne se différencie pas vraiment de celui que laissent apercevoir les autres littératures européennes – *Simplicissimus* a été partout transposé très tardivement dans les autres idiomes continentaux, la redécouverte du roman par le romantisme en Allemagne n'ayant pas eu d'écho au-delà des frontières de l'Empire. Il faut attendre 1964 pour que paraisse la première version magyare de l'histoire d'un personnage qui n'était queux qu'en apparence. Son auteur, Gyula Háy, a pour l'essentiel vécu et écrit en Allemagne jusqu'à son exil en Union Soviétique – il est bien connu des spécialistes de Brecht comme des historiens du mouvement communiste, *Komintern* compris. Les pages que les auteurs consacrent à sa version du *Simplicissimus* sont intéressantes, tant elles illustrent l'imbrication d'une entreprise littéraire dans les combats idéologiques du XXe siècle – ce qui nous entraîne bien loin des années 1660–1670. Pour Háy, la perspective dominante était celle de la satire sociale et politique. Là réside la raison d'un choix qui, sans nul doute, tient pour une large part à la fascination qu'exerce la puissance narrative du romancier, mais aussi au postulat idéologique de la primauté absolue dans le texte du réalisme critique sur l'idée même de narration, que la critique actuelle replace au premier plan (Grimmelshausen vu d'abord comme *storyteller*). Toutefois on regrettera que les auteurs ne critiquent pas Háy et ne soulignent pas avec assez de force la haute portée spirituelle d'un roman tendu entre les pôles contraires de la perte de soi dans le monde, d'une part, l'urgence du salut individuel et collectif d'autre part. Tout ne se joue-t-il pas ici sur la « conversion » toujours remise à plus tard (*Simplicius*), incertaine (*Springinsfeld*) ou refusée (*Courasche*) ?

Un livre donc multiple, bien informé, nourri de recherches approfondies sur les sources, qui contribue exemplairement à mieux rendre concrètes les bases communes de la culture littéraire et spirituelle de l'Europe.

Études Germaniques 64 (2009): 205–208.

További bírálatok // Further reviews

NÉMETH S. Katalin. *Helikon* 54 (2008): 678–680.

F. BALOGH, András. *Jahrbuch der Ungarischen Germanistik* (2008): 295–298. megjelent még itt // also published here: *reciti* 2009.01.23. <https://www.reciti.hu/2009/5867>

LÖKÖS, Péter und TÜSKÉS, Gábor, Hg. *Obsidio Agriae Anno 1552.: Texte zur Rezeption eines ungarischen Geschichtsstoffes*. Eger: Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, 2008, 127.

NÉMETH S. Katalin

Helytörténet, recepciótörténet, hazai és nemzetközi kutatás egyaránt érdeklődéssel fogadhatja az egeri Eszterházy Károly Főiskola oktatóinak, Lökös Péternek és Tüskés Gábornak a szöveggyűjteményét, amely Eger várának 1552. évi ostromáról gyűjtött össze eddig együttesen nem publikált szövegeket. A német nyelvű bevezetővel és jegyzetekkel ellátott kiadvány elsősorban e nyelvtérület kutatóira számít, a közölt szövegek latin, német és olasz nyelven íródtak.

A szöveggyűjtemény kiadóinak célja, hogy az eddig kevésbé ismert szövegek közzétételével a kora újkor egyik fontos történeti eseményéhez nyújtsanak komparatistikai vizsgálatra is alkalmas válogatást, egyben hozzájáruljanak a külföldi Magyarország-kép árnyaltabbá tételéhez. Jóllehet Eger 1552. évi ostroma nem állt a külföldi irodalmi témák középpontjában, a kiadvány mégis sikerrel járul hozzá ahhoz, hogy a korabeli Európában nagy érdeklődést kiváltó török ellenes küzdelmek egyik dicsőséges eseményének évszázadokon átívelő visszhangját tegye ismertté. Az Eger ostromát megéneklő irodalmi műfajok nyitódarabja a 16. század ötvenes éveiből származó magyar és latin nyelvű verses história, amelyhez aztán a legkülönbébb műfajok csatlakoztak. A 18. századig ívelő folyamatban megjelennek az epikus műfajok is, majd a világi líra, a dráma és a próza különféle megjelenési formái. A 20. század legnagyobb ismertséget magáénak valló Eger képét azonban természetesen Gárdonyi Géza regénye mondhatja magáénak. A kötet bevezető tanulmánya röviden, de lényegretörően ismerteti valamennyi közreadott művet és elmondja a szerzőkről rendelkezésre álló legfontosabb információkat, megrajzolva Eger ostromának mint irodalmi motívumnak a vándorlástörténetét a históriás énektől a 20. századi rockoperáig.

A szöveggyűjtemény kilenc latin, öt német és egy olasz nyelvű szöveget tartalmaz, részben teljes műveket, részben Eger ostromára vonatkozó szövegrészleteket. A közreadott források szerzői (zárójelben megadva az idézett szöveg datálását): Zsámboki János (1553), Csabai Mátyás (1556), Ascanio Centorio (1566), Christian Schäseus (1571), Natale Conti (1572), Hieronymus Ortelius (1602, bővített kiadás 1665), Iacobus Augustus Thuanus (1604), Henricus Albertus (1613), Istvánffy Miklós (1622), Johannes Hellenbach (1656), Mathias Miles (1670), Georg Kreckwitz (1686), továbbá tartalmazza a kötet a *Triumphus gloriosus* (1700) és a *Der Christliche Hercules* (1729) című iskoladramái anyagot. A szöveggyűjtemény nem kíván kritikai kiadást nyújtani, a betűhív szövegkiadást a művek pontos könyvészeti leírása és a szükséges javításokat tartalmazó jegyzetek egészítik ki.

reciti 2009.05.13. <https://www.reciti.hu/2009/5839>

Heinz HOFMANN

Auf seinem Eroberungszug durch die ungarische Tiefebene im Sommer 1552 kam ein türkisches Heer von ca. 40.000 Mann unter Sultan Süleyman dem Großen, nachdem es mehrere wichtige Burgen und Festungen eingenommen hatte, im September vor die Tore der Stadt Erlau (ungar. Eger, lat. *Agria*) im Nordosten zwischen Donau und Theiß an der Grenze zu Siebenbürgen, die als *propugnaculum superioris Hungariae* galt (bereits 1241 von den Mongolen zerstört, wurde sie rasch wieder aufgebaut). Dort kam es am 11. September zu einer für beide Seiten verlustreichen Belagerung, der die 2.000 Bewohner der Stadt bis zum 18. Oktober standhielten und dadurch die Türken unverrichteter Dinge zum Abzug zwangen. Obwohl es ihnen 1596 dennoch gelang, die Stadt endlich zu erobern, wurde im 16. Jahrhundert die erfolgreiche Verteidigung der Stadt als Ereignis von großer Bedeutung angesehen und der Name Erlaus in ganz Europa bekannt, weil die scheinbar unbesiegbare türkische Heeresmacht zumindest vorläufig in ihrem Siegeszug gestoppt und ihr das Vordringen nach Kaschau (ungar. Kassa, slowak. Košice, lat. *Cassovia*) und nach Siebenbürgen und Polen vorerst unmöglich gemacht wurde.

Bereits in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts setzte die literarische Verarbeitung und Verherrlichung der erfolgreichen Belagerer ein: zunächst mit einer versifizierten Historie in ungarischer Sprache von Sebestyén Tinódi (1553), die in einer Langfassung von 1.800 und einer Kurzfassung von 460 Zeilen existiert und – vor allem in der mehrfach gedruckten lateinischen Prosafassung von János Zsámboki – mit ihrer Darstellung der Geschehnisse, die als eine Reihe von Wundern gedeutet und in den Rang eines *exemplum* erhoben wird, für die späteren Werke in Dichtung und Prosa grundlegend wurde.

Am Anfang dieser literarischen Rezeption stehen versifizierte Historien wie die eben genannte von Tinódi und ein lateinisches Lobgedicht *Encomium Servatae Agriae Anno MDLII*, ebenfalls in einer Kurz- und Langfassung von 236 bzw. 650 Versen, von Mátyás Csabai, erschienen 1555 in Klausenburg bzw. 1556 in Wittenberg, an die sich im 17. und 18. Jahrhundert zahlreiche lateinische und volkssprachliche (ungarische, italienische, deutsche) Werke in verschiedenen Gattungen (Epos, Lyrik, Drama, Historiographie, Rhetorikhandbüchern, Redesammlungen) anschließen, bis im 19. Jahrhundert die patriotische Dichtung und der Roman sich der Ereignisse um die Verteidigung von Erlau annahmen, die 1997 sogar zum Sujet einer Rockoper wurden.

Dieses und vieles andere mehr erfährt man in der kundigen Einleitung (S. 6–21), welche die Herausgeber, die ungarischen Germanisten Péter Lőkös und Gábor Tüskés, dem hier anzuzeigenden Band voranstellen, in dem sie die lateinische Übersetzung und Bearbeitung von Tinódis Gedicht durch János Zsámboki (*Rerum ad Agriam anno MDLII gestarum narratio*, 1553) und die Langfassung von Csabais

Encomium arcis Agriae (1556) vollständig¹⁷ und von weiteren elf lateinischen und zwei deutschen Werken der Zeit zwischen 1556 und 1729 Auszüge abdrucken, um dem Leser einen ersten Eindruck von der verschiedenen Gestaltung der Ereignisse von 1552 zu geben und ihm die Bedeutung der damaligen erfolgreichen Abwehr der Türken für die Geschichte Ungarns und Europas insgesamt zu zeigen.

Im wesentlichen hat dabei bereits Tinódi, der noch 1552, kurz nach Aufhebung der Belagerung, nach Erlau kam, teils auf Grund von Autopsie, teils auf Grund der Berichte der Verteidiger vor Ort, die Auswahl und Deutung der Geschehnisse vorgegeben, die seine Nachfolger häufig verkürzt, erweitert, modifiziert und umgedichtet haben. Besonders profiliert werden in diesen Bearbeitungen die Tapferkeit und Ausdauer der Verteidiger, der heldenhafte Mut der Frauen von Eger, die aktiv in die Kämpfe eingriffen, die Taten des Burghauptmanns István Dobó und der Wein von Eger/Erlau.

Interessant ist Csabais Langfassung, die, wie die Herausgeber bemerken, „fast alle poetischen Mittel des Claudianischen Panegyricus“ enthält (S. 11) und in ihrem episodischen Charakter somit ein wichtiges Beispiel für die Rezeption und Modellfunktion von Claudians panegyrischen Epen in der frühen Neuzeit ist. Gerne würde man darüber mehr erfahren, doch wird in Anm. 17 nur auf einen Aufsatz von einem der beiden Herausgeber dieses Bandes, Péter Lőkös, in ungarischer Sprache verwiesen, der wegen dieser Sprachbarriere den meisten leider unzugänglich bleiben wird. Jedenfalls ist deutlich, daß der Burgkommandant Dobó, dessen Familie Csabai eng verbunden war und dem das Gedicht gewidmet ist, als Antityp von Claudians Patron Stilicho konzipiert ist und in vergleichbarer Weise als Held und Retter gepriesen wird.

Die Texte werden in chronologischer Anordnung nach den Ausgaben des 16. bis 18. Jahrhunderts abgedruckt, der Abdruck „folgt buchstabengetreu den Vorlagen“ (S. 21), wobei die Druckfehler im Text berichtigt, aber die fehlerhaften Lesarten in den Fußnoten angegeben werden. Das bedeutet, daß manche orthographischen Eigenarten jener Ausgaben übernommen werden, etwa in Csabais *Encomium arcis Agriae* die Großbuchstaben am Anfang der einzelnen Abschnitte (*ARX*, *TUrcicus*, *NOn*, *SUnt* etc.) oder daß das –u– je nach Gepflogenheit der Vorlage als –u– oder –v– erscheint, während andererseits die Akzente auf den Vokalen, die für jene Ausgaben typisch sind, offensichtlich weggelassen wurden. Störend ist jedoch, daß die alte Interpunktion übernommen wird, statt sie den Prinzipien der modernen Interpunktion anzupassen – in diesem Fall vielleicht der deutschen, da das Buch auf Deutsch geschrieben ist. So stößt man fortwährend auf die erratischen Kommata jener Drucke, mit denen die Kola abgeteilt werden, und die Doppelpunkte, mit denen Nebensätze abgetrennt sind, was zu einiger Verwirrung führen kann, zumal Kommata dort, wo sie nach den modernen Interpunktionsregeln gesetzt werden sollten, z.B. zur Abtrennung von Ne-

17 Csabais Kurzfassung wurde inzwischen ebenfalls von Peter Lőkös herausgegeben: Csabai Mátyás *Encomium servatae Agriae anno MDLII című költeménye*, Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 113, 2009, 348–359 (freundlicher Hinweis von Gábor Tüskés).

bensätzen und Appositionen, nicht eingefügt werden. Hinzu kommt, daß sich in den lateinischen Texten mehrfach Druckfehler finden, von denen mir nicht klar wurde, ob sie bereits in den alten Ausgaben stehen oder erst beim Neusatz der vorliegenden Ausgabe in den Text gerieten. So lauten gleich die ersten zehn Verse von Csabais *Encomium arcis Agriae* folgendermaßen (S. 40):

*Vescitur agnarum pastor si lacte suarum,
Nec tenerum frustra paverit ille gregem,
Agricola ex fructu iacti si seminis arvo,
Tempore maturo commoda mille capit,
5 Percipit et miles fructus si rite laborum,
Sudori ut redeant praemia digna suo.
Denique si quis rem spe quam nutritiv amata
Ex hac se magnum sperat habere lucrum:
Hos humiles tibi nos versus, Dobo, iure dicamus,
10 Quae sunt exigui primitiae ingenii.*

So, wie die Verse hier abgedruckt sind, endet mit dem Punkt am Ende von V. 6 eine konditionale Periode mit drei Bedingungssätzen, die jeweils (in V.1, 3 und 5) mit *si* eingeleitet sind. Daran schließt sich in V. 7 f. eine vierte konditionale Periode, deren Nebensatz in V. 7 erneut mit *si* eingeleitet ist und vom anschließenden Hauptsatz (V. 9) durch Doppelpunkt am Ende von V. 8 abgetrennt ist. Die vier Konditionalsätze der V. 1–8 stellen vier Bereiche menschlicher Tätigkeit dar, die auf Gewinn und Ertrag ausgerichtet sind, und werden mit der Tätigkeit des Dichters verglichen, der sich von den *primitiae ingenii*, den Erstlingsfrüchten seines Talents, d.h. dem vorliegenden Gedicht, das er dem Adressaten Dobo widmet, implizit ebenfalls Gewinn erhofft. Soweit sind weder die Bildbereiche noch die Exordialtopik besonders originell, jedoch entbehrt die konditionale Periode der Verse 1–6 eines Hauptsatzes, da die drei Disticha jeweils nur den mit *si* eingeleiteten Nebensatz umfassen, so daß am Ende von V. 6 mit einem Komma interpungiert werden muß und die vier parallelen Konditionalsätze in die abschließende Klimax der Widmung in Vor münden. Es wäre also besser so zu interpungieren:

*Vescitur agnarum pastor si lacte suarum
Nec tenerum frustra paverit ille gregem,
Agricola ex fructu iacti si seminis arvo
Tempore maturo commoda mille capit
5 Percipit et miles fructus si rite laborum,
Sudori ut redeant praemia digna suo,
Denique si quis, rem spe quam nutritiv amata,
Ex hac se magnum sperat habere lucrum,*

- Hos humiles tibi nos versus, Dobo, iure dicamus,
10 Quae sunt exigui primitiae ingenii.*

Der Anschluß des Hauptsatzes an die vorausgehenden *si*-Sätze ist dann noch immer etwas hart – es fehlt ein logisches *tum et(liam)* im Sinne von „Wenn das so ist, dann wollen auch wir“ etc. –, aber immerhin syntaktisch besser zu verstehen als mit der abgedruckten irreführenden Interpunktion. Ähnlich mißverständlich sind die Verse 15–22:

- 15 *Si tua nuncque mihi facundi adesset Ulyssen,
Qua poteras Graios saepe movere tuos,
Orphea sique mihi cythara adsit, qua ille solebat
Saxa, hominesque feras, monstra movere locis,
Quaque φιλανδρώπους movit Delphinas Arion.
20 Dum periisse virum perfida turba putat.
Non tamen unius aequarem fastigia laudis,
Agria quam victrix nuper habere dedit.*

V. 15 hat im vierten Metrum eine Silbe zu wenig, also muß man *facundia* lesen. Auch hier läßt der fälschlich am Ende von V. 20 gesetzte Punkt die vorangehenden zwei Konditionalsätze (*si* in V. 15 und 17) ohne Hauptsatz, der erst in V. 21 folgt, so daß die Verse, wie folgt, zu drucken wären:

- 15 *Si tua nuncque mihi facundia adesset, Ulyssen,
Qua poteras Graios saepe movere tuos,
Orphea sique mihi cythara adsit, qua ille solebat
Saxa hominesque, feras, monstra movere locis
Quaque φιλανδρώπους movit delphinas Arion,
20 Dum periisse virum perfida turba putat,
Non tamen unius aequarem fastigia laudis,
Agria quam victrix nuper habere dedit.*

Auf weitere Beispiele muß hier aus Raumgründen verzichtet werden, doch wird bereits deutlich, nicht nur daß dieser Text besser ediert werden sollte, sondern daß der Dichter weder inhaltlich besonders originell ist (die von ihm verwendeten Bilder und Exempla sind schon ziemlich abgegriffen) noch daß er sprachlich (*movere* dreimal hintereinander in V. 16, 18 und 19, wobei in V. 18 in anderer Bedeutung; störendes, aus metrischer Verlegenheit bedingtes *ille* in V 2; *dignus* in V. 6 mit Dativ [dieser nur selten und spätantik] statt Ablativ) und metrisch (in V. 21 zerreißen das Wortende nach dem 2. Metrum und das daktylisch gemessene *unius*, das die erwartete Penthemimeres zerstört, den Vers) an die *elegantia* anderer Neulateiner heranreicht.

Ähnlich unbefriedigend ist der Abdruck der Prosawerke, von denen als Beispiel der Auszug aus der *Rerum ad Agriam anno MDLII. gestarum narratio* von János Zsámbo-ki kurz vorgestellt werden soll (zitiert nach der Ausgabe in: Nicolaus Reusner, *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus a capta Constantinopoli usque ad hanc aetatem nostram bello militiaque gestarum*, Francofurti 1553, S. 82–103). Auf S. 22 liest man folgendes (Z. 10 ff.):

Anno sequenti [...] eum ipsum locum Nicolaus Olahus, paulo ante Zagrabiae episcopus, rite consecutus est. Itaque ut omnia expeditiora essent, salutarisue praefectorum vigeret accuratio: anno L. supra M. D. a constitutis custodiae ducibus fide iureiurandoque accepto, pollicentur Regi, Praesuli, vniuersoque orbi Christiano: si imminere hostis quando ipsorum tutelae insidiarique velle videretur: inuictam se virtutem prospere constantissimeque daturus. Haud multo post. Agrienses de mandato Regis ad Zolnock profecti, eam eripiunt: quo loco hostibus ademto, beneque armato Franciscum Zay cum auctoritate imposuerunt...

Neben den störenden Doppelpunkten und den nach moderner Interpunktion falsch gesetzten und daher Verwirrung stiftenden Kommata ist vor allem der Punkt nach post falsch, da die Zeitangabe Haud multo post zum Hauptsatz Agrienses [...] eam eripiunt gehört. Es wäre also so zu drucken (ohne die verwirrenden –u– und –v– –Schreibungen der Vorlage):

Anno sequenti [...] eum ipsum locum <sc. Agriam, H. H.> Nicolaus Olahus, paulo ante Zagrabiae episcopus, rite consecutus est. Itaque, ut omnia expeditiora essent salutarisue praefectorum vigeret accuratio, anno L. supra M. D. a constitutis custodiae ducibus fide iureiurandoque accepto pollicentur Regi, Praesuli universoque orbi Christiano, si imminere hostis quando ipsorum tutelae insidiarique velle videretur, invictam se virtutem invictam se virtutem prospere constantissimeque daturus. Haud multo post Agrienses de mandato Regis ad Zolnock profecti eam eripiunt. Quo loco hostibus ademto beneque armato Franciscum Zay cum auctoritate imposuerunt...

Ähnlich unlogisch interpungiert ist folgender Abschnitt auf S. 28 (Z. 3 ff. von unten):

Ipo hoc die multi de nostris excurrunt: ac passim bostes leuibz praeliis carpunt: inprimis autem Zoltay, Peteu, Fignedy, Franciscus Bay, et Ioannes Ormandi: qui dum morantur hostem, eliciunt.

Verständnisgerechter wäre hier zu interpungieren:

Ipso hoc die multi de nostris excurrunt ac passim hostes levibus praeliis carpunt, inprimis autem Zoltay, Peteu, Figedy, Franciscus Bay et Ioannes Ormandi, qui, dum morantur, bostem eliciunt.

Manchmal liegen simple Transkriptionsfehler durch Buchstabenverwechslung (der transkribierenden Hilfskräfte?) vor, so z.B. *poft* statt *post* (S. 28), *vfu* statt *vsu* bzw. *usu* (S. 31), *fiuum* statt *suum* (S. 33), *cosilium* statt *consilium* (verlesenes *cösilium*?, S. 33), *pretibus* statt *precibus* (S. 37) oder *a-reum* (S. 38, statt *au-reum*). Manchmal liegt sinnentstellende Worttrennung vor wie in *Huiu-smodi* (S. 34) oder *anima-dverterunt* (S. 37). Gelegentlich stößt man auf syntaktische Ungereimtheiten, z.B. in dem Satz *Interea hostis per patentes locos, valles et montes, ad Nemetii vsque castra faciunt* (S. 28), wo doch wohl *hostes* herzustellen wäre, da in diesem Text *hostis* als kollektiver Singular stets mit dem Prädikat im Singular verbunden wird; dagegen sind in dem Satz *Ioannes Zukani cum Ioanne Pribeco tempore accurrunt: supra ruinam bastilibus avide insiliunt remque feliciter sustinuerunt* (S. 35) die Pluralformen der Verben als *constructio ad sensum* zu *Ioannes Zukani cum Ioanne Pribeco* im Sinne von *Ioannes Zukani et Ioanne Pribeco* aufzufassen. Schließlich scheint in dem Satz *Vas deinde amplum lignorum praesegminibus, addito sulphure ac picae, similiter explet* (S. 34) die Form *picae* Verschreibung für Abl. *pice* zu sein.

Ähnliche Beobachtungen lassen sich leider in allen abgedruckten lateinischen Texten machen. Es ist daher bedauerlich, daß dieser äußerst nützlichen und verdienstvollen Zusammenstellung die kritische Durchsicht von latinistischer Hand fehlt. Ärgerlich für den Benutzer aber ist, daß das Buch so schlecht gebunden ist, daß es beim Aufschlagen sofort wieder zuklappt, weil das Papier die falsche Laufrichtung hat, und, wenn man es im Falz niederdrückt, sich die nur stumpfgeleimten, aber nichtfadengehefteten Blätter des Buchblocks sofort lösen, so daß man nach der Lektüre nur noch herumfliegende Einzelblätter hat.

Neulateinisches Jahrbuch / Journal of Neo-Latin Language and Literature 14 (2012): 309–314.

KÜHLMANN, Wilhelm und TÜSKÉS, Gábor, Hrsg. von, BENE, Sándor, unter Mitarbeit von. *Militia et Litterae: Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*. Frühe Neuzeit 141. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2009, 462.

Julia Anna RIEDEL

Nicht immer ergeben die unterschiedlichen Beiträge einer interdisziplinären Fachtagung mit einem breit angelegten Forschungsansatz ein einheitliches Ganzes. Diesbezüglich ist die Publikation über die beiden Nikolaus (Miklós/Nikola) Zrínyi (Zrinski), die als historische Persönlichkeiten des 16. und 17. Jahrhunderts sowohl in der kroatischen als auch in der ungarischen Geschichtsschreibung einen wichtigen Platz einnehmen, ein positives Beispiel.

Der Sammelband ist das Ergebnis einer Zusammenarbeit deutscher, kroatischer und ungarischer Forscher unterschiedlicher Fachbereiche und vereint 23 Beiträge in vorwiegend deutscher, aber auch englischer und französischer Sprache. Den Veranstaltern der im Oktober 2007 an der Ungarischen Akademie der Wissenschaften in Budapest abgehaltenen Tagung ist es gelungen, das Wirken der beiden Zrínyi durch Historiker, Kunsthistoriker und Literaturwissenschaftler beleuchten zu lassen und zu einer Gesamtbetrachtung der Zrínyi-Rezeption in der europäischen Geschichte, Literatur und bildenden Kunst zu gelangen.

Den geschichtswissenschaftlichen Studien (G. Pálffy, D. Karbić, N. G. Etényi, Á. R. Várkonyi, Zs. Tóth, B. Köpeczi, H. Petrić) folgt der mit zwölf Beiträgen ausführlichste Teil über „Die Zrínyis in der europäischen Literatur“ (H. Wiegand, A. Szabó, I. Bitskey, Gy. Laczházi, L. Szörényi, W. Köhlmann, D. Breuer, M. Zs. Pintér, R. Seidel, R. Luckscheiter, K. Kovács, B. Walcher). Den „Aspekten der bildenden Kunst“ widmet sich allein der dafür reich illustrierte Aufsatz von G. Tüskés über die Ikonographie der beiden Nikolaus Zrínyi. Am Ende der Publikation stehen zwei Forschungsberichte, die nicht nur in komprimierter Form einen Überblick über die Zrínyi-Forschung in Kroatien und in Ungarn geben, sondern auch Perspektiven für künftige Forschungsvorhaben aufzeigen (N. Štefanec, S. Bene). Eine Dokumentation der konferenzbegleitend gezeigten Kabinettsausstellung über „Die Zrínyis und Europa“ rundet den Sammelband ab (É. Knapp).

Das Zusammenführen von Forschungsergebnissen deutscher, kroatischer und ungarischer Wissenschaftler ist als eines der wesentlichen Verdienste vorliegender Publikation hervorzuheben. Für die Interpretation nationaler Geschichtsbilder erwies sich die Untersuchung unterschiedlicher Verehrungstraditionen als aufschlussreich. Die differenzierte Darstellung der Zrínyi-Überlieferung vermittelte nicht nur einen Eindruck von den politischen Verbindungen und kulturellen Netzwerken im Europa der

Frühen Neuzeit. Anhand der Zrínyi-Rezeption konnte exemplarisch sowohl die Entstehung des Ungarnbildes in der deutschen Literatur als auch die Herausbildung des historischen Selbstverständnisses im frühneuzeitlichen Ungarn nachvollzogen werden. In den Hintergrund trat demgegenüber das im Vorwort des Sammelbandes angekündigte Ziel der Tagung, zu einer Phänomenologie und Typologie der Beziehungen von Krieg und Literatur zu gelangen. Dieser Aspekt hätte, vor allem im Hinblick auf den gewählten Tagungs- und Buchtitel, systematischer herausgearbeitet werden können.

Historische Zeitschrift vol. 295, 3 (November 2012): 783–784.

Klaus HABERKAMM

Im vergangenen Jahrzehnt traten die ungarisch-deutschen bzw. ungarisch-europäischen Kultur- und speziell Literaturbeziehungen der Frühen Neuzeit verstärkt in den Blickpunkt der Forschung. Mehrere Tagungen in Ungarn widmeten sich diesem hierzulande noch nicht ausreichend rezipierten Komplex. So fand 2002 in Budapest, veranstaltet von der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, die internationale Tagung „Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit“ statt. 2008 veranstaltete ein Verbund von deutschen und ungarischen Wissenschaftsinstituten das Kolloquium „Fortunatus, Melusine, Genovefa. Internationale Erzählstoffe in der deutschen und ungarischen Literatur der Frühen Neuzeit“ an der Károly-Eszterházy-Hochschule Eger. 2011 schließlich trafen sich internationale Fachleute in Budapest zum Kongress „Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung“. Dazwischen lag, 2007 und wieder am bewährten Veranstaltungsort der Ungarischen Akademie der Wissenschaften in Budapest, das Humboldt-Kolleg mit dem Thema „Militia et Litterae: Ungarnbilder und historisches Selbstverständnis in der europäischen Geschichte, Literatur und bildenden Kunst am Beispiel der beiden Zrínyi“, dessen Ertrag in *Militia et Litterae* eingegangen und hier anzuzeigen ist.

Im Vorwort zu dem fünfteiligen Band stellen die beiden Herausgeber, zu denen sich im gesamten genannten Prozess Dieter Breuer (Aachen) als Mitveranstalter und -herausgeber gesellt, ihren Kollegen und den Beiträger der ‚Anthologie‘ Sándor Bene als Zrínyi-Experten vor und charakterisieren das Institut für Literaturwissenschaft der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und das Germanistische Institut der Universität Heidelberg, an dem Wilhelm Kühlmann tätig ist, als zentrale Orte der Zrínyi-Forschung. Vor allem werden besonders dem deutschen Leser die beiden paradigmatischen Gestalten der Tagung 2007 als Verkörperungen von Soldaten- und Dichtertum von weit ‚übernationaler‘ Signifikanz nahegebracht. Beide Nikolaus (Miklós, Nikola) Zrínyi (Zrinski) (d. Ä.: Burghauptmann von Sziget, um 1508–1566; d. J.: Feldherr, Politiker, Dichter, 1620–1664) waren zur Zeit der Türkenkriege europaweit be-

kannt und sind für „die mitteleuropäische (d. h. nicht nur ungarisch-kroatische. K. H.) Geschichte [...] exemplarische Figuren geworden, die eine reiche literarische und bildkünstlerische Traditionsbildung angeregt und wesentlich zur regionalen Identitätsbildung beigetragen haben.“ Ahne und Urenkel wurden mindestens bis zum 19. Jahrhundert, und übrigens im Falle des Letzteren parallel zu Grimmelshausens Schaffen und von diesem nicht unbemerkt, zu Symbolen in der europäischen Türken- und Freiheitsliteratur, Grimmelshausens Urteil ist bezeichnend. Sein Springinsfeld berichtet am Ende des 21. Kapitels seiner Lebensbeschreibung, er habe beabsichtigt, „dem Graffen von *Serin*, der damal fast die gantze Welt mit dem Rueff seiner Tapfferkeit erfüllet/ wider den Türcken zu dienen.“

Der I. Teil des Sammelbandes ist betitelt: „Historische Diagnosen und Konstellationen“. Ihn eröffnet der programmatische Beitrag von Géza Pálffy über „Verschiedene Loyalitäten in einer Familie. Das kroatisch-ungarische Geschlecht Zrinski/Zrínyi in der 'supranationalen Aristokratie der Habsburgermonarchie im 16. und 17. Jahrhundert“. Sich gegen die seiner Meinung nach einseitige Sicht der nationalromantischen Geschichtsschreibungen des 19. und 20. Jahrhunderts wendend, weist der Verfasser bis in die Ehe-Politik hinein nach, dass sich – bei allen damit verbundenen Konflikten – die Treuebeziehungen der Zrínyis zu Wien und zum Ungarischen Königreich durchaus miteinander vereinbaren. – Damir Karbićs Aufsatz „Mythological and Real Heritage. Use of Genealogy and History in Political Schemes of the Counts of Zrin/Zrínyi/Zrinski and Their Medieval Ancestors“ blickt zurück auf die mittelalterlichen Vorfahren des Zrínyi-Geschlechts, die Grafen von Bribir aus der Šubić-Familie, sowie deren Bewertung im Laufe der Zeit durch die jeweiligen Geschichtsschreiber und die Verbindung mit der König-Zvonimir-Legende – natürlich jeweils aus ideologisch-propagandistischen Gründen. Damit zeichnet sich mehr oder weniger latent schon früh im Buch ein dominanter Tenor ab: Wie ist das Verhältnis der heutigen politisch organisierten Völker im Donau-Raum zur Sippe der Zrínyis/Zrinskis? – Nóra G. Etényi bietet in ihrem Panorama „Die beiden Zrínyi in der deutschsprachigen Flugschriftenliteratur des 16. und 17. Jahrhunderts“ einen Überblick über die einschlägigen Texte und unterstreicht damit die vom Interesse am Türkenkrieg im Reich geförderte große Popularität der Zrínyis, den Bruder des jüngeren, Péter, eingeschlossen, auch im westlichen Teil des mitteleuropäischen Kulturraums. – Ágnes R. Várkonyi feiert in ihrem Beitrag „The mediators: Zrínyi and Johann Philipp von Schönborn“ einmal mehr den ungarischen Staatsmann und den Erzbischof von Mainz, Präsident der sogenannten Rhein-Liga, als zwei verdienstvolle Initiatoren und Förderer einer vereinigten europäischen Kampagne gegen die Osmanen in den sechziger Jahren des 17. Jahrhunderts und damit indirekt eines damals neuartigen Europa-Konzepts unter Einschluss der östlichen Mitte des Kontinents. – „Serini 1664, Made in England“ lautet der lapidare Titel der Studie von Zsombor Tóth, in der die englische Rezeption des Nachfahren eines kroatisch-katholischen Adelsgeschlechts einerseits und eines ungarischen Dichters des Barock andererseits als protestantisch-puritanischer (!) Held der Christenheit

unter dem anthropologischen Aspekt des „Anderen“ ebenso kritisch wie ausgewogen vorlagennah interpretiert wird. – Der venetianische Patrizier und Diplomat Giovanni Sagredo (1617–1682) begegnete als Botschafter des Dogen Zrínyi, unterhielt eine geheime Korrespondenz mit diesem und war gemäß seinen Depeschen darüber hinaus im Austausch mit ihm engagiert, Unterstützung im Krieg der Republik Venedig mit den Türken zu erlangen (Béla Köpeczi: „Sagredo et Zrínyi, 1663–1664“). – Hrvoje Petrić schließlich fasst in seiner Recherche „The stronghold of New Serinwar/Novi Zrin/ Zrínyi-Újvár (1661–1664). – A Part of Croatian and Hungarian History“ ausführlich das politisch-militärische Schicksal der von Nikolaus Zrínyi d. J. auf osmanischem Territorium und somit zu offensiven Zwecken errichteten, späterhin aber vom Feind zerstörten „neuen Festung“ zusammen.

Den Beginn des II. Teils des Bandes mit der Überschrift „Erinnerungen, Fiktionen und Mythen: Die Zrínyis in der europäischen Literatur“ bildet Hermann Wiegands Ausführung „Miklós Zrínyi der Ältere (um 1508–1566) in der neulateinischen Dichtung Siebenbürgens im 16. Jahrhundert. Zum 10. Buch der *Ruina Pannonica* von Christian Schesaeus“. Wiegand zeichnet das unmittelbare vielfältige Echo nach, das die heroisch-tragische Verteidigung von Szigetvár in der Literatur Westeuropas auslöste, mit dem Schwerpunkt auf der ersten epischen, antik inspirierten Darstellung der Ereignisse durch den Schüler Melanchthons und späteren Stadtpfarrer von Mediasch/Siebenbürgen. – Als Mitwirkender an der modernen Faksimile-Edition beschreibt András Szabó das späthumanistische Umfeld und die Struktur des sogenannten „Zrínyi-Albums“ in Ungarn und Deutschland, wobei der Fokus auf den Charakteristiken der involvierten Hauptpersonen, des kroatisch-ungarischen Magnaten Imre Forgách (1543–1599) als des Begründers des Unternehmens und des Herausgebers der nicht zuletzt als Zrínyi-Kult-Buch fungierenden Anthologie, Petrus Albinus (Weiss, 1543–1598), liegt („Das *Zrínyi-Album* [Wittenberg 1587] im Lichte der neueren Forschung“). – István Bitskey widmet sich in seiner Untersuchung „Die Topoi des nationalen Selbstverständnisses bei Zrínyi“ den narrativen Figuren und Stereotypen in dessen rhetorisch aufgebautem Epos vom Fall Szigets und weiteren einschlägigen Texten, d. h. dem als religiös und regional konzipierten Bild des Autors von den hart kritisierten Ungarn, die sich als antitürkische Wertegemeinschaft Mitte des 17. Jahrhunderts von der Habsburgerdynastie ab- und zum *Regnum Hungaria*“ hingewendet hätten. – Mit der – bis auf das Epos *Obsidio Szigetianae* – noch nicht ins Deutsche übersetzten, 1651 in Wien veröffentlichten Gedichtsammlung Zrínyis, die sich als „große Leistung der ungarischen Barocklyrik und gleichzeitig der europäischen Lyrik überhaupt“ erweise, befasst sich Gyula Laczházi. Er gibt – bei Ausblicken auf einzelne Gedichte – einen Überblick über die Sammlung, erstellt einen Zusammenhang mit dem großen Epos und arbeitet das Spezifische, gerade auch Narrative, an Zrínyis traditionsverpflichtetem poetischem *theatrum* des Konflikts zwischen Affekten und Vernunft heraus. – „*Der Fall von Sziget* im historischen Kontext des europäischen Heldenepos“ lautet das von László Szörényi abgehandelte Thema: Die These Tibor Kla-

niczays von 1964, die epische Konzeption sowie die Umrisse des Haupthelden des Epos Zrínyi d. J. seien in der lateinischen Sammlung *De Sigetho propugnaculo* sowie nach Szörényi bei anderen, auch deutschen, Autoren bereits vorgebildet, möchte der Verfasser anhand einiger Belege illustrieren und um gewisse Aspekte ergänzen, zu denen etwa die Vorstellung des besiegtens Siegers zählt. Dabei würden mehrere antike (Vergil, Ovid) und biblische Prä- und Subtexte der typologisch angelegten zrínyischen *Obsidio* sichtbar. – Wilhelm Kühlmanns Beitrag „Der Jägertod des Türkenhelden. Zu einer Münchener Gedenkpredigt und zu den frühen deutschen Memorialschriften auf Nikolaus Zrínyi (gest. 1664)“ geht aus von der Textsorte der „katholischen oratio funebris“ und ihren Differenzierungen sowie der erzählstrategischen Frage nach, wie der eigentlich banale Tod auf der Jagd mit den Anforderungen einer heroisch gestimmten Gedenkpredigt zu vereinbaren sei. Neben der detaillierten rhetorischen Analyse dieses frühen Memorialtextes des Karmelitermönchs Andreas von Theresia führt der Verfasser „andere deutsche Memorialdrucke in Vers und Prosa sowie [...] die Rezeption des Unglücksfalls in der späteren deutschen Erzähl- und Kompilationsliteratur des 17. Jahrhunderts“. Ein Textanhang von Erasmus Francisci gibt die „Geschicht von Herrn Grafen/ Niclas Serini [...]“ bis zu dessen Tod wieder. – Das über die beiden Zrínyis durchaus hinausgreifende Darstellungs- und Reflexionsfeld des Bandes wird in Dieter Breuers Themenstellung „Matthias Abeles Grabschriften auf den ungarischen Rebellen Péter Zrínyi“ exemplarisch manifest. Breuer legt eine eingehende kritische Analyse und Erläuterung auf historisch-politischem Hintergrund des im Auftrag des Wiener Hofes verfertigten, d. h. satirischen Totengedächtnisses Abeles für Péter Zrínyi und die Magnaten-Verschwörer gegen Kaiser Leopold I. in Form von Flugschriften und eines langen Textes im IV. Teil des Erzählwerks *Vivat Unordnung* (1673) vor. Abele erweise sich als Advokat der absolutistischen österreichischen Politik. – „*Zrinus ad Sigethum*. Théorie dramatique et pratique du théâtre dans l'œuvre d'Andreas Friz S. J.“ ist der Aufsatz Márta Zsuzsanna Pintérs betitelt, in dem auf dem Hintergrund der europäischen (Jesuiten-)Poetik der Zeit der Frage nachgegangen wird, wieso der Verteidiger von Szigetvár bis 1738, d. h. bis zum Auftreten von Friz, nicht Gegenstand eines ungarischen Dramas gewesen sei. Friz' Pionierleistung vollziehe sich im Sinne einer Schule, die wie in Frankreich den mythologischen Apparat und die musikalische Attraktivität durch Rhetorik ablöse. Auch werden Friz' Gesamtwerk, dessen Rezeption und Übersetzungen aus dem Lateinischen erörtert. – Mit einem weiteren einschlägigen, doch wissenschaftlich noch kaum beachteten Drama befasst sich Robert Seidel in seiner Studie „Siegreiche Verlierer und empfindsame Amazonen. Friedrich August Clemens Werthes' Trauerspiel *Niklas Zrini oder die Belagerung von Sigeth* (1790)“. Die Untersuchung des Prosa-Stücks auf dem Hintergrund von Schillers Tragik-Verständnis und Ablehnung des Textes wird ergänzt durch Thesen zum eventuell persönlich bedingten Anlass der Abfassung des historischen „Lesedramas“. – „Theodor Körners *Zriny*-Drama und die Faszination von Tod und Niederlage“ ist Gegenstand der Untersuchung Roman Luckscheiters. Der historische Erfolg des fünftaktigen

Historiendramas, das die Begabung des Autors auch für dieses Genre beweisen sollte, wird mit der Analogie der Türkenherrschaft zu Napoleons Macht in Deutschland, dem auch religiösen „clash of cultures“ und der generellen Wiener Türkenfurcht vor der Folie romantischer Todessehnsucht kritisch erklärt. – Dem gleichen Problemfeld nähert sich Kálmán Kovács mit seinem Aufsatz „Theodor Körners Zrínyi. Die Wiedergeburt des Nikolaus Zrínyi um 1800“: Der politisch-soziale „Zerfall des hybriden multikulturellen Raumes des Habsburgerreiches in nationale Diskurse“ zeichne bei aller Österreich-Affinität des Dramas und der skeptischen Einstellung der Öffentlichkeit zu seiner Ästhetik für die hier breit dokumentierte proteische, also auch ambivalente Rezeption des Zrínyi-Stoffes vor allem in Wien, aber auch Deutschland (u. a. Goethe) um die damalige Jahrhundertwende verantwortlich. – In Bernhard Walchers Beitrag „Zrínyi im historischen Roman des 19. Jahrhunderts und der deutsche Philhellenismus Joseph Alois Falcks Roman *Paul Juranitsch oder Die Türken vor Sigeth* (1828)“ werden der ziemlich produktive, doch heute vergessene Autor von Romanen in der Nachfolge des Abenteuer- und Geisterromans der Romantik vor dem Hintergrund des historischen Romans der Zeit (Scott) und seiner Poetik vorgestellt sowie sein Zrínyi-Roman mit dem „mittleren Helden“ Juranitsch, ausgehend von der Erzählstrategie des Autors und dem Problem des Verhältnisses von Historizität und Fiktionalität, unter verschiedenen poetologischen Gesichtspunkten betrachtet und zur Eroberung der griechischen Festung Missolongion (Missolunghi) durch die Türken (1826) in Beziehung gesetzt.

Der III. Teil des Bandes, „Aspekte der Bildenden Kunst“, umfasst als einzigen, doch umso gewichtigeren Aufsatz Gábor Tüskés’ „Zur Ikonographie der beiden Nikolaus Zrínyi“. Tüskés führt, gestützt auf wertvolle Vorarbeiten, einlässlich und mit reicher Bebilderung die entsprechende Produktion als aufschlussreiches, auch literarisch inspiriertes Paradigma der international renommierten ungarischen, aber auch sonstigen historischen Ikonographie aller Art bis ins 20. Jahrhundert detailliert, d. h. nach Stil, Technik, Motivik etc., vor. In sechs abschließenden Thesen betont der Verfasser u. a. die Tradition der Selbstverständigung Ungarns (und Kroatiens) mittels der Porträtkunst und die jeweilige Funktionalität der einzelnen bildkünstlerischen Werke. Die Geschichte der Ikonographie der Zrínyis „zeigt den ehemaligen Dialog zwischen Ungarn und dem übrigen Europa besonders anschaulich.“

Schließlich bietet der IV. Teil des Bandes zwei Forschungsberichte, zum einen „Zrinski Family in the Croatian Historiographic Discourse. A Case Study of the Construction of National Identity“ von Nataša Štefanec sowie „Miklós Zrínyi in Post-World War II Scholarly Literature in Hungary. The Past and Present of Interdisciplinary Research“ von Sándor Bene. Frau Štefanec beschreibt – mit Schwerpunkt auf der kroatischen „nation building“ – die historisch erwachsene Problematik nationaler, d. h. auch für Ideologie anfälliger Historiographie, gerade in Sonderfällen wie dem der doppelten politischen Beanspruchung geschichtlicher Persönlichkeiten. Sie betont, und geht dabei über einen reinen Forschungsbericht hinaus, die Funktion der Familie Zrins-

ki (!) für die Ausformung einer homogenen Nationalgeschichte sowohl in Kroatien wie in Ungarn (mit Akzent auf der „unbestreitbar“ kroatischen Herkunft der zeitweise ungarischen Magnaten). – Der letzte Aufsatz des Bandes stellt eine merkwürdige Diskrepanz zwischen Miklós Zrínyi's d. J. zeitgenössischem Ruhm und seinem Bekanntheitsgrad in der heutigen westeuropäischen Forschung fest und bedauert sie als „malfunctioning of historical memory“. Schließlich habe sich Zrínyi im Horizont der gewaltigen europäischen Neuordnung nach dem Westfälischen Frieden, nicht zuletzt unter dem Aspekt der *patria*, als eine zentrale Figur bewegt. Wesentlich aber möchte Bene, mit dem kundigen Blick des mit den wechselnden politisch-ideologischen, auch ökonomischen innerungarischen Verhältnissen Vertrauten, „provide a brief overview of the trajectory of Hungarian Zrínyi research in recent decades and how it evolved to a point where it articulates its inquiries in a European perspective.“ Dabei treten nicht zuletzt vor Comenius' pansophischem Denken wissenschaftliche Bemühungen in Ungarn um Zrínyi als antitürkischem Europäer hervor (vgl. Ágnes R. Várkonyi). Bene plädiert, auch mit Blick auf das Konzept des vorliegenden Bandes, für eine verheißungsvolle interdisziplinäre Forschung, besonders auf folgenden Gebieten: Ikonomie, historisch-kritische Editionsarbeit und duale Identität beider Zrínyi's/Zrinskis. Dazu komme die Frage der Funktion von Religion in der Politik.

Die eingangs erwähnten Tagungen, an deren Leitung durchgängig Gábor Tüskés entscheidend beteiligt war, profitierten erheblich von seiner engen Kooperation mit Éva Knapp, der führenden Bibliothekarin an der Universitätsbibliothek der Loránd-Eötvös-Universität Budapest. Im V. Teil des vorliegenden Bandes, „Dokumentation“, blickt Frau Knapp auf die bedeutenden Zrínyi-Ausstellungen und ähnliche Veranstaltungen des letzten Jahrhunderts in Ungarn zurück. Die internationale Tagung „Militia et Litterae“ ihrerseits wurde begleitet von der ausschließlich aus eigenen, teilweise neu entdeckten Beständen der Universitätsbibliothek Budapest bestrittenen Ausstellung „Die Zrínyi's und Europa“. Diese wird von Éva Knapp im Detail vorgestellt und im Anhang in Form von Titelaufnahmen dokumentiert. Partiiell ergibt sich eine direkte Verbindung zu den Vorträgen, beispielsweise durch deutschsprachige Exponate. Ergänzt wurden die präsentierten Buchbestände von Porträts namhafter Mitglieder der Familie Zrínyi über die beiden Hauptvertreter hinaus. – Ein Personenregister steigert den Nutzwert des Sammelbandes.

Als „additive Monographie“ übersteigt die vorliegende Sammlung die bloße Summe ihrer Einzelbeiträge, indem sie die Totalität des neuesten Forschungsstandes zum Thema der Zrínyi's und ihres Umfeldes nicht nur darbietet, sondern geradezu erst konstituiert. Bei der Vielfalt der Verfasser aus verschiedenen Ländern und damit Forschungskontexten und ihrer Ansätze ist unter methodologischem Aspekt ein erstaunlich einheitliches Werk zustande gekommen. Seine Publikation in einem deutschen Verlag war aus offensichtlichen äußeren Gründen notwendig, erweist sich darüber hinaus aber als Ausdruck eines klugen strategischen Kalküls: Indem die Sammlung sich publikationstechnisch im geographischen Zentrum Westeuropas ansiedelt, über-

trägt sie ein anderes, nicht weniger gewichtiges, doch auf Grund der nicht zuletzt politisch-ideologischen Entwicklung der Nachkriegszeit dort allgemein noch weniger präsent geographisch-geistiges Zentrum Europas sozusagen von Ost nach West und weckt mit großem Gewinn das Bewusstsein für das eigentliche Gesamt Europa. Damit wird im Abstand von Jahrhunderten die Strukturierung des Kontinents zur Zeit der Zrínyis als mächtigen Persönlichkeiten mit Einfluss einerseits nicht nur natürlich bis nach Wien, sondern auch ins deutsche Reichsgebiet und nach Frankreich oder Italien sowie andererseits über Siebenbürgen bis zur Hohen Pforte nachgezeichnet und als Bindungsenergie wiederholend erneuert. In diesem Sinne erweist sich der Untertitel des Bandes als angemessen und berechtigt. Was passte im Übrigen als vornehmlich geisteswissenschaftliches Unternehmen besser zur Idee der Europäischen Union, der Ungarn seit einigen Jahren erfreulicherweise angehört und deren Grundvorstellungen es sich nach langer Fremdbestimmung anzupassen bemüht? Welche Schwierigkeiten das Land dabei zu überwinden hat, zeigt sich im Band symptomatisch an Spuren einer Mentalität, die man im ‚klassischen Westeuropa, besonders Deutschland, nicht mehr vorzufinden meinte – bis freilich scheinbar unversehens eine heftige Debatte über die deutsche „Leitkultur“ aufflammte... Ironischerweise geht es dabei hier wieder einmal wie zu Zeiten der Zrínyis um die damals immerhin reale Türkengefahr. Zu Recht treten daher mehrere Beiträger der *Militia-et-Litterae*- ‚Anthologie‘ dafür ein, nicht mehr hinter die mittlerweile erreichte unbefangene Betrachtung der kroatisch-ungarischen Doppelidentität der Zrínyi/Zrinski-Familie zurückzufallen. Damit erfüllt sich der volle Sinn des Untertitels „[...] und Europa“.

Wie auch immer naiv und wenig kompetent der im überholten Verständnis ‚westeuropäische‘ Rezensent diesen diffizilen ‚danubischen‘ Komplex beurteilen mag – er ist jedenfalls dankbar für einen außerordentlich interessanten und anregenden Sammelband, der seinen lange durch den Eisernen Vorhang im zweifachen Sinne des Wortes beschränkten Horizont weitet und ihn einen Europa-Begriff gewinnen lässt, der befreit ist von der möglicherweise unbewussten ‚Egozentrik‘ eines nur partiellen geistesgeschichtlich-kulturellen Gebiets ohne vollständiges historisches Bewusstsein. Wie viele aus der bisherigen ‚westeuropäischen‘ Leserschaft wären denn, Hand aufs Herz, nicht in der Situation des Kritikers der vormaligen *Allgemeinen Literatur-Zeitung* des Jahrgangs 1814, der zu Theodor Körners *Zrínyi*-Drama nicht mehr anzumerken wusste als: „Der Held des Stückes ist ein ungarischer Feldherr [...]“, wie Kálmán Kovács in seiner Studie berichtet? Die von dem in jeder Hinsicht gewichtigen Buch inspirierte Rückschau gerade des deutschen Lesers auf Erscheinungen seiner engeren eigenen Geschichte, wie die noch keineswegs vollständig erforschte Zrínyi-Rezeption im Deutschland des 19. Jahrhunderts seit Körner, zeigt exemplarisch den immensen tatsächlichen und potenziellen Ertrag, den *Militia et Litterae* zu bieten hat.

Simpliciana 34 (2012): 507–515.

[Jean-Marie VALENTIN]

Les efforts entrepris par l'Académie des Sciences de Hongrie pour désenclaver l'histoire littéraire hongroise et la réinsérer dans le cadre européen porte vraiment de beaux fruits, d'autant qu'elle passe, comme ici, par la mise au jour de liens étroits avec le Saint Empire, les confessions chrétiennes et l'histoire des affrontements continentaux à l'époque de la Première modernité – la question turque est clairement à l'arrière-plan. L'histoire des « deux Nicolas Zrínyi », morts l'un en 1566, l'autre en 1664, permet d'embrasser un siècle de la vie politique, militaire et culturelle de ce cœur brûlant de l'Europe au moment (déterminant) où se préparent les dernières offensives turques et la grande contre-offensive des Habsbourg alliés aux Polonais et aux Lorrains. La seconde partie du volume (p. 137–303) porte sur la fortune littéraire de ces héros nationaux, dont une pièce jésuite (*Zrinus ad Sigethum*) d'Andreas Friz. Textes en allemand, en latin et en hongrois sont convoqués, l'ultime témoignage étant le roman d'Alois Falckh, *Die Türken vor Sigeth* de 1828 – ce qui nous conduit tout près du mouvement national de 1848. Signalons deux précieuses études, celle sur l'iconographie (p. 319–390) et celle sur le catalogue établi par Éva Knapp de l'exposition montrée à la Bibliothèque de l'Université Loránd Eötvös et dont Madame Knapp était la commissaire.

Études Germaniques 263, 3 (2011): 809.

TÜSKÉS, Gábor und BREUER, Dieter, Hrsg. von, CSÖRSZ, Rumen István und HEGEDÜS, Béla, unter Mitarbeit von. *Fortunatus, Melusine, Genovefa: Internationale Erzählstoffe in der deutschen und ungarischen Literatur der Frühen Neuzeit*. Beihefte zu Simpliciana 6. Bern: Peter Lang Verlag, 2010, 591.

Hans-Jörg UThER

Der hier anzuzeigende Sammelband dokumentiert in 23 Beiträgen die Ergebnisse eines 2008 unter Leitung von Dieter Breuer und Gábor Tüskés durchgeführten ungarisch-deutschen Kolloquiums. Im Zentrum standen stoffgeschichtliche diachronische Analysen von Erzählstoffen des Spätmittelalters beider Nationalliteraturen und die Nachwirkungen in unterschiedlichen Kontexten bis in die Neuzeit. In den Worten der Herausgeber bestanden die Hauptziele darin, „die innere Struktur der Stoffe, ihren Charakter und ihre Entfaltungsmöglichkeiten in den diversen literarischen Kontexten zu beleuchten und dadurch die vorläufig zum Erliegen gekommene stoffgeschichtliche Theoriebildung anzuregen sowie zu einer Aufwertung der Stoff- und Motivgeschichte beizutragen“ (S. 13).

Die Autoren mögen mir nachsehen, wenn bei dieser Sammelbesprechung die Beiträge zum Teil nur cursorisch erwähnt werden können. Die bis auf einen Beitrag (S. 35–50) in deutscher Sprache vorliegenden Studien sind thematisch unter fünf Kategorien zusammengefasst. Im ersten Abschnitt haben sich innerhalb von Erzählstoffen in spätmittelalterlichen Indices sowohl Ildikó Bárczi und Nóra Sápi (S. 17–34) als auch Flóra Rajhona und Eszter Laczkó (S. 35–50) mit den Predigtsammlungen und darin vorhandenen Erzählstoffen Pelbárts von Temesvár befasst, setzen sich mit dem (umstrittenen) Begriff Exemplum auseinander und betonen dessen Heterogenität.¹ Bárczi/Sápi stellen einige verbreitete Stoffkreise wie Paradies Mohammeds, Alexander der Große, Schwanenritter sowie naturkundliche Stoffe/Motive und deren Weiterleben vor und diskutieren die Schwierigkeiten der Erfassung von Exempla mittels der internationalen Internet-Datenbank GAHOM (Groupe d'anthropologie historique de l'Occident Médiéval, 1978 begründet von Jacques Le Goff). Hier zeigt sich – wie in verschiedenen anderen Beiträgen des Bandes ebenso –, dass die bloße Klassifizierung von Erzählstoffen nach Frederic C. Tubachs Exempelindex (1969) oder nach dem ergänzten und korrigierten Exempelkatalog von Jacques Berlioz/Marie Anne Polo de Beaulieu (1992) nicht ausreicht. Nützliche Informationen zur Verbreitung und Nach-

1 Hierzu siehe auch den Beitrag Christoph Daxelmüllers: Exemplum. In: Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung. Bd. 4. Hrsg. von Kurt Ranke [u. a.]. Berlin, New York 1984, Sp. 627–649.

wirkung enthalten andere Typen- und Motivkataloge ebenso, etwa der Index von Ákos Dömötör zum ungarischen protestantischen Exempel (1992), das inzwischen vorliegende internationale Referenzwerk ATU², oder es finden sich relevante Beiträge in der *Enzyklopädie des Märchens* (EM) wie etwa *Elefant*, *Hund*, *Hirsch*, etc. Rajhona/Laczkó betonen die funktionale Einbettung internationaler, z. T. aus antiken Quellen bekannter Erzählstoffe und damit verbundene Änderungen u. a. anhand des Rechtsfalls (Kasus) über den zufälligen Goldfund von Fischern und der Entscheidung über den rechtmäßigen Besitzer und beschäftigen sich mit frühen ‚Sagen‘ über Kunigunde und Simon Magus. In der frühen Ausprägung des Motivs vom Tierherz als Ersatz, das Pelbárt in seiner Predigt zum Tag des heiligen Bertalan anspricht und das auch in anderen Kontexten begegnet,³ sehen die Autorinnen Affinitäten zum *Schneewittchen*-Märchen, betonen aber zugleich mit Recht: „The rest of the story is not the same as Snow-white’s“ (S. 40).

Das zweite Kapitel enthält drei Beiträge, die sich mit antiken Erzählstoffen in frühneuzeitlichen Bearbeitungen befassen. Wilhelm Kühlmann (S. 53–68) untersucht die ambivalente Rolle des Diogenes als eines Weisen oder Narren am Beispiel literarischer Überlieferungen des 16.–18. Jahrhunderts und macht deutlich, wie unterschiedlich die etablierte soziale Rolle des Diogenes innerhalb der Hierarchie im Widerpart mit Alexander dem Großen gesehen werden muss. Anikó Polgár (S. 69–84) widmet sich der Rezeption des Troja-Kriegs (Homer, Vergil, besonders aber Ovid) in der ungarischen Literatur; speziell geht sie der unterschiedlichen Darstellung des Treffens von Paris und Helena, also der Liebesepisode, die zur Vorgeschichte des Trojanischen Kriegs gehört, nach. István Bitskey (S. 85–102) beschäftigt sich mit dem in Europa weit bekannten Motivkreis der Caritas Romana. Die vorwiegend in Anlehnung an das Exemplum bei Valerius Maximus (5,4,7) und die *Gesta Romanorum* (Nr. 215) erfolgte Rezeption des Motivs diskutiert der Autor anhand bildlicher Zeugnisse sowie literarischer Texte in Predigtsammlungen im Hinblick auf das intendierte Ziel der Darstellung von Barmherzigkeit, die nur über zweier Tabubrüche (Inzest, Brust als Nahrungsspender für einen Erwachsenen) möglich ist.

Das dritte Kapitel ist zugleich das umfangreichste und behandelt mit zwölf Beiträgen mittelalterliche Erzählstoffe in frühneuzeitlichen Bearbeitungen. Den damit verbundenen Funktionswandel in einer Epoche des Übergangs von der Verserzählung zum Prosaroman beschreibt Jan-Dirk Müller (S. 105–130) kenntnisreich und gibt zugleich einen Überblick über den aktuellen Forschungsstand zu der seit

- 2 Hans-Jörg Uther: The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. Tle. 1–3. Helsinki 2004 (FF Communications 284/285/286), in der Folge abgekürzt als ATU; Z. B. TI. 1, S. 34 für die äsopische Fabel vom Hund und seinem Spiegelbild im Wasser [ATU 34A].
- 3 Bereits im alten Ägypten 13. Jh. v. u. Z. bezeugt, vgl. Hasan El-Shamy: Tierherz als Ersatz. In: Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung. Bd. 13. Lieferung 2. Hrsg. von Rolf Wilhelm Brednich [u. a.]. Berlin, New York 2009, Sp. 615–618.

Jahrzehnten andauernden Diskussion um die Genreproblematik ‚Volksbuch‘. Seiner Auffassung nach sind alle Erzählmuster von der Umgestaltung betroffen. Die Tendenz ginge dahin, dass die prosaauflösenden Texte der frühen Neuzeit auf Problemstruktur und rhetorische Inszenierung im Unterschied zu den auf eine höfische Elite bezogenen Werken des Mittelalters verzichteten, Normalität und Sensation eine hybride Verbindung eingingen und ein durchgreifender Publikumsgeschmack, der letztendlich Symptome eines durchgreifenden literatur- und sozialgeschichtlichen Wandels zeigt, zu beobachten sei. Am Beispiel von Anspielungen auf ‚schoene historien‘ (*Fortunatus*, *Melusine*) bzw. stofflichen Entlehnungen macht er abschließend deutlich, dass Autoren des 17. Jahrhunderts wie Grimmelshausen Andeutungen oder Handlungsstränge jedoch keineswegs unverändert adaptierten, sondern eher kritisierten und die moralische Bewertung solcher Geschichten beachtet wissen wollten. Der Beitrag Dieter Breuers (S. 131–145) knüpft an die Umgestaltungen literarischer Motive und Stoffe bei Grimmelshausen (*Magelone*, *Hug Schapler*) an – bis hin zur Umformung als Legendenroman. Grimmelshausen, so Breuer, zielen „nicht nur auf verliebte, betrübte, curiose und gottselige Leser, sondern auch auf an Geschichte und Politik interessierte“ (S. 144–145). Die folgenden Beiträge behandeln schwerpunktmäßig einzelne Prosaromane und ihre Verfasser im Spiegel zeitgenössischer literarischer Bearbeitungen und der Rezeptionsgeschichte, was vielfach zu neuen Einsichten über literarische und bisher kaum beachtete Querverbindungen innerhalb unterschiedlicher volkssprachlicher Ausgaben führt: *Buch der Liebe* (Rosmarie Zeller, S. 147–166), *Melusine* (Rachel Raumann, S. 167–190; Béatrice Dumiche, S. 191–234), *Fortunatus* (Klaus Haberkamm, S. 235–265; Gábor Tüskés, S. 267–316), *Genovefa* (innerhalb der jesuitischen Erzählliteratur durch Balduinus Cabivallius und Michael Staudacher: Jost Eickmeyer, S. 317–339; Ruprecht Wimmer, S. 341–355), die fabelhafte Abenteuergeschichte um Heinrich den Löwen (sogenannte Braunschweig-Sage) im Verlauf der Überlieferung vom Epos bis zur Heimkehrersage und zum Volksmärchen (Margit S. Sárdi, S. 377–418) sowie ungarische Bearbeitungen des *Faust*-Stoffes (Judit P. Vásárhelyi, S. 419–436).

Die beiden letzten Abschnitte sind den (4) Schwankerzählstoffen (vier Beiträge) und den (5) Erzählstoffen im Volksschauspiel und in der barocken Schauplatzliteratur (zwei Beiträge) gewidmet. Interessant ist der zu beobachtende Funktionswandel des *Eulenspiegel*-Stoffs im Beitrag von Eszter Kiséry (S. 439–449), den die Verfasserin im ungarischen Schrifttum innerhalb der Konfessionspolemik am Beispiel der berühmten Historie 27, einer Variation zu ATU 1620: *Kaisers neue Kleider*, aufzeigt. Die Ambivalenz des Schwankhelden in Bartholomäus Krügers Schwankroman *Hans Clawert* (1587 u. ö.) sowie inhaltliche und genrespezifische Grundzüge am Beispiel der drei auf Ungarn bezogenen Stücke stellt Peter Heßelmann ins Zentrum seines Beitrags über den mitunter unkritisch als ‚märkischen Eulenspiegel‘ bezeichneten

Protagonisten. Wie Werner Röcke (1987)⁴ und andere sieht er den Schwankhelden in einer Linie mit Wolfgang Büttners *Claus Narr* (1572): Hans Clawert trage primär lehrhafte Züge, deren ethische Normen der Schwankheld jedoch nicht stringent einhalte. Bei Hans Clawert müsse man mit Röcke⁵ von einer „Transformation des Schwankhelden in eine Beispielfigur“ ausgehen. Der frühen Sensationsliteratur mit ihren Mordgeschichten („eigentlichen Exkursionsberichten“) und Schilderungen tragischer Ereignisse gilt die Aufmerksamkeit von Thomas Althaus (S. 475–493), der entsprechenden Geschehnissen dieser in der Kompilationsliteratur gängigen Tragica bei Georg Philipp Harsdörffer, Johannes Pauli, Michael Caspar Lundorff, Odilo Schreger, Johann Beer und anderen, die nicht selten im Galgenhumor enden, nachspürt. Vilmos Voigt (S. 495–505), der bereits 1989 die als Unikat in der Ungarischen Akademie der Wissenschaften zu Budapest vorhandene ungarische Übersetzung (1629) des sogenannten *Straßburger Rätselbuchs* von 1505 als Faksimile herausgegeben und kommentiert hatte, präsentiert hier sein geringfügig geändertes Nachwort erneut, was allein schon dadurch gerechtfertigt ist, dass das kleine Büchlein von 1989 kaum bekannt und nur in kleiner Auflage erschienen war und gerade in letzter Zeit die Diskussionen um die Bedeutung dieser lange unterschätzten „einfachen Form“ Rätsel neu in Bewegung gekommen ist. Die späte Nachwirkung von Dramen und Komödien des Hans Sachs im ehemaligen oberungarischen Kuneschhau (heute Slowakei: Konošov) erläutert Péter Lőkös am Beispiel des aus dem Orient stammenden Stoffes vom Todesbrief, der in Europa seit dem Spätmittelalter über die *Gesta Romanorum* und andere Sammlungen weithin bekannt war, mit wechselnden Kristallisationsfiguren (Dagobert, Heinrich III., etc.) in unterschiedlichen Buchtypen tradiert wurde und eine Variation des Erzähltyps ATU 930: *The Prophecy* darstellt. Der letzte Beitrag von Judit M. Ecsedy setzt sich, sozusagen als Achtergewicht, mit Georg Philipp Harsdörffers *Schauplätzen* auseinander und wertet die seit dem 16. Jahrhundert in Europa aufkommenden Geschichten über Rechtsfälle innerhalb der Tragica oder Mordgeschichten eines Matteo Bandello, Jean-Pierre Camus, Simon Goulart oder Georg Philipp Harsdörffer je nach Intention der Verfasser als kirchlich-religiöse Erbauung (Camus), gemäßigte moralisierende Beispielgeschichte (Goulart), Belehrung und Unterhaltung zugleich, aber nicht durchgängig: später laufe bei Harsdörffer „viele aus dem Ruder“.

Die einzelnen Beiträge machen deutlich, dass die Diskussion um Erzählstoffe des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit wieder neu in Gang gekommen ist und dass man sich auch mit Recht auf ältere Vorbilder beruft, die zu ihrer Zeit schon wesentliche Beiträge zur Stoff- und Motivgeschichte geleistet haben, wie etwa die ungarischen Erzählforscher Lajos Katona oder Lajos György. Die Beiträger skizzieren die engen

4 Werner Röcke: Die Freude am Bösen. Studien zu einer Poetik des deutschen Schwankromans im Spätmittelalter. München 1987 (Forschungen zur Geschichte der älteren deutschen Literatur 6).

5 Röcke, Die Freude am Bösen (wie Anm. 4), S. 548.

Verflechtungen und Traditionslinien von Erzählgut innerhalb Europas und speziell Ungarns, die in weiten Teilen nur einem kleinen Kreis literarisch Interessierter von Erzählforschern im großen und ganzen bekannt waren und sind, und arbeiten funktionale und mentale Strukturen sowie Interdependenzen heraus. Außerdem wird insgesamt die Bedeutung der Leistung des individuellen Schöpfers/Bearbeiters hervorgehoben: Die Stoffe und Motive werden wie etwa von Grimmelshausen nicht einfach adaptiert oder in wechselnde Buchtypen eingebunden, sondern in unterschiedlichen Kontexten exemplarisch, moralisch-didaktisch oder unterhaltend, zum Teil mit anderer Lokalisierung oder anderen Kristallisationsfiguren, dargeboten, so dass von einer bloßen stoffgeschichtlichen Übernahme keine Rede sein kann. Mitunter lassen sich Defizite bei der Diskussion des Weiterlebens literarischer Stoffe, Themen und Motive (z. B. S. 28–34, S. 378–387, S. 515–522) feststellen, wenn wichtige Literatur bzw. bibliographische Referenzwerke und Handbücher nicht eingesehen wurden oder nicht berücksichtigt werden konnten. Hier möge einigen (nicht allen) beteiligten Beiträgern der Blick über den eigenen Suppenrand gegönnt sein, um gelegentlich die Erträge der literarischen Volkskunde einzubeziehen. Schließlich gibt es im deutschsprachigen und ungarischen Gebiet eine lange Tradition, die mit den Namen Johannes Bolte, Wolfgang Brückner, Ákos Dömötör, Lajos György, Lajos Katona, Leopold Kretzenbacher, Elfriede Moser-Rath, Rudolf Schenda und anderen verbunden ist und denen Wesentliches zu den hier behandelten Themen zu verdanken ist – gar nicht zu sprechen von den Autoren und Autorinnen der *Enzyklopädie des Märchens*, die vielfach dazu beigetragen haben, dass die Informationen über Vermittlungswege und die Vernetzung von Stoffen und Motiven anhand literarischer Quellen wie Exempel-, Predigt-, Historien-, Chronik-, Kompilations- und Kuriositätenliteratur und deren Verfasser nicht in Vergessenheit geraten und dokumentiert worden sind. Gelegentliche Redundanzen im Hinblick auf bekannte Traditionslinien (z. B. S. 316–324) hätten dadurch vermieden werden können. Ein Namenregister – keineswegs heute selbstverständlich – beschließt den Tagungsband, der der Fachwelt ausdrücklich für künftige Untersuchungen anzuempfehlen ist.

Simpliciana 32 (2010): 526–531.

Carolin STRUWE

Der vorliegende Sammelband stellt die Beiträge eines Kolloquiums zu „internationale[n] Erzählstoffe[n] in der deutschen und ungarischen Literatur der frühen Neuzeit“ zusammen, das sich in fünf Sektionen der

„Verknüpfung von stoffgeschichtlichen Vergleichen mit kultur- und mentalitätsgeschichtlichen, poetologischen, gattungsgeschichtlichen und kontextuellen Fragestellungen, weiterhin der Analyse der literarischen Funktionen der je spezifischen Stoffbearbeitung und [...] des Umgangs mit Stoffen im Rahmen größerer Diskurszusammenhänge“ (S. 13)

widmet. Im Zusammenhang mit diesen Vorhaben soll, wie das Vorwort formuliert, zum einen die „Aufwertung der Stoff- und Motivgeschichte“ (ebd.) gelingen, zum anderen die Theoriebildung angeregt werden, die, wie Armin Schulz im Artikel ‚Stoffgeschichte‘¹ des RLW bereits zusammenfasste, seit den 1970er Jahren „vorläufig zum Erliegen gekommen[ ]“ (ebd.) zu sein scheint. Die für eine solche Zielsetzung wünschenswerte – vielleicht sogar erforderliche – gemeinsame theoretisch fundierte Linie in Begriffsverwendung und Methodik lässt der Sammelband in seiner Konzeption jedoch nur in Ansätzen erkennen.

Dies wird bereits mit den eröffnenden Beiträgen der ersten Sektion deutlich, die die Predigtsammlungen Pelbárts von Temesvár im Hinblick auf die Erzählstoffe in den dort verwendeten Exempeln untersuchen. Während Ildikó Bárczi (†) und Nóra Sági (S. 1734) eine positivistische Sammlung von Erzählmotiven und Stoffen der Predigtsammlungen zusammenstellen, nimmt der darauffolgende Beitrag von Flóra Rajhona und Eszter Laczkó (S. 35–50) komplementär dazu die Einbettung und Kontextualisierung einiger der von Pelbárt verwendeten Stoffe u. a. im Umkreis der ‚mensa solis‘, St. Bertalans und der Heiligen Kunigunde von der Antike bis zum Mittelalter in den Blick. Die zweite Sektion des Sammelbands versammelt Beiträge zu antiken Erzählstoffen in frühneuzeitlichen Bearbeitungen. Wilhelm Kühlmann (S. 53–68) beschäftigt sich mit der Funktionalisierung der ambivalenten Figur des Diogenes, der bei Luther zum instrumentalisierbaren „Schreckbild“ (S. 56) wird, dagegen bei Hans Sachs zum Weisen avanciert: Im inszenierten Wortwechsel mit Alexander dem Großen wird der Versuch erkennbar, über die Figur eine „Bewusstseins- und Verhaltensänderung im Sinne einer moralisch qualifizierten friedvoll-nützlichen Machtausübung“ (S. 66) zu generieren. Anikó Polgár (S. 69–84) beschreibt die Unterschiede der moralisierenden, aber gleichzeitig explizit erotischen Darstellung des Treffens von Paris und Helena in ungarischen Bearbeitungen. Ebenfalls erotisch konnotiert ist der Stoff der Caritas Romana, wie István Bitskey (S. 85–101) anhand von bildlichen Darstel-

1 Armin Schulz: [Art.] Stoffgeschichte, in: RLW, Bd. 3, 2003, S. 522–524.

lungen der Frühen Neuzeit nachweist. In der Literatur wird er jedoch moralisiert und changiert zwischen „Exotik und Humanität“ (S. 91).

Die dritte Sektion zu mittelalterlichen Erzählstoffen und deren Bearbeitung in der Frühen Neuzeit macht das Potential der deutsch-ungarischen Zusammenarbeit besonders deutlich, das auch darin liegen könnte, auf synchroner Ebene neue vergleichende Befunde zu erlangen. Die grundlegende Einführung zum Prosaroman von Jan-Dirk Müller (S. 105–130) legt zudem eine erste theoretisch-konzeptuelle Linie fest, welche sowohl für die Beschäftigung mit den Prosaromanen, aber auch mit deren Adaptationen im 17. Jahrhundert wichtig wird. Müller zeigt, wie die von „Normalität und Sensation“ (S. 118) geprägten Texte im 17. Jahrhundert einer grundlegenden Moralisierung unterzogen werden. So wird der im Paratext formulierte Deutungshorizont des ‚Fortunatus‘, Weisheit statt Reichtum zu wählen, in der intertextuellen Bezugnahme im ‚Wunderbarlichen Vogelnest‘ Grimmelshausens verabsolutiert; im Springinsfeld wird die Melusines in ein moralisches Exempel integriert, ihre Ambiguität verliert sich. Die hier erkennbare Anpassung an einen neuen Leser lässt sich nach Dieter Breuer (S. 131–146) auch in Grimmelshausens Dietwalds und Amelinden anmutiger Lieb- und Leids-Beschreibung erkennen. Das Fehlverhalten des Paares bei Grimmelshausen besteht nicht mehr in der verbotenen Liebesbeziehung, sondern in Selbstüberhebung und Eitelkeit während der Regentschaft. Durch die „explizit historisch-politische Rahmehandlung“ (S. 139) und die hinzugefügte geschichtstheologische Dimension kann die Adaptation geradezu als Gegenentwurf zum verwendeten Stoff aus der Schönen Magelone bezeichnet werden. Anknüpfend an die beschriebenen Bearbeitungen widmen sich die weiteren Beiträge der Sektion den Prosaromanen. Drei Beiträge beschäftigen sich mit der „Melusine“ Thürings von Ringoltingen: Rachel Raumann (S. 167–190) möchte zeigen, dass der Text „sich letztlich als ein bewusstes Spiel mit den *res factae* und *res fictae* offenbart, das neue Möglichkeiten eröffnet, von Melusine zu erzählen“ (S. 172). Béatrice Dumiche (S. 191–234) erklärt die Heterogenität des Romans mit dem „Weiterleben spätantiker Weltanschauungen und Praktiken“ (S. 234). Mit Reymund und Melusine werde der Übergang zum Christentum greifbar. Melusine könne als „Erlösungsfigur“ (S. 227) gesehen werden, Reymund zeige das „Schicksal [...] eines jeden Christenmenschen, der sein Heil im Zeichen der Erbsünde suchen muss und der dabei moralische Prüfungen zu bewältigen hat“ (S. 205).

Zwei weitere Beiträge nehmen den ‚Fortunatus‘ in den Blick: Klaus Haberkamm (S. 235–266) liest den deutschen ‚Fortunatus‘ vor dem Hintergrund der Saturn-Vorstellung der Renaissance; Gábor Tüskés (S. 267–316) beschreibt die ungarische Fassung des ‚Fortunatus‘ als souveräne Bearbeitung mit »didaktisch-pädagogische[r] Zielsetzung« (S. 295), die nicht nur fiktive historische Erweiterungen einfügt, sondern auch eine gänzlich andere Intention als die deutsche Fassung aufweise: „Erfolg unabhängig von der Herkunft und das Modell eines rechtschaffenen Lebens sowie die Liebe der Kinder zu den Eltern“ (S. 276) werden als erstrebenswert dargestellt. Drei weitere Beiträge beschäftigen sich mit dem ‚Genofeva‘-Stoff: Jost Eickmeyer (S. 317–340)

zeigt, wie die Genovefa von Brabant in den „*Epistulae Heroum et Heroidum*“ (1636) des flämischen Jesuiten Balduinus Cabillavius zur „Briefschreiberin vom Format einer ovidischen Heldin“ (S. 318) stilisiert wird. Ruprecht Wimmer (S. 341–356) bringt den ‚Genovefa‘-Roman des Jesuiten Michael Staudacher von 1648 ins Spiel, in dem der Stoff mit predigthaftern Elementen durchflochten wird. Erika Kegyes (S. 357–376) zeichnet unter genderkritischem Aspekt die Entwicklung der ungarischen Adaptationen des ‚Genovefa‘-Stoffes nach. Margit S. Sárdi (S. 377–418) legt eine ausführliche Stoffgeschichte zum Herzog von Braunschweig bis ins 20. Jahrhundert vor. Aus isolierten Beobachtungen leitet sie elementare Bestandteile der Braunschweig-Saga ab und präsentiert eine Motivübersicht. Judit P. Vásárhelyi (S. 419–436) entfaltet die Stoffgeschichte zum ungarischen ‚Faust‘. Rosmarie Zeller (S. 147–166) konturiert durch den Vergleich mit dem Amadis die Zielsetzung und Auswahl der Texte im Buch der Liebe schärfer, insbesondere dessen moralische Perspektivierung.

Der vierte Abschnitt des Bandes ist den Schwankerkzählstoffen gewidmet. Eszter Kiséry (S. 439–450) beschäftigt sich mit einem Schwank, der das erste Mal im ‚Kalaus‘ von Péter Pázmány auftaucht und davon berichtet, wie Eulenspiegel für den Landgrafen von Hessen malt und ihm weismacht, wer unehrlich sei, könne das Bild nicht sehen. In weiteren Bearbeitungen wird die Funktionalisierung des Schwanks vor allem gegen den Protestantismus deutlich, der als irrationale Position markiert wird: „Anstatt der sonnenklaren Wahrheit [...] macht man den Betrug mit, um sich selbst wegen Normwidrigkeit nicht zu verraten.“ (S. 445). Peter Hesselmann (S. 451–474) rückt drei Historien aus Bartholomäus Krügers ‚Hans Clawerts Werckliche Historien‘ (1587) mit dem Schauplatz Ungarn in den Mittelpunkt, an denen er die „Didaktisierung des Schwankromans“ (S. 467) betont. An den gewählten Beispielen könnte dem Leser jedoch auch auffallen, dass das Verhalten Clawerts die Moral nur oberflächlich affirmiert oder ihr sogar entgegenstehen kann. Thomas Althaus (S. 475–494) zeigt, wie Mordnachrichten bzw. „Exekutionsberichte“ (S. 476) als „Sinngebungsmodell“ (S. 479) funktionalisiert werden, indem der Delinquent auf dem Schafott zum Prediger wird und die bestehende Ordnung durch die Annahme der Strafe bestätigt. In Schwanksammlungen, die diese Berichte literarisieren, wird dieses Modell jedoch brüchig, wenn „[d]as Verhalten des Delinquenten [...] die religiöse Sicherheit seiner Interpretation“ (S. 484) untergräbt oder der letzte Atemzug zur fazettenhaften gewitzten Äußerung genutzt wird. Die hier sistierte Spannung zwischen Norm und Normverstoß markiere den Beginn der „kulturgeschichtliche[n] Entwicklung asymmetrisch zum historisch Gültigen und zu den bewusstseinsgeschichtlichen Bedingungen“ (S. 491). Vilmos Voigt (S. 495–506) beschreibt darauffolgend das noch wenig rezipierte ‚Mesés könyvecske‘ (Märchenbüchlein) von 1629.

Die letzte Sektion des Bandes nimmt zwei recht unterschiedliche Modi der Stoffbearbeitung in der Frühen Neuzeit auf: Péter Lőkös (S. 509–522) beschreibt die Aufnahme von Stücken des Hans Sachs in der oberungarischen Theaterkultur, die den Stoff um König Dagobertus aus Frankreich bearbeiten. Judit M. Ecsedy

(S. 523–564) erläutert in ihrem sehr differenzierten abschließenden Beitrag die Bearbeitungstendenzen Georg Philipp Harsdörffers in den ‚Schauplätzen‘, in denen sich Stoffe von Matteo Bandello und Adaptationen von Jean-Pierre Camus und Simon Goulart nicht selten doppelt tradiert und mit gegensätzlicher Funktionalisierung finden lassen. Durch die damit erzeugte Heterogenität wird allerdings die Konturierung einer Norm schwierig: Die ‚Schauplätze‘ werden zu einer modern anmutenden „Konfliktzone zwischen ästhetisch-rhetorischer, kirchlich-religiöser, weltlich-juristischer und sozial-alltäglicher Normativität“ (S.533). Ein Personenregister rundet den Band ab.

Dass eine deutsch-ungarische Zusammenarbeit das Spektrum der Stoffgeschichte über nationalphilologische Grenzen hinweg bereichern, die Bearbeitungstendenzen deutscher und ungarischer Texte schärfer konturieren und Überlegungen zur Adaptations- und Überlieferungspraxis in der Frühen Neuzeit beleben kann, macht der Band an nicht wenigen Stellen deutlich. Vielleicht hätte eine Beschränkung auf die im Titel angezeigten Stoffe zu einer dichter und differenzierteren Beschreibung der frühneuzeitlichen Bearbeitungstendenzen führen können. Dass einige Beiträger zudem aktuelle Forschungsbeiträge und Hilfsmittel nicht berücksichtigen (können), fällt doch negativ auf; auch eine beherztere redaktionelle Betreuung wäre für einige Beiträge angezeigt gewesen.

Insgesamt erweist sich der Sammelband aufgrund der Fülle auch weniger bekannter Texten als Fundgrube. Zwar bleibt es dem Leser häufig selbst überlassen, weiterführende Überlegungen zur funktionalen Einbettung der Stoffe anzustellen, doch bietet der Band viele lohnende Anknüpfungspunkte für weitere komparatistische Studien. Nicht nur deshalb ist zu wünschen, dass die mit dem Kolloquium angestoßene deutsch-ungarische Zusammenarbeit fortgeführt wird.

Beiträge zur Geschichte der Deutschen Sprache und Literatur (Tübingen) 137 (2015): 169–172.

TUDOMÁNY- ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

SCIENCE AND CULTURAL HISTORY

BOD PÉTER, A HISTORIA LITTERARIA MŰVELŐJE //
PÉTER BOD THE PRACTITIONER OF HISTORIA LITTERARIA

Bod Péter, a historia litteraria művelője: Tanulmányok. Szerk. TÜSKÉS Gábor. Munkatársak CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla. *Historia Litteraria* 15. Budapest: Universitas, 2004, 208.

SZÖLLÖSY Balázs

Ezen a címen adta ki az Universitas Kiadó *Historia Litteraria*-sorozatának 15. kötetét, és a cím kissé megtévesztő. Igaz ugyan, hogy a tanulmánykötet a híres prédikátor, egyház- és irodalomtörténész munkásságáról szól, ám csak mintegy fele összpontosít Bod tág értelemben vett irodalomtörténeti műveire. A sorozat szerkesztői a XVIII. századi *historia litteraria* árnyalt bemutatását tűzték ki célul maguk elé, és ebben fontos szerepe van a *Magyar Athenas*nak, az első magyar lexikonszerű irodalomtörténetnek, valamint Bod Péter egyéb tudományos munkáinak is. A kötet tanulmányainak zöme egy, az MTA Irodalomtudományi intézete, az Országos Széchényi Könyvtár és a Bod Péter Társaság által, azonos címmel 2002-ben rendezett tudományos tanácskozáson hangzott el, a konferencia tehát elsősorban az irodalomtörténet-írás szempontjából kívánta gazdagítani a Bodról kialakult képet, amit persze az egyes kutatók különböző szempontokból tettek meg – a fősodortól némileg eltérő írások által pedig még szélesebb kontextusba helyeződik a kötet tartalma.

Első felében azok a tanulmányok találhatók, amelyek szorosabban foglalkoznak Bod Péter irodalomtörténeti alkotásaival. Fenyő István a *Magyar Athenas* gondolko-

zói háttérét és nemzetszemléletét elemzi, hosszan idézve a legérdekesebb részleteket a műből. Ezt a gondolatmenetet viszi tovább Jankovics József dolgozata is *A Magyar Athenas értékszempontjairól*, amelyben Bod Péter értékelési stratégiáját elemzi, azt, hogy milyen szempontok alapján ítélte meg a műben szereplő alkotókat. Mindketten Bod Péternek a felvilágosodáshoz, a tudás gyarapításának eszméjéhez fűződő erős kötődését hangsúlyozzák, azt hogy a hasznosság ilyen értelemben is uralkodó elvárása a művek felé, amellet, hogy református hitéhez hogyan viszonyul az adott szerző. (Tegyük ehhez hozzá: a mű jó voltát akkor is elismeri, ha azt katolikus szerző írta; ilyen értelemben is jellemző rá már egyfajta vallási tolerancia).

Egy másik szerző *Bod Péter és Szerb Antal* irodalomtörténet-írói gyakorlatát vizsgálja műveik alapján, irodalmi portréik megfogalmazásában kimutatva Bod hatását XX. századi utódára, és felmutatva a közös intenciót, az anekdotázást, az „áhitatos pletykálkodást” a párhuzamos életrajzokban.

Ezt a jó értelemben vett pletykálkodást a könyv mottójául is választhatták volna, hiszen a tanulmányok finom részletekbe menő filológiai bravúrjai az alkotások mellett magát a szerzőt, Bod Pétert hozzák közelebb az olvasóhoz, kézzelfoghatóbbá, plasztikusabbá téve a sokoldalú, XVIII. századi tudós élettörténetének fejezeteit a korabeli viszonyok között. Bellágh Rózsa a *Magyar Athenas* szerzői lajstromát hasonlítja össze a Bod Péter által készített könyvjegyzékekkel, amiből részleteket tudhatunk meg arról, hogy az egyes műveket hol, mikor olvashatta Bod. M. Hubbes Éva Bod könyvtárának maradványait kutatta fel Székelyudvarhelyen, az egykori református Kollégium könyvtárában, bemutatva az ott található összesen tíz kötetet, kitekintéssel Bod könyvbeszerzési szokásaira is. Bretz Annamária egy viszonylag elhanyagoltabb témáról, Bod magyar nyelvű bibliafordítás-történeteiről ír (természetesen ez is irodalomtörténeti vonatkozású műcsoport), részletesen kimutatva az egyes könyvek között mutatkozó időrendi fejlődést, ezáltal Bod filológiai munkamódszerével ismerkedhetünk meg. S. Sárdi Margit Bod és Hermányi Dienes József püspök-ábrázolását veti össze, revideálva Gyenis Vilmos korábbi elképzelését a két szerző „kibékíthetetlen ellentétéről”, és inkább a párhuzamosságokra összpontosítva. Petróczi Éva élvezetes írásában Bod Péternek a puritanizmushoz való ellenséges hozzáállásának okait tárja fel.

A könyv második felének tanulmányai már némileg távolabb állnak a historia literaria témájától. Arra világítanak rá, milyen sokoldalú is Bod Péter életműve, és milyen sok szempontból használható fel a mai tudományosság számára. Így például kiderül, hogy ő nyomtatta ki az első magyar nyelvű világrész-térképeket egyik könyvének mellékleteként; megismerkedhetünk a székely rovásírással való kapcsolatával, vagy szótárainak folklórtörténeti vonatkozásaival. [...]

Különösen figyelmet érdemel az a három tanulmány, amely Bod Péternek a román történelem iránti érdeklődését mutatja be. A román és magyar irodalom-, illetve történettudomány a tudós polihisztor személyében közös forrásra lel, meghozzá egy olyan szakember személyében, aki az erdélyi nép *változatosságát* kívánta bemutatni és propagálni műveiben.

Érdekes, hogy bár az irodalomtörténet történetéről esik szó, szinte az egyetlen irodalomelméleti hivatkozási pontja a szerzőknek Paul Ricœur. Persze nem véletlen, hogy épp a neves francia hermeneuta neve kerül szóba, ám az, hogy ilyen egyedül maradt, azt is jelzi, hogy a tanulmányokban az elemzések fölött inkább a személyesség és a filológia dominálnak, a már fent említett „áhítatos pletykázkodás” jegyében.

Némileg zavaró, hogy a szerzők sokszor ismétlik egymást, különböző alapinformációk egymás után többször is elhangzanak. A tanulmányok ismeretterjesztő gesztusai a téma szűk ismertségét jelzik. Talán szerencsésebb lett volna a szerkesztés során elkerülni az ismétléseket, esetleg a kötet elején Bod Péterről egy rövid életrajzot közölni; vagy hagyni, hogy az olvasó maga járjon utána a megfelelő kézikönyvekben az általa nem ismert részleteknek, elvégre tudományos kiadványról van szó – a sok és hosszas latin nyelvű idézet közül is csak néhánynak szerepel magyar fordítása a szövegben.

Megjegyzéseink mellett kárpótol bennünket az élvezet, amit az igényes kiállítású kötet *hasznos és szép tudományú* cikkeinek olvasása szerez, melyeknek legtöbbje *marokoson és fundamentomoson* nagyon megírva.

Irodalomismeret 16, 1. sz. (2005): 118–119.

CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, TÜSKÉS Gábor, szerk. Munkatárs
BRETZ Annamária. *Historia litteraria a XVIII. században*. Irodalomtudomány
és Kritika. Tanulmányok. Budapest: Universitas, 2006, 711.

MEZEI Márta

A *historia litterariát* meghatározásba foglalni aligha megoldható feladat, s különösen az kialakulása korszakában. Kísérletként, munkahipotézisként voltak, vannak ilyen próbálkozások, s mint látni fogjuk, többnyire kiegészítésekkel, problémák, kialakítandó módszerek, feladatok jelzésével. Az előttünk fekvő kötet szerkesztői e tudás birtokában és a feladat súlyát ismerő alázattal gyűjtötték össze impozáns anyagot a 17. s főként a 18. század ide vonható törekvéseiről, helyenként kitekintve a 19. század egy-egy eredményére. A gyűjtemény egy tudományos tanácskozás anyagára épül, s mint a bevezető pontosan jelzi, nem az irodalomtörténet előtörténetét adja, hanem az új kutatások eredményeit bemutató esettanulmányokat foglal össze.

Négy nagy fejezet csoportosítja 32 tanulmány anyagát, a *Függelék* két bibliográfiát is közöl. Az első nagy rész *A magyar irodalomtörténet-írás kialakulása* címmel hozza mindazt a sokféle törekvést, amelyek a maguk körében hozzájárultak, segítséget, anyagot adtak az irodalomtörténetírás fejlődéséhez. Tanulmányokat olvashatunk itt grammatikákról, életrajzi lexikonokról, írói jegyzékekről, az irodalomtörténeti szerephagyományról. A második rész az *Irodalomelméleti törekvésekről* szól. Műfaj történeti leírásokat látunk drámáról, képversekről; aztán beszámolókat színházról, poétikáról, retorikáról, a korabeli verselméletekről, a magyar nyelvűség programjáról, funkcióiról, a program eredetének vitatott kérdéséről. A harmadik részben, *Az irodalomkritika kezdetei* címűben megismerhetünk néhány jellemző vonást a kor irodalomszemléletéről, az esztétikai gondolkodás alakulásáról, a kritikusi magatartásról, az írói szerepértelmezésről. Jelentős tudnivalókról számol be a negyedik rész, *Az irodalomtudomány intézményesülése és a folklorisztika előzményei* címmel. Az író és az olvasó, a kiadványok és a befogadók kapcsolatát megvilágító elemzések találhatók itt, a szóbeliség és az írásbeliség sajátos, korabeli, átmeneti formáit ismerhetjük meg. A kötet anyagának e leegyszerűsített elsorolása – gondolom – így is világosan jelzi, hogy a 18. században a *historia litteraria* legfőbb jellemzője a *sokszínűség*, témákban, módszerekben, célkitűzésekben, a munkásságukat megalapozó eszmékben, magatartásokban.

A gyűjtemény legfontosabb kérdésköreinek áttekintésében nagy segítséget ad Tüskés Gábor bevezetése és a könyvet nyitó nagy ívű tanulmánya, amely alcíme szerint koncepciókat, módszereket, kutatási lehetőségeket foglal össze. A szerző Tarnai Andor úttörő munkássága s a német kutatások tanulságai nyomán tekinti át a *historia lit-*

terariáról kialakult nézeteket. A német tanulmányokban is eltéréseket látunk a téma megközelítésében. Van olyan szerző, például Klaus Weimar, aki a *historia litterariát* a filológiai gondolkodás történetéhez kapcsolja; Fohrmann és Vosskamp kutatócsoportja a diskurzuselemzésre, az intézménytörténetre, a rendszerelméletre épít; vizsgálják aztán társadalmi beágyazottságát, az irodalomtudományi módszerek és elméletek, az önreflexió, az irodalomtudomány teljesítménye és funkciója jelenségeit. Tüskés Gábor gazdag anyagának további részletezése helyett inkább a korabeli magyar sajátosságokra hívnánk fel a figyelmet, a recenzió keretében válogatásra kényszerülve.

A különbséget Tarnai Andor nyomán meghatározó érvényűen összegezi Kecskeméti Gábor: „a XVIII. században, amikor Nyugat-Európában már elérkezik a lezárt korszakra vonatkozó literatúratörténeti összegezések ideje is, Magyarországon lezáratlanul, a jövő felé nyitottan állnak az irodalomtörténeti folyamatok.” (66.) A német tanulmányokból ismertetett területek, módszerek, értelmezések stb. feltételezik bizonyos nagyságú, rendezettebb írott anyag meglétét, amely nálunk sajnálatosan hiányzott, illetve éppen ez a korszak, a 17–18. század kezd a korábbinál szervezettebb, tudatosabb építkezésbe, az alapok lerakásába, a kiemelt jelentőségű gyűjtőmunkába. A gyűjtés fontosságáról szól a bevezető tanulmány is, az erről írott fejezet nyilván tudatos szerkesztés révén lett az első, legnagyobb terjedelmű rész. Anyaga igen változatos, értékes eredményeket ismertet. A feltáró munka már önmagában is érték, egy-egy adalék, adat tisztázása nagy segítség lehet minden további lépésnél (így például a Janus Pannonius grammatikájáról írottak Bartók István tanulmányában, 106–110). A gyűjtésben is domináns vonás a különféleség: Szelestei N. László az iskolák magyar nyelvű kézirataira hívja fel a figyelmet (92); a grafomán Hrabovszky Györgyöt a soproni evangélikus egyházhoz kapcsolódó iratok érdeklik, erről ír Kovács József László (153–156); az erdélyi szász Seivert lexikonában főként az írók számbavételére törekszik, erről Lőkös Péter számol be (143–152). E kiragadott példákban, s a kötet több más írásából kiderül, hogy a korabeli szerzők nem valamely határozott terv szerint dolgoztak, hanem főként azt az anyagot szedték össze, amihez hozzáférhettek, ami érdeklődésük körébe esett. Céljuk főként a számbavétel, felmutatni, megőrizni azoknak neveit, munkáit, akik a literatúra valamely ágában nyomot hagytak. E megőrző tevékenységben – különösen, ha írói pályákról volt szó – természetes eljárás volt, hogy ellenőrzés vagy hivatkozás nélkül vették át az általuk ismert művek, gyűjtemények anyagát. Bretz Annamária kimutatja, hogy még Bod Péter sem olvasott el minden számba vett könyvet (130); Hrabovszky György Rotarides Mihály írói lajstromát bővíti, s persze többen támaszkodnak Bod Péter, Czvittinger Dávid, Wallaszky Pál összegyűjtött anyagára. Elsősorban a dokumentációra törekedtek, adatok, körülmények lejegyzésére – ténymegőrző munkásság volt ez mindenekelőtt, nem érték-mérlegelő; néha még az ismertetések hosszúságát is a fellelhető anyag mennyisége határozta meg (147), nem a szerzők, művek jelentősége. Mindez persze nem jelenti az értékszempontok, a vélemények, az ítéletek teljes hiányát. Érvényesül például a felekezeti elfogultság: Bod Péter a protestáns, Belnay György a katolikus szerzőket preferálja, olvassuk Petrőczy Éva és Lipp Veroni-

ka tanulmányában (140, 171); Kovásznai Sándor Gyöngyösi bemutatásában kiemelten értékeli a szerző szépírói nagyságát, írja Demeter Zsuzsa (379).

A gyűjtő munkálatokban, a literátorok számbavételében nagy tere van az életrajzoknak. A követett példák, Bod Péter, Czvittinger is gondosan dokumentálták a szerzők életútját; írásaik sajátosságát, módszereiket érdemes közelebbről is megvizsgálnunk. Általánosan jellemző, hogy leginkább az életpálya egyes állomásait, s ha van, ennek adatait sorolják (iskolák, utazások, foglalkozás, közéleti szerep), munkásságuk is főként egy-egy adat (címek, tervek) felsorolásában van jelen, nem azok részletesebb bemutatásában, jelentőségük mérlegelésében. Szívesen és részletesen írnak viszont egy-egy eseményről. Bod Péter például, mint Bretz Annamária tanulmányában olvassuk, elsorolja egy-egy író (Szepsi Csombor Márton, Bogáti Fazakas Miklós) utazásait (124); Benkő József papi hivatásának megpróbáltatásairól Petrőczy Éva tanulmánya ad plasztikus képet. Nála olvasunk az életrajzok egyik sokatmondó, jellemző vonásáról: „Bod szándéka nem egy irodalmi panoptikum létrehozása volt, hanem a kiválasztott tollforgatók visszaszólítása a létbe, a maguk eleven mivoltában.” (133). Ez a törekvés aztán öröklődik, Révai, Dugonics, Batsányi, Kazinczy szintén nagy gonddal gyűjtötték össze az általuk kiadott, bemutatott írók arcképének ilyenféle adalékait: írnak például a szerzők külsejéről, mindennapjaik tevékenységéről, viselkedésükről, beszédmódjáról. Az élőként bemutatott író így mintegy kortársukká válik, a kapcsolat a múlt és a jelen között „valóságos”, eleven, a körükbe emelt alkotók mintegy kortársukká, munkatársukká válnak, részesei annak a kultúrát alakító törekvésnek, amelyet az újat kezdés öntudatával hirdettek a maguk tevékenységéről és saját korukról. Balogh Piroska írja, hogy lapok, összefoglaló munkák szerkesztésénél egyaránt felvettek régi és mai írókat, közöttük nincs éles választóvonal (191–192). Arról olvasunk itt, hogy az 1777–1797 közötti időszak kulcsszava az „ébredés”, ennek jegyében mosódik el a határ hagyomány és folytatása között. Egyelőre az alapok erősítése jegyében folyik az elődök keresése, bemutatása. Példáik, felhasználhatóságuk problematikája már felmerül Bessenyeinél, de főként a 19. század elején, a nyelvújítás vitáiban válik alapkérdéssé.

A literátori pályák eseményeinek sorolásában többnyire a kronológia rendjét követik, bár ezt sem következetesen, merev rendszerességgel. Ezzel, mint Egyed Emese írja, „valamiféle belső rendteremtés igényét mutatják” (407). Koránt sincs szó még e „rendteremtésben”, a pályaképekben a fejlődés vizsgálatáról, a történetiségben kibontakozó út különböző etapjainak egymásra épülő, építhető rendjéről vagy akár tendenciáiról. Ám ebben a primér, adatrögzítő munkásságban voltaképpen az „anyagi” alapokat, azaz dokumentumokat fektették le a későbbi, a Herder utáni kor történeti, fejlődéstörténeti rendszerű vizsgálatai számára. Itt említeném Voigt Vilmos tanulmányát, amely a történeti folklorisztika jelentős problémáit veti fel, amelyek haszonnal alkalmazhatóak az irodalomtörténet-írás számára is (501–514). Balogh Piroska említett írásában olvashatunk aztán arról is, hogy a Schediusszal levelező német Eichorn (Rumy, Kazinczy is ismerte) miként fejtegette a kultúrtörténeti narratívákban a fejlődéstörténet fontosságát (190–191) – adalék ez is a történetiség alakulása idejéből.

Valószínű, hogy a későbbi kutatásokban a szerzők a témáikhoz, problémáikhoz eligazítást, adatokat nyújtó tanulmányokat fogják keresni a kötetben. De minden bizonnyal feltehető, hogy lesznek, akik az irodalomtörténet kialakulásának historikus folyamatát vizsgálva veszik kézbe a kötetet, s az alapok, a kezdetek útjelző, útmutató irányaihoz várnak eligazítást. Ezen igényre figyelve, s főként a kötet sokszínűségére tekintettel igen hasznos lett volna a könyv végén egy zárótanulmányban, „epilógusban” számba venni, hogy az itteni esettanulmányokban feltárt adatok, témák, módszerek, problémák milyen eredményekkel, tanulságokkal segíthetik az irodalomtörténet-írás kialakulását. Egy, akár csak felsorolásszerű summázat megemelné az itt közölt tanulmányok értékét, s további eligazítást nyújtana a későbbi, a bevezetőben is jelzett, elvégzendő kutatások számára. Néhány példát mondanék.

Az itt olvasható gyűjtőmunka egyes eredményei, adalékai bizonyosan beépülhetnek a műfaj történet ágazataiba; a nyelvkérdésről szóló tanulmányok eredményei (a nemzeti identitástudat erősödése, reprezentációja, a nyelv eredetének meg-megújuló vitái) az irodalomtörténetírás nemzeti vonalának erősödéséhez nyújthatnak adalékokat. Kiemelhetőek lennének az összegzésben azon írások tanulságai, amelyek a minden tudományt összefoglaló 18. századi *historia litteraria* körében a szépirodalmi értékeket hangsúlyozzák, hiszen ekkor minden egyes, akár szűkszavúan leírt tétel tudományunk önállósulásának kezdeteit, egyes állomásait jelzi. Néhány összegző műben (Bod Péternél, Czvittingernél) s más tanulmányokban szólnak a korabeli szerzők a szépen írás rangjáról, a tudományos értékektől elkülönített funkcióiról; a retorikai, poétikai tanításokban a szépen, hatásosan írás szabályait rögzítik; az egyik folklorisztikai tanulmányban pedig a populáris irodalom térnyeréséről is olvashatunk. A kitekintés jegyében is értékesek azok az írások, amelyek a 18. századi művekhez, hagyományokhoz kapcsolódva a 19. század ide köthető jelenségeiről szólnak. Debreczeni Attila és Borbély Szilárd a korszakváltást az esztétikai érték lassú erősödéséhez, a szépirodalom formálódó autonómiájához köti; Fenyő István Döbrentei Gábor folyóiratában látja a Bod Péternél csak szétszórta kiemelt irodalmi értékek átvételét és felerősítését; Gypay László a kritikusi szerep felhatalmazásának egyik lényegi összetevőjeként jelöli meg a szépirodalom önállósodását; Dávidházi Péter a 19. századi irodalomtörténet-írást jellemző, kulturális, irodalmi értékeinket védő, igazoló érzület előzményeit világítja meg korabeli szerzőknél. Az itt található adalékok mellett a továbbvitt, átformálódó módszerekről, az irodalomtörténet-írás tudatosulásának egy-egy meghatározó sajátosságáról kapunk képet. Az említett példák, tanulságok a kötet elején olvasható programtanulmányban felsorolt feladatokhoz is kapcsolódnak, így például a retorikák, a poétikák elemzése, a folyóiratok, a „félirodalom” feltérképezése igényéhez, és sok minden más-hoz. Érdemes lett volna az elvégzendők átgondolt kijelölése után az elvégzettek értékeit, érdemeit is kiemelni s a folyamathoz kapcsolni.

A könyvet a *Függelék*ben két bibliográfia egészíti ki. Az egyik, Knapp Éva munkája az ELTE Egyetemi Könyvtárában rendezett kiállítás katalógusa *Historia litteraria a XVIII. században* címmel. Érdemes volt itt is publikálni, hiszen a kiállítások után

az adatgazdag katalógusok könnyen a feledés sorsára jutnak. Külön értéknek tartom, hogy ebben található néhány olyan könyv adata, amelyek az alpművekhez tartoznak. A Bretz Annamária–Csörsz Rumen István–Hegedüs Béla által összeállított *Irodalomtörténet-írás Magyarországon a XVIII. században* című válogatott bibliográfia széles körűen informatív anyagából, mint a bevezetőben olvassuk, tudatos szerkesztői megfontolás alapján hagyták ki az irodalomtörténet, az irodalomelmélet, a kritika, a közönségkapcsolatok korabeli forrásmunkáit és szakirodalmát. E szakterület valóban túltag körű (Tüskés Gábor programtervezetében külön feladatkörként jelöli meg elkészítését). Viszont, mint a bibliográfia szerkesztői írják, az „érintkező tudományterületekről” (nyelvtudomány, történettudomány, egyháztörténet, könyvtártudomány) felvettek néhány olyan művet, amelyeket nélkülözhetetlennek tartottak az irodalomtudomány alakulása szempontjából. E nézet alapján vélem úgy, hogy ide tartoznának néhány retorikai, poétikai könyv, annál is inkább, mert a kötet néhány tanulmánya foglalkozik e művekkel, több lábjegyzet hivatkozik rájuk, sőt, taglalják a *historia litteraria*ra tett hatásukat. A legismertebb könyvekre, szerzőkre gondolok. Ilyenek a Knapp Éva bibliográfiájában szereplő Szerdahely György Alajos, Kaprinai István, Szenthe Pál művei – ezeket természetesen nem kétszeresen kellene közölni, hanem a második bibliográfiában utalással kiemelni őket; s lenne néhány kiegészítem is. Hiányolom a korszakban alpműként forgatott Eschenburg (*Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften*, Leipzig, 1789) és Sulzer (*Allgemeine Theorie der schönen Künste*, I–IV, Leipzig, 1787) munkáit; s mindenképpen helye lenne itt Földi János poétikájának (*A Versírásról*, 1790); ide kíváncoznának szakirodalmunk egyik alapkönyve: Bán Imre *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században* (1971) c. áttekintése. Valóban „érintkező tudományterületekről” írott művek ezek, a maguk diszciplináinak szabályrendszerével jelentős szerepük volt a *historia litteraria* alakulásában, normái megformálásában. Még egy adalékot említenék. A Kazinczy-művek felsorolásában helye lenne *A magyar régiségek és ritkaságok* második, már kiadásra elkészített, mindmáig kéziratban heverő gyűjteményének (MTA K 625), amely éppen a régi és az egykorú, különféle műfajú, karakterű vegyes anyagával a korabeli, említett hagyomány szemlélet érdekes dokumentuma.

A könyv legjellemzőbb tulajdonságának tartottuk sokféleségét. Változatos az anyag, a módszer, sokféle, a *historia litteraria* köréhez tartozó szakterületről esik szó, többféle elméleti problémát, irányultságot érintenek a szerzők. E meghatározóan jellemző vonás mai gondjainkhoz is kapcsolódik vagy legalábbis kérdéseket vet fel. Elgondolkozhatunk azon, hogy vajon a sokszínűség, különféleség pusztán a kezdetek kényszerűsége, a kialakulatlanság folyománya volt-e. Nem lehet-e, hogy a sok szempontú közelítés, több diszciplína egyidejű művelése vajon nem a mai irodalomtörténet művelésének leginkább eredményesen járható útja? Művelhetjük-e szakmánkat ma – mondjuk – a filozófia, a nyelvelméletek, a kulturális antropológia bevonása nélkül? A közelmúlt vitái nagyon világosan feltárták, hogy a modern, posztmodern elméletek nem kínálhatnak egyedüli üdvöztető módszert; az irányzatok gyors váltakozása, hatások és ellenhatások

széles körű tájékozottságra, megfontolt és körültekintő összegzésekre intenek. És fegyelmre vizsgálendő anyagunk bázisának, módszereinek választásában, alkalmazásában. Az mindenképpen elmondható, hogy e könyv nyitottságra, az általa feltárt értékek, minden érték megbecsülésére, a 18. század terminológiájával: toleranciára int. Mi, a szerencsésebb (?) utókorban már nagy elődök, példák nyomán kialakított koncepciók jegyében összegezhethetünk, dolgozhatunk, az utakat még csak kereső, a töredékesebb, az elszigetelt vizsgálatok áldozatos munkáit végző 18. századi literátorok után. Tudatosan vagy sem, közvetlenül vagy áttételesen, de építve törekvéseikre, amelyeknek kolligátumát e kötetben elismeréssel nyugtázzuk.

Irodalomtörténeti Közlemények 111, 4–5. sz. (2007): 542–547.

Olga PENKE

Ces actes du colloque des dix-huitiémistes hongrois proposent une présentation de l'histoire de l'*historia litteraria*, de la rhétorique, de la poétique et de la critique littéraire du 18e siècle, fondée sur les recherches récentes. Dans l'introduction G. Tüskés expose l'importance de l'*historia litteraria* dans ce siècle pour rassembler et sauver de l'oubli les biens culturels et précise les particularités hongroises de l'histoire des études littéraires à l'intérieur de l'histoire des sciences en démontrant leur intérêt dans un pays où l'infrastructure centralisée manquait dans la vie littéraire. Les trente-trois études de ce volume essaient de combler une lacune dans la recherche de ces disciplines. Les articles sont regroupés autour de quatre axes. Le premier est consacré aux œuvres qui traitent de l'histoire des études littéraires de façon générale : histoires littéraires, encyclopédies, dictionnaires philosophiques, bio-bibliographies, etc. Les auteurs cherchent à prouver la continuité dans le développement de ces sciences dès le milieu du 17e jusqu'au milieu du 19e siècle. Ils insistent sur la nécessité de faire abstraction du choix de la langue, que cela soit le latin, le hongrois ou l'allemand et de tenir compte, en dehors des ouvrages bien connus, de tout texte à prétention littéraire, y compris les correspondances, les éloges ou certains manuels scolaires. La théorie littéraire fournit le deuxième axe. Les études traitent ici des théories du théâtre et des idéogrammes de l'époque. L'analyse des manuels scolaires latins utilisés dans les écoles permet de faire voir la survivance de la rhétorique, parallèlement avec sa réduction à l'une de ses parties, l'élocution. L'étude des débuts de la critique littéraire dans les premiers périodiques hongrois constitue le troisième axe. Au cours de la période et surtout dans sa deuxième partie, des discussions ferventes se déroulent sur la légitimation de la critique, sur la subjectivité du jugement et sur la variabilité des critères parmi les critiques hongrois. La correspondance amicale entre les hommes de lettres essaie de remplacer la publicité de la critique littéraire, mais le désir de la fonder sur un système de règles normatif et de charger une société savante de son contrôle apparaît

constamment comme aspiration. La quatrième partie des études se concentre sur l'institutionnalisation des sciences littéraires ainsi que sur la présentation des antécédents des recherches sur la littérature populaire de cette période. Les études présentent des tentatives pour créer des sociétés littéraires et des projets académiques. La valorisation de la figure de l'intellectuel, le statut et la considération des hommes de lettres, la relation intime de l'auteur avec le public qu'il veut informer et cultiver, deviennent des sujets fréquents dans les paratextes des œuvres, mais aussi dans les poèmes satiriques. Les recherches folkloriques s'insèrent organiquement à la discipline protéiforme de l'« histoire littéraire », faisant valoir l'importance de la littérature populaire à l'intérieur de cette science au 18e siècle. Plusieurs auteurs du 18e siècle s'appliquent en Hongrie à recueillir et à publier les trésors de la culture populaire : les publications séparées et les anthologies des contes populaires, des histoires de la bibliothèque bleue, des proverbes et des mythes historiques en témoignent. Ce livre réussit à montrer, à travers les études traitant des grandes tendances, des genres, des auteurs particuliers et des ouvrages concrets, la continuité et le caractère varié de l'époque qu'il est erronée de considérer comme déclin ou progrès dans le processus littéraire. Somme incontournable pour les études ultérieures, l'utilité de cette publication est renforcée par une bibliographie particulièrement riche et un index précis.

Dix-huitième Siècle 39 (2007): 700–701.

További bírálat // Further review

BIRÓ Annamária. „Kontextusok újragondolása: Tallózás a magyar felvilágosodás kutatásának legújabb eredményeiből”. *Korunk* 19, 5. sz. (2008): 51–59.

MAGYARORSZÁGI GONDOLKODÓK 18. SZÁZAD.
BÖLCSESZETTUDOMÁNYOK I. // HUNGARIAN THINKERS
18TH CENTURY. HUMANITIES I

TÜSKÉS Gábor, vál. szerk. utószó, LENGYEL Réka a szerkesztő munkatársa.
Magyarországi gondolkodók, 18. század. Bölcsészettudományok I. Magyar
Remekírók, Új Folyam. Budapest: Kortárs Kiadó, 2010, 1086.

BUDA Attila

Nyilván már a Kortárs tisztelt olvasói előtt is némiképp a múltba halványult a valaha oly sok reményt sugalló 18. század emléke. Az átadható személyes hagyomány, mely generációkat köthet össze, rég nem él, csak különféle tárgyak, objektumok és írások közvetíthetik az egykori valót. Pedig a Rákóczi-szabadságharcra kezdődő s a francia forradalom utáni osztrák abszolutizmussal záródó évtizedek, ha ellentmondásosan is és nem általánosan, mégis gyarapodást hoztak Magyarországon; egyeseknek anyagiakban, másoknak szellemiekben is. Hiába környezte a századot szigorú politikai és szellemi légkör, második felében mégsem lehetett már úgy kormányozni, mint az elsőben: a századvégi visszavágás éppen az erjedés, az új gondolatok és a más életfelfogás terjedését mutatta. Az önálló magyar (nyelvű) tudományosság megteremtése, a reformkor csiráinak megjelenése egyaránt e század műve. A mentalitásbeli változás előmozdítóiban az itt közölt szemelvények voltak, amelyek nemzeti múltunk egy jelentős, azonosságteremtő korszakát hozzák vissza, szellemi eszmélődésünk nyomait idézve.

A Tüskés Gábor vezetésével közreadott kötet mint első rész a bölcsészettudományok művelőinek munkásságába enged bepillantást, tehát a bölcelet, a nyelv- és irodalom-, valamint a történettudomány szerzőinek egyes műveibe, amelyek részben nem magyar nyelvűek, utóbbiaknak természetesen a fordításait közli. A szerzők közül Besenyei György, Martinovics Ignác, Kármán József, Versegly Ferenc, Bél Mátyás, Sajnovits János, Kempelen Farkas, Kazinczy Ferenc, Batsányi János és Gvadányi József neve csenghet ismerősen a korszakkal mélyebben nem foglalkozó, de a magyar művelődéstörténet iránt érdeklődő olvasó előtt, a válogatásból mindössze tíz név. S még talán egy-két olvasó előtt Hatvani István neve is fölrémlik, vele együtt nagyjából a teljes szerzői gárda egyhete, ami már önmagában is mutatja a gyűjtemény értékét. A *Magyar Remekírók* sorozatban jelentek már meg 18. századi kötetek – Csokonai, Mikes, Besenyei, II. Rákóczi Ferenc vallomásai, egy költői antológia – ez a válogatás azonban a századnak egy másik, érdeklődést kiváltó, új arcát mutatja meg. A közölt szerzők munkáinak vagy azok bizonyos részeinek ismételt megjelentetése kimondottan a múlt, a hazai művelődéstörténet árnyalt és körültekintő megismer(tet)ését szolgálja mindazok számára, akiknek az eredeti kiadások kézbevétele nehézségekbe ütközne. A kötet

ezért aztán a korszak kutatói, a hivatásosok mellett, akik számtalan inspirációt, összefüggést meríthetnek belőle, elsősorban az egyetemi hallgatóság érdeklődésére számíthat.

A 18. század differenciált tudományfelfogást és -gyakorlást hagyott az utókorra, amely lényeges vonásokban különbözött a megelőző századétól, ez látszik a feltárt írásokból is. Ha a számok nyelvén közeledünk a kötethez, érdekes tartalmi összefüggéseket lehet felfedezni. Például a magyar és nem magyar nyelvű – azaz fordított – munkák aránya nagyjából fele-fele: az előbbi egy kicsit több annál, az utóbbi egy kicsit kevesebb. A *Magyar Remekírók* hasonló tematikájú. 17. századi kötetében ez a szám egészen más értéket mutat – igaz, mások voltak a válogatás elvei, s tartalmilag a történetírók dominálnak –, s a még el nem készült 19. századi kötet esetében egyáltalán nem kérdéses az ellenkező tendencia. Másfelől, a nyelvi szempont mellett érdemes megvizsgálni a közlés forrásait is. A számbavétel azt mutatja, hogy a kötet felénél kissé több szemelvény alapul az úgynevezett első kiadások szövegén, s csak mintegy négytizede modern változat, emellett öt szerző – a feltételelesen Kaprinai Istvánnak tulajdonított mű, Szörény Sándor irodalmi összefoglalója, Révai Miklós verselméleti értekezése, Kovásznai Tóth Sándor és Belnay György Alajos egyik munkája – kéziraton alapszik, vonatkozásukban tehát ez a művük első kiadása. Mindez a megfontolt szerkesztésre utal, amely források, nyelvek és fordítások között a tartalmi változást és a szellemi fejlődést is meg tudja mutatni.

Az olvasó nemcsak a nyelvében magyarosodó tudományokkal találkozhat, hanem sajátos kaland résztvevőjévé válik – az egyes tudományok lassú szétválását figyelheti meg, emellett tanúja lehet később folytathatatlannak, túlhaladottnak bizonyuló megállapítások, következtetések hatáscsökkenésének is. Utóbbiakra például bizonyos életvezetési tanácsokat összegyűjtő vagy a magyar nyelv távol-keleti rokonságának bizonyítékait felmutató írások hozhatók. A kötet gerincét természetesen a már többször megjelent írások adják, ennyiben a válogatás megerősíti a korábbi értéksorrendet, selekciót, nagyjából azon szerzők munkái, akiről már volt szó. Érdekes és tanulságos megfigyelésre ad lehetőséget mindemellett az eredetileg is magyarul írt munkák nyelvének változása, átalakulása a század folyamán.

Mivel a hazai közgondolkodás erősen történelemcentrikus, a 18. századi tudományosságot is jelentősen meghatározta, tematikaként és szemléletmódként, módszerként is; a négy témakör közül ezt kiragadva mutatható meg legjobban a gyűjtemény tárgyi, tárgyalásbeli változatossága. A török utáni szaktudományos helyzetet Hevenesi Gábor örökíti meg, hasznos tanácsokat adva az érdeklődők számára a szükséges anyaggyűjtéshez. Bél Mátyás levele arra világít rá, hogy a hazai értelmiség – mintegy a hagyomány letéteményeseként – hogyan képzelte el a magyar honfoglalás előtti történelmet, egy másik írásában pedig a Névtelen Jegyzővel kapcsolatos, figyelemre méltó fejtegetései olvashatók. Timon Sámuel források alapján írt a régi (értsd: középkori) Magyarországról, sőt ezeket össze is vetette egymással. Bél Mátyás másik, forrásokat számba vevő, tervezett művét ismertető írásának újdonsága, hogy abba magát is beleírta, megörökítve az utat, amíg kutatása tárgyára rátalált.

A közölt szerzők egy része szembetalálkozott azzal a jelenséggel, hogy a magyar őstörténetről szóló források annyifélék, ahányan addig írtak erről a kérdésről. A szkíta-hun-avar-magyar rokonság gondolata nyilván minden kutatót megérintett, s ki így, ki úgy viszonyult e kérdéshez. Ezért is fordult Csatári János a korszakot közvetlenül megelőző évszázadokhoz (amelyek legalább biztosak voltak ebben-abbban), kompendiumával beilleszkedve a hasonló európai munkák közé. Elődeihez képest kimagasló teljesítményt nyújtott Pray György, valamint Katona István a források összevetésének módszerével. Batsányi János azonban elsősorban nem történetíróként ismert. Nem is szaktudósként szerepel itt, hanem mint a magyar vitézi életutak összefoglalója, közlője, amivel átlépett a példafelmutatás, az eszményítés terepére. Koppi Károly magasabb szintre helyezte a történetírást a nemzeti történelem szimpla lejegyzésénél. Lethenyi János Anonymus első fordítójaként és jelentős magyarázójaként hozta létre életművét. Kovachich Márton György a forráskiadások és egy tudós társaság létrehozása felől közeledett a történelemhez. Szekér Joachim a más munkákból válogató, de élményszerű, népszerűsítő magyar történelem művelője volt. Ezt a stílust gyakorolta Gvadányi József is hazai és külföldi, ókori és korabeli témák szerzőjeként, a művészet és a szaktudomány határán állva, az aktualizálás és az érdekesség eszközeit felhasználva. Végül a felfogások eltérő, ütköztetett voltát mutatják Decsy Sámuelnek és Katona Istvánnak a magyar koronát tárgyaló tanulmányai.

A válogatás értékét nagymértékben emeli a szemelvények után következő jegyzetanyag, amely ismeretlen(ebb) személy esetén az életrajz fontosabb állomásait, ismeretebb alkotóknál a közölt írásra vonatkozó körülményeket foglalja össze, eredet- és forrásismeretet nyújt, feltünteti a megjelenés helyét, és a megértéséhez szükséges tárgyi és nyelvi jegyzeteket szolgáltatja. E téren a *Magyar Remekírók* megújított sorozatának kötetei más, magasabb színvonalat képviselnek, mint a Széchenyi István háromkötetes munkáival lezárult, korábbi időszak válogatásai, ami önmagában örömdolgozat. Az itt sorakozó kommentárokat is nyilván behatárolja az egyes jegyzetírók kompetenciája, hozzáállása, felfogása erről a műfajról, meg természetesen maguk a szemelvények is; összességük mégis a 18. század művelődéstörténetének elmélyült bevezetésévé válik a magyarosodás szempontjából oly fontos tudományágak vonatkozásában. Hiszen a nyelv, az irodalom, a történelem – s mindhárom kereteként a bölcsélet – egyaránt fontos szerepet játszott a modern nemzet létrehozásában, megerősödésében. E kötetben ennek mintegy kezdeteit lehet látni. A gyűjtemény önmagában is cáfolja azt a közkeletű vélekedést, hogy ami régi, az eleve elavult és meghaladott. Olvasás közben mindenki szembesülhet avval, hogy nemcsak aktuális újdonságok hozhatják lázba, hanem a gondolkodás története is van olyan érdekes és lebilincselő, mint egy-egy brazil, koreai vagy török teleregény – anélkül, hogy az utóbbiak pártolható hatását persze kétségbe kellene vonni.

A szerkesztői utószó jó eligazítást nyújt. Talán az egyes szám első személy egy ilyen kollektív munka esetében szokatlan, de végül is a válogatás művekben és munkatársakban egyaránt Tüskés Gábor elképzeléseit tükrözi, s akkor miért ne? A gyűjtemény lát-

hatóan egy forráskiadvány igényével készült, amely a válogatás tágasságával és a szövegközlés modernizálásával szól a nagyközönséghez, a biográfiai és nyelvi/tárgyi apparátus lehető teljességével pedig a szakma több területének képviselőihez. A recenzens nagy érdeklődéssel várja a második részt, és szomorúan gondol arra, vajon mi lesz a reáliákkal?

Kortárs 56, 9. sz. (2012): 102–104.

THIMÁR Attila

Fata sua habent libelli – tartja a mondás. S noha a kijelentés inkább a könyvek utóéletére, tehát megjelenésük utáni történetére vonatkozik, mostani esetünkben a mondást a megjelenés időszakára érthetjük. Érdemes kicsit tágabb környezetben átgondolni, hogy milyen feltételek határozták meg ennek a könyvnek a megszületését, mert ezeket az összefüggéseket is mérlegre téve pontosabb képet alakíthatunk ki a könyvről.

Kezdjük először azzal a műhellyel, amelyben a kézirat megszületett. Az MTA Irodalomtudományi Intézete hagyományosan az irodalomtudomány egyik fellelőjére, ahol a hétköznapi élet zavaró tényezőin felülemelkedve, mintegy hermetikus magányban lehetett az irodalommal foglalkozni. 1990 óta a tudomány finanszírozása jelentősen megváltozott. Az új szisztémában egyre nagyobb lett a készítés, hogy a tudósok ne csak olvassanak és kutassanak, hanem mérhető, vaskos könyvekben publikálják munkájuk eredményét, s mivel ennek alapján számíthattak nagyobb elismertségre, ajánlatos volt minél rövidebb idő alatt minél terjedelmesebb műveket alkotni. Tegyük hozzá mindehhez, hogy időközben a kutatások támogatására fordítható pénz fokozatosan egyre kevesebb és kevesebb lett.

A könyv történetében fontos tényező a kiadó és a sorozat is. A Kortárs Kiadó különleges, heroikus szerepet vállalt 1990 után több olyan szerző és sorozat megjelentetésével, amelyek rendkívül fontosak kultúránk, irodalmunk szempontjából, de nem kecsegtetnek üzleti sikerrel. Ezek közé tartozott az egykor a Szépirodalmi Kiadónál megjelenő *Magyar Remekírók* sorozat újraélesztése is. A vállalkozás azért is nevezhető heroikusnak, mert ilyen típusú, minőségű és terjedelmű könyvek inkább egy nagyobb tőkével rendelkező kiadó palettájára kíváncsoznak. Ezzel együtt maga a kiadó sem volt felkészülve egy sokszerzős, kemény filológiai munkát igénylő könyv kiadására, ezért a munkálatok megoszlottak a kiadó és az intézet között.

A harmadik fontos elem maga a sorozat, amelyben a könyv megjelent. A *Magyar Remekírók* sorozat 1973-ban indult, elsődleges célja az volt, hogy a szélesebb közönség számára is elérhetővé váljanak azok a tudományos kutatások során elért eredmények (szövegkiadási munka, illetve a hozzá kapcsolódó tudást magukba ölelő jegyzetek), amelyek a „magas tudomány” műhelyeiben születtek. A megcélzott szélesebb olvasókör azt igényelte, hogy a szövegek modern átírásban kerüljenek az oldalakra, a jegyzetek mennyiségét a legszükségesebbre csökkentsék a szerkesztők, a nélkülözhetetlen

lexikális információkat a könyv végén gyűjtsek egybe. Az egyes köteteket rendszerint utószó zárta, amelynek egyik fontos feladata volt röviden összefoglalni az adott témához tartozó legújabb tudományos eredményeket. Hosszú elemzésekre nemigen volt mód, kivételnek számított például Hopp Lajos utószava Mikes Kelemen műveiről.

A sorozat tehát eredetileg a „művelt nagyközönségnek” szült, míg a szakmabeliek a kritikai kiadásokat és a tudományos monográfiákat olvasták. A művelt nagyközönség soraiba számítottak a bölcész egyetemisták, akik olcsó, könnyen kézbe vehető könyveket kaptak. Azért fontos mindezeket elősorolni itt, mert mára már ez a közönség-típus szinte kihalt. A „nejlon klasszikusokat” már az egyetemisták sem nagyon olvassák (igaz, a régebbi kötetek bibliapapírja sem könnyíti meg életüket), a sorozat darabjai egykor volt műveltségünk mementói.

A könyv értékeléséhez elengedhetetlenül fontos viszont a kiadói szándék pontos körülhatárolása, hiszen most két, nem teljesen azonos érdekléssel rendelkező műhelyben készült el a könyv. A Kortárs Kiadónak az az érdeke, hogy egy jól forgatható, érdekes könyv szülessen, amelynek tartalmához könnyen tudjon kapcsolódni minél több olvasó (potenciális vásárló). Az MTA Irodalomtudományi Intézete 18. századi osztályának pedig nem lehet más célja, mint hogy egy minél magasabb színvonalú szakmai teljesítményt hozzon létre. A tudományosság fokmérőjével mérve ez alaposan dokumentált filológiai teljesítményt, szakszerű, részletgazdag, sok irányba kiterjedő jegyzetanyagot jelent. A két, eltérő igényt összeegyeztetni valóban nagyon nehéz, mint ezt a szerkesztő, Tüskés Gábor is jelzi az *Utószóban*.

A 18. századnak egyik legfontosabb különbsége a megelőző századokhoz képest, hogy a papír olcsóbbá válása és az írás- / olvasástudás növekedése miatt sokkal több mindent rögzítettek írásban, nyomtatásban, mint korábban, valamint a források fennmaradásának esélye is jobb lett. A századot bemutatni szándékozó tudósnak először azzal kell szembesülnie, hogy az anyag sokkal nagyobb annál, mint amit át tud fogni, mint amennyivel megismerkedhet élete folyamán. A korszak bemutatása szükségszerűen csak részleges lehet, egy-két kiemelt szempontra felfűzött forrás-, illetve szövegegyüttes nyújtható át az olvasónak, ezért válik fontos kérdéssé, hogy mennyire sikerül koherens szempontot találni az anyag válogatásához, illetve elrendezéséhez. A *Magyarországi gondolkodók 18. század* – a cím bizonyos fokig kényszer a *Magyar gondolkodók 17. század* korábbi sorozati titulus után – több érdekes kérdést is felvet. Szerencsére a 18. század pontos dátumok közé zárt kijelölésével a szerkesztő megoldotta a korszakhatárok elvi boncolgatásából eredő problémákat: a kötet 1700 és 1800 között született szövegeket tartalmaz négy kivétellel. A „gondolkodók” szó jelentését már nehezebb megragadni, hiszen éppen ebben a században a tudományos és a közgondolkodás is nagy átalakuláson megy keresztül, s ezért nem könnyű körülírni, hogy ki számít gondolkodónak az adott időszakban. A szerkesztői utószó a reflexiók megjelenését, az egyes tudományos területek önreflexiójának kialakulását jelöli meg mint fontos kritériumot. Valószínű, hogy ezen fontos jellemző mellett másfélleket is elősorolhatnánk, amelyek a gondolkodók, illetve műveik spektrumát növelhetnék. Az alább fel-

vetett kérdések, amelyek a kötetbe szerkesztett szövegek körét és státuszát vizsgálják, nem szerkesztői elveket, még kevésbé a hatalmas szerkesztői munkát akarják kétségbe vonni, inkább azt érzékeltetik, hogy milyen összetett és sokrétű volt a literátus élet a 18. században hazánkban.

A 18. század kutatása a hatalmas forrásmennyiségen túl azért is nehéz feladat, mert ez a száz év az irodalomtörténeti, de a politikatörténeti hagyományban is mint a 19. századot megelőző kor rögződött, illetve mintegy hidat, átmenetet képezett a 17. századi nagy vérfürdők és a reformkori polgári kibontakozás között. A századról utólag kialakult képben ezért rendszerint azok a jelenetek szerepelnek erősebb vonásokkal, amelyek a felvilágosodáshoz kapcsolódnak, s emiatt sokszor „orrúlyosnak” tűnik a korszak. Noha magyarázható mindez a tudománytörténet hagyománya alapján, de azért érdemes elgondolkodnunk, hogy a század egészéről képet adván, milyen mértékben szükséges szerepeltetni az utolsó két évtizedben született munkákat. A kötet egyértelműen a hagyományos szerkezetben adja közre anyagát, a választóvonalat 1772 körül húzva meg. Az arányokat tekintve ez azt jelenti, hogy a bölcséleti részben 5 szöveg szerepel 1772 előtről és 22 a későbbi évekből, a nyelvi részben 6/20, az irodalomban 5/18 és a történelmiben 8/11 az arány. A magyarországi tudományos reflexív gondolkodás valóban ennyire a felvilágosodáshoz kötődött? S az arányokat tekintve valóban ennyire kevés előzményből épült ki minden a század utolsó negyedében? Vagy inkább olyan koncepcióval állunk szemközt, amely a századból elsősorban a felvilágosodás eredményeit érzi kiemelkedőnek, s a megelőző korszakot mint a csendes lappangást tartja számon? Érdemes lett volna talán kiegyenlítettebb képet mutatni, elsősorban a korábbi szövegek bővítésével.

Emellett fontos eltöprengenünk azon, hogy a cím (*Magyarországi gondolkodók*) óhatatlanul az irodalomtudományunkban régebb óta jelen lévő biografikus struktúrájú irodalomszemléletet képezi le, s ezért az anyag a szerzőkhöz kapcsolódó művek szerinti elrendezésben kap helyet a könyvben. Így óhatatlanul háttérbe szorul a másik szempont, hogy a korszakot témák, párbeszédek, összhatások együtteseként lássuk és értékeljük.

A tematikus besorolás, főleg ha egy könyv számára készül tematikus rend, sosem lesz képes átfogni azt a gazdagságot, amelyet az akkori szemlélet jelentett. A szerkesztői utószóban Tüskés Gábor részletesen ki is tér erre a problémára, sőt jelzi azt is, hogy ez a kötet a bölcsészettudományok első kötete, amelyet kiegészít majd egy második, amelyben az esztétikai, morálfilozófiai, vallásfilozófiai tárgykörök kapnak majd helyet. Számolva azzal, hogy a bölcsélet, a nyelv, az irodalom és a történelem négy olyan tárgykör, amelyet a mi korunk irodalomszemlélete tart fontos kategóriának, hiszen a korszakban ezek nem ennyire elkülönülten, sokkal inkább egymásba fonódva jelentkeztek, tudomásul kell vennünk azt is, hogy nem tudunk olyan szerteágazó témastruktúrát kialakítani, amilyen színes az egykori irodalmi és tudományos élet volt.

Éppen ezért tartom jó és korszerű ötletnek, kicsit továbbmozdulva a szerzői szemléletű alapállásról, hogy a nagy anyagmennyiséget téma, illetve tárgykör szerinti csoportosításban kapjuk meg. Abban viszont már bizonytalan vagyok, hogy ezek a kate-

góriák, illetve kategóriahatárok valóban használhatók-e egy ilyen, nagyon sokszínű és ezerfelé tartó anyag bemutatására. Kiindulópontként szembetaláljuk magunkat az alábbi problémával, hogy a korszakban, tehát a 18. században az írásos művek felosztásának más rendszere létezett. A tudományos, illetve nem tudományos megközelítésmód határai – lévén, hogy a tudomány korántsem volt olyan normatív, mint a pozitívizmus után –, az ismeretek továbbadásának retorikai és pragmatikus keretei egészen máshol húzódtak, sőt a század során nagyon sokat változtak is. Az iskolai ismeretszerzés, az elmélyült értekezésekben lefektetett gondolatok, az antik hagyomány bázisán felépülő tudásanyag más- és másféle ismeretet és kompetenciakört jelentett a korszak emberei számára. Ebből következik, hogy amikor reflektáltak egy-egy fontos (tudományos vagy nem tudományos) gondolatra, problémakörre, azt nagyon sokféle módon, egymástól jelentősen eltérő beszédrendekben tették meg. Vályi András egyetemi köszöntőjének vagy Gyarmathi értekezésének éppen funkciójuk miatt más volt a retorikai felépítése, érvkészlete, hivatkozási bázisa, a tudományra való reflektálása. Egymás mellé állításuk azonban elfedheti ezt a jelentős különbséget, netán megzavarhatja az olvasót, aki egymás után lapozgatja végig az egyes fejezeteket.

A négy nagy témán belül kronológiai rendben következnek egymás után a szövegek. Ez olyan struktúra, amely következetesen érvényesíthető, azonban nem emeli ki plasztikusan azokat a kérdésköröket, amelyek köré ekkoriban az egyes tudományterületek csoportosultak. Ebből a szempontból lehetett volna erősebb vonalon követni az utószóban előképként megidézett *A magyar kritika évszázadai* első (Tarnai–Csetri-féle) kötetének rendszerezési elvét. Ott egyes problémakörökhöz mint témákhoz kapcsolódnak az írások, igaz, terjedelmi okok miatt jóval kevesebb szöveg jelenhetett meg. A kisebb tematikus egységek jelentőségét abban látnám, hogy az olvasó nem biztos, hogy rögtön megérti például a *Debreceni Grammatika* kezdő sorainak panaszhangját („Nem tagadhatni, hogy alig van az európai nemzetek nyelve között, amely eleitől fogva oly nagy elhagyatásban lett volna, mint a magyar nyelv”, 425), amikor a nyelvi rész elején már ott áll a *Tsétsi-grammatika* bevezetője, de a *Debreceni Grammatika* előtt is éppen egy tételes nyelvtannak, Gyarmathiénak első passzusai olvashatók. Ha a nyelvtudomány területén a grammatikairás, a szótárkészítés, a nyelv eredetének, történetének megírása mint altémák szerepelnének, sokkal jobban éreznénk azt az izgalmas párbeszédet, amely a szerzők, illetve műveik között zajlik. Hasonlóképpen az irodalom területén is talán hatásosabb lett volna kiemelni és egymás mellé helyezni a *historia litteraria* (Czvittinger, Rotarides, Bod, Horányi, Haner, Wallaszky, Belnay) szövegeit, amelyekben jól nyomon követhető lenne a folyamatos, apró lépésekben történő elmozdulás az írás mint „írott szó, materiálisan rögzített tudás” felől, az írás mint „a szellemi kincsek (termékek) hordozója” jelentés felé. E változás miatt a korabeli szerzőknek egyre több kanonizációs és ideológiai (nemzetiség, műfajok, popularitás, nyelvválasztás stb.) kérdéssel kellett szembenéznük.

Nagy kérdés az is, hogy a tételes, elsődlegesen a tudás továbbadását elősegítő művek, például az iskolai oktatáshoz kapcsolódó nagy mennyiségű szöveg, amelyek nem

az új ismeretek felkutatását tűzik ki célul, mennyiben férnek bele a megnevezett kategóriába. Összevetve Margócsy István fontos tanulmányának (*A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban*, 2005) végén található kronológiának és bibliográfiának ide vonatkozó részeit és jelen kötetünk szövegválogatását, látható, hogy akad még olyan kiaknázatlan anyag, amelynek a kötetben lehetett volna a helye. Igaz, ezek a tételek elsősorban a hagyományos ismereteket foglalták össze, s nem az új tudományos-reflexív eredményeket közvetítették. Barczafalvi Szabó *A tudományok magyarul* című 1792-es könyve talán szintén befért volna a szerkesztési szempontok alapján. A közreadott korpusztól távolabbra eső, de hasonlóképpen érdekes lehetett volna – akár csak egy rövid részletig – idézni Márton István 1792-es grammatikájának végéről, onnan, ahol a „deák-beszéd magyarra való fordításáról” értekezik, hiszen itt is olvashatók a nyelvre vonatkozó reflexiók. Izgalmas lehetett volna esetleg Vályi K. András *Levéltírási tan-könyvének* zárópasszusaiából a kisebb terjedelmű műfajok rendszeréről szóló egynémely mondatot átvenni. Ezek a kisebb szövegek természetesen nem az újdonságot, hanem éppen a rögzült tudást jelentették a korszakban, ám éppen itt találhatjuk meg azt a hátteret, amely előtt a nyelvről szóló reflektív gondolkodás új teljesítményei megszülettek.

A kiválasztott szövegek így tarka, nagyon izgalmas, de nem teljes képet mutatnak a korszakról. Közrejátszik ebben (itt sajnos) a sorozati egység követelménye, amely jelen esetben olyan fontos szerzők munkáit iktatta másik kötetbe, mint Mikes, Csokonai, Bessenyei, mégis érdemes lett volna Bessenyei egy-két röpiratát, amelyek alapvetően fontosak voltak mind a nyelvről szóló gondolatok irányának alakulása, mind a fráziskészlet tekintetében, itt újra közölni.

Bessenyei mellett Csokonainak is terjedelmes kötete volt már korábban a sorozatban, de éppen a nyelvről szóló gondolatai kaphattak volna itt is néhány oldalt. Magam szívesen láttam volna olyan bekezdéseket is, amelyek a nem tudományos, de a gondolkodói reflexiónak ékes példái, mint Mikes leveleinek szép mondatai vagy Bod *Szent Hilarius*ának részletei, például ahol *A tanulásról és a tudományról* szól, néhol nagyon találó példákat is elősorolva: „Micsoda káros az emberi társaságnak? – Az, hogy mindenek magokat bölcseknek tartják, s az igazgatásra elég okosoknak. *Sokrates* azt mondja, ha egy nagy gyülekezetben azt kiáltanák: álljanak fel a csizmadiák, csak azok állnának fel; de ha azt mondanák: álljanak fel a bölcsek, mindnyájon felállanának, mert senki magát tudatlannak nem tartja.” (*A tanulásról és a tudományról*, 489 = *Szent Hilarius*, szöv. gond., bev., jegyz. Hargittay Emil, Bp., 1987, 163.) Ez utóbbi példák nem a kifinomult gondolkodás szülöttei, mégis fontos helyük lenne egy általános gondolkodástörténeti térképen. (Igaz, Bod szövege még helyet kaphat a következő kötetben, témája szerint illik oda is.) Azért is hozom ezeket ide példának, mert hasonló heterogeneitást a kötet felmutat, amikor Makó Pál szigorú érvkészletű logikai értekezése és Benyák Bernát metafizikai nézetei között olvashatjuk Kónyi János Dodsley-fordítását, amely témájában, de főleg Kónyi stílusában eléggé elüt a másik két filozófiai szövegtől.

Egy kiemelt téma többféle megközelítésére jó választás lehetett volna a nyelv témaköre. Itt a nyelv mint a tudományos vizsgálat tárgyának szépen dokumentált alakulás-

története mellett nagyon jól elfért volna „a nyelv mint kommunikációs eszköz”, vagy „a nyelv mint ideológiai választás tárgya” témakör illusztrálása. S noha ezek a kérdések elsősorban pragmatikus beszédmódokban kerültek volna elő – tehát valóban nem illenének bele az önreflexív tudomány kategóriájába –, mégis egyik-másik darabjuk jobban érthetővé tette volna azt a háttérrel, amely előtt a kötet szövegei megszülettek. Nemcsak olyan kuriózumokra gondolok, mint például hogy az 1790-es országgyűlésen elhatározták az országgyűlési jegyzőkönyv magyar nyelvű vezetését is – s ez nagy horderejű változás a korszakban –, hanem inkább olyan eseményekre, fordulatokra, amelyeknek a tudományosság területén is volt nagyobb reflexív hatásuk a korszakban. Kettőt emelnék ki, amelyek csaknem eltűnnek a kötetből, mintha a 18. században nem is befolyásolták volna gondolkodóink életét. Az egyik a *Ratio educationis* – amelyről meg kell jegyezni, hogy a jegyzetekben többször hivatkoznak rá a kötet szerzői –, a másik II. József 1784-es nyelvrendelete.

Mindezeket nem hiánylistaként sorolom itt fel, hanem annak érzékeltetésére, hogy a könyvben olvasható anyag reprezentatív ugyan, de korántsem ad teljes képet a korszakról. Jól kivethető a szerkesztői szándék, amely elsősorban az önálló könyvtári tételként megjelent műveket vette alapegységnek, mégis számos olyan forráscsoport van – alkalmi beszédek, beiktatások, versek, újságbevezetők, magánlevelezés – ahol szintén nagyon fontos, olykor meghatározó nézeteket olvashatunk a nyelv és irodalom tárgykörében. Nem is említeném ezt, ha maga a kötet nem hozna ilyen típusú szövegekre is példát, mint Bél levele a lipcsei barátjához, 1718-ból (644–648) vagy akár Révainak a Magyar Hírmondóban megjelent felhívása a népdalok gyűjtésére, ahol maga a *Tudománybéli dolgok* rovatcím is jelzi a szöveg forrását. De itt kell kijelenteni azt is, hogy az olvasók nagy örömeire bekerültek olyan szövegek is a kötetbe, amelyeket a legújabb tudományos eredményekként tarthatunk számon, mint például Belnay György Alajos értekezése a dal műfajáról, melyet a pesti egyetem esztétikai tanszékének pályázataára készített 1791-ben, s amely kevesebb mint egy éve bukkant elő az Országos Levéltár raktárából.

Az eddig felsoroltak elsősorban a könyvhöz mint a tudományos paradigmába tartozó alkotáshoz kapcsolódnak, s nem tekintettem a bevezetőben vázolt másik oldalra. Ha azt helyezem előtérbe, hogy a szélesebb olvasóközönség egy olyan könyvvel gazdagodott, amelyből megtudhatja, hogy már a 18. században is milyen mély alapossággal és mennyire magasröptűen tudtak az irodalomról, nyelvről, történelemről gondolkodni, akkor a kötet mindenféleképpen reprezentatív válogatás, és arra csábítja az olvasót, hogy megismerkedjék ezzel a páratlanul izgalmas korszakkal, amelyben a gondolkodás csírái még rengeteg változatos irányba növesztették a modern tudományt. A szövegek szerzőiről szóló bevezetők az átlagolvasót megfelelő mennyiségű információval látják el, és a legszükségesebb adatokat megkapja a jegyzetekből. S ezek olyan erényei és érdemei a könyvnek, amelyek előkelő helyre állítják azt napjaink tudományos könyvkiadásának mezőnyében.

Zárásul még azt a jelentős közösségi munkát kell kiemelni, amellyel e könyv megszületett, hiszen a szerkesztő mellett sok közreműködő alapos filológiai segítségével volt szükség, hogy ez az 1086 lap összeálljon. Ez a fajta, nagy létszámú csapatmunka nem jellemző a mai humán tudományi életre, ezért külön dicséret illet minden résztvevőt, és természetesen kiemelten az egész munkát összefogó, heroikus feladatot vállaló főszerkesztőt. Remélem, hogy a következő kötet hasonlóan buzgó közreműködés eredményeként mielőbb elkészül.

Irodalomtörténeti Közlemények 116, 2. sz. (2012): 228–234.

KISS Margit

Napjaink tudományos életének mind jellegében, mind nagyságrendjében nagyszabású vállalkozása a *Magyarországi gondolkodók, 18. század. Bölcsészettudománvok I* című antológia. Mindenekelőtt azért, mert a század értekező prózája Bessenyei György, Bél Mátyás és még néhány más kimagasló tudós, író munkásságától eltekintve gyakran ismeretlennek számít még az egyes tudományterületek kutatói előtt is. Ebben a kötetben a bölcsélet, a nyelv, az irodalom és a történelem szorosan összefüggő témakörébe tartozó szövegek találhatók. A fennmaradó másik négy nagy terület: az erkölcsi, a vallási, a társadalmi és az esztétikai gondolkodás szövegei egy tervezeti második kötetben kapnak helyet.

A szemelvények egyik részét kéziratból közölték, másik része korabeli fordítás, de szép számmal vannak köztük modern fordítások is. A válogatás bemutatja a 18. századi értekező próza műfaji és tartalmi sokféleségét. A forrásokból kiválóan a század gondolkodóinak, tudósainak újító, a korábbiakhoz képest minőségi változást hozó törekvései. A négy tematikus rész felépítése a kronológiát követi, ennek következtében kirajzolódik a szerzők és a művek viszonya, kapcsolódása, és körvonalazódik a külföldi hatások, eszmék hazai megjelenése. A kötetben közölt forrásszövegek nagy része itt olvasható először modern kiadásban. A válogatásban nem kaptak helyet a sorozat korábbi kötetében megjelent írások: Bethlen Miklós, Versey Ferenc és Bessenyei György ott közölt művei. A kötetben a teljes századot felölelő időszakból olvashatunk írásokat: a négy témakörben jobbra egyenlő számban és összterjedelemben szerepelnek a források. Külön értéke a kötetnek, hogy huszonöt latin és német nyelvű szöveg fordítását e kötet számára készítették el. A kötet összesen 64 szerzőtől 94 írást tartalmaz. A forrásszövegeket gazdag jegyzetanyag és a szerzők rövid életrajza követi.

Az első részben a filozófiai témájú források olvashatók, amelyek az értelem, a lélek és a megismerés kérdéseivel foglalkoznak az erkölcsi és a történelem bizonyos területeit is érintve. A kötetrészt egyik újdonsága, hogy Apácai Csere János magyar nyelvű filozófiája után nem Sartori Bernát, hanem jó tíz évvel korábban Gusztinyi János volt a következő, aki magyar nyelven művelte a filozófiát az oltáriszentségről írt, az *Üdvösség*

mannája című művében. Ebben a részben található a kötet egyetlen nem prózai alkotása: Verseghy Ferenc *Érzékeny gondolatok az emberi nemzetről* című verses tankölteménye, amelyben az emberi sorsról ír. A századvégi írónál megfigyelhető kanti hatásra az ismeretelméleti, erkölcsi, vallási, lélektani gondolatok előtérbe helyezése, továbbá az a törekvés, hogy a filozófia anyanyelvű művelését és a filozófiai terminológiát kialakítsák.

A második részben a nyelvvel, a nyelvi gondolkodással kapcsolatos írásművek találhatók. Ezekből a szövegekből kibontakozik a nemzeti nyelv korai felkarolása, a magyar nyelv irodalmi használatának az ügye, valamint az árnyalt anyanyelvi kifejezőeszközök és terminológia létrehozására való törekvés. A 18. századi nyelvvel foglalkozó művekben már fellelhetők azok a máig ható gondolatok, amelyek a nyelv eredetére, a nyelv és a gondolkodás viszonyára vonatkoznak. A szövegrészletek arról is tanúskodnak, hogy a század közepétől a nemzetről való gondolkodás lépett előtérbe, amelynek alapja a nemzeti nyelv. A kötetnek ez a része igen változatos tematikájú. Tartalmazza többek között Kalmár György *A filozófiai vagy általános nyelv nyelvtani szabályai* című világnyelvtervezete nyelvelméleti bevezetőjének a fordítását, a kor több tucat grammatikája közül Révai Miklós egy, eddig teljesen feldolgozatlan nyelvtani szabályzatának, *A magyar nyelv tanításának két részei* című munkájának egy részletét, Kempelen Farkasnak az emberi beszédmechanizmusról szóló, nyelvfilozófiai területre is kitekintő művének a szemelvényét, a különböző nyelvhasonlítás, nyelvrokonsági elméleteket Sajnovics (*Bizonyítás: a magyar és a lapp nyelv azonos*), Gyarmathi (*A magyar nyelvnek a finn eredetű nyelvekkel nyelvtani alapon kimutatott rokonsága*), Beregszászi (*A magyar nyelv keleti nyelvekkel való hasonlóságáról, valamint természetének fejlődéséről és néhány eddig ismeretlen sajátosságáról*) és Keresztesi (*A barkai nyelvből ágazott magyar nyelv*) tollából, valamint a Kazinczy által erőteljesen bírált *Debreceni grammatika* (továbbiakban *Magyar grammatika*) bevezetőjét. Itt található a nemzeti nyelvűség alapvető programszövegeinek részletei, amelyek közül Báróczi Sándor különleges stiláris műgonddal készített polemizáló írása, *A védelmezett magyar nyelv*, valamint a gazdag példaanyagot felvonultató, retorikai elemekkel dúsított, Kiss Józseftől és Rác Sámuelről származó *A nemes magyar nemzethez rövid emlékeztető beszéd* részlete emelhető ki.

A harmadik részt alkotják az irodalommal kapcsolatos írások, a tudománytörténeti és a poétikai források. A század tudománytörténeti törekvései jórészt a *historia litteraria* keretében jelentek meg. Rotarides Mihály *Az ókori, középkori és újkori Magyarország irodalomtörténetének vázlata* című művében ma is érvényes módon határozta meg az irodalomtudomány mibenlétét és az irodalomtörténész munkáját. A szövegek tükrözik az irodalom lassú önállósodási folyamatát. A korszak irodalomtudományi műveiből gyakran kirajzolódik a polemizáló szándék. A kötet ide tartozó szövegeiből kibontakozik a nyelvvel szemben megfogalmazott új igény, a kifejezőmód új lehetőségeinek keresése és a fordítástechnika különböző kérdései. Ez a rész különösen bővelkedik a műfajok sokszínűségében. Találhatók itt értekezések, röpiratok, esszé jellegű művek, a „népfelvilágosító irodalom” műfajai stb. A kötet ezen részében kapott helyet például

Bod Péter *Magyar Athenasának* előszava, Johann Seivert erdélyi szász írói lexikonának bevezetője (*Híradások erdélyi tudósokról és írásaikról*) és Kovásznai Tóth Sándor kéziratos magyarázó jegyzeteinek részlete Gyöngyösi István Kemény János-eposzához.

A negyedik rész tartalmazza a történelmi tárgyú írásokat, az előzőekhez mérten valamivel bővebb terjedelemben. Az itt bemutatott művekből is kirajzolódik a század egészére jellemző két fő tendencia, a források összegyűjtése és a kritikai történetírás kibontakozása. Kiemelendő a korabeli történészi munkák közül Katona István *Előszó a történeti irodalomról* című műve, amely nemcsak azért korszakos jelentőségű, mert összefoglalja jó kétszáz év történetírói eredményeit, hanem mert meghatározza az úgynevezett előidő-szemlélet ma is érvényes lényegi elemeit. Ahogy a nyelvészetről gondolkodók, illetve az azt művelők körében, úgy itt is megkezdődnek a történelem népszerűsítésének a formái. A kötet szemelvényei közül kiemelendők például Lethenyi János és Mándy István Anonymus-fordításai. Decsy Sámuel és Katona István munkái a Szent Koronáról, valamint Bél Mátyás művei. A kritikai történetírás úttörőjének tekinthető Pray Györgytől *Magyarország királyainak évkönyveiből* olvasható egy részlet. Batsányi János *A magyaroknak vitézsége* című műve fikatív keretbe ágyazva, korabeli események betoldásaival kiegészített történeti munka. Koppi Károly *Történeti előadása* elméleti bevezetőként szolgált a szerző egyetemes történeti tárgyú előadásainak. Kovachich Márton György a *Magyarország és a Szent Korona országainak és tartományainak Diplomatikai-Történeti Intézete* című írásában történeti források gyűjtéményét és tudós társaság létrehozását tervezi.

A válogatás nemcsak a szerzők, de a tematika tekintetében is rendkívül gazdag. Átfogó keresztmetszetét adja a kor szerteágazó témájú műveinek, és ezáltal hiteles kép rajzolódik ki a század gondolkodóiról. A közölt forrásszövegek szemléltetik a 18. század tudományos termésének sokféleségét, egyben jól kirajzolódnak a meghatározó tematikus csomópontok. A továbbiakban a nyelvi gondolkodás alakulását tükröző részről szövegek részletesebben.

A kötet egyik szellemi hozadéka, hogy bár lényeges a szövegforrásokból kiolvasható kérdéseket a nyelvtudomány mai szemszögéből vizsgálni, mégis legalább olyan fontos megtudni, hogyan látták ezeket a problémákat a kor emberei. A Sylvester Jánossal kezdődő korszak törekvései, amelyek a magyar nyelv fejlesztésére, pallérozására, gazdagítására irányultak, a 18. századig időben, térben jórészt elszigeteltek voltak, a felvilágosodás korában azonban néhány évtized alatt jelentős változások mentek végbe, ennek következtében széles körű nyelvi mozgalom bontakozott ki. A 18. század elején, de még a 1760-as, 70-es években is alig-alig olvasni nyelvészeti témájú munkákat. Az 1780-as, de főként az 1790-es években ugrásszerűen fellendült a nyelvművelő mozgalom és jelentősen megnőtt a nyelvészeti írások száma. A kötet válogatása híven tükrözi ezt a folyamatot: míg 1790-ig összesen 11 szemelvényt közöl, addig a század utolsó évtizedéből 15-öt.

A kötet szerzői közül különösen Csécsi János *Nyelvtani és helyestrési szabályok*, Révai Miklós *A magyar nyelv tanításának két részei*, Kaprinai István *A magyar nyelvnek*

helyesírása, Versegly Ferenc *Bevezetés a magyar nyelv törvényeibe*, Gyarmathi Sámuel *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* című művein keresztül kapunk képet a nyelv-műveléssel, a tudatos nyelvfejlesztéssel, a korabeli állapotokkal kapcsolatos, valamint a jövőre vonatkozó nézetekről. Fő szerephez jut a magyar nyelvrendszer kialakítása, a hangtani-helyesírási jelenségek számbavétele, a norma alakítása. A nemzeti tudatra ébredésnek az anyanyelv és az anyanyelven művelt irodalom megszilárdulása volt az egyik legfontosabb következménye, így ezekben az írásokban jelentős szerephez jut az irodalmi nyelv gazdagítása új, tartalmi elemekkel (még ha eltérő forrásokból is), és teret kap a tudományok nyelvének, a szaknyelvek kialakításának az igénye. Ez a vonal jobbra Czvittinger Dávid (*A magyar nyelv műveléséről*), Ribinyi János (*Beszéd a magyar nyelv műveléséről*), Kalmár György (*Magyar Merkúrius*), Báróczi Sándor (*A védelmezett magyar nyelv*), Kiss József és Rác Sámuel (*A nemes magyar nemzethez rövid emlékeztető beszéd*), Decsy Sámuel (*Pannóniai Fénisz avagy hamvából feltámadott magyar nyelv*), Vályi András (*A magyar nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd*), Aranka György (*Elmélkedés a magyar szótárról*), Makó Pál (*Egy magyar szótárnak készítésére intéző vélemények*) és a *Magyar grammatika* szemelvényeiből rajzolódik ki.

Az itt közölt szövegek is igazolják, hogy a felvilágosodás korának nyelv-művelése egészében magyar gyökerű. Az írók minden esetben a konkrét helyi állapotból indulnak ki, a magyar nyelvben meglévő lehetőségeket mérlegelik, és többnyire csak a párhuzam miatt utalnak más nemzetekre, nyelvekre, így a német mellett különösen a francia, angol, olasz és más európai példákra. A kiművelt idegen nyelvekkel szemben a magyar nyelv elmaradottságát hangsúlyozzák. Czvittinger Dávid a nyelv-művelésről szóló munkájában például így ír: „S a görögök se hanyagolták el, hogy történelmüket anyanyelvükön följegyezzék, még sokkal kevésbé a zsidók, s ma a németek, a franciák és a spanyolok. A műveltebb népek legtöbbjét egyes-egyedül a magyar nép ejti ámulatba, hogy vajon mi lehet az oka, hogy a magyaroknak hazai nyelvük mintegy »piszkos«, s nem igyekeznek ezen megírni népünk történelmét”. Gyarmathi Sámuel az *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*ben a franciák akadémiai grammatikájának mintájára képzelettel el a magyar akadémiai grammatikát, amely alapjául szolgálna az iskolákban oktatásra szánt grammatikáknak. Kiss József és Rác Sámuel kiemeli, hogy a tudományok művelésének sikerei a nemzeti nyelv elsajátításán alapulnak, és a francia, német és angol nyelvet említi példaként. A szerzők nagy többségének íásaiban, de különösen Bél Mátyás, Ribinyi János, Kalmár György, Báróczi Sándor, Gáti István műveiben találunk a korabeli magyar nyelv állapotával szembeállítva valamilyen ösztönző külföldi példát.

A kötet válogatása árnyaltabbá teheti azt az ismert felfogást, amely szerint ebben a korszakban a magyar nyelvet nem emelték más nemzetek nyelvei fölé. Mégis két szemelvénnel is találkozunk, amely ennek az ellenkezőjéről tanúskodik: az egyik Decsy Sámuel szövege, amelyben az író Európa legékesebb, legkedvesebb hangú, érzéseink kifejezésére legalkalmasabb nyelvnek teszi meg a magyar nyelvet. A másik Gyarmathi munkája (*Okoskodva tanító magyar nyelvmester*), amelyben Gyarmathi az európai nyelvek közül a magyart véli a legközelebbinek egy úgynevezett legtökéletesebb nyelvhez.

Bár a nyelvi norma hiányát vagy legalábbis kezdetleges állapotát Csécsi János, Czvittinger Dávid, Ribinyi János, Kiss József és Rácz Sámuel, Decsy Sámuel, Vályi András, Aranka György, Gyarmathi Sámuel és a *Magyar Grammatika* is hangsúlyozottan tárgyalja, mégis ezek az írások haladó, pozitív szemléletűek a magyar nyelv fejlesztése szempontjából. A nyelvi norma hiányának okait már eltérően látják, de a források ebből a szempontból is árnyaltan mutatják be a különbséget.

A korabeli nyelvfejlesztés különböző területeinek hangsúlyozását is megtaláljuk a szövegekben. Így például Czvittinger Dávid új szavak létrehozása mellett, Aranka György ezt elutasítva inkább az idegen szavak meghagyása ellen érvel. Makó Pál új szaknyelvi szavak felvételével, régiek felelevenítésével, illetve idegen nyelvi kölcsönzéssel, Vályi András a magyar nyelv oktatásával, stilisztikai, retorikai eszközökkel, a *Magyar grammatika* egy mindenki által elsajátítandó grammatika létrehozásával véli elérni a célt, de ezzel együtt is az anyanyelv egészét kívánták fejleszteni. Gyarmathi munkájából (*Okoskodva tanító magyar nyelvmester*) kiderül, hogy életcéljának tekinti a nyelv irodalmi szintre emelését. A szemelvények szerzőire egységesen érvényes az a fajta megnyilatkozás, amely a kor fejletlen nyelvállapotából kiindulva az irodalmi nyelv kiművelése érdekében a haladást tűzte ki célul: az irodalmi nyelvi norma megszilárdításával kívánták megalapozni a nemzeti egység létrehozását. Mindezt felfokozott hévvel, lelkesedéssel vetették papírra. Különösen kiemelendő ebből a szempontból Czvittinger Dávid *A magyar nyelvművelésről*, Ribinyi János *Beszéd a magyar nyelvművelésről* és Decsy Sámuel *Pannóniai Féniksz avagy hamvából feltámadott magyar nyelv* című írása.

A kötet hűen tükrözi, hogy a nyelvműveléssel foglalkozó korabeli művek szinte mindegyikében megjelenik a nyelvi társaság megalakításának az igénye, és a nyelv paléozásában, illetve a nyelvi norma kialakításában látták a társaság legfontosabb funkcióját. Ismeretes, hogy Bessenyei egyik, ebben a kötetben nem szereplő röpiratában veti fel ezt a gondolatot, és az ő nyomán haladt a későbbi évtizedekben Vályi András, Aranka György és Makó Pál, akiknek itt közölt írásaiban szintén megjelenik a gondolat. A nyelvi norma kialakításának másik alapvetése a normatív grammatika létrehozása. Többen felismerik, hogy az egész magyarságra érvényes grammatikára van szükség. Ezt talán a *Magyar grammatika*, amely a kor egyik legkiemelkedőbb nyelvtana, illetve Gyarmathi Sámuel *Okoskodva tanító magyar nyelvmestere* fejezi ki leghangsúlyosabban, különbséget téve a tudományos, úgynevezett akadémiai és az iskolai nyelvtan között. Helyet kapott a válogatásban Kalmár György kortársaiétól sok szempontból eltérő műve, *A filozófiai vagy általános nyelv nyelvtani szabályai*, amelyből egy dialektusok feletti, egységes nyelv megteremtésének gondolata bontakozik ki. A válogatás több grammatikarészletet is közöl, amelyek igazolják, hogy a 18. század második fele a magyar nyelvtanírás fellendülésének az időszaka. A grammatikák mellett a nyelvi norma kialakításában szerepet kapó új normatív szótár kívánalma is megjelenik több szövegben, például Makó Pál *Egy magyar szótárnak készítésére intéző vélemények* és Aranka György *Elmélkedés a magyar szótárról* című írásában. Nem elhanyagolható szempont a normateremtésben az egységes ortográfia létrehozására irányuló törekvés, amelyek-

ről elsősorban Csécsi János *Nyelvtani és helyesírási szabályok* és Kaprinai István *A magyar nyelvnek helyesírása* című műveiből szerezhetünk tudomást.

A szemelvények kitűnően példázzák a korabeli írók, grammatikusok gondolat- és érzésvilágát, amelyeket hatásosan, átéléssel, olykor szenvedélyesen fejeznek ki. Ebből a szempontból külön kiemelendők Czvittinger Dávid, Bél Mátyás, Ribinyi János, Kalmár György, Báróczi Sándor, Vályi András írásai. A körületekintő válogatásnak köszönhetően megfigyelhetjük azt is, hogy a kor szerzői gyakran heves vitába keverednek egymással. A kötetben több példát is találunk erre, például Bél Mátyás vagy Ribinyi János műveiben, de ide sorolható Keresztési József is, aki *A bárkai nyelvből ágazott magyar nyelv* című munkájában hevesen tiltakozik Kalmárnak a magyar nyelv eredeztetéséről alkotott elképzelése ellen.

A bemutatott munkák jelentős része tanúskodik a kor beszélt nyelvének viszonyáról az irodalmi írásbeliséghez. Az írás és a beszéd különbségéről például Verseggy írásában (*Bevezetés a magyar nyelv törvényeibe*) olvashatunk figyelemre méltó fejtegetést. Az írók a magyar nyelv pallérozása során felismerik a beszélt nyelv táji tagozódását. Ebből a szempontból Gyarmathi Sámuel *Okoskodva tanító magyar nyelvmestere* kiemelkedő, amelyben Gyarmathi elsőként fejt ki, hogy a magyar nyelv táji különbségei kismértékűek, és ezek a különbségek a hangtan és a szókincs terén jelennek meg elsősorban. *A Magyar grammatika* idézett részlete tanúskodik arról, hogy a szerzők számolnak a magyar sokféle dialektusával, bár itt még inkább különböző beszédmódokat kell értenünk rajta, mintsem a mai értelemben használt terminust. A ténymegállapítás mellett nem bocsátkoznak semmilyen felosztásba vagy részletezésbe, ám jövőbeli feladatként már megjelölik a különböző tájegységek nyelvi formáinak feldolgozását. Makó Pál szótártervezetében például négy tájegységre osztja a magyar nyelvterületet. A szemelvényekből kiolvasható az is, hogy a nyelvi norma létrejöttének egyik feltételét a különböző táji nyelvváltozatok ötvöződésében látták a korban.

A válogatás példázza azt is, hogy a korabeli nyelvészeti munkák milyen más – régebbi, korabeli magyar, illetve külföldi – forrást tartottak követésre, felhasználásra méltónak. A korábbi évszázadok írói közül többen hivatkoznak Sylvester Jánosra, Szenci Molnár Albertre, Pázmány Péterre, Káldi Györgyre stb. – többnyire a felekezeti hovatartozásoknak megfelelően, például a jezsuita Makó Pál a katolikus írókat említi munkájában. Írók sorát jellemzi, hogy egy-egy kérdésben régi grammatikusok, szótárírók, külföldi szerzők gyakorlatát, vélekedéseit kutatják fel, és idézik érveléseik igazolására. Aranka György konstruktív módon viszonyul kortársai (Vályi és Ráth) munkájához; hasonlóan Gyarmathi is elismerően nyilatkozik Kalmár, illetve Beregszászi magyar nyelvi eredeztetéséről. Kempelen Farkas Kalmárnak az úgynevezett univerzális nyelvről alkotott elméletéről tesz említést, de találkozunk Adelung, Leibniz, Descartes és még számos külföldi tudósra történő hivatkozással is. Ez a fajta alapos filológia szinte az összes közölt szemelvény közös jellemzője.

Bár a válogatás terjedelménél fogva természetesen nem tudja bemutatni azt a nagy mennyiségű magyar nyelvtant és ortográfiát, amely ebben az időszakban keletkezett, Gyarmathi Sámuel, Verseggy Ferenc, Kalmár György munkái, amelyek kiemelkedő jelentőségűek, nem hiányoznak.

A kor színvonalának megfelelő diakrón szemléletet, illetve a különböző nyelvhasonlítási elméleteket is jól példázza a kötet e témakörben született néhány szemelvénye: Csécsi János *Nyelvtani és helyesírási szabályok* című grammatikájában például korábbi századok magyar szerzőinek írásmódját vizsgálja; Bél Mátyás *A magyar nyelv történetének két könyve* a magyar nyelv keleti eredetéről értekezik; Sajnovics János a magyar és a lapp nyelv rokonságáról ír; Gyarmathi Sámuel a magyar és más finnugor nyelvek rokonságát elemzi. Benkő József (*A magyar és török nyelv mely keveset egyezzen*) a különböző nyelvcsaládok, nyelvek és a magyar nyelv eredetét kutatva két nyelv egyezéseiből és különbözőségeiből vezeti le a nyelvrokonságot, és összehasonlítja a szókészletet, valamint a grammatikát, Makó Pál szótártervezetében számba veszi a szavak etimológiáját is; Beregszászi Pál a magyar nyelvnek a keleti nyelvekkel való rokonságát bizonyítja; Keresztesi József az úgynevezett ősi bárkai nyelvből származtatja a magyar nyelvet.

Nem hiányzik a közölt forrásokból a mai szempontból is tudományosnak mondható nézetek sokasága, és ez szintén a kötet körültekintő válogatását dicséri. A maig ható, illetve ma is alkalmazott nyelvészeti alapvetések közé tartozik: Bél Mátyás *Latin nyelvtana*, amely a nyelvtanulók motiválásának kulcsfontosságú szerepét emeli ki a nyelvtanításban. Sajnovics finnugor nyelvrokonságra következtet, és a nyelvi változásról írott gondolatai ma is helytállóak. Kalmár *Filozófiai vagy általános nyelv nyelvtani szabályai*ban a nyelv és a filozófia összefüggéseit feszegeti, a nyelvi, nyelvtani kategóriákat filozófiai rendszerbe ágyazza, és feltárja, hogy az idegen nyelv tanulásának alapja az anyanyelv elsajátítása. Kiss József és Rácz Sámuel kiváló elemzést ír a tükörszavakról; Kempelen Farkas filozófiai alapra helyezi a beszédvizsgálatot, és megállapítja a jel konvención alapuló működését. Vályi összegzi a nyelvművelés elméleti alapjait; Aran-ka György összehasonlító szókészletvizsgálatot készít, és elemzi a szinonimákat. Benkő József nyelvrokonság-vizsgálatában egybeveti a szókészletet és a grammatikai jegyeket, és felfedi a jövevényszavak, idegen szavak jelentőségét. Verseghy a nyelvi analógiát is bevonja a nyelvrendszer vizsgálatába; a *Magyar grammatika* számba veszi a belső keletkezésű szavak, jövevényszavak és az idegen szavak kérdéseit; Gyarmathi Sámuel ma is helytálló módon veti fel a közös őshaza létét, és ír a magyar nyelv kölcsönszavairól.

A válogatás minden szempontból hiánypótló. Fő értéke az eddig nem vagy magyarul nem megjelent művek közlése mellett az, hogy az egybegyűjtött írásoknak köszönhetően folyamatában is tudjuk szemlélni ezt a korszakot. Hiányérzetünk támadhat bizonyos szerzőkkel, illetve művekkel kapcsolatban, de a válogatás így is árnyalt képet ad a század nyelvészeti gondolkodásának a sokféleségéről.

A kötet teljesíti azt a célt, hogy a 18. századi magyarországi értekező prózának a figyelem középpontjától távol eső, de tudománytörténetileg jelentős szövegeit bemutassa a filozófia, a nyelvészet, az irodalom és a történelem területén. A kötet nemcsak a művelt olvasóknak, hanem az egyes tudományterületek kutatóinak is kiváló forrásanyagul és oktatói segédanyagul szolgálhat.

Magyar Nyelvőr 136 (2012): 116–120.

További bírálatok // Further reviews

ALEXA Károly. „Mi mennyi?” *Magyar Hírlap online*, 2011.01.19.

BOGÁR Judit. „Eleink bölcsészete”. *Magyar Napló* 23, 10. sz. (2011. október): 66–67.

TÓTH Sándor Máté. *reciti* 2011.06.03. <https://www.reciti.hu/2011/5844>

J. Sz. *Új Könyvek* 48, 4. sz. (2011): 3.

MAGYARORSZÁGI GONDOLKODÓK 18. SZÁZAD.
BÖLCSESZETTUDOMÁNYOK II. //
HUNGARIAN THINKERS 18TH CENTURY. HUMANITIES II

TÜSKÉS GÁBOR és LENGYEL RÉKA, vál., szerk., utószó. *Magyarországi gondolkodók, 18. század: Bölcsészettudományok II.* Magyar Remekírók, Új folyam. Budapest: Kortárs Kiadó, 2015, 1458.

PENKE OLGA – VÖRÖS IMRE

A kötet egészéről

A 18. század íróinak gondolkodásában találkozási pontot jelent, hogy a korábbi korok ismereteit össze akarják gyűjteni és továbbadni minél szélesebb közönségnek. A kor művelt emberének európai horizonttal kell rendelkeznie. A megvalósítás módjában is egyetértenek: lefordítani az eredeti műveket nemzeti nyelvekre, ráirányítani az olvasók figyelmét a bennük rejlő legfontosabb ismeretanyagra, összefoglalásokkal, magyarázatokkal közelebb hozni a kortársak kultúrájához a korábbi korok megőrzésre méltó alkotásait. A korszak bölcséleti prózája ugyanakkor eredeti, magyar nyelvű alkotásokban is gazdag. Szokták ezt a századot az enciklopédiák korának nevezni, és ekkor virágzott egy másik, különös műfaj is: a kivonat. Az irodalom köztársaságában egyaránt megbecsült helyet kapott a kiemelkedő, eredeti tehetség, a fordító és a kivonat készítője.

A *Magyarországi gondolkodók* 18. századi kötetének olvasása során úgy érezzük, hogy a *Magyar Remekírók* sorozat most megjelent kötete a felvilágosodás korának szellemében készült. Tüskés Gábor és Lengyel Réka megterveztek egy rendszert, amely nyolc részből áll: *bölcsélet, nyelv, irodalom, történelem, vallás, nevelés, társadalom, művészet*. Ezt követően választották ki a közlésre kerülő írásokat – a II. kötetben az ismeretek utóbbi négy területéről –, és döntötték el, hogy tematikusan hova sorolják a közölt szöveg egészét vagy a belőle kiválasztott részt. Megkeresték a korszak szakértőit, s felkérték őket a szöveggondozásra és a jegyzetek írására, valamint az idegen nyelvű szövegek fordítására (49, illetve 18 közreműködőt). Az elkészült közel másfélezer oldalas kötet jól tükrözi harmonizáló munkájukat, kiegészítéseiket és a gondos szerkesztést.

A könyv megfelelő használatát sokféle mutató segíti, amelyek az öt évvel ezelőtt megjelent első kötettel is kapcsolatot létesítenek. A türelmetlenebb és gyors eredményt kereső olvasó még egy tematikus indexet is szívesen látott volna, amelyet nálunk ritkán készítenek, pedig a belső összefüggések feltárásában rendkívül eredményes tud lenni. Ezeket a belső összefüggéseket azonban kiválóan érzékelteti és hangsúlyozza Tüskés Gábor és Lengyel Réka kísérő tanulmánya (1353–1408). Meggyőzően mutatják be a kötetben található szövegek koherenciáját, felhívják a figyelmet a 18. századi magyar bölcséleti irodalom legfontosabb tendenciáira és aktuális kérdéseire. Sokoldalú megvilágításba helyezik az eszmei, irodalmi és tudománytörténeti kérdéseket, rámutatnak az

egyes írások tematikai átfedéseire, a jellegzetesen magyar, avagy a francia, olasz, angol, német közvetítéssel készült írások sajátosságaira, a különböző műfajok, beszédmodok, szövegtípusok kivételes sokszínűségére.

A részletek kiválasztása és bemutatása egyaránt rendkívül gondos. Minden esetben megtudjuk a teljes szöveg forrását, fellelhetőségét, és nemcsak a részlet, hanem az egész mű sajátosságait is megismerjük. Több kéziratos, korabeli kiadásból származó, nehezen elérhető, a társadalomról és a művészetről való gondolkodás szempontjából jelentős írás mellett helyet kap néhány, ma már viszonylag könnyen megtalálható forrásból származó, de a téma szempontjából nélkülözhetetlen írás is.

A szövegek közlése a hűség elve mellett kerüli a nehézkességet, és élvezetes olvasat nyújtására törekszik. A sajtó alá rendezők a szakterületek és a közlésre kiválasztott írások kijelölését követően a szövegek gondozóinak és a jegyzetek készítőinek szabadságot adtak a sajátos jegyek kiemelésében. A jegyzetek így rendkívül sokoldalúak és változatosak: bemutatják a szerzőket, információkat közölnek a szövegek keletkezéséről, jelentőségéről, témájának fontosságáról. Sok esetben friss és alapos kutatásokra épülő pontosításokat olvashatunk magukról a szövegekről, a korban használt terminusokról, illetve az írók sajátos nyelvhasználatáról. Dicséretes az egységesítés és a pontosság a források és a fordítások esetében is.

A vallásra és a nevelésre vonatkozó szövegek

Mint a fentiekből kiderül, az antológia négy fő részből áll: *Vallás, Nevelés, Társadalom, Művészet*. Az első két részben a vallás témakörét huszonhat szemelvény képviseli, a nevelését huszonnyolc. Természetesen nincs lehetőségünk mind az ötvennégy szöveg részletes ismertetésére és méltatására: azokat a tendenciákat próbáljuk kiemelni, amelyek a válogatás alapján kirajzolódnak az olvasóban.

A *Vallás* témakörével kapcsolatos szövegek legfőbb érdeme az, hogy az iskolai oktatásban évtizedek óta gyakran tapasztalható egyoldalúság helyett – amelynek nyomán a nagyközönség a 18. századból szinte kizárólag a hagyomány ellen harcot vívó felvilágosult szerzőket ismeri –, a jelen kiadvány arra törekszik, hogy a vitákban részt vevők érveit és ellenérveit árnyaltan mutassa be. Rögtön az első szöveg szerzője, a jezsuita Szentiványi Márton a vallási egység megteremtésében látja a tartós és állandó béke garanciáját: szerinte ez természetesen a különböző vallásúak visszatérését jelenti a katolikus egyházba. 1785-ben Szaitz Leó amellet érvel, hogy még neves protestánsok szerint is lehetséges a katolikus hitben üdvözülni. 1792-ben Alexovics Vazul *A könyvek szabados olvasásáról* írva kifejti, hogy a divatba jött „románok”, azaz regények „vétkezni tanítanak”, és hogy „Russzó [...] nekünk keresztény tanítóknak halálos ellenségünk” (199). De nemcsak katolikus szerzők küzdenek a vallást veszélyeztető tanok ellen. A református Maróthi György, Szilágyi Sámuel, Buzinkai György és Domokos Márton által fordított és a debreceni városi tanács által támogatott mű, Jean-Frédéric Ostervald könyve 1745-ben ilyen címmel jelent meg: *A keresztények között ez idő szerint uralkodó romlottságnak kútfejeiről való elmélkedés*.

A maró gúnnyal megírt valláskritikai művek közül két szöveg emelkedik ki. Szacsy Sándor *Az Izé purgatóriumhoz való utazása* című, németből fordított műve a katolicizmus által vallott tisztítótűz fogalmának ironikus bemutatása; egy ismeretlen fordítónak Friedrich von Trenck munkájából készült átdolgozása pedig parodisztikus módon a katolikus papság szájába ad egy olyan imát, amelyben a püspökök a hit ellenégeinek elűzéséért, felakasztásáért vagy tengerbe fulladásáért könyörögnek.

Azt a tényt, hogy az európai vallási és filozófiai áramlatok nem voltak ismeretlenek hazánkban, több szöveg is tanúsítja. Csapodi Lajosnak a krisztusi kegyelemről írt 1769-es értekezése a janzenizmussal vitatkozik, Szent-Györgyi Gellért viszont 1795-ben a janzenizmushoz közel álló Louis Racine-nak a vallásról írt művéből fordít részletet. Nagyváthy János *Valláscserélés* című, félrevezető 1740-es dátummal 1790-ben kiadott dialógusában a beszélgetés egyik résztvevője a világi bölcs Montesquieu nyomán azt fejtegeti, hogy a vallásokat a nevelés, a klíma és a temperamentum szülte, illetve zavarta meg. Már eddig is köztudott volt, hogy Csokonaitól a *Természeti morál* d'Holbach-ból készült fordítás.

Külön csoportot képviselnek azok a szemelvények, amelyek a természet csodálatos voltából a nagyszerű Teremtőre következtetnek, így Horváth Györgytől a *Természetnek és kegyelemnek oskolája* (1775), Sófalvi Józseftől *A természet munkáiból vétetett erkölcsi elmélkedések* (1776), s főleg a módszer emblematisztikus művének, William Derham *Physico-teológiájának* Segesvári István által készített fordítása 1793-ból.

Nagy örömet jelent az antológia olvasójának az a stilisztikai változatosság, amelyet a szemelvények kitűnően illusztrálnak. Példaként idézzük a jezsuita Molnár János *A megtérő református* című munkájából (1763) a következő körmondatot: „Haszontalan biztatjátok magatokat azzal: hogy ti mind merő Sión leányi, a Szent Kánaán földének örökösi, Pátmos szigetében sýnlódó Krisztus hív szolgái, az angyali sereg hív társai vagytok: haszontalan csalogatjátok azzal lelketek ismeretét, hogy tinálatok vagyon a Szent Eklézsia; a mi eklézsiánk pedig merő füstös Babilon, mérget öntő undok kút, Antikrisztus udvara, vérszopó sárkány, mely a nehézkes asszony fia után leselkedik: haszontalan nevezitek a ti eklézsiátok szenvedő tagjait Zakariásnak, Illyésnek, Pálnak, száraz kenyéren tengődő Mikeásnak, kised Benjáminnak; az anyaszentegyház fejedelmet ellenben kit Heródesnek, kit Jezabelnek: haszontalan tettetitek magatokat, mintha csak ti hirdetnétek a Krisztus Jézus nevét, mintha egyebek csak Baált szolgálnának.” (61.)

18. századi prózánk gazdagságának érzékeltetésére e szépen felépített, erőteljes nyelvezetű szöveg után olvassunk el Bessenyei Györgytől *Az embernek próbája* (1772) todalékában található, rövidségükben frappáns gondolatokat: „A széles világon legbolondabb ember az, aki magát legokosabbnak gondolja. Egy okos, egy bolond összejönnek – mind a ketten nevetik egymást. Gondolod-é, hogy csak az okosnak van igaza? [...] Bolondság nélkül soha senki meg nem okosodik. [...] Jó lelkiesméret nélkül a legnagyobb elme legfertelmesebb veszedelem.” (95.)

A *Nevelés* témakörében ugyancsak megfigyelhető a téma megközelítési módjának változatossága. A 18. századnak mind az elejéről, mind a közepéről, mind az utolsó negyedéből is maradtak ránk dialogikus formában előadott szövegek, mint László Pálnak 1720-ban kiadott fordítása a „nagy emlékezetű Petrarcha Ferencnek a jó és gonosz szerencsének orvoslásáról írott két könyvecskéjé”-ből, Székely Lászlónak 1762-ből való, ugyancsak Petrarca-fordítása, kéziratban, 1781-ből pedig Derzsi János és Tordai Sámuel négy kötetre terjedő beszélgetéssorozata, amelyet „egy francia hölgy” munkájából ültettek át, *Kisdedek tudománnyal teljes tárháza* címmel. Ettől a módszertől gyökeresen eltérnek az aforizmagyűjtemények, mint az 1740-es években Grassalkovich Antal *Beteges és unalmas gondolatai* az egyidejűleg Faludi által is tolmácsolt William Darrel és Baltasar Gracián műveiből, magától Faluditól pedig az 1750-ben megjelent *Bölcs és figyelmetes udvari ember* című Gracián-fordítás. Érdeemes példaként idézni a talán kevésbé ismert pálos rendi Kollarics Joakim *Keresztény-világi intései*ből (1766) a latin „Si tacuisses, philosophus mansisses”-t átfogalmazó aforizmát: „Ha tudsz hallgatni, okos is tudsz lenni, mert a hallgatás anyja az okosságnak. A nyelves ember közönségesen tunya cselekedetiben.” (383.)

Bod Péter 1768-as *Szent Hilárius*ában olvassuk – többek közt – a következő kérdéseket és feleleteket: „484. Mi szolgál a tanítónak gyalázatjára? A tanítványnak tudatlansága, amint ellenben tanulásban való jó előmenetele annak tisztességére vagyon.” (385.) „509. Mi az álom? A tanulásnak ellensége, az időnek megemésztője; a vénembernek megerősítője, mint az vasnak az acél; a természetnek enyhítője.” (389.) Horvát Józsefnek egy angol műből latin közvetítő szöveg alapján készült, *Emberi okosság* című munkájából (1781) íme egy megszívlelendő gondolat: „Az ifjak szerelem alá vannak vetve, a középidősek szerelemre hajlandók, és a vének szerelemtől bolondulnak.” (424.)

Mint már a vallás témakörével kapcsolatban említettük, a nevelésre vonatkozó művekről is megállapíthatjuk, hogy Magyarországon nem voltak ismeretlenek a kor jelentős szellemi áramlatai. Mihályt István *Keresztény Senecája* 1761-ből a keresztény sztoicizmust képviseli, külön egységet, „bokrétácskát” szentelve a magánosság és a hallgatás szeretetére, Ányos Pál pedig 1782-ben *A világi gyönyörűségeknek haszontalanságáról* értekezve azt keresi, hol lehet a békességet, a nyugalmat megtalálni. A vallási áramlatok között a már érintett fizikoteológiának a nevelésben is van szerepe: ezt példázza Szőnyi Benjáminnak Charles Rollin művéből készített fordítása, a *Gyermekek fizikája* (1774). Marton István *Keresztény teológusi morálja* (1796) ugyancsak hangsúlyozza: „Jézus erkölcstudománya általán fogva a természeti okossággal megegyező volt.” (528.)

A magyar nyelv jogaiért, a tudományos munkákban való elismertségéért folyó küzdelem bontakozik ki Benyák Bernátnak franciából készült, *Okos elmének mulatozásai* című átültetéséből (1783). Benyák a filozófiai és a retorikai szaknyelvet magyarul akarja megteremteni. Azt, hogy ez milyen mértékben sikerült neki, az is illusztrálja, hogy a tőle vett szemelvényhez fűzött kiadói jegyzetekben semmiféle latin kifejezést nem kellett megmagyarázni. A matematikai terminológia magyarításának ékes példája Dugonics Andrástól *A tudakosságnak* (azaz a matematikának) első könyve (1784).

Az ő szövegéből inkább az általa alkotott, ám meg nem honosodott magyar kifejezések igényelnek magyarázó jegyzeteket, bár számos szakkifejezése átment a köztudatba, mint a *csúcs*, a *hasáb*, a *kőb* és az *egyenlet*.

1790 körül már több, kifejezetten a nevelés egészét átfogó pedagógiai értekezés születik meg. Fejér György németből fordítja *A kisderek vallásbéli oktatása* című munkát (1790), Takáts József *Értekezés a nevelésről* című, szintén 1790-ből való feljegyzése Festetics György számára állít össze – kéziratban maradt – pedagógiai programot. Konkrét oktatási-nevelési tervezet 1792-ből Tessedik Sámuel latin nyelven összeállított szövege: *Előterjesztés a szarvasi gazdasági iskola ügyében*. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a 18. század végét a magyar neveléstörténetben úgy tekintjük, mint a pedagógia emancipációjának pillanatát.

Illő, hogy a kötet bírálója a szövegközlés hűségével is foglalkozzék. Ezt a munkát természetesen csak szűrőpróba formájában lehet elvégezni. Egybevetettük Ostervaldnak Maróthi György és mások által készített, *A romlottságnak kútfejeiről* című fordításának 1745-ben kiadott szövegét a jelen kötetben közölt szemelvénnel, valamint Illei János Boëthius-fordítását a most közölt részlettel. A szöveg mindkét esetben pontos, kihagyások nélkül, a mai helyesírás szabályaihoz igazítva az egybe- és a különírást, illetve a mássalhangzók régies írását, mint például a 18. században ts-sel írt cs-t, az eredeti szóalakok (főleg a magánhangzók) megőrzésével, mint *nyavaládnak*, *esmérem*, *vélek* ('velük'), *fájdalmokkal* stb. A jegyzetek is pontosak, tömörek, alaposak. Az a tény, hogy bizonyos fogalmak, kifejezések értelmezése (például: *quietisták*) számos szemelvény kapcsán újra meg újra előfordul, teljességgel indokolt, hiszen ha valaki csak néhány szemelvényt olvas el az antológiából, annak is meg kell kapnia a szükséges felvilágosítást az adott szövegekhez.

A társadalomra és a művészetre vonatkozó szövegek

Társadalom cím alatt huszonnégy szöveget olvashatunk, amelyek közül négy latinból és egy németből készült fordítás. A válogatás figyelemre méltóan érdekes, és jól tükrözi a korabeli politikai-filozófiai-jogi gondolkodást. A kiválasztott szövegek időrendben követik egymást, így egységes képet kapunk arról, hogyan gondolkodtak a 18. században a magyar értelmiség képviselői, de arról is, mennyire felerősödött, kiváltképpen 1790 körül, a társadalomfilozófiai gondolkodás. Ugyanakkor lehetővé teszi az olvasó számára, hogy képet alkosson arról, melyek azok a kérdések, amelyek a különböző időszakokban kivételesen aktuálisak voltak. Az aktualitás oka többféle: egyes gondolkodók a korabeli magyar társadalom problémáit elemzik megoldásokat keresve, mások a külföldön működő modellek alkalmazhatóságát kutatják, megint mások áttételesen fogalmazzák meg azokat különböző irodalmi műfajokban, amilyen az esszé, a dialógus vagy a levél. Egységes koncepcióra épül a kötet, bemutatva a korabeli gondolkodók látásmódjának és írásmódjának változatosságát, de a hasonlóságok felfedezését is lehetővé teszi, még a keletkezésük vagy szerzőjük szempontjából nagyon távol eső művek esetében is. A tematika egyszerre állandó és változatos, felöleli az ország politikai stá-

tusa, kormányzása, az akadémiák, a sajtószabadság, az egyetemek, a legitimitás, a törvények szerepének kérdéskörét. A tematikai sokszínűség érinti a gazdasági, a politikai, a jogi, a társadalomelméleti gondolatok sajátosan magyar kérdéseit, amilyen a politikai függőség, de az európai tendenciákkal párhuzamos gondolatokat is láttatja, amilyenek az emberi társadalom kialakulásáról és fejlődéséről, a társadalom működéséről, az emberek boldogságáról, a „vademberről”, a nők társadalmi helyéről és szerepéről való gondolkodás. A társadalmak intézményi felépítése ugyancsak hangsúlyt kap a szövegekben, így a politikai irányítás, a függetlenség lehetősége, a megfelelő törvények szerepe, a jogviszonyok. Megkapjuk a társadalmi és különösen a jogi gondolkodásban gyakori latin szavak, fordulatok és idézetek fordítását, a mitológiai nevek feloldását. Különösen részletes az annotáció a történelmi alakok és események kapcsán, ami szükséges a szövegek vagy szövegrészek megfelelő megértéséhez.

A szerzők vonatkozásában a társadalmi gondolkodás érdekes ívet mutat az antológiának ebben a részében: a politikai vezetésben részt vevő, kiemelkedő egyéniségektől (Forgách Simon, II. Rákóczi Ferenc) a társadalmi közéletben és az irodalomban helyet kereső nőírókig jut el (Molnár Borbála és Újfalvi Krisztina), magába foglalva az egész nemzetnek szánt, az egy rétegnek szóló, vagy a teljesen intim író–olvasó kapcsolatra épülő írásokat. Megtalálhatók közöttük a politikai, az irodalmi és a kulturális élet kiemelkedő alakjai, amilyen II. Rákóczi Ferenc, Bessenyei György, Tessedik Sámuel, Orczy Lőrinc vagy Kazinczy Ferenc, akik a társadalom, a korabeli gondolkodás alakulásában is szerepet játszottak, de vannak közöttük ismeretlen szerzők és fordítók is.

A *Művészet* témakörébe tartozó írások mutatják a kötetben a legnagyobb változást. A huszonkilenc szöveg többsége magyar nyelven íródott, de van közöttük tíz latin és három német nyelvből készült modern fordítás is. Megtaláljuk a legfontosabb elméleti szövegeket a 18. században újradefiniált és önálló tudománnyá váló esztétikáról, amelyet az érzékszervekre hatást gyakorló művészetként jellemeznek az írások. A tudományterületek is ennek megfelelően határolhatók el egymástól: a válogatásban közülük a szemet gyönyörködtető művekről készült írások dominálnak, amilyen a festészet, az építészet, a rajz, a domborművek bemutatása; ugyanakkor több szöveg foglalkozik a hang keletkezésével, a szónoklattannal, a verseléssel, a zenével. Olvashatjuk a korban ismert európai és magyar koncepciókat a szépről és az ízlésről, amelyek közül ki kell emelni a Szerdahelyi György Alajos *Esztétikájából* származó részleteket, Balogh Piroska nemrég megjelent, értő fordításával és jegyzeteivel, miközben részleteket olvashatunk belőle Szép János korabeli fordításában is. Kéziratból közli a kötet a Baumgarten könyvből készült latin nyelvű kivonat, Julius Gabelhofer pesti egyetemi tanár írásának modern magyar fordítását, gondos jegyzetekkel, amelyek Kiss Béla munkáját dicsérik. Képet alkothatunk a korabeli magyar tervekről a művészeti oktatás terén, részleteket olvashatunk művészeti tankönyvekből, programokból, utasításokból.

A kötetben közölt írások megfogalmazói között találunk európai hírű művészt, mint Joseph Haydn, jelentős tanáregyeniségeket, közöttük van az esztétikával foglalkozó Szerdahelyi, Gabelhofer, Schedius Lajos, Maróthi György, Korabinszky János

Mátyás, de a történelemmel és a régészettel foglalkozó művészeti jellegű munkák sem hiányoznak (Tersztyánszky János, Széless György, Schönvisner István). Jelen vannak írásaikkal a művelt megrendelők, mecénások, így Eszterházy Károly és Szily János, a mérnökök és az ügyvédek, így Balla Antal és Molnár Ferenc. A kevésbé ismert szerzők mellett a 18. század végének neves íróitól, folyóiratok alapítóitól is olvashatunk az esztétika tudományának alakulása szempontjából fontos szövegeket, akiknek tevékenysége ismertebb ezen a téren is: Szentjóni Szabó László, Kármán József, Verseghy Ferenc, Sándor István, Molnár János. Érdekes megjegyezni, hogy akárcsak a *Társadalom* című részben, itt is három azonosítatlan (anonim) szerzővel-fordítóval találkozunk (ezeknek a szövegeknek nagy részét a *Mindenes Gyűjtemény* francia forrásból származó fordításai jelentik).

Talán az építészettel összefüggő írások a leggazdagabbak és legváltozatosabbak, tükrözve, hogy ennek a művészeti ágának a fejlődése nemcsak a gondolkodás, hanem a gyakorlat terén is lendületes volt, valamint azt is, hogy jelentősen hasznosították ennek a művészeti ágának korábbi európai eredményeit. Arra is következtethetünk, milyenek voltak a korabeli városok, és hogy közülük melyeknek volt a fejlődése különösen dinamikus, amilyen például Kassa, Pozsony, Esztergom, Eger, Gyulafehérvár.

Megjegyzésre méltó, hogy a *Művészet* területéről válogatott szövegek annotálásában feltűnően gyakran olvashatjuk, hogy első előfordulásról van szó: részleteket találunk például az első magyar építészeti témájú vagy zeneelméleti szakkönyvből. Itt említjük meg a kötetben található szép kivitelű illusztrációkat, amelyek a művészetek különböző területeihez kapcsolódnak.

A kötetet többféleképpen lehet olvasni. Élvezetet nyújt a szövegek folyamatos olvasása, kiváltképpen akkor, ha közben fellapozzuk a róluk készült jegyzeteket. Ha az olvasó erre vállalkozik, művelődéstörténeti utazásban lesz része, és nemcsak a magyar kultúra sajátos területe tárul fel előtte, hanem az az európai közeg is, amelyből származik, vagy amellyel párhuzamosan kialakult, vagy amelyhez képest éppen eltérő, egyedi. Érdeemes odafigyelni arra, hogy az értekező prózában írt művekben milyen témát választ a magyar gondolkodó, de arra is, hogy milyen iskolákat látogatott, milyen kapcsolatokkal rendelkezett, milyen nyelveket ismert, kikre hivatkozott, milyen volt vallási, filozófiai meggyőződése, hogyan alakult egyéni pályája, milyen körülmények között fogalmazta meg az itt olvasható írásokat. De forrásszöveggént is hasznos lehet az olvasónak a kötet. Különösen a 18. század fiatal kutatói számára lehet fontos, hogy együtt szerepelnek tematikailag összetartozó eredeti szövegek, több esetben olyanok is, amelyek eddig nem jelentek meg nyomtatásban. A szövegválogatás és a jegyzetek felhívják a figyelmet olyan területekre, ahol sok érdekes, feltárássra és kutatásra méltó anyag található. Új kutatási eredményeket is közölnek a jegyzetek, így például Kármán József *A nemzet csinosodása* című programírásának annotálása során Szilágyi Márton Uránia-kiadásához képest jelentősen gazdagította jegyzeteit, kiegészítve a legfrissebb kutatási eredményekkel. Az idegen nyelvű írások modern magyar fordításban való közlése talán – az eredetileg is magyarul írott művek mellett – jobban lehetővé teszi az olva-

sónak azt is, hogy bepillantson a 18. század végi intézmények életébe. A magyarországi egyetemek története szempontjából mindenesetre rendkívül érdekes, ahogyan a korabeli írások és a vonatkozó jegyzetek fényt vetnek a pesti esztétika tanszék létrehozására és működésére vagy a professzorok kiválasztásának procedúrájára. A tanítás színvonaláról beszédesen vallanak a tankönyvnek készült könyvek és segédkönyvek, még az előadásokról jegyzeteket készítő hallgatókról is árulkodnak a szövegek.

Szerdahelyi György Alajos 1778-ban írt könyvének bevezetőjét idézzük záró gondolatként, annak illusztrálására, hogy a most megjelent kötet valóban a 18. századi magyarországi gondolkodókra jellemző meggyőződést és lendületet érvényesíti: „Korunknak mindig is igen nagy dicsőségére válik majd, hogy a tudományok és szabad művészetek teljes birodalmából a széptudományokat egyfajta különleges gonddal, odafigyeléssel ápolja és műveli.” (812.)

Irodalomtörténeti Közlemények 119, 6 (2015): 859–865.

További bírálat // Further review

BUDA Attila. *Kortárs* 60, 4. sz. (2017): 97–98.

AZ ESTERHÁZY CSALÁD ÉS A MAGYARORSZÁGI MŰVELŐDÉS //
THE ESTERHÁZY FAMILY AND CULTURE IN HUNGARY

KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, szerk., a képanyag összeállításában közreműködött: TÜSKÉS Anna *Az Esterházy család és a magyarországi művelődés: Képek és szövegek a XVII–XIX. századból*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2013.

MACZÁK Ibolya
Kaleidoszkóp »ez világnak gyümölcsiről«

„Ez világnak gyümölcsiről, / Szép kerteknek virágiról” – felelhetnének egy Esterházy Páltól vett idézettel *Az Esterházy család és a magyarországi művelődés* című kötet összeállítói arra kérdésre, hogy miről is szól ez a kiadvány. Vállalkozásuk középpontjában ugyanis az Esterházyak által létrehozott, vagy hathatós segítségükkel megvalósult „világi gyümölcsök” – azaz kulturális értékek állnak.

A több szempontból is hiánypótló kötet Esterházy Pál (1635–1713) halálának 300. évfordulójára jelent meg, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete által Kőszegen megrendezett *Irodalom, művészet, barokk reprezentáció Esterházy Pál udvarában* című nemzetközi konferencia alkalmából. A tudományos tanácskozás elsősorban a költő-zeneszerző-nádor mecénatúrájával és a nevéhez köthető reprezentációs tevékenységgel foglalkozott, így jól illeszkedett tematikájához e forráskiadvány megjelentetése. *Az Esterházy család és a magyarországi művelődés* című könyv ugyanis több tekintetben sajátos keretbe foglalja a konferencián elhangzottakat, például azáltal, hogy forrásanyagokkal egészíti ki a tanácskozáson elhangzott tudományos eredményeket. A kiadvány abból a szempontból is kapcsolódott a konferencia programjához, hogy a nádor alakját családtörténeti kontextusba illesztette. A szerkesztők fő célja ugyanis az volt, hogy a kötetben közölt forrásszövegek és képek révén bemutassák az Esterházy család kétszáz éves történetének jelentősebb eseményeit és alakjait.

Eljárásuk egyértelművé teszi, hogy miért épp e család lett a kulturális szerepvállalás zsinórmértéke. A kötet tömör, lényegre törő, informatív előszavában a szerkesztők meg is határozták azokat a tényezőket, melyek révén az Esterházyak a mai napig a főnemesség értékmérőjének tekinthetők. Leglényegesebb ezek közül az, hogy bár a családnak három ága alakult ki (Esterházy Ferenc fiai közül Miklós a fraknoi, Dániel a cseszneki, Pál pedig a zólyomi ág alapítója volt), a majorátus intézménye biztosította a vagyon egy kézben maradását. Egyházi vagy világi szerepvállalásuk révén azonban a grófi ágak egyes tagjai is jelentős vagyonnal rendelkeztek, s ezt sok esetben maradandó művelődési értékek létrehozására fordították. Mindehhez azonban nélkülözhetetlennek bizonyult a család egyes tagjainak műveltsége, minőségigénye, ami sok esetben – nyilvánvalóan a gondos iskolázottság, sokoldalú műveltség következtében – újtónak, iránymutatónak bizonyult egy-egy korszakban. Amint arra a forráskiadvány szerkesz-

tői is felhívják a figyelmet, e vonások a hosszú távú gondolkodás képességével és a magas szintű alkotótevékenységgel párosultak.

Mindezt több okból is fontos hangsúlyozni, hiszen annak ellenére, hogy az Esterházy család története szorosan összefügg Magyarország és Közép-Európa művészet- és művelődéstörténetével, politikai okokból – kényszerű, hosszú ideig tartó elhallgatás miatt – máig számos feltáratlan vonása van. S jóllehet az elmúlt évtizedek magyar és osztrák kutatásai némiképpen pótolták a hiányzó információkat, illetve az azokon alapuló értelmezéseket, elemzéseket (és árnyaltabb képet adtak az egyes Esterházy-családtagok tevékenységéről is), mindenképpen fontosak az ilyen típusú összegzések.

Bár a család történetének számos aspektusát – főként az egyes családtagok politikai szerepét – a különböző korok és tudományos iskolák különféleképpen értelmezték (egymással olykor szöges ellentétben), de a művelődéstörténetben betöltött szerepét sohasem vitatták. Ez nem is meglepő, hiszen nehéz lenne függetleníteni Haydn tevékenységét vagy a fraknoi műgyűjteményt a családtól. (Kevésbé ismert tény, hogy II. Lajos király kardját, vagy a családi hagyományban Hunyadi Mátyás mentéjeként számon tartott kabátkát éppúgy az Esterházyak gyűjtőszennvedélye mentette meg az utókor számára, mint Lorántffy Zsuzsanna bársony ágyterítőjét.)

A kötet fő célja a létrehozók megfogalmazása szerint az volt, „hogy a kiválasztott szövegek és képek segítségével végigvezessen a családtörténet kétszáz éves szakaszának fő eseményein, felidézze az irodalom-, zene-, művészet- és művelődéstörténeti szempontból fontos egyéniségeket, érzékeltessen jellegzetes történelmi és mindennapi helyzeteket, láttasson emberi vonásokat, tárgyakat, épületeket.” Ez a célkitűzés maradéktalanul megvalósult, sőt az összeállítók túl is léptek ezen. A könyv ugyanis sok esetben olyan összefüggésekre világít rá, amelyekre a későbbiekben tanulmányok, kutatási projektek épülhetnek. Ily módon tehát nemcsak formai, hanem tartalmi szempontból is sajátos, sokszínű kaleidoszkóp-szerkezet valósul meg benne.

A kötet nemcsak tudományos célú ismeretszerzésre alkalmas, hanem kielégíti az érdeklődő olvasó igényeit, illetve az ismeretterjesztés, valamint a reprezentáció kívánalmait is. A szövegközlések átírása – noha alkalmazkodott a különböző korszakok és közreadói célok gyakorlatához – lehetővé teszi, hogy a korszakban kevésbé járatos olvasók is megértsék az adott szemelvényt, ugyanakkor ízelítőt kapjanak az egyes korszakok nyelvezetéből. A kiadvány szerkezete arányos, jól tagolt, változatosságánál fogva fenntartja az olvasó érdeklődését.

Nyilvánvaló érdeklődésre tarthat számot Esterházy Pál 1664-ben kelt levele, amelyben főként felesége betegsége felett sajnálkozik – ám az írás utóiratában részletes leírást közöl azokról a hadi eseményekről, melyekben szerepet vállalt. Hasonlóképpen kuriózum értékű Haydn kísérlőlevele az *Applausus-kantátához*, az előadásra vonatkozó szerzői utasításokkal.

A kötet kaleidoszkóp jellege a forrásanyagok kiválasztásában és azok tartalmi sajátosságaiiban is megnyilvánul. A versek, politikai tárgyú írások, naplórészletek mellett éppúgy helyet kapott Haydn eszterházai szerződése, mint a fraknoi kincsestár 1725-ből származó leltára vagy a Pálffy János által írt, 1784-es kastélyleírás.

A kiadvány újszerűségét és változatosságát olyan finom szerkesztési szempontok is mutatják, mint az a tény, hogy az Esterházyakkal ez idáig szorosabb összefüggésbe egyáltalán nem, vagy kevéssé hozott szerzőkre vonatkozó forrásokat is felvonultat e kötet. Ezek közé tartozik Mikes Kelemenről a *Törökországi levelek* egy részlete, melyben Esterházy Antal halálának körülményeit mutatja be a szerző. A szűkebb szakmai közege kívüli kevéssé ismertek az Ányos Pál által írt *Nagyméltóságú Galánthai Gróf Esterházy Pálnak pécsi püspökségre lett felemeltetését inneplő versek* vagy Kazinczy Ferenc Esterházy Károlynál tett látogatásáról szóló írása – a forráskiadvány érdeme ezek közlése is.

A sokféleség az azonos műfaj különféle árnyalatainak bemutatása révén is jelen van a kötetben: jó példa erre a háromféle temetési beszéd közlése. Hoffmann Pál 1653-ban írt, négy, Vezekénynél hősi halált halt Esterházy tiszteletére készült szövege – az Esterházy Lászlóra vonatkozó rész – éppúgy egészen más korszakot és szemléletmódot képvisel, mint Vargyassi András 1713-ban Esterházy Pál felett mondott prédikációja, vagy Padányi Bíró Márton 1746-ban készült, Esterházy Imre esztergomi érsek temetése alkalmából mondott beszéde.

A szerkesztők nagy hangsúlyt fektettek az illusztrációs anyag összeállítására. Ez nem meglepő, hiszen a kötet előszavában fontos célként fogalmazták meg, hogy „rá kívánunk mutatni a szöveges és a sokszorosított grafikai források gazdagságára, sokrétűségére, mivel ezek többsége eddig kisebb figyelmet kapott a szélesebb nyilvánosságban.” A kötet illusztrációit látva ez utóbbi – sajnálatos módon helytálló – megállapítás érthetetlennek tűnik, mivel a kötet képanyaga rendkívül változatos és jól illik a különböző szövegekhez. Sajátossága, hogy fekete-fehér volta lehetővé teszi, hogy harmonikusan alkalmazkodjon a kiadvány egészéhez, de – gazdag formavilága és témavariációi révén – új információkat adjon, s ugyanakkor biztosítsa a kiadvány egységességét is.

Esterházy Pál ifjúkorára vonatkozó visszaemlékezéseit jól illusztrálja az ifjú főurat ábrázoló Widemann-metszet. A vezekényi hősök felett mondott gyászbeszédet is kitűnően egészíti ki a temetési menetet ábrázoló metszet, amely ugyanakkor szoros összefüggésben áll a kötetben ugyancsak közölt, a csatát és az elhunytakat egyaránt ábrázoló Küssel-metszettel, valamint a Lang-féle *castrum doloris*-ábrázolással. Esterházy Pál különféle portréi is szerepelnek: így például a nádorrá választása idejéből származó Jacob Hoffmann-metszet, vagy a mellszobrát ábrázoló Rosetti-illusztráció. Az illusztrációs anyag (fő funkciója mellett) éppolyan sokszínű, kaleidoszkopszerű összefüggérendszer alkot, mint a kötet szöveges anyaga.

Összességében tehát elmondható a kiadványról, hogy célkitűzését messze meghaladva számos új ismerettel gazdagítja olvasóját. Keretbe ágyazza a korábbi ismereteket, de megajándékoz a felfedezés örömeivel is. Számos információt közöl, de még ennél is több új összefüggésre mutat rá. Kiválóan alkalmas tehát arra, hogy – Esterházy Pál szavaival élve – „*Ember szívét, hogy nevelje, / Örömet is felemelje*”.

reciti.hu 2013.12.28. <https://www.reciti.hu/2013/1579>

KISS Margit

Az Esterházy család tagjai napjainkban egyre nagyobb figyelmet kapnak a politika-, irodalom-, művelődés-, művészet- és zenetörténeti kutatásokban, és hála a különböző kiállításoknak, prezentációknak a nagyközönség is mind többet ismerhet meg e nagy múltú főnemesi család életéből. A művészetpártolói, mecénási, színházi, műgyűjtői, építtetői, zenei, irodalmi tevékenységüknek köszönhetően a család egyedülálló szerepet töltött be a magyarországi művelődésben, udvaraik a korban jelentős kulturális központokként működtek.

Az antológia Esterházy Pál halálának 300. évfordulóján az „Irodalom, művészet, barokk reprezentáció Esterházy Pál udvarában” című nemzetközi tanácskozás alkalmából jelent meg. Jóllehet a mostanáig napvilágot látott kiadványokban már alaposan tárgyalták a különböző művészeti részterületek és a család kapcsolatát, az Esterházyak és a művelődéstörténet viszonyrendszerének egészét bemutató gyűjtemény eddig nem készült. Az antológia jelentőségét leginkább ebben az összetettségben határozhatjuk meg. Az irodalmi vonatkozásokon kívül például a képtárral, a kincstárral és Esterházy Pál zeneszerzői tevékenységével kapcsolatos dokumentumok is bekerültek a kötetbe.

A könyv tudományos ismeretterjesztő céllal készült, mégis rávilágít azokra a kiaknázatlan területekre, amelyek alaposabb feltárássra szorulnak. Ezek közé tartozik többek között Esterházy Pál irodalmi tevékenysége, az Esterházy-könyvtárak leltárba vétele, a családi ikonográfiát feldolgozó katalógus megjelentetése, valamint a főúri családhoz kapcsolódó különböző minőségű szövegek nyelv- és stílustörténeti vizsgálata.

A kötet kronologikus felépítésű: Nyáry Krisztina – Esterházy Pál *Rövid krónikája* (1624–1689) az első és Fejér György Eszterházáról szóló *Utazásbéli jegyzetei* (1824) az utolsó írás. A szövegeket a témához illeszkedő korabeli képanyag egészíti ki: a kötet összesen ötven szöveget és ezek illusztrálására ugyanennyi sokszorosított grafikát tartalmaz. Kép és szöveg szoros egységet alkot, gyakran tartalmi, személyi, földrajzi vonatkozásban is egymáshoz kapcsolódnak. A közölt forrásanyag javarészt ugyan már szerepelt különböző szakmai publikációkban, de együtt, ebben az összeállításban még nem jelent meg, és a szűkebb szakmán kívül a szélesebb közönség egyáltalán nem vagy csak kis részben ismerhette.

A körütekintő válogatásnak köszönhetően az antológia többféle szempontból látja a család történetének mintegy kétszáz éves időszakát. Az irodalmi, művészeti, zenei élet jelentős személyiségeivel találkozhatunk a szemelvényekben, amelyek egyben felidéznek hétköznapi, történelmi, ünnepi eseményeket, korszakos tetteket, apró mozzanatokat, érzelmeket, műtárgyakat, épületeket és tájakat is.

Hangsúlyos szerepet kapott a kötetben Esterházy Pál herceg, aki politikusi, államférfiúi, katonai tevékenysége mellett nemcsak művészetpártoló, hanem maga is művész volt. A szövegek bő ötöde tőle származik. A család többi jelentős tagjai közül Esterházy Miklós, Esterházy Imre, Esterházy Ferenc, Esterházy „Fényes” Miklós, Esterházy Károly és Esterházy (II.) Miklós írásait olvashatjuk a kötetben. De nemcsak

az Esterházy család tagjait szerepeltetik szerzőként a szerkesztők, hanem azokat a neves korabeli írókat, költőket is, akiknek a műveiben a család valamelyik tagja megjelenik: Gyöngyösi István, Mikes Kelemen, Bessenyei György, Ányos Pál, Kazinczy Ferenc, Berzsenyi Dániel.

A szövegek időbeli eloszlása egyenletes, több esetben azonban nem teljes terjedelmükben olvashatók, hanem jellemző részletekkel találkozunk. Ezzel a kiemelés, a hangsúlyos részletek bemutatása és a figyelemfelkeltés volt a szerkesztők célja, ugyanakkor a mű egészére jellemző műfaji, szerkezeti, poétikai és retorikai sajátosságok olykor elkerülhetetlenül a háttérbe szorulnak.

A válogatásban többségében magyar nyelven született írások találhatók, de van néhány latinból és németből készült fordítás is. A szövegek közreadása nem egységesen történt. A művek egyik részét mai átírásban közölték a régies írásmód jellegzetességeit különböző mértékben meghagyva, másik részük betűhív átírat, a harmadik csoportot a fordítások alkotják, amelyek a mai helyesírást követik. A két évszázados időszakból nagyon eltérő minőségű szövegkiadásokkal dolgoztak a szerkesztők, ezért sem lehetett céljuk az írásmódok egységesítése. A szemelvények és a képek pontos forrásmegjelölése a kötet végén egybegyűjtve található. A borító igényesen megtervezett, és mind a papírmínőség, mind a tipográfia megválasztása hozzáértéssel történt.

Két fő vonulat rajzolódik ki a kötetből. Az egyik a kronológia, amely nem egyszerűen időmetszet a család életéből, hanem különféle történeti folyamatokat is jelöl. A másik a műfaji-tematikai: a műfajok, témák ismétlődése és ebből a szempontból az állandóság a meghatározó.

A kötetet lapozva Nyáry Krisztina és Esterházy Pál már említett családi krónikáját követően négy írást találunk Esterházy Miklóstól: a *Gondolatok az ország védelméről* című politikai témájú értekezést, majd végrendeletét, és két levelét, amelyből a Rákóczi Györgyhoz írott hivatalos, míg a Lónyai Zsigmondhoz írott inkább személyes hangvételű. Esterházy Pál írásai a kötet jelentős részét foglalják el. Legkorábbi prózai írása: *Visszaemlékezése ifjúkorára*, de megtaláljuk jelentősebb költeményeit is, például *Az világnak mulandó voltáról*; *Az szerencse forgandóságának nem köll hinni* stb.; továbbá a Zrínyire emlékező *Mars Hungaricus* részletét; levelei közül az egyik Esterházy Orsolyához írottat; egyéb prózai írásaiból a *Főrtői csudálatos boldogságos Szűz képét* és a *Tizenhetedik szombat* című művének részletét; végezetül 1678-as végrendeletét. Hoffmann Pál *Prédikációja* Esterházy László és testvéreinek temetésére, valamint Gyöngyösi István *Palinódia (Kesergő Nimfa)* című, Esterházy Pálnak ajánlott költeménye az időrend miatt beékelődik Esterházy Pál írásai közé. Vargyassi András emelkedett hangvételű halotti beszédében emlékezik Esterházy Pálról; Mikes Kelemen a *Törökországi levelek* néhány részletében Esterházy Antal halálát eleveníti fel.

Az irodalmi szövegek után egy történeti és művészettörténeti szempontból egyaránt jelentős dokumentumrészlet következik: *A fraknói kincstár leltára* 1725-ből. Ebből megtudhatjuk, hogy a számozott almáriumokban milyen nemesfém, drágakő ékszereket, dísz tárgyakat őriztek. A leírások több esetben részletesen taglalják a tárgyak

alkotóelemeit is. A legenda műfaját képviseli Esterházy Imre *Alamizsnás Sz. Jánosnak alexandriai pátriárkának élete* című művének részlete. Esterházy Ferenc pápai építkezéssel kapcsolatos levelét Padányi Bíró Márton etimológiai fejtegetésre alapozott gyászbeszédének részlete követi. Jogi témájú írás *Joseph Haydn eszterházi szerződésének* részlete, amely zenetörténeti kuriózum. A továbbiakban két levelet is találunk a zeneszerzőtől: az egyiket Esterházy Miklós herceghez írta hivatalos ügyben, a másik az egyik szerzeményéhez írt kísérőlevél, az előadókhoz szóló utasításokkal. Bessenyei György *Az Eszter-házi vígasságok és Delfén* című művének részletei eleven hangulatfestésükkel keltenek figyelmet. Tárgyszerű ismertetést olvashatunk *Ferdinánd főherceg és a bécsi udvar Eszterháza* címmel. *Esterházy Miklós herceg utasítása a színház működésére* a színház életébe enged bepillantást. Ezután verses darabok következnek: Dallos Márton rímekbe szedi Eszterháza leírását, Ányos Pál Esterházy Pált köszönti *Nagyméltóságú Galanthai Gróf Eszterházi Pálnak pécsi püspökségre lett felemeltetését inneplő versek* címmel.

Művészettörténeti forrás Pálffy János: *A Magyar Királyság-beli eszterházi hercegi kastély leírása* című munkája. Színháztörténeti dokumentum a *Franz Diwald társulata Eszterháza* című írás. Személyes hangvételű, árnyalt jellemrajzot adó szemelvény *Kazinczy Ferenc látogatása Eszterházy Károlynál Egerben*. Az *Eszterháza leírása* rövid, tárgyszerű bemutatás, személyes megjegyzésekkel. Expresszív hangú írás, műfajában azonban eltér az előzőektől *Joseph Haydn levele Genzingernéhez*. *Vályi András leírása Eszterháza*ról tárgyszerű, aprólékos bemutatást ad a „Magyar Verszáliá”-ról. *Esterházy Károly végrendelete* az előbbiektől eltérően már sokkal szikárabb, tömörebb stílusban íródott. Berzsenyi Dániel Esterházy (II.) Miklóst dicsőítő verse után következik egy, a kötetben eddig nem szereplő, műfaj: *Híradás Joseph Haydn budai hangversenyéről*. Az 1800-as évet átlépve Esterházy (II.) Miklós két hivatalos leiratát olvashatjuk: rendeletét Haydnhoz és utasítását a grafikai gyűjtemény új rendezésére. Haydn Antonio Pollinellihez írott köszönőlevele a hercegi zenekar meleg hangú elismerése. Végül Fejér György *Utazásbéli jegyzetek [...] Eszterháza*ról című leírása zárja a sort.

Az időrendben közölt szövegek rávilágítanak az egymást követő nyelvi, kifejezésbeli, nyelvhasználati, mondat- és szövegalkotási formák alakulására, és megfigyelhetjük az írásmódok egyének és korstílusok szerinti változását.

Az antológia darabjai műfaji szempontból rendkívül változatosak: a már említett műfajokon kívül található köztük például napló, vallásos és politikai elmélkedés, memoár, lírai költemény, tudósítás, úti jegyzet, beszámoló. Ebből is látszik, hogy nem kizárólag szépirodalmi művek bemutatása volt a cél, hanem olyan szövegek közreadása, amelyek történeti, művelődéstörténeti szempontból jelentősek, és gyakorlati oldalról mutatják be a család tagjait. A műfajok időbeli változását is érzékelteti a kötet. Így például a halotti beszédek vizsgálatával kijelölhetjük a közölt darabok helyét a műfaj történetében.

A válogatás alapján a kifejezőmód, stílus, hangnem felől közelítve is megfigyelhetjük a szövegek változatosságát. A levél műfajában például találunk az antológiában hi-

vatalos, félhivatalos, személyes és érzelmeiktől telített írást is. A fennkölt, túláradó, bonyolult, többszörös alárendelésű körmondatoktól a könnyed, hangulatfestő ábrázolásokon át a letisztult, tömör, tárgyilagos kifejezésmódig mindenre találunk példát. A költők, mint például Berzsenyi, Ányos stb., dicsőítő módon, nagy pátosszal verselték meg a család jelentős tagjait. Ugyanakkor találkozhatunk a szemelvények közt ki-fejezetten kritikus hangvételű szövegekkel is, mint például *Joseph Haydn levele Genzingernéhez* vagy az *Esterháza leírása*.

A közölt szövegek tanúsága szerint a 17. század végén szembetűnő a törekvés a tájji szélsőségektől mentes, kiegyenlítettebb nyelvhasználati típus kialakítására. Látható az is, hogy a 18. század elején a magyar szó- és kifejezőkészlet viszonylag szegényes volt, jobbra latin terminológiai megfelelőket találunk, és nem beszélhetünk szókészleti, frazeológiai, mondatsemantikai, stilisztikai normarendszerről. A hang-, alaktani és helyesírási normarendszer is csupán a legműveltebbek körében volt ismeretes. Megfigyelhető, hogy a 18. század második felében az írók többnyire táji elemeket őrző beszélt nyelven írtak. Ám egyúttal az írott nyelvi egységesülés is halad előre, és a szerzők többsége az egységes irodalmi nyelv létrehozásán fáradozik. A közzétett írások tükrében érdemes lenne megvizsgálni az Esterházy család szerepét az irodalmi nyelv és a sztenderdizálódás kialakulásában, és még ha nem is tudatos nyelvművelőként tevékenykedtek, de írásaik és az általuk ösztönzött írások révén bizonyára hatott az ezekben használt eszközkészlet.

Mint említettem, a magasabb írásbeliség megnyilvánulásai mellett nem írói igényű köznyelvi szövegekkel is találkozunk a kötetben. Az irodalmi szövegek erősen hozzájárultak a köznyelv kialakulásához a korban zajló nyelvi folyamatok eredményeképpen. Érdemes lenne a fentiek tükrében is megvizsgálni a közölt szövegeket. Néhány a lehetséges szempontok közül: az irodalmi nyelv kialakítását előbbre vivő írók hogyan viszonyultak a tájnyelvi elemek irodalmi szintre emeléséhez; mi az irodalmi és köznyelv viszonya; megjelenik-e valamilyen sajátos nyelvi attitűd a szövegekben, melyek a nyelvi igényesség jegyei; milyen formában jelentkeznek a korstílusok meghatározó jegyei; számolhatunk-e a hagyomány, az újítás és a szellemi élet külföldi hatásaival. A szókincs jellegét kutatva a lexikai elemeket is érdemes különböző szempontok (pl. tulajdonnevek, terminológia, tájnyelvi szavak) szerint csoportosítani. Vajon mennyire rajzolód-nak ki a különféle típusú szövegváltozatokból az egyedi stílusjegyek?

A kötet jelentőségét elsősorban abban látom, hogy a szövegek együttes közreadásával a szerkesztők egy olyan egységet hoztak létre, amely időben előrehaladva mutatja az állandóságot és a visszatérő elemekben a változást. Pillanatfelvételeket kapunk egy főúri dinasztia kétszáz éves történetén keresztül a korabeli írásbeliség megnyilvánulásának változatos formáiról, irodalmi és nem irodalmi vonulatairól. Bár a szövegek közlésmódjának különbözősége, valamint a terjedelmesebb írások rövidítése miatt közvetlenül nem végezhetők el bizonyos grammatikai vizsgálatok, a lehetséges kutatási témák kijelölésében és a koncentrált áttekintésben egyaránt hasznos ez a gyűjtemény. Szerteágazó képet kapunk az adott időszak nyelvi, stílusbeli gazdagságáról az Ester-

házy családhoz kapcsolódó szövegeken keresztül. Nem egyes részterületek kiemelése és alapos bemutatása volt a cél, hanem az arányokra ügyelve a magyar művelődéstörténetben betöltött jelentőség érzékeltetése. További kutatások jó kiindulási pontja és ösztönzője lehet a kötet, amely egyben jól példázza a különböző tudományterületek összekapcsolásának a szükségességét.

Magyar Nyelvőr 138, 1 (2014): 124–126.

TÜSKÉS Gábor. *Hagyomány és kritika: Könyvek, könyvbírálatok a kora újkori európai irodalom és művelődés történetéhez*. Budapest: MTA BTK, 2013, 279.

VÖRÖS Imre

Tüskés Gábor, a kora újkori és a felvilágosodás kori irodalom történetének kiemelkedő kutatója, *Hagyomány és kritika* című új könyvében összegyűjtve kiadta azoknak a bírálatoknak a legjavát, amelyeket az elmúlt harmincöt évben megjelent irodalomtörténeti munkákról, tudományos kollokviumok aktáiról, valamint az általa opponált doktori értekezésekről készített, és amelyek különféle folyóiratokban elszórtan, vagy – opponensi vélemények esetében – kéziratban maradvá, nehezen hozzáférhetők. A kiadvány összeállítása nyilván nem azzal a szubjektív szándékkal történt, hogy dokumentálja egy, a legkülönbözőbb témákhoz hozzászólni tudó szakember tevékenységét. Mint a kötet előszavában a szerző megállapítja: „míg az irodalomtörténetesek kritikus munkásságát többé-kevésbé módszeresen számon tartja a tudománytörténet, jóval kevesebb figyelem fordul az irodalomtudományi művek kritikai recepciójára” (7). Pedig ezek a szakirodalmi bírálatok „érzékeltetik az új hazai és külföldi kutatási irányokat, módszereket, s felülvizsgálják az adott téma korábbi tárgyalásait” (uo.). Tegyük hozzá: fogalmakat tisztáznak, tennivalókat ismernek fel, további feladatokat jelölnek meg, nem egy esetben interdiszciplináris környezetbe helyezik a jelenségeket. Mindezek így, kötetbe gyűjtve, könnyebben bekerülhetnek az eljövendő évek, évtizedek tudományos gondolkodásába. Ilyen értelemben Tüskés Gábor könyve valóban „műfaji újítást jelez” – mint ő maga állapítja meg az előszóban.

Az első rész, *Műfajok, szöveg- és kiadványtípusok* címmel, tizennyolc bírálatot tartalmaz. Zemplényi Ferenc *Műfajok reneszánsz és barokk között* című könyve kapcsán Tüskés pozitívan értékeli Zemplényinek azt a véleményét, amely szerint egy-egy műfaj fogalma nem jelent merev kategóriát, hanem – mint a pasztorál, az utópia, a novella vagy az eposz példája mutatja – térben és időben módosul, változik, s így nem lehet valamiféle szigorúan normatív esztétika segítségével megközelíteni (17). A manierizmusra vonatkozó kutatások változásai (elsősorban Klaniczay Tibor munkássága) nyomán az is nyilvánvalóvá lett, hogy a manierizmust nem helyes „a reneszánsz válságként” értelmezni, mint ahogy az korábban sokszor megtörtént.

Az egyes műfajokat illető észrevételek közül elsőként azt emeljük ki, amelyet Luther fabuláinak és közmondásainak 1995-ös darmstadti kiadásával kapcsolatban olvashatunk, s amely az irodalomtudomány egyik adósságára utal: „az ezópusi mese mint műfaj általánosan érvényes meghatározása ma is hiányzik” (28). Bernard Braynek a 17–18. századi francia levélirodalomról szóló tanulmánygyűjteményéről írva a bíráló

elismerően szól a kötetnek arról az érdeméről, hogy „jól kirajzolódnak a misszilis levél, a fiktív (irodalmi) levél és a levél formában szerkesztett fikciós próza műfaji változatai, átmeneti típusai” (33), tehát ebben az esetben is igazolódik az a már említett vélemény, hogy a műfaj korántsem jelenthet merev kategóriát. Egy-egy műfaj tartalmi bővülését szemlélteti az úgynevezett utazási irodalomnak Gelléri Gábor által megfigyelt beszűrődése a hagyományos önéletrajzi, sőt fikciós műfajokba (36).

Az irodalomkritika gazdagodását jelenti az a törekvés, hogy Tüskés Gábor figyelemmel kíséri a vallásos irodalom különböző műfajait is, így a meditációt (24–27, 64–67); II. Rákóczi Ferenc művei közül a fohászokat (50–54); a prédikációt, amely sokáig a felekezeti teológiák részterülete volt mint homiletika, s az irodalomtörténet csak az 1920-as évektől kezdett behatóan foglalkozni vele (55–58); a különböző korok szellemi áramlatait tükröző katekizmusokat (74–77), sőt a vallásos népi kalendáriumokat is (76–77). Egyes további műfajok, így a protestáns exemplumok (68–70) kutatásában nem csupán az irodalomtörténet illetékes: ez a munka „csak az irodalomtörténet és a folklorisztika szoros együttműködésével” valósítható meg (70); a halotti búcsúztató (78–80) szintén „az irodalomtörténet és a folklorisztika egyik közös, hosszú időn át kedvelt köztes műfaja és szeriális forrása” (78).

A 16–18. századi egyházi tanintézetekben keletkezett és a diákok által előadott iskoladrámák kutatása, feltárása, szövegeinek publikálása az utóbbi két-három évtized egyik legjelentősebb tudományos teljesítménye. Tüskés Gábor két recenzióban is foglalkozik a magyar, illetve a lengyel jezsuita iskoladrámákkal (41–47), egy további ismertetésében pedig az erdélyi román iskoladráma kezdeteivel (48–49). Tekintve, hogy az iskoladrámák kutatása továbbra is intenzíven folyik (három évente megrendezett konferenciák és újabb szövegkiadások keretében), remélhetőleg a jövőben is olvashatunk majd róla beszámolókat.

A kötet első részében közölt írások közül ki kell emelni még azt, amely Franz M. Eyblnek Abraham a Santa Clara munkásságát elemző monográfiájáról szól. A műfajok változásai, átalakulásai után figyelmünket ez a kritika az egyes szerzők befogadás-történetének, át- és újraértékelésének jelenségeire irányítja. Az újraértelmezés „két meghatározó eleme az irodalomtörténeti kanonizációs, illetőleg szelekciós folyamat szempontjainak változása, valamint a szerző ismétlődő aktualizálása a különböző történelmi helyzetekben” (59).

A kötet második, *Művelődés- és eszmetörténeti folyamatok* című részében két recenzió is foglalkozik gyakran előforduló, ám nem mindig pontos fogalmak körülhatárolásával. Ezek közül Bene Sándor 1999-ben megjelent könyvével (*Theatrum politicum*) kapcsolatban Tüskés Gábor megállapítja, hogy a mű alcímében olvasható *közvélemény* és *nyilvánosság*, bár „az utóbbi évtizedekben a modern társadalomtudományok legtöbbször használt, központi kategóriái közé léptek elő” (87), valójában elmosódottak, többértelműek, s a „kora újkori nézetek értelmezése a modern politika- és társadalomtudományok kategóriáival veszélyes vállalkozás” (87).

Több, ebbe a csoportba sorolt írásból ismét kiviláglik, milyen gyümölcsöző lehet az interdiszciplináris megközelítés. Franziska Conrad monográfiája a reformáció teológiájának elzászi recepciójáról és Fata Mártának a magyarországi konfesszionalizálódással foglalkozó könyve egyaránt „tanúsítja a néprajzi megközelítés 400–500 éves történeti forrásokon való alkalmazásának eredményességét” (95), illetve „a társadalom-, művelődés- és irodalomtörténeti szempontok együttes figyelembevételének szükségét” (98). A Hopp Lajos, Küllös Imola és Voigt Vilmos által szerkesztett, 1988-as tanulmánykötet már a címével is (*Folklór, irodalom, művelődés a XVIII. században*) tanúsítja ezt az igényt (135–136). Egy, a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek által rendezett, *Irodalom és nép a XVIII. században* témájú tudományos kongresszus munkájának tanulsága szerint a barokk kor úgynevezett peremműfajait és kiadványtípusait is kutatni kell; ezzel magyar vonatkozásban is közelebb juthatunk „a barokk kori populáris kultúra nemzeti sajátosságainak és európai összefüggéseinek eddigénél árnyaltabb megismeréséhez” (106). Művelődéstörténeti szempontból tanulságos kiadványok ismertetése olvasható az egri főpapok irodalmi mecenatúrájáról (112–115), a kolozsvári Lyceum-könyvtár történetéről (116–118), a római Collegium Germanicum Hungaricumnak a magyarországi művelődésben betöltött szerepéről (107–111), a jezsuiták csehországi (125–128), illetve a piaristák magyarországi (129–130) működéséről, valamint Bálint Sándornak a népi vallásossággal kapcsolatos munkáiról (137–139, 140–142). Ez utóbbi kritikák fontos tanulsága, hogy „a népi kultúráról alkotott képünk szükségszerűen töredékes, ha a vallásosságra vonatkozó adatok hiányoznak belőle” (141).

Irodalom és képzőművészet kapcsolatáról írt kiadványok ismertetése és értékelése képezi Tüskés Gábor könyvének harmadik részét. Több recenzió foglalkozik az ikonográfiai és ikonológiai kutatások fejlődésével: ez a terület a művészettörténet segédtudományából „bizonyos értelemben egy [...] több diszciplínát átfogó és megtermékenyítő, komplex ismeretelméleti modellé vált, s tudománytörténeti helye a képekkel (és képekkel is) foglalkozó különféle szaktudományok találkozási pontján jelölhető ki” (145). Marion Kintzingernek a történeti művek címlapikonográfiájáról írt disszertációja és Jutta Breylnek a 17. századi elbeszélő irodalom címlapképeiről és keretszövegeiről készült tanulmánykötete (167–160, ill. 161–164) egyaránt azzal a tanulással szolgál, hogy a címlap-illusztrációk nem elhanyagolható tényezők lehetnek a művek hatástörténetének (157), s hogy értékelésükhöz „a művészettörténeti grafikakutatás, az ikonológia és az irodalomtudomány eszköztárát egyaránt mozgósító speciális módszerek alkalmazására” van szükség (164).

Ennek az interdiszciplináris megközelítésnek a fontosságát bizonyítják az emblematikai tárgyú munkákról készült recenziók is (165–169, 170–173, 174–175). A történelmi múlt és a művészet kapcsolatáról a Magyar Nemzeti Galériában rendezett kiállítás katalógusa számos példát hoz fel egyrészt az irodalmi szövegek képzőművészeti alkotásokat ihlető, másrészt a képek szépirodalmi műveket inspiráló szerepére (181–187). A soproni, 17–18. századi jezsuita díszletterv-gyűjteménnyel foglalkozó tanulmánykötet Knapp Éva, Kilián István és Bardi Terézia tollából, mint Tüskés Gábor

megállapítja, ugyancsak arról tanúskodik, hogy „az iskolai színjátszás története csak komplex módszerrel, az irodalomtörténeti, színház- és művészettörténeti szempontok együttes alkalmazásával vizsgálható eredményesen” (176).

Neolatin és német irodalom, komparatiztika, tudománytörténet a tárgya a kötet negyedik, utolsó egységének. Az itt szereplő bírálatok jelentős részének – a művek bemutatásán és kritikáján túl – fontos mondanivalója van irodalomtörténeti kutatásaink számára: a művekből levonható tanulságok alapján a recenziens több, nálunk még elvégzendő feladatra utal. Erasmus válogatott műveinek nyolckötetes, kétnyelvű (latin, német) darmstadti kiadása kapcsán megjegyzi, hogy a már korábban megjelent magyar fordítások újraközlése mellett „minél előbb kívánatos lenne összeállítani és kiadni egy, az itt bemutatott vállalkozással összevethető latin–magyar válogatást” (204). Monika Fick Lessing-kézikönyvének (*Lessing-Handbuch*) újabb, 2010-es kiadását ismertetve kifejti: „A klasszikus magyar írói életművek bemutatása ilyen típusú és ilyen igényrel megírt kézikönyvekben egyaránt nagy hasznára válna a hazai irodalomtudománynak és az egyetemi oktatásnak” (231). Penke Olga doktori disszertációjának bírálatában, azzal kapcsolatban, hogy a disszertáló alaposan foglalkozott Péczeli József könyvtárának anyagával is, Tüskés Gábor leszögezi, hogy „mielőbb szükség lenne a 18. század második felében létrehozott történeti könyvtárak állományának részletes feltárására, mivel ezek a gyűjtemények érzékenyen jelzik az eszmetörténeti változásokat, az irodalmi kapcsolatokat és a kulturális kiegyenlítődés folyamatait” (251).

Több más érdekes recenzióról is szót ejthetnénk, amelyek például a lengyel–magyar, illetve a német–magyar szellemi kapcsolatokról írt művekkel foglalkoznak (215–218, 237–240), a wolffenbütteli barokk-kutatásokat méltatják (219–222), illetve – Italo Michele Battafarano Goethe itáliai utazásáról írt könyve kapcsán – a weimari klasszicizmus és a romantika viszonyáról szólnak (232–236). Amit az eddigiekben az interdiszciplinaritás fontosságáról elmondtunk, az még egy fontos kontextusban jelentkezik a 2000 áprilisában megrendezett 10. nemzetközi wolffenbütteli barokk-kongresszus aktaiban: ez „a tudományok, azon belül elsősorban a természettudományok története és a kor művelődéséhez fűződő viszonya” (223). A kongresszuson előadó szakemberek, mint Tüskés Gábor írja, „ösztönzik az irodalomtudomány, a tudománytörténet és a természettudományok további együttműködését” (224).

A legutolsóként közölt írás *Egy megőrzött levelezés* címmel azt a több mint húsz éven át tartó, „a lelkek párhuzamosságán” alapuló emberi kapcsolatot méltatja, amely Bálint Sándor és Ausztráliába szakadt volt tanítványa, Lang Ernő között bontakozott ki (252–255). Megrendítő olvasni, ahogy ez a két, „az őket körülvevő társadalomban valamiképpen egyaránt peremhelyzetbe került ember [...] képes volt a lélek legrejtettebb rétegeit is feltárva, megnyilatkozni egymásnak” (255).

Szokás szerint fel kellene még sorolni a kötetben előforduló sajtóhibákat. Ilyen, még szinte nagyítóval vizsgálva is, alig akad, mint a 40. lapon a francia *jardins* helyett *jardines*, vagy az 52. lapon Rákóczi munkásságáról szólva az 1720-as évszám helyett

1920. Hasznos funkciót tölt be a bírálatokban tárgyalt művek jegyzéke (257–263), valamint a névmutató (265–279).

Összefoglalva: Tüskés Gábor könyve fogalmakat tisztáz, felhívja a figyelmet a bevett terminusok értelmezésének időbeli változásaira, számos példával igazolja az interdiszciplináris módszerek fontosságát, ablakot nyit külföldi kutatások eredményeire, s nem utolsósorban elvégzendő feladatokat jelöl ki, tennivalókat ismer fel. Ösztönzően hat valamennyiünk további munkájára.

Irodalomtörténeti Közlemények 118, 4 (2014): 582–586.

NÉMETH S. Katalin

A recenzensnek több évtizede lehetősége van részt venni olyan konferenciákon vagy felolvasóületeken, ahol Tüskés Gábor tartja a megnyitót, vezeti be az előadást. Sok és sokféle elnöklést, előadói ajánlást végighallgatva nem lehet szó nélkül elmenni amellett, hogy Tüskés Gábor elnöklési szokása feltűnően különbözik kollégái hasonló tevékenységétől. Amíg az alkalmi vagy egy-egy előadássorozat rendszeres elnöklői a formális megnyitás után csupán pár szóban felkérlik az előadót dolgozata felolvasására, addig Tüskés Gábor megnyitóként maga is előadást – noha rövidebbet – vezet elő. Sokéves tapasztalat mondatja, hogy hasonló pontossággal, anyaggyűjtéssel még az elnöklésre is felkészülő irodalomtörténész keveset találunk, Tüskés Gábor nemcsak az előadó eddigi munkásságából készül fel és ajánlja őt a hallgatóság figyelmébe, hanem az előadás tárgyából is, összefoglalva a téma jelentőségét, a kutatás eddigi eredményeit és megnyitva az utat az újdonságokat ígérő előadás előtt. Persze ez a módszer gyakran hozza az előadót olyan helyzetbe, hogy bizony kutató legyen a talpán, aki el tudja kerülni az elhangzottak ismétlését és úgy tudja összefoglalni a témájához szükséges előzményeket, hogy az ne tűnjék csupán Tüskés bevezetője duplikációjának. Mindezt azért tartottam szükségesnek felidézni, mert Tüskés Gábor új kötetét is olyan bevezetővel bocsátotta útjára, ami önmagában is kiváltja a recenziót, illetve a recenzenst sem menti meg az ismétlés csapdájától.

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és az Alexander von Humboldt Stiftung által támogatott tanulmánykötet hatvan könyvbírálata már alcímével is szokatlan megközelítési módra hívja fel a figyelmet. A vegyes tematikájú, hazai és külföldi irodalommal foglalkozó kötetek címmegjelölésében nagyon gyakran találjuk a pontosító megjelölést: „magyar és külföldi” „magyar és világ” irodalomról szólnak az írások. Megérdemelne némi elgondolkodást, hogy mindez szándékos elkülönítés vagy a fogyasztói érdeklődés felkeltésének igénye, az azonban feltűnő és egyértelműen az összeállító koncepciójának kifejeződése, hogy Tüskés Gábor kötetében az „európai irodalomról” beszél, holott a dolgozatok egy része kifejezetten magyar tematikájú. Tüskés megközelítése azonban, ahogyan ezt az alcím is tükrözi, „európai”, egységben és össze-

függéseiben látja és helyezi el a különböző nyelvek és nemzetek, így a magyar irodalom kérdéseit is, és bírálatában azonos értékelési szempontokat követ, azonos értékrendszer megvalósítását emeli ki vagy kéri számon. Ezt a törekvést, az éles hangú kritikák vagy vitacikkek mellőzését, a következetes értékrend ajánlását fejezi ki a címlapra választott 16. századi illusztráció, Jacob Matham Hendrick Goltzius metszete nyomán kiemelt kép: *A mértékletesség allegóriája* (1588, Szépművészeti Múzeum) is. Nem lehet véletlen, hogy a tudós páros másik tagja, Knapp Éva is foglalkozik az erények allegóriájával, és Goltziusra is utalva idézi Rimay János versét: „Bort vízzel elegyít az Mértékletesség”. (Knapp Éva, *Az összezárt erények, Rimay János erény-verseinek ikonográfiái háttéréhez = Irodalomtörténeti Közlemények*, 2008, 385–406).

Tüskés Gábor tudományos pályáját követve elsősorban nagymonográfiák, tanulmánykötetek, szövegkiadások vonják magukra a figyelmet és csak kevesen gondolnának arra, hogy benne tisztelhetjük a szakkritika egyik legkövetkezetesebb képviselőjét is. Ez nyilvánvalóan abból a sajnálatos tényből következik, hogy a tudományos kritikát sokan csak mellékes műfajnak tekintik, a hivatkozások között pedig nagy ritkaság, ha valaki nemcsak a művet, hanem annak kritikai recepcióját is figyelembe veszi. Ezért is különleges Tüskés Gábor mostani kötete, mert 33 év kritikusi termését kötetbe válogatva bepillantást enged egy szakmai pálya rejtettebb zugába is és megmagyaráz sok mindent az érdeklődési kör, a szakmai kapcsolatok történetéből. A tudományos könyvek recenzeálása amúgy sem hálás feladat, eltekintve attól, hogy a hivatkozási listákon sem tartják számon, továbbá lassan már honorárium sem jár érte, (bár a jobb folyóiratok még egy segédmunkás negatív órabérét esetleg kifizetik,) egyetlen előnye, hogy néha-néha csak így lehet hozzájutni egy-egy külföldi kiadású könyvhöz. (Bár tapasztalt a recenzens olyant is, hogy az országban példány nem lévén, külföldről, saját költségen meghozatott könyvtárközi kölcsönzéssel jutott az elolvasandó, majd ismertetendő könyvhöz.) Ilyen körülmények között természetesen esetleges, hogy milyen könyv szemlélését tartja egy folyóirat szükségesnek, hogyan talál a feladatra kritikust és elfogadható színvonalú ismertetés készül-e belátható időn belül.

A negatív előjelek ismeretében még inkább elismerésre méltó, hogy Tüskés Gábor a könyvrecenziókból is egy következetes érdeklődési kört tükröző, megbízhatóan magas színvonalú kötetet állított össze, jóllehet az ismertetések különböző profilú folyóiratokban jelentek meg és eltérő befogadó közönség számára készültek. A három évtized alatt keletkezett írások megírása ideje között így több év is van, mégis sikerült a dolgozatokat olyan tömbökbe szerkeszteni, hogy a folyamatos olvasáskor szinte egy-egy nagy témakör tanulmányzerű összefoglalása kerekedjék elő.

A négy tematikussá szerkesztett fejezetben többnyire rövidebb, a folyóiratok recenzíós rovatának igényeihez illeszkedő írások vannak. Eltér ettől három akadémiai doktori disszertáció és egy PhD-értekezés hosszabb véleményezése, amelyek – részben, mert eddig nem jelentek meg nyomtatásban, részben mert a bírálendő/bírált disszertációk viszont könyv formátumban is hozzáférhetők –, jogosan kerültek be a szakkritikákat közreadó kötetbe. A bírálatok tükrözik Tüskés Gábor fő kutatási területének

mozgását, a néprajztól a germanisztikáig, a képzőművészettől a tudománytörténetig. Nyelvileg főleg a neolatin és a német irodalom kap erősebb fényt, a történeti korszakok közül a címnek megfelelően elsősorban a kora újkorral foglalkozó szakirodalom kerül Tüskés Gábor kritikusi tekintete elé, módszerében pedig, miként a kötet hivataltalos könyvbemutatóján Vörös Imre nyomatékosan felhívta rá a figyelmet: az interdiszciplinaritás a kulcsfogalom.

A tanulmánykötet fő címét az egyik ismertetett műből kölcsönözte a szerző, a *Hagyomány és kritika* elgondolkodtat, mert a múlt tanulságainak értékelését és meghaladását egyaránt kifejezi. Nem hagyható említés nélkül, hogy ez a címkölcsönzés a világhírű wolffenbütteli Herzog August Bibliothek barokk kutatásait összefoglaló kiadványból származik, ahol a múlt értékeinek védelmezése és a jelen kutatási feladatainak kritikája egységben jelenik meg (Überlieferung und Kritik. Zwanzig Jahre Barockforschung in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, Wiesbaden, 1993). Megemlíthető itt, hogy az elemzett korszakban az a Paul Raabe volt a könyvtár igazgatója, akinek feladatokat is kijelölő – sajnos már posztumusz – kötete éppen Tüskés Gábor könyvével egy időben jelent meg *Hagyomány és innováció* (*Tradition und Innovation*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann Verlag, 2013) címmel. Bár Tüskés Gábor nem gyűjtötte külön fejezetbe, de jól nyomon követhető, hogy kritikáinak egy része a wolffenbütteli tudományos élet eredményeivel, konferenciakötetekkel, tematikus összeállításokkal foglalkozik.

A négy nagy fejezet – Műfajok, szöveg- és kiadványtípusok, Művelődés- és esztétikai történeti folyamatok, Irodalom és képzőművészet, Neolatin és német irodalom, komparatiztika, tudománytörténet – tanulmányai megközelítőleg témájuk kronologikus rendjében követik egymást, bár a nagyobb korszakokon átívelő tanulmánykötetek, monográfiák természetesen nem állíthatók szigorúan időrendi sorrendbe. Tüskés Gábor az említett problematikus könyvhöz jutás ellenére igyekezett olyan könyveket szemlézni, egy-egy recenzió erejéig bevonni a magyar tudományosság körébe, amelyek nemcsak az ő kutatási területéhez tartoznak, hanem amelyeknek ismerete a hazai irodalom- és művelődéstörténet művelői számára sem lenne haszontalan. A tényszerű szakmai ismertetésen túl érdemes arra is figyelni, hogy Tüskés recenziói nyomán miként váltak bizonyos művek más szerzőknél is hivatkozási alappá, hogyan alakult egy-egy téma utóélete Magyarországon. Az sem elhanyagolandó szempont, hogy Tüskés Gábor bírálataiban gyakran hívja fel a figyelmet a kutatás jelen állapotának hiányaira, a megvalósítandó feladatokra, amelyek ennyi évvel a recenziók első megjelenése után esetleg már megvalósultak vagy még előkészítésre várnak. Különösen inspiratívak észrevételei az irodalom és képzőművészet, az ikonológia, az emblematika kutatási feladatait illetően, és talán nem tévedünk, ha az általa kezdeményezett tervek között esetleg egy emblematikai kutatás vagy konferencia kibontakozásának lehetőségét is látjuk.

Tüskés Gábor recenzióit mindig a tényszerűség, a pontosság és a továbbfejlesztés szándékának kifejeződése jellemzi. Bírálataiban soha nincsen bántó személyeskedés, a hiányosságokra is inkább helyesbítési javaslatával hívja fel a figyelmet. A kötet szerkesztésének egyetlen szubjektív momentuma a bevezetőben megmagyaráztatik: a tu-

datosan mellőzött korai néprajzi tárgyú kritikákat illetően Tüskés Gábor kivételt tett három Bálint Sándorhoz köthető bírálattal. A magyar vallásos néprajzi kutatás rendkívüli egyénisége iránti tisztelet kifejezése ez a három írás, és újbóli megjelenésüket az is indokolja, hogy a szemlézett köteteknek nem volt érdemi hazai visszhangja, sőt a 2007-ben megjelent Bálint Sándor-bibliográfia még a *Katolikus Szemlé*-ben 1987-ben megjelent írásról sem tud.

Végezetül a hazai szakirodalmi ellátottság kétségbeejtő helyzetére egy szűrőpróba-szerű, nem reprezentatív vizsgálattal utalnánk: a Tüskés Gábor által ismertetett, 1979 és 2012 között megjelent külföldi könyvek közül nyolcat kiválasztva a következő eredményre jutottunk: kettőt megtaláltunk az MTA Könyvtára katalógusában, de egyet sem az Országos Széchényi Könyvtár állományában. Ezeknél a könyveknel, mint oly sok más esetben marad az esetleges kritikai recepció, amelynek elismerésére a *Hagyomány és kritika* kötet is felhívja a figyelmet.

Magyar Könyvszemle 130, 3. sz. (2014): 401–404.

MONOK István

A könyvet kézbe véve az első reakcióm, mint a legtöbb szakemberé, hogy gazdag az ország, és semmi baj sincsen a könyvkiadással, ha összegyűjtött könyvismertetéseket is lehet újra kiadni. De miért ne, ha a kiadó úgy ítéli, fontos valaki véleményének újraolvasása immáron egy tematikusan felépített kötetben. Aztán találunk még más érvet és ellenérvet is.

Tüskés Gábor az előszóban a *pro* érveket sorolja. Ha az irodalomkritika olyan munkásság, amelynek morzsáit összefoglaló kötetekbe rendezve, mintegy monográfiát ír a szerző, a szakirodalmi kritika is lehet hasonló. Érveket sorol fel abból a nézőpontból is, amely a kutatástörténeté, vagyis a néhány évtized alatt többször változó nemzetközi kutatási hangsúlyok, többször divat témák, miként méretnek meg az ő olvasatában, miként kötődnek, talán éppen az ő ismertetése segítségével a magyarországi kutatási irányok változásaihoz.

A *contra* érvek a szerző korával kezdődhetnek. Tüskés Gábor termékeny szakíró, de még fiatal. Ha valakinek fontosak a szakma kritikái, szépkorúságában valamelyik tanítványa bizonyára örömmel olvassa újra azokat, és a következő generációk számára összeállít egy hasonló műfajú kötetet. Akár egy-egy tanulmányt is közbe iktatva. Vagy inkább fordítva: a tanulmányok közé, gondolati kapocsként felvillantva egy-egy fontosabb ismertetést. A közölt írások többsége ugyanis könyvismertetés (*Buchbesprechung*), nem kritika (*Rezension*). Mindannyian sok száz ismertetést, néhányszor tíz komolyabb kritikát írtunk. Tüskés Gábor is az opponensi vélemények közül is emel a kötetébe. Igaz az is, hogy az irodalom-, és művelődéstörténeti doktori fokozat megszerzéséhez írt disszertációk csaknem mindegyike könyv formában is megjelenik, így az opponensi vélemények – minimális átalakítással – a tágabb szakmai közönségnek jó szolgálatot tesznek, ha megjelennek. Ahogy gyakran így is van, vagyis az opponensi vélemény is recenzió.

A szerző tehát fiatal, de ahhoz elég idős, hogy ne lássa, milyen kutatási módszert követve dolgoznak a nálánál 20–25–30 évvel fiatalabb szakemberek. Egy ilyen összefoglaló kötet 1985-ben akár felsőoktatási segédkönyv is lehetett volna. Hogyan látja a nemzetközi kutatási irányokat egy olyan magyar szakember, aki sokat olvassa a nemzetközi, de főként a német szakirodalmat. Ezeket a könyveket csak kevesen vehették kézbe akkor. Ma már azért ez nem okoz leküzdhetetlen akadályokat, még akkor sem, ha a jó állapotoktól még mindig nagyon messze vagyunk.

Kinek szól ez az összeállítás? Félek, hogy ez a kötet főként azoknak hasznos, akik maguk is olvasták, de legalább használták az itt ismertetett hatvan egy-néhány könyvet. Ők, akár élvezettel fedezhetnek fel finom utalásokat kutatási programokról, a nyugati szakmai műhelyek hagyományos, vagy újító megközelítéseiről. Azok a hallgatók, fiatal szakemberek, vagy a könyveket nem ismerő szakírók, akik munkájához ezek szükségesek, vagy szükségesek lennének, talán egy *kvázi* tankönyvnek jobban örülnének. Egy monográfiának: így látja Tüskés Gábor azokat a problémákat, amelyek köré az ismertetéseit csoportosította. Igen, magam is ellenzem, hogy a bölcsész szakmákban tankönyvek szülessenek. Sőt, kétkedve fogadom azt is, ha egy magyar szakember valamilyen másik kulturális csoport, nép, nemzet művelődéséről összefoglalót ír. Ám ahogy fontos, hogy nem magyar szemmel is szülessen magyar történet, úgy érdekes az is, hogy egy magyar szakember mit gondol mások története egy-egy korszakáról, jelenségéről. A nagy kérdés, hogy a korszak-monográfiát, vagy tankönyvet kiváltja-e egy olvasónapló? Ha igen, akkor olyan, amely különböző időben, különböző felkészültséggel írt ismertetésekből épül fel, vagy ezeket egy adott pillanatban birtokolt tudással egységesé kell faragni, vagyis újra ismertetni egy-egy kötetet?

A csoportosítás persze maga is kutatástörténet. A szerző érdeklődése változásainak története is. Mint ilyen, egy önéletrajzi vallomás, tematikus esszégyűjtemény. Aki ezekről a témákról Tüskés Gábor véleményéről – amelyek különböző időben íródtak – tájékozódni kíván, azoknak mindenképpen hasznos a kötet.

Most én vagyok a könyv ismertetője. Ha arra gondolok, hogy a magam szakmai munkájában tudom-e használni ezt a könyvet, akkor azt kell, hogy mondjam, nem. Ugyanakkor ki kell hangsúlyoznom azt is, hogy kiváló könyvek, nagy szakértelemmel megírt ismertetéseket vehetjük kézbe. Ráadásul olyan válogatásban, amelyből egy történet kerekedik ki. A kora újkori európai művelődéstörténet egyes részkérdéseinek, egy magyar kutató általi mozaikja.

Helikon 66, 1. sz. (2015): 119-120.

További bírálatok // Further reviews

VERÓK Attila. „Recenzió – új műfaj születőben?” *Agria* 8, 1 (2014): 264–269.

BARTÓK István. *reciti.hu* 2014.06.03. <https://www.reciti.hu/2014/1968>

LENGYEL, Réka and TÜSKÉS, Gábor, ed., LENGYEL, Réka, preface and commentary. *Learned Societies, Freemasonry, Sciences and Literature in 18th-century Hungary: A Collection of Documents and Sources*. Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2017, 247.

KONTLER László

A felvilágosodás Európa kultúr- és esztétörténeti korszakai közül kiemelten az, amely utókora(i) számára identitásképző viszonyulási pontként szolgál. Ennek oka – mellett, hogy közéletünk és közgondolkodásunk a felvilágosodásnak köszönheti a mai napig használatban lévő, önmagában véve is csataterként működő szókincse és fogalomtára jelentős részét – alighanem az, hogy az értelmet és a tudást társadalmi célok szolgálatára fordító programja *ab ovo* állásfoglalásra csábít az efféle instrumentalizálás értékével és mibenlétével, lehetőségeivel és korlátjaival kapcsolatban. Az agyondemokratizált tudás és a *fake news* korában a felvilágosodás nem feltétlenül áll nyerésre a világban, még kevésbé Magyarországon.

Ha másért nem, önmagában emiatt is méltánylandó vállalkozás volt 2017 őszén az *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa* című konferencia és a *Fénykeresők. Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában* című kiállítás megrendezése az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének XVIII. Századi Osztálya és a Magyar Nemzeti Múzeum együttműködésében, a Humboldt Stiftung támogatásával. Ezen eseményekhez és a kiállítás azonos címen megjelent katalógusához kapcsolódóan jelent meg ez az értékes forráskiadvány.

A kötet szerkesztői harminc, a 18. századi magyarországi tudós társasági mozgalom és szabadkőművesség köréből válogatott dokumentumot adnak közre teljes egészében vagy rövidítve (nyolcat közülük első ízben). A válogatás alapelve formai tekintetben feltétebb rugalmas. A szövegek eredeti terjedelme igen széles skálán helyezhető el, nyilvánosságuk is eltérő; szerepel közöttük levelezés, tervezet, beadvány, szabályzat (szabadkőműves alkotmány), jelentés stb. A rugalmasság érvényesül abban a tekintetben is, hogy a tudós társaság magyarországi törekvéseinek reprezentálása nem korlátozódik az akadémia- vagy társaság-alapítási próbálkozások bemutatására, hanem kiterjed mindazon „terekre” – intézményi és szervezeti formákra, a gondolatok közlésének, áramlásának, keringésének szó- és írásbeli fórumaira –, amelyek a kortársak felfogása szerint alkalmasak voltak arra, hogy a felvilágosodás filozófiai és irodalmi művekben, tudós értekezésekben rögzített, egymással versengő eszméit további kritikai vizsgálat alá vegyék, és megélt tapasztalattá változtassák. Bár a szabadkőművesség dokumentumai a kötetben önálló szerkezeti egységet alkotnak, előszavában Lengyel Réka hangsúlyozza, hogy ezek „nem különülnek el élesen” (14). Ez nemcsak azért ésszerű,

mert a szerzők körében jelentős az átfedés a tudós társaság és akadémia-tervezetekével, hanem azért is, mert – mint a nemzetközi szakirodalomból tudjuk – a szabadkőműves páholyok maguk voltak az erény, a testvériség és a tudomány egységes keretében, a boldogulás és a jobbítás érdekében történő művelésének első számú laboratóriumai (vagy legalábbis eszményül választották e szerepet, és törekedtek betöltésére). E szerkesztői döntéseknek köszönhetően a kötet meggyőzően ábrázolja a tudós társiasság céljainak megvalósítására tett 18. századi magyarországi fáradozások kiterjedtségét és sokrétűségét.

Mindezzel a kötet máris jó szolgálatot tett a magyar felvilágosodás és felvilágosodás-kutatás horizontja kitágításának: a válogatás és annak eredménye a felvilágosodás egy olyan arcát mutatja meg, amely kiváltképp alkalmas arra, hogy a magyar folyamatokat „beleírassuk” a nemzetközi történetbe az összehangzások és disszonanciák, a párhuzamok és szétartások, a szinkronok és aszinkronok jobb megértése által. Ezzel a válogatás jól illeszkedik a magyar 18. század-kutatás azon áramába, amelyet a H. Balázs Éva, Kosáry Domokos, Benda Kálmán és mások által fémjelzett nemzedék alapozott meg, s e tekintetben konkrétan a szabadkőművességet illetően kölcsönösen kiegészítik egymást a *Helikon* közelmúltbeli tematikus számával (2016: 4).

A nemzetközi kutatással folytatott párbeszéd lehetőségét egy újabb szerkesztői döntés alapozza meg még szilárdabban: a németül és latinul íródott szövegeket eredeti nyelven, a magyar nyelvűeket pedig angol fordításban közlik, s mindegyikhez egy rövid angol bevezető alkot kontextust. Ismerve a hazai publikálású kiadványok nemzetközi vérkeringésbe történő bekötésének nehézségeit, üdvözlendő, hogy a kötet teljes egészében letölthető a Google Booksról.

A nemzetközi beágyazás és összehasonlítás szempontjából a kötet egyik fontos hozadéka, hogy rávilágít: a reformkori Magyar Tudós Társaság, azaz a Tudományos Akadémia előzményeinek nemcsak az 1730-as évekre visszamenő időbeli mélysége figyelemre méltó, hanem ezen előzmények folyamatossága – e tekintetben, ahogy az előszó röviden rámutat, az összeállításnak a nevezetes „kontinuitás-vita” szempontjából is van jelentősége – és szélessége is. A felvonultatott szerzők és írások között vannak kézenfekvő szereplők – Bél, Kollár, Bessenyei, Révai, Aranka; a szabadkőműves részben Kazinczy, Berzeviczy, Martinovics – és talán kevésbé megjósolható, de mindenképpen indokolt választások. A recenzió terjedelmi korlátjai nem engednek meg egy bármilyen elnagyolt tartalmi összefoglalót, és ennél talán érdekesebb is, ha azt hangsúlyozom és mutatom be egyetlen példán, hogy az egyes szövegek a válogatás egészének összefüggésében szokatlan kérdések feltevésére adnak alkalmat, és talán újfajta válaszokat ígérnek.

A kötet kitér az akadémia- és tudós társaság-alapítási kísérletek kudarcaira. Bár egyes társaságok (a Pressburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften a század derekán, majd az Erdélyi Magyar Nyelvemelő Társaság a századfordulón) ideig-óráig működtek és nyomot is hagytak, a többiek, s főleg az akadémia létrehozásának törekvései rendre megghiúsultak. Forráshiány mellett az előszó ennek okaként az ismerős nemzeti narratívára hivatkozik: a magyar nyelv, tudomány és kultúra felemelésének szorgalmazói között

magas volt a protestánsok aránya, így az ügy nem találkozott a katolikus államvezetés támogatásával, s röviddel az után, hogy ezt az akadályt a jozefinus reformok eltávolították vagy leküzdhetővé tették volna, a szándék mind erősebb politikai felhangokkal itatódott át, s ezért ütközött kormányzati ellenállásba. Nem vitás, hogy ez is a korszak *egyik* valósága. Ám érdemes meggondolni, hogy bécsi székhelyű osztrák tudományos akadémia sem alakult egészen 1847-ig, s csak a 18. századból több elvetélt kísérletről tudunk, ami önmagában is némileg más megvilágításba helyezi a magyarországi fiaskókat. E bécsi kísérletek egyike (időrendben a negyedik) helyet kapott ebben a kötetben is, ahol azonban több szempontból kakukktójásként vagy ellenpróbaként minősíthetjük szerepét.

Az udvari csillagász és polihisztor Maximilian Hell 1774-es akadémia-tervezetéről van szó (67–75). Ellentétben a kötetben található egyéb tervezetek mindegyikével, ennek a kidolgozására Hell éppenséggel a kormányzattól kapott felkérést, nagyjából fél évvel az után, hogy a jezsuita rend feloszlata (más folyamatokkal és kihívásokkal együttesen) felvetette a Habsburg monarchia-beli tudományos élet egésze újjászervezésének szükségességét. Nem mellékesen Hell maga is (ex)jezsuita volt, amit a kötet sajnos (hasonlóan a kiállítás katalógusához) elmulaszt megemlíteni. Hell e háttérét tekintve – legalábbis a Jézus Társasága *versus* felvilágosodás viszony megszokott képével a fejünkben – különösnek hat a tervezet hangvétele, kifejezésmódja. A volt jezsuita atya anyanyelvi szinten használja a tudós társiaság felvilágosult idiómáját, melyben a tudományos elmesúrlódás – a közös kíváncsiság, a megfigyelés és megismerés közös értékrendje – erőse fonja a személyközi kapcsolatok hálóját, s maga a tudományos haladás is elképzelhetetlen a művelői közötti emberi kötődés cementje nélkül. A *barát*, *barátság* szavak a tudós társaság mibenlétét fejtegető három bekezdésben nem kevesebb, mint nyolc alkalommal fordulnak elő: az akadémia „ist eine freundschaftliche Vereinigung einiger Grundgelehrten ... die durch eine harmonisierende Gemüths Art gleichsam als Freunde sich freywillig zusammensammeln [sic – feltehetőleg: zusammensammeln]” (68). Amellett, hogy felidézi a (szerinte és az ideáltípus szerint) hasonló alapon szerveződő londoni és párizsi példákat, Hell az intézményi integritás érdekében is előnyösnek találja, ha a tagság összetételét elsősorban a kölcsönös, „baráti” megbecsülés alakítja – „[d]araus erhellet, warum die Souverainen, die in ihren Staaten eine gelehrte Gesellschaft errichtet, und unter ihren hohen Schutz genohmen, sich selbst ein Gesetz gemacht haben die freye Wahl der Mitglieder nicht zu kräncken [...]” (uo.).

Ehhez érdemes hozzáfűzni, hogy egyes források szerint Hell már egy évtizeddel korábban benyújtott egy akadémia-tervet, amely azért futott zátonyra, mert a kormány beleszólást akart a tagok kinevezésébe, ami a birodalmi csillagász számára elfogadhatatlan volt. Mindez együttesen azonban másról is árulkodik, ha meggondoljuk Hell 1774-es akadémiajának tervezett összetételét: az állandó tagok fele hozzá hasonló cipőben járt, azaz a plánum szerzőjének korábbi rendtársa volt. Ennek tükrében a felvilágosult barátság-étosz valójában a jezsuita *esprit de corps* megnyilatkozásának tűnik, a megálmodott akadémia egésze pedig – egyebek mellett – a jezsuita tudomány és tudósok „átmentése” intézményi biztosítékának. Ez nem került el az uralkodó figyelmét sem. A tervezet el-

utasításának az anyagi háttér rendezetlensége mellett az is nyomós oka volt, hogy Mária Terézia – a Studien-Hof-Commission egy 1775 novemberi feliratának margójára firkált jegyzet tanúsága szerint – úgy vélte, „képtelenség lett volna úgy határoznom, hogy létrehozok egy *accademie des scienses*-t [sic] 3 ex-jezsuitával és egy kémiaprofesszorral, bármilyen érdemesek is, ez az egész világ előtt neveltség tárgyává tenne bennünket [...]”.

Ha ezt az epizódot valamivel tágasabb összefüggésbe szeretnénk ágyazni, érdemes a következőket meggondolni. A jezsuita Hell (számos rendtársával egyetemben) a 18. századi *respublica litteraria* tevékeny és kreatív, nagy tiszteletnek örvendő résztvevője volt, aki professzionális módon használta a felvilágosodás kommunikációs infrastruktúráját, művelte annak tudós és kulturális gyakorlatait, s beszélt az ezek leírására és alakítására létrehozott nyelvet. Számos példa van arra, hogy kollegiálisan, „barátilag” együttműködött protestáns tudósokkal. Eközben nemcsak a tolerancia eszméjét utasította el mereven, hanem élesen bírálta a katolicizmuson belüli reformáramlatokat is, a szabadkőművességtől pedig kifejezetten viszolygott (amire, tekintettel az Ignaz von Born vezérelte bécsi szabadkőműves körökből az 1780-as években az ex-jezsuitákat és konkrétan Hellt ért támadásokra, volt személyes oka). A saját akadémia-tervének kudarcá feletti csalódást alig leplezett féltékenységgé és haraggá érlelte annak a testközeli élménye, hogy a jozefinus évtized közepén a Zur Wahren Eintracht páholy egy ideig afféle igazi akadémiapótlékként működött. Hol helyezhető hát el a jezsuita rend és tudomány a felvilágosodás térképén? Mi a szerepe a felvilágosodás törésvonalainak alakításában? Mit jelent a Jézus Társasága feloszlatása a felvilágosodás kronológiájára nézve? Úgy vélem, az akadémia-alapítási epizód ilyen, önmagán és talán a magyar, illetve közép-európai felvilágosodáson is túlmutató kérdéseket vet fel. Biztos vagyok benne, hogy a kötetben közölt dokumentumok számos hasonló kérdés megfogalmazását ösztönözhetik.

Végül a Hell-féle akadémia-tervezet kapcsán hadd tegyek néhány – a kötet jelentős érdemeit nem csökkentő – észrevételt az angol fordításokról. E szöveg bevezetőjében olvasható az a tagmondat, amely a kiállítás katalógusában (33) – helyesen – így szerepel: „[Hell] kérte az illeték elengedését” (ti. az akadémia pénzügyi háttéréként számításba vett kalendárium-eladásokra kivetett kincstári illetékét), az idegen nyelvű kötetben azonban így: „he asked to be relieved of responsibility” – azaz kérte a megbízás alóli felmentését, ami nem felel meg a valóságnak. Egyebekben az egyes dokumentumokat bevezető ismertető és a magyarból fordított források angolsága túlnyomórészt színvonalas, igaz, helyenként túlságosan is nyilvánvalóak a nyelvújítás előtti magyar 21. századi angolra való átültetésének nehézségei, és akad példa helytelen, illetve pontatlan, félrevezető megoldásokra is. (100: „The title of the journal [Orpheus] refers to the name that he [Kazinczy] *choosen* [kiemelés K. L.] as a Freemason.” Több helyen (pl. 120) szerepel az „academic plan” szókapcsolat, a kontextusból következő az „akadémia-terv[ezet]” megfelelőjeként, holott ebben a formában általánosságban tudományos tervet jelent.

Irodalomtörténeti Közlemények 122, 2. sz. (2018): 248–251.

FAJT Anita

Izolációtól börtönig: A régi magyarországi tudós társaságokról

A Lengyel Réka és Tüskés Gábor szerkesztésében 2017-ben megjelent forrásgyűjtemény latin, német és angol nyelven, angol kommentárokkal ad közre szövegeket a 18. századból. Ezek két egységbe rendeződnek; az elsőben különböző tudós társaságok alapítására törekvő kezdeményezésekhez kapcsolódó források találhatók (*Sources for the History of the Academic Movement and Learned Societies*), a másodikban pedig a szabadkőművesség magyarországi történetére vonatkozó szövegek olvashatók (*Sources for the History of Freemasonry*).

Az elmúlt néhány évben számos konferencia és kiadvány helyezte vizsgálódásának középpontjába a 18. századi magyarországi irodalom különböző jelenségeit és tette fel kimondva vagy kimondatlanul a kérdést: a 21. században mennyire érvényesek még a magyar felvilágosodással kapcsolatos korábbi nézeteink? A 2017-es év termékenységevel külön is kiemelkedik. A következőkben ismertetendő gyűjtemény az MTA Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi Osztálya által 2017. október 11–15. között szervezett *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa* című nemzetközi konferenciájára időzítve jelent meg;¹ a különböző országokból érkező előadók a tanácskozáson kézhez is kapták a kötetet. A konferencia szervezői, az ITI XVIII. századi Osztályának munkatársai Tüskés Gábor vezetésével a jelen forrásgyűjtemény mellett a Magyar Nemzeti Múzeumban egy kamarakiállítást is összeállítottak (*Fénykeresők: Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában*), amelyhez kétnyelvű katalógust is készítettek.² Mint friss kutatási eredményeket tartalmazó gyűjteményt, meg kell még említeni a 2015-ös Rebakucs-konferencia konferenciakötetét is, amelynek feltett célja volt, hogy a korai felvilágosodás európai műhelyeiben megfogalmazott újabb, különösen a vallási gondolkodás keretében megjelent előzményekre vonatkozó felismerésekkel gazdagítsa a magyar kutatásokat.³ De nem csak a felvilágosodás irodalmának kutatói örülhetnek a naprakész szakirodalomnak. A szabadkőművességre vonatkozóan a Péter Róbert és Szentpéteri Márton szerkesztésében megjelent *Helikon* folyóirat 2016/4-es száma (*Szabadkőművesség: Új irányok a 18. századi európai maszonéria kutatásában*) ismerteti a legújabb kutatásokat ebben

- 1 A konferencia programját és konferencia-kiadványát lásd: <http://iti.btk.mta.hu/images/Felvilagosult-tarsasagok-konferencia-2017oktober.pdf>, <http://reciti.hu/2017/4262>. (letöltés ideje: 2019. 04. 05.)
- 2 *Fénykeresők: Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában: Kommentált forrásgyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeum kamarakiállításához 2017. október / Lichtsucher: Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa: Kommentierte Quellensammlung zur Kabinettsausstellung des Ungarischen Nationalmuseums, Oktober 2017*, szerk. Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Kiss Margit, Lengyel Réka, Tüskés Gábor, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum / MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, 2017.
- 3 *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650-1750)*, szerk. Balázs Mihály, Bartók István, Szeged, SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2016.

a témában.⁴ A jelen ismertetőben recenzált gyűjtemény legszorosabban talán Tüskés Gábor korábbi, magyar nyelvű szövegeket közreadó, magukra a forrásokra nagyobb figyelmet irányító törekvéseibe illeszkedik: az általa – a második kötetet már Lengyel Rékával közösen – szerkesztett *Magyarországi gondolkodók, 18. század: Bölcsészettudományok* sorozat két kötete ennek a gyűjteménynek az elődjeként értelmezhető.⁵

Az elmúlt néhány év csak röviden felsorolt kiadványainak is hála – amelyek per se fontos szövegkiadói tradíciókra épíkezhettek, legyen itt csak a *Magyarországi tudósok levelezése* kiemelve – lassan adott a lehetőség, hogy új képet rajzoljunk a magyar felvilágosodásról. De hogyan láttatja a korszakot az itt recenzált kötet? A gyűjtemény szerkesztői a kötet elején található első latin mottóval némiképp előre is vetítik, hogy milyen narratívában látják a magyarországi tudós társaságok 18. századi történetét.⁶ Perliczi Dániel ezt a kiábrándultságról tanúskodó epigrammáját 1768. január 25-én küldte Wespriemi Istvánnak. Perliczi ugyanebben a levélben részletesebben is kifejti csalódottságát:

„Ezerszer bánom, hogy valami ennek előtte 40 esztendővel (a’ mint az Wittebergai testimoniumbul ki tertzik) engemet, az Academiaikon, Professornak kívánták ‘s tartoztaták, sőt Bruxellábanis, pro medico Aulico, acceptáltattam volna, ha a Religio nem obstált volna, a helyet hogy ezen, Tudományokat nem esmerő, becsülni nem tudó, Hazában vissza jöttem, inkább ott nem marattam, mivel, csak sovány, városi és vármegyei praxisban (tudatlan chirurgusokkal, majd nem egy rangban) iffúságomat, idomét, ‘s erőmet, kellettét töltenem. Ugyan azon Religio obstált, hogy bánya városokban is, Mathesisemnek, hasznát venni, se nem tutták, se nem akarták.”⁷

Perliczi tehát a tudós lét szellemi izoláltságáról, meg nem értettségéről panaszskodik tudóstársának, és saját bevallása szerint ezerszer megbánta már, hogy amikor még lehetősége lett volna rá, nem folytatta külföldön karrierjét. A jelen kötet szövegein keresztül végigkövethető az a folyamat, hogyan próbálnak a 18. század tudósai kitörni ebből az izolációból: míg a forrásgyűjtemény első szövege, Daniel Fischer 1732-es tervezete (*Epistola invitatoria eruditibus Pannoniae dicata*) szinte visszhang nélkül marad, addig a század utolsó harmadában már több program is eljut a legfelső törvényhozó szintekig.

4 A folyóirat letölthető: https://iti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/helikon/Helikon_2016_4.pdf (letöltés ideje: 2019. 04. 05.)

5 *Magyarországi gondolkodók 18. század: Bölcsészettudományok*, vál., szerk., utószó Tüskés Gábor, a szerk. munkatársa Lengyel Réka, I. Bp., Kortárs Kiadó, 2010 (Magyar Remekírók, Új Folyam) és *Magyarországi gondolkodók 18. század: Bölcsészettudományok*, kiad. Tüskés Gábor, Lengyel Réka, II. Bp., Kortárs Kiadó, 2015 (Magyar Remekírók, Új Folyam).

6 „Paupertas, odium, contentus, Gratia nulla / Haec sunt doctorum praemia, ab orbe malo.” Szabad fordításban: Szegénység, gyűlölet, megvetés, semmi hála, a rossz világ kezdete óta ezek a tudósok jutalmai. *Wespriemi István levelezése*, kiad. Szelestei N. László és Vida Tivadar, [Budapest], Argumentum, 2013 (Magyarországi tudósok levelezése, 4), 11.

7 *Uo.*, 25.

Már csak egyetlen lépés hiányzott: a társaság létrejöttének hivatalos jóváhagyása és anyagi támogatása. Sajnos ez a kor politikai körülményei között végül megvalósíthatatlanul nagy lépésnek bizonyult. A *Learned Societies* az 1771–1791 közötti időszakból hat olyan programiratót is közöl (és ezeket is megelőzik kevésbé hivatalos javaslatok), amelyek részletekbe menően tettek javaslatokat egy tudományos akadémia megalapítására, ám ezek közül végül egy sem valósult meg. Mert hiába tervezték meg a már nevében is Mária Teréziának tetszeni akaró *Academia Augustát* Pozsonyban 1771-ben a legapróbb részletig, a teremben függő festményektől kezdve a társaság pecsétijéig, ha az uralkodó támogatása elmaradt.⁸ Ha nem is ilyen részletességgel, de a többi program is megfelelő alapja lehetett volna egy megalakuló társaságnak, ezek közé tartozik a bécsi udvarhoz közel álló Maximilian Hell programja (*Patriotischer Plan...*, 1774) is, amely magának Mária Teréziának a felkérésére készült, és javaslatot tett a különböző osztályok összeállítására, a tagok számára és az egyes tisztségekre. Ám a császárné a kancellária által, 1776-ra kidolgozott több költségterv közül végül egyet sem fogadott el.⁹ Ettől a tervzettől függetlenül a magyarországi tudósok is előálltak saját megoldási javaslatokkal: 1779-ben Bessenyei vezetésével magyar küldöttség utazott Mária Teréziához saját tervvezetellel,¹⁰ 1784-ben Révai Miklós II. Józsefnél volt személyes audiencián szintén egy újabb javaslattal.¹¹ Ezeknek a kezdeményezéseknek végül II. Lipót császár halála vetett véget (1792), utódja, I. Ferenc – aki konzervatívabb politikát folytatott, mint elődje – nem támogatta a magyarországi nemesek akadémiai törekvéseit. A társaságok sorsának alakulására nyilván nem volt jó hatással, hogy Mária Terézia halála után, 1780 és 1792 között három császár is váltotta egymást, így változékony politikai klíma jellemezte ezeket az éveket. Az imént vázolt folyamatok tükrében érthető tehát, hogy a kötet összeállítói miért nyilatkoznak olykor negatívan a 18. századi magyarországi akadémiai mozgalmakkal kapcsolatban. Ugyanakkor, ha annak a bizonyos pohárnak a teli felére koncentrálunk, akkor ezek a dokumentumok azt is bizonyítják, hogy hazánkban mindig is akadtak tudósok, akik részt vettek a korabeli európai tudományos életben: külföldi tudós társaságok választották őket tagjainak, egyenrangú partnerei voltak francia, német, angol kollégáiknak és tisztában voltak koruk szellemi igényeivel, kihívásaival. Sajnos ez a magyarországi tudósközösség a Habsburg Birodalomban (vallás)politikai okokból nehéz (mondhatnánk, vesztes) pozícióból indult, és nem is tudta elérni azt a kritikus tömeget, amely valós változásokat tudott volna elérni. Kazinczy Ferenc is utal e kettősségre, amikor azt írja Kovachich Márton Györgynek 1788 januárjában Kassá-

8 *Allerunterthänigst-unvorgreiflichster Vorschlag zu Errichtung einer Academie oder Gelehrter Gesellschaft zu Pressburg in Hungarn* (1771), *Learndes Societies...*, i. m., 48–66.

9 Maximilian Hell, *Patriotischer Plan einer Kayserlich-Königlichen zu Wienn zu errichtenden gelehrten Gesellschaft, oder Academie der Wissenschaften* (1774), Uo., 67–75.

10 Elek Horányi – Pál Ányos – György Bessenyei et alii, *Statuta Patriae Hungaricae et Transilvaniae Societatis* (1779), Uo., 76–79.

11 Miklós Révai, *Planum erigendae eruditae societatis hungariae alterum elaboratus* (1790), Uo., 120–133.

ról, hogy noha a felvilágosodás terjesztésében meglehetősen le vagyunk maradva, olyan férfiakat tudunk felmutatni, akik bármely nemzet becsületére válnának.¹² Nem kifejezetten a felvilágosodással kapcsolatban, hanem általában a tudós társaságok hiányát magyarázandó nyilatkozik nagyon hasonlóan a nagyszzebeni Joseph Karl Eder 1789-ben, amikor azt mondja, sosem a tehetséges emberekből volt hiány hazánkban, hanem a bátorításból és a támogatásból.¹³ Ha tudós társaság tehát nem is, vagy csak nagyon rövid időre jött létre (mint például a pozsonyi *Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften*), volt egy szűk, külföldet járt, hasonló értékrenddel rendelkező és célokért harcoló értelmiségi réteg, amelynek tagjai között létezett egy – igaz, főként kéziratos – országos tudományos hálózat. A *Learned Societies* kötet a korábban vázolt, sajnos valóban kudarc történetként értelmezhető folyamatok mellett ezt is sikeresen bemutatja; például Kazinczy és a szintén folyóirat-szerkesztő Kovachich meghitt hangvételű levelezésén keresztül, amelyből olyan tudományos közeg rajzolódik ki, ahol kölcsönösen támogatják egymás kezdeményezéseit, segítséget nyújtanak az egyes folyóirat számok terjesztésében, az anyaggyűjtésben. A levelekből az is láthatóvá válik, konkrétan hogyan működtek, mi tartotta életben ezeket a hálózatokat.

A következőkben a teljesség igénye nélkül – nem ismertetem tehát mind a harminc forrás tartalmát – az általam valamilyen szempontból izgalmasnak vélt szövegeket, illetve szövegcsoportokat emelem ki. Noha a kötet két, tematikusan egységes részre tagolódik, a szerkesztőknek sikerült megoldaniuk, hogy azok változatosak maradjanak. Köszönhető ez egyrészt a műfaji változatosságnak: található itt tudós társaságok megalapítására vonatkozó vázlat, félhivatalos, hivatalos tervezet, olvashatunk levelet, gyűlésen felolvasott gyászbeszédet, de titkosírásos szabadkőműves-történetet és regényrészletet is. Másrészről a bennük található gondolati sokszínűségnek. Hiszen bár elvileg a kötetet egy (illetve két) közös téma (egy tudós társaság megalapításának eszménye és a szabadkőművesség) szervezi egységgé, szinte mindenki más irányból közelít a témához, más prioritásai és elképzelései vannak (például egy tudós társaság felépítéséről). Ezek az elképzelések általában az adott tervezet szerzőjének tudományfelfogásáról is tanúskodnak; izgalmas látni, hogy a különböző felfogások a korban milyen széles skálán helyezkednek el. Az eltérő nézőpontok olykor még egyetlen társasággal kapcsolatban is megjelenhetnek; a *Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften* programadó irata például több változatban is fennmaradt, melyekben különbözik a társaság fő célja: míg az egyikben fő küldetésüket a haza tudományosságának előmozdításában látják, addig a másikban specifikusan a német nyelv ápolásának ügyét tűzik zászlajukra.

A forrásgyűjtemény két programtervezetében is megjelenik a gondolat, miszerint a bölcsész- és természettudományokat alapvető különbözőségük miatt külön

12 „In der allgemeinen Aufklärung etc. sind wir zwar weit zurück: aber wir haben einzelne Männer vorzuweisen, die einer jeden Nation Ehre machen könnten”, *Uo.*, 105.

13 „es fehlte unserem Vaterlande nie an Männern von Fähigkeit, von Wissenschaft: an Aufmunterung an Unterstützung fehlte es”, *Uo.*, 113.

kellene választani, olyannyira, hogy akár két külön akadémiára lenne szükség. Egy pozsonyi tudóstársaság alapítására tett javaslat (*Allerunterthänigst-unvorgreiflichster Vorschlag...*, 1771) szerint a több akadémia-típus közül az a leghasznosabb, amelyik a tudománnyal (*Wissenschaft*) foglalkozik, nem pedig az irodalommal vagy a bölcsészettudományokkal (*Academie des belles lettres*). Mivel azonban még nem jött létre egyetlen magyarországi akadémia sem, végső soron mégiscsak egy vegyes társaság megalapításának szükségességét jelölik ki elsődleges célként.¹⁴ Maximilian Hell három évvel későbbi tervezetében is élesen elválasztja a tudományt (*Wissenschaften*) a bölcsészettudományoktól (*schöne Wissenschaft*). Ezek között véleménye szerint az a fő különbség, hogy míg az előbbi felfedező tudományágakat foglal magába, addig az utóbbi – amelyet Hell javaslata szerint helyesebb lenne szép ismereteknek (*schöne Kenntnisse*) vagy egyszerűen művészeteknek (*Künste*) nevezni – a korábbi tudás összegyűjtésével és esetleges (újra) rendezésével foglalkozik. Ezek közé tartozna a teológia is, hiszen mindenki beláthatja, hogy a hit (*Glauben*) és a tudás (*Wissen*) két egymással szembenálló fogalom. Hell tervezetének sajátos eleme, hogy beemeli a tagok egymáshoz fűződő kapcsolatának szempontját, véleménye szerint ugyanis fontos lenne, hogy egy társaság barátokból álljon vagy legalábbis olyan tagokból, akik szívesen dolgoznak együtt, hiszen igazán csak így jöhet létre teremtmény munkája.¹⁵ A kortárs tudományelméleti gondolkodás ismeretéről tesz tanúbizonyságot Jacob Joseph Winterl szövege 1784-ből, amely egy Pest-Budán működni szándékozó társaság ülésén hangzott el nyitóbeszédként – egy ülésről és egy folyóiratszámról (*Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft in Ungarn*) van csak tudomásunk, a tervezet ebben a folyóiratszámában jelent meg.¹⁶ Winterl koncepciózus előadásában öt tudományágat sorol fel, amelyek a megismerést segítik: a matematikát, a kísérleti fizikát, a megismerés tudományát (*Erfahrungskunst*), az esztétikát (amely a korban viszonylag friss tudományágnak számított) és a földrajztudományt.¹⁷

Közismert, hogy a 18. század élen járt a magyar vonatkozású történeti források összegyűjtésében és rendszerezésében. Külön csoportot alkotnak azok a társaság-kezdeményezések, amelyek fő céljukként a különböző kéziratok források felkutatását és megőrzését jelölték meg. Ezek közé tartozott a Batthyány Ignác püspök által megálmodott

14 *Allerunterthänigst-unvorgreiflichster Vorschlag zu Errichtung einer Academie oder Gelehrter Gesellschaft zu Presburg in Ungarn* (1771), *Learndes Societies...*, Uo., 48–66.

15 Maximilian Hell, *Patriotischer Plan einer Kayserlich-Königlichen zu Wienn zu errichtenden Gelehrten Gesellschaft...* i. m.

16 Jacob Joseph Winterl, *Anrede an die versammelten Mitglieder der Hungarischen gelehrten Gesellschaft am Tage ihrer ersten Versammlung* (1784), Uo., 90–94.

17 Winterl írását beágyazottsága a kortárs német filozófiai gondolkodásba a kötet egyik legizgalmasabb szövegévé teszi; a szerző többek között kitér például a német filozófiában ekkor már népszerű Genie-fogalomra is. Gurka Dezső egy tanulmányában már felhívta a figyelmet Winterl gondolatainak Schellingre gyakorolt hatására: Dezső Gurka, *Connections between Jakob Winterl's scientific works and Schelling's philosophy of nature*, *Periodica Polytechnica Social and Management Sciences*, 14/1, 39–43. <https://doi.org/10.3311/pp.so.2006-1.05>. Magyarul Gurka Dezső, *A schellingi természetfilozófia és a korabeli természettudományok kölcsönhatása*, Bp., Gondolat, 2006, 117–121.

társaság (*Societas Litteraria Assiduorum*, 1786), amelynek tagjai elsősorban papok lettek volna, és fő célként egyháztörténeti művek írását és fordítását szerették volna megvalósítani, valamint a korábban már említett Kovachich Márton György kezdeményezése (*Institutum Diplomatico-Historicum*, 1791), amely a magyar történelem és közjog emlékeit feltáró társaság lett volna.

A gyűjtemény talán legismertebb darabja Bessenyei György *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék* című szövege, amelyet ezúttal angol fordításban olvashatunk (*A benevolent plan for a Hungarian society*). Minden bizonnyal az is sokat elárul a magyarországi felvilágosodás nyelvi helyzetéről, hogy a kötetben ez az első, eredetileg magyar nyelven írt (1790-ben publikált, de 1781-ben szerzett) szöveg, ami ugyanakkor az első egység kronologikus rendjében a kilencedik helyen áll. Bessenyei tervezete a felvilágosodás idején oly népszerű nyelvközpontú tudományosművenyhez csatlakozik, miszerint a tudás széles körben az emberekhez csak anyanyelvükön keresztül juthat el. Ezzel kapcsolatban már az iskolában mindannyian megtanultuk Bessenyei híres mondatát a *Magyarságból* (1778): „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem”. Izgalmas látni ennek az ikonikus szövegnek a messziről induló előzményeit, azt, hogy Bessenyei mondatának milyen kortárs előzményei voltak, hogy latinul és németül hasonló gondolatok már jóval korábban is megfogalmazódtak. Noha Bessenyei és társai igyekezete közvetlenül nem fordul termőre, az 1810-es, 20-as évek kezdeményezései, amelyekből végül a Magyar Tudományos Akadémiai (Magyar Tudós Társaság) is létrejött, merítettek ezekből a gondolatokból, így közvetve mégis célba értek – már nevében is, hisz a Tudós Magyar Társaság elnevezés Bessenyei javaslata volt. Aranka György az *Egy Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság felállításáról való rajzolat a haza felséges rendeihez* (*A draft proposal concerning the establishment of a Society in Transylvania for the Cultivation of the Hungarian Language*, 1791) című szövegével ugyanehhez a nyelvművelés-fókuszú csoportoz tartozik, és végül a marosvásárhelyi központú társaság lett az egyetlen ezek közül, amelyik valóban létrejött. Bár úgy tervezték, különböző hangsúlyok lesznek a társaság életében (a nyelvművelés után a társadalomtudományok, majd később a természettudományok), a kör végül főként régi kéziratok felkutatásában és összegyűjtésében realizálódott, tagjai – helyi és környékbeli nemesek – keveset értettek a nyelvműveléshez, grammatikai kérdésekhez. A társaság működését az biztosíthatta, hogy elődeivel szemben tekintélyes, a bécsi udvar bizalmát élvező támogatót sikerült találniuk a gubernátor, Bánffy György személyében.

Izgalmas, ahogy a szöveggyűjtemény második, a szabadkőművesség történetéhez kapcsolódó írásokat közlő fejezete új dimenziót nyit az előző egység forrásainak, hisz itt sorra találkozunk azokkal a szereplőkkel, akiktől már az előző részben is olvashatunk írásokat. Talán kevésbé ismert, hogy a magyar felvilágosodás fontos személyiségei közül többen (Kazinczy Ferenc, Aranka György, Karl Gottlieb Windisch, Joseph Karl Eder) a szabadkőműves mozgalomban is szerepet vállaltak. A kötet szerkesztői teljes történetiségében igyekeznek bemutatni ennek a titkos társaságnak a magyarországi hagyományait. Az első közölt forrás eddig csupán kéziratban hozzáférhető doku-

mentum volt, és az első önálló magyarországi szabadkőműves páholy megalakulásáról tudósít (*Codex constitutionalis provinciae latomiae libertatis*, 1775). A társaság jellegéből adódóan az itt közölt szövegek általában csak kéziratban maradtak fenn; a *Learned Societies* értékét növeli, hogy ennek a résznek számos szövege itt szerepel először nyomtatásban. Ezek közül is kiemelkedik filológiai gyöngyszemként a titkosírásban fennmaradt nagybajomi kézirat megfejtése Vámos Hannától, amely egy Pálóczi Horváth Ádám másolatában fennmaradt szabadkőműves nagymesterek életrajzeit közlő szöveg. A szerkesztők a történeti dokumentumokon túl ebbe a második egységbe olyan fikciós szöveget is beemeltek Pálóczi Horváth szabadkőműves regényének fragmentumaival (*Felfedezett titkok*, 1792), amely stílusában ugyan kilóg a többi forrás közül, de a szertartások plasztikus leírását adó ábrázolásával mindenképpen helye van itt, mintegy illusztrálva a korábbi, főként elméleti leírásokat. A kötet szintén különleges műfajú szöveggel, Kazinczy jegyzeteivel zárul, amelyeket a *Journal für Freymaurer* című lap egyes írásaihoz fűzött, miközben lemásolta azokat. Kazinczy jegyzetei sokszor a szabadkőművesség apológiájába fordulnak. Végül ez a védekező hang a kötet záró szólama.

A *Learned Societies* mindkét egységben a szövegek kronologikus rendjét követi, így nem fejezhette be a közlést Martinovics Ignác 1792-es titkosszolgálati jelentésével, pedig szimbolikus lezárás lett volna, hisz bizonyos értelemben Martinovics Ignác tevékenysége vetett véget egy időre mind a tudós társaságok alapítására irányuló, mind a szabadkőművességhez kapcsolódó törekvéseknek. Martinovicsnak, aki a bécsi titkosszolgálat felkérésére jelentéseket írt, itt közölt írásában a bécsi illuminátus páholyba történt felvételéről tudósít, ám végül rossz kettős ügynöknek bizonyult, a következmények pedig mindenki számára ismertek. A Martinovics-féle összeesküvést követő retorziók lettek a végső akadályok (vagy esetleg szolgáltatott újabb kifogást) a kötetben vázolt, az idő tájt már hetven éve zajló tudományszervezési törekvéseknek, hiszen ezután szinte minden politikai, de irodalmi szervezetet is megszüntettek az országban, és számos szerző, akiktől itt szövegeket olvasunk, ekkor börtönbe került vagy száműzetésbe kényszerült.

Zárásul néhány technikai jellemző. A kötetben a latin és német források eredeti nyelven angol tartalmi összefoglalóval, a magyarul született írások pedig angol fordításban olvashatók (ezeket is megelőzik összefoglalók). Nem egyszerű rezümékre kell itt gondolnunk, hanem olyan szövegekre, amelyek általában felvázolják mind a szűkebb, mind a tágabb történeti kontextust, így az egész kötetet végigolvasva átfogó képet kaphatunk a korról. A forrásgyűjtemény vegyesen ad közre korábban csupán kéziratban fellelhető szövegeket és már kiadottakat, ezek között akad olyan is, amelyik első, 18. századi edíciója óta nem jelent meg modern kiadásban. A kiadvány élvezeti értékét növeli, hogy illusztrációkat is tartalmaz; szerzők portréit, előzéklapokat, címlapokat, látképeket, szabadkőműves páholyok pecsétjeit, melyek mind korabeli metszetek, rajzok és festmények.

A számos pozitívum mellett csupán néhány kevésbé szerencsés megoldás említhető: a szövegkiadók például segíthették volna a befogadást azzal, hogy a német szöve-

geket egységesen adják ki, modern központoszással. Nem elhallgatható, hogy bizonyos szövegek esetében szembeütnő a lektorálás hiánya is, ezeknél zavaró a [!]-jelölés túlzott használata, amely sokszor pusztán a régi szöveg ortográfiájából eredő eltérést jelöl. Ez a formai jellemző persze nem von le a kötet értékéből. Ki kell emelni az angol fordító, Bernard Adams munkáját, aki, mint gyakorlott magyar–angol fordító (korábban olyan írók szövegeit ültette át, mint Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső, Mikes Kelemen, Szepesi Csombor Márton és Bethlen Miklós), nagy magabiztossággal kezelte ezeket a 18. századi szövegeket, olykor a fordítói lábjegyzetektől sem riadva vissza, ami ritkán alkalmazott eljárás, de nyelvi játékok esetében feltétlenül indokolt. Legvégül pedig a kötelező recenzensi kérdés: ki a kötet célközönsége, és a végeredmény megfelel-e ennek a bizonyos olvasóközönségnek? A kérdés persze jelen esetben viszonylag egyszerű, hiszen angol nyelvűségéből adódóan nyilvánvalóan elsősorban nemzetközi közönségnek készült a kötet. A gyűjtemény munkatársai az ehhez kapcsolódó problémákra szemmel láthatóan ügyeltek: a hosszú, sokszor történelmi eseményekre is reflektáló bevezetők, a kötet végén található szerzői bibliográfiák mind mankóul szolgálnak a magyar történelemben kevésbé jártas olvasók számára. A kötet ugyanakkor szemmel láthatóan jóval több akar lenni annál, mint hogy ikonikus magyar szövegek fordítását adja (sőt, a harminc szöveg közül csupán hat forrásnyelve magyar). Ebben rejlik az az értéke, ami a magyar olvasóközönség számára is fontossá teheti. A *Learned Societies* izgalmas, eddig publikálatlan szövegek sorát adja nyelvi sokszínűségükben, mégsem kaotikusan – mivel a szövegek mögött munkáló szellemiség nagyon is egységes –, és így egymás mellé helyez olyan tradíciókat, amelyek jellemzően különböző kutatói csoportok érdeklődésének tárgyai. Úgy hiszem, a kötetnek mindenképpen helye van nemcsak a 18. század iránt érdeklődő külföldi, hanem a magyar kutatók polcán is.

Verso 2, 1. sz. (2019): 89–96.

Béatrice DUMICHE

Dieser anlässlich der von der Ungarischen Akademie der Wissenschaften organisierten internationalen Tagung „Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa“, mit Unterstützung der Alexander von Humboldt Stiftung erschienene Band bietet ein Kompendium grundlegender Texte zur Erforschung der gelehrten Gesellschaften, die sich in Ungarn ab Mitte des 18. Jahrhunderts verbreiten und deren Gründung mit der Entstehung von Freimaurerlogen einhergeht.

Dabei verfolgen die Herausgeber ein doppeltes Ziel. Einerseits veröffentlichen sie bereits andernorts publizierte Texte, deren Bedeutung für die geistige Entwicklung des Landes sie durch die Einbindung in diesen neuen Kontext hervorzuheben und dementsprechend zu würdigen trachten. Andererseits erweitern sie den Corpus der der Forschung zugänglichen Zeugnisse durch die englische Übersetzung von acht bisher nur in unga-

rischer Sprache bekannten Dokumenten und bleiben damit den weitgehend von Gábor Tüskés eingeleiteten Bemühungen treu, namhafte Vertreter des Geisteslebens seines Landes durch die Förderung der Übersetzung ihrer Werke europäischen Forschern bekannt zu machen und auf diese Weise allgemein deren Zugehörigkeit zu den intellektuellen Strömungen ihrer Zeit zu belegen, so dass deren aktuelle internationale Beschäftigung mit ihnen sich letztlich in die Kontinuität eines bereits begonnenen Dialogs einreicht.

Insofern erscheint diese Publikation auch als Teil einer lebendigen Auseinandersetzung mit den Quellen der eigenen Entstehungsgeschichte, deren Methodologie und Zielsetzung in der Tat von den edierten Texten propagiert wird. Sie dokumentiert nämlich das geistige Klima und die strukturellen Ansätze, die der Gründung der Akademie der Wissenschaften vorangegangen sind und ihre Orientierungen mitbestimmt haben. Sie belegt in der Tat den Einsatz maßgeblicher ungarischer Dichter und Denker, um auf verschiedenen Ebenen an den europäischen Entwicklungen ihres Jahrhunderts teilzunehmen und sie in ihrem Land trotz eines gewissen Bildungsrückstands und fehlender Strukturen zu verwirklichen. So besteht denn auch ihr Interesse darin, dass sie sich nicht nur auf die Entwürfe für wissenschaftliche Gesellschaften aller Art beschränkt, sondern auch Auszüge aus Ferenc Kazinczys umfangreichen Briefwechsel mit seinen Zeitgenossen einbezieht. Jener erscheint in diesem Zusammenhang als ein zentraler Beitrag zum Verständnis dieser Aufbruchsstimmung, die im Rahmen der Aufklärung versucht, den eigenen Bedingungen des Landes angepasste Formen des gelehrten Dialogs ins Leben zu rufen, zunächst aber darauf angewiesen ist, durch Vulgarisierung sich selbst ein Publikum zu schaffen, das die Aufgeschlossenheit besitzt, an dem enzyklopädischen Bildungs- und Emanzipationsprozess teilzuhaben und ihn persönlich zu bereichern und zu befördern.

Kazinczys Beispiel zeigt unserer Meinung nach am deutlichsten, dass ein solches Unterfangen unter den damaligen, durch die Eingliederung in das Habsburgische Herrschaftssystem verstärkten autoritären Bedingungen ohne eine gewisse Geheimhaltung undenkbar war. Sie war zum Schutz der Gedanken- und Debattierfreiheit der Wissenschaftler und Schriftsteller unabdinglich, die sich der Brisanz der von ihnen vertretenen Ideen bewusst waren, da sie das tradierte Weltbild ebenso wie die darauf gegründete staatliche und politische Ordnung in Frage stellten. Gleichzeitig zeugte diese Vorsicht jedoch auch von deren Verantwortungsbewusstsein und deren ungebrochenes Vertrauen in den aufgeklärten Absolutismus, indem sie ein Mittel zur Verhütung des Missbrauchs des sich im Zuge der Säkularisierung verbreitenden kritischen Denkens zu gewaltsamen Machtveränderungen war. Kazinczys Briefwechsel offenbart ganz deutlich, dass die Gründung und Verbreitung der gelehrten Sozietäten ohne die Verbindung ihrer wichtigsten Akteure zur Freimaurerei so gut wie unmöglich gewesen wäre, dass letztere aber grundsätzlich in keiner Weise mit umstürzlerischen Plänen zu assoziieren ist.

Insofern beleuchtet der vorliegende Band denn auch die relativ engen Grenzen, innerhalb derer sich die ungarischen Emanzipationsbestrebungen entfalten konnten,

die letztlich nur weiterwirken konnten, weil die Freimaurer-Logen ein Netzwerk geschaffen hatten, das auf der persönlichen Ebene seine eigene Zerschlagung weitgehend überlebte. In der Tat führten überhaupt nur die Entwürfe für zwei wissenschaftliche Gesellschaften zu deren effektiver Gründung: so die „Preßburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften“ und die „Transsilvanische Gesellschaft zur Pflege der ungarischen Sprache“ in Cluj/Klausenburg/Kolozsvár, deren Lebensdauer ebenso kurzfristig blieb wie die der in den geistigen Zentren des Landes ins Leben gerufenen Zeitschriften, deren bekanntestes Beispiel wohl der „Ungarische Merkur“ sein dürfte. Deswegen scheint Réka Lengyel zufolge das Freimaurertum die entscheidende Rolle bei der Verbreitung des aufklärerischen Gedankenguts gespielt zu haben, indem dessen ehemalige Mitglieder trotz der Auflösung ihrer Bewegung im Jahre 1795 ihren Grundsätzen treu geblieben sind und sich in privater Initiative für die Schaffung eines Grundschulwesens und die Förderung armer Kinder wie György Festetics, der als vielfacher Mäzen im Bereich der Künste wie der Industrie auftrat, oder für die Gründung von Bibliotheken und Museen einsetzten wie Ferenc Széchényi, der die nach ihm benannte nationale Bibliothek und das Nationalmuseum stiftete.

Die gesammelten Dokumente erweisen sich demnach vor allem als Zeugnisse, die der Schaffung solcher Institutionen den Weg bereitet haben, indem sie eine gewisse Gleichzeitigkeit geistiger Bestrebungen in ganz Ungarn aufzeigen und Rückschlüsse auf die Verbindungen, die jene ermöglicht haben, zulassen. Sie geben einen Überblick über die Gemeinsamkeiten der Pläne zur Förderung gelehrter Gesellschaften vor Ort, die ihre Impulse der Teilnahme der namhaften ungarischen Aufklärer am Wiener Geistesleben verdanken, das sie wiederum mit Gleichgesinnten anderer Länder in Kontakt bringt. Auf diese Weise erlangen sie Kenntnis von bereits existierenden Institutionen wie die Pariser Académie des Sciences, deren Beispiele den Ansporn und die Inspiration für eigene Projekte liefern. So vielseitig die Entwürfe sein mögen, die hauptsächlich eine Bestandsaufnahme in Kernbereichen der sich neu begründenden Wissenschaften wie der Geschichte und dessen, was wir heutzutage Geopolitik nennen würden, anstreben und sich gegen Ende des Jahrhunderts immer mehr der Sprachpflege als nationalem Gut zuwenden, so deutlich wird auch, welche Hindernisse deren Verwirklichung entgegenstehen. Der 1779 gescheiterte Versuch mit Unterstützung der Patriotischen Gesellschaft von Hessen Homburg eine *Patriae Hungaricae et Transilvanicae Societas*, ins Leben zu rufen, ist dafür bezeichnend.

Die begrenzten finanziellen Möglichkeiten spielen dabei erstaunlicherweise eine eher zweitrangige Rolle. Im Vordergrund stehen, folgt man Réka Lengyels durch ihre Textauswahl gestützten Ausführungen, die allgemeinen Voraussetzungen des Gesellschaftslebens und der staatlichen Organisation, innerhalb derer der geistige und wissenschaftliche Austausch stattfand. Bis 1780 war nämlich die Beschäftigung mit höheren Studien den säkularen Vertretern der Kirche sowie den Mitgliedern der kirchlichen Orden vorbehalten. Erst nach der Veröffentlichung des Dekrets, das den Zugang zum öffentlichen Dienst und zu amtlichen Berufen nicht mehr nur auf die Aristokra-

tie beschränkte, und nachdem die monastischen Orden aufgelöst wurden, bestand die Möglichkeit für eine Erweiterung der gebildeten und religiös unabhängigen Kreise und wurden somit überhaupt erst die Bedingungen geschaffen, welche die Entfaltung neuer Formen des gelehrten Dialogs denk- und realisierbar erscheinen ließen.

Dennoch dokumentieren mehrere Texte wie Ádám Ferenc Kollárs Brief an Sámuel Dobai Székely (1763) und der Briefwechsel zwischen Ferenc Kazinczy und Márton György Kovachich (1787–1789), dass die grundlegende Problematik der konfessionellen Machtkämpfe zwischen Protestanten und die um die Bewahrung ihrer vom Habsburger Kaiserreich begünstigten Vormachtstellung bemühten Katholiken damit keineswegs aufgehoben wurde und noch über lange Zeit den Zündstoff für Konflikte und Intrigen lieferte, die dem Aufklärungsprozess ein deutliches Hemmnis waren. Sie scheinen in der Tat weitgehend dafür verantwortlich, dass es den ungarischen Gelehrten in der Regel nicht gelungen ist, die Gesellschaften und Zeitschriften, die sie schließlich ins Leben rufen konnten, länger als drei Jahre aufrechtzuerhalten.

Die Abhängigkeit von den autoritären politischen Strukturen erwies sich dabei offensichtlich als zusätzliche Erschwernis. Sowohl Maria Theresia als auch Joseph II. sahen nämlich zwar durchaus die Notwendigkeit der Ausbildung geeigneter Bediensteter zur Modernisierung der Landwirtschaft und zur Förderung der entstehenden Industrie ein, deren Konsequenz eine generelle Reform des Schulwesens von der Grundschule bis zum Gymnasium gewesen wäre, nahmen aber letztlich von der finanziellen Förderung wissenschaftlicher Sozietäten oder Journale Abstand. Zu groß war in ihren Augen die Gefahr, dass die allgemeine Gedankenfreiheit, die sie voraussetzten, sie zu einer Gegengewalt innerhalb der absolutistischen Staatsordnung heranwachsen lassen würde. So erklärt sich, dass alle Anfragen zur Gewährung von Geldern bei den staatlichen Instanzen oder den Monarchen selbst ins Leere gelaufen sind. Maximilian Hells Fehlschlag, seinen „Patriotische(n) Plan einer kayserlich-königlichen zu Wienn zu errichtenden gelehrten Gesellschaft, oder Academie der Wissenschaften“ von 1774 zu verwirklichen, den er schließlich auf Geheiß der Kaiserin entwickelt hatte, der jedoch von ihr zwei Jahre später wegen mangelnden Geldes und entsprechenden Personals komplett verworfen wurde, offenbart, dass einfach schon am Hof selber der politische Mut und Wille zu einer derartigen Förderung öffentlicher Bildung fehlte.

Insofern ist es kaum verwunderlich, dass solche Bestrebungen in Ungarn umso mehr Misstrauen bei den Herrschenden hervorrufen mussten: Die Textsammlung belegt eindrucksvoll, in welchem Klima des Argwohns solche Entwürfe entstanden sind und mit welchen Risiken deren Umsetzung für die Beteiligten verbunden waren, da deren Aktivitäten aufgrund der geopolitischen Lage Ungarns und dessen Geschichte eine besondere Brisanz zukam. Gedankenfreiheit und Pflege der eigenen Sprache und Literatur, Bezugnahme auf identitätsstiftendes Brauchtum und Trachtenwesen lassen sich leicht als Vorbereitungen zu erneuten Unabhängigkeitsbestrebungen interpretieren und ziehen auch dementsprechende Vertreter solcher Tendenzen an.

Während Ferenc Kazinczy, wie aus seiner zahlreichen Korrespondenz mit seinen Freimaurer-Brüdern verschiedener Logen hervorgeht, für die er aktiv rekrutiert, seine zentrale Rolle als Aufklärer behauptet, indem er als Bindeglied zwischen jenen und den wissenschaftlichen Sozietäten fungiert, eindeutig bemüht ist, eine allgemeine geistige Bildung zu propagieren, die der Entwicklung des Landes dient, verbinden andere mit der Freimaurerei radikalere Ziele. Dazu gehören Gergely Berzeviczy, der bereits den Freiheitskampf der ungarischen Nation unterstützt hatte und György Szlávy, der 1795 letztlich als Jakobiner zu drei Jahren Gefängnis verurteilt wurde. Allerdings spiegelt erst die ambivalente Rolle des als „Doppelagenten“ auftretenden Ignác Martinovics die Gefahren, die durch die Zuspitzung der internationalen Lage für die Mitglieder aufgeklärter Zirkel entstehen, die der Manipulierung durch den Wiener Hof ebenso ausgesetzt sind, wie durch Scharfmacher aus den eigenen Reihen, die zu allem Überfluss wie in diesem Fall noch in Personalunion auftreten. Der Gründer zweier jakobinischer Vereine in Ungarn, darunter einem mit dem bezeichnenden Namen „Freiheit Gleichheit Brüderlichkeit“, dessen Ziel es war, den revolutionären Umsturz herbeizuführen, wenn er die Anzahl von 250.000 Mitgliedern erreicht hätte, der ab 1791 bereits seine Brüder in Buda für den Hof in Wien bespitzelte und dort als Illuminaten anschwärzte, ist nach Réka Lengyels Meinung zwar der einzige Fall in Ungarn, wo radikales Gedankengut in die nicht mit jenen in Beziehung stehenden Freimaurerlogen durchsickerte, der jedoch höchstwahrscheinlich 1795 die Zerschlagung der gesamten Bewegung zur Folge hatte. Man kann sich allerdings fragen, ob diese Unterwanderung, welche die europaweite Tendenz darstellte, nicht bloß durch diese frühzeitige Auflösung verhindert wurde.

Auf alle Fälle beleuchtet der Sammelband aus unserer Sicht die Zwickmühle, in die der absolutistische Staat in Ungarn und im gesamten Habsburger Reich immer deutlicher unter dem Druck der Französischen Revolution geraten ist. Sein Misstrauen gegenüber einer sich ihre eigenen Institutionen gebenden Aufklärung hat die Entstehung einer erfolgreichen Kooperation zwischen dem Hof und Vertretern der Wissenschaften zur strukturellen Modernisierung des Bildungs- und Amtswesens im Keim erstickt. Dass eine solche Politik insbesondere in einem Land wie Ungarn, das seine eigenen Unabhängigkeitsbestrebungen nie aufgegeben hat und für das jede Integration in internationale geistige Bewegungen eine Form der Emanzipation verhielt, über kurz oder lang aus einem gegebenen Anlass nur zur Radikalisierung der aufgeklärten Kräfte in Geheimbünden anstatt von offenen Versammlungen führen musste, erscheint eigentlich rückblickend als die logische Konsequenz unüberbrückbarer Gegensätze, die sich wegen des staatlichen Immobilismus zu solchen entwickeln konnten. Die verschärfte Reaktion der Obrigkeit deutet nach unserem Dafürhalten denn auch vor allem darauf hin, dass sie sich angesichts der sich im Namen der Aufklärung ausbreitenden Gefahr der politischen Rebellion der Macht deren geistiger Netzwerke derart bewusst war, dass sie davon ausging, den Anfängen unmittelbar wehren zu müssen.

So mag das Textbuch zwar mit dem Fehlschlag aller Versuche abschließen, in Ungarn das Geistesleben in institutionalisierte Bahnen zu lenken, die einen Austausch auf gleicher Ebene mit dessen Vertretern in anderen Ländern und eine eventuelle Beraterfunktion gegenüber den Herrschenden ermöglicht hätte, es dokumentiert dennoch, dass es solche Bemühungen gab, die nicht ohne Folgen blieben, weil sie letztlich dafür sorgten, dass das Land niemals den Kontakt zur europäischen Aufklärung verloren hat, auch wenn die praktische Verwirklichung von deren Ideen zeitverzögert stattfand. György Bessenyeis Entwurf für eine Ungarische Akademie von 1781 dient insofern 1825 dem Parlament als Ausgangspunkt für die Pläne zur heutigen Akademie der Wissenschaften, die umso mehr den krönenden Abschluss einer Entwicklung darstellt, als ihre Gründung dank der finanziellen Unterstützung von Ferenc Széchenyis Sohn, István, möglich wurde.

Aus unserer Perspektive ist im Sinne einer Schlussbemerkung von Bedeutung, dass sich scheinbar am Ende doch György Arankas Position einer Einheit der enzyklopädischen Wissenschaften durchgesetzt hat, die Sprach- und Naturwissenschaften nicht voneinander trennt und die dem heutzutage leider verdrängten und vernachlässigten Grundsatz entsprach, dass die Beherrschung der entsprechenden Ausdrucksfähigkeiten die Voraussetzung für jegliches Denken und dessen Vermittlung auf welchem Gebiet auch immer darstellt. Sein Plädoyer für die Pflege und Ausbildung der Nationalsprache zu einem homogenen, den neuen Disziplinen angepassten Verständigungsmittel, das keinen grundsätzlichen Unterschied zwischen dem gelehrten Austausch und der Vulgarisierung macht, erscheint uns als ein zeitloses Manifest, dessen Thesen heutzutage aktueller denn je sind, da sie betonen, dass ohne Sprach- das heißt Textkultur keine Aufklärung möglich ist, und Bildung als sozialer Integrationsfaktor entscheidend ist.

Die Besonderheit des Bandes, der erst 2011 komplett dechiffrierte Freimaurertext, den Ádám Pálóczi Horváth entdeckt, aufbewahrt und teilweise entschlüsselt hat, hebt jene Untrennbarkeit der integrativen Funktion der Sprache hervor, die die gedankliche Fähigkeit, voraussetzt, sich in eine Ordnung einzugliedern, von der Veranlagung des Menschen zur Sozialisation, die Erkenntnis und Selbstbestimmung im Rahmen symbolischer Strukturen aufeinander bezieht. Aus jenem Inhalt könnte sich unserer Meinung nach zumindest hypothetisch seine Verklausulierung erklären, denn er vermittelt schließlich eine kapitale, für die Zeit seiner Entstehung höchst brisante Idee, dass im Freimaurertum die Quintessenz der Menschheit begründet liegt, während er, wie uns scheint, für die heutige Zeit vor allem in zweierlei Hinsicht bemerkenswert ist. Er unterstreicht den unvergleichlichen Anspruch dieser Bewegung, die Synthese aller Weltkulturen zu erreichen, in deren Erbe sie sich stellt, während sie gleichzeitig einer sich auf die Sprache und deren symbolische Intelligenz berufenden Aufklärung ebenso eine theoretische Legitimation wie das Modell einer Vergesellschaftung liefert, deren Ordnung auf der sich in Taten beweisenden geistigen Entwicklung der einzelnen Mitglieder beruht. Die Verknüpfung beider Dimensionen, die Platos *Gnoti Seauton* mit einer Philosophie der praktischen Erkenntnis vereint, rehabilitiert die zentrale

Funktion der Dichtung als veranschaulichte Wirksamkeit der Ideen und entwirft das Bild einer poetischen Vereinigung im ursprünglichen Sinne des Wortes, die mit ihrem Textverständnis versucht, den ursprünglichen Geist der Weisheit im Menschen wiederzuerwecken und durch immer neue Herausforderungen zu befördern, auf dass sich die Unzertrennlichkeit von Wissen und Selbsterkenntnis im für das Gemeinwohl sinnvolle Handeln des Einzelnen bewiese.

Aus diesem Grunde ist für uns dieses Dokument das Herzstück des Kompendiums, dessen Verdienst es ausdrücklich ist, ein Arbeits- und Forschungsbuch denjenigen zur Verfügung zu stellen, die sich einen Überblick über die gelehrten Gesellschaften und die Freimaurer-Vereinigungen im Kontext des damaligen ungarischen Geisteslebens verschaffen möchten. Die Kurzbiographien und die sorgfältige Bebilderung machen es zu einer angenehmen und bereichernden Lektüre, deren Einleitung aufschlussreiche Vorschläge zur Erweiterung des Corpus auf editorischer wie interpretatorischer Ebene formuliert und somit darauf hinweist, dass hier ein Anstoß gegeben werden soll, indem gezielt um Interesse für ein Gebiet geworben wird, das durch eine neue Kontextualisierung erweitert und vertieft werden kann. Verständlicherweise beschränkt sich die Verfasserin des Vorworts auf Ungarn und verweist auch nur kaum auf Mitteleuropa. Sie entspricht damit den eigenen Vorgaben der Publikation, deren Grenzen sie ausdrücklich betont, indem sie selbst auf ein Manko aufmerksam macht, dass einer ausländischen, westeuropäischen Forscherin unmittelbar auffallen muss: der so gut wie völlig fehlende Versuch, auch nur ansatzweise diese Texte mit den gut erforschten Zeugnissen aus Frankreich, Deutschland, England und Nordamerika in Zusammenhang zu bringen und deren Bedeutung über die nationalen Grenzen hinaus besser zu bestimmen, hinterlässt eine leichte Unzufriedenheit, die natürlich auch positiv als Ansporn zu eigenen Initiativen der Auseinandersetzung mit den Formen der Aufklärung aus komparatistischer Sicht begriffen werden kann. So ist eigentlich nur, auch gerade aus dieser Perspektive zu bedauern, dass die Qualität der englischen Übersetzung der bisher nur auf Ungarisch zugänglichen Texte deren literarischer Subtilität nicht gewachsen ist.

Das 18. Jahrhundert verdankt seine geistige Entwicklung maßgeblich nicht nur der Mehrsprachigkeit seiner Eliten sondern auch deren Bemühungen um die für ihre Vulgarisierungsbestrebungen unentbehrliche Förderung der Nationalsprache, die der Band selbst dokumentiert. Dies markiert die Entfaltung einer Übersetzungskultur, die in der Romantik, die sie zur Kunst erhebt, ihren Höhepunkt erreicht. Leider ist jener Aspekt unter dem Druck ökonomischer Zwänge, die bei der Durchsetzung des Englischen als wissenschaftliche Kommunikationssprache aus unserer Sicht mithineinspielen, in unserem digitalisierten Zeitalter ins Hintertreffen geraten. Dessen strategische weltweite Verbreitung als praktisches Verständigungsmittel in allen Lebenslagen, insbesondere für den Tourismus, führt zu einer gewissen Gläubigkeit in dessen technisch vermittelte Universalität, die ein Idiom erzeugt, das mit der Nationalsprache Englisch, nicht mehr allzu viel zu tun hat. György Arankas Ratschläge für das Un-

garische ließen sich denn auch wohl ebenfalls wider die von vielen Muttersprachlern und Anglisten beklagte Selbstentfremdung der Weltsprache anwenden. Deren Reliterarisierung erscheint uns jedenfalls als notwendiger Teil der Bekämpfung aktueller gegenaufklärerischer Tendenzen, die auf dem Irrglauben beruhen, dass Kommunikation und Verständigung das Gleiche sind, und dementsprechend Sprache als Möglichkeit der dialogischen Auseinandersetzung mit dem Anderen ebenso ignorieren wie die Aufforderung des „Sapere aude“, da das Denken selbst einer scheinbar selbstverständlichen Sachlichkeit gegenüber diskreditiert wird.

Die Sprachenvielfalt, die der Band lobenswerter Weise im Geiste der Aufklärung beibehält, zeugt von einer gewachsenen Tradition des wissenschaftlichen Austauschs, die aus den damaligen Machtverhältnissen hervorgegangen ist, in die sich die ungarischen Gelehrten einfügen mussten, wenn sie an den geistigen Entwicklungen Europas teilhaben wollten. Die Hinzufügung des Englischen als solches ist also prinzipiell mehr als legitim, die Art und Weise wie sie erfolgte, deutet zunächst einmal darauf hin, dass dessen Status jüngerer Natur ist, und es der Schaffung der Strukturen und einfach der Praxis bedarf, um den Rückstand in dessen Beherrschung als Kultursprache im Rahmen der Integration in die europäische Wissensgemeinschaft auf durchdachte Weise zu reduzieren und die spezielle Geschichte Ungarns dazu zu nutzen, um der von Claude Hagège [*Le Souffle de la langue: voies et destins des parlers d'Europe*, Paris 1992.] als Charakteristik eines modernen, geistig eigenständigen Europas – zusätzlich zur Muttersprache – angestrebten Dreisprachigkeit in Französisch, Deutsch und Englisch mit zum Durchbruch zu verhelfen.

Für die gebildeten Vertreter der Aufklärung war diese Mehrsprachigkeit eine Selbstverständlichkeit, und an diesem Beispiel wird deutlich, dass die von diesem Sammelband für Ungarn aus historischer Sicht aufgeworfenen Fragen bis hin zur Methodendiskussion auf die heutige Problematik des Erbes dieser Bewegung ebenso wie auf die der Modernisierung der aus ihr hervorgegangenen Institutionen aufmerksam machen, deren Legitimation durch eine völlig veränderte Einschätzung des Wissens nach seiner kommerziellen Verwertbarkeit und durch dessen unregelte, unverantwortete Verbreitung gefährdet wird. Aus unserer Sicht hätte diese Textsammlung im Vorwort eine breitere geschichtliche und literarische Einordnung verdient, die die internationalen Anknüpfungspunkte zumindest angedeutet hätte und insofern auch in seinem Ausblick die aus den präsentierten Entwürfen und Bemühungen hervorgegangene Gründung der Akademie der Wissenschaften mit deren Bedeutung und Verpflichtung für die Gegenwart in Verbindung gebracht hätte. Dies ist keine Kritik, es ist eine Folgerung, die sich einer französischen Literaturwissenschaftlerin bei der parallelen Betrachtung von Bessenyeis und Arankas Texten anbietet, insofern als die bemerkenswerten Werke Tzvetan Todorovs¹⁸ schon seit mindestens zehn Jahren auf die Notwen-

18 Das für unsere Zwecke repräsentativste Werk ist sicher: Tzvetan Todorov: *L'Esprit des Lumières*, Paris 2006. Sein ganzes Denken kreist jedoch um die Vermittlung der Aufklärung von der Beschäf-

digkeit hinweisen, sich auf die Errungenschaften der Aufklärung für die Erarbeitung eines zeitgemäßen europäischen Weltbildes zu besinnen, das Allgemeinbildung mit kritischer Aufgeschlossenheit vereint und die persönliche Dialogfähigkeit als unabdingliche Grundlage einer sinnvollen Erkenntnis betont. Mit ihrem eigenen Vulgarisierungsanspruch, der viele von ihnen leicht zugänglich macht, setzten sie Maßstäbe zu der Erneuerung, als deren Anstoß sie sich verstehen.

Das Beispiel Ungarns, dessen Partikularität im Rahmen des Habsburger Reiches in seiner Vermittlerrolle bei der Verbreitung aufgeklärter Ideen hauptsächlich aus Frankreich und Deutschland bis nach Mitteleuropa das für die Tagung erarbeitete Kompendium unterstreicht, lässt sich gewiss nicht mit der Bedeutung der Frankophonie vom Ausmaß her vergleichen. Dennoch wecken gerade die weit unterschätzten Publikationen von Dominique Wolton, insbesondere *L'Autre mondialisation*, Paris 2003 und *Demain la francophonie*, Paris 2006, Assoziationen mit den aufgeklärten Erwägungen einer sprachlich gegründeten Selbständigkeit innerhalb einer von kultureller Vielfalt geprägten Globalisierung, die sich nur entfalten kann wenn sie sich nicht auf einen vertikalen Herrschaftsanspruch beruft, sondern auf eine dezentrale Vermittlung, die Kreativität und Austausch dauerhaft und verlässlich strukturell unterstützt. Das bedeutet auch, dass konsequenterweise nicht nur der Imperialismus als multiple Konflikursache im Sinne des kritischen Geistes der Aufklärung hinterfragt wird und das eigene Erbe im Sinne der Selbsterkenntnis aufgearbeitet wird. Mit seinen Büchern hat Erik Orsenna¹⁹ dazu beigetragen, dem Aufgabenverständnis der Académie Française eine neue Dimension zu verleihen, indem er weit über die Sprachpflege hinaus, die enzyklopädische Tradition der Auseinandersetzung mit kulturellen Schlüsselbegriffen in die Entwicklungsgeschichte des Kapitalismus eingebunden hat. Amine Maalouf,²⁰ der Autor des bemerkenswerten Essays über die *Identités meurtrières* hat gleichermaßen seine Berufung in die Académie Française zum Anlass genommen, in einem historischen Roman seine eigene Integration in jene Institution als Schriftsteller libanesischen Ursprungs symbolisch zu vollziehen, indem er die Lebensgeschichte all seiner 18 Vorgänger seit 1634 auf dem 29. Sitz, auf den er gewählt wurde, anschaulich als das Abenteuer menschlicher Vielfalt schildert. Beide demonstrieren auf ihre eigene Weise durch ihre Veröffentlichungen den geistigen Wandel ihrer Institution und zeugen davon, dass sie weiterhin an die Kraft der Aufklärung durch Wort und

---

tigung mit Rousseau in *Frêle Bonheur : essai sur Rousseau*, Paris 1985 bis hin zu *La Peur des barbares : au-delà du choc des civilisations*, Paris 2008.

19 Erik Orsenna ist der Autor einer Reihe, die den Anspruch auf ein modernes literarisches Enzyklopädieverständnis in Verbindung mit der Analyse des kapitalistischen Systems anhand von gezielt ausgewählten Beispielen vertritt. Unter dem Titel *Petit précis de mondialisation I bis IV* hat er folgende Bände veröffentlicht: *Voyage aux pays du coton*, Paris 2006, *L'Avenir de l'eau*, Paris 2008, *Sur la Route du Papier*, Paris 2012, *Géopolitique du moustique*, Paris 2017.

20 Amin Maalouf: *Un fauteuil sur la Seine. Quatre siècles d'Histoire de France*, Paris 2016. Aus der Perspektive unserer Argumentation erscheint uns natürlich der Untertitel als besonders bedeutsam!

Text glauben, und dass Fiktion keine Antinomie zur Erkenntnis bildet, im Gegenteil ein anderer Weg ist, sie zu vermitteln und vielleicht auch eine andere Art von Weltverständnis zu wecken. Insofern mögen es zwar hier persönliche Initiativen einzelner Académie-Mitglieder sein, da Dichtung nun einmal individueller Natur ist. Nichtsdestotrotz belegt die Erklärung des Muséum d'Histoire Naturelle mit seinem 2017 erschienenen französisch-englischen Manifest,²¹ dass die das aufgeklärte Erbe vertretenden Institutionen sich der Notwendigkeit bewusst sind, ihre Richtlinien zu überprüfen und anzupassen, um sich in die Lage zu versetzen, offensiv an öffentlichen Debatten zu aktuellen gesellschaftlichen Themen teilzunehmen und dabei zu beweisen, dass ohne Naturgeschichte moderne Forschung weder denk- noch machbar ist sowie zur Begründung ethischer Prinzipien unabdingbar ist. Mit dem Hinweis auf die Enzyklopädisten und deren Leistung für eine kritische Öffentlichkeit betonen die Verfasser, dass die Komplexität der gegenwärtigen Informationsprozesse regelrecht nach einer unvoreingenommenen, unabhängigen Erziehung verlangt, die auf der Grundlage von wissenschaftlicher Erkenntnis die Voraussetzung für eine fundierte weltoffene Meinungsbildung schafft.

Die in mehrerer Hinsicht bedeutende Stellungnahme, deren Anlass der Rückzug der Vereinigten Staaten unter Donald Trump von den Verpflichtungen des Pariser Klimaabkommens ist, stellt neue Anforderungen an alle Vertreter einer aufgeklärten Gesellschaft, die sich mit einer Vielzahl von Strategien gezielter Desinformation konfrontiert sehen, hinter denen immer schwerer zu identifizierende Geldgeber und Interessenverbände stehen. Das Manifest erinnert in der Tat an die wichtigsten Grundlagen einer Wissenschaftsethik, die die Gesamtverantwortung für persönliches und öffentliches Handeln seit jeher bedingen, und deren Prinzipien in ihrer Geltung unantastbar sind, da sie sich über Jahre der Entwicklung bewährt haben, ruft aber angesichts deren gezielter Anfechtung, zu einer konzentrierten Aktion auf, die Geistes- und Naturwissenschaftler gemeinsam mit Künstlern zur Verteidigung eines auf unabhängigem Denken und toleranter Vernunft beruhenden Allgemeinwohls einlädt, um ein Gegengewicht zum freien Spiel der weit potenteren marktwirtschaftlichen Interessen, aber auch gegenüber militanten Organisationen aller Art zu bilden, die die freie Meinungsäußerung missbrauchen oder unterdrücken. Der Text, der sich explizit zu einem erweiterten Naturwissenschaftsbegriff bekennt, der Erkenntnisse aus anderen Erfahrungs- und Kulturwelten mitberücksichtigt, ist ein Appell, weit über die Verantwortlichen des Museums und das Abonnentenpublikum von dessen Schriftenreihe hinaus, die Bedingungen für eine kritische Öffentlichkeit wiederherzustellen. Mit der ausdrücklichen Berufung auf das enzyklopädische Erbe und der Verpflichtung zu dessen Vermittlung betonen denn auch die Autoren ihre Absicht, mit all den ihnen zur Verfügung stehenden Möglichkeiten, insbesondere denen des Muséum d'Histoire Naturelle, als Katalysatoren der Aufklärung und der

21 *Manifeste du Muséum: Quel futur sans nature?*, Paris 2017.

Vulgarisierung vor allem gegenüber der Jugend zu wirken.²² Es ist zu früh, um die Resonanz dieses Aufrufs zu bewerten, es steht leider zu vermuten, dass seine momentane Bedeutung nicht die der Entwürfe des Ungarn gewidmeten Sammelbandes drei Jahrhunderte zuvor übertreffen wird, aber wie jene zeugt er trotzdem von der Vitalität des aufklärerischen Gedankenguts, das die wissenschaftlichen Gesellschaften vertreten, und von dem unleugbaren Wichtigkeit, außeruniversitärer Strukturen, um den gelehrten Dialog in Gang zu halten und neue zeitgemäße Formen zu dessen größerer Verbreitung zu erarbeiten, die über den konventionellen Lehrbetrieb hinausgehen und innovatives Denken fördern. Insofern sei mit dieser Rezension auch abschließend der Bogen dazu gespannt, jene kühnen Vorschläge von damals, deren Interesse für die heutige Zeit ihre Veröffentlichung unterstreicht, zum Anlass der Publikation einer auf die Zukunft gerichteten Sammlung zu nehmen, die den Anstoß zur Verfassung gegenwärtiger Überlegungen und zur Realisierung spezifischer Projekte liefern würde, die auf nationaler und internationaler Ebene eine Bestandsaufnahme ermöglichen und zur Wiederbelebung eines integrativen Wissenschaftsbegriffes beitragen würde, von dessen gesellschaftlicher Anerkennung in den jeweiligen Ländern und Kulturen mehr denn je die Zukunft der Menschheit abhängt.

reciti.hu 2018.05.30. <https://www.reciti.hu/2018/4618>

További bírálat // Further review

CERMAN, Ivo. *Opera Historica* 20, 2 (2019): 336–337.

22 Das Manifest folgt nur wenig später auf den stärker auf Konsens ausgerichteten Appell der Pariser Académie des Sciences zu ihrem 350 jährigen Bestehen, der im September 2016 von insgesamt 57 Akademien der Wissenschaften unterzeichnet wurde, und der deutlicher auf die Bekämpfung der durch ethisch fragwürdige Experimente erzeugten Wissenschaftsfeindlichkeit abzielte, jedoch sich auch explizit auf die Grundwerte der Aufklärung bezog. „L'objectif de ce manifeste est de réaffirmer les valeurs portées par la science et la recherche scientifique : l'universalisme, la tolérance, l'esprit critique, la soif de connaître et de comprendre“, so der Leiter der Académie, Bernard Meunier. https://www.sciencesetavenir.fr/a-voir-a-faire/57-academies-des-sciences-signent-un-plaidoyer-pour-la-pensee-scientifique_105166

CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, KISS Margit, LENGYEL Réka, TÜSKÉS Gábor. *Fénykeresők: Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában: Kommentált forrásgyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeum kamarakiállításához 2017. október / Lichtsucher: Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa: Kommentierte Quellensammlung zur Kabinettausstellung des Ungarischen Nationalmuseums, Oktober 2017.* Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, 2017, 218.

VADERNA Gábor

2017. október 11. és 14. között Budapesten nemzetközi konferenciát tartottak *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa* címmel. E rendezvény kísérő rendezvénye volt a *Fénykeresők: Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában* című kamarakiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban, mely 2018. február 25-ig volt látogatható. Az időszaki kiállítás kísérőkiadványaként jelent meg hasonló címmel, bő kétszáz oldalon, magyar és német nyelven egy kommentált forrásgyűjtemény az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet XVIII. Századi Osztályának együttes erőfeszítése eredményeképpen. (A továbbiakban az egyszerűség kedvéért katalógusnak fogom nevezni, bár – mint hamarosan látni fogjuk – nem egészen az.)

Egy kiállítás katalógusáról nem könnyű bármit is mondani. A katalógus ugyanis köztes műfaj, mely rendszerint túl is éli az alapul szolgáló kiállítást. A kiállítás által színre vitt tárgyakat és az e tárgyakhoz kapcsolódó problémákat a katalógus ugyan felmutatja, ám mindeközben a kiállítás jelenléte (ha tetszik, aurája) a homályba vész. A kiállítás fizikai érintkezést is igényel: a tér elrendezése, a bevilágítás, a design, de még a kiállítótér funkcionális elemei (mint a ruhatár vagy a teremőrök elhelyezkedése) is fontos részét képezik annak, hogy miként lehet megélni egy-egy látvánnyá tett kulturális objektumot. Még a tudományos igénnyel és tudományos célzattal létrehozott, ráadásul tudománytörténetet elbeszélő kamarakiállítások is művészi alkotások bizonyos tekintetben: valamilyen installációban jelennek meg tárgyai, a kísérőszövegek, a látogató vezetése stb. – ezek mind-mind rendezett, s e rendezettség által már eleve adottan önreflexív kulturális terek. Ha innen nézzük, egy kiállítás katalógusa csupa veszteség: nincsenek fény–árny-játékok, nem érzékelhető az intarziás bútorok berakása, egy kiállított gyertyatartó ornamenseinek finomsága. A katalógus médiumváltás eredménye, ahol a fizikai tér elemei a könyv terébe vonulnak vissza, annak keresztül-kasul járható zegzugai itt szükségképpen narratívákba rendeződnek, annak jelenlét-illúziója itt távolsággá alakul át. A katalógus ugyanakkor lehetőség is: el tudja mesélni azt, ami az

installációban nem tudott megjelenni, átrendezheti a kiállítás hangsúlyait, új összefüggéseket teremthet, s nem utolsó sorban mélyebben bemutathatja azt a törzsanyagot, amelyre a kiállítás eredetileg ráépült. A katalógus illetéknéppen a kiállításnál (és – esetünkben – a konferenciánál) szélesebbet meríthet.

Éppen ezért a *Fénykeresők* kiállítás katalógusát érdemes önállóan szemügyre venni, s feltenni azt a kérdést, hogy mit is állít a kiadvány tárgyáról – bár feltehetően a konferencia, a kiállítás és a kiadvány ugyanannak az érdeklődési körnek a szülötte. Mielőtt végigfutnánk a köteten, még annyit szükséges elmondani, hogy az valójában bővebb anyagot ad a kiállításnál (például a függelékben szabadkőműves szimbólumokat magyaráz meg, folyóirat-listákat hoz, peregrinusokat vagy szabadkőműves páholyokat sorol fel). Ugyanakkor fájoan hiányoznak a képek (s mily jó lett volna színesben látni egy-egy tárgyat!) – a képek ritkasága (talán anyagi okok álltak a háttérben) ily módon ismét csak távolít az eredeti tárlattól.

A *Fénykeresők* cím, mondanom sem kell, metafora, mely a felvilágosodás kérdés-köréhez vezet el minket. Az utóbbi néhány évtizedben rendszeres kutatások folytak a felvilágosodás társas szokásait és a kultúra ekkoriban formálódó intézményrendszerét feltárandó. A felvilágosodást e szemlélet hívei nem pusztán egy elvont társadalmi utópiának vélték, hanem inkább cselekvések egy halmazára figyelmeztettek. Nem szabad természetesen lebecsülnünk a felvilágosodás kori gondolkodók intellektuális erőfeszítéseit, amelyek egy boldogabb társadalom megteremtésére irányultak, ám emellett érdemes számításba venni azokat a lehetőségfeltételeket, amelyek között a 18. század embere döntéseket hozhatott bizonyos élethelyzetekben, vagy cselekvésre szánhatta el magát. Két irányból is meg lehet közelíteni ezt a kérdést – s úgy látom, hogy mindkét irány megjelenik vizsgált kötetünkben. Egyfelől újra érdemes és kell gondolni azt az általánosabb problémát, hogy a korszak embere miként gondolkodott önnön társas létezéséről. A felvilágosodás egyik nagy eszmetörténeti újdonsága ugyanis éppen ez: az ember nemcsak mint társadalmi létező, mint egy állapot elszenvedője jelenik itt meg, hanem úgy, mint akinek társiassága önmagában képes megváltoztatni a társadalmat. A felvilágosodás embere úgy vélte – s talán ezt az örökséget nekünk magunknak sem kell feltétlenül megtagadnunk –, hogy a társas érintkezés során a vélemények ütköztetése már önmagában csiszolja az elmét, s minél több éles elmével bíró egyénből áll össze a társadalom, annál fejlettebb lesz az őt körülvevő világ. A társalgás ugyanis már önmagában valamiféle haladást, civilizációs fejlődést jelent. Ebből következik – s ez lesz a másik irány, ahonnan megközelíthető a felvilágosodás kérdése –, hogy amennyiben komolyan vesszük, hogy a társalkodás hasznos dolog, magától értetődik, hogy e társadalmi gyakorlat előmozdítására új tereket kell megalkotni, illetve új intézményeket kell alapítani.

A *Fénykeresők* vállalkozása ezeket az új tereket és intézményi lehetőségeket járja körbe. Azt kutatja, hogy milyen új kommunikációs formák jöttek létre a hosszú 18. században. Az első rész az akadémiai eszme történetét mutatja meg. Nemcsak azért volt érdemes előre helyezni ezt az egységet, mert a Bél Mátyás fogalmazta egyik első tervezet (1718) és a Széchenyi István gróf általi felajánlás (1825) közötti bő évszázad jelöli

ki a társiasságról való gondolkodás új kereteink kialakítását, hanem azért is, mivel az akadémiai eszme mintegy a probléma *sine qua non*-ja: egy olyan, sokáig csak különböző víziókban létesülő intézményi keret, mely képes volna megszervezni a tudományos kommunikáció eljövendő folyamatait, s nemcsak azáltal, hogy teret (értsd: találkozási alkalmat) biztosítana tudósoknak a társalkodásra, hanem azáltal is – miként ez a bemutatott legtöbb tervezetből felsejlik –, hogy létrehozza egy eljövendő, szélesebb társadalmi körben művelt tudomány lehetőség-feltételeit, s még ezen felül nyelvet is terem a tudomány számára. Az itt bemutatott tervezetek egymás mellé helyezése nem pusztán mennyiségével mutatja fel a nagy igényt egy ilyen társulási forma iránt, s nem is csupán sokszínűsége zavarba ejtő (van itt szláv alapítású tudós társaságra tett javaslat vagy udvari csillagász által szorgalmazott természettudós egyesület). Sokkal inkább figyelemre méltó, hogy ezek a vállalkozások nem valósulhattak meg. Hogy miért alakult ez így, még megválaszolandó kérdés.

A második rész a *Kommunikációtörténet* címet viseli, ami talán kissé általánosabb, mint amit a fejezet végül is teljesít. Pedig az sem kevés: itt szedik össze a szerkesztők, hogy mely kiadvány miképpen állt a tudomány szolgálatába, s milyen tudományos értékrendet képviselt. A sajtó megjelenésének 18. századi története több tekintetben is fordulópont a magyar fénykeresés történetében. Egyfelől igen radikálisan változott meg az információk áramlásának módja és sebessége. A magánlevelekből újságlevelekké alakuló, kézíratos tudósi hálózatokat felváltó nyomtatott publikációk és híradások alapjaiban módosították a tudományok mindennapi működésmódját is. A fejezet a többnyelvű magyarországi sajtó mérföldköveit mutatja be, emellett prezentál még kiadványtervezetet is. E részben esetleg ki lehetett volna térni arra is, hogy miképpen szerveződött meg a hírek és szövegek áramlása e publikálások során, s miképpen áramlottak tovább az információk, amíg eljutottak az olvasókhoz. E könyvtörténeti távlat persze túlmutat a vizsgált vállalkozáson – s nem is feltétlenül prezentálandó egy kiállításban.

Mégis érdemes lett volna ebbe az irányba is egy pillantást vetni, mivel a következő két rész mintha éppen erre a kérdésre keresné a választ. A harmadik egység azokkal a magyarországi tudósokkal foglalkozik, akik külföldi tudós társaságok tagjai lettek. Fontos gyűjtés ez, mert felvillantja: a magyar tudósok mily magától értetődően léptek be a nemzetközi tudományos hálózatokba. Nem önmagában a siker, az elért eredmény érdekes itt, hanem az a folyamat, amiként ezek a hálózatok kiépültek, s amiként egy-egy tudós szinte kaput nyitott egy-egy helyre, ahová aztán már mások is követhették. A negyedik rész a tudásmegosztás helyi sajátosságait veszi szemügyre. A fókusz itt – az előző részhez képest – a Magyarországon zajló tudományos életre esik, s a nagy tervek helyét ezen belül is a kisebb közösségekben működő műhelyek vizsgálata veszi át. Ez a rész mintha összegezné az eddigieket: az akadémiai eszme ott kísért a számos művészeti társaság tervezete mögött (nem véletlen, hogy ez a rész is Bél Mátyástól indul), itt jelennek meg az első önálló irodalmi folyóiratok, mint például a *Magyar Museum* (lásd a második részt), s itt is elementárisan fontos marad a tudásközvetítés kérdése.

Az utolsó három rész a szabadkőművességet állítja a középpontba. E kiemelt helyet indokolhatja a kérdés jelentősége a társas szerveződések történetében, illetve a magyarországi gondolkodástörténetre tett nagy hatás. Tudjuk, hogy a szabadkőművesség kérdése a magyar felvilágosodás-kutatások nagy mumusa. Ám mintha az utóbbi időben megelégnéltek volna a vizsgálódások, amit a *Helikon* nemrégiben megjelent tematikus száma (2016/4) mellett éppen a *Fénykeresők* vállalkozása mutathat fel.

Az *Ezoterikus hagyományteremtés a szabadkőműves mozgalomban* című rész volta képpen egy tablót ad: a szabadkőműves alapiratokat, történeti forrásokat, nemzetközi kapcsolatok feltárását a szabadkőművesek tevékenysége iránti ellenállás történetének dokumentumai egészítik ki. Bár a szabadkőművesség történetével csak most ismerkedőknek nem ajánlanám önmagában ezt a részt, aki egy kicsit tájékozottabb, afféle Wunderkammerként használhatja. A felvetett szempontok sokasága miatt ugyanis nem alakul egységes képpé a páholyok története, hanem érdekes források sorozatából sejlik fel egy egykor gazdag, ám a jozefinizmus évei után – leszámítva a lipóti néhány évet – fényt veszített (ám aztán kitartóan, mindmáig létező) világ. Ezt a sokszínűséget folytatja a kötet hatodik része, amely Pálóczi Horváth Ádám szabadkőműves regényének címét választotta: *Felfedezett titok*. Itt a szabadkőművesség mindennapjaiba kapunk betekintést, főként tárgyi emlékek alapján. Míg a kiállítás első öt egysége leginkább papíralapú forrásokra támaszkodott, s ezeket képekkel gazdagította – itt inkább a tárgyi kultúra kerül a középpontba: pipák, mesterkötények, zsebóra, asztal, tál, csészalj stb. Akárcsak az előző részben, itt sem egy történetre vannak felfűzve a tárgyak: esztétikai finomságuk, kidolgozottságuk inkább ismét a szabadkőművesség sokarcúságához vezet. Félreértés ne essék: a történet hiánya itt inkább a kutatási tárgy szerteágazó voltából ered, s nem valamiféle hiányosságként említem. A szabadkőművesség magyarországi történetének fájóan hiányzó elbeszélése további, jóval nagyobb ívű feladat.

A hetedik rész egy erős értelmezési keretet ad az eddigieknek: azt állítja ugyanis, hogy a társias szerveződési formák, s azon belül is a szabadkőművesség a polgári társadalom megteremtésének az előszobája volt. Ez egy igen erős állítás, melynek nemcsak a nemzetközi szakirodalomban, de a magyar historiográfiában is vannak hívei. Miskolczy Ambrus több munkáját idézhetném itt – hadd említsem most csak Kazinczy-kvadrológiáját [Miskolczy Ambrus. *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig*. I–IV. Kisebbségkutatási könyvek (Budapest: Lucidus, 2009–2010).], melynek visszatérő alapgondolata, hogy a titkostársasági kultúra rakta le a majdan eljövendő reformkori liberális ellenzék politikai kultúrájának alapjait. A folytonosság és megszakítottság (engem amúgy nagyon izgató) tyúk-tojás problémájához jutunk itt: hiszen egy történetet úgy is elbeszélhetünk, hogy azért gondolkodtak sokan bizonyos formában a világról, mert részesei voltak a szabadkőműves kultúrának, vagy azok keresték már eleve e társulási formát, akik úgy gondolkodtak, hogy a kultúra intézményi feltételeit újra ki kellene találni. Mindenesetre az a *Fénykeresők*ben hozott gazdag példatárból is felsejlik, hogy a társadalom modernizálási folyamatai igen szorosan ösz-

szekapcsolódtak a társias kezdeményezésekkel. Itt a társasági kultúra politika- és társadalomtörténeti összefüggéseinek komplexitása volna tovább vizsgálható.

A *Fénykeresők* kötet furcsa vállalkozás. Eredetileg egy kiállításhoz készült, ám ezt a funkcióját csak ideig-óráig töltheti be. Inkább egy kiinduló segédkönyv ez, mely feltesz kérdéseket, ám azok megválaszolása itt még elmarad. A katalógus-szerű, fragmentált szerkezet ugyanis ezt aligha tenné lehetővé, no nem mintha ez mindenképpen szükséges volna. Ez a kötet éppen elegendő fényt vet tárgyára. Éppen annyit, hogy mi is keresni kezdjük a fényt.

Summary

In October 2017 an international conference on freemasonry and science (*Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa*) was held in Budapest. Unusually, a cabinet exhibition was also opened on that occasion in the Hungarian National Museum. Unusually, because one rarely finds that a scholarly meeting on literary studies goes hand in hand with an event of museology. The catalogue of the exhibition is also unusual. Apart from the list of exhibits and artistic pieces, this book shines the spotlight on the thematic selection of different issues. The chapters follow divergent storylines: the history of academy, communication history, scientific networking in the early modern period, the distribution of knowledge, esoteric traditions and freemasonry, and the advent of the modern civil society. In every chapter the question returns: who is the appropriate person for searching or sparking light; and where can that light be found? This catalogue is more than a catalogue needs to be. It sheds light on the history of the Hungarian Enlightenment.

reciti.hu 2018.05.09. <https://www.reciti.hu/2018/4590>

ORBÁN László

A Magyar Nemzeti Múzeumban 2017–2018 fordulóján néhány hónapig volt látható a *Fénykeresők. Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában* című időszaki kiállítás. A Múzeum reprodukciókkal és – kisebb részt – saját gyűjteményeiből válogatott eredeti dokumentumokkal mutatta be azt a folyamatot, amely 1718-tól, Bél Mátyás magyarországi tudósok összefogását szorgalmazó első elképzelésétől 1825-ig, a Magyar Tudós Társaság megalapításáig terjedt. A kiállítás koncepcióját a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének XVIII. Századi Osztálya dolgozta ki egy nemzetközi tanácskozáshoz kapcsolódóan. A kiállítás anyagát hivatott bemutatni és erre ráépülő értelmezéseket adni a *Fénykeresők* című könyv.

A kötet felépítése világos és áttekinthető. Egy rövid bevezető tisztázza létrejöttének körülményeit, a kiállításhoz való viszonyát, és mindebből következően a műfa-

ját is. Egy kiállítási katalógusnál többre, egy átfogó igényű forrásgyűjteménynél kevesebbre vállalkozik a magyar és német nyelvű, igényes megjelenésű kiadvány. A kötet alapkoncepcióját a *Bevezető* első mondata tisztázza: „[...] a 18. századi tudós társaságok, irodalom- és nyelvapoló egyesülések, olvasóköri, gazdasági és patrióta egyesületek, szabadkőműves páholyok hatékonyan szolgálták a reformeszmék terjedését, ösztönözték az irodalom és a tudományok fejlődését, hozzájárultak a társadalmi és politikai modernizációhoz, előkészítették a polgárosodás folyamatát, és felerősítették a nemzeti függetlenségre irányuló törekvéseket” (9). E szemléleti keretről alább még lesz szó. A *Bevezető* után a kötet tulajdonképpeni törzsét a *Források* fejezet tartalmazza, majd függelékek és mutatók következnek.

A *Források*hoz lapozva főképp szöveges dokumentumokból, kisebbrészt egykorú rézkarcok és tárgyak képeiből, illetve ezekhez fűzött kommentárokból összeállított virtuális kiállítótérbe lépünk be. A szövegek hosszas idézése egy átlagos kiállítás-látogató számára bizonyára nehéz csemege lehetett, kötetben viszont jól használható ez a forrásgyűjtemény. Néhol azonban e kettős eredet visszaüt: *A varázsfuvolához* készült díszlettervek képei nem láthatók a kötetben (186–187).

Az egyes tételek bemutatása hét részre tagolódik. A kötet időrendben mutatja be a 18. századi „akadémiai eszmét”, azaz a hazai fontosabb tudóstársaság-alapítási kísérleteket, tervezeteket, javaslatokat és programokat. A következő rész *Kommunikációtörténet* címmel szintén kronológiai rendben ad válogatást a magyarországi tudományos és irodalmi folyóirat-alapításokhoz, illetve az ezek köré szerveződő társaságokhoz kapcsolható anyagból. A magyarországi tudósok külföldi tudós társaságokban betöltött szerepéhez köthető tételek a *Hálózatok* fejezetcím alatt találhatók. A *Tudásmegosztás és nemzeti művelődés* című negyedik rész a tudományos és műkedvelő önképzőköri, társaságok és egyesületek létrejöttének folyamatát szemlélteti. A kiállítási „tárgyak” második fele tematikus alcsoportokra, három titkos társasági témakörbe lett csoportosítva. Az *Ezoterikus hagyományteremtés a szabadkőműves mozgalomban* cím alatt a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött szabadkőműves vonatkozású nyomtatványokból és iratokból kapunk válogatást. A *Fel-fedezett titok* című rész, amely Pálóczi Horváth Ádám 1792-es szabadkőműves regényére utal, a titkos társaságok használati eszközeit, rítusait és szimbólumait megjelenítő tárgyait mutatja be. A *Polgári társadalom előkészítése* című utolsó szakasz a szabadkőműves mozgalom magyar és magyar kötődésű nevezetes személyeire, művészeire, tudósaira, támogatóira és közszereplőire hívja fel a figyelmet.

A *Források* egyes tételeinek szerkezete azonos, tipográfiaiailag jól tagolt, könnyen áttekinthető. A kétnyelvű címsor és a szabatos leíróhely leírás alatt egy tömör, lényegre törekvő szócikk és/vagy kép található, majd német nyelvű összefoglaló és szakirodalmi hivatkozás zárja a tételt. Utóbbi kapcsán keletkezhet némi hiányérzet, mivel a bibliográfiai adatok mellől néhol hiányoznak a pontos oldalszámok. A rövidítve használt könyvészeti adatok a kötet végén külön bibliográfiában vannak feloldva. A szócikkekhez felhasznált szakirodalmat böngészve feltűnhet, hogy néhány közhasznála-

tú, a szerkesztők által is bizonyosan ismert munka kimaradt. Egy ajánló bibliográfiába biztosan bekerülhetett volna a nem túl nagy hazai szabadkőműves-irodalomból még például Balassa József (*A szabadkőművesség története* [Budapest: Hermit Kiadó, 2013]), Berényi Zsuzsanna Ágnes (*Budapest és a szabadkőművesség* [Budapest: Argumentum Kiadó, 2005]), Jászberényi József (*A magyarországi szabadkőművesség története* [Budapest: PrintXBudavár, 2005]) és L. Nagy Zsuzsa (*Szabadkőművesek* [Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988]) munkái, továbbá a *Rubicon* folyóirat tematikus száma (2010/2). A kötetben nincs név- és tárgymutató, de e segédeszközök hiányát enyhíti, hogy az MTA Könyvtárának Repozitóriumában szabadon elérhető és könnyen kereshető a kötet szövege: <http://real.mtak.hu/70928/>.

A *Függelék* összesen nyolc táblázatot és listát tartalmaz. E mellékletek a kötet szempontjából fontos adatokat foglalnak össze rendszerszerűen: korabeli magyarországi vagy magyar kötődésű folyóiratok, tudós társasági tagok és szabadkőműves páholyok adatait, illetve szimbólummagyarázatokat közölnek. A listák nem súlyoznak, csak adatolnak, így nincs kommentálva, hogy a Göttingeni Tudós Társaság vagy a Royal Society tagsága valójában milyen tudományos elismerést jelenthetett. A *Szabadkőműves páholyok Magyarországon (1749–1795)* című táblázat a működés helyszínét, a páholy nevét és az alapítás évét adja meg – régi, 80–100 éves szakirodalom, Jancsó és Abafi alapján. Hogy tényleg megbízhatóan használható legyen egy ilyen táblázat, ahhoz nemcsak frissebb adatok felvétele, hanem elsősorban a megszűnés vagy szüneteltetés évének megadása is szükséges lenne. Így ugyanis lehetetlen megítélni, hogy egy adott időszakban valójában hány páholy működött. Például a pozsonyi Zur Verschwiegenheit (A hallgatagsághoz) páholy 1783–1784-ben Budára költözött, a táblázat alapján viszont úgy tűnik, mintha nem egy, hanem két páholyról lenne szó. Megjegyzendő azonban, hogy a páholyok bezárásának évét nehezebb megadni, mint az alapításét, mivel II. József páholyokat összevonó rendeletei, majd I. (II.) Ferenc tiltásai miatt több szervezet illegálisan folytatta működését.

A kötet *Források*ban bemutatott tételei, mint fentebb szó esett róla, formalizált szerkezetben, szócikkszerűen vannak megírva. Emiatt katalógus- vagy lexikonszerűek a kötet tárgyleírásai, noha a kiadványnak természetesen nem feladata a lexikális, átfogó igényű feldolgozás. Egy szócikk írója alapesetben nem végez kutatómunkát és értelmezést, hanem a mindenkor tudományos közvélekedést írja meg, kényszerűen rövidítve. A jelen forma ezért nem adhatott elegendő teret a szóban forgó kötet szerzőinek sem. Bitskey Éva fontos, revelatív tanulmányt közölt Josef Kreutzinger 1808-as Kazinczy-portréjának átváltozásáról az *Irodalomismeret*ben (2017/4, 90–98), ennek eredményeit most szűk egy oldalon foglalta össze (90–91). E kötetben ez mégis soknak tűnik, ha a következő tétellel vetjük össze, amely szintén egy Kazinczy-portré: egy Kininger nyomán készített metszet, amelynél már csak a tárgy és a lelőhely azonosításához minimálisan szükséges adatsor található meg. Helyeselhető, ha a kevésbé ismert személyeket hosszabban mutatják be, ám ilyen munkáknál mindig kérdés, hogy ki számít ismertnek, azaz ki a feltételezett olvasó. Perliczi János Dánielről viszonylag

hosszabb szöveg olvasható (63–64), de Rummy Károly Gyögyről csak annyi információt kapunk, hogy a Göttingeni Tudós Társaság levelező tagja volt (61).

A forrásleírások kényszerű tömörsége miatt el-eltűnik a felhasznált szakirodalom esetleges bizonytalansága, a benne foglalt érvelési sor bemutatása, megítélhetősége – ez még akkor is így van, ha a lehető legjobb szakirodalmi válogatást kapjuk, a téma avatott értőinek idézésében.

Ugyanígy nincs helye az egykorú megnyilatkozások kritikus olvasatának. A kötet szinte kizárólag nyilvánosságra szánt szövegekből válogat: önelbeszélések, programírá-sok, pályázati anyagok mellett még a szabadkőműves szövegek is egy szűkebb nyilvános-ságnak készültek. Ez összességében a kiállítások kultikus hangját, és a reformeszmék és felvilágosodás felé vivő történeti elbeszélések narratíváját alkotja meg. A *Bevezető* fentebb idézett első mondata egymás mellett futó, egymást felerősítő folyamatokként szemléli a társaságok, a tudósok, a szerkesztők és a szabadkőműves páholyok tevékeny-ségét. Nem az kérdéses, hogy a kötet hősei valóban keresték-e a fényt, szolgálták-e a tu-dományt és a nemzeti közösséget, hanem az, hogy csak kizárólag ez motiválta-e őket. Nyilvánosságra szánt szövegek önelbeszéléseiből ez nem megítélhető. Elsősorban a szem-élyes érvényesülésre, a közéleti és tudományos karrier építésére, vagy akár egy értel-miségi életpálya lehetőségeire gondolnék, de a véletlenek és a divat szerepére is. A szer-teágazó történetyszálak kusza hálózata bizonyára árnyaltabbá tenné a *Fénykeresőket*.

Szintén az alapkonceptiót érinti a szabadkőművesség jelentőségének kérdése. Pon-tosabban az, hogy e mozgalom valódi jelentőségére nem kérdez rá a kötet. A könyv sza-badkőműves szimbolika nyelvén értelmezhető címe, Salamon tornyának építését ábrázoló borítója, a belső lapok szabadkőműves ornamentikája átfogó értelmezési kere-tet ad a kötet tartalmához. A könyv a szabadkőművesség fényében láttatja a 18. század többi szerveződését, haladónak ítélt törekvését is. A nem szabadkőműves tematikájú fejezetek is e szemléletet tükrözik. A *Hálózatokban* bemutatott Vay Miklós szerepéről ez olvasható: „Az optikai műszerkészítés terén elért eredményeiért 1787-ben a korai brit szabadkőművesség egyik központjának számító Royal Society tagjává választot-ta.” (70). Majd ugyanezen az oldalon a Royal Societyről ez: „A bizonyítékokon, meg-figyeléseken és kísérleteken alapuló tudományos gondolkodás eszméjét hirdette alapí-tása óta.” Érzésem szerint összezsúszik két különböző jelenség. Egyrészt, hogy a Royal Society a mai értelemben vett tudományos módszertant ismerte el, másrészt, hogy e társaság tagjai sok egyéb társadalmi szerepük mellett szabadkőművesek is voltak. De a kettő nincs ok-okozati összefüggésben. A „bizonyítékokon, megfigyeléseken és kí-sérleteken alapuló tudományos gondolkodás”-ból sem következik zökkenőmentesen a szimbolikus világlkép, a „Világegyetem Nagy Építőmesterébe” vetett hit, hogy az al-kímiáról mint áltudományról ne is beszéljünk.

A szabadkőműves mozgalom fontosságát nem egyszerű megítélni. Néhány jó ré-gi könyv és újabb tanulmány olvasható a témáról, de hiányzik egy új, átfogó igényű kritikus szemléletű történeti munka. Jelenleg leginkább az egykori szabadkőművesek szövegeit idézzük hiteles forrásként Kazinczytól Abafiig, miközben a történeti kuta-

tást nehezítik a piacra termelő bulvárírók vagy a kutatási témájuk jelentősége iránt elfogult szerzők. Újra érdemes lenne rákérdezni, hogy valóban minden fontos és haladó 18. századi eseményt szabadkőműves személy vagy a szabadkőműves mozgalom irányított-e. Logikailag most csak ez az állítás tartható: minden fontos és haladó 18. századi hazai eseményben részt vett olyan személy is, aki több más társadalmi szerepe mellett szabadkőműves is volt. Varga Kálmán szavaival: „Semmi nyomát nem találjuk a történelemben annak, hogy a szabadkőművesek a kiélezett politikai helyzetekben egy táborba tömörültek volna. Az osztály-, politikai vagy nemzeti szolidaritás szinte mindig erősebbnek bizonyult a szabadkőművesek szolidaritásánál.” (*Rubicon*, 2010/2, 42.) E társadalmi kötődés a legfennköltebb és legegyszerűbb eszmét, az emberek közötti egyenlőséget sem hagyta érvényesülni. A miskolci páholy 1785-ös taglistáján (*KazLev*, XXIV, 385) a világi karakter is szerepel: vármegyei vezetőkől, városi előljárókból, birtokosokból és katonatisztekől áll a lista – társadalmi rang nélküli személy nincs a listán. Az angol Nagypáholyt 1717-es alapításakor még egy középréteghez tartozó gentleman vezette, négy évvel később már Montagu második hercege. Innentől kezdve valamennyi nagymester arisztokrata volt, s egyúttal divatba jött a szabadkőműveség (Hahner Péter, *Rubicon*, 2010/2, 24–25).

A mozgalom önmisztifikáló elbeszéléseit időszerű lenne leváltani egy forráskritikai attitűddel és mikrotörténeti, társadalomtörténeti szemlélettel újraírt elbeszélésekre. Nem kizárt, hogy ez az értelmezés is különös jelentőségűnek mutatná a szabadkőműves mozgalmat: egy hatékony identitásmentát felkínáló szimbolikus világra nyitná rá a tekintetünket.

Irodalomtörténeti Közlemények 122, 4. sz. (2018): 551–555.

AUFGEKLÄRTE SOZIETÄTEN, LITERATUR UND WISSENSCHAFT IN
MITTELEUROPA // ENLIGHTENED SOCIETIES, LITERATURE AND
SCIENCE IN CENTRAL EUROPE

BREUER, Dieter und TÜSKÉS, Gábor, Hrsg. von, LENGYEL, Réka, in Zusammenarbeit mit. *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa*. Frühe Neuzeit Bd. 229. Berlin – Boston: Walter De Gruyter, 2019, 567.

KONTLER László

Ez a német–angol–francia nyelvű tanulmánygyűjtemény a 2017 őszi budapesti, azonos című konferencia több mint 30 előadásán alapul, s egy, a kötetnél is nagyobb szabású és összetettebb vállalkozás része. Két társkiadvány már korábban megjelent: a konferenciához kapcsolódó kiállítás kommentált (magyar–német) katalógusa (Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Kiss Margit, Lengyel Réka, Tüskés Gábor, *Fénykeresők / Lichtsucher* [Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, 2017]) és egy német–angol nyelvű forrásgyűjtemény (*Learned Societies, Freemasonry, Sciences and Literature in 18th-Century Hungary: A Collection of Documents and Sources*, eds. Réka Lengyel and Gábor Tüskés [Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017]). A három könyv együttesen igen jelentős lépés annak az űrnek a betöltésére, amelyre jelen kötet előszavában Tüskés Gábor hívja fel a figyelmet. Évtizedek óta tudjuk, hogy a társasági mozgalom, beleértve a tudós társaságokat, eleven kapocs volt a felvilágosodásnak a társasság témáját és jelentőségét középpontba állító szellemi (morál- és társadalomfilozófiai, antropológiai, esztétikai stb.) programja és a felvilágosodás mint hús-vér történelmi szereplők megélt, mindennapi tapasztalata között. A 18. századi társaságok Közép-Európában is a felvilágosodás „dinamikus tudásterei és csomópontjai”, a korszerű filozófiai, irodalmi, tudományos diskurzusok hordozói, alakítói és közvetítői, ezáltal a közjóról és a társadalmi-politikai részvételről alkotott új felfogás képviselői voltak, de történetük kevésbé kutatott és feldolgozott: hiányos az empirikus (prozopográfiai) adatgyűjtés és dokumentáció, az irodalmi és tudományos hatás tartalmi elemzése, kezdetleges a hálózatkutatás.

Pedig a regionális sajátosságok miatt Közép-Európa (a Habsburg területek súlyponti helyével) különösen alkalmas terep tágasabb európai folyamatok, hatások és kölcsönhatások tanulmányozására. Soknyelvű és -nemzetiségű területekről van szó, ahol nem létezett egyetlen kiemelt intézményi központ, ezért annál nagyobb volt a helyi és tartományi tudós és irodalmi társaságok, kezdeményezések jelentősége. Ezt kihasználva kísérli meg a kötet, hogy esettanulmányok füzésén keresztül bemutassa a társaságok és tagjaik szerepét a felvilágosodás helyi, regionális és összeurópai folyamataiban, je-

lentségüket az irodalom és a tudomány intézményesülésében; hogy a titkos, irodalmi és tudós társaságok (illetve a „hibridek” – lásd pl. az akadémia-pótlékként működő bécsi Zur wahren Eintracht szabadkőműves páholyt) politikai érdeklődés és érdekek megfogalmazására, valamint érvényesítésére irányuló törekvéseit nyomon kövesse; hogy bemutassa szerepüket a *historia litteraria* hagyomány feloldódásában, az autonóm irodalomfelfogás és a modern tudományterületek kialakításában; hogy hozzájáruljon Közép-Európa mint a felvilágosodás régiója precízebb meghatározásához és mindeneddig nemzeti filológiai hagyományokban feldolgozott figurák nemzetközi kontextusba ágyazásához. A kötet tehát igen ambiciózus – igaz, ezen célok megvalósításában teljesítménye nem egyenletes, ezért a már így is nagy terjedelem ellenére talán érdemes lett volna a célkitűzéseket lényegre törően összefoglaló előszó mellett a végén egy rövid összegzést elhelyezni.

Nagyjából a felsorolt törekvéseknek megfelelően a szerkesztők három tematikai egységet alakítottak ki: (1) az akadémiai mozgalom és a felvilágosult társaságok regionális keretben; (2) titkos társaságok (gyakorlatilag: a szabadkőművesség); (3) szerzők, gyűjtők, tudományszervezők és a szabadkőművesség. Az egyes tanulmányok többnyire szokásos kötetfejezetnyi terjedelműek, két kivétellel: Barbara Mahlmann-Bauer forrásközlésre is vállalkozó írása az első részben (Johann Jakob Breitingerről és Kalmár Györgyről) és a záró tanulmány Tüskés Gábor tollából (a Viczay-gyűjteményről) együtt összesen mintegy 100 oldalt tesz ki. Mindezek bevezetőjeként olvasható Helmut Reinalter áttekintése a társaságok típusairól (akadémiák, patrióta, közhasznú és olvasótársaságok, illetve jakobinus klubok, titkos társaságok, szalonkultúra). Reinalter, hűen régóta ismert álláspontjához, hangsúlyozza, hogy mindezek jellemzően demokratikus és republikánus elvek alapján működtek – amit a kötet tanulmányai nem minden esetben igazolnak. Rövid vázlatot közöl a kutatás állásáról, súlypontjairól: regionális körképet ad az egyes társaságok, illetve társaságtípusok fejlődéséről, kiemelve, hogy azok egyszerre ápták a társiasság, a patriotizmus és a kozmopolitizmus eszméneit, és játszottak fontos szerepet a demokratizálódás, a polgári emancipáció és általában a felvilágosodás politizálódásának folyamataiban.

Ezt követően a kötet három részében kivétel nélkül izgalmas, releváns és új eredményeket hozó tanulmányok sorjázna, némileg eklektikus tematikai rendben, igazolva az előszó írója, Tüskés Gábor megállapításait a kutatásban rejlő ígértes lehetőségekről, de arról is, hogy egy szintetikus kép kialakításáig még sok a tennivaló. A továbbiakban lássunk egy rövid áttekintést a tanulmányokról, nem feltétlenül abban a sorrendben, ahogyan a kötetben megjelennek, hanem a recensens által felfedezni vélt összefüggések szerint.

A három közül a legrterjedelmesebb első részt (az akadémiai mozgalom és a felvilágosult társaságok regionális összefüggésben) kronológiailag keretező két írásban arról olvashatunk, hogy az akadémia-gondolat hogyan illeszkedett a korszak elején a természetjogi gondolkodás rendszerébe (konkrétan Christian Wolffnál az államjog szerint az állam oktatási-nevelési feladataival összefüggő „kötelezettség” gyanánt – Ivo Cer-

man), a korszak végén a Magyar Tudós Társaság, azaz a Magyar Tudományos Akadémia esetében pedig a magyar nyelvű magánjog, illetve általában a magyar jogi nyelv fejlődésének összefüggései közé (Cs. Herger Eszter). A kettő között találunk az akadémiák és társaságok köreiből uralkodó jellegzetes gondolkodási mintákat elemző írásokat. Ide tartozik Kiss Endre tanulmánya a berlini akadémia 1761-es pályázatáról (melynek témája a „bizonyíték a metafizikai tudományokban” volt) és annak szerepéről a felvilágosodás periodizációjában. Simon József érzelm és értelem viszonyáról értekezik a *Bessenyei György Társasága* szöveggyűjtemény (1777) írásában, rámutatva, hogy a természetjog racionális imperatívusa és a felvilágosult érzékenység-kultusz közötti feszültség Bessenyeinél feloldatlan marad. E gondolkodási minták és a társasság általuk meghatározott gyakorlatainak összefüggéseire világít rá Franz Eybl tanulmánya arról, hogy a felvilágosult levelezési hálózatok és az ezek „termésére” épülő publikációk („irodalmi levelezés”) hogyan vetik fel a nyilvánosság és az (in)diszkréció problémáját.

A felvilágosodás „hálózatiságát” egyes figurákon és kapcsolódásaikon keresztül közelíti meg Barbara Mahlmann-Bauer fejezete Breitingerről és Kalmárról. Kettejük viszonyát a magyarok svájci peregrinációjának tágasabb összefüggésébe ágyazza, és Breitinger európai kapcsolatrendszerét felvázolva azt firtatja, mit profitálhatott az egyetemes nyelv projektjén dolgozó és a magyar kiválóságát hangoztató Kalmár a svájci filológussal és kollégáival ápolat kapcsolatából. A tanulmány függeléke részleteket tartalmaz Breitinger és Kalmár levelezéséből (egy levelet az előbbi, hatot az utóbbi tollából). A társaságok típusainak az előszóban említett témájához szól hozzá Andreas Erb, aki a Habsburg monarchia német társaságainak történetébe nyújt bepillantást, régiókon átívelő perspektívában. A viszonylag kései kezdetek (1740-es évek) után Ausztriában, Morvaországban és Erdélyben ezek körében egyaránt igyekezet mutatkozott az északnémet felvilágosodáshoz való kapcsolódásra, a német nyelvterület egészébe való betagozódásra, miközben az első két terület esetében erős volt az igény a bécsi udvar támogatására is. Összeségében azonban a német társaságok jelentősége a monarchiában elmaradt például a patrióta társaságokétól és a szabadkőművességtől.

Még mindig az első részben több esettanulmány olvasható egyes akadémiákról, társaságokról és azok tagjairól, illetve teljesítményük bizonyos aspektusairól. Tóth Ferenc a Leszczyński Szaniszló-féle nancy-i akadémia előzményeinek összefüggésében a lotaringiai magyar emigráns nemesek „közép-európai miliójéről” ír. Penke Olga Péczeli Józsefről, az 1789-ben alapított komáromi Tudós Társaságról értekezik: hogyan mutatja be a *Mindenek Gyűjtemény* az Académie Française-t francia folyóiratokból és egyéb kiadványokból származó fordításokkal, egy magyar akadémia létrehozásának perspektívájával, tágabb értelemben tehát a mintakövetés szándékával – kitérve a kései hazai kezdetek tematikai következményeire is. Egyed Emese Aranka Györgyöt mint az erdélyi tudós társasági mozgalom kulcsfiguráját ezúttal az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság törekvéseinek és a történeti források publikálási programjának politikumán keresztül közelíti meg. Dieter Breuer a katolikus felvilágosodás jellegzetes alakjának, Eulogius Schneidernek a bonni irodalmi társaságban előadott, II. Józsefről szóló

gyászbeszédét nem mint dicshimnusz, hanem mint kiegyensúlyozott értékelést adó „hazafias beszédet” elemzi.

Meta-kérdések is megjelennek a kötet repertoárjában: Hegedüs Béla a kivételesen jól dokumentált Pressburgische Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften anyagai alapján annak a pontosabb meghatározására törekszik, hogy mit jelent „tudomány” és „irodalom” (*Litterae*) egy tudós társaság fogalomhasználatában, s arra a megállapításra jut, hogy az előbbi elitista zöngéivel szemben az utóbbi a közhasznúság irányába mutat. Ugyanakkor viszonylag kevés szerző foglalkozik a társaságokban zajló tényleges tudományos tevékenységgel: Cs. Herger Eszter már említett tanulmánya mellett egyedül Kiss Margit é sorolható ide, aki a magyar nyelvújítás korában keletkező szótártervek (a Teleki József és Verseghy Ferenc által az 1817-es Marczibányi-pályázatra benyújtott művek) fogalmi kereteiről, azok forrásairól, tájékozódásáról és eltéréseikről ír.

A titkos társaságokra koncentráló második rész tanulmányai közül több azt tárgyalja, mennyiben sorolható a szabadkőművesség a tudós társasági mozgalom körébe. Andreas Önnersfors arra mutat rá, hogy a szabadkőművesség egy 1738-as apológiája (főként az angol szabadgondolkodó, John Toland nyomán) „szókratészi társaságként” mutatja be azt, azaz de facto a tudomány pártatlan művelésének szentelt tudományos akadémiaként. Bíró Annamária a szabadkőművességnek az erdélyi tudós társaságokra gyakorolt hatását elemzi (mint a kutatás eddigi „fehér foltját”). Kiemeli, hogy a társaságok számos tagja szabadkőműves volt, ugyanakkor a szabadkőművesség egyenlősítő tendenciái a századforduló kedvezőtlen politikai fejleményei közepette sem a politikában, sem a tudományban nem hagyhattak tartós nyomot. Ebben a részben is figyelmet kap a „hálózatosság” kérdése, ezúttal Marian Füssel a bécsi Zur wahren Eintracht páholyt átfogó igénnyel mint kulturális „érintkezési zónát” vizsgáló tanulmányában, mely szerint a páholy csomóponti szerepet töltött be az információcsere helyszínéül, látogatók fogadásával és kibocsátásával, összehasonlító témák megvitatásával, transzregionális karitatív projektek megvalósításával. Reinhard Markner a prágai „szigorú obszervancia” rendszerének történetét rekonstruálja az 1760–70-es években, a recenzens számára a tudós társaságok témájához, a rájuk jellemző törekvésekhez kevésbé köthető módon. Hasonló a helyzet Roland Martin Hanke egyébként fontos és izgalmas tanulmányával, mely nem a szabadkőművesség ellenében, hanem annak alternatívájaként német és dán területen fellépő (a szabadkőművesség programját és ajánlatát például a nők felvételével kiterjesztő) Antimassonianische Societät működését tárgyalja. Balogh Piroska ellenben a Draskovics-obszervancia alkotmányát olyan szempontból elemzi, hogy abból milyen sajátos antropológia, illetve kulturális és közéleti program bontható ki, s példával illusztrálja hatását a magyar tudományszervezésre, valamint a tudomány intézményesülésére.

Ebben a részben is van – igaz, egyetlen – tanulmány, amely a társaságok, ez esetben a szabadkőművesek tudós érdeklődésének tartalmi jegyeit tárgyalja. Péter Róbert vezető magyar szabadkőműveseknek az ezoterizmushoz való viszonyáról ír, és megkísérli azt az újabb európai kutatások fényében kontextualizálni. Megállapítja, hogy sem Bes-

senyei György és Kazinczy Ferenc alkímiát és ezoterizmust elutasító álláspontja nem illik az ezek által sugallt képbe, sem Báróczy Sándor és Pálóczi Horváth Ádám alternatív, de nem egyszerűen antiracionalista attitűdje. A szabadkőművesség-blokk lezárásaként angolul is hozzáférhetővé válik Lengyel Réka tanulmánya az Aigner Ferenchez és Abafi Lajoshoz köthető dégi iratgyűjtemény sorsáról és tartalmáról, beleértve annak fizikai leírását, amelyből Abafiék munkamódszerére is lehet következtetni. Lengyel hangsúlyozza, hogy az anyagot összetétele az egész Habsburg monarchiára vonatkozóan elsőrangú forrássá teszi, és lehetséges kutatási irányokat is kijelöl.

A harmadik rész egyéni aktorok – „szerzők, gyűjtők, tudományszervezők” – bemutatásával teljesíti ki a körképet, és talán (utólagos) hídverésre is törekszik az első két blokk között. Itt olvasható Andrea Seidler fejezete Ignaz von Bornról mint „hálózatépítőről”, kiváltképpen pedig a Born vezette Zur wahren Eintracht páholy *Physikalische Arbeiten der einträchtigen Freunde in Wien* című kiadványáról, melynek paratextusaiból kibonthatóak a tudós társiasság elveire épülő törekvések, hasznos áttekintést kapunk a szerzőkről és a hálózat kiterjedéséről, működéséről. Hasonló jellegű Thomas Şindilariu tanulmánya Johann Filtsch és Samuel von Brukenenthal erdélyi tudományszervezői tevékenységéről és annak szabadkőműves háttéréről, Göttingenig terjedő kapcsolatrendszeréről, Filtschnek a nagyszebeni Brukenenthal múzeum („szász nemzeti múzeum”) megnyitására írt beszédéből kiindulva. Visszatérhetünk a már több ízben tárgyalt Zur wahren Eintracht berkeibe Granasztói Olga írásában, aki az ott meg tapasztalt „szabadkőműves kultúra” két magyar arisztokratára, Apponyi Antal Györgyre és Batthyány Lajosra gyakorolt hatását vizsgálja, többek között például a kastély- és kertépítészetben megfigyelhető motívumok alapján. A páholy feltűnik Tüskés Anna tanulmányában is, mely a keszthelyi Festetics-könyvtárban található két tucatnyi szabadkőműves munkával – melyek között a *Journal für Freymaurer* mellett több más, a Zur wahren Eintrachtal összefüggésbe hozható kiadvány is szerepel –, beszerzésük módjával, témájukkal foglalkozik.

A kötet harmadik részének szerzői több szempontból vizsgálják a szabadkőműves-ség és az irodalom (illetve az írók) viszonyát. Kazinczy figuráján keresztül közelíti meg a szabadkőművesség és az irodalmi teljesítmény közötti összefüggés problémáját Szilágyi Márton, rámutatva e téren például a német és a magyar közeg közötti különbségekre. Hangsúlyozza viszont, hogy a szabadkőművesség Kazinczy kapcsolatrendszerében, szellemi és morális azonosságában olyan jelentőséggel bírt, hogy az irodalmi életművének háttérét is alkotja. Bizonyos értelemben ezzel ellentétes irányú következtésekre jut Doncsicz Etelka Verseyhy Ferenc szabadkőműves kötődését illetően. Az 1790-es évek pesti olvasótársaságának anyagai alapján megállapítja, hogy a szakirodalom túlságosan magabiztos Verseyhy szabadkőműves mivoltával kapcsolatban. Laczházi Gyula és Csörsz Rumen István viszont a szabadkőművesség mint irodalmi téma problémájával foglalkozik, mindketten Pálóczi Horváth Ádám műveit veszik szemügyre. Előbbi a *Felfedezett titok* című regényt (szerencsétlen kimenetelű) „beavatástörténetként” elemzi, mely az érzékenység motívumait ötvözi a szabadkőműves eszmék és

értékek népszerűsítésének pragmatikus törekvéssel. Utóbbi Horváth kései munkáságában kutatja a szabadkőműves motívumokat, és felhívja a figyelmet arra, hogy azt mennyire áthatja a szabadkőműveség védelmének törekvése. A kötetet Tüskés Gábor nagyszabású portréja zárja Viczay Mihály grófról mint tudós arisztokratáról és mecénásról, hédervári kastélyáról (beleértve annak kertjét) és a benne kialakított könyv-, érem-, festmény-, antik- és ritkasággyűjteményről. A szerző aláhúzza: a korszak egyik legnagyobb, tudományosan legmegalapozottabb és legsokoldalúbb magángyűjteményéről van szó, amelynek létrehozásában Viczay gyűjtői tevékenysége szorosan összefüggött páholyságával és (az 1800 körüli évek főnemesi köreiből ritka) progresszív-liberális gondolkodásmódjával, patrióta-jobbító szándékával.

Az *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa* igen értékes rész tanulmányok gyűjteménye, amelyek felhívják a figyelmet arra, hogy hányféle oldalról lehet a témát releváns módon megközelíteni. A fejezetek mindegyike rendkívül információgazdag, és ez sok esetben színvonalas értelmezéssel párosul. A belőlük kibontakozó összkép egyelőre erősen kaleidoszkopszerű: az olvasónak némi kreativitásra, találgatásra van szüksége ahhoz, hogy a fejezeteket párbeszédbe állítsa egymással. Ebben segíthette volna egy, az itt közölnél integratívabb és reflektáltabb bevezetés, esetleg összegzés. Igaz, az utóbbitól a szerkesztők talán éppen azért tartózkodtak, mert jogosan úgy érezték, hogy még nem jött el a szintézis ideje, s a konklúzió jobbára a hiányok megnevezésére, egyelőre megválaszolhatatlan kérdések felvetésére, további feladatok kijelölésére szorítkozna. Maradnak „fehér foltok” földrajzi és tematikai értelemben is (utóbbi tekintetben szigorúan a kötet elején megfogalmazott törekvéseket véve viszonyítási alapul). „Közép-Európa” – szórványos kitekintésekkel és egy-egy kivétellel – még ekkora terjedelemben is a monarchia osztrák tartományaira (azon belül leginkább Bécsre) és a magyar korona országaira korlátozódik. Ezzel összefüggésben a célkitűzések közül legfeljebb részben valósul meg a „hozzájárulás Közép-Európa mint a felvilágosodás régiója precízebb meghatározásához” (bár ennek a meghatározásnak nem elsősorban a földrajzi lefedettséghez van köze). Még kevésbé érzem úgy, hogy e kötet sokkal közelebb vitt volna a társaságok „modern tudományterületek kialakításában” betöltött szerepének jobb megértéséhez. Mindez nem von le semmit a szerkesztők és a szerzők által nagy munkával létrehozott értékből. A kötet némileg heterogén, de fontos eredményeket mutat fel, és olyan erővonalak bontakoznak ki belőle, amelyek mentén tovább lehet lépni. Ebben a projekt résztvevői bizonyára továbbra is kezdeményező szerepet fognak játszani.

Irodalomtörténeti Közlemények 124, 2. sz. (2020): (megjelenés alatt // at press).

XX. SZÁZADI IRODALOM- ÉS TUDOMÁNYTÖRTÉNET

20TH-CENTURY HISTORY OF LITERATURE AND SCIENCE

EMLÉKEZÉSEK TARNAI ANDORRA //
REMEMBERING ANDOR TARNAI

TÜSKÉS Gábor, szerk., BRETZ Annamária, munkatárs, KECSKEMÉTI Gábor, a képeket vál. „Jól őrizd helyedet”: *Emlékezések Tarnai Andorra*. Budapest: Reciti Kiadó, 2014, 124.

NÉMETH S. Katalin

Könyvárusi forgalomba nem kerülő, csupán korlátozott példányszámban kézbe fogható, ám mindenki által elérhető könyvecskét bocsátott ki az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének „reciti” kiadója, amikor internetes terjesztésben jelentette meg a régi magyar irodalom húsz éve eltávozott kutatójának, Tarnai Andornak az emlékkönyvét. Klasszikus köszöntő kötet (Festschrift) már megjelent egyszer, eredetileg a tudós 70. születésnapjára szerkesztve Kecskeméti Gábor munkájaként, és amely a mester váratlan távozása következtében már csak posztumusz emlékkönyv lehetett: *Tarnai emlékkönyv* (Bp., 1996, Universitas Kiadó). A szaktanulmányokat és bibliográfiát tartalmazó kötetet megelőzte egy alkalminak és játékosnak szánt füzetecske, amelyet Tarnai Andor tanítványainak rövidke írásaiból állított össze a 60. születésnapra a tanzéki kolléga és a megemlékező alkalom ceremóniamestere, Kovács Sándor Iván, *Prodromus, Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról* (Bp., 1985.). A mostani kiadványnak több érdekessége is van: szerkesztője, az írások válogatója Tüskés Gábor, aki nem volt Tarnai-tanítvány, sőt közvetlen kolléga is csupán rövid ideig, hiszen személyesen csak 1991-ben ismerte meg Tarnai Andort, aki akkor éppen Berlinben töltötte

be a vendégprofesszori státust és csak ritkán tudott részt venni az MTA Irodalomtudományi Intézet rendezvényein. De érdekes maga az összeállítás is, mert ünneplő, búcsúztató és emlékező írások – jóllehet Tarnai Andorról szólnak –, nagyon élesen megvilágítják azt a kort, azt a tudományos közeget, amelyben Tarnai dolgozott és azokat a szereplőket, akik kollégaként és tanítványként köszöntötték vagy visszaemlékeztek rá. Tüskés Gábor kiváló szerkesztői munkáját bizonyítja, hogy úgy állított össze egy meghatóan emlékező kötetet, hogy felrajzolta/felrajzoltatta szerzőivel azt a pályát, amelyet mindenki egyértelműen magasra tart, ugyanakkor néha egészen ellentétesen értékel. A sokszínűséget erősíti a válogatást átívelő kor is, az első írás még 1985-ből, a hatvanadik születésnap megünneplése körüli időkből származik, az utolsó írások már a folyamatosan ébren tartott emlékek legfrissebb termései.

A kötet Tarnai Andor egyéniségének, pályájának három összeolvadó, mégis jól megkülönböztethető és más-más emberekhez köthető oldalát mutatja be: a tudóst, a tanárt és a magánemberként is megjelenő kollégát. Jól látható és természetes, hogy a visszaemlékezők nem mindegyike ismerte valamennyi oldalt, kinek-kinek más az erőteljesebb, jellemzőbb Tarnai-kép, ugyanakkor a kaleidoszkópként összeszedett mozaikok a kötet végigolvasása után ugyanazt az egységes arcot mutatják fel, amelyet a Kecskeméti Gábor által válogatott nagyon jellemző portrék is kiegészítenek.

Tarnai Andor tudományos pályáját legteljesebben a Vizkelety András által megtartott akadémiai emlékbeszéd tárgyalja, joggal, hiszen az alkalom is ezt követelte meg, ugyanakkor Vizkelety András professzor az, aki a legközelebről ismerte Tarnai tudományos tevékenységét, kutatói, könyvtárosi munkáját és magánemberi megnyilvánulásait. A nem elhanyagolható hatású Eötvös Collegium után – kis kitéréssel – az első jelentős és Tarnai Andor későbbi pályáját, hatalmas irodalomtörténeti forrásismeretét befolyásoló munkahelye az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára volt. A hivatali kötelesség az 1950-ben lefoglalt rendi könyvtárak kézirateinak feldolgozása felé szólította, de itt „tanulhatta meg” az újkori latin kötetes kéziratok rekatalogizálása közben, hogy milyen ritkaságokat, fel nem dolgozott forrásokat őriz a híres gyűjtemény. Szelestei Nagy László visszaemlékezéséből tudjuk, hogy Tarnai Andor évtizedek múlva is meg tudta mondani, hogy egy fel nem tárt 18. századi levelezéskötet a kéziratár végeláthatatlan polcain melyik szinten, melyik sorban rejtőzik. Ugyancsak Széchényi Könyvtárbeli idejéhez köthető az atyai baráttal, Keresztury Dezsővel közösen sajtó alá rendezett Batsányi kritikai kiadás, amelynek négy kötete 1953 és 1967 között jelent meg. Az irodalomtörténészek számára tudományos menedékként szolgáló könyvtárból 1958-ban Tarnai a másik – sok kiváló, de közszereplést vállalni nem óhajtó – tudós befogadó otthonává váló Irodalomtudományi Intézetbe került. Hivatalosan itt dolgozott 1980-ig, bár tényleges tevékenységét a bécsi és berlini vendégprofesszori évek is megszakították, illetve gazdagították. Az utolsó, közel másfél évtizedben pedig az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének vezetőprofesszoraként mutatta meg, hogy a tudós nemcsak kutató, hanem iskolateremtő kiváló tanár is. Tarnai Andor tudományos munkásságát bibliográfiai szinten már korábban regisztrálta a Kec-

keméti Gábor által szerkesztett 1996-os emlékkönyv, a visszaemlékezések sok tanulmányára hivatkoznak, de senki sem felejtí el a két vitathatatlanul maradandó – nagyon eltérő korszakot feldolgozó és módszert választó – kötetet, az *Extra Hungariam non est vita* (1969) című, egy magyar szállóige háttérét feldolgozó karcsú füzetet és a középkori magyar irodalom kezdeteit új megvilágításba helyező, *A magyar nyelvet írni kezdik...* című monográfiát. Klaniczay Tibor és Tolnai Gábor közösen jegyzett köszöntője már 1985-ben megállapítja, hogy az *Extra Hungariam non est vita...* „a nemzeti tudat története szempontjából alapvető könyv”, Kovács Sándor Iván 1994-es emlékezéséből pedig érdemes idézni egy hosszabb, némileg aktualizáló mondatot: „»Az önelégültség, a másokról hallani sem akaró makacs elzárkózás« provinciális proverbiumát Tarnai adattisztelő egzaktága ugyanis elszakítja a magyarországi jezsuitáktól és a nemességtől, s »a német és szlovák evangélikus értelmiségi réteg patriotizmusának« a »nemzeti polgári fejlődés« előtti állapotához köti. Akik ma is a »magyar« – »nem magyar« törésvonal mentén látják megosztottnak a magyarságot, azoknak Tarnai Andor nem egy hasonló megállapítását ajánlhatom figyelmükbe.” Tüskés Gábor nagyon helyesen nem válogatta be a kötetbe a Tarnai Andor kötetéről szóló korabeli ismertetéseket, kritikákat (pedig ki mondhatja el magáról, hogy első könyvéről Faludy György és Gimes Miklós írt recenziót?), de a mostani visszaemlékezések is értékelik a nagy műveket, illetve idézik azok kritikai fogadtatását. Így olvashatjuk Dávidházi Péter Tarnai-díjat megköszönő beszédében, Vizkelety András ma is helytálló megállapítását *A magyar nyelvet írni kezdik...* című kötetéről: „kétségtől új korszakot jelent a régi magyar irodalomról alkotott ismereteink terén”. Kecskeméti Gábor pedig tágabb kontextusba helyezi el Tarnai munkásságát, amikor azt írja: „évtizedekkel volt képes az európai és az angolszász mezőny elé vágni, [...] esettanulmányait egyetemi antológiadarabokként kellene naponta ismertetni az irodalomtörténet-írás és az esztétikátörténet-írás ma legfelkapottabb szellemi központjaiban”.

A tudós Tarnai Andor még hosszan idézendő tevékenysége és könyveinek recepciója mellett hadd utaljunk néhány szóval a tanár, majd a kolléga-magánember képének felidézésére. Tanítványai, köztük Pintér Márta Zsuzsanna, Czibula Katalin, Andrea Seidler a sok apró emlék és megszívlelendő tanulság után azt hangsúlyozzák, hogy úgy terelte őket, érdeklődési körüket igazgatva, szakmai pályájukat egyengetve bizonyos irányba, hogy szinte észre sem vették a gondoskodó, tudatos szándékot és csak utólag érzékelték, tudományos pályájuk alakulásában mennyi mindent köszönhetnek Tarnai Andornak. Hargittay Emil mint pályakezdő kolléga (majdnem tanítvány), később tanzéki bizalmas-mindenek külön szól a tanárról, a tudósról és az emberről. Minden megállapítása találó, amelyek vissza-visszaköszönnek mások emlékeiben is. Tarnai „nem volt hatásvadász előadó” (Hargittay), „katedrálról prelegálás helyett jobban szerette a szeminárium meghittségét” (Kovács Sándor Iván) „csak arról beszélt, amit ő maga kutatott, ami szenvedélyesen érdekelt” (Pintér Márta Zsuzsanna), „örült annak, ha valaki dolgozott, a munka elől való megfutamodást nehezen dolgozta fel” (Szelestei Nagy László). Szinte mindenki felidézi Tarnai zárkózott egyéniségét, amelyet áttörve

nagyon mély tanári, kollegiális-baráti kapcsolatok jöttek létre: „Tanítványai körében is nehezen melegedett föl, de akit szakmailag és emberileg becsült, azt szinte fiának fogadta” (Vizkelety András), „visszahúzódó ember volt, valójában csak a szakmai kérdéseken keresztül lehetett utat találni hozzá” (Hargittay Emil). Elgondolkodtató a szerkesztő, Tüskés Gábor visszaemlékezése, mert nem csak Tarnai Andorról szól: „Emlékezni annyit is jelent, mint keresni halott barátunk kinyújtott kezét. Előfordul, hogy kinyújtjuk a kezünket valaki felé, de ő nem veszi észre. Megtörténik az is, hogy valaki kinyújtja felénk a kezét, de mi elmegyünk mellette. Az utóbbi időben egyre többet foglalkoztat a kérdés: vajon keressük-e ezt a kinyújtott kezét, s ha megtaláltuk, tovább tudjuk-e adni ennek a kézfogásnak az erejét? Tanúsíthatom: Tarnai Andor kézfogásában benne van a szellem ereje...”

A Tarnai Andort felidéző megható és tanulságos visszaemlékezések citálása után nem mehetünk el szó nélkül a rendkívül ízlésesen megformált emlékkötet külső megjelenése mellett. A párás Balaton távolból felcsillanó színei, a végső menedék, Lovast felidéző látkép Weöres Sándor Tarnai Andornak írt verskéziratával zárul. A kívánságból egy sort emelnénk ki: „Ne alantas, szürke időben / Bízzon rád hivatást, dolgot a mennyei Úr”. A kulcsszó a szürke, az egyszínűség és az elegancia színe egyaránt. Akinek vannak személyes emlékei, felidézheti Tarnai Andor elegáns szürke öltönyeit („délceg fenség” – emlékszik a rajongó tanítvány, Czibula Katalin), de az emléktáblákat is. Tarnai Andor emléktáblái szürkék, amelyekből a nap szerencsés ragyogása esetén csillannak elő az arany betűk, a Weöres-idézet, az életrajz szikár tényei. Szürkék a kötet fotói is, amelyek közül így jobban kiemelkedik a hivatásos fotográfus, Gink Károly portrészorozata, és csak a személyes emlékek idézik föl a szürkesség mögött a leányfalusi kert és a lovasi ház ragyogó színeit. Felidéződik a Múzeum-kert is a régi Széchényi Könyvtár Kézirattárának ablakából, ahonnan az akkor együtt dolgozó Jékely Zoltán és Tarnai Andor nézték, idézték a klasszikussá érett Jékely-fordítást: „fakó minden teória, / s a lét aranyló fája zöld.” Tarnai Andor ismerte a szürke, fakó teóriákat és a lét aranyló fáját is, tanítványai, barátai emlékeiben ezek egymást erősítve bukkannak elő.

Magyar Könyvszemle 131, 2 (2015): 239–242.

GÁBOR Csilla

Borítóján elől a Tarnai-díj bronzplakettjének fényképével, hátul Weöres Sándor címadó epigrammájának kéziratával, különös terjedelmű és főként műfajú kis könyvet vettem némi meglepetéssel a kezembe. A tudományos világban „közönségesen” szaktanulmányokkal szoktunk tisztelni szeretett kollégáink, mestereink (vagy emléküink) előtt kerek évfordulókon: ez a libellus viszont, első látásra minden különösebb indok nélkül, éppen Tarnai Andor halálának 20. évfordulójára jelent meg. Kivételesen nem

szakszövegeket, hanem születésnap-i köszöntőket, a koporsó mellett elhangzott búcsúztatókat, visszaemlékezéseket tartalmaz: a szakmai arcát – beleértve ebbe a tudományos teljesítményt és az emberi habitust – egy-egy alkalmi szöveg szubjektivitást, érzelmekifejezést is megengedő beszédmódjával mutatja meg.

Az anyagot két tömbbe szervezte a szerkesztő és munkatársa. Az első blokk születésnap-i köszöntőket, búcsúztatókat és emlékbeszédeket tartalmaz, ebben a sorrendben. Érthető, hogy itt az ünnepelt vagy megidézett tudós alakja áll a középpontban: előbb mint érett pályaszakaszba érkezett, de még tervekkel tele 60 éves tudóst köszöntik őt barátai; majd a megrendültség hangján vetnek számot munkásságával és hagyatékával koporsója mellett; végül néhány év távlatából tekintenek alakjára egykori munkatársai és tanítványai – immár a tárgyilagosság igényével, de a régi, változatlan tisztelettel és megbecsüléssel. A második tömb nyolc írást közöl: a Tarnai-díjasok emlékezéseit és/vagy a díj átvételekor mondott beszédeit gyűjti csokorba. Itt egyfajta „hatástörténettel” találkozunk, hiszen a díjazottak nemcsak a Tarnai Andorral való kapcsolatukról vallanak, hanem valamiképpen arról is, miként kapcsolódik szakmai útjuk a díj névadójához.

A kötet első írása Tolnai Gábor és Klaniczay Tibor köszöntője a tudós 60. születésnapjára. Érdekes, hogy már 1985-ben érvényesen meg tudták ragadni e pálya sajátosságai közül azokat, amelyeket az azóta lezárult életmű egészéről is elmondhatunk: a filológiai kérdések tisztázása iránti igény összekapcsolódását az eszmetörténeti tájékozódással, az interdiszciplináris nyitottságot – amely a tudományos átjárás mellett a tágas látásban és a kultúrák, nyelvek közötti tájékozódás képességében is megmutatkozott –, illetve az irodalomtörténeti kutatást évtizedekre meghatározó alapművek megírását. És meg tudták „jóvendőlni”, hogy „A magyar nyelvet írni kezdik” át fogja rajzolni a középkori irodalomról és kultúráról alkotott képünket.

A következő szöveg Bíró Ferenc ItK-beli köszöntője, ugyanarra a születésnapra. Szinte az ünnepelt helyett mondja el azt a szakmaetikai premiszát, amit ő maga, szerénysége okán, sosem állított volna magáról: hogy egy-egy tanulmánya „a szóban forgó témakörrel az adott pillanatban rendelkezésre álló teljes tényanyag figyelembe vételével” készült, s hogy ugyanakkor „olyan kutató is kevés van, aki számára olyan érdektelenek lennének a tények” (14) – vagyis hogy képes a feltáró és elemző munkát termékeny szintézisbe rendezni. Míg a Tolnai–Klaniczay szerzőpáros a kritikátörténeti monográfia maradandó erényeit, addig Bíró az *Extra Hungariam non est vitat* méltatja mint „a tömörségnek és távlatosságának ritka szintézisét megvalósító tanulmányt” (15).

Bár Tarnai Andor neve nem jelenik meg a szövegben, akár őt köszöntő születésnap-i írás is lehetne Kovács Sándor Iván Vigilia-beli cikke, ugyancsak 1985-ből („*Halotti beszéd*”-kutatások). Ez főként a tudományszervezőre irányítja a figyelmet, hiszen Tarnai kezdeményezte, tanítványok és kollégák bevonásával, a halotti prédikációk azóta fontos kutatási iránnyá vált módszeres feltárását. A szintén Kovács Sándor Iván által jegyzett *Két magyar zászlósúr* pedig (éppen Tarnai kollégák és tanítványok körében ünnepelt születésnapjáról készült beszámolója ürügyén) nemcsak az alkalmi archaizá-

lás játékos-komikus lehetőségeit mutatja meg, hanem az efféle játékokban rejlő „jellemzetes” nyelvi erőt is.

A búcsúztató beszédek sorát Németh G. Béláé nyitja, aki főként a 18. század kutatóját – no meg a jó kollégát – méltatja, összességében azonban a tudós széles spektrumú életművének minden területét érinti. Bodnár György temetési beszédének nagyon jellemző, az elhunyt lényét találóan kifejező szintagmája: „szótlan kedvesség” (26). Egyúttal ez az írás a „kívülről érkezettek” tárgyilagosságával és átfogó látásával értékeli az immár lezárult életmű emberi és szakmai sarokpontjait, néven nevezi annak legmaradandóbb teljesítményeit. Kovács Sándor Iván búcsúbeszédének érdekessége, hogy mesterei, szakmabeli kortársai életművének sorában, velük viszonyba állítva összegzi, amit Tarnai különleges adottságának tart. Záró mondatán pedig minden oktatónak, kutatónak érdemes időnként elgondolkodnia: „Méltók voltunk-e, méltók leszünk-e Hozzád?” (32.)

Taxner-Tóth Ernőnek a tudós halálát követően majdnem egy hónappal megjelent nekrológja korszakos jelentőségű tudósnek nevezi Tarnait, mégis visszafogottságát, szerénységét említi első helyen, és azt, hogy „ízlése nem engedte a marxizálással érvényesülők közé tolakodni” (33). A folytatás pedig már a kádári kultúrpolitika értékszelekciós szempontjainak kemény bírálata, Tarnai személyes sorsán keresztül: „nem is üldözött vagy látványosan mellőzött tudósról van szó: »mindössze« nem tartozott a szerző a párt futtatott kegyeltjei közé” (34). Mégis ő volt az, akinek sikerült a szívós kutatómunka révén megmentenie az ideológiai okok miatt kitagadott századok kultúráját az irodalomtörténet számára.

Ezt követően Vizkelety András akadémiai emlékbeszédét olvashatjuk. Ez a méltatás a kötet legterjedelmesebb írása, s talán a leginformatívabb is: a korhangulatot plasztikusan érzékeltető – mert kortörténetbe ágyazott – életrajzzal indít, amely végül értékelő pályaképpé alakul. Visszafogottságában is egyértelműen megmutatja, hogyan tudott Tarnai a szükségből is erényt kovácsolni, amikor a könyvtári „kényszerpálya” okán eljutott a rendkívül elmélyült forrásismeret fontosságának felismeréséhez.

Korompay H. János *Emlékbeszéde* jóval későbbi: a halál 15. évfordulóján, 2009-ben hangzott el a lovasi temetőben, Tarnai Andor sírjánál. Az alkalom természetéből adódóan több téma ismétlődik itt a korábban elmondottakból, kevészavúsága, szellemi eleganciája, van azonban egy fontos új gondolat: a tanítványok és fiatalabb munkatársak iránti empátia, „a csendes várakozás és a szükséges biztatás mindig jó arányú változtatásának” (48) felemlgetése.

Hargittay Emil négyrészes, személyességében is objektív visszaemlékezése 2013-ból való. Az ismeretségükre visszautaló első rész néhány korábban már felbukkant motívumon túl a párttagságot nem vállaló tudós belső tartását és kizárólag szakmaisága miatti tekintélyét emeli ki. A tanárra emlékező második rész (50) olyan részleteket árul el, amelyek bizonyos értelemben illúziórombolóknak is tűnhetnek, valójában azonban ugyanannak a szerény, igényes, empátikus személyiségnek mutatják egy másik megközelítésben, akiről a korábbi írásokban már többször olvashattunk. A tudósra emléke-

ző harmadik rész (51–53) ráerősít a korábbiakra: az igen alapos forrásismerettel rendelkező, szintézisalkotó kutatót mutatja be néhány epizód felvillantásával. Az embert felidéző záró rész, a korábbiakhoz hasonlóan, újra csak a zárkózott, de rendkívül segítőkész tudóst aposztrofálja személyes történetek segítségével.

Szelestei Nagy László kéziratokhoz kapcsolódó személyes találkozásokat idéz fel 2013-as visszaemlékezésében, s ennek kapcsán a szisztematikus gondolkodó és forrás-solvasó tudós kettős portréjához kapunk újabb vonásokat.

R. Várkonyi Ágnes írása, bár témája szerint Tarnairól szól, valójában az oktatás- és tudományügy 2014-es aktualitásait sorjázza: a humántudományok háttérbe szorításának, az utánpótlás elapadásának veszélyeiről, de a módszertani kirekesztés zsákut-cájáról is szót ejt, s innen nézve mutat rá Tarnai Andor értelmiségi felelősségtudatá-nak örök időszerűségére.

Szőrényi László sziporkázóan ironikus írása, miközben elbeszéli saját felvételének körülményeit az MTA Irodalomtudományi Intézetébe, egyúttal a kádári rendszer egyik-másik bölcsész kiszolgálójáról is megfogalmazza kritikáját, hogy aztán hozzájuk képest villanthassa fel Tarnainak nemcsak a tudását, igazát, de éleslátását is.

A következő emlékezés Tarnai bécsi tanítványától, Seidler Andreától való. Személyes kapcsolatuk felidézésének, Tarnai diákokat messzemenően tiszteletben tartó oktatói habitusa jellemzésének egyik kulcsmondata ez lehetne: „Tanítani akart, nem szelektálni” (67). És persze előkerülnek újból a korábbi témák: az európai kontextus fontossága a nemzeti ügyek vizsgálatában, vagy az imperatívusz: „nem kell mindig a fősodorral haladni, hanem olyan kutatási területekre érdemes összpontosítani, amelyek még feldolgozásra várnak” (69), illetve hogy nem szégyen bevallani: a szakmát lehet hivatásként művelni, szenvedélyesen szeretni.

Pintér Márta Zsuzsanna írásának címe *Tanítványnak lenni*, és ennek megfelelően az egyetemi hallgató szempontjából elevenít fel „régimagyaros” élményeket; a kurzusleírás a korszak mai oktatójának is lelkiismeretvizsgálati szempontokat ad. A másik drámakutató, Czibula Katalin is arról a szakmai és emberi örökségről vall, amit Tarnaitól kapott.

A Tarnai-díjasok között először az első díjazott, Dávidházi Péter 2007-es írását olvashatjuk, amelyben a jól ismert motívumok mellett egy empatikus-kritikus szólam is van a néha talán túlzottan is elővigyázatos, szkeptikus tudósról: „[...] a vérébe ivódott óvatosság sok mindenben korlátozta ugyan, s ezt olykor nyilván tudományszakunk ügyei is megsínylették, de önkorlátozása végül olyan életművet eredményezett, mely akkoriban nem jöhetett volna létre folytonos, nagyrészt meddő csatározások közepette” (85).

A 2008-as díjazott, Bartók István szerényen nem meri magát „hivatalosan” Tarnai-tanítványnak nevezni, hiszen nem vizsgázott nála (87). Miközben előszámlálja a kritikátörténeti munkálatok során kialakult együttműködésük részleteit, a fő hangsúlyt a tudósi szerénységre helyezi. Legrokonsejesebb emberi vonásként azt emeli ki, hogy „a versengés, az erőszakos törtétezés, a mindenáron való előtérbe tolokadás me-

rőben idegen volt” tőle (88). Ezek után teljesen helyénvaló az oximoronszerű közhely használata: „neki volt mire szerénynek lennie” (89).

Kecskeméti Gábor 2009-ben, a rá olyannyira jellemző módon, viszonylag kevés személyes mozzanatot említ, helyette inkább a kritikátörténeti vállalkozás mibenlétéről és távlatairól szól. Írásán azonban – és ehhez persze a szubjektív adalékok is hozzájárulnak – így is átsüt nemcsak a Mester iránti tisztelet, hanem az életmű máig tartó hatásának evidenciája.

Korompay H. János 2010-ben lett Tarnai-díjas. Egyik felidézett emléke ugyancsak Tarnai szerénységéhez kapcsolódik (93), és, a kötetecske több más szerzőjével egyetértve, mint Horváth János méltó folytatóját aposztrofálja Tarnait. Ugyanakkor a mestertől érkező bizalom természetéről is szól: „főlemelt magához, egyenrangúvá tett, feltétlen bizalmat előlegezett, amellyel nem lehetett visszaélni, amelyet állandóan meg kellett szolgálni” (94).

Szabó G. Zoltán távolról indító írása talán egyetlen, de annál lényegesebb és frapánsabb anekdota kedvéért született: hogy elmesélhesse a nyelvújítás előtti magyar nyelv erejére és a nyelvújításhoz kapcsolódó előítéletek problematikusságára rávilágító tapasztalatát. Tarnai egy idézett mondat hallatán „csettintett rá, mint egy komoly borszakértő, amikor nagyon a kedvére való évjáratra lel, s azt felelte: »Hát igen, ez más magyar nyelv, ez még a nyelvújítás előttről való«” (97).

Debreczeni Attila, a 2012-es díjazott, nem tartozik azok közé, akik Tarnaival személyes kapcsolatban lettek volna, ő a „virtuális tanítványok” sorát gyarapítja, ha lehet ilyent mondani. Saját kutatói arcéle, érdeklődése viszont, mint a cikk is beszámol róla, sokat köszönhet Tarnai kritikátörténeti, szövegkiadói, tudományos közösségépítői tevékenységének, szemléletének: e területeket érinti röviden, programszerűen, a fájó és baljóslatú aktualitásokra is utalva.

Tüskés Gábor szintén 2012-es emlékezésében a meglepetés, megindultság elemei érezhetők, miközben maga is az emlékezés fontosságára hívja fel a figyelmet egy „emlékeztetkieséses kor” kísértését hátrítva el magától (100). Egyúttal, sokadjára, ő is szóba hozza a szellem erejét, a kicsiszolt elme felvértezetttségét, „amellyel a bölcs ember képes ellenállni a rontásnak, rombolásnak” (100–101).

Imre Mihály beszéde a toposzkutatás felől értékel: mint írja, a *Querela Hungariae* kutatása sokat köszönhet Tarnai ihletésének, ebbe írásait éppúgy beleértve, mint a vele folytatott személyes beszélgetéseket. Aztán itt is előkerül „a tudományelméleti, antropológiai tágasság és a filológiai szigorral, megbízhatósággal feltárt szöveg korrelációjának rendkívül szerves, összetett értelmezése” (104) mint Tarnai életművének legtanulságosabb sajátossága, ahogy tapintatos, szerény személyiségének felidézése is.

A kötetben olvasható írásokról összefoglalóan megállapítható, hogy tárgyuk szerint egytől egyig Tarnairól szólnak, ugyanakkor legalább ennyire megmutatják szerzőik értékrendjét, egyéniségét is. Némely karakterjegyre keserűen és lemondóan akár legyintheznénk is: azok manapság éppen hogy „korszerűtlenné” teszik őt. De pontosan ezért megkerülhetetlen, elérnivaló ideál, amit Tarnai Andor képvisel: az egyik az

alaposság, szerénység, tömörség („atticus” stílus, vö. Kovács Sándor Iván, 30); a másik a belső szabadság, amely jókora távolságtartást ad neki a divatok, a kedvezések vagy éppen azok hiányának vonatkozásában. Ugyanakkor visszatérő motívum a szakmai erkölcs egyik-másik eleme: a következetesség, alaposság, az elkezdett munka befejezése. Azt hiszem, amikor ebben a tekintetben Tarnai mint példakép állítódik az olvasó elé, ebben szemernyi túlzás vagy idealizálás sincs.

A szerkesztői jegyzet a kötet végén összefoglalja azt, ami magukon a szövegeken és az érzékeny képválogatáson is átragyog: mű és élet szerves egységét, a szakmai és emberi megbízhatóság, hitelesség „mára szinte teljesen kiveszett kutatói habitusát” (106). S azt is, hogy „a kutatásban soha nem érdemes a kisebb ellenállás, a könnyebb megoldások irányába elmozdulni, az igazi eredmények mindig a rögzöttebb úton járva érhetők el” (108). Ezek a jellemvonások pedig – állapítom meg, előző bekezdésbeli rezignációmnak némileg ellentmondva – éppen annyira aktuálisak ma, mint a szorosan vett szakmai örökség.

Irodalomtörténeti Közlemények 120, 2 (2016): 270–274.

IN MEMORIAM TÜSKÉS TIBOR

TÜSKÉS GÁBOR, szerk. *In memoriam Tüskés Tibor: Emlékezések, esszék, dokumentumok*. Budapest: Reciti Kiadó, 2014, 272.

VASY Géza

Ki volt Tüskés Tibor? Még csak öt éve lesz, hogy meghalt, mégis már őt is sokan elfeledték, a fiatalok nem olvasták műveit, nem hallottak róla. Az ő emlékét is ébreszteni kell, pedig közel fél évszázadon át az irodalmi élet egyik meghatározóan fontos szereplője volt. 1930-ban született Balatonszántódon. 1953-ban kezdett Pécsen tanítani, s ott élt 2009-ben bekövetkezett haláláig, tehát 56 éven keresztül. 1959-ben lett ugyanott a Jelenkor szerkesztője, majd főszerkesztője 1964-ig. Több mint hetven könyve, könyvecskéje jelent meg, s számos egyéb publikációja van. Először szerkesztőként vált országosan ismertté, szervezőmunkája az irodalomtörténet kiiktathatatlan részévé tette a folyóiratot. Hamarosan kritikusként is felfigyeltek rá. Aki behatóan foglalkozik a kortárs irodalommal, miként ő is tette, az előbb-utóbb tanulmányokat, majd monográfiákat is ír, irodalomtörténésszé válik. Akinek némi szerencséje van, s hosszabb alkotói életet kap, az idővel megtapasztalhatja, hogy ami számára kortársi volt, az befejezett múlttá, értékeit tekintve klasszikussá válik. Tüskés Tibor a Kádár-kornak a művészeti élet szempontjából még korainak mondható szakaszában bátor cselekedetként kezdett korábban tiltott, félreállított írókat közölni. Például Kodolányi Jánost (1899–1969). Leveleztek egymással, majd az ifjabb pályatárs megírta róla az első monográfiát (1974), hogy igazságot szolgáltasson az írónak. Majdnem nemzedéktársa volt Pilinszky János (1921–1981), igazán az Nagy László (1927–1978). Mindegyikükről könyvet írt, s nem kritikusként, hanem a filológiai munkát is igazán elvégző történésszként. S ezek a könyvek is úttörő munkák. Ezt a futó bemutatást annyiival még mindenképpen ki kell egészíteni, hogy Tüskés Tibor íróemberként számos témakörben alkotott: az irodalomtanítás mellett a helytörténet, a szociográfia, az útirajz, a képzőművészet egyaránt behatóan foglalkoztatta. Ugyancsak maradandó levelezése, amelyből most ötödik könyvként jelent meg a hozzá írtak válogatása.

Előbb azonban az iménti lexikonszerű bemutatást azzal a könyvvel illene sokkal árnyaltabbá és teljesebbé tenni, amely az emlékét idézi meg. Egy *In memoriam* kötetnek értelemszerűen elsősorban azok lehetnek a szerzői, akik idősebb vagy fiatalabb kortársak voltak. S a cél nem csupán a személyes emlékek felidézése lehet, nem csupán egy minél sokoldalúbb portré felvázolása, hanem ugyanolyan hangsúlyosan az is, hogy ez a portré, azaz inkább portrésorozat ugyanarról a személyről különböző időpontokban és különböző nézőpontokból megrajzolva felkeltse az utókor érdeklődését, és megkísérelje kijelölni Tüskés Tibor helyét a művelődés történetében. Szerencsére nem előzmények nélkül. Néhány éve megjelent ugyanis egy igen alapos pályakép:

Bartusz-Dobosi László munkája *Egy élet térképe* címmel (Pannónia Könyvek, 2012). Más azonban az irodalomkutató kötelező szakmai tárgyilagossága, és más az emlékezők sokaságának személyessége.

A kötetet a megidézett író fia, a régi magyar irodalom kutatója, Tüskés Gábor gondolta el, szervezte meg és szerkesztette. Az idősödő Tüskés Tibor maga is sokat foglalkozott leveleinek, kéziratának sorsával. Jelentős részüket átadta a Petőfi Irodalmi Múzeumnak. Sőt, a most megjelent levelezéskötet anyagát is nagyrészt még ő állította össze. Egy életmű feldolgozása azonban soha nem zárható le. S az emlékezők között is vannak olyanok, akik már a nyolcvanas éveikben járnak, most kell tehát emlékeiket rögzíteni. Az pedig különös jótétemény egy író, tudós, művész számára, ha a családon belül vannak utódok, akik szeretettel és hozzáértéssel gondolják mindazt, amit meg kell őrizni. Ezt teszi irodalmár fia, sőt most már az újabb nemzedéket képviselő unoka, Tüskés Anna is, aki elsősorban Illyés Gyula életművével foglalkozik, azzal az alkotóval tehát, akiről ugyancsak a nagypapa írta az első könyvet, s akiről azt közölte egy levélben Illyés halála után, hogy „második apámat vesztettem el”.

Az *Emlékezések, esszék, dokumentumok* műfaji megjelölésű kötetben, amelyet a *reciti*, vagyis az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete adott ki, 37 szerző írása olvasható. Ezek többnyire Tüskés Gábor felkérésére születtek, de van néhány korábbi esszé is (Vekerdí László, Alföldy Jenő). A gondos szerkesztés az első részbe szépírókat sorolt be (Kalász Márton, Jókai Anna, Bertók László, Pozsgai Zsolt...), a másodikba irodalomtörténészek által készített elemző írásokat (Pomogáts Béla, Rónay László, Kabdebó Lóránt, Monostori Imre...), a harmadikba inkább személyes emlékezéseket (Csűrös Miklós, Ferenczi László, Kántor Lajos...). A negyedik részben ez a személyesség folytatódik, de nem filozofok a szerzők (Fodor Andrásné, Marafkó László, Papp Vilmos, Benedeczy István...). Végül az ötödik részben volt tanítványok s a monográfia szerzője szólalnak meg (Dizseri Eszter, Bartusz-Dobosi László...).

Végigolvasva az emlékezéseket, megnyugtató és örömteli észrevétel, hogy igazából semmi ellentmondás, semmi vita nincsen a szerzők megállapításaiban. Mintha egy olyan kórus szólalna meg, amelyben sok a szólam, de ezek egyetlen műnek az összhangot teremtő részei. A táj felől közelítve az életút fő helyszínei: Szántód, Nagykanizsa, Pécs, Balatonfenyves. Tüskés Tibor dunántúli ember, szebben kifejezve: Pannóniáé testestül-lelkestül. Egyetértés van abban is, hogy az irodalom itatja át egész életét, a művek és az alkotók világa. Számára ez személyes ügy, igazi hivatás. Egyszer így fogalmazott: „az irodalom: élet. S az irodalmat – akár az életet – szeretni kell.” Monostori Imre észrevétele szerint: Tüskés korán fölismerte „az íráság ideáját”, s eszerint élt és dolgozott.

Ilyen kulcsszavakat olvashatunk Tüskésről: tisztesség, emberség, nyitottság, tudatosság, tárgyilagosság, minőség, pedagógiai ethosz, tolerancia, elfogulatlanság. Az előítéletektől a lehetséges mértékig mentes értéktiszteletet Tüskés Tibor egy olyan korokban fejlesztette ki önmagában, amelyre ennek inkább a hiánya volt a jellemző. 1948 után mintegy másfél évtizeden át az irodalmi életben kommunista, útítárs és ellenséges írókat különböztetett meg a napi bolsevik szemléletű politika, s ez csak fokozatosan

változott meg a hatvanas évek során. Szerkesztőként Tüskés Tibor olyanokat közölt rendszeresen, akik ellenzékieknek vagy nem sokkal előbb ellenségnek számítottak. Nem a brosúrák, hanem esztétikai értékrendje alapján minősítette a műveket, függetlenül attól, hogy milyen ideológia, milyen világszemlélet hatja át azokat. Felülemelkedett a marxista–nem-marxista ellentétén s a népi–urbánus megkülönböztetésén is. Ennek legszebb példája alighanem az, hogy pályaképet írt Nagy Lászlóról (1983), majd utána Pilinszky Jánosról (1986). Erről a két költőről akkoriban az volt a vélekedés, hogy összehasonlíthatatlanok, nem férnek el egyetlen értékrendben. Micsoda egyoldalúság volt ez! Szerencsére a reprezentatív antológiákban és a középiskolai szöveggyűjteményekben, tankönyvekben ugyanúgy egyetlen nemzedékbeli társak lettek, mint Ady és Babits.

Ebből a gazdag emlékezőskötetből néhány írást feltétlenül ki kell emelni. Ilyen Kalász Márton nekrológja a gyűjtemény élén „a pannon gondolkodás emblematikus alakjáról”. Ilyen Pozsgai Zsolté, aki munkatársa lehetett, s akit tanácsokkal látott el a drámaírói pálya kezdetén. Ilyen Monostori Imre személyiségportréja. Említenem kell Papp Vilmos bajánsenyei lelkész, Benedeczky István kutató biológus és író, Dizseri Eszter egykori diák, majd irodalmár részletes kapcsolattörténeti esszéjét. Sorolnom illelne tovább, de leltározásra itt nincs hely – a könyvet el kell olvasni. Olyan érdekességek is figyelmet érdemelnek, mint Tüskés Tibor két „alkalmi” verse a hatvanas évekből, vagy Hatvány Lajos, Illyés Gyula levelei Dizseri Eszter „irodalmi szakköri titkárnak” 1956 tavaszáról.

Tudjuk mindannyian, hogy az emlékezet kényes területe a gondolkodásnak. A filosz persze igyekszik mindent ellenőrizni, de ha személyes hangot üt meg, mint itt, olykor téved. A szerkesztő ebbe aligha szólhat bele, de a kritikus talán igen. A Tüskés-féle Jelenkor rendre igen magas minősítést kap a visszaemlékezőktől mint a hivatalos irodalomszemléletnél jóval tágabb látókörű lap. Ám néhányan az akkor és/vagy ma is „jelentéktelennek” látott Kortárssal, az Új Írással szemben emelik ki. Érdemes azonban kézbe venni azokat a régi lapszámokat. Igaz, elég sok a „pártos”, a „vonalas” írás bennük. De például a Kortárs 1961–1963-ban – amikor Simon István előtt még Tolnai Gábor, majd Király István szerkesztette – közölte többek között Déry Tibor, Csoóri Sándor, Fodor András, Fülep Lajos, Illyés Gyula, Kassák Lajos, Kányádi Sándor, Kodály Zoltán, Mátyás Iván, Nagy László, Németh László, Örkény István, Rónay György, Sarkadi Imre, Santa Ferenc, Sinka István, Sütő András, Tamási Áron, Tatay Sándor, Vas István, Veres Péter, Zelk Zoltán írásait. Ezek a szerzők majdnem mind szerepeltek az Új Írásban is, ahol megjelent rajtuk kívül Jékely Zoltán, Juhász Ferenc, Kormos István, Pilinszky János, Weöres Sándor meg számos pályakezdő is. Nem lehet ezeket a névsorokat jelentéktelennek minősíteni. Tüskés Tibornak mulhatatlan érdeme, hogy harmincévesen és az irodalomban újoncként jelentőssé tette Pécs folyóiratát, de ő aligha értene egyet a többi folyóirat egyoldalú elutasításával. Azt se felejtjük el, hogy azokban az években az irodalmi élet nagyon erősen főváros-központú volt, s a hivatalos szervek feltehetően kevésbé veszélyesnek tartották, legalábbis eleinte, hogy a Jelenkor annyi helyet ad a „polgári” irodalomnak. Az sem lényegtelen, hogy Tüskés

Tibor nem volt párttag. Ez abban az időben szinte példátlanul számított ilyen fontosnak minősített vezető állásnál. Így kinevezése meglepőnek nevezhető, akárcsak az, hogy súlyos bírálatokat túlélve viszonylag sokáig maradhatott főszerkesztő. Az átpolitizált közéletet ismerve különös, hogy Tüskést még 1959-ben hívták a pécsi főiskolára tanársegédnek, leendő tudósnek, de érzékeltették vele, hogy majd be kellene lépnie a pártba. Ő elhárította, nyilván óvatosan, az állásajánlatot, ám erről, úgy látszik, nem készültek feljegyzések. Az is igaz, hogy a város vezetésének még kevés minőségérzékkel is tudnia kellett 1961 tavaszán, hogy jelöltjük az egyetlen tehetséges és rátermett ember, s a dilettáns elődöt már nem tudták ők sem elviselni. Talán abban is reménykedtek, hogy Tüskés úgyis belép majd a pártba.

Apró elírás a győri Műhely említése a hatvanas évek kapcsán, hiszen ez a folyóirat 1978-ban indult. Tévedés az is, hogy az 1950 táján keletkezett, szájhagyomány útján terjesztett sírversek a kor félreállított költőiről készültek volna. Éppen ellenkezően: a kor kurzuslovagjairól. Személyes sértettség magyarázhatja a veszprémi Új Horizont sommás és igazságtalan elítélését. Téves a határsáv fogalmának leírása is. A határsávengedély nem a szögesdróttal is elkerített, aláaknázott keskeny földsávval volt kapcsolatos, oda érthetően senki sem léphetett be, hanem a határ menti településekkel, amelyekhez hozzátartozott például Sopron városa, még a hatvanas években is. Életelményként írt erről e könyvben Papp Vilmos, aki egy határ menti faluban lett lelkész, s a szülei csak évente egyszer kaptak engedélyt az ő meglátogatására.

Kortárs 59, 7–8. sz. (2015): 157–160.

További bírálatok // Further reviews

PAPP Vilmos. *Presbiter* 24, 1. sz. (2015): 22.

ANGYALOSI Gergely. *reciti.hu* 2016.09.16. <https://www.reciti.hu/2016/3835>

ZUR METAMORPHOSE DES SCHELMS IM MODERNEN ROMAN //
ON THE METAMORPHOSIS OF THE PICARO IN THE MODERN NOVEL

TÜSKÉS, Gábor. *Zur Metamorphose des Schelms im modernen Roman: Jenő J. Tersánszky: Marci Kakuk*. Im Auftrag der Grimmelshausen-Gesellschaft Münster hg. von Peter HESSELMANN. Wissenschaftliche Schriften der WWU Münster. Reihe XII, Bd. 14. Münster: Verlagshaus Monsenstein und Vannerdat, 2015, 101.

Matthias BAUER

Die informative Broschüre stellt einen ungarischen Romanzyklus vor, der dem deutschsprachigen Publikum bislang nur in einer problematischen Teilübersetzung zugänglich ist. Referiert werden die Biografie des Verfassers sowie die Entstehung, Handlung und Figurenkonstellation des Zyklus. Hinzu kommen Angaben zur Poetik, Erzählweise und Übersetzungsgeschichte. In der Gesamtausgabe von 1950 besteht der Zyklus aus sieben Teilen, die zwischen 1920 und 1941 in loser Folge entstanden waren, nachdem die Titelfigur bereits 1913, in der Vorläufer-Erzählung *Weihnachten bei Gyuri Ruska*, ihren ersten Auftritt hatte.

Jenő Tersánszky, der Urheber des *Marci Kakuk*, wurde 1888 geboren, starb 1966 und galt zu seinen Lebzeiten als Bohemien. An der bürgerlichen Gesellschaft störte ihn vor allem, dass sie geist- und lustfeindlich eingestellt war. Sein Humanismus speiste sich jedenfalls „aus der Überzeugung, dass jedes Lebewesen schon dadurch glücklich sein sollte, dass es lebt, aber die Gesellschaft diese fundamentale Lust am Leben immer wieder verhindert.“ (S. 97) Dieser Haltung entspricht die Figurenkonstellation insofern, als der Held eher eine moderate, menschliche Variante des Schelms darstellt, während sein Gefährte Soma kontrastiv als gemeiner Schalk gezeichnet wird, dem es an Empathie, an Mit-Menschlichkeit fehlt. Beide Figuren lehnen sich an reale Vorbilder an, einen feinsinnigen Künstler und einen derben, aber erotisch erfolgreichen Kerl (vgl. S. 32). Marci wurde in Ungarn zu einer „Symbolfigur des sympathischen Landstreichers, Überlebenskünstlers und Schürzenjägers“ (S. 3); Soma, den Tüskés als negative Hertzbruder-Figur charakterisiert, erinnert in dieser Hinsicht an Grimmelshausens Olivier.

Tatsächlich wird der Verfasser der Simplicianischen Schriften bei Tersánszky jedoch an keiner Stelle erwähnt; auch einen ausdrücklichen Bezug zur Gattung des Schelmenromans sucht man vergebens. Das Gattungsmuster ist, angefangen beim Chronotopos des abenteuerlichen Alltagsromans, gleichwohl präsent. Zu den typisch pikaresken Zügen des Protagonisten zählen: „niedrige Geburt, elende Kindheit und Jugend, Initiation, häufiger Orts- und Berufswechsel, nomadische Existenz am Rande bzw. außerhalb der Ordnung, Neigung zu Liebesabenteuern, Spielball der Umstände,

in die er gerät, sowie Außenseitertum in der Form von sozialer Ausgrenzung“ (S. 52). Die einzelnen Figuren respektive Episoden zeigen, „warum jemand Schelm wird und Schelm werden muss“ (S. 51), sind also funktional im Sinne der genretypischen Zeit- und Gesellschaftssatire, in der es um die Entlarvung einer heuchlerischen Moral geht, die unter anderem dazu führt, dass Frauen ‚verdinglicht‘ werden. Ein zentraler Aspekt der Satire betrifft folgerichtig die Unvereinbarkeit von Ehe, bürgerlicher Ordnung und Konstanz einerseits und erotischer Triebdynamik, unstemem Lebenswandel und anarchischem Verhalten andererseits.

Dem eher ländlichen Milieu entspricht im ungarischen Original die dialektale Färbung der Sprache, die Tersánszky durch seinen großen Wortschatz und stilistische Eigenarten bereichert, die sich kaum adäquat auf Deutsch vermitteln lassen. Zudem kürzte Álmos Csongár den Text für die 1975 in der DDR veröffentlichte Teilübersetzung erheblich. Csongár war im Gegensatz zu Tersánszky ein überzeugter Sozialist; Tüskés zufolge hat er den Romanzyklus, der sich durch den Gleichmut der Schilderungen und den bewussten Verzicht auf politische Stellungnahmen auszeichnet, stilistisch und ideologisch ‚verstümmelt‘ (vgl. S. 90). Wer des Ungarischen nicht mächtig ist, kann daher nur hoffen, dass es irgendwann eine Übersetzung geben wird, die den Charme und Optimismus des *Marci Kakuk* deutlicher zu erkennen gibt. Erst dann wird auch der Rezensent in der Lage sein, die Ungereimtheit aufzulösen, dass Tersánszkys Romanzyklus zwar in der „Ich-Form“ geschrieben ist (vgl. S. 38), aber eine „auktoriale Sichtweise“ (S. 73) der zeitgenössischen Wirklichkeit entfaltet.

Simpliciana 37 (2015): 458–459.

VEGYES TEMATIKÁJÚ TANULMÁNYKÖTETEK

MIXED-THEMED STUDY VOLUMES

A MŰELEMZÉS LEHETŐSÉGEI //

OPPORTUNITIES OF ANALYSIS OF LITERARY WORKS

TÜSKÉS Gábor. *A műelemzés lehetőségei. Lessing: Bölcs Náthán, Goethe: Faust I–II., Fontane: Effi Briest.* Thienemann-előadások 2. Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2007, 96.

RÁKAI Orsolya

Színpadképek, táblaképek, ködképek: a Thienemann-előadások első három kötete

Könyvsorozatról írni sohasem egyszerű feladat. Dilemmánkat, hogy a kötetek egyedi nézőpontrendszerét vegyük-e figyelembe, vagy próbáljunk kapcsolódási pontokat találni, talán megoldhatja a sorozatszerkesztő, Nagy Imre utószava, mely az első kiadványhoz csatolva olvasható. A Thienemann Tivadar emlékének szentelt előadások témája eszerint teljesen szabad, kritériumuk annyi, hogy „az előadó egy szakmai szempontból időszerű (s őt éppen foglalkoztató) témát három egymást követő napon, három előadásban fejt ki Pécsen az irodalomtörténeti tanszékek oktatói, hallgatói és doktorjelöltjei előtt. Az előadások befejeztével pedig átadja munkája szövegét első közlésre.” (Szegedy-Maszák 92.) Emellett – az első előadás hagyományteremtő kezdeményezésének köszönhetően – minden előadó utal Thienemann valamelyik művére, a névadó tudós előtti főhajtásként. Így voltaképpen fölösleges is különösebb kapcsolódási pontokat keresni az egyes előadások (illetve kötetek) között: tulajdonképpen egy az angolszász területen elterjedt, véleményem szerint nagyon hasznos gyakorlat meghonosításának tekinthető a pécsi egyetem kísérlete.

Számos igen kiváló tanulmányt köszönhet a szakirodalom azoknak a meghívásos alapon működő, az (általában nemzetközileg is elismert, nagynevű) előadó szabad-ságát igen nagymértékben meghagyó, egy-egy jelentős tudós emlékének szentelt, esetleg az előadások (és könyvként való kiadásuk) anyagi alapját biztosító alapítványtevő nevét viselő előadás-sorozatoknak, amelyek a kutatóknak módot adnak egy-egy kérdés alapos, de mégsem szigorúan egy adott diszciplína művelőihez szóló kidolgozására. [...]

A második, 2007-es előadást (pontosabban előadás-sorozatot) tartó Tüskés Gábor Szegedy-Maszák Mihályhoz hasonlóan nagy ívű témát választott: előadásának címe *A műelemzés lehetőségei*. Már az alcímből kiderül azonban, hogy inkább lehetséges műelemzésekről mint a műelemzés lehetőségeiről van szó – a német irodalom három kiemelkedő, klasszikus alkotásának (Lessing *Bölcs Náthánjának*, Goethe *Faustjának* és Fontane *Effi Briestjének*) vizsgálata alkotja a kötet tárgyát.

Míg Szegedy-Maszák Mihály írásait általában egyfajta óvatos, iróniától sem mentes szkepticizmus jellemzi, Tüskés Gábor e tanulmánya már előszavában is határozottsággal, egyértelműség- és lezártságigényével tűnik ki. Bár leszögezi, hogy „az elemzésekben a jelentések, értelmezések és esztétikai összefüggések történeti meghatározottságából és állandóan változó, lezárhatatlan folyamat jellegéből” indult ki, ennek mintha többszörösen is ellentmondana a folytatás: a keletkezéstörténeti adatoknak azért szentelt nagy figyelmet, mert „ezek jelentős mértékben hozzájárulnak a művek eszmetörténeti hátterének és esztétikai értékeinek megvilágításához”, a művek elemzését pedig az indokolja, hogy „mindhárom mű valamiképpen írójuk egész életének, teljes szellemi, lelki és fizikai erejének foglalata, tapasztalatainak összegzése, mindegyiket rendkívüli eszmei, nyelvi és stílusbeli gazdagság, évszázadokat átívelő képzettársítások és rejtett utalások sora jellemzi. Lessing, Goethe és Fontane fő célja e művekben az emberiség lényegének keresése.” (Tüskés, 7.)

A továbbiakban világos irányokkal és határozott kijelentésekkel találkozunk. Az első részben először a *Bölcs Náthán* színház- és drámaelméleti összefüggéseinek, majd közvetlen előzményeinek és forrásainak, cselekmény- és időszerkezetének, szereplőinek, a gyűrűpéldázatnak, a zárójelenetnek, a mű dialógusszerkezetének és nyelvének bemutatása következik, az előadást pedig összegzés zárja le. A darab elemzését Tüskés szerzőjének megismertetésével kezdi: „Lessing egész munkásságát alapvetően meghatározza sokoldalú műveltsége. Az irodalom és a színház mellett folyamatosan érdeklődött a tudományok, a vallás és az antikvitas kérdései iránt. Szilárd, kérlelhetetlen jellem volt, s mindvégig ragaszkodott elveihez. Kivételes értelmi erővel és kritikai képességgel bírt, emellett gyakorlati gondolkodás és cselekvés, polgári elkötelezettség, az előítéletekkel nem törődő, szenvedélyes igazságkeresés jellemezte.” (9.) Érdekes lehet megfigyelni, hogy míg Szegedy-Maszák Mihály előadásában kimondottan úgy vélekedett, hogy (Csontváry festményein) az alakok életrajzi forrásának keresése „a művészet szempontjából szakszerűtlen észrevétel” (Szegedy-Maszák 52.), Tüskés Gábornál a *Bölcs Náthán* forrásai között (terjedelmileg is) előkelő helyet foglal el

a művekben fellelhető életrajzi elemek és hatások bemutatása – hasonlóan egyébként a *Faust*- és az *Effi Briest*-elemzéshez.

Számomra jóval tanulságosabbak a tanulmány azon részei, amelyek a művek szakirodalmának pontos összefoglalását nyújtják, illetve ismertetik bizonyos problémákkal kapcsolatosan az újabb szakirodalom következtetéseit. A *Faust* és az *Effi Briest* esetében jóval gyakrabban találkozunk ezekkel a következtetésekkel, s beépítésük a szövegbe különösen az *Effi Briest*-elemzés esetében bizonyul sikeresnek, és eredményez egységes tárgyalásmódot. A *Faust*-elemzés során néha mintha ellentmondásba keverednének egymással a szakirodalom különböző rétegei, s ez nem mindig válik reflektálttá a szövegben. Különösen Margit egyébként is problematikus alakjának tárgyalásánál válik ez jól láthatóvá. Margit (illetve az egyik forrásaként megjelölt korabeli per kivégzett leányanyája) időnként egyszerűen „gyermekgyilkos”-ként szerepel, néha mintha legalább oly mértékben volna felelős a sorsáért, mint Faust (mivel „a társadalmi és szellemi különbségek miatt megértési nehézségek lépnek föl Faust és Margit között”, és „Margit nem veszi észre, hogy Faust gátástalan csábító és rajongó idealista egyszerre”, így halálának egyik fő oka „a másikat idealizáló, a valóságot rosszul megítélő szerelem esendősége”), máskor Mephisto pusztá eszköze, akit eleinte Faust is mindössze tetszés szerint felcserélhető szexuális tárgynak tekint, néha viszont Fausttal egyenrangú ember, aki „a fausti embertípus korrekciója, kiegészítője; az ‘emberi’ egy másik lehetőségét képviseli”, de egyszersmind „a polgári szomorújáték hagyományait” követő, meglehetősen sablonos figura is. Emellett olyan lény, aki „azonos önmagával, tisztaság, egyszerűség jellemzi”, „túllép az uralkodó erkölcs korlátain, s bukásában is érzi ártatlanságát”, sőt, ahogyan Paul Requardtól idézi Tüskés, „szeretete valamiképpen az örök szeretet visszfénye”. Ugyanakkor közvetlenül ezután egyetértően citálja a szerző Benno von Wiesét is, aki szerint viszont Margit a sokat idézett „örök asszonyi” szimbóluma, mely egyesíti magában a szeretet angyali és ördögi megnyilvánulásformáit” (bár számomra nem igazán világos, hogy pontosan mi az ördögi megnyilvánulásforma Margitban). De szerepel ugyanitt Ulrich Gaier véleménye is, aki szerint Margit „megváltó típusú alak, egyfajta női Krisztus”. (Idézetek: Tüskés, 45.)

Az elemzés legértékesebb részei talán azok, amelyek a mű strukturális összefüggéseit teszik láthatóvá. Itt mindenekelőtt Ralf Sudau és Wilhelm Emrich idézett munkái segítenek megtalálni azokat a kapcsolatokat, melyek a széttagolt, hosszú idő alatt készülő, nem egységes művet végül egyetlen (mégoly sokszínű) alkotássá teszik. Szintén Sudau kapcsán jegyzi meg Tüskés, hogy a *Faust*ban egyként megtalálhatók a felvilágosodás, a Sturm und Drang, a klasszika és a romantika sajátosságai. (59.) Ez világítja meg tulajdonképpen a témaválasztást is: a hangsúlyozottan emblematikus jelentőségű művek egy-egy (illetve több, mint a *Faust* esetében) nagy stíluskorszak kifejezői, s áttekintésüknek ez hivatott tágabb, közös keretet nyújtani.

Így válhat az előadás zárófejezetének tárgyává Fontane regénye, bár az mindenképpen megérdemelt volna legalább egy megjegyzést, hogy két dráma után miért egy prózai

alkotás van hivatva jellemezni a realizmus, pontosabban a modern regény felé vezető úgynevezett „szimbolikus realizmus” sajátosságait (84.), hiszen ilyen módon elgondolkodhatunk azon is, hogy valóban a dráma-e a legjellemzőbb műneme az előző korszakoknak. (Persze az is lehet, hogy az olvasó részéről ez már túlértelmezés, összefüggést keresvén ott is, ahol nincsen, s a stílustörténeti kutatásokból ismerős korszakok pusztán különösebb funkció nélküli háttérként állnak immár az elemzések mögött.) S talán az is érdekes lett volna, ha legalább egy rövid bekezdés reflektál arra, hogy amennyiben (ahogyan az előszó utal rá) a három mű együttes tárgyalását indokló közös sajátossága, hogy szerzőik e művekben az emberség lényegét keresik, hogyan értelmezzük ezt a kérdést akkor, amikor a mű egyértelmű (és a szerző által narratív eszközökkel is megerősített) főszereplője nő?

Az *Effi Briest*-elemzés számomra legérdekesebb részeiben Tüskés Gábor elmozdul a narratológiai értelmezés felé, s bemutatja a német szakirodalom legfontosabb képviselőit, melyek az elemzés hangsúlyait a regény narratív megalkotottságára, a párbeszéd sajátosságaira és szerepére helyezik (s ide kívánczok a megjegyzés, hogy ha már a másik két elemzés drámákat érintett, érdekes lett volna a párbeszéd kiemelkedő szerepét összekapcsolni a műfajiság-műnemiség kérdéskörével). Épp ezek a sajátosságok azok ugyanis, amelyek segítségével (legalábbis az idézett szerzők véleménye alapján) megragadhatóvá látszik válni a 19. századi realista regény lassú átalakulása – kár, hogy ennek az átalakulásnak az érzékeltetésére már csak a tanulmány legvégén jutott hely. Valószínűleg e helyhiánynak köszönhető az is, hogy a „modern regény” mibenléte (eltekintve „nyugtalan előadásának” és „stílusbontó törekvéseinek” jelzésétől, (84.) igitából meghatározatlanul marad.

Érdekes jellemzője Tüskés kötetének a számtalan részletes diagram, táblázat, magyarázó ábra (a kötet végén pedig képmellékleteket is találunk). A szövegben ugyan megtaláljuk ezek részletes, kifejtett változatát is, előadásként azonban mindenképpen segíthette a hallgatóságot abban, hogy például a művek szerkezeti elemzéseit, a szereplők strukturális kapcsolatrendszerét vizuálisan is követni tudják. Míg Szegegy-Maszáknál inkább a stílus és a szerkezet utal az előadás-eredetre, Tüskés könyvében inkább ez a hangsúlyozottan illusztratív, a mondandó összefoglalását vizuálisan is megerősítő eljárás tanúsítja az átmenetet a szóbeli előadás és az írott tanulmány között. [...]

Jelenkor 52, 4. sz. (2009): 475–485.

Gabriella-Nóra TAR

Das neue Buch von Gábor Tüskés ist 2007 in der Reihe der Lehrstühle für Literaturgeschichte der Universität Pécs mit dem Titel *A műelemzés lehetőségei* (Die Möglichkeiten der Werkinterpretation) erschienen. Der anerkannte Forscher der ungarisch-deutschen Kulturbeziehungen interpretiert diesmal in seiner Studie drei klassische Werke der deutschen Literatur: Gotthold Ephraim Lessings *Nathan den Weisen*, Johann Wolfgang Goethes *Faust* und Theodor Fontanes *Effi Briest*. Über das Ordnungsprinzip des Buches schreibt der Autor folgendes in seinem Vorwort:

Die gemeinsame Herausgabe der drei Interpretationen ist dadurch begründet, dass sie auch heute aktuelle, grundlegende existentielle Fragen aufwerfen und die gegebenen Antworten auf diese Fragen in eine ähnliche Richtung zeigen [...] Das Ziel von Lessing, Goethe und Fontane ist in diesen Werken, nach dem Wesentlichen des Menschlichen zu suchen. (Ebd., 7; übersetzt von E.-A. D.)

Der Inhalt der Ausgabe entspricht in jeder Hinsicht den vom Bandtitel erweckten Erwartungen. Der Autor macht erfolgreich in allen drei Studien die Ergebnisse und Perspektiven mehrerer literaturwissenschaftlicher Methoden wie Textkritik, Strukturalismus, Intertextualität, Narratologie geltend – und zwar so, dass seine gewählte Arbeitstechnik nie zum Selbstzweck wird. Neben der philologischen Genauigkeit und dem methodischen Anspruch des Studienbandes bleiben sein Stil und seine Sprache bis zum Schluss diszipliniert und verständlich. Gábor Tüskés macht so die früheren und neuesten Ergebnisse der deutschsprachigen Forschung nicht nur der engeren Fachwelt und der ungarischen Wissenschaftlichkeit zugänglich, sondern sein Buch mit populärwissenschaftlichem Charakter kann auch auf das Interesse eines breiteren, Literatur mögenden Lesepublikums hoffen.

Die erste Studie des Bandes befasst sich mit dem trotz seiner Bedeutung und frühen ungarischen Rezeption im ungarischen Kulturkreis wenig bekannten Drama, mit Lessings *Nathan dem Weisen*. Gábor Tüskés hält das Werk vor allem im theater- und dramentheoretischen Kontext für erschließbar. Mit der für ihn typischen Problemorientiertheit stellt er Lessings Drama an den Querschnitt mehrerer literaturwissenschaftlicher Paradigmen (gemeint wird das aufklärerische Ideensystem, die pulsierende Sprache des Sturm und Drang und die in die Richtung der deutschen Klassik zeigende Dramenstruktur). In seiner Interpretation bietet der Autor an mehreren Stellen intertextuelle Lesearten (Lessings frühere Werke, die Stücke von Voltaire, Marlowe und Brecht); er skizziert mit Hilfe von Tabellen und Abbildungen überzeugend die Handlungs-, Zeit- und Raumstruktur des Werkes; weist auf die Widersprüche der lessingschen Theorie und Praxis hin, aber gibt keine Erklärung für die in seiner Einführung signalisierte, ungünstige ungarische Rezeption des Werkes.

Der vielleicht größte Verdienst der zweiten Studie über *Faust* besteht darin, dass es ihrem Verfasser gelungen ist, die Aufmerksamkeit auf den organischen Zusammenhang der beiden Dramenteile zu lenken und so zur gleichen Zeit den erst nach Goethes Tod (1832) erschienenen, in der Dramen- und Literaturgeschichte vielleicht auch eben deshalb „stiefmütterlicher“ behandelten II. Teil des Faust-Dramas zu rehabilitieren. Gábor Tüskés behandelt die zwei, poetologisch sich in großem Maße unterscheidenden Teile des Dramas als eine Einheit (siehe die Abbildung zur Struktur von *Faust* bzw. die Zusammenhänge der Abbildungen Nr. 11. und 12., die den I. und II. Dramenteil gegenüberstellen) und hält nur ihre gemeinsame Deutung für möglich.

In seiner Analyse zeigt der Autor strukturelle und motivische Zusammenhänge und Unterschiede zwischen den beiden Teilen auf und verfolgt konsequent die Umdeutung der im Werk verwendeten poetischen Mittel. Er analysiert detailliert die dreifache Exposition des Dramas (*Zueignung, Vorspiel auf dem Theater, Prolog im Himmel*), weist Konkordanzen zwischen mehreren Szenen aus dem I. und II. Teil auf und verdeutlicht die wichtigsten kompositorischen Prinzipien Goethes. Indem Gábor Tüskés die Geschichte des Faust-Themas übersichtlich skizziert, setzt er die einzelnen Nationalliteraturen und bestimmte Erscheinungen der terminologisch eben von Goethe konstruierten Weltliteratur in Verbindung.

Der dritte Beitrag des Sammelbandes setzt sich mit Fontanes *Effi Briest* auseinander. Der Verfasser zieht hier in erster Reihe die Ergebnisse der Narratologie und der Quellenkritik heran und verbindet vielleicht am erfolgreichsten die anspruchsvolle textimmanente Untersuchung mit der Motivforschung und mit dem Einbeziehen des ganzen schriftstellerischen Lebenswerks. Durch ihre Methodologie lenkt die Studie die Aufmerksamkeit auf die Wichtigkeit authentischer Texte der Weltliteratur im Deutungsprozess und verbessert einige bis jetzt in der Literaturwissenschaft geltenden Missverständnisse der ungarischen Übersetzung (Ebd., 76).

Die drei Studien werden meines Erachtens vor allem durch die auch im Titel angedeutete Frage nach den Möglichkeiten der Werkinterpretation zusammengehalten und erst in zweiter Linie durch dasjenige Kriteriensystem, welches der ungarische Germanist in seinem kurzen Vorwort andeutet. Demungeachtet hat Gábor Tüskés nicht nur einen fachlich anspruchsvollen Studienband, aber auch ein ausgezeichnetes Skript oder Lehrbuch veröffentlicht. Als Beweise für diese zweifache Autorenabsicht gelten u.a. die übersichtliche Gliederung der Interpretationen, der reiche philologische Handapparat, der enge Zusammenhang zwischen Haupttext und den dazu gehörenden Abbildungen bzw. Tabellen, sowie die die Einzelanalysen abschließenden und weiterführenden Zusammenfassungen. Das Buch bedeutet vor allem für ungarische Germanisten (Studenten, Lehrer, Literaturwissenschaftler) einen wichtigen Orientierungspunkt.

Germanistik als Europäische Kulturwissenschaft 1 (2008): 219–221.

További bíráló // Further review

TAR Gabriella-Nóra. *Helikon* 54, 1. sz. (2008): 117–118.

KNAPP Éva és TÜSKÉS Gábor. *Sedes Musarum. Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon*. Csokonai Könyvtár 44. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 455.

IMRE Mihály

Ha a *Sedes Musarum* című kötet szerzőinek összegző tudományos szándékát keressük, azt meg is találjuk markáns megfogalmazásban: „Az ide tartozó szerzők nem illeszkedtek a meghatározott tendenciák mentén kijelölt szerzők körébe és az uralkodó irodalomtörténeti koncepciókba; műveik elemzése módosította volna a korszak hagyományos képét, és más irányba terelte volna a XVIII. századi irodalmi folyamatok kutatását. [...] Megerősítést nyert, hogy a történeti-kritikai igényű tudományos megismerés nem kizárólag a felvilágosodás érdeme; fontos szerepet játszottak benne a felvilágosodástól ideológiailag távol álló vagy azzal ellentétes eszmei törekvések képviselői is.” (9, 345.)

A kötet tudományos állításai nagyon kevésbé jelenítenek meg közvetlen polemikus szándékot, legfeljebb néhány filológiai korrekció jelenik meg az újabb kutatások és forrásfeltárások fényében. Az egész tanulmánykötet ugyan nem programszerűen és deklaráltan, de nagyon sok tekintetben elért eredményeivel polemizál. (Még a klasszikus 1772-es korszakhatár újragondolásának javaslatát sem polemikus hevülettel teszik meg, hanem egy érvrendszer higgadt konklúziójaként.) Úgy, ahogyan Bacon felfogása javasolja a *historia litterarum et artium* célját: eszerint a hagyomány kutatása eszköz a meglevő tudásszint kritikai meghaladására. A topikus meghatározottságú tudománymodellt a 18. század közepétől egyre szélesebb körben kezdte felváltani a megismerés elsőbbségét hangsúlyozó szemlélet, a történeti-kritikai szemlélet és a polihistorikus törekvések. A *történeti előadásmód* megjelenése szorosan összefügg a tudományok rendszerének válságával, a poétika és retorika elkülönülésével. A *historia litteraria* az áthagyományozott tudás rendszerezésének, értelmezésének és közvetítésének különféle típusait képviseli. Ezért is fontos megállapítás, hogy ez a korszak – 17–18. század – radikálisan átalakítja a tudásrendezési módokat: a lexikográfiai modelltől fokozatosan elszakadva halad a kronologicitás vagy regionalitás, lokális és az anyanyelvűség irányába. A polihisztor számára a tudás a história szövegekből kifejthető tudáskincs. Bacon ezzel szemben a „*historia litterarum et artium*” koncepciójában nem a történelem feltételezett teljességének feltárását célozza. A *historia litteraria* összekötő kapcsot jelent a szöveg alapú humanista tudományosság és a megfigyelésre alapozó új tudományos felfogás között. A kötet arra is rávilágít, hogy a *historia litteraria* több változatban létezik Magyarországon is, amelyeket kéziratos vagy nyomtatott létmódjuk is jellemez. Ebben a tekintetben a tanulmányok együttesének gondolati íve Benkő József és Wespri István munkáihoz vezet el.

A kötetben tizenkét tanulmány olvasható. A *Sedes Musarum* cím maga is a toposzok által alkotott értékszemlélet világába visz bennünket, hiszen a Magyarországra vonatkozó toposzokhoz tartozik, amelyek kulturális értéktudatunkkal függnek össze. A tudománytörténet fő tárgya az értelmezői gyakorlat története, az értéktulajdonító és normaképző módok vizsgálata. A kötet mindegyik tanulmánya hatalmas anyagszemeretre támaszkodik, ennek segítségével kutat fel újabb forráscsoportokat és bukkan eddig alig vagy egyáltalán nem méltányolt, valósággal ismeretlen szerzőkre és műveikre. A historia litteraria nagyon széles műfaji spektrumát vizsgálják a szerzők, amely a kötet tematikájában is kirajzolódik. Olyan, eddig az irodalmi kánon körén kívül eső „műfajok” is szerepet kapnak, mint a mirákulumos könyvek. Sokszor ugyan nem deklarálják a szerzők, de módszerük voltaképpen a kultúratudomány elveihez igazodik, amelyben a „használati irodalomnak” éppúgy van létjogosultsága, mint a klasszikus kánonok műfaji spektrumának. Mivel a neolatin irodalom recepciója nyelvi korlátok nélkül gyorsan és kiterjedten zajlott Magyarországon is, ezért indokolt a viszonylag sok recepciótörténeti vizsgálódás elvégzése. A latinitás azonban képes volt a nyelvi és kulturális aszimmetriák mérsékelésére, esetleg eltüntetésére, így érthető, hogy ebben a kulturális transzferben hatalmas karriert futott be Nyugat-Európában Zsámboky János nevezetes emblémáskönyve, de Jacob Balde gyors és kiterjedt hazai népszerűsége is érthető, amit nyomatékosítottak poétikai-retorikai elvei, antiturcica tematikája. Az e két témakörben írott tanulmány éppen ennek a sajátosságait mutatja be nagyon széles nemzetközi horizonton, különösen a Zsámboky-emblémáskönyv példája tanulságos. Az embléma műfajának ikonográfiai, irodalmi, műfajtörténeti kapcsolatrendszere rajzolódik ki, amely jelentős hatást gyakorolt a 16. századi angol nyelvű emblémairódomra is. Utóbbi egyben példázza a neolatin irodalom és az anyanyelvű irodalmak bonyolultan működő összefüggésrendszerét, de anyanyelvűségükből következően merőben más kontextusukat is. Ugyanez a neolatin közeg teszi érthetőbbé Gyöngyösi István *Rózsakoszorújának* hallatlanul izgalmas műfajtörténeti összefüggéseit, amelyek a liturgia- és himnológiatörténet hét-nyolc évszázadába visznek vissza, hogy végül az E. S. monogramra tett javaslatot is elfogadjuk. A tanulmány egyben Gyöngyösi rekanonizációjának fontos dokumentuma, amelyben a feltárt források még érthetőbbé teszik a *Gyöngyösi Christianus* összetett műfaj- és spiritualitástörténeti előzményeit. A 17–18. századi neolatin irodalom és irodalomtörténet jelenségeinek gazdagítása tökéletesen egybevág az immáron húsz–harminc éves hazai tapasztalattal és felismeréssel, amely a korszak „visszalatinosodását” tapasztalta. E felismerés mögött ott van az az eredmény, megváltozott szemlélet (Szörényi László), amelyet a magyar neolatin irodalom kutatása hazai és nemzetközi konferenciákon, tanulmánykötetekben felhalmozott. Végre leszámolhatunk azzal a sokszor még – nyíltan vagy rejtetten – érvényesülő „büntudattal”, amely a 18. század kiterjedt latin nyelvű irodalmát zavartan magyarázni vagy elfogadtatni akarta a magyar mellett. Ugyanakkor az is világossá vált, hogy a korszak latin és anyanyelvű irodalmi műveltsége között sokkal dúsabban működő izomorfítás érvényesül, mint azt korábban hittük.

Először olvashatunk magyar nyelven ilyen kimerítő összefoglalást Masenius sokoldalú hazai recepciójáról, amely kiterjed a könyvanyagra és a kéziratok szintjét is vizsgálja. Különösen az embléma és argutia sokféle érvényesülését fejt ki árnyaltan a tanulmány. Ennek kiemelkedően gazdag közege volt a győri jezsuita kollégium, [itt keletkezett Johann] Baptist Adolph kéziratos antológiája. Az embléma köti össze izgalmasan a kép és szöveg hatását, amelyek bizonyítják a szimbolikus formák egymásba való átalakíthatóságát, Masenius imagológiai elméletének gyors hazai sikerét és érvényesülését a barokk művészetek egész csoportjában. Irodalom és képzőművészet páratlanul sikeres összefonódása a győri jezsuita kollégium díszlépcsőjének ikonográfiája, amelynek forrása Masenius emblémaelmélete. Az „imago figurata” egyazon képesség különböző változata (transmutatiója), verbális alakja változhat képként emblémává, szimbólummá, enigmává és hieroglifává. Mindez szoros kapcsolatban van az argutia verbális és ikonográfiai jelentésváltozataival. Az is kiderül, hogy Masenius tekintettel volt az udvari reprezentáció, a historiográfia és a társasági szórakoztatás igényeire. A 17. század fordulójától a retorika addigi koherens, rendszeralkotó elemei darabokra töredeznek, így önállósul belőle az acumen, argutia egyre terjedelmesebbé öblösödő stúdiuma. Masenius önállóan vizsgálja az acumen-argutia jelentőségét az epigrammaköltészetben (sokszor az ellenreformáció polemikus irodalmában és hevületével), de kimerítően elemzi fölhasználási lehetőségeit a legkülönbözőbb feliratokban, kiváltképpen az epigráfiában. Az argutia-acumen csak látszólag korlátozódik a szóképek és alakzatok tanára, bár azokban is túlnyomó használatát javasolja. Megalkotásukban fontos szerepet kap a logika is, hiszen éppen a szokványos logikai eljárásoktól elszakadó magatartást kívánja általánosítani, nem véletlenül válik oly kedvelté nála az ambiguitas és a paradoxon. Az acumennek érvényesülni kell szintaktikai szinten, azonban fontos szerep juthat neki az argumentációban, inventio és dispositio vonatkozásában: tehát a retorika szöveggépző eljárásainak minden szintjén meghatározó helyzetbe kerül. (Apró könyvtörténeti adalék elterjedéséhez: csupán Debrecenben 13 kötete található, hét a Református Kollégiumban, hat az Egyetemi Könyvtárban.)

Csete István és Gyalogi János munkássága különlegesen szorosan összefonódott. Csete kéziratos életműve 1611 beszédet tartalmazott. Ez nemcsak mennyiségi teljesítmény, hanem a 18. századi katolikus prédikáció kiterjedt beszédmódjának nagyarányú dokumentuma. Pars pro totóként világít rá arra a kulturális-konfesszionális-retorikai mezőre, amit e század katolikus intézményrendszere működtetett. Roppant izgalmas a *Panegyrici Sanctorum* gondolata, amely a magyar nyelv kultúrahordozó képességeit összeköti saját konfesszionális igazságaival. A magyar nyelvre fordítást az anyanyelv, a hit, a nemzet és a szabadság gondolatának összekapcsolásával indokolja: „Ezt már az ország nyelvén ajánlom bé, melly nyelv amíg virágban volt, Nevednek [ti. Szűz Mária] tiszteletivel fellyül halad vala sok régebbi nemzeteket. [...] Sok erős nemzetek kalán vízbe merültek, nyelvek elváltozott, elveszett köntösök, erkölcsök [...]. Haza nyelve, törvénye, szabadsága, keresztyénisége fenn marad ma.” (148.) Az idézett gondolatmenet kulcsmondatként értelmezhető sok 18. századi kulturális jelenség ese-

tében. A nyelv kulturális értéke itt még jelentős mértékben az üdvértéket hordozni, kifejezni képes teljesítményéből következik, nem csak valamely immanens kulturális önérték. A kora újkor nyelvfilozófiai rendszerei sokféle választ adtak ezekre a kérdésekre, hasonló válaszokat természetesen a protestantizmusban is találhatunk, amikor Luther azt mondja, hogy a Biblia német nyelvre fordításával *megszentelődött a német nyelv*. (Katolikus ellenfelei természetesen dühödten ennek ellenkezőjét állítják, amikor *corruptor et perturbator linguae germanicae*nek mondják.) A nyelv tudományelméleti státusza megváltozik a 18. század tudásszerkezetében. Magyarországon az anyanyelvű kulturális programok kibontakozásának a 18. században sok változata létezik (nyilván több, mint eddig gondoltuk), a szekularizált nyelv- és kultúrfilozófiai változatok mellett mindenképpen számon kell tartani ezt is, hiszen komoly kulturális teljesítményre ösztönző eredménye vitathatatlan. A *Panegyrici Sanctorum* szövegvizsgálatai megerősítik a prédikációelmélet sokszor, korszakonként kifejtett, de mindig másként modulált dilemmáját, amely az isteni szó és az emberi szó összeegyeztethetőségére vagy antagonizmusára vonatkozik. A nyelv elégtelenségének tapasztalata inspirálja a nyelv eszközrendszerének teherbírását folyamatosan vizsgáló szándékot. Ez a dilemma a felekezeti határokat átlépve éppúgy jelen van a protestantizmus szerzőinél a 16–17. századtól kezdve, mint a 18. század katolikus szerzőinél. Némiképpen más azonban a protestánsoknál a retorika-homiletika hermeneutikai státusza. Mivel az üdvforrás alapvetően textuális, verbális létformájú, ezért a hozzá való eljutásban a szöveghermeneutikának meghatározó szerepe van.

A korábbi kutatás hagyományosan a 16–17. századot szokta a prédikációirodalom virágkorának tartani (katolikus–protestáns oldalon egyaránt), a 18. században pedig annak marginalizálódását, hanyatlását emlegetik, aminek során kiszorul a korszak irodalmi kánonjaiból. Nagyon is helyénvaló az a felvetés, hogy indokolt lenne a 18. századi katolikus prédikációirodalom toposzállományának módszeresebb vizsgálata. Ez nem feltétlenül csak retorikatörténeti eredményekre vezetne (valószínűleg arra is), inkább remélhető tőle a toposzképződés és jelentésváltás(ok) sajátosságainak megismerése. Hasonlóan gazdag forrásanyag az iskoladramák szövegtárháza, amelyekben ugyancsak megfigyelhető a nemzeti attribúciót jelentő korábbi toposzok jelentésének specifikus alakulása. A *Fertilitas Pannoniae* immáron a Mária-kultusból vezethető le, hiszen ezt a képességet Mária küldi el az országra, amint azt olvashatjuk az 1627-es kölni Szent István előadásról. (Azt csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a 18. századi latin nyelvű verses epika szinte tobzódik a *fertilitas*-toposz legkülönbözőbb változataiban, de merőben más indíték táplálja azokat.) A 18. század erősen ellenőrzött, korlátozott politikai-kulturális-konfesszionális terében a protestáns nemzetkarakterológia, toposzrendszer jelentős mértékben kiszorul, alárendelt szerepbe kényszerül; a 16–17. századi tartalmaknak viszont számottevő része – olykor jelentősen átalakulva – megjelenik a korszak katolikus műveltségében, irodalmi műveiben. Míg korábban az protestáns közegben keletkezett antiturcica és protestáns antropológiai tartalommal, retorikai meghatározottsággal, most más antropológiai tartalmak tartják fenn

vagy újítták meg. Jó példa erre a *Propugnaculum Christianitatis*, amelyet immáron a máriacelli zárándokhelyre alkalmaznak.

A történelemről szóló világi beszédnek Magyarországon a 18. század sokféle változatát hozza létre. Ennek fontos része a középkori írott történeti források felkutatása, kritikai értékelése és közreadása azért, hogy rendelkezésére álljon így a történetírás egyre inkább önálló sodó diszciplínájának. Az „említés szintjén vagy úgy sem tárgyalt egyházi szerzők” közé tartozik Orosz Ferenc, akinek munkásságát a kötet egyik meglepetése, a *Historia – oratio – exegesis: a XVIII. századi Bonfini- és Istvánffy-recepció történetéhez* című tanulmány mutatja be. A pálos rendbe tartozó szerző latin és magyar nyelvű munkássága teljes egészében hiányzott eddig a régi magyar irodalom történetéből. Számos kegyességi és rendtörténeti jellegű munkája mellett magyarra fordította Küküllői János krónikáját Nagy Lajosról, ezzel is csatlakozva a 18. század nagy történelmi forrásfeltáró erőfeszítés-sorozatához. Legnagyobb meglepetés azonban az *Orationes Regum et Principum magni Regni Hungariae* című, kétszer is kiadott (1754, 1756) műve. Nehezen meghatározható „műfajú”, hiszen nyolcvannégy beszédet válogat ki Bonfini és Istvánffy műveiből, azokat sajátos exegessisszel (ahogyan ezt nevezik a szerzők) látta el, ami által az történelmi tárgyú irodalom, sajátos fikciójú történelmi elbeszéléssé válik. A szerző a szövegeket érintő két fikcióképző aktust működtet: *a kiválasztást és a kombinációt*. A kiválasztás így fikcióképző, amennyiben elkülöníti egymástól a szöveg vonatkoztatási mezőit. A szövegekbe beépült alkotóelemek önmagukban véve nem fiktívek, de kiválasztásuk fikcióképző aktus. A működés módszeréről így ír Wolfgang Iser: „A vonatkoztatási mezőket az hozza látóterünkbe, hogy a mezők mindegyike a szövegben aktualizálódó és rejtve maradó elemekre oszlik szét. Miközben a kiválasztott alkotóelemek eredeti feladata az, hogy megvilágítsanak és észrevehetővé tegyenek egy referenciamezőt, egyúttal megengedik azt is, hogy észleljük a szelekcióból kimaradt elemek mindegyikét. [...] A kiválasztott elemeket egymás kontextusává változtatja, és észlelhetővé teszi őket a kihagyott elemek visszfényében”. (*A fiktív és az imaginárius*, Bp., Osiris, 2001, 26.) A szövegekben kirajzolódó közös referenciamező a felhasználó valós történelmi források fikcionált „termékeként” áll elő. A szerkezet így megvalósítja a valós–fiktív–imaginárius jelentésszervezését: „Ha a fikcionális szöveg az ábrázolt »valós« világot egy »lehetetlen« világgal vegyíti, az így keletkező ábrázolás olyasvalami meghatározásához vezet, aminek természete szerint meghatározatlannak kell lennie. Ez pedig nem más, mint az imaginárius, amelyet a fikcióképző aktusok közvetítenek a szövegben megjelenített világon keresztül.” (Uo., 35.) A kulturális emlékezettel megalkotott és értelmezett valós–fiktív–imaginárius jelentésszerkezet valósul meg Orosz művében, ami itt egy sajátosan értelmezett magyar történelem. Meglepetésre tíz beszéd tárgya Attila és a hun történet, amikben egy büszke nemzeti identitás fejeződik ki, bőven felhasználva ehhez a humanista irodalom toposzkészletét. (Gondoljunk csak ennek ugyanekkor kibontakozó párhuzamára latin nyelvű hősi epikánkban!) Sajátosan fikcionált történelemképének az is része, hogy felértékeli Zsigmondot, aki ugyan idegenként érkezett a magyar trónra, de nemzeti királlyá lett.

Ugyancsak a nemzeti királyság imaginációja kíván 29 beszédet a Hunyadiak koráról, aminek a török elleni harc és Mátyás uralkodása a súlypontja. A 16. században pedig – sokatmondóan – királyok nélkül jeleníti meg a kor történelmét. Toposzokat bőségesen alkalmazó elbeszélésmódjának lényeges eleme, hogy értelmezi a 16. századból megörökölt és a protestantizmus által sokféleképpen variált nemzeti büntudatot, bár jelentését módosítja, sokban eltérő antropológiai tartalmat ad neki. Orosz Ferenc írói szándéka megvalósításához kiváló forrásanyag volt a két humanista történetíró munkássága. (Itt jegyezzük meg, hogy az eljárást éppen magyar tárgyú szónoklatok felhasználásával – ugyancsak Bonfini alapján – már a 17. század elején hasonlóan alkalmazta Strassburgban Melchior Junius, ahol Vitéz János, Hunyadi János, V. László, Mátyás király jelenik meg ezekben a sajátos elbeszélést megvalósító konstrukciókban. Melchior Junius antológiája azonban még a politikai reprezentáció keretein belül értelmezte a forrásalkalmazás és a fikcióteremtés éppen csak elváló kettősségét...) Külön izgalmas kérdés, ám részleteiben még megválaszolandó, hogy a katolikussá lett Otrókosi Fóris Ferenc sajátos történelmi-konfesszionális-kulturális mixtúrája hogyan kötheti össze a magyar kultúra protestáns–katolikus pólusát és példája mennyiben vált követhetővé. Életművének vizsgálata egyre nyilvánvalóbb kutatási deficit csökkentését jelenthetné, mégpedig a konverzió alapténye mellett annak kulturális-történelmi identitást módosító jellemzőire is fényt lehetne deríteni.

Sok szolgálati hely, rengeteg iskola és rendház, mind e kulturális, konfesszionális tevékenység színhelye, amelyek telerajzolják Magyarország térképét azokkal a szellemi hatásokkal, folyamatokkal, amelyeket ezek az alkotók teremtettek. Számos nyomda és kiadó, mecénások sokasága támogatta tevékenységüket, de királyi vagy főpapi kegy és segítség is kevés lett volna a maradandó művekhez, ha a kultúra egész vertikumát átfo-gó erős szándék nem munkál bennük. Vannak köztük kiemelkedő tehetségűek, szorgalmas, de kisebb talentumok, de valamennyiük munkássága összegeződik egy érzelkelhetően egyre inkább nemzeti kultúra teljesítményében, gazdagításában. Maradandó erényük, hogy a történelemtől nekik adott lehetőség, saját tehetségük és vállalatuk révén műveiket a nemzeti és európai kultúra jelentős részévé formálták. A *Sedes Musarum* eredményei alapján nem kétséges, hogy Knapp Éva és Tüskés Gábor tanulmányai a 17–18. századi irodalom számos jelenségét lényegesen új megvilágításba helyezik, kánon-értelmezésünk gazdagabbá válik általuk.

Irodalomtörténeti Közlemények 114, 5. sz. (2010): 460–465.

További bírálatok // Further reviews

BARTÓK István. *Magyar Könyvszemle* 127, 2. sz. (2011): 272–274.

SZÖRÉNYI László [recte: BÁNYÁSZ Melinda]. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 54, 2. sz. (2010): 183–187.

Sz. *Új Könyvek* 47, 7. sz. (2010): 92.

A FORTUNATUSTÓL A TÖRÖKORSZÁGI LEVELEKIG //
FROM FORTUNATUS TO LETTERS FROM TURKEY

Tüskés Gábor és Knapp Éva. *A Fortunatustól a Törökországi levelekig: Válogatott tanulmányok*. Historia Litteraria 32. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Universitas Kiadó, 2015, 703.

IMRE Mihály

A szerzőpáros a mostani válogatáshoz szorosan kapcsolódó *Sedes Musarum* (2009) után újabb, a korábbinál bővebb, huszonkét tanulmányt tartalmazó közös kötettel jelentkezett. Az *Előszó* néhány olyan alapelvet sorol fel, amelyek a kötet legfőbb koncepcionális célkitűzéseit tartalmazzák. Ezek közül a legfontosabbak a következők: „[...] nem a művektől távoli, kész teóriák alapján, hanem következetesen induktív módon, a források és az elsődleges kontextusok felől, az általuk kínált lehetőségekből kiindulva közelítjük meg a problémákat [...] a filológiát a bölcsészettudományok egyik kulcsdiszciplínájaként, transzkulturális szövegtudományként [...] értelmezzük”. Ezek a megállapítások azért is nagy jelentőségűek, mert részben a szerzőpáros korábbi művei felé teremtenek módszertani, tudományelméleti összefüggésrendszert, részben pedig megerősítik az így teremtődő koherens rendszer éppen itt érvényesülő alkotórészeit.

A szerzők e kötetben is hihetetlen kitartással, filológiai nyomozómunkával végzik a motívumkutatás legkülönfélébb változatait. A feddhetetlen tárgyilagosság, a feltárt anyag impozáns bősége, az adatok pontossága és az így dokumentált összefüggések bámulatosan gazdag, de mindig bizonyítható jelentéshálózata jellemzi módszerüket. Ennek hozadéka például a *Történetek az Szűz Máriáról. Szövegkritika, szerzőség, műfaj, források* című tanulmány következetességgel végigvitt felismerése, amely bizonyítja, hogy e műnek Faludi Ferenc nem lehet a valódi szerzője. A hatalmas forráskontextus bizonyító ereje, az azonos munkamódszer szerzők sokaságánál, a szinte azonosan működő „láncivatkozások” rendszere kétségtelenül nem enged meg más következtetést. Az aprólékos forrásvizsgálat után kijelenthető, hogy „egyetlen utalás sem maradt azonosítatlan, s több bizonytalannak tűnő forrásmegjelölést sikerült meghatározni”. Csak ritkán engedik meg maguknak a szerzők a hipotézisek könnyedségét, a könnyű kézzel rajzolt sejtések tetszetős felvázolását. Ha valamit csak gyanítanak, vagy a bizonyítás hézagos, feltételezésekre szorulnak, ezt soha nem mulasztják el közölni olvasójukkal úgy, hogy a bizonyítás folytatásának szükségére először ők maguk figyelmeztetnek, és a további kutatás feladatákként jelölik meg azt.

A filológiát az utóbbi évtizedekben számos denunció becsmérlés érte. A szerzők állhatatos magabiztossága és számos eredménye sokban hozzájárult ahhoz, hogy ezen a küzdőtereken a filológia jelentőségét visszaszerezze és megtartsa. Jóllehet a tudománytörténeti pozíció ezt sokszor igen polemikusan jelenítette meg, Knapp Éva és

Tüskés Gábor mégsem a kombattáns harcosok módjára érvényesítette meggyőződését. A kötetben vizsgált korszakban a latin nyelvűség és az anyanyelv szorosan összefonódó kettőssége érvényesül, ezt a szempontot éppen olyan meghatározónak tekintik most is, mint azt tették a *Sedes Musarum* tanulmányai esetében. Ma már nem kell érvelni elszántan a latin nyelvűség 17–18. századi irodalmi művei esetében, vagy a *historia litteraria* jelentőségéért küzdeni, abban a magyar és latin nyelvűség gazdag kulturális interferenciáit felmutatva. A szerzők ugyan nem emelik ki legfontosabb érvényesített szempontként, azonban a kötet tanulmányain végigpillantva a korszak egészére jellemző új sajátosság rajzolódik ki; különösen a Mikes-fejezet irányába mutat ez erősen. A 16–18. században a meghatározó művészetelméleti szabályrendszerek tartósan érvényesülő, hosszan ható praeceptumok kánonját működtették, amelyekben a források felkutatása, a mintakövetés a műalkotás felderíthető megismeréséhez segített hozzá. Legalább annyira nyitott volt a műalkotás a követett minták és források irányába, mint a szerző antropológiai, esztétikailag modulált individuális önértelmezése felé. Éppen a Mikes-fejezet tanulmányai bizonyítják legjobban, hogy a zágoni bujdosó milyen erősen módosította ezt a praxist. Noha Mikes a jezsuita episztolográfia szorgalmas és precíz ismerője, alkalmazója, források tömege kutatható fel *Leveleskönyvében*, azonban írói, antropológiai önértelmezése, pszichológiai, nyelvi reflektáltsága csak részben származik innen; antropológiai individualitása és létértelmezése alkotói önértelmezését is átalakítja. Mostani szemlénk természetesen nem terjedhet ki a tanulmánygyűjtemény egészének aprólékos áttekintésére, csupán a jelzett csomópontok mentén szeretnénk a kötet jellemzőit, értékeit felmutatni úgy, hogy a négy nagy fejezetblokk mindegyikéből (*Német–magyar irodalmi kapcsolatok; Irodalom és képzőművészet; Kutatástörténet, irodalomelmélet, szövegkritika; Mikes-kutatások*) kiemelünk egyes jellemzőnek érzett írásokat.

A *Martin von Cochem imádságoskönyve magyarul* (1681) című tanulmány a prózai kegyességi műfajokat vizsgálja. A Cochem-mű (*Preces Gertrudianae*) Ágoston Péter fordítása (*Mennyei követek*, 1681), majd a *Lenkötelecske* (1720) és a *Két atyafi szent szüzek* (1737) 1681 és 1876 között bámulatos szívóssággal volt jelen a katolikus kegyességi életben és spiritualításban. A katolikus kegyességi irodalom meditációs-imádság-irodalmának rendkívül erőteljes, a 17. századból kiinduló folyamatos hatása mutatható ki a 18. században, átnyúlva a 19. századba is. A legnépszerűbbek közé tartozó imádságoskönyvek közel negyven kiadást érnek meg; legnagyobb részük fordításirodalom, erőteljes átdolgozás, de irodalmi minőségű szövegek is születtek magyarul. Ez a kegyességi irodalom nagy szerepet játszik az anyanyelvűség ösztönzésében, tudatos terjesztésében, hiszen az imádságokból, meditációkból összeálló kompozíciók színvonalas anyanyelvű olvasmányt kínálnak. Igényes, művelt világi olvasók körében vív ki ez rendkívüli elterjedtséget, immár nemcsak a hagyományos egyházi közösségekre tekint; tulajdonképpen itt is (le)zajlik a liturgikus közegből-funkcióból való kimozdulás, átalakulás meghatározó folyamata, amely a befogadók körét kibővíti a világi olvasókkal. Tapasztalhatjuk azt is, hogy ennek a kegyességi irodalomnak egyre inkább halvá-

nyul a felekezeti jellege, polemikussága pedig eltűnik, amint ugyanez a protestáns párhuzamokban is jellemző. Vagyis belátható, hogy az anyanyelvűség kulturális programja nem feltétlenül a szekularizálódás hozadéka; kiterjesztésében a 18. században még erőteljesen részt vesznek vallásos szövegtípusok. Elgondolkodtató, hogy e kegyességi irodalom ilyen erőteljes folytonossága szinte zavartalanul megmaradt a 18. század és a felvilágosodás nagy ideológiai, nyelvi paradigmaváltásai közepette, nem esett áldozatául a szekularizálódás dinamikus folyamatának. A *Mennyei követek* fordításának aprólékos vizsgálata meggyőző arról, hogy Ágoston Péter munkája a művelt, világi olvasóknak szól, elsősorban magánáhítatra szánva; korábbi liturgikus kontextusa már nem is feltétlenül indokolt. Az elemzés az egyes szövegszintek feltárását végzi el, sok új eredményt bemutatva. Fordítás helyett célszerűbb igényes szövegalkotásról beszélni, ahol az egyéni nyelvhasználat utat keres a kanonizált eljárások mellett, vagy azokon kívül, már-már az *acumen*, az *argutia* szokatlanságaival, izgalmával. („Te vagy édességnek édessége, minden illatnak örvendetessége, / Te vagy Isteni mélységnek bősége, / Te vagy felső édességnek illatos egyesülése, / Oh, kikeleti szépségnek zöld virágja, / Bánatnak keserű homályába borult szűz, / Sebeidben Uram légyen szívem fészke, / Szívem szent véredben bőven megferednék.”)

Különösen Knapp Éva eddigi munkásságában játszott kiemelkedő szerepet a szöveg és kép kapcsolatát, kontextusait vizsgáló irodalmi emblematika feltárása, a jelen kötetben most is olvashatók idevágó fontos tanulmányai. Tisztázza Rimay erény-verseinek ikonográfiai összefüggéseit. Igazolható, hogy Rimay egy olyan picturát verselt meg, amelyen tizenkét erény ül egy asztalnál fa alatt. A számba vehető erényábrázolások ikonográfiai típusait vizsgálva olyan változatot keresett, amelyiken nincs *inscriptio*. Másfelől az erények „egybe vadnak zárva”, vagyis ikonográfiailag a „virtutes concatenatae”, az összeláncolt erények típusa vezet a megoldáshoz. Jakob de Zetter emblémáskötetében a 77. éppen ilyen alkotás. Későbbi kiadásai, átdolgozásai újabb és újabb variánsokat teremtenek, mindez elegendő ahhoz, hogy ezekben lássuk a Rimay-vers ikonográfiai forrását. Nagy, közösen írt tanulmányukban a szerzők a halál-téma ábrázolásának irodalmi emblematikáját nyomozzák újszerű megállapításokkal. Az elmékedés- és imádsággyűjtemények bőségesen foglalkoznak mindezzel, fogékonyak és nyitottak a kérdéskör tárgyalására. Van, ahol a szöveg hordoz erősen emblematikus látásmódot, és ezt kiegészítik metszetek vagy más látványelemek. Jó példa erre Malomfalvi Gergely örökkévalóságról szóló meditációs és imádságkönyve 1653-ból. Címlapján közöl egy emblémaszerű metszetet *inscriptió*val a boldog és keserű örökkévalóságról, utána áll egy metszet – ugyancsak *inscriptió*val – a halál hagyományos rekvizitumaival: homokóra, csontváz kaszával, a háttérben Krisztus goltai keresztje. E kutatási területnek különösen gazdag forrásanyaga lehet a hatalmas 18. századi halotti prédikációs irodalom, amelynek beható vizsgálata éppen csak elkezdődött. Markáns különbség van a protestánsok és katolikusok között; utóbbiaknál fontos szerepet játszik a szentéletrajzok műfajcsoportja. A szorosan konfesszionális látásmód és a mulandóság általános értelmezésére számtalan példa van, ilyen Ambrosius Lobwasser 90. zsol-

tárának német kiadástörténete. Részben szigorúan a kálvinista, liturgikus értelmezés szerinti zsoltárfunkcióban látjuk, de onnan kimozdított változata is nagy karriert fut be, amikor emblematikus jelentést kap, liturgikus töltetét szinte teljes egészében elveszíti. (Jól példázza ezt a sokszor kiadott *Bewerte Hymni patrum* című antológia.) Ez a műfajcsoport nyilván erősen kapcsolódott a halotti reprezentáció alkalmaihoz, ami a tanulmányból is kiderül.

A *Szent István király és a Szent Jobb együttes ábrázolása a sokszorosított grafikában* című tanulmány ikonográfiai szempontból is igen jelentős, emellett a nemzeti identitásnak egy sajátos változatához kötődik. A Szent István alakjából és a Szent Jobb kéze-reklyéből kontaminált ábrázolástípus hatása tartósan kimutatható. A szentjobbi apát-ság pecsétjén a karereklye ábrázolásánál kiegészítő elemként a Szent Koronára emlékeztető korona is látható. Bár a „Szent Jobb irodalmi és képzőművészeti toposzokat magához vonzó motívum volt, de maga nem vált toposszá”, de komoly szerepe volt a szakrális-kulturális-nemzeti identitás formálásában a különböző korszakokban. Általában ez utóbbi hosszú vonulatát kíséri nyomon a kötet; nyilvánvaló, hogy a 18–19. században is számos alakváltozata érvényesült a szekularizálódó nemzettudat mellett. Ebben nyilván különbözik a protestantizmus és katolicizmus hagyományrendje, azonban egészen egyértelmű, hogy a felvilágosodás nem váltotta le ezt a hagyományt, és az nem is vált meghaladottá vagy értéktelenné.

A *historia litteraria* gyűjtőfogalma tágasságával sok meglepetést okozott már a korszak kutatóinak, a *Sedes Musarum* kötetben ilyen volt Orosz Ferenc, akit szinte az ismeretlenségből emeltek ki a szerzők. Spangár András, ha nem is ilyen jelentőségű, de karakterében feltétlenül hasonlít a tudós pálos szerzeteshez. A Pethő-krónika bővít-ményei révén és Szent István *Intelmeinek* magyar fordítójaként érdemelt már eddig is figyelmet. (Ez utóbbi azért is érdekes, mert Otrokocsi Fóris Ferenc kevéssel korábban jelentős részleteket fordított már az *Intelmekből* *Az Isten előtt járóknak tökéletessége* című művében, és valamely ekkoriban megújítandó nemzeti identitás alapíratának tekintette azt, ezért is foglalkozott vele tudományos tevékenysége során.) Spangár a Pethő-krónika bővítményében saját költeményeivel kommentálta az eseményeket, egészében pedig erős *Hungarus* elkötelezettséggel és szakrális-kulturális-nemzeti identitástudattal jellemezhető.

A *Mikes-kutatók* több mint száz oldalnyi fejezete azt bizonyítja, a szerzők milyen jelentősen voltak képesek megújítani a Mikes-életmű folyamatosan, szinte minden korszakban megszakítatlan vizsgálatát. Ennek éppúgy része a *Törökországi levelek* hasonmás kiadása körüli filológia kérdések kutatása, mint a mű megújuló szemléletű elemzése. Mikes tudatos értelmezője és cselekvője a folyamatnak, melynek során a 18. század első évtizedeire nagymértékben megerősödött az anyanyelvűség gondolata, tudatosult a magyar nyelvű könyvek hiánya és a fordításirodalom jelentősége: nyelvi program körvonalazódott, a fordításirodalom jelentősége megnőtt. Mikes pontosan látta saját alkotói pozícióját, s értelmezői munkája magas szintű reflektáltsággal párosult nemcsak a *Leveleskönyv* fordításbetéteiben és a fordításokban, hanem a

fordítások keretszövegeiben és saját betoldásaiban. Az sajnálatos aszinkronia, hogy Mikes életműve csak erős késéssel vált az irodalmi kánon részévé, így hatása sem áll arányban teljesítményével. A magyar kultúrában, irodalmi műveltségben láthatóan több hullámban jelentkeztek a magyar nyelvűség lényeges kiterjesztésére irányuló törekvések: ezek már a 17. századtól kezdve jelen vannak, meg-megújulnak, lelassulnak, egymásról sokszor nem is tudnak. Azonban mindenképpen sokkal árnyaltabban látjuk azt a folyamatot, amelynek sokáig mitizált fordulópontja lehetett 1772. A történeti folklorisztikai elbeszéléskutatás és az irodalomtudomány motívum- és témakutatásának eredményei jelennek meg a *Leveleskönyv* forrásainak feltárásánál. A 94. levél esetében francia és flamand források mélységébe merülünk, de csak a bizonyítható válik bizonyítékká: „Nem állítható teljes biztonsággal [...] addig azonban, amíg elő nem kerül egy, az ő történetéhez közelebb álló változat, ezt a szöveget tekinthetjük a mikesi elbeszélés ösztönzőjének.” Nem biztos forrásának tehát, hanem valószínű ösztönzőjének! Erre utalnak ebben a tanulmányban is kissé a *dubitatiós, concessiós* fordulatok: „de jelenleg pontosan nem meghatározható”, „jelenleg nem tudjuk megmondani”, „minden valószínűség szerint”, „az említett kiadványok alapján nem dönthető el”. A mindenhatóság babérajaira szerzőink láthatóan nem tartanak igényt. Példatárunk a kötet alapján kiapadhatatlanul szaporítható. A 77. levélben előadott elbeszélés esetében ez az „állhatatos barátság” gondolkörébe tartozik, amely valójában a „hűséges feleség” címen ismert elbeszéléstípus. Felderítésére bepillantunk a *Gesta Romanorum* gyűjteményébe, majd Valerius Maximust átvizsgálva ereszkedünk alá a 17–18. század forrástengerébe. Masenius drámatémaként ajánlotta, Jakob Biedermann novellává alakította, majd öt felvonásos drámává alakul. Nyomába szegődünk a dráma kiadástörténetének, melynek voltak jezsuita, bencés variánsai Salzburtól Bécsig, latin és német nyelven egyaránt. A *Filia matrem lactans* elbeszélés beható vizsgálata bizonyítja, hogy összetett, szinte áttekinthetetlen forráselőfordulása miatt lehetetlen Mikes esetében egyetlen forrás után nyomozni.

Az értelmezői kontextust ugyanezzel a filológiai fegyvellemmel és felelősséggel rajzolják meg bármely más idézhető példa esetében is. Példánk a szerzők egyik legfontosabb módszertani erényét dokumentálja. Sohasem valamely tetszetős, látványos teoretikus ötlet, sikeres elmélet csábításának engednek vagy töltik ki azzal a kutatás hézagait, hiányzó ismereteit. Természetesen ismerik és felismerik a forrásfeltárás határait: bármennyire is szívós kitartással rendelkeznek, és leleménnyel, szorgalommal szövegek sokaságát, esetleges összefüggéseiket bizonyítják vagy gyanítják, mindennek háttérbe szorítva az egyéni írásmód autonómiájának kibontakozó ambíciója. Ez eltünteteti és érvénytelenítheti, meggyengíti, láthatatlanná teszi bármely nagyszámú minta önálló körvonalát, egymást metsző interferenciájuk kinyomozhatatlanná válik, számbavételük pedig irreleváns lesz. A Törökországi levelek *retorikájához* című tanulmány éppen azért tanulságos, mert a szövegalkotás szabályrendszerekre visszavezethető tulajdonságait vizsgálja és éppen így derül ki, Mikes új szövegmodellje mennyire távolodik is ettől a hagyománytól. Az átalakulás mértéke kézzelfoghatóbbá válik. Az *Elbeszélő művé-*

szet és identitásteremtés a Törökországi levelekben című tanulmány éppen azokat az új írói eljárásait nyomozza, amelyek világossá teszik a praeceptumokon túlmutató egyéni szövegalkotói módszereket, s amelyek eszközei lesznek a szerzői önreprezentációnak, a többjelentésű dialogicitás szövegjátékának, az önértelmezés dilemmáinak, az emlékezés idősíkokat keverő eljárásainak. Az így megteremtett írás, írói tevékenység nála személyiségteremtő és -alakító jelentőséggel is bír.

Az *Előszó* végén Knapp Éva és Tüskés Gábor némiképpen magyarázza, indokolja, hogy hány tanulmányt jegyeznek külön-külön és hányat közösen: „Korábbi közös tanulmányköteteinkhez viszonyítva itt kevesebb a közös munka eredményeként megszületett dolgozat, a különböző szerzőségű tanulmányok azonban gyakran egymásra épülnek, s valamiképpen mind egy közös gondolkodás lenyomatai. Azt, hogy az egymás mellé helyezés ad-e többletjelentést, vannak-e a kötetben az irodalomtudomány megújulását serkentő kérdésfelvetések és módszerek, s a kitűzött célok megvalósítása eredményes-e, az olvasónak kell eldöntenie.” Ha mindezt átváltjuk a számok nyelvére, kiderül a tanulmányok első megjelentetését regisztráló listáról, hogy Tüskés Gábor jegyzett tizenegy dolgozatot, Knapp Éva kilenc tanulmány szerzője; kettő pedig már első megjelenésekor is szétválaszthatatlanul mindkettejüké. Azonban végigolvasva a tanulmányok sorát, bizonyossá válik számunkra, hogy nemcsak ez a kettő oszthatatlan, de a többinél is azt érezzük, hogy azokban a szerzők szellemi alkata, erőfeszítése, módszereik is különleges szintézist teremtenek már több évtizede, egészen különleges párost alkotva irodalomtörténet-írásunkban. Alkotói személyiségük értékei így „összekeverhetetlenül és szétválaszthatatlanul” jelennek meg olvasóik számára.

Irodalomtörténeti Közlemények 121, 2 (2017): 275–280.

További bírálat // Further review

RÉGER Ádám. „Grimmelshausentől Mikesig”. *Magyar Napló* 28, 12. sz. (2016): 67–68.

KNAPP, Éva und TÜSKÉS, Gábor. *Litterae Hungariae: Transformationsprozesse im europäischen Kontext: 16.–18. Jahrhundert*. Im Auftrag der Grimmels-hausen-Gesellschaft Münster in Zusammenarbeit mit Klaus HABERKAMM, hrsg. von Peter HESSELMANN. Wissenschaftliche Schriften der WWU Münster, Reihe XII, Bd. 20. Münster: Münsterscher Verlag für Wissenschaft, 2018, 592.

BITSKEY István

Kultúráközvetítési folyamatok a kora újkori Közép-Európában

Az utóbbi évtizedek nemzetközi irodalom- és művelődéstörténeti kutatásában szembeötlő módon előtérbe került az interdiszciplinaritás és a komparatiztika szemlélet-módja, újabb eredményeket elsősorban a rokontudományok együttesét megmozgató és a különböző nemzeti jelenségeket egymással összevető és együtt tárgyaló módszerek hoztak. Az egyes európai régiók, nyelvek és kultúrák közötti kapcsolatok, párhuzamok, műveltségközvetítő folyamatok feltérképezése gyakran új kérdésirányokat nyitott meg, s ezzel módosítani tudta a korábbi ismereteket, irodalmi kánonokat, korszakjellemző sztereotípiákat. Ezeknek a szempontoknak az érvényesítése különösen a kora újkori magyarországi irodalom- és művelődéstörténet jelenségeinek korszerű értelmezésében vált indokolttá, minthogy ekkor még igen szoros összefüggések mutatkoztak latinitás és nemzeti nyelv, szöveg és kép (textus és imago), hitélet és énekkultúra között, s a korszak mentalitását csak mindezek együttes vizsgálata révén lehet autentikusan bemutatni. Az ilyen szemléletű kutatómunkában már évtizedek óta kiemelkedő teljesítményt mutat a Tüskés Gábor–Knapp Éva szerzőpáros, mivel a magyar jelenségeket közép-európai összefüggéseikkel térképezik fel. Nemzetközi rangú könyvkiadóknál közzétett német és angol nyelvű köteteik eredményei mindinkább beépülnek a külhoni tudományos élet vérkeringésébe, s ezáltal a magyar jelenségek európai kontextusban jelenhetnek meg.

Korábbi kötetük ma már alapvető tétel a nemzetközi irodalom- és kegyességtörténeti szakirodalomban (*Volksfrömmigkeit in Ungarn*, Dettelbach, 1996). Ezt követően jelent meg Tüskés Gábornak a 17. századi magyar elbeszélő irodalom európai kapcsolatairól szóló monográfiája (*Johannes Nádasí*, Tübingen, 2001), amely komparatív módszerrel mutatta be a barokk korszak kevésbé ismert, ámde rendkívül termékeny magyar szerzőjének írói aktivitását és kiadványainak európai összefüggésrendszerét. A szerzőpáros újabb impozáns tanulmánykötete (*Germania Hungaria Litterata. Deutsch-ungarische Literaturverbindungen in der frühen Neuzeit*, Berlin, 2008) a kora újkori magyar-német irodalmi kapcsolatok és párhuzamok köréből tizenkét tanulmányt adott közre, köztük a neolatin költészetről, irodalomelméleti kompendiumokról, emb-

lematikáról, német jezsuita drámák magyar témáiról szóló írásokat. Tüskés Gábor társ-szerkesztésével azonos koncepció jegyében jelent meg több idegen nyelvű tanulmány-gyűjtemény és konferenciakötet is (*Das Ungarnbild*, 2005; *Militia et Litterae*, 2009; *Fortunatus, Melusine, Genovefa*, 2010; *Literaturtransfer und Interkulturalität*, 2012).

A münsteri Westfälische Wilhelms-Universität rangos könyvsorozatában újabban megjelent vaskos kötet (*Litterae Hungariae*, 2018) több tekintetben folytatása korábbi kutatásaiknak, s ismét termékeny hozzájárulás a modern kort megelőző időszak közép-európai műveltségi összképének, ezen belül főleg kultúraforgalmazási eljárásainak feltérképezéséhez. A könyv tizenhét tanulmánya öt nagyobb tematikai egységben tárgyalja azokat a műfajokat, intellektuális kapcsolatokat, kommunikációs csatornákat, amelyek révén a magyarországi irodalmi és kulturális értékek az európai szellemi kö-zeghez kapcsolódtak. Ezúttal e gazdag anyagból a tematikus blokkok néhány jellem-ző eredményének méltatására vállalkozhatunk.

Az első témakör a magyar–német irodalmi kapcsolatok különféle kérdéseit tárgyalja. Ilyen a legkorábbi német prózaregénynek, a késő középkori eredetű *Fortunatus*nak a magyarországi recepciótörténete, aminek különlegessége, hogy a német műnek két magyar nyelvű feldolgozása is készült, de egymástól merőben különböző korszakok-ban és műfajokban. Az egyik még 1580 körül, verses formában jelent meg, moralizáló tendenciájával is kapcsolódva a históriás ének hazai hagyományához, a másik viszont mintegy hetven év múlva, 1651-ben Lőcsén prózai változatban került ki a nyomdából. Később számos változata formálódott ki, jelezve a téma népszerűségét. A tanulmány gondos filológiai kutatómunkával követi a téma hagyományozódását, a különböző kontextusokba kerülő történet sorsát, mesetradíciót alakító szerepét, folklór szöveg-változatainak útját, azt a transzformációs folyamatot, amely a nyelvi határokat átlép-ve gazdagított több regionális kultúrát is.

Ezt követően a német irodalom magyarságképét még két további tanulmány árnyalja. Közülük az egyik Daniel Speer közismert műve, a *Simplicissimus* (1683) alapján teszi ezt, s ennek révén a Grimmelshausen-hatás érvényesülését is regisztrálja. A másik a historia litteraria 18. századi magyarországi képviselőinek (David Czvittinger, Mi-hály Rotarides, Martin Schmeizel) német ismertségét és megítélését tekinti át. Ebben a blokkban mind filológiai, mind lelkiégtörténeti újdonságnak számít a Martin von Cochem kapucinus szerzetes imádságoskönyvének (*Gertrudenbuch*) magyar fordítását (Ágoston Péter: *Mennyei követek*, 1681) bemutatató elemzés, amely a délnémet egyházi próza kiemelkedő képviselőjének recepcióját kíséri figyelemmel. A német szerzetest a poszttridentinus szellem képviselőjének, a lelki élet megújítójának, a nép misszioná-riusának nevezték, őt tartották a német nyelvterület legolvasottabb vallásos írójának a kortársak. Műveit számos nyelvre lefordították, az általa közvetített „compassio poéti-kája” ezek szerint igen népszerű áhítati kiadványt jelentett, s a fordítás – pontosabban: szabad átdolgozás – a magyar spirituális nyelv lehetőségeit is gazdagította.

A második tematikus egység három írása a neolatin irodalom köréből mutat be egy-egy olyan műfajt, amelynek kézikönyvei német és magyar nyelvterületen egya-

ránt elterjedtek, és jelentős kulturális hatást fejtettek ki. A magyarországi retorika-történet például korábban csak nagyon kevés figyelmet szentelt Matthaeus Tymphius (1566–1616) münsteri katolikus retorikatanár hatásának felmérésére, holott praeceptumainak, különféle tankönyveinek és ájtatossági műveinek erős jelenléte kimutatható a kora újkori könyvjegyzékekből, amelyek még azt is tanúsítják, hogy recepciója interkonfessziionális jellegű volt, tehát az oktatás érdeke olykor felülírta a felekezeti szempontokat.

A továbbiakban impozáns tanulmány méri fel a kor levélírásának elméleteit, az episztolográfia latin nyelven közkinccsé tett teóriáit. Részletesen kidolgozott szabályok határozták meg a humanista levélírás elveit, Cicero alapján Erasmus, Lipsius, Vives és más neves tudósok fejtegetései rögzítették azokat, a Kárpát-medencében pedig elsősorban a jezsuita oktatásban, a grammatikai és retorikai képzésben kaptak helyet az episztolairás szabályai. Az elemzés sorra veszi a témának a régiókban használt műveit (Masen, Balbin, Forti, Worpitz munkái a legfontosabbak), ezekből mutatkozik meg a kor levélírási kultúrájának jellege. A közép-európai kulturális transzfer egy további területe az iskolai színjátszás, minthogy német és magyar nyelvterületen egyaránt szereplő témák mutathatók ki a források alapján. Érthető, hogy Közép-Európa iskolai színpadjain (Bécs, München, Dillingen, Würzburg, Augsburg) a magyar történelmi témák közül miért éppen a Szent Istvánnal foglalkozó darabok kerültek túlsúlyba: a kereszténységet meghonosító uralkodó ugyanis érthető módon vonzotta az ottani befogadó közeget, a többi magyar téma (III. Béla, Hunyadiak) előfordulása szórványos.

Újabb koherens témakört jelent a kötetben a szöveg és kép (*Text und Bild*) együttes hatását alkalmazó kiadványok elterjedésének útvonalait feltérképező fejtegetések együttese. Filológiai bravúrnak számít Rimay János erény-versének új szempontú elemzése, ikonográfiai forrásának azonosítása: Jakob de Zetter emblémáskönyvében talált rá a kutatói figyelem arra a metszetre, amelyiken az ún. „összefoglalt erények” (virtutes concathenatae) láthatóak, a magyar költő tehát jól ismerte a nemzetközi forgalomban elterjedt művet. Itt kapott helyet a két Zrínyi Miklós ikonográfiáját tárgyaló tanulmány is, amely gazdag képanyag kíséretében mutatja meg a német kulturális kontextusban megmutatkozó Zrínyi-recepció vizuális formában megjelenített változatait. Ugyancsak jól válogatott képanyag kíséri a témakör további tanulmányait, a győri jezsuita kollégium díszlépcsőházának freskóciklusáról szólót, valamint a jezsuita szentek emblematis biográfiáit tárgyalót, mindkét téma beszédes példája az ikonográfiai motívumok, képzőművészeti toposzok vándorlásának, cserélődésének, regionális variálódásának, a szakrális kapcsolatok kultúrateremtő hatásának.

A kötet negyedik tematikus egysége az elbeszéléskutatás (Erzählforschung) körébe tartozó három tanulmányt foglalja magába. Az első a reformáció jubileumi évéhez kapcsolódó nagy ívű áttekintés, az elbeszélő irodalom és a hitújítási mozgalmak kapcsolatára vonatkozó frissebb nemzetközi (főként német és magyar) szakirodalom eredményeinek számbavétele. Az irodalomtörténeti nézőpont mellett itt különösen is érvé-

nyesül az interdiszciplinaritás elve: a retorikai és narratológiai szemlélet mellé társítva a történeti-folklorisztika terminológiáját, így több tudományág együttes figyelembevétele hitelesíti a következtetéseket.

Hálás téma a kötet célkitűzése számára Mikes Kelemen *Leveleskönyvének* forráskutatása, amelyből kiderül a rodostói száműzött széles körű európai irodalmi tájékozottsága, a kulturális transzfer sokrétűsége. Ugyanakkor arra is okkal figyelmeztetnek a szerzők, hogy a konkrét forrás vagy előkép (Vorlage) sokszor csak nagy óvatossággal jelölhető meg (vagy még úgy sem), mivel az egyes motívumok számos variációban fordultak elő a különböző nyelvű írott és szóbeli hagyományozódásban.

A kötetet záró ötödik témakör három tanulmánya kora újkori irodalmi szövegek kegyességtörténeti vonatkozásait tárgyalja, többnyire német-magyar kontextusban mutatva be a magyar jelenségeket. Kitűnik ebből, hogy a német kultúrtörténeti, kulturális antropológiai szakirodalomban jelentékeny pozíciót elfoglaló témakör (Frömmigkeitsliteratur) magyar változatainak feldolgozása elengedhetetlen az európai összkép arányos kialakításához.

A Tüskés–Knapp-szerzőpáros kutatói módszere a szigorú szöveggközpontú elemzést egyesíti az esztétörténet szempontjaival, megállapításaik minden esetben szilárd filológiai alapokra épülnek, következtetéseik a kora újkori ember önértelmezésének, gondolkodási mechanizmusainak, mentalitásának jobb megismeréséhez járulnak hozzá. Ez a szemlélet megköveteli a komparatív irodalomtudomány, a történeti elbeszéléskutatás és a spiritualitástörténet módszeres együttműködését, és jelentős mértékben inspirálja a kelet-közép-európai irodalmi régiók új eredményeinek növekvő mértékű integrációját a nemzetközi kutatás körképébe.

Magyar Tudomány 179, 12 (2018): 1886–1889.

Wilhelm KÜHLMANN

Dass diese partnerschaftlich in den letzten zwanzig Jahren entstandenen Studien nun gesammelt vorliegen und durch ein Register der Personennamen unter Einschluss der Verfasser moderner Forschungsliteratur erschlossen sind, wird man schon beim ersten Blättern aufmerksam begrüßen, auch weil die Vielfalt der Untersuchungsperspektiven und Forschungsinteressen bereits durch die Überschriften der fünf Teile dieses opulenten Sammelwerkes überblickt werden kann. Die Richtung der quellenkundlich wie forschungsgeschichtlich immer penibel fundierten Aufsätze geht komparatistisch in der Regel von Ungarn aus oder auf Ungarn zurück. Doch geschieht dies durchweg in der oft in Neuland vorstoßenden dichten Anamnese weitläufiger europäischer Verflechtungen. Es ergibt sich so ein interdisziplinärer Darstellungsrahmen, der mit wechselnden Schwerpunkten wichtige, nicht selten neue Fragen oder Gesichtspunkte der muttersprachlichen wie neulateinischen Literaturgeschichte bzw. -theorie, der

Gattungs- und Motivgeschichte, der Text-Bild-Kombinatorik, der Buch-, Druck- und Bibliotheksgeschichte, der Rezeptionshistorie, der Erzählforschung sowie der literarisch dokumentierten Frömmigkeitsgeschichte zur Geltung bringt. Mehrere der hier versammelten Arbeiten erscheinen zum ersten Mal im Druck bzw. zum ersten Mal in deutscher Sprache.

Unter dem Lemma der „deutsch-ungarischen Literaturverbindungen“ (Teil I) werden zunächst eine ungarische Versbearbeitung (ca. 1578–1583, 852 vierzeilige Strophen) und die davon unabhängige ungarische Prosaübersetzung (1651) des *Fortunatus*-Romans so behandelt, dass so gut wie alle wichtigen Gesichtspunkte gründlich abgehandelt werden, vorab zur Versbearbeitung (S. 11–46), dann zur Prosaversion (S. 47–58): Entstehungs- und Verfasserprobleme, Merkmale der Erzählstruktur und Handlungskonzeptionen, die Integration neuer Motive und Erzählstoffe, Verfahren der gelehrten oder moralischen Kommentierung, sprachliche und stilistische Eigenheiten in einer recht frühen Phase der ungarischen Schriftkultur. Diese Umsicht und übergreifende methodische Vielfalt prägt den Band insgesamt, auch die folgende, hier zum ersten Male erscheinende Untersuchung (S. 59–76) „Zum Ungarnbild der deutschen Literatur im 17. Jahrhundert“ anhand des *Ungarischen oder Dacianischen Simplicissimus* (1683), der, wie hier nach einem genauen Werkporträt nachzulesen ist, auf nicht wenige ungarische Werke, ja sogar Filme des 19. bzw. 20. Jahrhunderts einen erstaunlich großen Einfluss ausübte. In ganz andere Sphären führt sodann die buchgeschichtliche Anamnese (S. 77–114) der mehr als dreißig Mal gedruckten ungarischen Fassungen (1681ff.) des forschlerlich sonst recht wenig beachteten *Gertrudенbuches* aus der Feder des einst gern gelesenen und höchst produktiven Kapuziners Martin von Cochem (1634–1712),¹ wobei eine genaue Synopse der lateinischen und ungarischen Versionen dieses Andachtswerkes mancherlei philologische Erkenntnisinteressen bedient und einen Meilenstein der Gebetbuchforschung darstellt.

Nach einem recht weitläufigen pionierhaften Überblick über deutsch-ungarische Kontakte „auf dem Gebiet der Historia litteraria im 18. Jahrhundert“ (S. 115–133) überzeugt der II. Teil des Bandes (zur „Neulateinischen Literatur“) durch zwei dichte Beiträge zu Jesuitica: zunächst zu den verbreiteten europäischen Lehrbüchern der Brieftheorie im „ungarischen Jesuitenunterricht“ mit Ausblicken bis ins 18. Jahrhundert (S. 163–197). Auffällig erschien mir hier, dass der teilweise erbitterte Streit zwischen Ciceronianern und Lipsianern unter den deutschen Jesuiten, zum Beispiel zwischen M. Rader SJ und J. Bidermann SJ, nach den hier gegebenen genauen Einblicken in Ungarn wohl keinen Widerhall oder keine Entsprechung fand. Der folgende weit vordringende Überblick über „identische Geschichtsstoffe auf der deutschen und ungarischen Jesuitenbühne“ (S. 199–238) konzentriert sich, abseits der noch zur

1 Von wenigen großen Barockautoren kann man die Grabstätte besuchen, in diesem Fall ist dies möglich: Martin von Cochem liegt in der Wallfahrtskapelle von Waghäusel bei Bruchsal (mit Grabepitaph).

Frage stehenden eventuellen gemeinsamen Interessen an der älteren Kirchen- oder Reichsgeschichte, auf Personen und Ereignisse der ungarischen Historie.

Aus den vier Beiträgen des III. Teils („Text und Bild“) möchte ich hervorheben eine geradezu enzyklopädische Darstellung (mit zahlreichen Abbildungen) der „Ikonographie der beiden Nikolaus Zrínyi“ (S. 275–341 [!]), berühmt auch im deutschen Kulturraum, sowie einen Beitrag zum „Freskenzyklus in der Prunkstiege des Raaber Jesuitenkollegs“ (S. 343–371), gefolgt von einer Untersuchung „emblematischer Viten von Jesuitenheiligen im 17./18. Jahrhundert“ (S. 373–411). Nicht nur hier verknüpfen sich sachlich immer wieder einzelne Aufsätze in den verschiedenen Teilen des Bandes. Teil IV („Erzählforschung“) beginnt mit einem weitläufigen Forschungsbericht bzw. einer Forschungsdiskussion samt eigenen Thesen und Vorschlägen zur interdisziplinären und internationalen Kollaboration unter dem leitenden Gesichtspunkt „Erzählliteratur und Reformation“ (S. 415–442), richtet die Aufmerksamkeit (S. 465–500) auf die unbekannten Quellen zu den Erzählungen in den *Briefen aus der Türkei* des Kelemen Mikes (1690–1761) und widmet sich, schon auf Teil V („Frömmigkeit und Literatur“) vorausblickend, einer umsichtigen Würdigung der Druck- und Wirkungsgeschichte des „ersten Mirakelbuches von Mariatal“ (1661). Dem lässt sich gut zuordnen am Beginn von Teil V ein weiter Umblick über „marianische Landespatrone in Europa unter besonderer Berücksichtigung Ungarns“ (S. 503–527). Den Abschluss bilden überblicksartige Studien zum Thema „Jesuitenliteratur und Frömmigkeitspraxis in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert“ (529–550) und, nun personengeschichtlich zentriert, eine Untersuchung zur „Frömmigkeit zwischen Aufklärung und Gegenaufklärung“ (S. 551–569).

Was in diesem Werk an Erkenntnissen, Ergebnissen und Anregungen durchweg in deutscher Sprache (heute international eher selten) vorgelegt wird, ist hier nicht im Einzelnen weiter zu referieren. Wir haben vor uns nicht Elaborate ephemerer Zufälligkeiten und terminologisch kurzfristiger Konjunkturen, sondern rühmenswerte, in einem sehr markanten persönlichen Forschungskontinuum entstandene, gerade deshalb faszinierende Produkte profunder Gelehrsamkeit, eiserner Energie, komparatistischer und interdisziplinärer Weitsicht, attraktiv und wichtig für alle, die sich für die Kulturgeschichte des europäischen Südostens und der dort vorwaltenden Wirkungs- und Ausstrahlungsverhältnisse interessieren.

Simpliciana 40 (2018): 465–467.

Andrea SEIDLER

Der vorliegende Band, der im Auftrag der Grimmelshausen-Gesellschaft in Münster und in Zusammenarbeit mit Klaus Haberkamm und Peter Heßelmann erschienen ist, wurde von dem renommierten ungarischen Forscherpaar Éva Knapp und Gábor Tüskés, die als hervorragende Kenner der literarischen Verbindungen zwischen Ungarn und dem deutschen Raum in der Frühen Neuzeit gelten, verfasst. Der umfangreiche Band gliedert sich in fünf Teile, deren Übertitel *Deutsch-ungarische Literaturverbindungen*, *Neulateinische Literatur*, *Text und Bild*, *Erzählforschung*, *Frömmigkeit und Literatur* sind. Umfassende Verzeichnisse beschließen das über 500 Seiten umfassende Konvolut. Eingeleitet wird in das Werk von Peter Heßelmann in seiner Eigenschaft als Präsident der deutschen Grimmelshausen-Gesellschaft sowie von Knapp/Tüskés selbst. Wir finden hier insgesamt siebzehn komparatistische, interdisziplinäre und kulturhistorisch ausgerichtete Beiträge, deren größter Teil bereits in deutschen und ungarischen Foren erschienen war, der aber für diese Zusammenschau einer umsichtigen Redaktion und Anpassung an die Grundkonzeption des Bandes unterzogen wurde. Zwei Aufsätze, die Studien zu Matthaeus Timpus (1566–1616) sowie ein Beitrag zur ungarischen Rezeption des Hans Jacob Christoffel von Grimmelshausen im 17. Jahrhundert, wurden hier das erste Mal publiziert. Grundsätzlich geht es den Verfassern um die Publikmachung weitgehend unbekannter, von der Forschung zum Teil auch vernachlässigter Bereiche der ungarischen Literatur, der deutsch-ungarischen Literaturverbindungen, der neulateinischen Literatur in Ungarn, der Text-Bild-Analyse und um kunst-, sozial- und religionsgeschichtlich relevante Texte, deren Bearbeitung – wie bei der Lektüre deutlich wird – auf einem umfassenden Quellenstudium basiert.

Knapp/Tüskés verweisen bereits im Titel des Bandes *Transformationsprozesse im europäischen Kontext* darauf, dass Ungarn, die ungarische Kultur im Lauf der Geschichte ein für sämtliche europäische Kultureinflüsse offenes Land war, das diese Einflüsse nicht nur absorbierte, sondern sie auch fruchtbringend weiter zu entwickeln vermochte. Der erste Teil des Werkes beschäftigt sich mit einzelnen Autoren und deren Wirken auf die ungarische Literatur. Das Beispiel, das hier gewählt wurde, ist *Fortunatus* in Ungarn, die Vers- und die Prosafassung des Werkes und dessen ungarische Adaptionen, von denen im 16. und 17. Jahrhundert zwei erschienen sind. Die deutsche Literaturgeschichte weiß von den beiden Werken, hielt sie allerdings bislang für Übersetzungen des Originals. Gábor Tüskés' genaue sprachliche Analyse korrigiert die bislang falschen Annahmen hinsichtlich der Rezeption und Bearbeitung des *Fortunatus* in Ungarn und gibt zudem motiv- und verlagsgeschichtliche Hinweise zu dem Werk. Darauf folgen eine Analyse von Daniel Speers *Der Ungarische oder Dacianische Simplicissimus* (1683), verfasst von Gábor Tüskés, Martin von Cochems *Gertrudenburg* in ungarischer Sprache (1681) und die Untersuchung eines bislang unbeachteten Gebetbuches hinsichtlich der internationalen Einflüsse auf die Gattung selbst, verfasst von Éva Knapp. Im Beitrag *Deutsch-ungarische Kontakte auf dem Gebiet der Historia litteraria im 18.*

Jahrhundert verweist Tüskés auf die bedeutenden Kulturvermittler Dávid Czvittinger, Michael Rotarides, die Familie Burius und Martin Schmeizel. Das zweite thematische Großkapitel des Bandes widmet sich bislang unbekannten Quellen aus dem Bereich der neulateinischen ungarischen Literatur, zunächst Matthaeus Tympius, einem von der ungarischen Literaturgeschichtswissenschaft und Rhetorikforschung weitgehend vergessenen Theologen, und der Verbreitung von dessen Werken in ungarischen Bibliotheken im 17. und 18. Jahrhundert. Tüskés führt die weitläufige ungarische Rezeption seiner Werke nicht zuletzt darauf zurück, dass Tympius sich häufig auf Persönlichkeiten und Ereignisse aus der ungarischen Geschichte bezog. Fortgesetzt wird mit einer Studie zu Brieftheorien im ungarischen Jesuitenunterricht, der im 18. Jahrhundert erfolgten Trennung von *naturalis* und *artificialis* und den das Verfassen von Briefen lehrenden Handbüchern. Die Verfasser bleiben bei den Jesuiten, und zwar den identen Geschichtsstoffen, die deutsche und ungarische jesuitische Bühnenstücke als Vorlagen verwendeten. Knapp räumt auch Fehler in der bisherigen Erforschung der Dramengeschichte aus und verweist auf die häufig getroffene, fehlerhafte Praxis, hinter Titelgleichheiten idente, nur anderssprachige Werke zu vermuten. Das dritte, reich bebilderte Großkapitel beschäftigt sich mit dem Komplex *Text und Bild*, dem ikonographischen Hintergrund der Tugendgedichte des János Rimay, mit der Ikonographie der beiden Nikolaus Zrínyis, dem ikonographischen Programm des Freskenzyklus in der Prunkstiege des Raaber Jesuitenkollegs sowie den emblematischen Viten von Jesuitenheiligen im 17. und 18. Jahrhundert. Schließlich wendet sich der Band der Erzählforschung zu, der Erzählliteratur und der Reformation, sowie der Vorstellung von unbekannten Quellen zur Erforschung der bekannten *Briefe aus der Türkei* des ungarischen Autors, Sekretärs, Kammerdieners des siebenbürgischen Fürsten Ferenc Rákóczi, Kelemen Mikes (1690–1761). Der letzte Teil trägt den Titel *Frömmigkeit und Literatur* und besteht aus einem Beitrag zu marianischen Landespatronen in Europa, wobei Ungarn besonders berücksichtigt wird, der Jesuitenliteratur und Frömmigkeitspraxis in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert sowie der Frömmigkeit zwischen Aufklärung und Gegenaufklärung, wobei es sich wieder um eine personengeschichtliche Untersuchung handelt.

Allen siebzehn Beiträgen ist gemein, dass die Autoren mit ungemeiner Sachkenntnis und Genauigkeit direkt an den Quellen arbeiten, Altem und Überkommenem mutig eine Neubewertung gegenüberstellen und sich an Themenkreise heranwagen, die große Belesenheit und Sprachkenntnis erfordern. Werke dieser Art sind für die Literaturwissenschaft ungemein wichtig: sie helfen nicht nur im eigenen, ungarischen Umfeld neue Sichtweisen auf die Literatur der Frühen Neuzeit zu entwickeln und kontextgebunden über den Tellerrand hinaus zu blicken, sie sind auch von großem Wert, was die Netzwerkbildung innerhalb der internationalen Forschung betrifft. Vieles von dem, was hier erforscht und beschrieben wurde, ist auch für die deutsche Kulturgeschichte von ungemeiner Bedeutung und wird auch der dortigen Forschung wertvolle Impulse geben. Die Medien des 18. Jahrhunderts beklagten sich gern und häufig darüber,

dass »Europa« nichts von Ungarn wisse. Nun, dies ist in Teilbereichen der Humanwissenschaften auch heute noch der Fall. Die Sprache mag dabei eine nicht zu unterschätzende Barriere bilden. Umso wichtiger sind Bände wie dieser, der der deutsch- und ungarischsprachigen Forschungsgemeinschaft professionell vor Augen führt, dass die Kulturen doch nicht so weit voneinander entfernt sind, wie man glauben könnte.

Das achtzehnte Jahrhundert 44, Nr. 1 (2020): 126–127.

[Jean-Marie VALENTIN]

Publié sous l'égide de l'université de Münster et de la Société Grimmelshausen, ce recueil d'études, pour une bonne part parues antérieurement, constitue une manière d'histoire de l'activité littéraire dans un pays qui, de Mohács (1526) à la campagne victorieuse conduite sous Léopold Ier par le Prince Eugène après 1683, est, à l'exception de sa partie occidentale dite Hongrie royale, sous domination turque. Ce fait majeur est rappelé dans la 5e partie de l'ouvrage. D'importance capitale pour ces territoires sont l'avènement tardif d'une haute littérature en langue vernaculaire et la riche présence d'une activité de publication en néolatin (ce qui a permis la pénétration de textes, surtout édifiants, venus d'Europe occidentale). On notera la prééminence du point de vue confessionnel, du catholicisme post-tridentin diffusé par les Franciscains et les Piaristes plutôt dans les campagnes et les villes moyennes, les Jésuites dans les métropoles. Il en ressort le rôle moteur d'un espace germanique incarné par les Habsbourg (de là la fréquence élevée des liens avec les publications en langue allemande), le relais transylvain sous influence habsbourgeoise constituant un axe remarquable de circulation des idées et des textes.

L'ouvrage est articulé en 5 chapitres, eux-mêmes subdivisés en 3, 4 ou 5 parties. On a affaire successivement à des études de transferts (*Fortunatus, Simplicissimus, M. von Cochem, historia litteraria*) ; à l'examen du vaste massif du néolatin que l'on pourra dire « utilitaire » ou « fonctionnel » (rhétorique, épistolographie, motifs historiques) ; à la relation emblématique, bien étudiée pour l'Italie (Alciat), la France (Ménestrier), la Flandre (Hermann Hugo) et le monde germanique, avec des articles sur l'iconographie des vertus chrétiennes, les *Vitae* des héros nationaux et les vies de saints, surtout jésuites – aspects cette fois tout à fait internationaux. Une originalité à relever : l'analyse, qui conjoint architecture et iconographie, de « l'escalier d'honneur » (*Prunkstiege*) du collège de Raab. L'ouvrage se clôt sur l'examen de textes en prose. Le volet final, déjà évoqué, s'attarde longuement sur l'expression littéraire de la *praxis pietatis*.

Au total, un ensemble imposant qui permet de disposer de travaux isolés et d'accès parfois difficile. Sont nouvelles les études sur Matthäus Tympius (1566–1616) qui fut à l'origine de l'université de Münster et dont l'œuvre théologique et pédagogique rencontra un large écho en Hongrie, de même que la version hongroise (*Ungarischer*

oder Dacianischer Simplicissimus), 1683, une pseudo-« Continuatio » du grand roman paru en 1668.

Études Germaniques 2, no 290 (2018): 328.

További bírálatok // Further reviews

NÉMETH S. Katalin. *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 6. sz. (2018): 811–816.

SDZUJ, Reimund B. *Germanistik* 60, 3–4. sz. (2019): 794–795.

DUMICHE, Béatrice. „Quo vadis Hungarologie? Zur Perspektive transkultureller Ungarnstudien in Europa: Anlässlich des Buches «Litterae Hungariae» von Éva Knapp und Gábor Tüskés” *Germanistische Studien* 12 (2020) (megjelenés alatt // at press)

NÉVMUTATÓ // INDEX OF NAMES

A mutatót készítette Tüskés Anna. A mutató Tüskés Gábor nevét nem tartalmazza. // The index was compiled by Anna Tüskés. The index does not contain the name of Gábor Tüskés.

- Aarne, Antti 311
 Abafi Lajos 180, 399, 400, 406
 Abele, Matthias 305
 Abraham a Sancta Clara (Johann Ulrich Me-
 gerle) 87, 102, 266, 363
 Adams, Bernard 154, 157, 182, 187, 188, 194,
 200, 204, 235, 237–242, 246, 247, 251,
 382
 Adelung, Johann Christoph 343
 Adolph, Johann Baptist 264, 433
 Ady Endre 420
 Ágost, II. Erős, svéd király // Augustus II the
 Strong 234
 Ágoston Péter 438, 439, 444
 Ágoston, Szent // Аврелий Августин Иппо-
 нийский // Augustine of Hippo, St. 208,
 233, 238, 240, 241, 250
 Ahmed, III. oszmán szultán // Sultan Ahmed
 III 235
 Aigner Ferenc 406
 Albertus, Henricus 294
 Albinus, Petrus 304
 Alciato, Andrea 63, 66, 451
 Alexa Károly 345
 Alexander III. der Große von Makedonien //
 Sándor, III. Nagy, makedón király 310,
 311, 315
 Alexovics Vazul 347
 Alföldy Jenő 419
 Althaus, Thomas 313, 317
 Andrea de S. Theresia // Andreas von The-
 resia 305
 Andreas Pannonius 127
 Angyalosi Gergely 421
 Anna, Szent // Anne, Saint 29
 Anonymus 330, 331, 340
 Ányos Pál 349, 356, 358–360, 377
 Apácai Csere János 134, 338
 Apor Péter 134
 Apponyi Antal György 406
 Aradi Csenge E. 239, 251
 Aranka György 341–344, 372, 380, 387, 388,
 404
 Arany János 167, 168, 180
 Arisztotelész // Aristotle 210
 Arndt, Johann 80, 259
 Árpád magyar fejedelem // head of the confe-
 deration of the Hungarian tribes 93
 Assmann, Aleida 105
 Atanasova-Sokolova, Denise // Атанасова-
 Соколова, Д. 210
 Attila, hun király // Attila, ruler of the Huns
 435
 Aurnhammer, Achim 78

- Avancini, Nicolaus 265
 Avvakum Petrovics protopópa // Avvakum Petrov, Russian protopope 210
 Aydın, Yıldız 192
- Babiak, Michal 71
 Babits Mihály 167, 420
 Bacon, Francis 431
 Bahtyin, Mihail Mihajlovics 179
 Bajkov V. I. // Байков В. И. 217, 226
 Balassa József 399
 Balassi Bálint // Балашши, БАЛИНТ 124, 167, 168, 205, 209, 213
 Balázs Mihály 375
 Balbín, Bohuslav 445
 Balde, Jacob 258, 260, 261, 263, 264, 278, 291, 432
 Bálint Sándor 17–23, 25, 29, 31, 36, 49, 102, 364, 365, 369
 Balla Antal 352
 Balogh Ágoston Flórián 31
 F. Balogh András 254, 293
 Balogh Piroska 132, 324, 351, 405
 Bán Imre 326
 Bandello, Matteo 137, 140, 313, 318
 Bandini, Marco 101
 Bánffy György 380
 Bányász Melinda 180, 186, 193, 204, 436
 Baranyi Pál 65
 Barclay, John 69, 80, 283
 Barczafalvi Szabó Dávid 336
 Bárczi Ildikó 310, 315
 Bardi Terézia 364
 Barna Gábor 36
 Báróczi (Báróczy) Sándor 339, 341, 343, 406
 Bartakovics Béla 165–167, 173, 181, 184, 195
 Bartha Elek 24, 25, 51
 Bartha-Kovács Katalin 197
 Barthes, Roland 287
 Bartók István 370, 375, 415, 436
 Bartsch, Adam von 82
- Bartusz-Dobosi László 419
 Batsányi János 324, 329, 331, 340, 410
 Batafarano, Italo Michele 254, 365
 Batthyány Ignác 379
 Batthyány Lajos 406
 Bauer, Matthias 422
 Baumgarten, Alexander Gottlieb 351
 Baumgartner, Jakob 22, 36, 56, 58
 Bay Franciscus 299, 300
 Bayle, Pierre 137, 140
 Bechon, Louis 236
 Beer, Johann 313
 Begheyn, Paul 110
 Beke Pál 101
 Bél Mátyás // Bel, Matthias 77, 329, 330, 337, 338, 340, 341, 343, 344, 372, 394, 395, 397
 Béla, III., magyar király // Béla III of Hungary 445
 Bellágh Rózsa 320
 Belnay György Alajos 323, 330, 335, 337
 Benda Kálmán 116, 128, 130, 372
 Bene Sándor 116, 120, 121, 128, 301, 302, 306, 307, 363
 Benedeczky István 419, 420
 Benedek Elek 133
 Benjamin, Walter 169
 Benkő József 324, 344, 431
 Benyák Bernát 336, 349
 Bercsényi Miklós 191, 248, 250
 Bercsényiné Csáky Krisztina 178
 Beregszászi Pál 339, 343, 344
 Berei Farkas András 82
 Bérenger, Jean 141, 152, 154, 188, 195
 Berényi Szuszsanna Ágnes 399
 Berlioz, Hector 235
 Berlioz, Jacques 310
 Berman, Antoine 276
 Bertók László 419
 Berzeviczy Gergely 372, 386
 Berzsenyi Dániel 168, 358–360

- Bessenyei György 138, 324, 329, 336, 338,
342, 348, 351, 358, 359, 372, 377, 380,
387, 404, 406
- Bethlen Miklós 338, 382
- Bezczky Gábor 117
- Bidermann, Jacob 263, 441, 447
- Binder János Fülöp 83
- Birken, Sigmund von 255
- Bíró Annamária 328, 405
- Bíró Ferenc 103, 413
- Bíró Gergely 175
- Bitskey Éva 399
- Bitskey István 102, 131, 172, 177, 188, 254,
257, 301, 304, 311, 315, 443
- Bod Péter 64, 134, 319–321, 323–325, 336,
340, 349
- Bódi Katalin 178, 186, 192, 204
- Bodnár György 414
- Boér Hunor 182, 187
- Boëthius (Boethius), Anicius Manlius Seve-
rinus 350
- Bogár Judit 345
- Bogáti Fazakas Miklós 324
- Boissimène, Jacques de 155
- Boleyn, Anne 155
- Bolte, Johannes 314
- Bonfini, Antonio 66, 93, 119, 435, 436
- Borbély Szilárd 128, 325
- Born, Ignaz von 374, 406
- Boronkay Zsuzsa 65
- Borrelli, Gianfranco 126
- Borromeo, Francesco 81
- Bossuet, Jacques-Bénigne Lignel 123, 230
- Bozio, Tommaso 125–127
- Bray, Bernard 145, 147, 149, 153, 362
- Brecht, Bertolt 293, 429
- Brednich, Rolf Wilhelm 311
- Breitinger, Johann Jakob 403, 404
- Brekke, Nils Georg 72
- Bremer, Kai 63
- Bremond, Claude 102
- Bretz Annamária 66, 320, 322–324, 326, 409
- Breuer, Dieter 190, 253, 254, 257, 268, 301,
302, 305, 310, 312, 316, 402, 404
- Breyll, Jutta 364
- Brückner, Wolfgang 33, 36, 55, 57, 102, 116,
314
- Brukenthal, Samuel von 406
- Bruni, Leonardo 163
- Buda Attila 162, 329, 353
- Bussy-Rabutin, Roger de 137, 148, 178, 185,
192
- Büttner, Wolfgang 313
- Buzási Enikő 130
- Buzinkai György 347
- Cabivallius, Balduinus 312, 317
- Calmet, Dom Antoine Augustin 139, 140
- Camerarius, Joachim 74
- Camus, Jean-Pierre 313, 318
- Canisius, Petrus 100
- Cassirer, Ernst 273
- Caussin, Nicolas 80, 81
- Cavaglià, Gianpiero 131
- Cennerné Wilhelmb Gizella 83, 122
- Centorio, Ascanio 294
- Cerman, Ivo 392, 403, 404
- Châtellier, Louis 45, 46
- Chomel, Noël 137, 140
- Cicero, Marcus Tullius 180, 186, 445, 447
- Claudian // Claudius Claudianus 296
- Clauert (Clawert), Hans 313, 317
- Conrad, Franziska 364
- Conti, Natale 294
- Corner, David Gregor 264
- Courtin, Antoine de 138, 140
- Crato von Krafftheim, Joannes 67
- Cs. Herger Eszter 404, 405
- Cs. Szabó László 194
- Csaadajev, Pjotr Jakovlevics 210
- Csabai Mátyás 294–297
- Csáki Árpád 178, 187

- Csapodi Csaba 125
 Csapodi Lajos 348
 Császár Elemér 180
 Csatári János 331
 Csécsi János 340, 342–344
 Cserbák András 24, 26
 Csete István 118, 119, 433
 Csetri Lajos 335
 Csóka Gáspár 232
 Csokonai Vitéz Mihály 329, 336, 348
 Csoma Zsigmond 189
 Csongár Álmos 423
 Csontváry Kosztka Tivadar 426
 Csoóri Sándor 288, 420
 Csörsz Rumen István 66, 177, 181, 182, 187,
 194, 310, 319, 322, 326, 375, 393, 402, 406
 Csűrös Miklós 419
 Czibula Katalin 193, 411, 412, 415
 Czifra Mariann 180, 181, 185, 194
 Czobor Terézia 173
 Czvittinger Dávid 323–325, 335, 341–343,
 444, 450
- D’Haen, Theo 218, 226
 D’Holbach, Paul Henri Thiry 348
 Dagobert I., König der Franken // Dagobert,
 I., frank király 313, 317
 Dallos Márton 359
 Daly, Peter M. 72, 74
 Dám Ince 127
 Damrosch, David 226
 Daniel József 160
 Darrel, William 349
 David, Jan 80
 Dávidházi Péter 166, 190, 325, 411, 415
 Daxelmüller, Christoph 310
 Debreczeni Attila 325, 416
 Decsy Sámuel 331, 340–342
 Demeter Zsuzsa 324
 Derham, William 348
 Déri Balázs 122, 229, 232, 236
- Déry Tibor 420
 Derzsi János 349
 Descartes, René 343
 Diderot, Denis 197
 Dienes András 161
 Dietenshamer, Gabriel 118, 120
 Diettrich, Hans Jacob 178
 Diogenes // Szinopéi Diogenész 311, 315
 Diwald, Franz 359
 Dizseri Eszter 419, 420
 Dobai Székely Sámuel 385
 Dobó István 296, 298
 Döbrentei Gábor 325
 Dobszay László 24, 25
 Dodsley, Robert 336
 Domján Elek 237
 Domokos Márton 347
 Domokos Pál Péter 24, 26
 Dömötör Ákos 311, 314
 Donati, Alexander 80
 Doncsicz Etelka 406
 Draskovics János 405
 Drexel, Jeremias 74, 80, 192, 263
 Ducreux, Marie-Elizabeth 149, 196
 Dugonics András 31, 324, 349
 Duguet, Jacques Joseph 122
 Dukkon Ágnes 162, 171, 205, 211, 212
 Dumiche, Béatrice 191, 197, 269, 312, 316,
 382, 452
 Dünninger, Hans 57
 Džurnáková, Zuzana 72
- E. S. 258, 264
 Eckermann, Johann Peter // Эккерман, И.
 П. 218
 Ecsedi Báthory István 230
 Eder, Joseph Karl 378, 380
 Egyed Emese 324, 404
 Eichhorn, Johann Gottfried 324
 Eickmeyer, Jost 312, 316
 Eleonora I. Gonzaga 261, 264, 279

- Eleonóra, Pfalz–Neuburgi, magyar királyné
// Eleonore von Pfalz-Neuburg 101
- Eliot, Thomas Stearns 209
- Elisabeth von Thüringen // Erzsébet, Árpád-
házi Szent 267
- Elizabeth I of England // I. Erzsébet, angol
királynő 155
- El-Shamy, Hasan 311
- Emrich, Wilhelm 427
- Engelgrave, Henricus 74
- Entz Géza 125
- Epikurosz 210
- Erasmus, Rotterdami 365, 445
- Erb, Andreas 404
- Erdei Klára 122
- Erdélyi János 180
- Erdélyi Zsuzsanna 19
- Erdő Péter 24, 26
- Erődi Béla 180
- Eschenburg, Johann Joachim 326
- Esterházy Antal 356, 358
- Esterházy Dániel 354
- Esterházy Ferenc 354, 357, 359
- Esterházy Imre 356, 357, 359
- Esterházy László 356, 358
- Esterházy Miklós, (I.) (1582–1645) 354, 357,
358
- Esterházy Miklós, (II.) (1765–1833) 357, 359
- Esterházy Miklós, (V.) „Fényes” (1714–1790)
357, 359
- Esterházy Orsolya 358
- Esterházy (Eszterházy) Pál // Esterházy, Fürst
Paul (1635–1713) 31, 36, 40, 59, 60–62,
69, 75, 118, 120, 121, 258, 260, 265, 281,
292, 354–358
- Esterházy Pál, pécsi püspök (1730–1799) 359
- Esterházy Péter 167
- Eszterházy Károly 352, 356, 357, 359
- Eugene of Savoy, Prince // Savoyai Jenő 451
- Evans, Robert 235, 240, 242, 243, 246, 247
- Eybl, Franz M. 102, 363, 404
- Fabiny Tibor 84
- Fajt Anita 375
- Falcks, Joseph Alois 306, 309
- Faludi Ferenc 138, 176, 278, 349, 437
- Faludy György 411
- Falvy Zoltán 255
- Farkas Árpád 161
- Fassel, Horst 253, 257
- Fata Márta 257, 364
- Fáy Zoltán 90
- Fazekas István 101
- Fehér Ágnes 24, 26
- Fehér Antal 69
- Fejér György 350, 357, 359
- Félix, Szent // Félix, Saint 45
- Felvinczi György 134
- Fénelon, François 152, 230
- Fenyő István 180, 185, 319, 325
- Ferdinand II., deutsch-römischer Kaiser //
- Ferdinand II, Holy Roman Emperor 261,
264, 265, 279
- Ferdinand III., deutsch-römischer Kaiser //
- Ferdinand III, Holy Roman Emperor 114
- Ferdinánd Károly, Habsburg–Lotaringiai
főherceg // Ferdinand Karl, Archduke of
Austria-Este 359
- Ferenc, I., magyar király 377, 399
- Ferenc, Xavéri Szent // Francis Xavier 111–
113
- Ferenczi László 419
- Fessler Ignác Aurél 33
- Festetics György 350, 384
- Ficino, Marsilio 66
- Fick, Monika 365
- Figedy János 299, 300
- Filakowszky György 164, 168
- Filtsch, Johann 406
- Finkelstein, Miriam 218, 227
- Fischer, Daniel 376
- Fleury, Claude 137, 139, 140, 144, 152, 203
- Fodor András 420

- Fodor Andrásné Mátis Sarolta 419
 Fohrmann, Jürgen 323
 Fojtényi Kászon Ferenc 258
 Földesi Ferenc 163
 Földi János 326
 Fontane, Theodor 425–427, 429, 430
 Forgách Imre 304
 Forgách Simon 156, 351
 Forti, Antonius 445
 Fortunatus, Szent // Fortunat, saint 45
 Fouilleul, Thierry 141, 143, 153, 155, 188, 194, 200
 Fourest, Caroline 278
 Franchi, Cinzia 129, 194
 Franckenstein, Valentin Franck von 255
 François de Sales, saint // Ferenc, Szalézi Szent 81
 Friz, Andreas 305, 309
 Fröhlich Ida 179, 186, 193
 Frölich, David 254
 Fügedi Erik 132
 Fülemlé Ágnes 84
 Fülepp Lajos 420
 Fülöp, V., spanyol király // Philip V of Spain 189
 Fumaroli, Marc 151
 Füssel, Marian 405
- G. Etényi Nóra 254, 301, 303
 Gaál Mózes 161
 Gabelhofer, Julius 351
 Gábor Csilla 412
 Gaede, Friedrich 254, 255
 Gaier, Ulrich 427
 Galántai Erzsébet 37
 Galavics Géza 60–62, 83
 Galla Ferenc 125
 Garapon, Jean 151
 Gardner, Ginny 192
 Gárdonyi Géza 294
 Gáti István 341
- Gelléri Gábor 363
 Genovefa von Brabant // Genevieve of Brabant 317
 Genzinger, Maria Anna von 359, 360
 Georgius de Hungaria 255
 Gerézdi Rabán 125
 Gergely, I., Nagy Szent, pápa // Gregory I, Pope 207
 Gerhard, Johann 259
 Gerhard, Paul 80
 Gerstinger, Hans 67
 Gimes Miklós 411
 Gink Károly 412
 Gizella, magyar királyné // Gisela von Bayern 43
 Glesener, Jeanne E. 218, 227
 Gobinet, Charles 138, 140, 144, 150, 203
 Goethe, Johann Wolfgang von 276, 306, 365, 425, 426, 429, 430
 Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 206, 210
 Goltzius, Jacob Matham Hendrick 367
 Gomez, Mme de, Madeleine-Angélique 137, 138, 140, 144, 150, 152, 199, 201, 203
 Görög Demeter 165, 173
 Gottifredi, Alexander 101
 Goulart, Simon 313, 318
 Gracián, Balthasar 291, 292, 349
 Granasztói Olga 406
 Grassalkovich Antal 349
 Greiffenberg, Catharina Regina von 74
 Greischer, Matthias 62, 121, 122
 Grek, Makszim 208
 Grieskircher, Ferdinand Ignaz 118, 120, 121
 Grignan, Mme de, Françoise de Sévigné 148
 Grimmshausen, Hans Jakob Christoffel von 255, 259, 260, 262, 267, 268, 287, 293, 312, 314, 316, 442, 444, 449
 Grisza Ágost 236
 Guarinonius, Hippolytus 255
 Guez de Balzac, Jean-Louis 199
 Gumpfenberg, Wilhelm 61, 62, 118, 121, 258, 260, 261, 265, 282, 292

- Gunda Béla 19
 Gurka Dezső 379
 Guszev, Jurij Pavlovics // Гусев, Ю. П. 205, 209, 212, 213, 217, 220, 222, 226, 227
 Gusztinyi János 338
 Gvadányi József 329, 331
 Gyalogi János 119, 433
 Gyapay László 325
 Gyárfás Endre 161
 Gyarmathi Sámuel 335, 339, 341–344
 Gyenis Vilmos 320
 Gyöngyösi István 258, 265, 324, 340, 358, 432
 György Lajos 313, 314
- H. Balázs Éva 371
 Haberkamm, Klaus 188, 190, 200, 302, 303, 312, 316, 443, 449
 Habermehl, Peter 238
 Hadnagy Bálint 35
 Hagège, Claude 274, 389
 Hahner Péter 401
 Hajnal Máttyás 259
 Hamann, Johann Georg 279
 Hamvas Béla 209
 Haner, Georg Jeremias 335
 Hanke, Roland Martin 405
 Hapák József 164
 Happel, Eberhard W. 254
 Hargittay Emil 63, 126, 336, 411, 412, 414
 Harms, Wolfgang 72, 77
 Harper, Anthony J. 72, 109
 Harsdörffer, Georg Philipp 80, 313, 318
 Hartinger, Walter 41, 57
 Hartvik, püspök // bishop 119
 Hatvani István 329
 Hatvany Lajos 420
 Háty Gyula 260, 262, 268, 288, 293
 Haydn, Joseph 351, 355, 359, 360
 Hegedüs Béla 66, 177, 180, 182, 186, 193, 310, 319, 322, 326, 375, 393, 402, 405
 Heinrich, III., der Löwe 312, 313
- Hell, Maximilian 373, 374, 377, 379, 385
 Hellenbach, Johannes 294
 Heltai Gáspár 119
 Hengelmüller, Ladislav 244
 Henkel, Arthur 63, 75, 292
 Henry VIII of England 155
 Herder, Johann Gottfried 278, 279, 291, 324
 Hermányi Dienes József 320
 Heródes, I., zsidó király 348
 Hérodotosz // Геродот 218
 Herzog, Reinhart 238
 Heßelmann (Hesselmann), Peter 254, 260, 312, 317, 422, 443, 449
 Hessen-Wanfried, Charlotte Amalie von 238
 Hessen-Wanfried, Karl von 238
 Hevenesi Gábor 259, 330
 Hincz Gyula 288
 Hites Sándor 181, 187, 194
 Hitler, Adolf 274
 Hitzke, Diana 218, 227
 Hofer Tamás 41
 Hoffmann Pál 356, 358
 Hoffmann, Jacob 356
 Hofmann, Heinz 235, 295
 Holl Béla 95
 Holubová, Markéta 48
 Homérosz // Homer 311
 Hooss, Johannes 132
 Höpel, Ingrid 72
 Hopp Lajos 122, 129, 131–140, 153, 158, 163–165, 167, 177, 180, 182, 184, 185, 188, 197–204, 206, 207, 232, 236, 333, 364
 Horányi Elek 335, 377
 Horatius Flaccus, Quintus // Horace 210, 258, 291
 Horvát István 164, 165, 173
 Horvát József 349
 Horváth György 348
 Horváth Iván 124
 Horváth János 117, 416
 Hrabovszky György 323

- Hugo, Herman 74, 80, 451
 Hunt, William Holman 86
 Hüntelmann, Rafael 48
 Hunyadi János 93, 263, 436
 Huszti István 259
- Iglói Endre 211
 Ignác, Loyolai Szent // Ignatius von Loyola
 43, 100, 111–113
 Ignác Rózsa 175
 Illei János 350
 Illyés Gyula 419, 420
 Imhof, Arthur Erwin 132
 Imre Mihály 416, 431, 437
 Imre, Árpád-házi Szent // Emmerich, Hei-
 liger 267, 281
 Imreh Imre // Imre[c]h, Emericus 258, 266
 Inchofer (Inchoffer) Menyhért (Melchior)
 61, 118, 119
 Inczédy József 259
 Ingraio, Charles 244
 Ipolyi Arnold 166, 184
 Iser, Wolfgang 435
 István, I., magyar király, szent // Stephan I. der
 Heilige // Stephen I of Hungary 23, 43, 83,
 119, 125, 126, 267, 281, 285, 434, 440, 445
 Istvánffy Miklós 294, 435
 Iszlai Zoltán 29
 Iván cár, IV., Rettegett // Ivan Vasziljevics
 208, 211
- J. Sz. 345
 Jádi Ferenc 24, 26
 Jancsó Elemér 399
 Jankovich Miklós 163
 Jankovics József 320
 Jankovits László 71, 84
 János, Alamizsnás Szent 359
 János, Nepomuki Szent // Johannes Nepomuk
 // Jean Népomucène, saint // Jan Nepo-
 mucký 34, 39, 45, 47
- Jansen (Jansenius), Cornelius 233
 Janus Pannonius 323
 Jászberényi József 399
 Jékely Zoltán 412, 420
 Jelenits István 122
 Jenei Teréz 179, 186
 Jens, Walter 226
 Jókai Anna 419
 Jókai Mór 217, 255
 Jordánszky Elek (Alexius) 31, 36, 44, 47, 50, 59
 Jourdain, Chrysostome 237, 241, 247
 Józsa György Zoltán 209
 József, I., magyar király // Joseph Ier de Habs-
 bourg 150, 244
 József, II., magyar király // Joseph II de Habs-
 bourg 44, 54, 58, 337, 377, 385, 399, 404
 Juhász Ferenc 420
 Juhász Gyula 59, 120
 Junius, Hadrianus 74
 Junius, Melchior 436
 Juvenel, Paul 83
- Kabdebó Lóránt 419
 Kadir, Djelal 226
 Kakuk Zsuzsa 179, 187
 Kalász Márton 419, 420
 Kalavszky Zsófia 13, 16, 228
 Káldi György 138, 343
 Kalmár György 339, 341–344, 403, 404
 Kaló Krisztina 141, 143, 153, 155, 194, 197
 Kántor Lajos 419
 Kányádi Sándor 420
 Kapi Gábor 44
 Kaprinai István 326, 330, 340, 343
 Karamzin, Nyikolaj Mihajlovics 210
 Karbić, Damir 301, 303
 Kardos István 288
 Kármán József 329, 352
 Károli Gáspár 191
 Károly, III., magyar király // Charles VI de
 Habsbourg // Karl VI. 150, 153, 245, 248

- Károly, XII., svéd király // Charles XII of Sweden 234
- Károlyi Sándor 248
- Kárpáti László 24
- Kassák Lajos 420
- Katona István 331, 340
- Katona Lajos 313, 314
- Kazinczy Ferenc 163, 324, 326, 329, 339, 351, 356, 358, 359, 372, 374, 377, 378, 380, 381, 383, 385, 386, 396, 399, 400, 406
- Kecskeméti Gábor 71, 117, 124, 323, 409–411, 416
- Kegyes Erika 317
- Kemény János 340
- Kemp, Cornelia 65
- Kempelen Farkas 329, 339, 343, 344
- Kenyeres Zoltán 229
- Kerekes Sámuel 165
- Kerényi Ferenc 82
- Kerényi Károly (Karl) 25, 209
- Keresztési József 339, 343, 344
- Keresztury Dezső 410
- Kertész Imre 209
- Khavanova, Olga // Хаванова, Ольга Владимировна 205, 206, 212, 217, 221, 227
- Kilián István 95, 364
- Kilian, Philipp 88
- Kininger, Georg Vincenz 399
- Kintzinger, Marion 364
- Király György 206
- Király István 420
- Kircher, Athanasius 104, 292
- Kisbán Eszter 84
- Kiséry Eszter 312, 317
- Kiss Béla 351
- Kiss Endre 404
- Kiss József 341, 344
- Kiss Margit, M. 179, 187, 193, 210, 338, 357, 375, 393, 402, 405
- Klaniczay Gábor 24, 25, 84
- Klaniczay Tibor 63, 103, 116, 304, 305, 362, 411, 413
- Klecker, Elisabeth 76, 113, 233
- Knapp Éva 11, 14, 24, 26, 33, 38, 42–45, 49, 51, 53, 55, 59–61, 63, 65, 66, 68–78, 82–85, 87, 103, 112, 116–118, 123–125, 127, 128, 150, 159, 172, 174, 180, 186, 193, 194, 212, 230, 255, 257, 259, 266, 269–290, 292, 301, 307, 309, 325, 326, 354, 364, 367, 431, 436, 437, 439, 442, 443, 446, 449, 450, 452
- Kobelt-Groch, Marion 227
- Kodály Zoltán 420
- Kodolányi János 418
- Kohns, Oliver 218, 227
- Kollár Ádám Ferenc 372, 385
- Kollarics Joakim 349
- Komáromi János 192
- Konečný, Lubomír 69
- Konrád György 209
- Kontler László 371, 374, 402
- Kónyi János 336
- Kopcsányi Márton 118, 119
- Köpeczi Béla 122, 130, 234, 237, 247, 301, 304
- Koppi Károly 331, 340
- Koptik Odó 50, 118, 121
- Korabinszky János Mátyás 351
- Korff, Hermann August 273
- Kormos István 420
- Körner, Theodor 305, 306, 308
- Korompay H. János 414, 416
- Kőrösi Csoma Sándor 134
- Kósa László 17
- Kosáry Domokos 371
- Kőszeghy Péter 60
- Kőszeghy Zsuzsanna 134, 176, 193
- Kosztolányi Dezső // Костолянйи, Дежэ 205, 212, 217, 221, 226, 382
- Kotalik, Jiří 37
- Kovachich Márton György 331, 340, 377, 378, 380, 385

- Kovács András Ferenc 161
 Kovács Eszter 141, 157, 162, 179, 186, 193, 197, 202, 206
 Kovács Ilona 122, 130, 178, 185, 192, 197, 229, 232, 234, 236, 237
 Kovács József László 323
 Kovács Kálmán 301, 306, 308
 Kovács Sándor Iván 59, 82, 133, 409, 411, 413, 414, 417
 Kovásznai Tóth Sándor 324, 330, 340
 Kreckwitz, Georg 294
 Kresz Mária 41
 Kretzenbacher, Leopold 314
 Kreutzinger, Josef 399
 Kristó Gyula 37
 Kristóf, Szent // Christophe, saint 45
 Krüger, Bartholomäus 317
 Kühlmann, Wilhelm 257, 301, 302, 305, 311, 315, 446
 Küküllei János 435
 Kulcsár Péter 49
 Kulishkina, Olga 227
 Küllös Imola 364
 Kultsár István // Кульчар, Иштван 150, 165, 168, 170, 173, 180, 184, 214
 Kun Zsuzsanna 158, 159, 162, 177
 Kunigunda, Szent // Kunigunde von Polen, Heilige 315
 Kurbszkij, Andrej herceg 208, 211
 Kurucz Gyula 257
 Küssel, Melchior 356
 Kuznyecov, Jurij 208
 Kwatkiewicz, Joannes 180

 L. Gy. 237
 L. Nagy Zsuzsa 399
 La Bruyère, Jean de 152
 La Fontaine, Jean de 137, 140, 152
 La Rochefoucauld, François de 241
 Lackner Kristóf 64, 75, 259
 Laczházi Gyula 301, 304, 406
 Laczkó Eszter 310, 311, 315
 Lajos, I., Nagy, magyar király // Louis I of Hungary 34, 435
 Lajos, II., magyar király // Louis II of Hungary 355
 Lakatos Éva 159
 Lampérth Géza 161
 Lamping, Dieter 218, 227
 Lang Ernő 365
 Lang, Franz 80
 Lang, Moritz 356
 László, I., Árpád-házi Szent, magyar király // Ladislaus I of Hungary 281
 László, V., magyar király // Ladislaus V of Hungary 436
 László Pál 349
 Lászlóffy Aladár 213
 Lázáry René Sándor 161
 Le Goff, Jacques 102, 310
 Le Jay, Claude 80
 Le Nôtre, André 135
 Le Tournoux, Nicolas 138, 140, 150
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 191, 343
 Lengyel Réka 175, 177, 182, 329, 346, 371, 375, 376, 384, 386, 393, 402, 406
 Lessing, Gotthold Ephraim 365, 425, 426, 429
 Lethenyei János 331, 340
 Lipót, I., magyar király // Leopold I, Holy Roman Emperor 120, 235, 244, 305, 451
 Lipót, II., magyar király // Leopold II, Holy Roman Emperor 377
 Lipp Veronika 323, 324
 Lipsius, Justus 180, 445, 447
 Liselotte von der Pfalz // Pfalzi Erzsébet Sarolta orléans-i hercegné 190
 Lobwasser, Ambrosius 439
 Löffler Erzsébet 172
 Lőkös Péter 254, 294–296, 313, 317, 323
 Lomonosov, Mikhail Vasziljevics // Ломоносов М. В. 223–228

- Lónyai Zsigmond 358
 Lorántffy Zsuzsanna 355
 Louis XIV // Lajos, XIV., francia király // Людо́вик XIV де Бурбо́н 146, 148, 152, 215, 234, 235, 238
 Luckscheiter, Roman 301
 Lukács László 41
 Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics 210
 Lundorff, Michael Caspar 313
 Luther, Martin 315, 362, 434
- M. Ecsedy Judit 313, 317
 M. Hubbes Éva 320
 M. Katona Ilona 161
 M. P. 48
 Maalouf, Amine 390
 Maas, Jeremy 86
 Machiavelli, Niccolò 267
 Maczák Ibolya 158, 159, 162, 177, 354
 Madách Imre // Мада́ч, И́мре 161, 205, 209, 213
 Madácsy László 206
 Madár Lajos 159
 Magyar István 125, 126
 Mahlmann-Bauer, Barbara 246, 403, 404
 Makó Pál 336, 341–344
 Malomfalvi Gergely 439
 Mályusz Elemér 37
 Mandics György 32
 Mándy István 340, 420
 Manning, John 71
 Mányoki Ádám 134
 Marafkó László 419
 Márai Sándor 213
 Marana, Giovanni-Paolo 148
 Marco Aurelio // Marcus Aurelius 130
 Marczibányi István 405
 Margócsy István 336
 Marguerite de Navarre // Margit navarrai királyné 152
- Mária Terézia magyar királynő // Marie-Thérèse d’Autriche (1717–1780) // Maria Theresia // Мари́я Терéзия 144, 214, 374, 377, 385
 Markner, Reinhard 405
 Marlowe, Christopher 429
 Marosi Ernő 24, 26, 83, 84
 Maróthi György 347, 350, 351
 Martin von Cochem 438, 444, 447, 449, 451
 Martinovics Ignác 329, 372, 381, 386
 Márton István 336, 349
 Marty, Michel 141, 189
 Masen (Masenius), Jacob 65, 77, 79, 80, 258, 260, 261, 263, 264, 266, 280, 291, 292, 433, 441, 445
 Mátyás, I., magyar király // Matthias Corvinus 66, 263, 267, 355, 436
 Maurisperm, Antonius 86
 Max Emanuel, Bavarian Elector // Miksa Emánuel bajor választófejedelem 245
 Mayer-Krausz, Franz 25
 Mázi Béla 166
 Meid, Volker 256
 Melanchthon, Philipp 304
 Mélicques, Nicolas 138, 140, 150
 Ménestrier, Claude-François 451
 Merics István 128
 Mercuriale, Girolamo 67
 Mészáros 165
 Mészáros István 91
 Mészáros Kálmán 178, 186
 Mészárosóvá, Klára 71
 Meunier, Bernard 392
 Mezei Márta 322
 Mignault, Charles 74
 Mihált István 349
 Mikes Ádám 165
 Mikes Kelemen // Mikes, Clément // Ми́кеш, Ке́лемен 118, 123, 124, 129–228, 302, 329, 333, 336, 356, 358, 382, 438, 440–442, 446, 448, 450

- Mikes Pál 133, 147, 175
 Mikes Pálné Torma Éva 133, 147, 175
 Miklós Ferenc 180
 Mikó Árpád 83
 Mikulec, Jiří 47
 Miles, Mathias 294
 Miskolczy Ambrus 396
 Mödersheim, Sabine 73
 Molière (Jean-Baptiste Poquelin) // Мольер
 (Жан Батист Поклен) 135, 222
 Molitard, Louis 236
 Molnár Ambrus 24, 26
 Molnár Borbála 351
 Molnár Ferenc 352
 Molnár János 348, 352
 Monok István 369
 Monostori Imre 419, 420
 Montagu, John, 2nd Duke of Montagu 401
 Montaigne, Michel de 152
 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat
 144, 148, 201, 203, 348
 Moreri, Louis 146
 Móricz Zsigmond 59, 382
 Morozov, Aleksandr Antonovich // Моро-
 зов, Александр Антонович 224, 227
 Moser-Rath, Elfriede 314
 Müller, Jan-Dirk 311, 315
 Müller, Johannes 292
 Muravjov, Mihail Nyikityics 210
 Murdock, Graeme 242
 Nádasi János (Johannes) 35–38, 44, 47, 63,
 87, 88, 91–115, 257, 265, 443
 Nagy Imre 425
 Nagy László 418, 420
 Nagy Olga 24, 26
 Nagyváthy János 348
 Napoleon, I., francia császár // Napoleon
 Bonaparte 306
 Neaulme, Jean 241
 Nedeczki László 31
 Németh G. Béla 414
 Németh László 209, 420
 Németh S. Katalin 158, 254, 293, 294, 366,
 409, 452
 Neumann, Jaromír 37
 Neumayr, Franciscus 80
 Nicole, Pierre 122
 Nikolaeva, S. Ju. // Николаева, С.Ю. 208
 Nyáry Krisztina 357, 358
 Nyikityin, Afanaszj // Никитин, Афанасий
 221
 Oláh Miklós 299
 Olshevskaja, L. A. // Ольшевская, Л. А. 223,
 225, 227
 Önnersfors, Andreas 405
 Opitz, Martin 255
 Opulszakaja, L. D. 208
 Orbán Balázs 133
 Orbán László 397
 Orczy Lőrinc 351
 Örkény István 420
 Ormandi Ioannes // Ormándy János 299, 300
 Orosz Ferenc 435, 436, 440
 Orsenna, Erik 390
 Ortelius, Hieronymus 294
 Ostervald, Jean-Frédéric 347, 350
 Osztovits Ágnes 174
 Otrókosi Főris Ferenc 436, 440
 Ottlik Géza 167
 Ötvös László 26
 Ovide // Ovid // Ovidius Naso, Publius 148,
 210, 305, 311, 317
 P. Vásárhelyi Judit 312, 317
 Paczolay Gyula 179, 186, 193
 Padányi Bíró Márton 35, 44, 47, 356, 359
 Pál Ágnes 178, 185, 192
 Pál József 84

- Pál, Remete Szent // Paul, Eremit Heiliger
// Paul l'Ermite, saint // Pavel Thébšký,
Svatý 26, 34, 35, 45, 47
- Pálffy Géza 301, 303
- Pálffy János 173, 355, 359
- Pálffy Katalin 136
- Pálóczi Horváth Ádám 381, 387, 396, 398,
406, 407
- Pápay Sámuel 229
- Papp Ingrid 13, 16
- Papp Júlia 82, 83
- Papp Sándor 178, 186, 187, 189
- Papp Vilmos 419–421
- Pascal, Blaise 142, 152
- Pauli, Johannes 207, 313
- Pázmány Péter 91, 94, 99, 105, 118, 119, 125–
127, 180, 198, 317, 343
- Péczeli József 365, 404
- Peil, Dietmar 72, 77
- Penke Olga 54, 137, 140, 144, 197, 200, 232,
327, 346, 365, 404
- Pepys, Samuel 250
- Perdoux, François 124
- Perdoux, Pierre 118
- Perliczi János Dániel 376, 399
- Péter László 22
- Péter Róbert 375, 405
- Peter the Great of Russia // I. Nagy Péter cár
154, 211, 234
- Pethő Gergely 440
- Petneki Áron 33
- Pető (Peteu) Gáspár 299, 300
- Petőfi Sándor // Петёфи, Шандор 217
- Petrarca, Francesco 254, 349
- Petrić, Hrvoje 301, 304
- Petrik Géza 159
- Petrőczy Éva 320, 323, 324
- Peucer, Caspar 126
- Picinelli, Filippo 79, 80
- Pickelius, Johann Urban 258, 260, 261, 266,
282
- Pilinszky János 418, 420
- Pintér Márta Zsuzsanna 30, 129, 130, 188,
301, 305, 411, 415
- Piscator, Philippus Ludovicus 78
- Plantin, Christophe 66
- Platón 210, 387
- Pócs Éva 24, 26
- Polgár Anikó 311, 315
- Polo de Beaulieu, Marie Anne 310
- Polubojarinova, Larisa Nyikolaevna // По-
лубояринова, Лариса Николаевна 217,
227
- Polzinelli, Antonio 359
- Pomogáts Béla 419
- Pompeius Magnus, Gnaeus 135
- Pontanus, Jakob 80
- Pouget, François-Aimé 139, 140, 150
- Pozsgai Zsolt 419, 420
- Pray György 331, 340
- Praz, Mario 84
- Preindl, Josef von 236
- Prévost, Antoine François, abbé 147
- Pribeco, Ioannes 300
- Prohászka Ottokár 94, 95
- Pulay János 173
- Puskin, Alekszandr Szergejevics 210
- Querck, Ignatius 86
- R. Várkonyi Ágnes 130, 301, 303, 307, 415
- Racine, Louis 348
- Rácza Sámuel 339, 341, 344
- Radaelli, Giulia 218, 227
- Ráday Pál 198
- Radek Tünde 256
- Rader, Matthäus 447
- Rädle, Fidel 262
- Radnóti Miklós 168
- Radnóti Sándor 169
- Rajhona Flóra 310, 311, 315
- Rákai Orsolya 425

- Rákóczi Ferenc, I. 246, 247
 Rákóczi Ferenc, II. // Rákóczi, François II //
 Ференц II Ракоци 61, 118, 122, 123, 129,
 130, 133–135, 138–140, 142, 144–147,
 150–154, 156, 160, 165, 170, 172, 173,
 175, 180, 184, 187–189, 194, 195, 198,
 199, 201, 202, 207, 210–215, 218–222,
 224, 229–251, 329, 351, 363, 365, 450
 Rákóczi György 358
 Rákóczi József // Ракоци, Йозеф 130, 214,
 222
 Ranke, Kurt 310
 Ráth Mátyás 343
 Raumann, Rachel 312, 316
 Réger Ádám 442
 Regino, prűmi apát 126
 Reinalter, Helmut 403
 Rentz, Michael Heinrich 72
 Requard, Paul 427
 Retz, Jean François Paul de Gondi, Cardi-
 nal de 241
 Reusner, Nicolas 74, 299
 Révai Miklós // Реваи, Миклош 214, 324,
 330, 337, 339, 340, 372, 377
 Ribinyi János 341–343
 Ricaut, Paul 144, 150
 Richard-Pauchet, Odile 145
 Richardson, Samuel 250
 Ricœur, Paul 321
 Riedel, Julia Anna 301
 Rimay János 64–66, 69, 70, 73, 74, 77, 79, 80,
 367, 439, 445, 450
 Ringbom, Sixten 37
 Ripa, Cesare 84
 Röcke, Werner 313
 Rollin, Charles 349
 Rónay György 420
 Rónay László 229, 419
 Rosetti, Domenico 356
 Roskoványi Ágoston 31
 Rotarides Mihály (Michael) 323, 335, 339,
 444, 450
 Roudinesco, Elisabeth 278
 Rousseau, Jean-Jacques 249, 250, 347, 390
 Rózsa György 83, 255
 Rózsa János 288
 Rudenschöld, Carl 236
 Rummy Károly György 324, 400
 Russell, Daniel 69
 Rybanský, Martin 72
 S. Sárdi Margit 312, 317, 320
 Saavedra, Diego de 74, 80
 Sachs, Hans 313, 315, 317
 Sacy, Louis-Isaac Lemaistre de 122
 Sagredo, Giovanni 304
 Saint-Simon, Henri de 152, 241
 Sajnovits János 329, 339, 344
 Sajó Tamás 84
 Sajter Laura 179, 186
 Sakirova, Jelena // Шакирова, Елена 211
 Sándor István 352
 Santa Ferenc 420
 Sapi Nóra 310, 315
 Sarkadi Imre 420
 Sarközi M. 217, 226
 Sartori Bernát 338
 Sauder, Gerhard 279
 Saussure, César de 236
 Schäseus, Christian 294
 Schedius Lajos 324, 351
 Scheiber Sándor 21, 24, 25
 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 379
 Schenda, Rudolf 116, 314
 Scherer, Georg 265
 Schesaeus, Christian 304
 Schielen, Johann Georg 254
 Schiller, Elias 258, 261, 265
 Schiller, Friedrich 251, 305
 Schiltperger, Hans 255
 Schindling, Anton 257

- Schmal Dániel 123
 Schmeizel, Martin 444, 450
 Schmidt, Siegfried J. 116
 Schneider, Eulogius 404
 Schönborn, Johann Philipp von 303
 Schöne, Albrecht 63, 75, 292
 Schönvisner István 352
 Schreger, Odilo 313
 Schreiner, Klaus 38, 48
 Schulz, Armin 315
 Schwandtner, Johannes Georgius 37
 Scott, Walter 306
 Scsegoľjonok, Vaszilij Petrovics // Щегоľ-
 нок, Василий Петрович 208
 Sdzuj, Reimund B. 452
 Segesvári István 348
 Seidel, Robert 301, 305
 Seidler, Andrea 406, 411, 415, 449
 Seivert, Joann 323, 340
 Seneca, Lucius Annaeus // Sénèque 210, 291
 Sévigné, Mme de, Marie de Rabutin-Chan-
 tal 140, 142, 145, 148, 152, 178, 185, 192,
 199
 Shakespeare, William 64, 71, 84
 Sieniewska, Elżbieta 234
 Simon István 420
 Simon József 404
 Sinapius, Johannes 78, 267
 Šindilariu, Thomas 406
 Sinka István 213, 420
 Sinkó Katalin 83
 Sixtus, IV., pápa // Sixtus IV, Pope 127
 Škréta, Karel 37, 88
 Smout, Christopher 192
 Soarius (Soarez), Cyprianus 258
 Sófalvi József 348
 Solymossy Sándor 19
 Sommervogel, Carlos 113, 292
 Spangár András 440
 Speer, Daniel 253–255, 260, 262, 268, 444,
 449
 Spica, Anne Élisabeth 80, 292
 Staizinger, Mauritius 88, 89
 Stam, Robert 218, 227
 Staud Géza 120
 Staudacher, Michael 312, 317
 Štefanec, Nataša 301, 306
 Stierle, Karlheinz 238
 Stilicho, Flavius 296
 Strässle, Thomas 255
 Stroh, Wilfried 263
 Struwe, Carolin 315
 Suárez, Francisco de 125, 126
 Subtelny, Orest 244
 Sudau, Ralf 427
 Sugár, Martin 72
 Sulzer, Johann Georg 326
 Surlus, Laurentius 93
 Sütő András 213, 420
 Sylvester János 340, 343
 Sz 234, 436
 Szabó András 257, 301, 304
 Szabó Ferenc 119
 Szabó G. Zoltán 416
 Szabó István 128
 Szabó Magda 162, 209
 Szabó Péter 130
 Szacsavay Sándor 348
 Szaitz Leó 118, 119, 347
 Szaniszló, I., Leszczyński, lengyel király //
 Stanisław Leszczyński 404
 Szántó Arator István 61
 Szász Géza 197, 200
 Szathmári István 131, 179, 186, 193
 Szathmári Király Ádám 135, 136
 Széchényi Ferenc 163, 384, 387
 Széchenyi István 331, 387, 394
 Szecskó Károly 162
 Szegedy-Maszák Mihály 425, 426, 428
 Székely András 26
 Székely László (1716–1772) 349
 Székely László 24, 26

- Szekér Joachim 331
 Szekfű Gyula 122, 123, 125
 Széless György 352
 Szelestei Nagy László 323, 376, 410, 411, 415
 Szelim, travniki basa 165
 Szenci Molnár Albert 343
 Szendrey Ákos 19, 20
 Szentesi Zsolt 181, 187, 194
 Szent-Györgyi Gellért 348
 Szenthe Pál 326
 Szentiványi Márton 31, 347
 Szentjóni Szabó László 352
 Szentpéteri Márton 375
 Szép János 351
 Szepes Erika 237, 241, 242
 Szepsi Csombor Márton 324, 382
 Szerb Antal 141, 152, 154, 175, 320
 Szerdahely (Szerdahelyi) György Alajos 326, 351, 353
 Szigeti Jenő 24, 26
 Szilágyi Ferenc 131
 Szilágyi Márton 352, 406
 Szilágyi Sámuel 347
 Szilárdfy Zoltán 24, 26, 55, 83
 Szilas László 107
 Szily János 352
 Szilágy György 386
 Szöllősy Balázs 319
 Szőnyi Benjámin 349
 Szőnyi György Endre 71, 84
 Szörényi Sándor 330
 Szörényi László 121, 183, 255, 301, 304, 305, 415, 432, 436
 Szóts István 29
 Szelejmán, I., Nagy, oszmán szultán // Suleiman I., der Prachtige 295
- Takács Tibor 181
 Takáts József 350
 Tamás, Aquinói Szent 125
 Tamási Áron 420
- Tar Gabriella-Nóra 429, 430
 Tarnai Andor 63, 82, 95, 103, 117, 322, 323, 335, 409–417
 Tarnói László 257
 Tasi Géza 162
 Tasnádi Edit 182, 187
 Tatay Sándor 420
 Taxner-Tóth Ernő 414
 Teleki József 405
 Temesvári Pelbárt // Pelbárt von Temesvár 207, 310, 311, 315
 Tersánszky J. Jenő 422, 423
 Tersztyánszky János 352
 Tesauero, Emanuele 80, 291, 292
 Tessedik Sámuel 350, 351
 Thaly Kálmán 135, 165
 Thienemann Tivadar 425
 Thimár Attila 332
 Thököly Imre 133, 245, 246
 Thompson, Stith 311
 Thuanus, Iacobus Augustus 294
 Thurn, Nike 218, 227
 Thuróczi (Thuróczy) János // Thurocz, Johannes de 37, 89, 93
 Tihanov, Galin 218, 227
 Timon Sámuel 330
 Tinódi Sebestyén 295, 296
 Tinyanov, Jurij Nyikolajevics // Тынянова, Ю. Н. 221
 Todorov, Tzvetan 116, 389
 Toland, John 405
 Toldy Ferenc 165–167, 170, 173, 180, 181, 184, 185
 Toldy Izabella 166
 Tolnai Gábor 122, 411, 413, 420
 Tolsztoj, Lev // Толстой, Лев Николаевич 207, 208
 Tombácz János 23
 Tomka Miklós 21, 25, 26
 Tordai Sámuel 349
 Török András 65

- Török József 26
Török Zsuzsa 183
Tóth Ferenc 141, 153, 156, 165, 178, 184, 189, 404
Tóth István György 100
Tóth Sándor Máté 345
Tóth Szilvia 194
Tóth Zsombor 192, 301, 303
Tott, François de 165
Travnikov, S. N. // Травников, С. Н. 223–225, 227
Trebellus (Terbelis, Trebellius, 705–719) // Tervel of Bulgaria 267
Trenck, Friedrich von 348
Tubach, Frederic C. 310
Tüskés Anna 13, 16, 65, 160, 181, 187, 194, 197, 354, 406, 419
Tüskés Tibor 418–421
Tympius, Matthaeus 445, 449–451
- Újfalvi Krisztina 351
Ujvári Zoltán 130
Ullmann Péter 24, 25
Urbán Ernő 161
Uther, Hans-Jörg 193, 310, 311
- Vaderna Gábor 167, 393
Valentin, Jean-Marie 157, 195, 291, 292, 309, 451
Valerius Maximus 311, 441
Valvasor, Johann Weichard von 121
Vályi K. András 335, 336, 341–344, 359
Vámos Éva 157
Vámos Hanna 381
Van Haeften, Benedikt (Benoît) 74, 138, 140, 150
Van Vaeck, Marc 71
Vanossi Antal 64
Vantuch, Anton 71
Várady Imre (Emerico) 68
Varga Kálmán 401
- Varga László 117
Vargyassi András 356, 358
Varjas Béla 164
Vas István 237, 420
Vásárhelyi Gergely 100
Vasy Géza 418
Vay Miklós 400
Végh Ferenc 27
Vekerdi László 419
Verd, Gabriel Maria 112
Verepaeus, Simon 180
Veres András 117
Veres Péter 420
Veress Dániel 181
Vergilius Maro, Publius // Virgile // Vergil 128, 291, 305, 311
Verók Attila 370
Verseghy Ferenc 329, 338, 339, 341, 343, 344, 352, 405, 406
Vertot, René Aubert, abbé de 137, 140
Vicay Mihály 403, 407
Vida Tivadar 376
Visser, Arnoud 67, 71
Vitéz János 436
Vitezović, Pavao Ritter 121
Vives, Juan Luis 445
Vizkelety András 410–412, 414
Voigt Vilmos 313, 317, 324, 364
Volkman, Ludwig 79
Voltaire (François-Marie Arouet) // Вольтер Ф. М. А. 219, 226, 241, 429
Vörös Imre 131, 188, 197, 202, 346, 362
Voskamp, Wilhelm 323
- Waczulik Margit 125–127
Walcher, Bernhard 301, 306
Wallaszky Pál 323, 335
Walter, Axel E. 63
Warburg, Aby 84
Warning, Rainer 238
Wass Albert 213

- Wéber János 259
 Wehli Tünde 83
 Weimar, Klaus 323
 Welsch, Wolfgang 269, 271
 Weöres Sándor 412, 420
 Werthes, Friedrich August Clemens 305
 Wesselényi Ferenc 101
 Weszprémi István 376, 431
 Whitney, Geoffrey 64–66, 68, 71, 74, 77, 79, 80
 Widemann, Elias 356
 Wiegand, Hermann 301, 304
 Wierix, Antoine 86
 Wies, Benno von 427
 Wimmer, Ruprecht 312, 317
 Winckelmann, Johann Joachim 82, 169
 Windisch, Karl Gottlieb 380
 Winterl, Jacob Joseph 379
 Wolff, Christian 403
 Wolton, Dominique 289, 390
 Worpitz, Georgius 445
 Wulf, L. // Вульф, Л. 225, 227

 Yotov, Yoto 157

 Zavadová-Jančová, Katarina 72
 Zay Ferenc 142
 Zedler, Heinrich 160

 Zeiller, Martin 254
 Zelk Zoltán 420
 Zeller Sebestyén 83
 Zeller, Rosemarie 254, 312, 317
 Zelliger Alajos 77
 Zemplényi Ferenc 362
 Zender, Matthias 18, 20
 Zetter, Jakob de 439, 445
 Zolnai Béla 122, 172, 206
 Zoltay István 299, 300
 Zrínyi Ilona 246
 Zrínyi Miklós // Zrinski, Nikola (d. Ä.: Burghauptmann von Sziget, um 1508–1566) 301–309, 445, 448, 450
 Zrínyi Miklós // Zrinski, Nikola (d. J.: Feldherr, Politiker, Dichter, 1620–1664) 60, 135, 198, 259, 260, 262, 267, 277, 287, 288, 293, 301–309, 358, 445, 448, 450
 Zrínyi Péter 303, 305
 Zsámboky János // Sambucus, Johannes // Sambucus, Ján 64–71, 74, 77–80, 282, 294, 295, 299, 432
 Zsigmond, magyar király // Sigismund, Holy Roman Emperor 435
 Zukani, Ioannes 300
 Zvonimir, König von Kroatien // Dmitar Zvonimir horvát király 303